

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Χρῆστος Π. Μπαλόγλου

Η ΣΤΩΪΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ

MARGARET LOCK: Τό σῶμα στήν σύγχρονη ἐκδοχή του

— ἀποκλειστική δημοσίευση στή *Νέα Κοινωνιολογία*

DANIEL MERCURE: Νέες μορφές ἐργασίας καί νέες μορφές κοινωνικής παθογένειας

— ἀποκλειστική δημοσίευση στά ἑλληνικά

Κ. ΝΑΝΤΙΑ ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ: Τοξικές ὁμορφίες στήν ὑπερεθνική Εὐρώπη

Γ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ: Ἡ κατάφαση τοῦ Λαβυρίνθου — Michel Foucault

Σ. ΚΟΥΤΡΟΥΛΗΣ: Ὁ F. Nietzsche καί ἡ μισθωτή ἐργασία

Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΑΤΣΗΣ

ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

- Ὁ Σωκράτης, ὁ Εὐριπίδης καί ὁ θάνατος τῆς τραγωδίας στόν πρώϊμο NIETZSCHE
- 70 χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ Ferdinand Tönnies

Ἡ αὐτοκτονία τοῦ Σωκράτη
Οἱ μεγάλοι αὐτοκτόνοι

42

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 42

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 19ος ΧΡΟΝΟΣ ΧΕΙΜΩΝΑΣ 2005-2006 ΤΙΜΗ: 6 €

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χρήστος Βρούστις, νομικός • Βαγγέλης Δουβαλέρης, μεταφραστής • Νέδα Κανελλοπούλου, νομικός-συνταγματολόγος • 'Αλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος-νομικός-φιλόλογος • Σπύρος Κουτρούλης, οικονομολόγος • 'Αθηνά Λιάπη, κοινωνιολόγος • Γιάννης Μαθιουδάκης, φιλόλογος • Γεώργιος Π. Μαλούχος, πολιτικός επιστήμων • Χρήστος Π. Μπαλόγλου, ιστορικός τής οικονομίας • Χρήστος Παϊζής, φιλόλογος • Γιάννης Παπαδόπουλος, πολιτικός επιστήμων, καθηγητής Πανεπιστημίου Λωζάννης • Εύη Παπαλόη, κοινωνική ψυχολόγος • Γιώργος Σκουλάς, κοινωνιολόγος • Κωνσταντίνος Σπηλιώτης, πολιτικός επιστήμων • Κωνσταντίνος Σταματόπουλος, ιστορικός

«Η 'Ανθρωπολογική 'Αποψη»
Κ. Νάντια Σερεμετάκη

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Βαγγέλης Δουβαλέρης
Γεωργία Τσιλίχη

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Γιάννης Μαθιουδάκης

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευτέρπη Τρίμη

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστις

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

'Αγγελική Κουτσούκου
Μηλιαράκη 68, 111 45 'Αθήνα
τηλ. 210.85.47.421
e-mail: nkouts@ath.forthnet.gr

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ - ΣΥΝΑΡΟΜΕΣ

Τ.Θ. 63535, Φιλοθέη 152 37
τηλ. 210.68.12.723

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

'Εκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2 & 'Εμμ. Μπενάκη, 106 78 'Αθήνα
τηλ.: 210.38.22.496 - 210.38.38.020
fax: 210.38.09.150

ISSN 1105-8099

www.newsociology.gr

Περιεχόμενα

■ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΥΝΤΑΞΗ
Ferdinand Tönnies — 70 χρόνια μετά τόν θάνατό του 5

■ IN MEMORIAM
'Ο 'Αρχιεπίσκοπος Βορείου και Νοτίου 'Αμερικής 'Ιάκωβος 8
Δημήτριος Σταμέλος 10

■ ΡΕΝΟΣ: ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ 11

☆

Daniel Mercure: Νέες μορφές έργασίας και νέες μορφές κοινωνικής παθογένειας — Οί επιπτώσεις τής ελαστικής κατανομής. *Μετάφραση: Γεωργία Τσιλίχη* 17

☆

■ Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

Κ. Νάντια Σερεμετάκη: Τοξικές όμορφιές — 'Ιατρική, μέσα ενημέρωσης και ή κατανάλωση τού σώματος στήν υπερεθνική Εύρώπη 29

Margaret Lock: Τό σώμα στήν σύγχρονη έκδοσή του. *Μετάφραση: Τάκης Πιστώνης* 45

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Χρήστου Π. Μπαλόγλου:

'Η Στωϊκή Φιλοσοφία και οί πολιτικοί τής Ρώμης
σσ. 51-127

Δημητρίου Πουλάκου: 'Η αποσύνθεση τού χριστιανισμού και οί φυγόκεντρες τάσεις στήν Εύρώπη 130

Μελέτη Ή. Μελετόπουλου: Δημήτρης Μπάτσας — 'Η άριστερή πρόταση για τήν οικονομική ανάπτυξη 135

☆

■ ΕΠΙΚΑΙΡΕΣ ΠΑΡΕΚΒΑΣΕΙΣ

Γιάννη Μαθιουδάκη: Michel Foucault (1926-1984): 'Η κατάφαση τού Λαβυρίνθου — Εϊκοσι χρόνια από τόν θάνατό του 163

■ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Friedrich Nietzsche: 'Ο Σωκράτης, ό Εϋριπίδης και ό θάνατος τής Τραγωδίας. *Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης* 165

☆

ΒΙΒΛΙΟΦΟΡΕΙΣ: Γράφουν οί: Γιάννης Μαθιουδάκης, Χρήστος Π. Μπαλόγλου, 'Αλέξανδρος Κόντος 179

ΑΡΑΗΝ από τόν Σπύρο Κουτρούλη: 'Ο Φ. Νίτσε και ή μισωτή έργασία 191

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* κυκλοφορεῖ κάθε ἐξάμηνο στά βιβλιοπωλεῖα καί στά περίπτερα. Ἀποστέλλεται κατ' οἶκον στούς συνδρομητές. Τιμή τεύχους: 6 εὐρώ. Τιμή ἐτήσιας συνδρομῆς (2 τεύχη): 10 εὐρώ. Τιμή ἐτήσιας φοιτητικῆς συνδρομῆς: 9 εὐρώ. Ἰδρύματα, Ὄργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 20 εὐρώ. Παλαιά τεύχη διατίθενται στά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ καί στόν ἐκδοτικό οἶκο.

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* δέχεται ἄρθρα, ἐργασίες κλπ. Οἱ δημοσιευόμενες ἀπόψεις ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τούς συγγραφεῖς τους, οἱ ὅποιοι εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτές. Δημοσιεύεται κάθε εὐπρεπῆς ἐπιστολή πού λαμβάνει τό περιοδικό. Χειρόγραφα δέν ἐπιστρέφονται. Βεβαιώσεις μελλοντικῆς δημοσίευσης ἄρθρων δέν δίδονται. Τά ἀποστελλόμενα στήν *Νέα Κοινωνιολογία* ἄρθρα ὀφείλουν νά εἶναι ἀδημοσίευτα, πρωτότυπα, ἐπιστημονικά, εὐπρεπῆ καί συντεταγμένα σέ ὀρθά ἐλληνικά. Παραπομπές πρέπει νά ἀναφέρονται σέ διεθνή καί μόνον κατ' ἐξαίρεση σέ ἔγκυρη ἐλληνική βιβλιογραφία. Ἀποκλείονται κείμενα πού πολιτικολογοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καί προσπαθοῦν νά προωθήσουν μέ οἰονδήποτε τρόπο συγκεκριμένα προσωπικά ἢ ὁμαδικά συμφέροντα. Οἱ στήλες τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀνοικτές σέ ὅλα τά ρεύματα τῶν ἰδεῶν. Ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ μόνη «γραμμή» του. Τό περιοδικό αὐτό ἀποτελεῖ ἐλεύθερο βῆμα διαλόγου καί δέν ἔχει ἐπιστημονικές, ἐπιστημολογικές ἢ ἄλλες προκαταλήψεις.

Οἱ ἐργασίες πρέπει νά ὑποβάλλονται ἀπαραιτήτως δακτυλογραφημένες σέ διπλό διάστημα μέχρι 25 σελίδες χωρίς τήν περίληψη, τίς παραπομπές καί τήν βιβλιογραφία, σέ τρία ἀντίτυπα (προαιρετικά καί σέ ἠλεκτρονική μορφή) καί νά χωρίζονται σέ κεφάλαια μέ ὑποτίτλους.

Τά ἄρθρα κρίνονται σύμφωνα μέ τό διεθνῶς καθιερωμένο «blind system».

Ἡ ἐργασία πρέπει νά ἔχει:

1. Σελίδα τίτλου μέ τόν τίτλο τῆς ἐργασίας (μέχρι 10 λέξεις) καί τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων, τήν διεύθυνση καί τό τηλέφωνό τους. Ἀπαιτεῖται σύντομο βιογραφικό σημείωμα τοῦ (τῶν) συγγραφέως (-φέων).
2. Σελίδα περίληψης (abstract). Ἡ περίληψη δέν πρέπει νά ὑπερβαίνει τίς 200 λέξεις. Ἀνακεφαλαιώνει τόν στόχο τῆς ἐργασίας, τήν μέθοδο, τά ἀποτελέσματα καί τά συμπεράσματα.
3. Σελίδα περίληψης στά ἀγγλικά ἢ γαλλικά.
4. Τό κείμενο τῆς ἐργασίας, μέ κατάλληλο χωρισμό σέ διάφορα κεφάλαια καί ὑποτίτλους.
5. Βιβλιογραφικές παραπομπές καί βιβλιογραφία μέ ἓνα διεθνῶς ἀποδεκτό σύστημα.

Ἔργασίες πού δέν θά πληροῦν αὐτές τίς προϋποθέσεις θά ἐπιστρέφονται στούς ἀποστολεῖς τους χωρίς νά ἐξετάζεται τό περιεχόμενό τους.

Ἐπιτρέπεται ἡ χωρίς διαστρεβλώσεις, συντμήσεις καί παρερμηνείες ἀναδημοσίευση τῆς ὕλης ἢ μέρους τῆς, καθώς καί ἡ γραπτῆ, ραδιοφωνική, τηλεοπτική ἢ ἄλλη ἀναπαραγωγή τῆς, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει σχετική παραπομπή.

NEW SOCIOLOGY 42

HELLENIC SOCIOLOGICAL REVIEW

2nd PERIOD 19th YEAR WINTER 2005-2006 PRICE: 6 €

PAPAZISSIS PUBLISHERS

DIRECTOR

Meletis E. Meletopoulos

EDITOR-IN-CHIEF

Konstantinos Giannakopoulos

EDITORIAL BOARD

Christos Vroustis, jurist • Vangelis Douvaleris, translator • Neda Kanellopoulou, jurist-constitutional law • Alexandros Kontos, linguist-jurist-philologist • Spyros Koutroulis, economist • Athina Liapi, sociologist • Giannis Mathioudakis, philologist • Georgios P. Malouchos, political scientist • Christos P. Baloglou, economic historian • Christos Paizis, philologist • Giannis Papadopoulos, political scientist, Professor of the University of Lausanne • Evi Papaloi, social psychologist • Giorgos Skoulas, sociologist • Konstantinos Spiliotis, political scientist • Konstantinos Stamatopoulos, historian

“The Anthropological View”:

C. Nadia Seremetakis

BOOK-REVIEW EDITOR

Christos P. Baloglou

TRANSLATORS

Vangelis Douvaleris - Georgia Tsilikis

PROOF-READING

Ioannis Mathioudakis

ART DIRECTOR

Euterpi Trimi

LEGAL ADVISOR

Christos Vroustis

TYPE-SETTING

Angeliki Koutsoukou
Miliaraki 68, 111 45 Athens,
tel: 0030.210.85.47.421
e-mail: nkouts@ath.forthnet.gr

SUBSCRIPTIONS

P.O. BOX 63535, Filothei 152 37, GREECE
tel: 0030.210.68.12.723

PUBLISHER

Papazissis AEBE
Nikitara 2 & Emm. Benaki, 106 78 Athens
tel: 0030.210.38.22.496, fax:
0030.210.38.09.150

The *New Sociology* is published biannually.
Price 6€. Subscriptions:
Individuals 10€, Students 9€, Institutions 20€.

ISSN 1105-8099

www.newsociology.gr

Table of Contents

■ EDITORIAL

Ferdinand Tönnies — 70 years After his Death 5

■ IN MEMORIAM

Iakovos, Archbishop of North and South America 8

Dimitrios Stamelos 10

■ RENOS APOSTOLIDIS' PERSONAL RECORDS 11

☆

Daniel Mercure: New Forms of Labor and of Social Pathology — The Impact of Flexible Distribution. *Translated by Georgia Tsiliki* 17

☆

■ THE ANTHROPOLOGICAL VIEW

C. Nadia Seremetakis: Toxic Beauties — Medicine, Mass Media and Body Consumption in Transnational Europe 29

Margaret Lock: The Body in Modernity — Comments on “Toxic Beauties” by C. Nadia Seremetakis. *Translated by Takis Pistonis*..... 45

TRIBUTE TO

Stoic Philosophy and the Politicians of Rome

by **Christos P. Baloglou**

pp. 51-127

Dimitrios Poulakos: The Dissolution of Christianity and the European Centrifugal Tendencies..... 130

Meletis Meletopoulos: Dimitris Batsis — The Leftist Proposal for Economic Development 135

☆

■ CONTEMPORARY DIGRESSIONS

Yannis Mathioudakis: Michel Foucault (1926-1984): The Affirmation of the Labyrinth — 20 years After his Death.... 163

■ CLASSICAL TEXTS TRANSLATED

Friedrich Nietzsche: Socrates, Euripides, and the Death of Tragedy. *Translated and commented by Vangelis Douvaleris*... 165

☆

BOOK REVIEWS by Yannis Mathioudakis, Christos Baloglou, Alexandros Kontos..... 179

ARDIN by **Spyros Koutroulis:** Friedrich Nietzsche and Wage Labor 191

Ferdinand Tönnies (1855-1936)

70 χρόνια μετά τον θάνατό του

Ο Ferdinand Tönnies γεννήθηκε στις 26 Ιουλίου του 1855 στο Oldenswort της Γερμανίας. Καταγόταν από μία αρκετά πλούσια οικογένεια, γεγονός που του εξασφάλισε αργότερα μεγάλη οικονομική άνεση και ψυχική ισορροπία. Ο πατέρας του, ο August Tönnies, ήταν ένας εύπορος γαιοκτήμονας και κτηνοτρόφος στην παραθαλάσσια πόλη Husum της Βόρειας Γερμανίας, κοντά στα σύνορα με την σημερινή Δανία, μέρος όπου εγκαταστάθηκε αργότερα η οικογένεια Tönnies. Έτσι, ο Ferdinand Tönnies, που θα αφήσει ανεξίτηλα ίχνη στην ιστορία της κοινωνιολογίας ως ένας θερμός υποστηρικτής και γλαφυρός αναλυτής της κοινότητας (Gemeinschaft), γαλουχήθηκε και ώριμασε σε ένα περιβάλλον που βρισκόταν σε άμεση συσχέτιση με την φύση, τους τοπικούς δεσμούς γειτνίασης και φιλίας, τό ανιδιοτελές πνεύμα, τά γνήσια ήθη και έθιμα, τήν ήρεμη οικογενειακή ζωή και τέλος με τήν ελεύθερη και ανιδιοτελή έκφραση τής φυσικής βούλησης (Wesenswille), στοιχεΐα που συγκροτούν τήν ρομαντική εικόνα τής κοινότητας (Gemeinschaft). Από τούς κοινωνιολόγους τής γενιάς του, ο Tönnies είναι ο μοναδικός που μεγάλωσε σε έπαρχιακή πόλη και όχι σε αστικό περιβάλλον.

Η ευχάριστη βιωματική εμπειρία τής αυθεντικής Gemeinschaft, σε συνδυασμό με τήν ήρεμη και έμπλη συναισθηματικότητας οικογενειακή ζωή, ήρθε νά μετριάσει τό άγχος αποχωρισμού που βίωσε ο Tönnies ως έφηβος, όταν αναγκάστηκε νά εγκαταλείψει τήν ζεστασιά και τήν απλότητα τής έπαρχιακής πόλης, για νά σπουδάσει σε μεγάλα πανεπιστήμια τής Γερμανίας. Αυτή ή μετάβαση από τήν έπαρχιακή κοινότητα στην αστική κοινωνία, ή όποια τελούσε υπό καθεστώς ραγδαίας εκβιομηχάνισης, αποτέλεσε για τόν Tönnies τό σημείο αφετηρίας για τήν συγγραφή του μνημειώδους έργου του «Κοινότητα και Κοινωνία» (Gemeinschaft und Gesellschaft). Έτσι, λοιπόν, ο έπιλεγμένος τίτλος του θεμελιώδους έργου του άντανακλά τόσο τήν πραγματική αντίθεση μεταξύ προβιομηχανικής και βιομηχανικής περιόδου, μιās αντίθεσης που στις αρχές του 20ου αιώνα δλοένα και όξυνόταν, όσο και τήν βιογραφική εξέλιξη του ίδιου του συγγραφέα. Ο Tönnies, πολλές φορές στο έργο του, αναδεικνύει και έγκωμιάζει τήν σπουδαιότητα τής οικογένειας, τήν όποια θεωρεί κεντρικό πυρήνα τής κοινοτικής ζωής, εκφράζοντας κατ' αυτόν τόν τρόπο μιá νοσταλγική έπιθυμία, αλλά και μιá άφοσίωση στους κοινούς δεσμούς αίματος. Μέ λόγια του ίδιου του Tönnies: « Η ζωή τής οικογένειας αποτελεί τήν γενική βάση τής Gemeinschaft, όπως διατηρείται στο χωριό και στην ζωή τής έπαρχιακής πόλης. Η κοινότητα του χωριού και οι ίδιες οι μικρές πόλεις μπορούν νά θεωρηθούν σαν εύρειες οικογένειες, οι διάφορες συγγενικές ομάδες και τά σπίτια αντιπροσωπεύουν τούς στοιχειώδεις οργανισμούς του

σώματός της, ἐνῶ οἱ συντεχνίες, οἱ συνεταιρισμοί καί οἱ ὑπηρεσίες ἐκφράζουν τοὺς ἰστούς καί τὰ ὄργανα τῆς πόλης».

Ἡ μητέρα τοῦ Ferdinand Tönnies, ἡ Ida Mau, προερχόταν ἀπὸ οἰκογένεια Λουθηρανῶν μέ αὐστηρές ἠθικές ἀρχές. Ὁ πατέρας της μάλιστα ἦταν πάστορας. Ἔτσι λοιπὸν ὁ Tönnies, ἀπὸ πολὺ μικρῆ ἡλικία, θά μνηθεῖ στό θρησκευτικὸ δόγμα τοῦ προτεσταντισμοῦ. Ὅμως, μέ τὸ ὀξυδερκές καί κριτικὸ πνεῦμα του, θά συνειδητοποιήσει ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστη, πέρα ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση τῶν μεταφυσικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἐπιτελεῖ καί ἄλλη μιὰ σημαντικὴ λειτουργία στὰ πλαίσια τῆς Gemeinschaft. Ἀποτελεῖ ὄχι μόνον τὸν βασικὸ ἄξονα πάνω στὸν ὁποῖο γίνεται ἐφικτός ὁ κοινωνικὸς ἔλεγχος, ἀλλὰ καί τὸ συμβολικὸ μέσο ρύθμισης καί συντονισμοῦ τῶν μεμονωμένων ἐκφράσεων τῆς φυσικῆς βούλησης. Ὅπως γράφει καί ὁ ἴδιος: «Ἡ ἐκκλησία ἀποτελεῖ τὸν πραγματικὸ φορέα τοῦ ἐλέγχου». Ἀντίθετα, στὴν πόλη καί στοὺς μητροπολιτικούς σχηματισμούς, ἡ θρησκεία χάνει τὴν σημασία της καί οἱ λειτουργίες της ἐπιτελοῦνται πλέον ἀπὸ τὴν δημόσια γνώμη τῆς μάζας, ἡ ὁποία μεταφέρει καί ἐκπροσωπεῖ τὴν ἠθικὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, τῆς Gesellschaft. Ὁ ἴδιος ὁ Tönnies παρέμεινε σέ ὅλη του τὴν ζωὴ ἀγνωστικιστὴς καί μόνον πρὸς τὸ τέλος ὑποστήριξε ὅτι μπορεῖ νά υπάρξει μιὰ παγκόσμια ἀδογματιστὴ θρησκευτικὴ κοινότητα, ἱκανὴ νά ἐνσωματώσει καί νά ὑπηρετήσῃ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ ἄποψή του αὐτὴ συνάδει μέ τὴν ἀκλόνητη πεποίθησή του γιὰ τὴν ἀναπτυξιακὴ πορεία τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τίς πρωτογενεῖς συνομαδώσεις τοῦ χωριοῦ καί τῆς ἐπαρχιακῆς πόλης, μέσῳ τῶν ἀστικῶν συλλογικοτήτων τῶν νεωτερικῶν μητροπόλεων, ἕως ἑναν κρατικὸ σοσιαλισμὸ οἰκουμενικῆς ἐμβέλειας. Αὐτὴ του ἡ ἀποστασιοποίηση ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ πίστη καί τὴν δογματικὴ προσκόλλησή προῆλθε σέ ἕναν σημαντικὸ βαθμὸ ἀπὸ τὴν συναναστροφή του μέ τὸν γνωστὸ Γερμανὸ ποιητὴ Theodor Storm.

Τὸ 1872 ὁ Tönnies ξεκίνησε σπουδὲς κλασσικῆς φιλολογίας καί ἱστορίας στὰ Πανεπιστήμια τῆς Ίένας, τῆς Λειψίας, τῆς Βόννης, τοῦ Βερολίνου καί τοῦ Τύμπιγγεν. Τὸ 1877 ἀποκτᾶ διδακτορικὸ δίπλωμα, ἐνῶ ἕναν χρόνο ἀργότερα μεταβαίνει στὴν Ἀγγλία γιὰ νά μελετήσῃ τὸ ἔργο τοῦ Thomas Hobbes. Οἱ περαιτέρω αὐτές σπουδὲς του, πού ἀπαιτοῦσαν δίδακτρα, χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὴν εὐπορὴ οἰκογένειά του. Ὁ Tönnies θεωρεῖται ὡς ὁ Εὐρωπαῖος ἐπιστήμων πού ἀναθέρμανε καί ἐπαναπροσδιόρισε τὴν φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Hobbes. Τὸ 1881 ἐκπνεῖ διατριβὴν στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Κιέλου καί γίνεται Privatdozent, ιδιότητα πού τοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νά δίνει διαλέξεις. Τὸ 1887 ἐκδίδει τὸ θεμελιώδες καί μνημειώδες ἔργο του «Gemeinschaft und Gesellschaft», τὸ ὁποῖο θά ἐπανεκδοθεῖ μέ τεράστια ἐπιτυχία τὸ 1912.

Ὁ Tönnies ἐντάχθηκε σέ διάφορους ἐπιστημονικούς καί καλλιτεχνικούς κύκλους τῆς Γερμανίας καί συναναστράφηκε μεταξύ ἄλλων γνωστὲς καί πνευματώδεις γυναῖκες τῆς ἐποχῆς του, ὅπως ἡ ζωγράφος Franziska Gräfin zu Reventlow καί ἡ ψυχαναλύτρια Lou Andreas-Salome. Ἡ τελευταία μάλιστα ὑπῆρξε μαθήτριά του Sigmund Freud καί ἀντικείμενο ἔντονου πάθους τοῦ φιλοσόφου Friedrich Nietzsche, ὁ ὁποῖος ἔγινε περισσότερο μισάνθρωπος καί μηδενιστὴς ὅταν ἡ Andreas-Salome τοῦ ἀρνήθηκε νά παντρευτοῦν. Ὡστόσο ὁ Tönnies παντρεύτηκε τὴν Marie Sieck, μέ τὴν ὁποία ἀπέκτησε πέντε παιδιά.

Στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὁ Tönnies μέ τὴν οἰκογένειά του μετακομίζει στὸ Ἀμβούργο. Εἶναι ἡ πρώτη μεγάλῃ πόλη στὴν ὁποία ἀποφασίζει νά ἐγκατασταθεῖ. Τὸ 1909 ἰδρύει μαζί μέ τοὺς Max Weber, Werner Sombart καί Georg Simmel τὴν Γερμανικὴ Κοι-

νωνιολογική Έταιρεία, στην οποία υπήρξε πρόεδρος και δραστήριο μέλος μέχρι το 1933. Την ίδια χρονιά (1909) γίνεται καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Κιέλου. Κατόπιν δικής του επιθυμίας συνταξιοδοτείται από τα καθήκοντά του το 1916. Ακολουθούν δύσκολα χρόνια. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η δεινή οικονομική κατάσταση λόγω του πληθωρισμού αναγκάζει τον Tönnies και την οικογένειά του να πουλήσουν το σπίτι τους στο Eutin και να επιστρέψουν στο Κιέλο. Εκεί αναλαμβάνει εκ νέου πανεπιστημιακά καθήκοντα και διδάσκει κοινωνιολογία έως το 1933. Ταυτόχρονα δημοσιεύει συνεχώς εργασίες και βιβλία, μέσα από τα οποία εκφράζει δημοσίως την αντίθεσή του προς την ιδεολογία και το περιεχόμενο του εθνικοσοσιαλιστικού κινήματος. Η προσκόλλησή του στις βαθιές αξίες του Διαφωτισμού και του δυτικοευρωπαϊκού πνεύματος, καθώς και η ασίγηστη επιθυμία του για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις δεν του επιτρέπουν να μην αντιδράσει μπροστά στην επερχόμενη εθνικοσοσιαλιστική λαίλαπα. Αυτό βέβαια θά του κοστίσει ακριβά. Η κυβέρνηση Χίτλερ καθαιρεί τον Tönnies από το αξίωμα του προέδρου της Γερμανικής Κοινωνιολογικής Έταιρείας. Είς ένδειξιν διαμαρτυρίας παραιτούνται αρκετά μέλη, μεταξύ των οποίων και ο νέος τότε Έλληνας κοινωνιολόγος Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Οι δυνατότητες για δημοσιεύσεις και για έκφραση των ρομαντικών κοινοτιστικών απόψεων του Tönnies περιορίζονται στο ελάχιστο. Αυτό υπήρξε ένα σοβαρό πλήγμα για έναν πνευματικό άνθρωπο που είχε γράψει ως τότε πάνω από δέκα βιβλία και αρκετές δεκάδες άρθρα. Η σύνταξή του μειώνεται στο κατώτατο όριο, στα επίπεδα της βασικής, γεγονός που τον αναγκάζει να πουλήσει το μεγαλύτερο μέρος της πλούσιας βιβλιοθήκης του.

Ο Ferdinand Tönnies πέθανε στο Κιέλο στις 11 Απριλίου του 1936, σε ηλικία 81 χρόνων.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Βορείου καί Νοτίου Ἀμερικῆς Ἰάκωβος (1911-2005)

Τὴν 11η Ἀπριλίου 2005 ἀπεβίωσε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Β. καί Ν. Ἀμερικῆς Ἰάκωβος, μετὰ ἀπὸ 37 χρόνια ἀρχιεπισκοπικῆς ποιμαντορίας στὸν Ἑλληνισμό τῶν ΗΠΑ καί τοῦ Καναδά. Γεννήθηκε στὴν Ἰμβρο τὸ ἔτος 1911. Τό κατὰ κόσμο ὄνομά του ἦταν Δημήτριος Κουκούζης.

Τὰ πρῶτα μαθήματα ἄκουσε στὴν γενέτειρά του. Ἀκολούθως, τὸ 1927, εἰσήχθη στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης καί τὸ 1934 ἀποφοίτησε ὡς λαϊκὸς Θεολόγος μὲ τὸν βαθμὸ ἄριστα.

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Ἰακώβου ἦταν νὰ μὴν εἰσέλθει στὸν Ἱερό Κλῆρο. Ὅμως, ὁ τότε Μητροπολίτης Ἰμβρου καί Τενέδου Ἰάκωβος — πολὺ σεμνὸς καί ἀνθρωπὸς τῶν παραδόσεων τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ Γένους μας — προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νεαροῦ Δημητρίου νὰ εἰσέλθει στὶς τάξεις τοῦ Ἱεροῦ Κλήρου καί τὸν χειροτόνησε διάκονο μὲ τὸ ὄνομα Ἰάκωβος.

Ὡς τὸ ἔτος 1939 ὁ Ἰάκωβος ὑπηρέτησε ὡς Ἀρχιδιάκονος στὴν Μητρόπολη Δέρκων. Ἀκολούθως, μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Ἀθηναγόρα (τοῦ μετέπειτα Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου), μετέβη στὴν Ἀμερικὴ. Ὡς τὸ ἔτος 1955 προσέφερε ἱερατικὲς ὑπηρεσίες στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀμερικῆς ἀπὸ περιόπτες διοικητικὲς θέσεις, ἀλλὰ καί ὡς καθηγητὴς καί Διευθυντὴς στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Βοστώνης. Παράλληλα μὲ τὰ ἱερατικὰ του καθήκοντα, ἔκανε ἀνώτερες Θεολογικὲς σπουδὲς καί ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ S.T.N., δηλαδή τοῦ Master στὴ Θεολογία.

Μετὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ Ἀμερικῆς Ἀθηναγόρα σὲ Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη, ὁ Ἰάκωβος ψηφίσθηκε ἀπὸ τὴν Ἱερά Σύνοδο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Ἐπίσκοπος καί διορίσθηκε Σχολάρχης τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης. Καμμιά ἀπὸ τίς δύο ἀποφάσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου δὲν ἀποδέχθηκε, χωρὶς ποτέ νὰ ἀναφέρει τοὺς λόγους πού τὸν ὀδήγησαν νὰ ἀγνοήσει μιὰ

ἀπόφαση, τῆς ὁποίας εἰσηγητὴς ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Ἀθηναγόρας. Ἐκτοτε, καί γιὰ μιὰ πενταετία, ὁ Ἀθηναγόρας ἀγνόησε τὸν Ἰάκωβο, καίτοι ὁ Γέροντάς του Ἰάκωβος, τῶρα Μητροπολίτης Δέρκων, βρισκόταν συνεχῶς κοντὰ στὸν Πατριάρχη.

Ἡ ἄρνηση τοῦ Ἰακώβου ἦταν μέγα λάθος. Εὐτυχῶς, τὸ πλήρωσε μόνον μὲ 5χρονο περιθώριο. Τὸ ἔτος 1955 ἐκλέγεται Ἐπίσκοπος Μελίτης καί τοποθετεῖται στὸ Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν (ΠΣΕ) ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Ἀπὸ τὴν θέση του στὸ ΠΣΕ ὁ Ἰάκωβος ἀποκάλυψε τίς μεγάλες του ἰκανότητες καί τοὺς ὀραματισμοὺς του γιὰ τὸ σύνολο τῆς Ὁρθοδόξιας, ὅμοιους μὲ ἐκείνους τοῦ Πατριάρχου Ἀθηναγόρα. Ἐδειχνε καθαρά ὅτι εἶχε φυσιογνωμία μεγάλου ἡγέτη, πού δὲν τὸ διέθεταν οὔτε οἱ ἄλλοι ἐπίσκοποι τῆς Διασποράς, ἀλλ' οὔτε καί οἱ Ἱεράρχες τῆς Αὐλῆς τοῦ Φαναρίου. Τοῦτο ἔπεισε τὸν Ἀθηναγόρα, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαήλ, νὰ τὸν θέσει ἐπικεφαλῆς τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀμερικῆς. Σύμπτωσι, ὄχι βέβαια τυχαία, οἱ Ἐπίσκοποι Ἐλαίας Ἀθηναγόρας, Γερμανίας Πολύευκτος, Μελίτης Ἰάκωβος καί Ἰμβρου καί Τενέδου Μελίτων ἦσαν συνταξιῶτες στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης. Ὁ μόνος πού δὲν εἶχε ἰδιαίτερες σχέσεις μὲ τοὺς ἄλλους τρεῖς ἦταν ὁ Ἰάκωβος. Εἶχε διαφορετικὴ νοοτροπία, ἀλλὰ καί τρόπους ζωῆς. Ὁ Ἰάκωβος ξεχώριζε λόγῳ γνώσεων, εὐφυΐας, διπλωματικότητος, ἀλλὰ καί πατριωτικῆς στάσης σέ ὅλη του τὴν ζωὴ. Ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα τῶν συμβουλῶν τοῦ πατέρα του: «νὰ γίνῃ καλὸς χριστιανὸς καί χρήσιμος Ἑλληνας». Αὐτὰ ὑπῆρξαν τὰ γνωρίσματα τοῦ βίου του. Ἀτράνταχτες ἀποδείξεις ἀποτελοῦν οἱ ἐπιστολές του, τίς ὁποῖες ἀντήλλαξε, στὴν διάρκεια τῆς ἀρχιεπισκοπείας του, μὲ τοὺς Προέδρους τῶν ΗΠΑ. Σ' αὐτές ἔχει πάρει δυναμικὲς θέσεις γιὰ ὅλα τὰ ἐθνικὰ μας θέματα, ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ὡς τὴν παραιτήσή του τὸ 1996.

Ἐπειδὴ ὁ Ἰάκωβος ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀπερίσπαστος στὸ ἔργο του στὴν Ἀμερική, ὁ Ἀθηναγόρας προήγαγε τὸν Ἐλαίας Ἀθηναγόρα σὲ Μητροπολίτη Καναδᾶ καὶ τὸ ἔτος 1962 τὸν μετέφερε στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Θυατείρων.

Ἡ μεγάλη ἐκτίμηση πού εἶχαν οἱ Ἑλληνικές Κυβερνήσεις στὸ πρόσωπο καὶ στὸ ἔργο τοῦ Ἰακώβου, ὡς ἑνὸς ἀξιόλογου συμπαραστάτη τους πρὸς τὸν Λευκὸ Οἶκο, εἶχε δημιουργήσει στὸ Φαναρί τὴν πεποίθηση ὅτι ὁ Ἰάκωβος θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ Οἰκουμενικός Πατριάρχης καὶ στίς δύο φορές πού ὁ θρόνος ἔμεινε κενός, μέ τὸν θάνατο τοῦ Ἀθηναγόρα (1972) καὶ τὸν θάνατο τοῦ Δημητρίου (1991). Γιά τούς Φαναριῶτες ὁ Ἰάκωβος ἦταν ἀνεπιθύμητος. Γιά τὴν στάση του ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων, πού ἔθιγε τίς βλέψεις τῆς Τουρκίας, ὁ Ἰάκωβος ἦταν ἐπίσης πρόσωπο ἀνεπιθύμητο στὴν Τουρκία (Persona non Grata).

Οἱ περιπτώσεις τῶν Μελετίου Μεταξάκη (1922) καὶ Ἀθηναγόρου (1949), πού ἀνῆλθαν στὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο παρά τὴν θέληση τῆς πλειοψηφίας τῶν Ἱεραρχῶν τοῦ Φαναρίου, εἶναι μοναδικές.

Γράφει ὁ Γεώργιος Π. Μαλοῦχος, βιογράφος τοῦ Ἰακώβου, «μέ ἐλατήρια τυφλῆς μικροψυχίας, τὸ Φανάρι ὁδήγησε οὐσιαστικά τὸν Ἰάκωβο σὲ παραίτηση, προκαλώντας ἀνεπανόρθωτες βλάβες στὸ τρίπτυχο τῆς ἐθναρχικῆς του δράσης καὶ γεμίζοντας μέ ἀνακούφιση τὴν Ἀγκυρα, πού χωρὶς νὰ τὸ περιμένει κανεὶς εἶδε ἕναν μεγάλο ἀντίπαλο νὰ βγαίνει ἐκτὸς μάχης, ἂν καὶ κάποτε εἶχε ἀναπτύξει σχέσεις ἐμπιστοσύνης μέ ἡγέτες ὅπως ὁ Μεντερές καὶ ὁ Ὀζάλ».

Στὸν 20ῆ αἰῶνα ἡ Ἑλληνορθόδοξη Ἐκκλησία γνώρισε τρεῖς Μεγάλους Πρωθιεράρχες: τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἀθηναγόρα καὶ τὸν Ἀμερικῆς Ἰάκωβο. Καὶ οἱ τρεῖς τους προσέφεραν ἀνεκτίμητες υπηρεσίες στὴν Ἐκκλησία, οἱ δὲ περιστάσεις τὸ ἐπέβαλαν νὰ ἀσκήσουν καὶ ἐθναρχικὲς ἐξουσίες.

Πολύπλευρο καὶ ἀναμφισβήτητο μεγαλειώδες ὑπῆρξε τὸ ἔργο τοῦ Ἰακώβου στὴν Ἀμερική. Ἐκεῖ ἄφησε καὶ τὴν τελευταία του πνοή. Τὰ τελευταία του λόγια ἦσαν: «Δέν ἀνῆκα ποτέ σὲ καμμιά ομάδα ἀνθρώπων. Ἀνῆκα μόνο στὴν Ἐκκλησία καὶ στὸ Ἔθνος. Ἐκεῖ μόνο πρόσφερα τίς υπηρεσίες μου. Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ εὐχή τοῦ πατέρα μου: νὰ γίνω καλὸς χριστιανὸς καὶ χρήσιμος Ἑλληνας».

Στὰ 37 χρόνια τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς του ποιμαντορίας πέτυχε τούς ἐξῆς σημαντικούς στό-

χους: 1) Ἐνίσχυσε τὴν ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ Β. καὶ Ν. Ἀμερικῆς καὶ Καναδᾶ καὶ αὐξήσε κατά 300 τίς Ἑλληνικές Κοινότητες στίς ἤδη ὑπάρχουσες ἑκατοντάδες. 2) Αὐξήσε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ ἐνίσχυσε τὴν ἑλληνογλωσση διδασκαλία μέ κατάλληλα βιβλία καὶ ἄρτια ἐκπαιδευτικά καὶ παιδαγωγικά προγράμματα. 3) Συνέδεσε τὸν Ἑλληνισμό τῆς Ἀμερικῆς μέ τὴν Πατρίδα μέ φιλοξενίες ἑλληνοπαίδων στὴν Ἑλλάδα κάθε χρόνο. 4) Ὁργάνωσε ἕνα δυναμικὸ ἑλληνικὸ lobby, ὄργανό του κατάλληλο στίς δυναμικὲς παρεμβάσεις του στὸν Λευκὸ Οἶκο γιά τὰ ἐθνικά θέματα. 5) Στὴν ἀρχὴ τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς του θητείας ὁ Ἰάκωβος ἵδρυσε τὴν Σύνοδο ὄλων τῶν Ὀρθοδόξων Ἐπισκόπων Ἀμερικῆς, χωρὶς ἢ πρωτοβουλία του αὐτὴ νὰ λειτουργήσει, ὅχι γιατί δυστρόπησαν οἱ Ἐπίσκοποι τῶν ἄλλων ἐθνοτήτων, ἀλλὰ γιατί δέν ἔτυχε τῆς σύμφωνης γνώμης τοῦ Φαναρίου. Ἀπὸ τότε ἄρχισαν νὰ ἐκδηλώνονται φαναριώτικο φόβοι, ὅτι ὁ Ἰάκωβος θὰ ὁδηγοῦσε τὰ πράγματα στὴν Ἀμερική στὴν δημιουργία μιᾶς ἀνεξάρτητης Αὐτοκέφαλης Ἐκκλησίας. Ἡ ἀποψη αὐτὴ δυναμώθηκε στὴν δεκαετία τοῦ '80. Διότι τότε ἄρχισαν οἱ πιέσεις ἐπὶ τοῦ Ἰακώβου νὰ περιορίσει τίς ἐθνικὲς του πρωτοβουλίες, τίς ὁποῖες ἔβλεπαν νὰ ἐκτιμᾷ καὶ ὁ Τοῦρκος Πρόεδρος Τ. Ὀζάλ γιά δικούς του λόγους. Πράγματι ὁ Ὀζάλ ἤθελε τίς υπηρεσίες τοῦ Ἰακώβου γιά νὰ καλλιεργηθοῦν ὀμαλὲς καὶ εἰρηνικὲς σχέσεις μέ τὴν Ἑλλάδα τοῦ Ἀ. Παπανδρέου. Αὐτὸ ἤθελε καὶ ὁ Ἀ. Παπανδρέου. Ἀποτελέσματα: ἡ συνάντηση τῶν δύο ἀνδρῶν στὸ Νταβὸς τῆς Ἑλβετίας, μέ τὴν ὁποία ἄρχισε μιὰ νέα σελίδα στίς σχέσεις Ἑλλάδος-Τουρκίας, ἦταν ἔργο τοῦ Ἰακώβου. 6) Μέ ἐνέργειες τοῦ Ἰακώβου ἀναγνωρίσθηκε ἡ Ἑλληνικὴ Ἐθνικὴ Ἑορτὴ τῆς 25ης Μαρτίου ὡς Ἐθνικὴ Ἑορτὴ τῶν ΗΠΑ. 7) Βλέποντας πολὺ μπροστά, ὁ Ἰάκωβος, στίς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '70, εἰσήγαγε καὶ τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα στὴ Θ. Λατρεία. 8) Ὁ Ἰάκωβος εἶναι ὁ πρῶτος ἑλληνορθόδοξος Ἱεράρχης πού ἐπισκέφθηκε τὸν Πάπα μετὰ τὸ Σχίσμα τοῦ 1054. 9) Ὁ Ἰάκωβος, πού στὰ παιδικὰ του χρόνια ἔζησε τὸ πρόβλημα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων στὴν νῆσο Ἴμβρο, ὑπῆρξε συνοδοιπόρος τοῦ Δρα Μ.Λ. Κίνγκ ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῶν Μαύρων τῆς Ἀμερικῆς. 10) Ἔργο τοῦ Ἰακώβου εἶναι ἡ μὴ ἀναγνώριση ἀπὸ τίς ΗΠΑ τοῦ ψευδοκράτους τοῦ Ντενκτάς, ἀλλὰ καὶ στὴν κρίση τοῦ 1964 οἱ ΗΠΑ ἐμπόδισαν τὴν ἑλληνο-τουρκικὴ σύρραξη μετὰ ἀπὸ ἐνέργειες τοῦ Ἰακώβου. Καὶ στὴν κρί-

ση τῶν Ἰμίων, πάλι ὁ Ἰάκωβος ἔπαιξε τὸ ρόλο του πρὸς τὶς ΗΠΑ.

Παρά τὶς τόσες καὶ τόσες θετικές ἐθνικές ἐνέργειές του, ὁ Ἰάκωβος δὲν ἀπέφυγε τὴν σκληρὴ κριτικὴ ἀπὸ τὰ ἐλληνικά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, μετὰ τὴν Μεταπολίτευση τοῦ 1974. Ἦταν τότε πού τοῦ κόλλησαν τὸν χαρακτηρισμὸ ΣΙΑκώβος. Ὁ Ἰάκωβος οὔτε ὑμνητὴς τῆς Χούντας τῶν Ἀθηνῶν ἦταν οὔτε ὑποστηρικτὴς τῆς. Ἀπλῶς στὴν περίοδο ἐκείνη εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ συνεργάζεται μετὰ τὴν Κυβέρνηση τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως ἔκαναν ὅλοι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέτες καὶ οἱ Κυβερνήσεις τῶν λαῶν ὅλου τοῦ Κόσμου. Πολ-

λές φορές ἔκανε παραστάσεις ὑπὲρ ἐκτοπισμένων, φυλακισμένων καὶ βασανιζομένων. Δὲν ἔμεινε ἀδιάφορος, ὅπως θέλουν κάποιοι νὰ τὸν παρουσιάσουν. Τὰ ἔγγραφα, πού ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν δημοσιογράφου Γ. Μαλοῦχο στὸ ἔργο Ἐγὼ ὁ Ἰάκωβος, ὁμιλοῦν περὶ αὐτοῦ.

Ὁ θάνατος τοῦ Ἰακώβου προκάλεσε βαθειὰ θλίψη ὄχι μόνο στοὺς Ἑλληνοαμερικανούς καὶ στοὺς Προκαθημένους τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ στοὺς τέως Προέδρους τῶν ΗΠΑ.

Αἰωνία σου ἡ μνήμη, Γέροντα.

Παναγιώτης Γ. Φούγιας

Δημήτριος Σταμέλος (1931-2005)

Ἐφυγε ἐντελῶς ξαφνικά καὶ ἀπροσδόκητα, ἡσυχᾶ καὶ ἤρεμα, τὴν Μεγάλη Παρασκευὴ τοῦ 2005, ἓνας φίλος τῆς Νέας Κοινωνιολογίας, ὁ Δημήτριος Σταμέλος. Τὸ ἀπόγευμα τῆς Μ. Παρασκευῆς βρισκόταν στὸ λεωφορεῖο τοῦ ΚΤΕΛ καὶ μετέβαινε στὴν ἰδιαιτέρα του πατρίδα, τὴν Εὐρυτανία, γιὰ νὰ ἐορτάσει τὶς ἡμέρες τοῦ Ἀγίου Πάσχα.

Ἰδιαιτέρα θὰ πρέπει νὰ ἐξαρθοῦν οἱ ἱστορικές βιογραφίες τοῦ Δ. Σταμέλου γιὰ τὶς ἡρωϊκὲς μορφές τοῦ Εἰκοσιένα, μὲ κορυφαῖα δείγματα τὰ ἔργα του γιὰ τὸν Νικηταρᾶ καὶ τὸν Μιαούλη. Ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς Νέας Κοινωνιολογίας εἶχαμε τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσουμε τὸ κύκνειον ᾄσμα του γιὰ τὸν Μιαούλη καὶ μᾶς εὐχαρίστησε γιὰ τὴν βιβλιοκρισία. Μὲ ἄνεση συνέγραψε καὶ συνέβαλε στὴν μυθιστορηματικὴ βιογραφία, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Κατσαντώνη, τοῦ πατρὸς τοῦ Ὁδ. Ἀνδρούτσου καὶ τοῦ Μακρυγιάννη.

Μὲ βαθύβλυστο ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ σύνδρομη κριτικὴτητα ἀναδεικνύει τὴν συμβολὴ τῶν

προσώπων πού βιογραφεῖ. Τὰ ἔργα του, γραμμένα μὲ μαεστρία, μὲ σεβασμὸ στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἀπευθύνονται στὸν νοῦ καὶ στὴν καρδιά τῶν ἀναγνωστῶν. Ὁ Δημήτρης Σταμέλος ἔνωθε τὸν ἑαυτό του, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ Δ. Φερούσης στὴν *Φιλολογικὴ Στέγη Πειραιῶς* (περ. Β', 40ῆς χρόνος, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2005, σ. 178), «ὡς ἱεραπόστολο, ὡς θεραπευτὴ τῆς Ἰστορίας πού ζωντάνευε τοὺς νεκρούς, θεράπευε τοὺς πληγωμένους, ἀποκαθιστοῦσε τοὺς παρεξηγημένους».

Ἡ τελευταία του μεγάλη διάκριση ἦταν ἡ βράβειός του τὴν Δευτέρα 18 Ἀπριλίου 2005 ἀπὸ τὴν «Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία Χριστιανικῶν Γραμμάτων», στὴν Μεγάλη Αἴθουσα τοῦ Φ.Σ. Παρνασσός, ὅποτε καὶ τὸν συναντήσαμε.

Ὁ ἥπιος, καλοκάγαθος καὶ ἀνεξίκακος Δημήτριος Σταμέλος τίμησε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀνάμνησή του μᾶς χαρίζει εὐφροσύνη καὶ δικαίωνει τὸν Μένανδρο στὴν αἰσιόδοξη ρήση του «ὡς χαρίεν ἄνθρωπος ἂν ἄνθρωπος ᾖ».

Χρῆστος Π. Μπαλόγλου

Η ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ [3-8-2001]*

Δέν έχω μελετήσει όλη τή φιλολογία βέβαια για τό Σωκράτη. Μ' άπ' όσσην ξέρω, ή γνώμη μου δέν έχει διατυπωθή ώς τώρα, ή ίσως κάποιες νύξεις πρός τήν κατεύθυνση τέτοιας ιδέας για τό θάνατό του μπορεί νά λανθάνουν στη σκέψη μου, άπ' όσα διάβασα στη ζωή μου σχετικά, κι αυτές λειτούργησαν τώρα υποβολιμαία... Μπορεί...

Ό Σωκράτης, όπως τόν δίνει ό Πλάτων τουλάχιστον, δέν εξέφρασε ποτέ άποψη άδιάφορη για τό άδικο. Ούτε και θάταν δυνατό. Άπ' όλη του τή σκέψη διαρκώς προκύπτει πάντως κυνήγι του άδίκου, έλεγχος του, επίκριση των άδικιών και των άδίκων. Άποδοχή του άδίκου; - πώς; Έγκυκατάλειψη του άδίκου δίχως κρίση, επίκριση; Πώς; Δέ βγαίνει από τήν όλη νοοτροπία, σκέψη και ήθική του. Άρα;

Και τό έρώτημα πού ώρίμασε μέσα μου νά διατυπώσω, παρά και τ' αντίθετα πού του αποδίδονται σαφώς, και στην πλατωνική Άπολογία του, κι άλλου, κι από άλλους, είναι ότι δέ μπορεί νάβρισκε και μή άδικη τήν καταδίκη του - και τή δική και τήν ποινή πού του επέβλήθη, και «συνεπής» αυτός στην ιδέα του τής πειθαρχίας και σεβασμού τής πολιτείας τήν αποδέχτηκε, κ' έμεινε νά πιη τό κώνειο, παρά πού μπορούσε νά διαφύγη και νά μήν αφήση τέτοιο άδικο νά συντελεσθή. (Και δέν είναι μόνο άδικο εις βάρος του - νάλεγε κανείς: «Άποφάσισε νά χαρίση, ν' άγνοήση, κάτι άρνητικό εις βάρος του».) Είναι κατά τής ίδιας τής πολιτείας, και τής άκεραιότητας των νόμων και των σχετικών διαδικασιών κ' εφαρμογών τους, και κατά τής κατάστασης καθαυτό τής Πόλεως, του Άστεως, τής λατρείας του, πού τή ζωή του όλη αφιέρωσε στο καλό πρός αυτήν, στο ανώτατο δυνατό άνέβασμα και παιδευτική, πνευματική, οργανική τής τελείωση, έντέλεια, δυναμική έντελέχεια καθ' όλα τής!

Άρα;

Τί συνέβη πράγματι - και τί παράλειψε (και γιατί;) νά θέση ό Πλάτων πού τόν λάτρευε;

Και παρέλειψε ό Πλάτων, και πλανιέμαι εγώ μέ άλλην ιδέα, ό τίποτε μπρός στο θείο Πλάτωνα, για τό Σωκράτη;

Μήπως βλέπω στο Γέρο άλλη ριζική τάση ζωής και σκέψης και δράσης, λόγω άλλων ριζικών ιδεών και τάσεων μου, πού δέν διείπαν εκείνον;

Όπωςδήποτε, αυτό θέλω νά εξετάσω και νά θέσω υπόψιν στην κρίση, μέσα στον τέτοιο καιρό μας...

Λοιπόν, λέω ίσια, πώς είναι αυτοκτονία του Σωκράτη, διά χειρός τής τόσο άδικης εναντίον του «δικής», «κρίσης» και «ποινης» του - πού γι' αυτό μάλιστα έτσι αποδέχτηκε, κι ό Πλάτων γι' αυτό επίσης σεβάστηκε τήν αποδοχή αυτή του λατρευτού δασκάλου του (ή ίσως και για κάποιον άλλο λόγο δικό του ιδεολογικό-πολιτικό επίσης έσιώπησε σχετικά, μή θέλοντας ν' αναλύση και ν' αποκαλύψη ό,τι ασφαλώς είχε συλλάβει! Δέ μπορεί, λέω, κι ό τρομερός Πλάτων νά μήν τόχε συλλάβει - και τό συνέλαβα ό μηδαμινός εγώ μπρός του!)

Άμ ό τρομερός Νίτσε, ό γενναιότερος μετά από κείνους τής Έλληνικής Άρχαιότητας στοχαστής του κόσμου, πώς και δέν τό συνέλαβε κι αυτός, και «τήν πάτησε» (επίτηδες βάζω, θυμωμένος, τήν άγοραϊάν αυτήν έκφραση κατά του ινδάλματός μου του άφταστου!) και τάβαλε άδικα τόσο επίσης μέ τό Σωκράτη, ενώ ριζικά δικός του ήταν;¹

Φταίει, λέω, ίσως, ό σιδερένιος γερμανικός δυναμισμός του Νίτσε. Αυτό τό άτσάλινο άκατάβλητης όρμης και δύναμης - ή αυτοθέωση τής δύ-

* Τά κείμενα πού δημοσιεύονται τά μετέγραψε ό Βαγγέλης Δουβαλέρης και τά επιμελήθηκε σέ συνεργασία μέ τόν Ήρκο Ρ. Άποστολίδη. Η Άυτοκτονία του Σωκράτη (σελ. 38.862-38.866 του Άρχείου) και Οι Μεγάλοι Άυτοκτόνοι (σελ. 38.867-38.872), πού δημοσιεύονται σ' αυτό τό τεύχος, γράφτηκαν τό φθινόπωρο του 2001 και κινούνται στον ίδιο θεματικό κύκλο. Είναι χαρακτηριστικό ότι τό συμπληρωματικό κομμάτι γράφεται άκριβώς μία μέρα μετά τό τρομοκρατικό χτύπημα στους Δίδυμους Πύργους τής Νέας Υόρκης! Άς μήν εκπλήρσει ή αντίστροφη άριθμηση, διότι πρόκειται για άναδρομική επικύληση στο Άρχείο. Όλες οι ύποσημειώσεις είναι των επιμελητών.

ναμης, πού είναι απαραίτητη μέν προϋπόθεση κά-
θε γενναίας σκέψης, δέν υπερκαλύπτει όμως τή
σκέψη, δέν εἶναι σκέψη ἢ δύναμη καθαυτή
καί δέν μπορεί ποτέ νά υποκαταστήσῃ τή σκέψη.

Ἔτσι ἐξηγῶ τή νιτσεική στάση καί τό πάθη-
μα, ἔναντι τοῦ φύσει καί ριζικά τόσο δικού
του Σωκράτη.

Στό κάτω-κάτω, σκέφτομαι, ὁ ἴδιος ὁ Νίτσε
αὐτοκτονεῖ ἐπίσης ὀργανικά, ἔτσι αὐτοαναφλεγό-
μενος ἀστραπιαῖα πρός τήν ἄνοια ὁ πιό φλογερός
νοῦς τῆς Εὐρώπης... Ἔρα τί πιό «φυσικό» πού
τοῦ διέφυγε ὅ,τι ἀκριβῶς ἀπειλοῦσε καί τόν ἴδιον
ἐνδοθέν του, βιολογικά τρόπον τινά, γιατί «παρα-
πέρα δέν ἔπαιρνε», καθῶς καί στό Σωκράτη «πα-
ραπέρα δέν ἔπαιρνε» - τό ἐντελεχειακό γένοιο οἷος
ἔσει ἀμφοτέρων εἶχε συντελεστή, ἀρτιωθῆ, ὀλο-
κληρωθῆ, κι ἄλλο δέν εἶχε ἢ φλόγα τους, κατε-
ξαντλημένη, ἀπ' τό ν' αὐτορουφηχτῆ, νά σβῆσῃ!..

Γιατί πῶς νά μή σκέφτονταν, νά μήν ἔβλεπε
ὀλοκάθαρα ὁ τετραπέρατος, ὁ ἐγωτικός, ὁ ἀγνω-
στικός, ὁ ἀναρχικός Σωκράτης² — γιατί αὐτό
ἦταν! μήν κοροϊδεύεστε! αὐτό ἐξαρχῆς μέχρι
τέλους! τίποτά του ἄλλο δέν τό ἀναιρεῖ, δέν τό
διαψεύδει! — πῶς νά μήν εἶχε ὀλότελα βεβαιωθῆ

ὅτι ὄλη ἡ σκέψη, ἡ πράξη, ἡ κριτική του, ἡ μαιευ-
τική, ἡ διαλεκτική, ἡ σοφιστική, ἡ ρητορική, ἡ
παιδεία κ' ἡ σοφία, κ' ἡ ἀγάπη κ' ἡ λατρεία στήν
Πόλη του στράφι εἶχε πάει; Τά ἴδια τά
πράγματα μόνον οὐχί φωνήν ἀφιέντα τόχαν χαρά-
ξει κιόλας πανηγυρικά μετά τό λοιμό, τό θάνατο
τοῦ Περικλῆ, τούς αὐλοῦς τοῦ Λύσανδρου καθῶς
γκρέμιζαν οἱ Λακεδαιμόνιοι, «νικητές» καί τυπι-
κά πιά, τά τείχη τοῦ Θεμιστοκλῆ... λοιπόν; Πῶς
δέν τόχε δεῖ ὁ πάνσοφος;

Σιγά!.. Ἐπειδὴ θά θέλαν κάποιον νά μήν τό
βλέπαν πῶς τόχε δεῖ ὀλοκάθαρα, ὀλόσωμο
κι ὠμό μέσ στήν Πόλη του, γιά νά συνεχίσουν ν'
αὐτοβαυκαλίζωνται στήν ὄλην Ἱστορία τοῦ κό-
σμου ἐσαεῖ ἔκτοτε πῶς ψευτοὑπάρχουν [μέσα] στά
συμβατικά κοινωνικοπολιτικά Τίποτέ τους;

Τόχε δεῖ ὁ Γέρος, πυρωμένο νά κατα-
τρῶῃ τό πᾶν γύρω του - κι ὄλο τό ἔργο καί τήν
πάλη τῆς ζωῆς του. Καί λοιπόν γι' αὐτό λέει
ὅσα λέει στό *Φαίδωνα*, πρός τόν ἴσα-ἴσα σάν «ἄ-
πιστο Θωμᾶ» ψυχοπομπό του [...]³ - αὐτό λέει,
σάν μυστικά, ὑποβλητικώτατα, σπαρακτικώτατα,
ὁ ἔρμος, ὁ μόνος, ὁ ἰδανικά μόνος!

Συμπλήρωμα στό περί *Μεγάλων Αὐτοκτόνων*⁴ [12-9-2001]

Κ' εἶναι ν' ἀπορῆ κανεῖς πῶς ὁ Πλάτων δέν
κάνει τήν κρίση αὐτή... δέν τήν ἀποδίδει,
ἔστω, οὔτε σ' ἓνα συνομιλητή τοῦ Σω-
κράτη, ἐκεῖ στό *Φαίδωνα*!

Ἄλλ' εἶναι ν' ἀπορῆς πράγματι; Ὁ Πλάτων
ἀκριβῶς θέλει τόν Σωκράτη του ἀπόλυτο ἐκ-
φραστή τῆς «ἰδανικῆς πολιτείας», ἀπαρχῆς ὡς
τό τέλος του. Δέν κυνηγᾷ τήν καθαρῆ σκέψη,
σάν τόν Ἡράκλειτο. Εἶναι ἠθικολόγος στοχα-
στής, ἄρα δεοντολόγος πρωτίστως. Θέλει νά
στήσῃ κανόνες ζωῆς καί πράξεως κοινωνικῆς. Πι-
στεύει στήν πολιτική, ἐν ἐσχάτει ἀναλύσει, παρ'
ὅποια θεωρητική του μεγαλοφυΐα. Ἄλλο ὅμως
ἦταν ὁ Σωκράτης. Κι ὁ Πλάτων θά τό ἀποκρύψῃ
ὡς τό τέλος αὐτό. Κατά τοῦτο δέν διαφέρει ἀπ'

τόν Ἀριστοτέλη - ἀσχέτως τῆς δημιουργικῆς
ἀνωτερότητάς του.

Γι' αὐτό, περνάει σά νά μή βλέπῃ τό θέμα τοῦ
ὅτι κορυφαία ἐκφανση τῆς πολιτείας εἶν' ἡ ἀκέ-
ραιο, ἡ ἀπόλυτα δικαιοδοτική, κι ἄρα τό πρώτι-
στο δέν εἶναι ἡ πλήρως τυπική πειθαρχία κι ἀπο-
δοχή τῶν ἀποφάσεων κ' ἐπιταγῶν τῆς πρός τόν
πολίτη, ἀλλ' ἡ ἀπόλυτη δικαιοσύνη τῆς. Καί τό
θέμα ὅτι ὁ Σωκράτης «χαρίζε» τήν εἰς βάρος του
ἀδικία τῆς θανατικῆς ποινῆς, ἀπό «σεμνότητα»
νά ποῦμε, γιατί δέν δέχεται νά δεῖξῃ προσωπική
ἐνστασιν ὑπέρ ἑαυτοῦ, δέν νοεῖται νά προέχῃ τοῦ
πολύ βασικώτερου τῆς ἀπόλυτης δικαιοσύνης πού
πρέπει νά διαθέτῃ καί ν' ἀσκῆ πάντα καί πρός
ὄλους, ἡ ἰδανική πολιτεία.⁵

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΑΥΤΟΚΤΟΝΟΙ [29-8-2001]

Μεγάλοι τραγικοί ήταν αυτοί: ο Σωκράτης, ο Χριστός, ο Νίτσε, ο Ντοστογιέβσκι, ο Τολστόυ, ο Βάν Γκόγκ, και πόσοι άλλοι, μονάχοι κατεξοχήν, αυτοαναφλεγόμενοι απ' τή μεγαλοφύια στην απόλυτη άνοια (σάν τό Νίτσε), πού είδαν — είτε στό τέλος τής ζωής τους (σάν τόν πλατωνικό Σωκράτη), είτε στό άνθος τών νιάτων τους (σάν τό Χριστό), <κι> άστραψε μέσα τους κ' έλαμψε τρομερό τό μάταιο τής πάλης τους νά φωτίσουν τόν κοινό διπλανό τους, νά τόν έλευθερώσουν απ' τήν πάσχουσα κτητική φύση του, νά τόν ανεβάσουν στην πράγματι ανθρώπινη ποιότητα (γιατί, Φρειδερίκε μου, στόν «ύπεράνθρωπο»; στόν άνθρωπο είχαμε πράγματι φτάσει; γιατί πρόσβλεπες, κατεξοχήν, Γερμανέ, στη δύναμη σάν πάνω από τή σκέψη; δέν είν' ή δύναμη, μόνη, άλλο από προϋπόθεση, άπλως, για γενναία σκέψη!) - λοιπόν συνέλαβαν, οί έρημοι, απογνωσμένα, πώς τίποτα δέν κατάφεραν, κ' είπαν απέλπιδα: *Έντάξει! Σταυρώστε με! Δώστε τό κώνειό σας, νά τελειώνουμε! Νά μείνετε για πάντα ένοχοι του μάταιου αίματός μου, σταυρωτῆδες μου! Νά σās στάζη πάντα στά μάτια, σταγόνα-σταγόνα, αιώνες, και στό αίμα σας θανατηφόρο τό κώνειό μου - δώστε το λοιπόν, «ἤματι κεν τριτάτω Φθίην έρίβωλον ἔχοιο», καθώς πρόσταξε τό δαιμόνιο του όνειρου!..*

Αυτό ήταν αυτοί, κι όποιοι όμοιοι τους στην ιστορία του κόσμου - μήν πλανιέστε, μήν ξεγελιέστε, μήν αυτοπαρηγοριέστε δειλά: δέν ώφελεί, δέ σās σώζει, δέ σās τούς ξαναχαρίζει κανένα «πεπρωμένο»! Κι όποιοι τέτοιοι ξανατύχουν, όμοια θά πράξετε!

Πώς ό Νίτσε δέν είδε ότι δικοί του ήταν κι ό Χριστός κι ό Σωκράτης; Τό ίδιο αυτοκτόνοι, διά του άνέφικτου ιδανικού τους: τής ιδανικής πολιτείας για πράγματι ανθρώπους; Τό ίδιο προδομένοι, άηδισμένοι και γι' αυτό πικρή απόγευση πάντ' απομένει στό πλησίασμά τους, όσοι αιώνες κι άν περάσουν απ' τό κώνειο και τό σταυρό τους, απ' τή φυλακή και τήν τύφλωση του Γαλιλαίου, απ' τήν πυρά του Τζιορντάνο Μπροϋνο, απ' τό φίλημα του Φραγκίσκου στό στόμα τών λεπρών, κι απ' τό Λύκε καλέ, πού είσαι έρημος τίς παγωμένες νύχτες, πεινασμένος κάτω απ' τό φεγγάρι, κι ούρλιάξεις έτσι τή μοναξιά σου!.. («Δέν τά καταλαβαίνουν αυτά», τάχα, «κάποιοι»; «Δέν είν' επαρκώς τεκμηριωμένα; Δέν τά γράφουν έτσι

άκριβώς τά κείμενα;» Έ, άς μείνουν οί ύποκριτές αιώνια νά γυρεύουν τ' ακριβέστατα τεκμήρια - όσο ακριβέστατα ήταν παρασκευασμένο και τό κώνειο απ' τόν πειθαρχικό στην Πολιτεία φύλακα πού «ευσυνείδητα» του τό έτοιμάσε πρωί-πρωί του Γέρου, όσο ακριβέστατα καρφώθηκαν και τά καρφιά!..)

Έπιδίδονται σ' «έρμηνειές» «έρμηνειών» και σέ άκατάσχετες «ανάλύσεις», αλλά μόνο αυτό δέ βλέπουν πού άμεσα μεταδίδεται απ' τό συναίσθημα και του κοινού, για κείνον πού πίνει τό κώνειο άδιάφορος πιά για όλα, πού αποδέχεται τό σταυρό άδιαμαρτύρητα... Άλλά κανένας Χριστός δέ σταυρώθηκε ποτέ για σās, μήν παρηγοριέστε, μή φωνάζετε νά ξανασταυρωθῆ ή τάχα «αίρων» τίς άσήκωτες άμαρτίες σας, καθώς σās τό τίνανε καλοσημαδεμένο βέλος στην πέτρινη καρδιά σας ό «άπιστος» Γιάκομπσεν (μέ τήν Πανούκλα του στο Μπέργκαμο), κανένας δέν ήπια ποτέ τό κώνειο για σās, αντί νά φύγη πρωί-πρωί για τή Θεσσαλία μέ τά φτερωτά τ' άλογα του Κρίτωνα (και τι εύηργέτηται ύπ' έμου, Σώκρατες, ό φτωχοφύλακας τής «ιδανικής πολιτείας» σου, τής τόσο άδικης, τόσο άνιδανικής λοιπόν, τόσο άθλιας!), πάμε νά χαρούμε τόν ήλιο πού θά δῆ στους πράσινους κάμπους της σά φτάσουμε, κι άσ' τούς άνάξιους του σταυρού, του κωνείου σου, τών πυρών πού σέ καίνε!.. άσ' τούς νά πληρώνουν στους αιώνες! Άς πρόσεχαν, δάσκαλε! Άς σκέφτονταν!.. Πληρώνονται όλα σ' αυτό τόν κόσμο - έδω είν' ή «Κόλαση» όλη, όχι άλλου, Ντάντε!

Άλλο από αυτοκτονίες δέν ήτανε όλων αυτών οί θάνατοι!

Μεγάλοι άπιστοι — αφήστε τώρα τούς παπαδες τί λένε, κι όλους τούς ανυποψιαστους! —, μεγάλοι επάγοντες, πού έλεημονητικά για σās, ίσα-ίσα γιατί δέν τό άξίζατε (σās εμπόδισε ή κτητική σας φύση), αποφάσισαν απελπισμένοι νά σās φωτίσουν, νά σās ανεβάσουν στόν άνθρωπο, πού μόνο στά όνειρά σας ώνειρευόσασταν, μόνο στα όνειρα, χωρίς κόστος ποτέ κανένα!

Μεγάλοι άπιστοι! Φοβερά νοήμονες, πού δέν ξεγελιούνται! Μεγάλοι άξεγέλαστοι, μεγάλοι άγνωστικοί δηλαδή, άναρχικοί, έλεύθεροι, κατά κάθε αντιπροσωπικής «κοινωνίας»-ζούγκλας πράγματι, πού τρέμει και μισεί από καταβολής του όμαδικού τό πρόσωπο, καθό κατεξοχήν, φύσει του

καταλυτικό της, άπαρνητικό της έως εσχάτων, και κάνει πάντα ό,τι μπορεί έναντίον του, για να τό σκοτώνη, να τό απομονώνη ἔστω (: ζωντανός θάνατος), ν' ἀχρηστεύη τήν ὅποια ἐπίδραση στά «μέλη της».

Αὐτό εἶναι πράγματι — κι αὐτό ἐπιμελῶς ἀποκρύφτηκε πάντοτε, σ' ὅλη τήν «ἱστορία» τοῦ κόσμου.

Τό ἄν, ἐν μέρει, κάποιιο ἀπ' αὐτούς, ἀκόμα καί σάν «πιστοί» ἐμφανίστηκαν σάν «ὑπερβατικοί» ἐπίσης ἀπό κάποιες πλευρές, δέν σημαίνει ἄλλο ἀπ' τή βαθύτερη ἐνόητα τῆς ἀνθρώπινης συνειδήσης, πού τά πάντα περιέχει δύναμει καί διαρκῶς διωσμώνονται μέσα της τά πλέον «ἀντίθετα» (καί μή πράγματι τόσο ἀντίθετα ἢ ἀντινομικά) τῶν «ἀντιθέτων». Ἄλλ' αὐτό φυσικά δέν τό ξέρουν — δέν θέλουν να τό βλέπουν, να τό γνωρίζουν γιατί ἀνατινάζει τίς ἀμυντικές ψευτοθέσεις τους — οἱ ὑπέρ τῶν κοινωνικῶν συννοθυλευμάτων τους ἀμυνόμενοι κάθε προϋποθετικοῦ τους κονοφορμισμοῦ.

Ἡ ἀγνή, πρωτογενής, ἀκαταμάχητη συμπόνια πού παράγεται γιά τούς μεγάλους αὐτούς τραγικούς, σ' ὅποιους διαισθητικά ἔστω ὑποψιαστοῦν τή σπαραχτική τους φύση, αὐτό εἶναι κ' ἡ μόνη κρίσιμη ἀλήθεια γι' αὐτούς. Ὅλα τ' ἄλλα δευτερεύουν — καί τά πλεῖστα δέν ἀληθεύουν παρά κατά περιορισμένα ἐπίπεδα κατανόησεώς τους μόνο. Φυσικά, τά δευτερεύοντ' αὐτά προβάλλονται, πρός τό ν' ἀποκρύπτεται πρῶτιστα τό κρίσιμώτατο! Κ' ἔξ ἐνστίχτου τοῦ-

το τοῦ ἀμυνόμενου ὁμαδικοῦ, «κοινωνικοῦ» τῆς ἐναντίας τους ζούγκλας.⁶

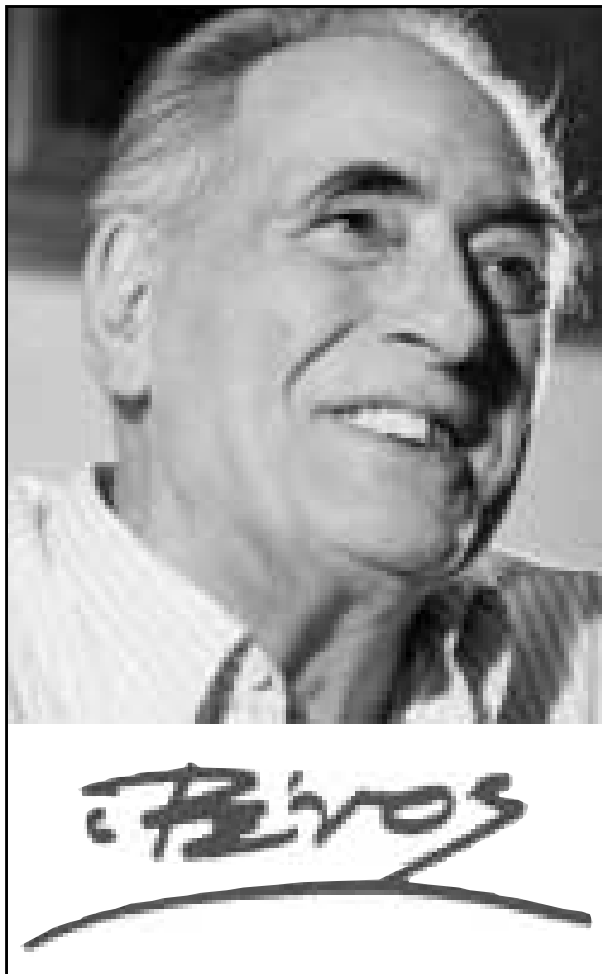
Ἄγνωστικός ἄκρος εἶν' ὁ πλατωνικός Σωκράτης, ἀναμφισβήτητα, ὅταν θέτη τό ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα — τί ἄλλο; Καί ἀναρχικός, φυσικά, ὅταν κάθε ἀρχή, κάθε εἶδος, ἀπορρίπτει, ἐξ ὑπαρχῆς κάθε διαλεκτικῆς του, ἄν δέν τεθῆ πρῶτα ὑπό αὐστηρή ἐξέταση καί κρίση τῆς ἀπόλυτ' ἀνένδοτης σ' αὐτό προσωπικῆς του συνειδήσης. Κ' ἐγωτικός, σ' ὅλες τίς σημασίες τοῦ ὄρου — ἀσφαλῶς ὑπό τό πρίσμα τῆς ἀπόλυτης σιρνερικῆς θέσης, εἰκοσιδύομιση αἰῶνων μετὰ (ἀλλά καί δύόμιση χιλιετιῶν ὡς σήμερα).⁷

Τραγικός ὅμως ἄλλο τόσο ὁ κατεξοχὴν ποιητής Πλάτων, πού ἀπ' τό προσχέδιο κιόλας τῆς ἰδανικῆς του πολιτείας ἐξαιρεῖ τούς ποιητές — ἐννοῶντας τί γιά τόν ἀπογνωσμένο του ἑαυτό, τέτοιος κορυφαῖος ποιητής τρυφερώτατος πού εἶναι, πάνω ἀπ' ὅλους, ὁ ἴδιος, στούς μαγευτικούς του μύθους γιά ὅποιες ἀλήθειες;

Σπαραχτικά πρόσωπα μοναχῶν ὅλοι αὐτοί — καί τί κατάντησαν πάντα στά ἐγκληματικά χέρια τέτοιων «ἀναλυτῶν» ψευτοαναλυτῶν, κακουρ-

γούντων, φιλολογικά-φιλοσοφικά τάχα, τό λόγο τους!

Ἄς μελετηθοῦν ἀπ' τούς μόνους κάποτε οἱ μόνιοι, ὅπως τούς νιώθουν οἱ καρδιές⁸ πού λάθος δέν κάνουν, κι ὅχι ὁ ψευτονοῦς τῶν κοινωνικῶν κονοφορμιστῶν ὄλων τῶν ψευτοκατεστημένων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βεβαιότατα και τό συνέλαβε. Ὁ Νίτσε γράφει σέ κάποιο σημειωματάριό του: *Τόσο κοντά μου νιώθω τό Σωκράτη, πού ἔχω τήν ἀνάγκη νά τοῦ ἐναντιώνωμαι συνέχεια*· ἄλλοῦ καταφέρεται γιά τό πνεῦμα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, πού καλλιεργεῖ μιά καθολική ἀπέχθεια πρός τούς γνήσιους ἀνθρώπους, καί προσθέτει ὅτι ὁ Σωκράτης, ἂν ζοῦσε στήν ἐποχή μας, δέ θά'φτανε τά 70. (Βλ. ἐνδεικτικά *Ἀνθρώπινα, λίαν ἀνθρώπινα*, 340, *Πέραν τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ*, 212.)

2. Ὅλοι αὐτοί οἱ χαρακτηρισμοί ἐξηγοῦνται στό ἐπόμενο κείμενο. Ἐστω πάντως ὅτι λέγοντας ἀναρχικός, ὁ P.A. ἐννοεῖ πρωτίστως τόν διδάσκαλο ἐλευθερίας, ἐκεῖνον πού περνάει τά πάντα ἀπό τήν κρησάρα τῆς προσωπικῆς του κρίσης, ἀρνούμενος κι ἀπορρίπτοντας ἀδίστακτα ὅ,τι δέν καταφέρει ν' ἀποσπάσει ἐντέλει τήν προσωπική του κατάφαση κι ἀποδοχή (βλ. *Κατηγορῶ*, σελ. 144). Ὅσο γιά τό ἐγωγικός, κατατοπιστική εἶναι ἡ ἀπάντησή του σέ σχετική ἐρώτηση τῆς N.K. (τ. 38, σελ. 59): «Ὁ γνήσιος ἐγωγικός πρέπει νά ναι γνήσιος ἀγνωστικός. [...] Ὁ “ἐγωγισμός” ὁ δικός μου στήν οὐσία εἶναι γνωστικός “ἐγωγισμός”. Ἐννοῶ μ' αὐτό ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτα ἔξω τῆς κρίσεώς μας τῆς προσωπικῆς. [...] Πηγῆ τοῦ ἐγωγισμοῦ εἶναι ἀκριβῶς ἡ πολύ προωθημένη ἀγνωσία· ἡ σκέψη, δηλαδή, ἡ ὁποία ἔχει διαλύσει τά πλάσματα τοῦ νοῦ, τίς fictions».

3. Ἄσαφές! Λόγω ταχύτητας ἔχει κάνει κάποιο λάθος. Στό χειρόγραφο του ἔχει: «θανάτου» — ἀλλά νόημα δέ βγαίνει. Θέλει μάλλον νά πῇ: «τόν θάνατό του»;

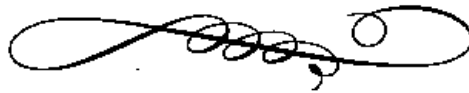
4. Αὐτός εἶναι προφανῶς ὁ τίτλος πού σχεδίαζε νά βάλει στό εὐρύτερο δοκιμακί-κριτικό του αὐτό κομμάτι.

5. Πρὶν ἀπό τό κομμάτι αὐτό, στήν ἴδια σελίδα καί τήν ἴδια ἡμέρα — μιά μέρα μετὰ τήν τρομοκρατική ἐπίθεση στή Νέα Ἰόρκη — γράφει τά ἑξῆς: «Τό μόνο ἀντι-ὄπλο κατά τῶν ἀπόλυτων κοινωνικῶν ὄπλων εἶναι προαπόφαση θανάτου. Ἡ αὐτοθυσιαστική καί δραστική κατά τοῦ ἀντιπάλου, ὅχι ἀπλῶς αὐτοκτονική. Καί πολύ φυσικό - πολύ «μηχανικῆς ὑφῆς» θά ἔλεγα: Ἄφοῦ ὅλα γίνονται «γιά τή ζωή, τή ζωούλα τους, καί τήν ὅσο γίνεται γλυκύτερη ζωούλα τους», μόνο ἡ δραστική προαπόφαση ἀπόλυτης ἀδιαφορίας γι' αὐτήν μπορεί ν' ἀντιπαχτῆ - ἔστω καί μ' ὅση-ὅποτε ἀβεβαιότητα περί τῆς ἀπόδοσῆς τῆς».

6. Σημείωση τοῦ P.A. στό περιθώριο: «Ὅλ' αὐτά τά κομμάτια θεωρητικῶν μου σκέψεων τοῦ τελευταίου καιροῦ, σ' αὐτόν τόν τόμο, θά μπορούσαν ἴσως νά συναρτηθοῦν, νά συμπληρωθοῦν πιθανῶς καί μ' ἄλλα, καί νά συγκροτοῦσαν, ἄς ποῦμε, ἓνα NEO OPTANO;»

7. Στιρνερικά μόνος ὁ Σωκράτης. Δηλαδή μόνος κατέναντι τοῦ κόσμου, μόνος κατέναντι τοῦ δικαστηρίου ἐιδικώτερα, κατέναντι τοῦ κονφορμισμού τῶν πατερῶν, ὅπως θά πεῖ ὁ Νίτσε, ἢ τῆς «κοινωνίας-ζούγκλας» ἐν γένει, ὅπως θάλεγε ὁ P.A., ἢ ὁποία ἐξοντώνει τό ἐκλεκτότερο λουλούδι τῆς.

8. Αὐτός εἶναι ὁ πυρήνας τοῦ γραφοῦ, καί βασική του θέση ἤδη ἀπό τήν *Πυραμίδα*...

Νέες μορφές εργασίας καί νέες μορφές κοινωνικής παθογένειας

Οι έπιπτώσεις τῆς ἐλαστικῆς κατανομῆς

τοῦ *Daniel Mercure*

Μετάφραση τῆς Γεωργίας Τσιλική

Μία από τίς βασικές συνεισφορές τῆς μεταπολεμικῆς κοινωνικῆς καί πολιτισμικῆς ἀνθρωπολογίας ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ἀπέδειξε πώς δέν υφίσταται κοινωνία χωρίς ἱστορία, παίγνια ἐξουσίας, συγκρούσεις καί ἄλλες μορφές ἀνισοτήτων, ἐν ὀλίγοις ὅτι ἐπιβεβαίωσε ἕναν ἀπό τούς μύθους τῶν ἱστορικῶν κοινωνιῶν. Πράγματι, κάθε κοινωνία ἀποδεικνύεται κατά τό μᾶλλον ἢ ἥττον εὐθραυστη καί ἐπομένως συνεπάγεται τρωτά σημεία, εἴτε οἰκολογικά εἴτε κοινωνικά, ἐνίοτε ταυτόχρονα. Οἱ κοινωνίες μας δέν ἀποτελοῦν ἐξάιρεση, τούναντίον μάλιστα. Οἱ σύγχρονες μορφές κοινωνικῆς παθογένειας ὡστόσο εἶναι μοναδικές, τό ἴδιο καί οἱ ἀτραποί πού ἀκολουθοῦν οἱ διαφορετικῆς κοινωνικῆς ομάδες προκειμένου νά τίς ἀντιμετωπίσουν. Ἡ μορφή τῆς κοινωνικῆς παθογένειας, πού ἀποτελεῖ καί τό ἀντικείμενο τοῦ παρόντος ἀρθροῦ, ἀφορᾶ τό ἐπισφαλές τῆς ἀπασχόλησης, πού σήμερα κυμαίνεται μεταξύ μακροχρόνιας ἀνεργίας καί ἐξασφάλισης τῆς ἀπασχόλησης, δηλαδή μεταξύ ἀρνησης καί ρῆξης δεσμῶν ἀπό τήν μιά καί σταθερῆς καί πλήρους κοινωνικῆς ἐντάξης ἀπό τήν ἄλλη.

Στήν πραγματικότητα, οἱ κοινωνίες μας, τήν τελευταία εἰκοσιπενταετία, σηματοδεύθηκαν ἀπό τήν ἐπάνοδο παλαιότερων μορφῶν κοινωνικῆς πα-

θογένειας, κυρίως στό ζήτημα τῆς ἀπασχόλησης. Κατά τήν διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, ὁ μεταπολεμικός κανόνας τῆς ἀπασχόλησης, ἤτοι ἡ τακτική ἀπασχόληση ἀορίστου χρόνου, φθίνει πρὸς ὄφελος διαφόρων μορφῶν ἀπασχόλησης πού θυμίζουν τήν ἐμμισθη σχέση τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἡ ραγδαία αὐξηση τῆς μερικῆς ἀπασχόλησης, τῆς ἐποχικῆς ἢ καί κατ' ἀποκοπήν, καθώς καί ἡ αὐξανόμενη χρήση τῆς ὑπεργολαβίας, μεταφράζονται σέ ἐντονη ἀνοδο τῆς ἀτυπῆς ἀπασχόλησης καί σέ ἀπότομη αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τόσο τῶν αὐτοαπασχολούμενων, ὅσο καί τῶν ἀνέργων καί τῶν ἀποδεκτῶν κοινωνικῶν βοηθημάτων. Ὡς πρὸς τίς σύγχρονες πρακτικῆς ἀμεσης ἢ ἔμμεσης ὑπεργολαβίας, αὐτές ἀποκτοῦν μιά τέτοια σημασία καί μορφές τόσο ποικίλες καί σέ τέτοιο βαθμό, πού μᾶς ἀναγκάζουν νά διερωτηθοῦμε κατά πόσον οἱ ἐπιχειρήσεις θά πρέπει νά θεωροῦνται ἀκόμη καί σήμερα ὡς ἐργοδοτές μέ τήν παραδοσιακή ἐννοια τοῦ ὄρου ἢ ἴσως εἶναι πλέον προτιμώτερο νά ὀρίζονται καταρχήν ὡς ἐντολεῖς. Παρόμοιες μεταβολές σέ θέματα μορφῶν ἀπασχόλησης ἀποκτοῦν ιδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ ὁ δεσμός τῆς ἐργασίας στίς κοινωνίες μας καί, πῶς συγχεκριμένα, ἡ μορφή αὐτοῦ τοῦ δεσμοῦ, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα-κλειδιά τοῦ ἴδιου τοῦ κοινωνικοῦ

- Ὁ καθηγητής **Daniel Mercure** εἶναι Καναδός καί διδάσκει Κοινωνιολογία στό Πανεπιστήμιο Laval τοῦ Κεμπέκ. Ἀφοῦ σπούδασε Κοινωνιολογία στό Πανεπιστήμιο Laval, πραγματοποίησε τήν διδακτορική του διατριβή στήν Σορβόννη, μέ ἐπόπτη τόν Georges Balandier. Ἔχει διδάξει ὡς ἐπισκέπτῆς καθηγητής στά Πανεπιστήμια τῆς Γενεύης, τῆς Louvain, τοῦ Βουκουρεστίου καί στό Ἰνστιτούτο Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τῶν Παρισίων. Διετέλεσε πρόεδρος τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Γαλλόφωνων Κοινωνιολόγων (A.I.S.L.F.) τήν περίοδο 2000-2004. Σήμερα ἀσχολεῖται ἐρευνητικά μέ τρία γνωστικά ἀντικείμενα: α) τό σύγχρονο ἦθος τῆς ἐργασίας, β) φιλελευθερισμός καί ἐργασία στήν Δύση ἀπό τόν 18ο αἰῶνα ἕως καί σήμερα καί γ) εὐέλκτες δυναμικές καί ἀναδόμηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ὁ καθηγητής Mercure ἔχει δημοσιεύσει πολλά ἐπιστημονικά ἀρθρα, τά περισσότερα ἐκ τῶν ὁποίων ἔχουν σχέση μέ τήν ἐννοια τῆς ἐργασίας, π.χ. *Culture et gestion en Algérie*, L'Harmattan, Paris-Montréal, 1997 καί *Les temporalités sociales*, L'Harmattan, Paris 1995.

δεσμού, ο οποίος έχει σε σημαντικό βαθμό τις ρίζες του στο πεδίο της εργασίας και της ρύθμισής της. Η θεώρηση του ερωτήματος αυτού συνεπάγεται εξέταση των εν εξελίξει μεταλλάξεων στις κοινωνίες μας, και άρα του μέλλοντός τους.

Στόχος του παρόντος κειμένου είναι να προτείνει σημεία αναφοράς/δείκτες, που ενδέχεται να διευκολύνουν την κατανόηση των σύγχρονων μεταβολών των μορφών απασχόλησης, που αποτελούν ως ένα σημείο πηγής νέων μορφών κοινωνικής παθογένειας. Προκειμένου να αποδώσουμε την ζωτική πτυχή του κοινωνικού πλαισίου, εντός του οποίου λαμβάνουν χώρα οι τρέχουσες μεταβολές της απασχόλησης, παραθέτουμε ορισμένα ιστορικά όροσημα. Θα ορίσουμε κατ' αρχήν αυτό που αμφισβητείται σήμερα, δηλαδή την ρύθμιση τύπου Φόρντ, όπως αυτή εξελίχθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '30 και η οποία επιβλήθηκε στις κοινωνίες μας κυρίως κατά την διάρκεια της λεγόμενης «Ένδοξης Τριακονταετίας», ήτοι μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1939-45) και μέχρι την πρώτη πετρελαϊκή κρίση (1973-74). Κατόπιν θα εξετάσουμε ενδελεχώς τις πρόσφατες μεταβολές των δυτικών οικονομιών, ώστε να κατανοήσουμε την σημερινή δυναμική των επιχειρήσεων και, συνακόλουθα, την επανεμφάνιση κάποιων μορφών κοινωνικής παθογένειας με νέους όρους. Η εν λόγω δυναμική φαίνεται να διανοίγει μία έντυπωσιακή άτραπό, την οποία θα αποκαλέσουμε ελαστική κατανομή και στην οποία θα επανέλθουμε.

Έργασία και απασχόληση σε μία κοινωνία τύπου Φόρντ

Η σύγχρονη ιστορία της εργασίας συνδέεται στενά με τρεις μεγάλες φάσεις της βιομηχανικής επανάστασης. Μέ σημείο εκκίνησης την Αγγλία του 18ου αιώνα, την πρώτη φάση σηματοδοτεί η άνοδος της κεφαλαιοκρατίας και η γέννηση του προλεταριάτου. Η πρώτη αυτή φάση, βασισμένη στην ύφαντουργία, τον άνθρακα και την ατμομηχανή, ακολουθείται από μία δεύτερη στά τέλη του 19ου αιώνα, η οποία μεταξύ άλλων χαρακτηρίζεται από την αξιοποίηση του πετρελαίου και του ηλεκτρισμού, την μαζική χρήση του χάλυβα και την εξάπλωση των μεγάλων επιχειρήσεων. Η τρίτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης ξεκινά στα μέσα του 20ού αιώνα και αντιπροσωπεύει μία κρίσιμη περίοδο, κατά την διάρκεια της οποίας η φύση της εργασίας και οι μορφές απασχόλησης στις δυτικές κοινωνίες αλλάζουν ριζικά. Από τα

μέσα του 20ού αιώνα, η νέα αυτή βιομηχανική μετάλλαξη αποκτά έναν νέο, ασυνήθιστο χαρακτήρα, επιστημονικό και τεχνικό, όπως μαρτυρούν η χρήση καινοτόμων πηγών ενέργειας, λ.χ. της ατομικής, η εξέλιξη της αυτοματοποίησης, χάρη κυρίως στην άνοδο της κυβερνητικής και της ηλεκτρονικής, η θεαματική πρόοδος της χημικής βιομηχανίας που οδήγησε στην κατασκευή πολλών συνθετικών προϊόντων, οι καινοτομίες στον τομέα της επεξεργασίας των πληροφοριών, όπως και η άνευ προηγουμένου ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών.

Επιπλέον, την περίοδο έντονης οικονομικής άνθησης που ξεκινά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την αποκαλούμενη και «ένδοξη τριακονταετία», σημάδεψε ένας καινοτόμος τύπος οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής ρύθμισης, ήτοι η ρύθμιση τύπου Φόρντ. Αυτή χαρακτηρίζεται από τρία στοιχεία: Πρώτον, την μαζική κατανάλωση, ένα σύστημα παραγωγής δηλαδή που χαρακτηρίζεται από την μαζική παραγωγή τυποποιημένων αγαθών μέσω αλυσίδων συναρμολόγησης, που τροφοδοτούνται από σχεδόν ανειδίκευτους εργάτες. Δεύτερον, την αύξηση του αριθμού των μισθωτών και συνδικαλιστών παγκοσμίως, δηλαδή μία μισθολογική σχέση θεμελιωμένη σε μία μακροπρόθεσμη σύμβαση εργασίας, στην ύπαρξη εγγυήσεων απασχόλησης και στην εξέλιξη των αποδοχών αναλόγως προς την αύξηση της παραγωγικότητας. Τέλος, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού και την ανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας, δηλαδή ενός καθεστώτος συσσώρευσης του πλούτου που χαρακτηρίζεται από την αύξηση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και την δημιουργία κρατικών μηχανισμών αναδιανομής του πλούτου, ιδίως μέσω διαφόρων προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλισης και στήριξης των εισοδημάτων. Αυτό τό συνόδευσε η οικονομική άνθηση των βιομηχανικών χωρών από τό τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι την πρώτη πετρελαϊκή κρίση του 1973-74.

Η περίοδος αυτή της ιστορίας, θεμελιωμένη σε επιστημονικές ανακαλύψεις, τεχνικές εξελίξεις, στην έντονη κρατική παρέμβαση, σε ύψηλά ποσοστά συνδικαλισμού και στην απασχόληση αορίστου χρόνου, άλλαξε εκ βάθρων τον τρόπο λειτουργίας των επιχειρήσεων και συνεπακόλουθα τις εργασιακές συνθήκες. Από την μία, ο τομέας των ιδιωτικών και δημοσίων υπηρεσιών γνώρισε μία έντυπωσιακή άνθηση, στον βαθμό που κατέστη η κύρια πηγή απασχόλησης για τις κοινωνίες

μας. Από τήν ἄλλη, ἡ σύνθεση τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ μεταβλήθηκε, ὅπως μαρτυρᾷ ἡ ἰλιγγιώδης αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γυναικῶν καί τῶν πτυχιούχων πανεπιστημίων πού εἰσῆλθαν στήν ἀγορά ἐργασίας. Τέλος, οἱ ἐπιχειρήσεις εἰσῆγαγαν καινοτομίες στίς τεχνικές παραγωγῆς καί βελτίωσαν σταθερά τά ἐπίπεδα παραγωγικότητας, μέσα σέ πλαίσιο ἔντονης αὔξησης τῆς ζήτησης καί τῆς ἀπασχόλησης. Οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις, ἐπίσης, ἀνέπτυξαν διάφορες ὑπηρεσίες ὑποστήριξης τῆς παραγωγῆς τους, προσέδωσαν αὐξανόμενη σημασία στίς πρακτικές διαχειρίσής τους καί στρατολόγησαν ἕναν ὀλοένα αὐξανόμενο ἀριθμό τεχνικῶν καί διοικητικῶν στελεχῶν. Νά προσθέσουμε ὅτι τό προφίλ ὡς πρός τά προσόντα τῶν τελευταίων ἀλλάξε οὐσιαστικά, τόσο πού ἡ ἔννοια τῆς ἐπάρκειας δεξιοτήτων βαθμιαῖα συνδέθηκε μέ τήν ἔννοια τῆς ἐξειδίκευσης, δηλαδή τήν ἀπόκτηση εἰδικῶν γνώσεων σέ δεδομένο καί ὀριοθετημένο τόμα, μέ στόχο τήν ἐπίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων καί τήν ἐκτέλεση σαφῶς ὀρισμένου ἔργου μέ ἀποτελεσματικό τρόπο. Συμπερασματικά, τό ἰδανικό πρότυπο ὡς πρός τά προσόντα τῶν στελεχῶν ὑπῆρξε αὐτό τοῦ εἰδικοῦ. Ὡς πρός τόν χῶρο ἐργασίας, τίς περισσότερες φορές πρόκειται γιά ἐπιχειρήσεις παραγωγῆς ἀποκλειστικά τυποποιημένων ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν, οἱ ὁποῖες τμηματοποιοῦνται μέ βάση τίς ἀγορές, διαθέτουν συγκεκριμένη ἱεραρχία καί χαρακτηρίζονται ἀπό ἐγγενή προγραμματισμό δραστηριοτήτων καί ἐνδελεχῆ ἔλεγχο ἀποδοτικότητας.

Ἡ ρύθμιση τύπου Φόρντ, συνδεδεμένη μέ τήν μαζική παραγωγή, χαρακτηρίζεται ἀπό τεχνικό ὀρθολογισμό καί τυποποίηση καθηκόντων, ἐξειδικευμένη κατάρτιση καί διάκριση μεταξύ σύλληψης καί ἐκτέλεσης, καθῶς καί ἀρχές πού ἀντιστοιχοῦν στήν ἐπιστημονική ὀργάνωση τῆς ἐργασίας. Πράγματι, ὁ Τεῦλορισμός ἐπιχειρεῖ νά αὐξήσει τήν ἀποδοτικότητα τῆς ἐργασίας μέ τήν διάκριση μεταξύ καθηκόντων σύλληψης καί ἐκτέλεσης καί κυρίως μέσῳ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας σέ καθήκοντα στοιχειώδη καί ἐπαναλαμβανόμενα. Ἡ πείρα, ἡ πρακτική γνώση τοῦ χώρου ἐργασίας, ἡ ἐπιδεξιότητα, πνευματική ἢ χειρωνακτική, ὁ αὐξημένος ρυθμός ἐργασίας καί ἡ συμμόρφωση σέ ἐντολές συνιστοῦν τόν ὀρισμό τῆς ἀποδοτικότητας. Τό χάσμα ἀνάμεσα στό προφίλ τοῦ προσωπικοῦ τῆς βάσης καί τῶν ἀνωτέρων στελεχῶν ὑπῆρξε ἐντυπωσιακό, μέ ἐξαίρεση τήν ἐξειδίκευση καί τόν περιορισμό τόσο τῶν τεχνικῶν ὅσο καί τῶν πρακτικῶν γνώσεών τους. Τό πρότυπο τῆς ἐργασίας πού περιγράφουμε οὐσια-

Ὁ καθηγητής Daniel Mercure.

στικά βασιζόταν στήν μαζική κατανάλωση τυποποιημένων ἀγαθῶν, στό πλαίσιο μιά ἀγοράς σέ πλήρη ἄνθηση. Ἀκόμα καί ἐάν τό μοντέλο αὐτό τῆς κοινωνίας βασιζόταν στόν συλλογικό πλοῦτο, τήν ἔμμισθη ἐργασία, τήν ἐργασία ἀορίστου χρόνου, τήν ἄνοδο τῆς μεσαίας τάξης καί τήν παρουσία πολυσχιδοῦς κοινωνικῆς προσπάσιας, χαρακτηρίστηκε πάντως ἀπό μορφές ἐργασίας συχνά ἀλλοτριωτικές, ἰδίως λόγω τῶν ἔντονων διακρίσεων πού ἐπικρατοῦσαν στίς καθημερινές παραγωγικές δραστηριότητες.

Μιά οἰκονομία σέ μετάλλαξη

Στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70, τό μοντέλο αὐτό ἀμφισβητήθηκε ἔντονα. Τήν ἐποχή ἐκείνη, τά κατ' ἐξοχήν βιομηχανικά κράτη καλοῦνταν νά ἀντιμετωπίσουν νέες οἰκονομικές πιέσεις, μέ τίς πετρελαϊκές κρίσεις τοῦ 1973-74 καί 1979-80, καί κατόπιν μέ τήν ἐνίσχυση τοῦ ανταγωνισμοῦ ἀπό τίς χῶρες τῆς Ἀσίας. Ἡ διαφοροποίηση τῆς ζήτησης, οἱ αὐξημένες ποιοτικές ἀπαιτήσεις, ἡ ραγδαία ἄνοδος τῶν Νέων Τεχνολογιῶν Πληροφορίας καί Ἐπικοινωνίας, ὅπως καί ἡ διογκούμενη παγκοσμιοποίηση τῶν ἀγορῶν προσετέθησαν σέ μιά οἰκονομική δυναμική πού ἤδη εἰ-

χε σημαδευθεί από πολλές αναταράξεις. Πλησίαζε τό τέλος τής έβδοξης τριακονταετίας.

Αυτό τό πλαίσιο αποτέλεσε, για τίς μεγάλες επιχειρήσεις, πηγή άβεβαιότητας και, σέ αρκετές περιπτώσεις, αίτία σοβαρής κρίσης ανταγωνιστικότητας. Έτσι, πολλές επιχειρήσεις αναγκάστηκαν νά αναρωτηθούν κατά πόσον ακολουθούσαν τίς όρθές στρατηγικές ανάπτυξης ή επενδύσεων, καθώς και πολιτικές διαχείρισης παραγωγής, εργασίας και σχέσεων εργασίας. Αρχικά, οί περισσότερες δυσκολίες πού αντιμετώπισαν οί επιχειρήσεις αποδίδονταν σέ έλλειψη ευελιξίας. Λόγου χάριν, αρκετά διευθυντικά στελέχη τόνισαν τό κενό μεταξύ τών άγκυλώσεων τού παραγωγικού τους μηχανισμού και τών διακυμάνσεων τής αγοράς, καταγγέλλοντας μέ τόν τρόπο αυτό τόν μεγάλο αριθμό κρατικών παρεμβάσεων και τήν άπουσία ελαστικότητας στις συλλογικές συμβάσεις πού διέπουν μέρος τών δραστηριοτήτων τους. Πολλές επιχειρήσεις προχώρησαν σέ επεξεργασία και εφαρμογή τολμηρών πολιτικών έξορθολογισμού τής εργασίας.

Η αναζήτηση τής ευελιξίας σύντομα διαφάνηκε ως ή άτραπός, πού διασφαλίζει αύξημένη ανταγωνιστικότητα και αποδοτικότητα για τίς επιχειρήσεις. Οί επιχειρήσεις, μάλιστα, χρειάστηκε νά ενισχύσουν τήν προσαρμοστικότητά τους στις διάφορες μορφές ζήτησης και στις διακυμάνσεις τών αγορών. Μιά πλειάδα μέτρων, όπως ή εισαγωγή ευέλικτων, παραγωγικών πρακτικών, μέ στόχο τήν παραγωγή ευρύτερου φάσματος προϊόντων ή τήν διευκόλυνση άμεσων αλλαγών τής γραμμής συναρμολόγησης, υίοθετήθηκε προκειμένου νά επιτευχθούν οί στόχοι αυτοί. Επίσης, οί επιχειρήσεις επεξεργάστηκαν πολιτικές διαχείρισης πού ευνουούν τήν πολυγωνσία στην εργασία, μεγαλύτερη ευελιξία στην προσαρμογή τών μορφών εργασίας, τού όγκου τού εργατικού δυναμικού και τών κανόνων πού διέπουν τήν εργασία και, κατόπιν, μορφές άμοιβών, όλοένα και πιο στενά συναρτημένων μέ τά κέρδη, τήν αύξημένη παραγωγικότητα, μέχρι και τήν επαναδιαπραγματεύση συλλογικών συμβάσεων, πού θεωρήθηκαν πολύ άκαμπτες. Οί μεταβολές αυτές όδήγησαν επίσης στην άμφισβήτηση τής πλειονότητας τών θεμελίων τού όλου πλαισίου ρύθμισης τύπου Φόρντ.

Επιπλέον, οί αλλαγές αυτές συνοδεύονταν από μία διαρθρωτική μεταμόρφωση τής οικονομίας στις κοινωνίες μας, τό φαινόμενο δηλαδή πού ό Nuala Beck αποκάλεσε «νέα οικονομία». Η νέα οικονομία ουσιαστικά στηρίζεται σέ τέσσερις

στρατηγικούς πόλους ανάπτυξης: είναι ό κλάδος τών ήλεκτρονικών ύπολογιστών, ήμιαγωγών και λογισμικού, οί υπηρεσίες τού τομέα τής υγείας και τών φαρμακευτικών προϊόντων, ό κλάδος επικοινωνιών και τηλεπικοινωνιών και, τέλος, ό άχανής τομέας ιατρικών μηχανημάτων, εργαλείων και όπτικης.

Σήμερα ή νέα οικονομία βρίσκεται στό κέντρο τού επαναπροσδιορισμού τής φύσης τής εργασίας και τών μορφών άπασχόλησης. Παραδείγματος χάριν, δέν χωρεί άμφιβολία ότι ό ρόλος τής πνευματικής εργασίας στα οικονομικά μεγέθη μιās χώρας έχει ενισχυθεί, άφου όλοι οί κλάδοι πού λειτουργούν ως μοχλοί ανάπτυξης τής νέας οικονομίας βασίζονται στην γνώση, όπως άλλωστε αποδεικνύει ή ιδιαίτερος δημοφιλής και ακριβής έκφραση «οικονομία τής γνώσης». Ωστόσο, τούτο τό άδιαφιλονίκητο γεγονός έγγράφεται στό πλαίσιο μιās όλοένα διευρυνόμενης οικονομικής και κοινωνικής δυναμικής, ή όποία χαρακτηρίζεται από μία αναζήτηση ευελιξίας. Τό φαινόμενο αυτό εκδηλώνεται τόσο μέ τήν άνοδο μιās άκρως φιλελεύθερης ιδεολογίας και τών πρακτικών πού τήν συνοδεύουν — κυρίως μέ τήν παγκοσμιοποίηση τών αγορών και τόν επαναπροσδιορισμό τού ρόλου τού κράτους — όσο και μέ μία εκ βάθρων άπασαρμογή τών στρατηγικών ανάπτυξης τών επιχειρήσεων. Έτσι, μέσω τής προσεκτικής θεώρησης τών νέων προκλήσεων πού θέτει ή έννοια τής ευελιξίας, θα επιχειρήσουμε νά κατανοήσουμε τήν πραγματική δυναμική τών επιχειρήσεων και συνεπώς τίς σύγχρονες μεταμορφώσεις τής εργασίας και τών μορφών άπασχόλησης.

Η άκρως φιλελεύθερη ιδεολογία και ή ευελιξία

Παρόμοιες οικονομικές μεταβολές έγγράφονται στό πλαίσιο μιās ευρύτερης συζήτησης, πού χαρακτηρίζεται από τήν επάνοδο τής φιλελεύθερης ιδεολογίας και, μάλιστα, τής άκραίας φιλελεύθερης. Η συζήτηση περί ευελιξίας πράγματι δέν είναι κάτι νέο, καθώς ή ίδια ή έννοια τής ευελιξίας αποτελούσε μία από τίς λέξεις-κλειδιά τού φιλελευθρισμού. Έτσι, ή ευελιξία ξεπερνά τά όρια τής όργάνωσης τής εργασίας και θέτει τό έρώτημα τής συνολικής θεώρησης τής κοινωνίας. Ηδη για τόν Άνταμ Σμίθ μία τέτοια έννοια φέρει βαρύ ιδεολογικό φορτίο, καθώς συνδέεται μέ τήν ελεύθερη διακίνηση προϊόντων και κεφαλαίων, μή κρατικό παρεμβατισμό, εν όλίγοις μέ ρύθμιση από τήν ίδια αγορά, τήν όποία καθοδηγεί «τό άόρατο

χέρι» τῶν μεμονωμένων συμφερόντων. Ἐπίσης, ἀπό τήν δεκαετία τοῦ 1930, οἱ ὑπέρμαχοι τοῦ κλασσικοῦ φιλελευθερισμοῦ κατηγοροῦσαν τό New Deal, πού ἐφάρμοσε ὁ Ροῦζβέλτ στίς Η.Π.Α., ὡς φορέα μιᾶς ἐξαιρετικά αὐστηρῆς θεώρησης τῆς κοινωνίας.

Στήν δεκαετία τοῦ 1970 οἱ φιλελεύθεροι, μέ τήν σειρά τους, οἰκειοποιήθηκαν τήν ἔννοια τῆς εὐελιξίας, γεγονός πού καταδεικνύουν τά κείμενα τῶν Murray Rothbard καί David Friedman. Οἱ δύο τους προσπάθησαν νά ἀναδείξουν τήν ἐπιστροφή τοῦ laissez-faire, καθιστώντας τήν εὐελιξία καί τήν ἐλευθερία τῆς ἀγοράς κομβικά σημεῖα τῶν ἀναλύσεών τους. Μέ τήν φιλελεύθερη ἔννοια τοῦ ὅρου, ἡ εὐελιξία συνεπάγεται μία κοινωνία προστατευμένη ἀπό τήν πολιτική παρέμβαση. Ἡ θέση αὐτή ἔχει τίς ρίζες τῆς στούς κόλπους τῆς αὐστριακῆς οικονομικῆς σχολῆς, καί κυρίως στούς Ludwig von Mises καί Friedrich von Hayek. Ἄφου ἐνέπνευσε, κατά τίς δεκαετίες τοῦ '70 καί τοῦ '80, τίς οικονομικές πολιτικές τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου (θατσερισμός) καί τῶν Η.Π.Α. (ρηγκανισμός), βρέθηκε στό ἐπίκεντρο μιᾶς τεράστιας προσπάθειας διαπραγματεύσεων νέων συμφωνιῶν μεταξύ διαφόρων κρατῶν, πού ἀπέτελεσαν τήν αἰχμή τοῦ δόρατος τῆς τρέχουσας παγκοσμιοποίησης τῶν ἀγορῶν. Πέραν αὐτοῦ, ἡ συγκεκριμένη κοσμοθεώρηση πρωτοστάτησε στήν ἐπεξεργασία ἑνός συνόλου πολιτικῶν διαχείρισης, πού ἐφαρμόσθηκαν ἀπό τίς μεγάλες ἐπιχειρήσεις καί βασίσθηκε σέ μιᾶ ἔντονη ἀμφισβήτηση τῶν μορφῶν ἀπασχόλησης πού χαρακτήρισαν τήν μεταπολεμική περίοδο.

Ἄς δοῦμε τά κυριώτερα σημεῖα.

Οἱ ἐπιχειρήσεις ἀναζητοῦν εὐελιξία

Τό πρῶτο κύμα ἀλλαγῶν ξεκίνησε στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70 καί ἀφοροῦσε κυρίως τήν τεχνική καί τήν λειτουργική εὐελιξία.

Ἡ τεχνική εὐελιξία βασίζεται σέ ἕνα σύνολο καινοτομιῶν πού εἰσάγει ἡ πληροφορική στόν χῶρο τῆς ἐργασίας, ὅπως ἡ εἰσαγωγή μηχανῶν ἐντολῆς (ψηφιακές ἐργαλειομηχανές), ἡ ἐγκατάσταση τερματικῶν μέ ὀθόνη σέ διάφορες θέσεις, ἡ ἀκόμη καί ἡ ἐγκατάσταση ἠλεκτρονικῶν συστημάτων ἐλέγχου τῆς παραγωγῆς. Κατ' οὐσίαν, ἐπομένως, ἡ τεχνική εὐελιξία συνδέεται ἄμεσα μέ τούς τομεῖς τῆς αὐτοματοποίησης γραφείου καί τῆς ρομποτικῆς. Ἡ ἰδιαιτερότητά τῆς ἔγκειται στήν εἰσαγωγή τεχνικῶν παραγωγῆς πού προσαρμύζονται εὐκόλα, μέ στόχο τήν τα-

χεῖα τροποποίηση τῆς γραμμῆς παραγωγῆς καί τήν κατασκευή εὐρύτερης γκάμας προϊόντων, κυρίως σέ ὅ,τι ἄμεσα ἀφορᾶ τήν μαζική καταναλώση. Ἡ ἐπίτευξη ἑνός τέτοιου στόχου συνεπάγεται πρωτότυπες μεθόδους παραγωγῆς. Αὐτές στοχεύουν στήν ὑπέρβαση τῶν αὐστηρῶν ὁρίων τῶν γραμμῶν παραγωγῆς, μέσω τῆς ἐγκατάστασης πολυγνωσιακοῦ καί αὐτοματοποιημένου ἐξοπλισμοῦ, πού ἐπιτρέπει κατασκευή σέ μικρές σειρές καί προσαρμογή τῆς παραγωγῆς στίς μεταβολές τῆς ζήτησης. Τό παράδειγμα τῆς αὐτοκινητοβιομηχανίας, ἰδίως τό ἰαπωνικό μοντέλο, ἀποδίδει γλαφυρά αὐτήν τήν μορφή εὐελιξίας. Ἡ υἱοθέτηση εὐελικτῶν τεχνολογιῶν διασφαλίζει ταυτόχρονα ἐνσωμάτωση τῶν διαφόρων φάσεων τῆς παραγωγῆς, κατασκευή προϊόντων καλύτερης ποιότητας καί βέλτιστη διαχείριση τοῦ ἀποθέματος.

Οἱ εὐελικτες τεχνολογίες, ὥστόσο, ἀπαιτοῦν περισσότερο προσόντα ἀπό πλευρᾶς ἐργαζομένων καί μεγαλύτερη κινητοποίηση τῶν γνώσεων καί τῆς τεχνογνωσίας τους. Ἡ ἐπιδίωξη τῆς τεχνικῆς εὐελιξίας συνδέθηκε γρήγορα μέ μιᾶ ἄλλη μορφή εὐελιξίας, τήν λειτουργική εὐελιξία. Ἡ τελευταία συνδέεται μέ αὐξημένη πολυγνωσία κατά τήν ἐργασία. Αὐτός ὁ τύπος εὐελιξίας ἀπαιτεῖ, ἀπό πλευρᾶς ἐργαζομένων, ἕνα σύνολο ἱκανοτήτων, προκειμένου νά κατανοήσουν τίς διαφορές πτυχῆς τῆς γραμμῆς παραγωγῆς. Ἐπίσης, ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται θεμελιωμένη πλέον στήν αὐτονομία μέ συναίσθηση εὐθύνης, καθῶς καί στήν πρωτοβουλία τῶν ἐργαζομένων, μέ ὅρους πού καταργοῦν τά ὅρια μεταξύ τῶν ἐπαγγελματιῶν καί μεταξύ ἄμεσης ἐργασίας καί συναφῶν καθηκόντων, παραδείγματος χάριν στήν περίπτωση τῆς συντήρησης τοῦ ἐξοπλισμοῦ. Αὐτός ὁ τρόπος ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας τείνει νά ἐνισχύσει τήν πολυγνωσία τοῦ προσωπικοῦ, τήν ἐσωτερική κινητικότητα καί τήν ἀλληλοβοήθεια μεταξύ ἐπαγγελματιῶν. Ἐπομένως, ἡ τεχνική εὐελιξία ἐμπλουτίζει τό περιεχόμενο τῶν θέσεων ἐργασίας καί πυροδοτεῖ πλειάδα μεταβολῶν στίς μορφές ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας, ὅπως ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐργασίας σέ ὁμάδες αὐτόνομες καί πολυγνωσιακές.

Ἀσφαλῶς οἱ ἀλλαγές πού μόλις περιγράψαμε προκάλεσαν ἀνησυχία: πρῶτον, γιατί ἀπαιτοῦσαν σημαντική διαφοροποίηση τῶν θέσεων ἐργασίας· κατόπιν, διότι ὑπῆρχε τό ἐνδεχόμενο νά ὀδηγήσουν σέ μαζικές ἀπολύσεις. Πάντως, προκάλεσαν ἐξίσου μεγάλο ἐνθουσιασμό σέ πολλούς ἀπό τούς παρατηρητές τοῦ φαινομένου τῆς ἀπασχόλη-

σης. Πολλοί είδαν σέ αυτές τις αλλαγές τήν ἔλευση μιᾶς νέας ἐποχῆς πού χαρακτηρίζεται ἀπό «ἐπανεπαγγελματοπισμὸν» τῆς ἐργασίας. Μήπως ἐπρόκειτο νά βιώσουμε τήν πραγμάτωση μιᾶς βαθύτερης ἐπιθυμίας, αὐτῆς τῆς ἐκ νέου κυριαρχίας τοῦ ἀνθρώπου πάνω στήν μηχανή, ὅπως καί γενικώτερα τοῦ ἀνθρώπου πάνω στήν ἴδια τήν δραστηριότητα τῆς ἐργασίας; Λόγου χάριν, οἱ γερμανοὶ κοινωνιολόγοι Horst Kern καί Michael Schumann ὑπεραμύνθηκαν τῆς θέσης τους περί τοῦ τέλους τῆς διάκρισης τῆς ἐργασίας. Ἡ μελέτη τους ἀσχολεῖται μέ τις μορφές πού προσέλαβε ὁ ἐξορθολογισμὸς τῆς ἐργασίας σέ διάφορους τομείς τῆς γερμανικῆς βιομηχανίας στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80. Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι, ὅσον ἀφορᾶ τό κεντρικό κομμάτι τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας βασίζεται ὁλοένα καί περισσότερο στόν βαθμὸ τῆς διάκρισης τῆς ἐργασίας πού θάινει μειούμενος, στήν ἀλλαγὴ τοῦ ρόλου τοῦ ἐργαζομένου κατὰ τήν παραγωγική διαδικασία, σέ μιὰ πῖο ἔντονη καί αὐτόνομη ἱκανότητα παρέμβασης τῶν ἐργαζομένων, ὅπως καί σέ αὐξηση τῶν προσόντων. Κατὰ πολλοὺς ἐρευνητές διεφάνη μιὰ νέα ἐποχὴ: ἡ ἐποχὴ τοῦ τέλους τῆς διαίρεσης τῆς ἐργασίας.

Ὡστόσο, ἡ μεγάλη οικονομική ὕφεση τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '80 ἤρθε νά μετριάσει τόν ἐνθουσιασμό. Ἡ ἐν λόγῳ ὕφεση χαρακτηρίστηκε, μεταξύ ἄλλων, ἀπό μιὰ ἔντονη ἀνοδο τῶν ἐπιτοκίων. Τό φαινόμενο αὐτό ἀνάγκασε τις ἐπιχειρήσεις νά ἀναπτύξουν μιὰ μεγαλύτερη χρηματοπιστωτική εὐελιξία, πού ἀντιστοίχως ἐπέβαλε τήν ἀναπροσαρμογὴ τοῦ κόστους τῶν ἐπενδύσεων στίς μεταβολές τῆς ἀγορᾶς. Προκειμένου νά ἀνταποκριθοῦν, οἱ ἐπιχειρήσεις προσπάθησαν νά περιορίσουν τό ἐπενδυτικό κόστος ὄχι μόνον μέσω τῆς υἱοθέτησης νέων τρόπων διαχείρισης τοῦ ἀποθέματος καί μέσω τῆς καλύτερης διάθεσης παραγωγῆς, ἀλλά καί μέ τόν ἐξορθολογισμό τῆς ἐργασίας καί κυριώτερα μέ τροποποίησι τῶν μορφῶν ἀπασχόλησης, ἰδίως μέσω τῆς ὑπεργολαβίας.

Στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '80 καί, κατόπιν ἐντονώτερα, στήν ἀρχὴ τῆς παρατεταμένης ὕφεσης τῆς δεκαετίας τοῦ '90, ἐπιβεβαιώθηκαν οἱ χειρότεροι φόβοι τῶν μεγάλων σωματείων ἐργαζομένων. Κατὰ τήν διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, οἱ ἐπιχειρήσεις προσπάθησαν νά ἐνισχύσουν τήν ἀνταγωνιστικότητά τους, στρεφόμενες ἀποφασιστικά σέ μιὰ συγκεκριμένη μορφή χρηματοοικονομικῆς εὐελιξίας, τήν μισθολογική εὐελιξία. Ἡ βασικὴ ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ τύπου εὐελιξίας ὀρίζει ὅτι

οἱ ἀποδοχές ἀποτελοῦν συνάρτηση τόσο τῆς ἔντασης παραγωγῆς ὅσο καί τῆς προσφορᾶς/ζήτησης στήν ἀγορὰ ἐργασίας. Προκειμένου νά συμβεῖ τοῦτο, οἱ ἐργοδότες ἐπιχειροῦν νά ἐκμεταλλεθοῦν τις νομοθετικές διατάξεις πού ἀφοροῦν τόν κατώτατο μισθό, ἀμφισβητοῦν τις ἀρχές τῆς μισθολογικῆς ἰσότητος καί τοὺς δείκτες καί στρέφονται στήν μείωση τοῦ κόστους πού δέν σχετίζεται μέ τις ἀποδοχές. Μέ τήν ἴδια ὀπτική, δίνουν προτεραιότητα στήν διαρκὴ ἀναπροσαρμογὴ τῶν μισθῶν καί κυρίως στήν σύνδεση τῶν ἀποδοχῶν τῶν ἐργαζομένων μέ τήν ἀπόδοση τῆς ἐπιχείρησης, ἡτοι μέ τήν πραγματικὴ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας καί ὄχι μέ τά προσδοκώμενα κέρδη. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἀμφισβητεῖ ἐκ νέου μιὰ ἀπὸ τις θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ συστήματος διαπραγματεύσεως τῶν συλλογικῶν συμβάσεων καί τῆς κοινωνικῆς ρύθμισης, δηλαδή τήν διαπραγματεύσεως τῆς αὐξησης τῶν ἀποδοχῶν γιὰ ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο. Τό ἀποτέλεσμα παρόμοιων πρακτικῶν ἐπέφερε τόν κλονισμό τοῦ παλαιοῦ συστήματος ρύθμισης τῆς ἐργασίας τύπου-Φόρντ.

Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ἡ μισθολογικὴ εὐελιξία συνδέθηκε ἀμέσως μέ τήν ἀριθμητικὴ εὐελιξία, τό τελευταῖο δηλαδή στάδιο πού χαρακτηρίζει τήν μακρὰ πορεία πρὸς τήν ἀναζήτησι εὐελιξίας ἀπὸ πλευρᾶς ἐργοδοτῶν. Ἡ ἀριθμητικὴ εὐελιξία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τήν προσαρμογὴ τοῦ μεγέθους τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στίς διακυμάνσεις τῆς ἀγορᾶς, γι' αὐτό καί οἱ ἐργοδότες ἀναδιαπραγματεύονται συχνά τις συμβάσεις ἐργασίας, συμπεριλαμβανομένων τῶν ἐγγυήσεων ἀπασχόλησης. Ἐπίσης καταφεύγουν ὁλοένα καί περισσότερο στήν μερικὴ καί τήν ἐποχικὴ ἀπασχόλησι ἀκόμη καί κατ' ἀποκοπὴν, κάνοντας ἔτσι χρῆσι διαφόρων πρακτικῶν ὑπεργολαβίας. Θυμίζουν ἔτσι τις πολιτικὲς ἀπασχόλησης τῶν ἐπιχειρήσεων τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνος. Γεγονός πού ὀδηγεῖ σέ γεωμετρικὴ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισφαλῶν θέσεων ἐργασίας καί ἀποτελεῖ πηγὴ νέων μορφῶν κοινωνικῆς παθογένειας.

Προφανῶς παρόμοιες πρακτικὲς, πού ἀπορρέουν ἀπὸ πολιτικὲς ἀριθμητικῆς εὐελιξίας, ἐντείνουν τήν ὑποχώρησι τῆς μισθολογικῆς ἀπόδοσης τύπου-Φόρντ καί ὀδηγοῦν σέ μιὰ πόλωση τῶν μορφῶν ἐργασίας πού εὐνοεῖ τις ἐπιχειρήσεις. Ἀπὸ τήν μιὰ, ἡ παραδοσιακὴ ἀπασχόλησι εἶναι στό ἐξῆς προνόμιο κάποιων τμημάτων τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, πού ἀποτελοῦν τόν πρωτογενῆ πυρῆνα τῶν ἐργαζομένων. Ἀπὸ τήν ἄλλη, ἡ προώθησι τῶν ἄτυπων μορφῶν ἀπασχόλησης στήν λεγόμενὴ δευτερογενῆ ἀγορὰ διασφαλίζει, γιὰ τις

μεγάλες επιχειρήσεις, μία ευέλικτη αξιοποίηση ενός τμήματος των εργαζομένων τους. Υφίσταται πλέον μία αγορά εργασίας διττή, βασισμένη σε εργαζομένους δύο ταχυτήτων, ή όποια προκαλεί νέες κοινωνικές ανισότητες. Ξαφνικά άμφισβητήθηκε όλο τό σύστημα κοινωνικής ρύθμισης που οικοδομήθηκε βήμα προς βήμα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μιά τέτοια διάρρηξη του κοινωνικού ιστού θέτει σε πρώτο επίπεδο τό ζήτημα των νέων μορφών εργασίας και φυσικά τό ζήτημα της κοινωνικής αλληλεγγύης. Επίσης αναπόφευκτα εκκινεί μία εις βάθος συζήτηση των νέων μορφών κοινωνικής παθογένειας, κυρίως όσον αφορά τήν ικανότητα των κοινωνιών μας νά συγκρατήσουν τήν διάθρωση του κοινωνικού ιστού.

Όσον αφορά τούς εργαζομένους που παραμένουν στις μεγάλες επιχειρήσεις και απολαμβάνουν συνεχώς άπασχόλησης, αυτοί, μέσω της ενισχυμένης λειτουργικής ευελιξίας, συνεισφέρουν στην επίτευξη του στόχου της συνολικής ευελιξίας των επιχειρήσεων. Μάλιστα, οι απαιτήσεις σε πολυγνωσία όλοένα αυξάνονται, ενώ ταυτόχρονα ενισχύεται και ή ένταση εργασίας. Εξάλλου, ή επιδίωξη της λειτουργικής ευελιξίας επηρεάζει τις παραδοσιακές μορφές της διαπραγματεύσεως μεταξύ των κοινωνικών εταίρων, χωρίς πάντως νά απορρίπτει κάθετα τήν αρχή της βασικής συλλογικής σύμβασης. Γενικά, ό νέος κοινωνικός συμβιβασμός παραμένει βασισμένος σε μία σύμβαση εργασίας μακράς διάρκειας σύμφωνα με τήν φορντική λογική, ώστόσο ή έμβέλεια μιās τέτοιας ρύθμισης συχνά μοιάζει νά περιορίζεται από τήν μεγαλύτερη εξατομίκευση των εργασιακών σχέσεων, ιδίως λόγω της εισαγωγής νέων όρων μισθολογικής ευελιξίας. Η άδυσώπητη δυναμική που μόλις περιγράψαμε προφανώς συνεπάγεται τήν άμυντική τοποθέτηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Αναγκαστικά, ύπάρχει μόνο μία διέξοδος: ή διαπραγματεύση της λειτουργικής ευελιξίας αποδεικνύεται προτιμότερη σε σχέση με τις συνέπειες της αριθμητικής ευελιξίας.

Τό σύνολο αυτών των αλλαγών, που έλαβαν χώρα σε μία περίοδο περίπου είκοσι ετών, είχε ως αποτέλεσμα τόσο τήν πλήρη μεταμόρφωση της δυναμικής του συνόλου των επιχειρήσεων όσο και τήν αλλαγή της φύσης της εργασίας και των μορφών άπασχόλησης.

Άς εξετάσουμε κατ' αρχήν τήν νέα διάρθρωση των επιχειρήσεων, δηλαδή τά οργανωτικά θεμέλια της καινοτόμου στρατηγικής ανάπτυξης, που αποπειράται νά συμβιβάσει με τρόπο συνεκτικό τό σύνολο των άνωτέρω μορφών ευελιξίας.

Ό ευέλικτος καταμερισμός εργασίας: τά στρατηγικά θεμέλια μιās νέας δυναμικής των επιχειρήσεων

Προτείνουμε τον όρο ευέλικτος καταμερισμός, ώστε νά αποδώσουμε τήν ταυτόχρονη παρουσία ευελιξίας σε όλες της τις μορφές στις επιχειρήσεις. Στο επίκεντρο της διαδικασίας βρίσκονται κατ' αρχήν ή άνθηση των πρακτικών έξωστρέφειας της εργασίας, και μάλιστα εκείνων που συνδέονται με τις νέες μορφές υπεργολαβίας, άμεσης ή έμμεσης, και από τήν άλλη ή επιδίωξη της ευελιξίας, πάση θυσία, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά χρηματοπιστωτική, τεχνική, λειτουργική και αριθμητική ευελιξία.

Οι πρακτικές ευελιξίας αναπόδραστα ποικίλουν ανάλογα με τήν επιχείρηση, τον κλάδο και τήν χώρα. Παραδείγματος χάριν, κάποιες επιχειρήσεις εστιάζουν σε μία ή δύο από τις διαφορετικές μορφές ευελιξίας. Είναι δυνατόν κάποιες μορφές ευελιξίας νά έρχονται σε αντίθεση με κάποιες άλλες, όπως λόγου χάριν ή αριθμητική ευελιξία, καθώς ένίοτε προκαλεί ποσοστά κινητικότητας του εργατικού δυναμικού και περιορίζει τήν άφοσίωση των εργαζομένων στους στόχους της επιχείρησης και μπορεί κάλλιστα νά αποτελέσει τροχοπέδη στην λειτουργική ευελιξία. Όστόσο, ή πλειονότητα των έρευνητών παραδέχεται τόσο τήν σημασία των πρακτικών αυτού του είδους όσο και τό γεγονός πως τούτες μεταμορφώνουν με τρόπο ουσιαστικό τήν εργασία στις κοινωνίες μας.

Όσον αφορά τό νέο μοντέλο ανάπτυξης των επιχειρήσεων, που βασίζεται σε μία δυναμική ευέλικτου καταμερισμού και των επιπτώσεών της στις μορφές άπασχόλησης, τρία χαρακτηριστικά σημεία μοιάζουν θεμελιώδη τόσο λόγω της έγγενους σημασίας τους όσο και εξ αίτιας της παρουσίας τους σε πολλούς τομείς της οικονομίας. Τά έν λόγω χαρακτηριστικά άφορούν τρόπους διαχείρισης της παραγωγής, της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων. Τό πρώτο χαρακτηριστικό έντοπίζεται στον πυρήνα των νέων τρόπων άνάθεσης έργου, άμεσης ή έμμεσης. Τό δεύτερο βρίσκεται στην καρδιά των αυξημένων απαιτήσεων σε πολυγνωσία και τό τρίτο αφορά τήν αιχμή του δόρατος της τρέχουσας αναδιάταξης των εργασιακών σχέσεων και των μορφών εργασίας. Άς τά εξετάσουμε περιληπτικά.

Σε ό,τι αφορά τούς όρους διαχείρισης της παραγωγής, οι παρατηρούμενες αλλαγές εστιάζονται στον μετασχηματισμό των στρατηγικών, που στοχεύουν στην απόδοση του κεφαλαίου και μά-

λιστα άφορούν τήν συνολική δυναμική τής επιχείρησης. Πράγματι, στίς μεγάλες επιχειρήσεις παρατηρούμε ότι ή άποκατάσταση τής κερδοφορίας συνδέεται όλοένα και περισσότερο μέ τήν έγκαθίδρυση νέων μεθόδων και μέ τόν συντονισμό τών παραγωγικών δραστηριοτήτων, προμηθειών και διάθεσης/διανομής. Έπομένως, ή πολιτική παραγωγής δέν άποτελεί πλέον τήν κύρια όδό προς τήν άποδοτικότητα του κεφαλαίου. Αυτή άκολουθεί μάλλον μιά διαδρομή προσανατολισμένη προς μιά εύελικτη ίσορροπία μεταξύ τών όσων επιτυγχάνει μόνη τής ή επιχείρηση και όσων γίνονται εκτός αυτής. Τό έν λόγω μοντέλο διαχείρισης βασίζεται σε μιά εύρεια στρατηγική καταμερισμού, πού άκολουθεί τά νέα δεδομένα: ή έξωτερίκευση τής παραγωγής δέν βασίζεται πλέον, έν αντίθεσι προς τό παρελθόν, στην κλασσική επιλογή μεταξύ make or buy (κατασκευάζω ή αγοράζω) συμφώνως προς τήν μόνη λογική τής αγοράίας τιμής. Μάλιστα, τά νέα δεδομένα συντονισμού τών λειτουργιών προμήθειας, παραγωγής και διανομής ένσωματώνουν τέσσερις βασικούς τύπους σχέσεων μεταξύ επιχειρήσεων, πού είναι: ή κάθετη ολοκλήρωση μέρους τών παραγωγικών διαδικασιών, ή οίονεί ένσωμάτωση τών νομικά άνεξάρτητων υπεργολάβων, ή οικονομική σύμπραξη μέ τούς υπεργολάβους και ή αγορά πρώτης ύλης και διάθεση προϊόντων στην αγορά κατόπιν συναλλαγών μέ προμηθευτές και διανομείς, άκολούθως προς διαφορετικά συμβατικά δεδομένα. Οί διαφορετικοί αυτοί τύποι, πού διέπουν τίς σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων, οργανώνονται πάντοτε μέ τέτοιο τρόπο ώστε νά συνάδουν μέ μιά λογική θεμελιωμένη στην εύελιξία, τό κόστος και τήν ασφάλεια τών προμηθειών και τής αγοράς. Η λογική είναι εύελικτη και άνταγωνιστική. Κάθε μορφή διαθέτει επίσης από μόνη τής μεγάλη έλαστικότητα: πρόκειται για τήν εύελιξία έντός τής εύελιξίας. Η νέα αυτή όδός προς τήν άνάπτυξη βασίζεται έπομένως σε ισχυρές επενδυτικές οικονομίες και στηρίζεται σε νέες πολιτικές ρύθμισης του άποθέματος και τών προμηθειών. Τό νευραλγικό κέντρο τής επιχείρησης μετατοπίζεται, υπό τήν έννοια ότι οί παραγωγικές λειτουργίες υποτάσσονται σε μιά άνταγωνιστική λογική, ή όποία μέ τήν σειρά τής υποτάσσεται στίς πολιτικές τής εύελιξίας, τής παραγωγικότητας και τής ασφάλειας.

Όσον άφορά τήν οργάνωση τής εργασίας, τό υπό εξέταση μοντέλο τών επιχειρήσεων τοποθετείται σε μιά δυναμική τόσο τεχνικής/λειτουργικής εύελιξίας όσο και ύψηλης παραγωγικότητας τής εργασίας. Πράγματι, ή οργάνωση τής εργα-

σίας στρέφεται προς τήν κατεύθυνση τόσο τής αύξησης τής εύελιξίας του παραγωγικού μέσου όσο και του περιορισμού τών παγίων τής επιχείρησης, καθώς ένα τμήμα του παγίου κόστους συνδέεται στό έξής μέ τούς υπεργολάβους.

Η οργάνωση τής εργασίας, όλοένα και περισσότερο πλέον, βασίζεται σε μεγαλύτερη πολυγωνσία καθηκόντων, στήριξη τής έσωτερικής κινητικότητας, ένίσχυση τής όμαδικής εργασίας και τής συνεργασίας μεταξύ επαγγελματιών, όπως και στην αύξηση του αριθμού τών σχετικών καθηκόντων. Παρόμοια οργάνωση τής εργασίας συχνά συνοδεύεται από μέτρα μέ στόχο τήν ένταση εργασίας.

Ός προς τίς εργασιακές σχέσεις, αυτές άποτελούν τό άντικείμενο ριζικών τροποποιήσεων, πού βασίζονται ταυτόχρονα στην συλλογική σύμβαση και στην έντονη έξατομίκευση τών σχέσεων εργοδότη-εργαζομένων. Βεβαίως, ή αρχή τής συλλογικής σύμβασης εργασίας παραμένει σε ισχύ. Όστόσο, οί πολιτικές διαχείρισης άνθρωπίνων πόρων προσωποποιούνται περισσότερο και οί νέες υπό διαπραγμάτευση συμβάσεις επιχειρούν νά «μαλακώσουν» τούς κανόνες τής εργασίας και νά έγκαθιδρύσουν μιά δομή μισθολογικής εύελιξίας, μέ βάση τήν άποδοτικότητα τής επιχείρησης και σύμφωνα μέ διάφορες μορφές συμμετοχής τών εργαζομένων στα οικονομικά άποτελέσματα τής επιχείρησης. Ούσιαστικά, τό μοντέλο πού επιδιώκουν οί εργοδότες είναι αυτό τών άμοιβών πού συναρτώνται άμεσα μέ τήν ένταση τής παραγωγικής δραστηριότητας. Από τήν άλλη, ή πολιτική άπασχόλησης χαρακτηρίζεται μεταξύ άλλων από τήν άνθηση τής υπεργολαβίας, τήν μείωση του μεγέθους του εργατικού δυναμικού και τίς αλλαγές στό εργασιακό καθεστώς σημαντικής μερίδας τών εργαζομένων. Τέλος, ή σύνδεση άποδοτικότητας και άμοιβών μεταφράζεται σε άνοδο τών διαφόρων μορφών εργασίας όρισμένης διάρκειας, αυξανόμενη αξιοποίηση μερικής άπασχόλησης και έξωτερικών συνεργατών.

Έν ολίγοις, ό εύελικτος καταμερισμός ξεχωρίζει χάρις σε ένα σύνολο ποιοτικών αλλαγών, πού άποσκοπούν στον συνδυασμό τριών στόχων: τής ασφάλειας τών προμηθειών και τής αγοράς, τής εύελιξίας του παραγωγικού μέσου, συμπεριλαμβανομένου και του εργατικού δυναμικού, και τήν αύξημένη παραγωγικότητα τής εργασίας. Τό μοντέλο αυτό τής διαχείρισης συνδέεται μέ μιά νέα οργάνωσιακή δομή, τής όποίας οί κύριοι άξονες είναι: στρατηγικές άπόδοσης άρρηκτα συνδεδεμένες μέ τήν συνολική δυναμική τής επιχείρησης, μορφές συντονισμού και ένσωμάτωσης πού καταφεύ-

γουν σέ διάφορες μορφές υπεργολαβίας και, τέλος, έγκαθίδρυση συστημάτων διαχείρισης τής εργασίας και τών εργασιακών σχέσεων πού χαρακτηρίζονται ταυτόχρονα από ελαστικότητα, πολυγνωσία και ανταγωνιστικότητα. Αυτά αποτελούν, κατά τήν άποψή μας, τά κύρια χαρακτηριστικά πού διακρίνουν τήν νέα δυναμική τών επιχειρήσεων.

Οί έπιπτώσεις του εύελικτου καταμερισμού στις μορφές εργασίας

Ής προσπαθήσουμε τώρα νά περιγράψουμε ακριβέστερα τίς έπιπτώσεις πού έχει ένα τέτοιο μοντέλο ανάπτυξης επιχειρήσεων στην εξέλιξη τής εργασίας και κυρίως στις νέες μορφές κοινωνικής παθογένειας, πού οφείλονται στις πολιτικές άπασχόλησης τών επιχειρήσεων. Ήδη έχουμε αναφέρει αρκετές, εξ ου και θά περιορίσουμε τίς παρατηρήσεις μας σέ κάποιες βασικές γραμμές.

Κατ' αρχήν, φαίνεται ότι ή τεχνική και λειτουργική εύελιξία έχουν τήν τάση νά οδηγούν σέ αύξηση προσόντων γιά αρκετές κατηγορίες εργαζομένων, ενώ ταυτόχρονα ένισχύουν τήν πολυγνωσία και τήν ένταση εργασίας. Μάλιστα μιά τέτοια επιδίωξη εύελιξίας άλλαξε ουσιαστικά τίς θέσεις εργασίας και τίς στρατηγικές διαχείρισης τών ανθρώπινων πόρων, κυρίως όσον άφορά τό προφίλ ύποψηφίων στελεχών και κατώτερου προσωπικού. Ουσιαστικά, παρατηρούμε ότι τό μοντέλο εξέιδίκευσης τής εργασίας, προσφιλές στους έργοδότες κατά τήν Ήνδοξη Τριακονταετία, παραμένει έξαιρετικά ένδιαφέρον και πλέον συνδέεται μέ ένα μοντέλο πολυγνωσίας, ήτοι ένα σύνολο δεξιοτήτων γιά τήν εκτέλεση ποικίλων καθηκόντων. Τά νέα αυτά μοντέλα δέν εξοβελίζουν πλήρως τήν εξέιδίκευση, αλλά μάλλον επιχειρούν νά τήν συμβιβάσουν μέ τήν εύελιξία και τήν πολυγνωσία, τήν ένίσχυση τών αναλυτικών ικανοτήτων, τήν άποφυγή περιχαράκωσης μεταξύ διαφόρων επαγγελματικών πρακτικών και τήν αύξηση τής ικανότητας προσαρμογής σέ αϊφνίδιες και πολυάριθμες αλλαγές. Συμπερασματικά παρατηρούμε ότι ένα γενικό μοντέλο πού συνδυάζει εύελιξία και εξέιδίκευση επανέρχεται συχνά στό προσκήνιο μέσω τών διαφόρων «ύπο-μοντέλων» πού υίοθετούν οι έργοδότες. Και όντως οι παρατηρήσεις αυτές είναι συμβατές μέ μιά από τίς πυλές-κλειδιά του εύελικτου καταμερισμού πού παρουσιάσαμε νωρίτερα. Ής προσθέσουμε στό σημείο αυτό ότι, γιά τίς επιχειρήσεις, ή επιδίωξη τής εύελιξίας δέν προέρχεται άποκλειστικά από μιά πολυγνωσιακή κατάρτιση σέ συνδυασμό μέ έναν τομέα εξέιδίκευσης ανάλογα μέ

τήν πρós πλήρωση θέση, αλλά και από ένα σύνολο επαγγελματικών, κοινωνικών και προσωπικών δεξιοτήτων. Προκειμένου νά υπάρξει καλή οικονομική απόδοση, οι επιχειρήσεις έστιάζουν πρωτίστως στην εύελιξία και τό savoir être (γενικότερη δομή τής προσωπικότητας, δηλαδή), όχι τόσο στις γνώσεις και τό savoir faire (τεχνογνωσία) άποκλειστικά. Πράγματι, άσχολούνται όλο και λιγώτερο μέ τήν «άγορά» μιάς εργατικής δύναμης και όλοένα και περισσότερο επιδιώκουν νά συνδέσουν και νά κινητοποιήσουν τό σύνολο τών δυνατοτήτων του εργαζομένου. Όστόσο, άς μήν λησμονούμε ότι, όσον άφορά ένα άλλο τμήμα του εργατικού δυναμικού πού χρησιμοποιείται άμεσα ή έμμεσα, οι επιχειρήσεις καταφεύγουν όλο και πιό συχνά σέ ένα σύνολο πρακτικών πού σχετίζονται μέ τήν αριθμητική εύελιξία.

Έπομένως, οι πρακτικές του καταμερισμού, όπως και οι πολιτικές τής αριθμητικής και μισθολογικής εύελιξίας, επιφέρουν μιά επιδείνωση τών όρων εργασίας σημαντικής μερίδας του εργατικού δυναμικού και συνεπώς αλλάζουν τούς κανόνες τής άπασχόλησης τής μεταπολεμικής περιόδου. Έπιπλέον, οι πρακτικές του καταμερισμού και όσες πρακτικές συνδέονται μέ τήν μισθολογική και αριθμητική εύελιξία προκαλούν μεζον κοινωνικό ζήτημα.

Τό πιό σημαντικό εγχείεται ασφαλώς στην επιδείνωση τών συνθηκών εργασίας και άμοιβών σημαντικής μερίδας του εργατικού δυναμικού. Οί έργοδότες επιχειρούν νά προσαρμόσουν τό βασικό μισθολόγιο στην απόδοση τής επιχείρησης, κάτι πού άλλοτε μεταφράζεται σέ μείωση τών άποδοχών και περιορισμό τών κοινωνικών ώφελημάτων, και άλλοτε σέ άμοιβή κλιμακούμενη γιά τό ίδιο είδος εργασίας. Αυτή ή πρακτική δημιουργεί έντονη μισθολογική πόλωση μεταξύ διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων, όπως γιά παράδειγμα στην περίπτωση τών ανεξάρτητων συνεργατών, πού όλοένα αυξάνονται λόγω τής ανόδου τής πολιτικής τής υπεργολαβίας, και στην περίπτωση τών άπασχολούμενων από μεγάλες επιχειρήσεις.

Ή αύξουσα σημασία τών πρακτικών καταμερισμού και αριθμητικής εύελιξίας οδηγεί τίς επιχειρήσεις εξάλλου στην προτίμηση τής μερικώς άπασχόλησης, τής εποχιακής ή άκόμη και τής κατ' άποκοπήν, ενώ καταφεύγουν όλο και περισσότερο σέ υπεργολαβία. Παρατηρείται έτσι αύξηση του αριθμού τών άτύπως άπασχολούμενων. Γιά πολλούς εργαζομένους, ή κατάσταση αυτή συνεπάγεται άβεβαιότητα ως πρós τό επαγγελματικό τους μέλλον, καθώς πιά τίποτα δέν έγγυα-

ται ότι θά παραμείνουν καθ' ὅλη τήν διάρκεια τοῦ ἐργασιακοῦ τους βίου στήν ἴδια ἐπιχείρηση, ἐν ἀντιθέσει μέ τίς προηγούμενες μεταπολεμικές γενιές. Σέ ἀρκετές περιπτώσεις, οἱ πολιτικές εὐέλκτου καταμερισμοῦ προκαλοῦν ἐπίσης σημαντική μείωση τοῦ δυναμικοῦ, εἴτε μέ τήν μορφή πρόωρης συνταξιοδότησης μέρους τῶν ἐργαζομένων ἢ μέ τήν μορφή μαζικῶν ἀπολύσεων. Κάποιοι ἀπολυθέντες ἀποδέχονται ἐργασία πού ἀμείβεται λιγώτερο καί δέν ἐξασφαλίζει παρά ἐλάχιστη κατοχύρωση, ἐνῶ ἄλλοι ἀπασχολοῦνται σέ «τακτική» βάση ἀπό ἕνα εἶδος ἐπιχείρησης πού σήμερα βρίσκεται σέ πλήρη ἀνθηση: ἐταιρίες πού ἐξειδικεύονται στήν ἐποχική ἀπασχόληση. Κάποιοι τέλος, συναγωνιζόμενοι τούς νέους ἀνεργούς πτυχιούχους, ἐπιχειροῦν τήν ἴδρυση τῆς δικῆς τους μικρῆς ἐπιχείρησης καί ρίχνονται στόν ἀγῶνα τῶν συμβάσεων, συχνότερα τῶν μικρο-συμβάσεων.

Δεδομένης τῆς δεινῆς τους θέσης, τά σωματεῖα τῶν ἐργαζομένων δέν ἔχουν ἄλλη ἐπιλογή παρά νά

προασπίσουν τήν ἀπασχόληση, καταβάλλοντας συχνά τό τίμημα οὐσιαστικῶν παραχωρήσεων σέ θέματα μισθῶν καί ὀργάνωσης ἐργασίας. Φαίνεται ὅτι σήμερα οἱ συνδικαλιστικές ὀργανώσεις δέν καλοῦνται νά ἀγωνιστοῦν κατά μιᾶς ἐργασίας πού ἀμείβεται μέ ψίχουλα, ὅπως εἶπε ὁ George Friedmann κατά τήν δεκαετία τοῦ '50, ἀλλά καλοῦνται πλέον νά ἀντιμετωπίσουν τά ψίχουλα τῆς ἐργασίας. Ἡ κρίση τοῦ συνδικαλισμοῦ ὀξύνεται, καθῶς οἱ ἀλλαγές πού λαμβάνουν χώρα συχνά προσφέρουν στίς ἐπιχειρήσεις τήν εὐκαιρία νά περιορίσουν τόν ρόλο τῶν συνδικάτων.

Βεβαίως ἕνα ἀπό τά πλέον προφανῆ ἀποτελέσματα τοῦ εὐέλκτου καταμερισμοῦ εἶναι ἡ ἐκρίζωση τῆς ἐργασίας, καθῶς ἀλλάζει σέ βάθος ἡ φύση τοῦ κοινωνικοῦ δεσμοῦ πού συνδέει ἐργαζομένους καί ἐπιχειρήσεις. Μάλιστα, οἱ νέες πολιτικές ἀριθμητικῆς εὐελιξίας θέτουν τό ἀκανθῶδες ἐρώτημα τοῦ μέλλοντος τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τοῦ μισθωτοῦ. Ἀντιδρώντας σέ αὐτήν τήν ἐπιδείνωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας, κάποιοι εὐαγγελίζονται τήν ἔλευση ἑνός πολιτισμοῦ πού χαρακτηρίζεται ἀπό τό τέλος τῆς ἐργασίας, ἐνῶ ἄλλοι καταδικάζουν τήν τρομακτική οἰκονομική κατάσταση, ἡ ὁποία κληροδοτεῖται στίς νεώτερες γενεές τῶν ἐργαζομένων. Ὡς πρός τούς ὑπερμάχους τοῦ ἀκραίου φιλελευθερισμοῦ, αὐτοί θέ-

τουν ἐνώπιόν μας τήν ὑπέρτατη πρόκληση: στοιχηματίζουν ὅτι τά θύματα τοῦ εὐέλκτου καταμερισμοῦ ἀποτελοῦν τούς σημαιοφόρους ἑνός νέου τύπου ἐπιχειρηματικότητας, ἡ ὁποία βασίζεται ἀκριβῶς στό δυναμικό τῶν θυμάτων τοῦ εὐέλκτου καταμερισμοῦ. Τό θέμα δέν ἐγκτεται τόσο στήν ἐμπροσθοφυλακή τῶν ἡγετῶν τῆς βιομηχανίας, δηλαδή σέ ὅσους κάποτε στήριξε τό Κράτος καί οἱ ὁποῖοι κατόπιν υἱοθέτησαν τόν εὐέλκτο καταμερισμό ἐφαρμόζοντάς τον ὡς τίς μέρες μας, ἀλλά μάλλον σέ μιᾶ ἐμπροσθοφυλακή ἀνέργων.

Προκειμένου οἱ ἐπιχειρήσεις νά ἀντιμετωπίσουν τίς νέες συνθηκες στήν ἀγορά ἀκολουθοῦν τόν δρόμο τοῦ καταμερισμοῦ καί τῆς εὐελιξίας. Ἀλλάζουν ἐπίσης σέ βάθος τήν ἀπασχόληση, σύμφωνα μέ μιᾶ περίπλοκη δυναμική τῆς ὁποίας οἱ βασικές γραμμές συνίστανται ἀπό τήν μιᾶ στήν αὔξηση τῆς ὑπεργολαβίας καί τόν πολλαπλασιασμό τῶν μορφῶν ἀτυπῆς ἐργασίας, καί ἀπό τήν ἄλλη στήν οὐσιαστική μεταμόρφωση τοῦ τρόπου

πού εργαζόμαστε. Έπιπλέον οι απαιτήσεις σέ πολυγωνία αυξάνονται ενώ ενισχύεται συνεχώς και ή ένταση εργασίας, κάτι πού μεταφράζεται τόσο σέ αύξηση τών απαιτούμένων προσόντων όσο και στόν πολλαπλασιασμό τών φαινομένων επαγγελματικής κόπωσης εντός ενός πλαισίου εργασίας πού χαρακτηρίζει ή άβεβαιότητα.

Όστόσο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ό ευέλικτος καταμερισμός δέν συνεπάγεται μόνο τήν μεταβολή του περιεχομένου τής εργασίας, ούτε άπλως άμφισβητεί τόν κοινωνικό δεσμό στό έσωτερικό τών επιχειρήσεων. Μιά τέτοια πρακτική, άφου μεταβάλλει ριζικά τίς συνθήκες εργασίας στίς κοινωνίες μας, καθιστά περισσότερο ευπαθές ένα μέρος του πληθυσμού μέ ιδιαίτέρως δραματικό τρόπο, ενώ ταυτόχρονα διαταράσσει τό σύνολο τών κλασικών μορφών κοινωνικής άλληλεγγύης. Μάλιστα, όλόκληρα στρώματα του εργατικού δυναμικού αντιμετωπίζουν ξαφνικά τήν άνεργία ή έξαναγκάζονται σέ πρόωρη σύνταξη ή συμβιβάζονται μέ προσωρινές θέσεις εργασίας ή εργάζονται σέ χώρο πού ελάχιστα συνάδει μέ τήν ισχύουσα νομοθεσία, αυξάνοντας τόν αριθμό άνεργων και άπόρων. Η εργασία και ή έμμισθη άπασχόληση αντιπροσωπεύουν όλο και λιγώτερο τά κύρια πεδία δράσης μέσω τών όποιων οι κοινωνίες μας διασφαλίζουν τήν κοινωνική ένσωμάτωση. Αυτό έγείρει ποικίλα έρωτήματα. Αναφέρουμε ένδεικτικά τρία εξ αυτών: Καταρχήν, ζούμε σέ μία μεταβατική περίοδο ή μήπως αντίθέτως βιώνουμε μία ουσιαστική όριστική μετάλλαξη τής κοινωνίας; Δηλαδή, μήπως στά έπόμενα χρόνια ή

εργασία και ή έμμισθη άπασχόληση θά καταστούν εκ νέου, όπως στό παρελθόν και ιδίως μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι βασικοί πόλοι κοινωνικής ένσωμάτωσης; Δεύτερον, άν κάτι τέτοιο δέν ισχύει, μήπως αυτό σημαίνει ότι στα έπόμενα χρόνια θά γίνουμε μάρτυρες μιας άμφισβήτησης τόσο τής κοινωνικής ταυτότητας μέσω τής εργασίας όσο και όλων τών πλεονεκτημάτων πού συνδέονται μέ τήν έμμισθη άπασχόληση, όπως τά συστήματα κοινωνικής προστασίας, οι βαθμίδες και οι τρόποι κατανομής εισοδήματος; Τρίτον, εάν ένα τέτοιο σενάριο άποτελέσει τελικώς πραγματικότητα, ποιά αναμένεται νά καταστούν τά θεμέλια τής νέας κοινωνικής ρύθμισης;

Είναι δυνατόν νά άποφευχθεί ένα τέτοιο φαινόμενο ή τουλάχιστον νά μετριασθούν οι έπιπτώσεις του σέ βάρος του εργατικού δυναμικού; Πολλοί όρόμοι άνοίγονται μπροστά μας, μεταξύ τών όποιων ή επανεξέταση τής νομοθεσίας πού διέπει τήν εργασία, ή αναθεώρηση τών κοινωνικών μας πολιτικών και κυρίως τών σχέσεων τών πολιτικών αυτών μέ τά στοιχεία πού χαρακτηρίζουν τόν δικό μας τρόπο δημιουργίας πλούτου. Όστόσο, ή άνάλυση του φαινομένου αυτού έχει τόσες εκφάνσεις και τόσες έπιπτώσεις στίς νέες μορφές κοινωνικής παθογένειας, πού δέν μπορεί παρά νά θέσει αυτομάτως τό ζήτημα τής ένδεδλεχούς θεωρησης του μέλλοντος τής εργασίας και τών εργαζομένων ως θεμελίων τής κοινωνικής συνοχής και πιο συγκεκριμένα νά εκκινήσει μία συζήτηση για τήν κοινωνική δικαιοσύνη στίς κοινωνίες μας πού πάντως χαρακτηρίζει ή άφθονία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Beck, *Shifting Gears: Thriving in the New Economy*, Harper-Collins Publishers, Toronto 1992.
 B. Coriat, *L'atelier et le robôt*, Christian Bourgois, Paris 1990.
 D. Friedman, *Vers une société sans État*, Belles Lettres, Paris 1992.
 F. von Hayek, *Droit, législation et liberté*, PUF, Paris 1980.
 D. Mercure, *Le travail déraciné. L'impartition flexible dans la dynamique sociale des entreprises forestières au Québec*, Boréal, Montréal 1996.
 D. Mercure et A. Dubé, *Les entreprises et l'emploi. Les nouvelles formes de qualification du travail*, Publications du Québec, Québec 1998.
 D. Mercure et A. Dubé, «Les nouveaux modèles de qual-

- ification fondés sur la flexibilité: entre la professionnalisation et la taylorisation du travail», *Relations industrielles*, vol. 54, no 1, 1999.
 L. von Mises, *L'Action humaine*, PUF, Paris 1985.
 F. Landry, *La révolution du savoir dans l'entreprise*, Éditions Transcontinental, Montréal 1997.
 M. Rothbard, *L'Éthique de la liberté*, Belles Lettres, Paris 1991.
 A. Smith, *La richesse des nations*, Flammarion, Paris 1991.
 Statistique Canada, *Revue chronologique de la population active*, CD-ROM 2000.
 C. Winslow et W Bramer, *Future Work : Putting Knowledge to Work in Knowledge Economy*, Free Press, New York 1994.

Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
Κ. ΝΑΝΤΙΑ ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ**

Τοξικές όμορφιές

Ίατρική, μέσα ενημέρωσης
καί ἡ κατανάλωση τοῦ σώματος
στήν ὑπερεθνική Εὐρώπη*

τῆς **Κ. Νάντιας Σερεμετάκη**

Ἀνθρωπολογία τῆς Καθημερινῆς Ζωῆς

Ἡ παγκοσμιοποίηση εἶναι μιά ἔννοια πού ἔχει ὑπερσυζητηθεῖ ὡς κοινωνικο-πολιτική καί οἰκονομική διαδικασία. Μέ τό παρόν δοκίμιο, ἀντίθετα, προτείνω ὅτι μιά ἀνθρωπολογία τῆς καθημερινῆς ζωῆς εἶναι ἀναγκαῖα, ὥστε νά ἀνασκαφοῦν οἱ συχνά ἀπρόσμενοι ἐκεῖνοι θύλακες, στούς ὁποίους πολλές οὐσιαστικές ἐπιπτώσεις τῆς παγκοσμιοποίησης μποροῦν νά ἐντοπιστοῦν.

Διερευνῶ λοιπόν, στό πλαίσιο τῆς Ἑλλάδας καί τῆς εὐρύτερης Εὐρώπης, τήν κοινωνική αἰσθητική, τήν κατανάλωση τῆς τροφῆς, τήν εἰκονογραφία τῆς ἀσθένειας καί τίς ὀρθολογικές τῆς ἱατρικῆς ὡς καταγραφεῖς τῆς παγκοσμιοποίησης. Καί προτείνω πώς τό κοινωνικό φαντασιακό πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ γύρω ἀπό τήν μετατροπή καί μετουσίωση τῶν ἐθνικῶν πόρων καί τῶν τρόπων κατανάλωσης καί γεύσης τῆς τροφῆς ἀλλά καί τῆς πληροφορίας, ἀντανακλᾷ τήν ἀλλαγὴ τοῦ ἔθνους-κράτους καί τήν κρίση τῶν ταυτοτήτων του, στό πλαίσιο τῆς παγκοσμιοποίησης.

Ἐάν, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ Ernst Bloch (1988) ἀναφερόμενος στόν γερμανικό ἐθνικισμό, τό σύγχρονο ἔθνος-κράτος εἶναι μιά ἱατρικοποιημένη «μονάδα αἵματος», τότε ἡ κεντρική ἔννοια τοῦ ἔθνους-κράτους, ὡς ἀποτελούμενου ἀπό σταθερά, ἀναγνωρίσιμα, ὁμοιογενῆ σώματα, βρίσκεται σέ

* Τό παρόν δοκίμιο γράφτηκε στό ἑλληνικά γιά τήν *Νέα Κοινωνιολογία*. Στά ἀγγλικά πρωτοδημοσιεύθηκε, σέ μικρότερη ἐκδόση, τό 2001 στό περιοδικό *Social Text: Journal of Cultural and Political Analysis*.

κρίση στην Ελλάδα. Αιτίες είναι ή διασπορά των νέων Ιατρικών τεχνολογιών, των νέων διεθνικών εμπορευματικών/καταναλωτικών δικτύων, και οι μετακινήσεις προσφύγων από τα Βαλκάνια και εφεδρικού εργατικού δυναμικού από την Άσία και Αφρική. Σέ αυτό τό πλαίσιο, έντοπίζω, αντιπαράθετω, συγκρίνω, και μοντάρω¹ ποικίλους κοινωνικούς λόγους και πρακτικές πού έχουν νά κάνουν μέ τήν μετάλλαξη του σώματος, τήν διαπερατότητά του, και τήν μετατροπή και επανασταθεροποίησή του σάν συμβολικού τόπου, όπου ή σχέση μεταξύ ταυτοτήτων του έθνους-κράτους και παγκοσμιοποιημένης έμπειρίας γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας, φαντασιώνεται, διαψεύδεται, και συχνά συμφιλιώνεται.

Τζιοκόντα

Μιά σειρά άρθρων πού εμφανίστηκε πρίν περίπου μία δεκαετία στό μέσα ενημέρωσης γιά τόν περίφημο πίνακα Μόνα Λίζα του Λεονάρντο Ντά Βίντσι, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι αποτελούν μία πρώτη εικόνα του αυξανόμενου κύρους του Ια-

τρικού λόγου στην Ελλάδα — τήν μεγαλόπρεπη επέκτασή του στην εμπειρική δομή τής πρόσφατης νεωτερικότητας. Η Τζιοκόντα, «ή αιώνια καλλονή» του δυτικού πολιτισμού, πανταχού παρούσα επί αιώνες, υποβαλλόταν σέ πολλαπλές επανεξετάσεις, μεταθέτοντας έτσι τήν αισθητική αξία του ζωγραφικού πίνακα σέ αυτό πού οι ρεαλιστές ονόμασαν «Έποχή τής Αθωότητας».

Συγκεκριμένα, όπως αναφέρθηκε και στην εφημερίδα *Τό Βήμα* (1991), ο Άλέν Ρώς, καθηγητής τής Σχολής Καλών Τεχνών τής Λυών, παρατήρησε τό 1990 τήν θέση των χεριών της και συγκάλεσε γιά διάγνωση έναν γιατρό, αυθεντία στην μικροχειρουργική χεριών, και έναν φυσιοθεραπευτή ειδικό στις παθήσεις τής σπονδυλικής στήλης. Οι Ζάν Ζάκ Κοντέ και Άνρι Γκρεπό, αντιστοίχως, συμφώνησαν πώς τό δεξί χέρι της ακουμπά στό άριστερό νωθρά, κι εμφανίζεται άτονο και πλαδαρό, συνεπώς ή υπέφερε από τέτανο ή τό δεξί της χέρι ήταν πιό κοντό από τό άριστερό. Κατέληξαν ότι ή δεξιά πλευρά του σώματος της έπασχε από άτροφία.

Η Τζιοκόντα λοιπόν ήταν ήμιπληγική, κοινώς παράλυτη. Τό δεξί ήμισφαίριο του έγκεφάλου της ήταν άτροφικό και τό χαμογέλο της δέν είναι παρά ένα έκφραστικό ξέσπασμα, πού προέρχεται από τό μούδιασμα του προσώπου. Τό συμπέρασμά τους αυτό ενίσχυσε τό όγκιδιο πού παρατήρησαν στό δεξί της χέρι μεταξύ αντίχειρα και δείκτη. Πώς λοιπόν ή εικόνα αυτής τής γυναίκας παρέμεινε στην μόδα επί τέσσερις αιώνες; Ο φυσιοθεραπευτής Γκρεπό κατέληξε: «...Δέν ανήκει στην εποχή της, είναι αιώνια... Οί άνθρωποι αλλάζουν μορφολογικά, αλλά οι άνωμαλίες νικούν τόν χρόνο». Μέ άλλα λόγια, αυτό πού ήταν αιώνιο και άμετάβλητο στην Τζιοκόντα, αφού Ιατρικοποιήθηκε ή εμφάνισή της, ήταν οι παθολογίες της.

Τό 1975, ο Δανός γιατρός Φίν Μπέκερ-Κρίστιανσεν υποστήριξε μία παρόμοια θέση, έχοντας διαγνώσει μία κληρονομική παράλυση στό πρόσωπο. Η Τζιοκόντα δέν ήταν παρά μία ανάπηρη. Από τήν δεξιά μεριά χαμογελάει, από τήν άριστερή κάνει μία γκριμάτσα. Αυτή ή άσυμμετρία τόν όδηγησε στην ύποψία μιās σοβαρής συναισθηματικής και ίσως και διανοητικής ανεπάρκειας. Η Μόνα Λίζα έπεδείκνυε όλα τά συμπτώματα ήλιθιότητας, ειδικότερα μέ τά πρησμένα, βαρεία της χέρια. Από τό 1961, ένας Άγγλος φωτογράφος, ο Λίο Λάβα, υποστήριξε τήν περί νοητικής καθυστέρησης διάγνωση, εφαρμόζοντας στην Τζιοκόντα μία μέθοδο ύπολογισμού μέ τήν όποία ένα πορ-

τραίτο άνφάς μποροῦσε νά μετατραπῆ σέ προφίλ ἢ τριῶν τετάρτων. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ἐμφανιστεῖ μιά Τζιοκόντα πού ἔπασχε ἀπό μογγολισμό.

Μιά ἄλλη αὐθεντία τῆς ἐπιστήμης καί διάσημο μέλος τῆς Ἱατρικῆς Ἀκαδημίας τῆς Ἰαπωνίας, ὁ δρ. Χάρνο Νακαμούρα, ἀσχολήθηκε μέ τό περιφέρημο ὀγκίδιο στήν ἐσωτερική γωνία τοῦ ἀριστεροῦ ματιοῦ τῆς Τζιοκόντα. Ὑποστήριξε ὅτι γιά τό ἐξόγκωμα αὐτό εὐθυνόταν ἡ ὑψηλή χοληστερίνη. Ἡ Τζιοκόντα ἦταν σέ κίνδυνο καρδιακῆς προσβολῆς. Μάλιστα ἴσως ὑπέφερε ἀπό σπηθάγχη καί ἄσθμα, τά ὁποῖα καί εὐθύνονται γιά τήν γκριμάτσα τῆς.

Σύμφωνα μέ τόν Αὐστραλό καθηγητή Τζ. Χέιζ, τό διάσημο χαμόγελο τῆς Τζιοκόντα ὀφείλεται σέ πίεση τῶν νευρῶνων. Καθώς τό 1964 ἐξέταζε τό στόμα μιᾶς ἀσθενοῦς του, ἔλυσε τό μυστήριο! Τό χαμόγελο τῆς Τζιοκόντα ὀφείλεται σέ «ἀτύχημα» πού συνέβη σέ μῦ τοῦ πάνω χείλους κατά τήν διάρκεια μιᾶς ὄχι καί τόσο εὐπρεποῦς «στοματικῆς ἄσκησης».

Τό ὅτι ἡ Τζιοκόντα δέν ἦταν παρθένα ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τόν Βρεττανό γιατρό τοῦ νοσοκομείου Ἄσφορντ, τόν Κένεθ Κίλ. Μετά ἀπό τριάντα χρόνια ἔρευνας, ἀνακοίνωσε τό 1958 σέ Συνέδριο τοῦ πανεπιστημίου Yale University ὅτι ἡ ἐκφραση τοῦ χαμόגעλου ἀποκαλύπτει τήν ἤρεμη ἱκανοποίηση τῆς ἐγκυμοσύνης τῆς. Αὐτή ἡ διάγνωση ἀμφισβητήθηκε ἀπό τόν δρ. Ἄλεν Τζόνσον, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίστηκε ὅτι τό πονηρό χαμόγελο σηματοδοτεῖ ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, ὅτι δηλαδή ἡ Μόνα Λίζα μόλις πληροφορήθηκε ὅτι δέν εἶναι ἔγκυος.

Εἰδικοί μελετητές τοῦ Λεονάρντο Ντά Βίντσι ἰσχυρίζονται ὅτι τήν ἐποχή πού ζωγράφιζε τό ἀριστούργημά του, δηλαδή μεταξύ τοῦ 1503 καί τοῦ 1507, ἦταν ἐνθουσιασμένος μέ τίς ἰδιαιτερότητες τῆς ἐγκυμοσύνης καί τά μυστήρια τῆς ἀνατομίας. Αὐτό ἐνισχύει τήν ἀποψη τοῦ δρος Λίον Γκόλντμαν καί τῶν συνεργατῶν του, πού ὑποστήριξαν τό 1969 στό ἐτήσιο Συνέδριο τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀκαδημίας Δερματολογίας, ὅτι ὅλα τά φυσικά προβλήματα τῆς Τζιοκόντα ξεκινοῦν ἀπό τά μαλλιά τῆς. Ἡ Μόνα Λίζα ὑπέφερε ἀπό ἀλωπεκίαση (δηλαδή μερική ἢ ὀλική πτώση τῶν μαλλιῶν). Παρατήρησαν ὅτι ἡ Τζιοκόντα δέν ἔχει σχεδόν καθόλου φρύδια! Ἡ ἀλωπεκίαση λοιπόν εἶναι ἡ αἰτία μιᾶς γενικευμένης κόπωσης. Ταλαιπωρημένη ἀπό τήν τριχόπτωση, ἡ Μόνα Λίζα χαμογελαῶς συκρατημένα.

Τά μάτια τῆς ἐνέπνευσαν ἕναν Γάλλο ὀφθαλμίατρο, τόν Ἐτιέν Μαίγκρ, πού διέγινωσε μέ πε-

ποίηση ὅτι ἡ Τζιοκόντα ἔπασχε ἀπό στραβισμό. Ὅπως κατέθεσε τό 1962, «στούς ἀλλοίθωρους... ἡ μία πλευρά τοῦ προσώπου γίνεται λιγώτερο ἐκφραστική».

Τό 1989, ὁμάδα ἐρευνητῶν κατέληξε ὅτι ἡ Τζιοκόντα ἀντιμετώπιζε προβλήματα ὀδοντοφυΐας καί τό στραβό χαμόγελό τῆς ὀφείλεται στήν προσπάθειά τῆς νά κρύψει τά κιτρινωμένα ἢ σάπια δόντια τῆς.

Καί ἡ ἱστορία δέν ἔχει τέλος....

Ὁ ἱατρικός αὐτός διαμελισμός τῆς Τζιοκόντα τήν μεταμόρφωσε σέ ἀνίκανο ἄτομο, σέ σακάτη. Ἀπό «πολιτισμικός οἰκείος» καί δικός μετατράπηκε σέ ἄλλο. Πιθανότατα ὁ Λεονάρντο ντά Βίντσι νά ἦταν ἕνας οὐμανιστής τῆς Ἀναγέννησης, πού εἶδε τήν ἀσθένεια καί τήν φθορά σάν ἀναπόσπαστα στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Μιά τέτοια ὅμως ἱστορική ἀντίληψη θά ἦταν μάλλον ἄσχετη γιά τό σύγχρονο ἱατρικό-φαρμακευτικό μάτι, πού διαιρεῖ τό σῶμα σέ κανονικό καί παθολογικό. Μέσω τοῦ ἀνανεωτικοῦ ρεαλισμοῦ τῆς ἱατρικῆς, ἡ Τζιοκόντα γίνεται παθολόγος καί ὡς ἐκ τούτου μιά κοινωνική μεταφορά. Εἶναι παθολόγος, διότι ἡ πρόσοψή τῆς ἀποκρύπτει τήν ἀσθένεια καί τήν ἀναπηρία, καθώς καί τήν οὐσιαστική τῆς ταυτότητα. Εἶναι συνεπῶς ἀπατηλή. Ἡ δέ οὐμανιστική ἀπεικόνιση αὐτῶν τῶν νοσοῦντων καί δυσμορφῶν γυναικῶν εἶναι ἐξ ἴσου παθολόγος, διότι συνταγογραφεῖ τήν ἀποδοχή τῶν ἐλλειμμάτων τους καί, ἀκόμη χειρότερα, αἰσθητικοποιεῖ τέτοιες ἰδιαιτερότητες ἀντί νά τίς ἀπαλείφει μέ ἱατρική ὀρθολογική — καθ' ὅτι ἡ διαγνωστική διεῖσδυση τοῦ ἱατροῦ-θεατῆ δέν ἀποτελεῖ παρά πρελούδιο στήν συνταγογράφηση καί θεραπεία. Αὐτή ἡ ὀπτική ἱατρική θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι εἶναι μιά προγενέστερη μορφή πλαστικῆς χειρουργικῆς, πού ἄλλαξε τήν ἱστορική ταυτότητα τῆς Τζιοκόντα. Ἡ ἱατρικοποίηση τῆς Τζιοκόντα ἀπο-αἰσθητικοποιεῖ τόν πίνακα καί «ἀποκαλύπτει» τήν οὐμανιστική (ἐν)ῶραση τοῦ Ντά Βίντσι σάν ξεπερασμένη, τοποθετώντας τήν στήν προ-νεωτερικότητα. Τό δέ βλέμμα του ἔχει πλέον ἀντικατασταθεῖ ἀπό τό παγκοσμιοποιημένο ἱατρικό βλέμμα τῶν διεθνῶν ἐμπειρογνομόνων. Οἱ τελευταῖοι αὐτοί ἔχουν ἀποσπάσει τήν ἀξιολόγηση τοῦ πίνακα ἀπό τόν κύκλο τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης καί τήν ἔχουν μεταθέσει στό θεάμον-ἀναγνωστικό κοινό τῶν μέσων ἐνημέρωσης, ὅπου ἡ ἱατρική διαγνωστική καί ἡ ἀπεικόνιση, μέ τήν ἐπικέντρωσή τους στό παθολογικό, ἀποδεικνύονται ὡς ἕνας πιό ὀριστικός, ἔγκυρος καί εὐληπτος λόγος, ἀπό ὅ,τι ὁ δυσνόητος περί αἰσθητικῆς λόγος.

Extreme makeover: Άμερικάνικο τηλεοπτικό ριάλιτυ σόου πλαστικής χειρουργικής (έφημ. Τό Βήμα, ένθετο «Βημαγazine», Κυριακή 3 Οκτωβρίου 2004).

Τό ἐν λόγῳ ἔργο τέχνης, λοιπόν, ἀνακρινόταν ἀπό «ιατρο-δικαστές», γιά νά ἀνακαλυφθεῖ ἡ ἱστορική ἀλήθεια. Καί ἡ ἀπόκτηση τῆς ἱστορίας προϋπέθετε τό «ἄνοιγμα», τήν νεκροτομή τῆς Τζιοκόντα. Ἡ ἱατροποίηση τῆς τήν μετακίνησε ἀπό τό αἰσθητικό στό ἱστορικό πεδίο. Παράλληλα, δέ, τήν μετέτρεψε σέ ἐγκόσμια, μετατοπίζοντάς τήν στήν καθημερινή ζωή πού ὄλοι μας διαπραγματευόμαστε καί διασχίζουμε — μιά καθημερινή ζωή, ὅμως, πού ὁ ἱατρικός λόγος γιά τήν Τζιοκόντα κωδικοποιοῦσε σάν προοδευτική ἀσθένεια καί διάγνωση.

Ὁ διαμελισμός τῆς Τζιοκόντα εἶναι μὲν μιά ἱστορία πού παρουσιάστηκε στά ἑλληνικά μέσα ἐνημέρωσης, ἀλλά παίχτηκε σέ ὄλο τόν κόσμο καί εἶναι φανερό ὅτι συμμετεῖχε σέ αὐτήν ἕνα διεθνές ἐπιτελεῖο ἐμπειρογνομῶνων τῆς ἱατρικῆς, οἱ ὁποῖοι καί συνέβαλαν στήν αὐτοψία. Ἦταν ἕνας διεθνικός θρίαμβος ἱατρικοῦ ρεαλισμοῦ, ὁ ὁποῖος

προμήνυε τήν γενική διάχυση καί ἐπικράτηση τῆς ἱατρο-δικαστικῆς² ὡς γενικῆς γραμματικῆς τῆς κοινωνικῆς ἀναπαράστασης (δηλαδή ὡς δημόσιας κουλτούρας) καί τήν ἐφαρμογή τῆς στόν προσδιορισμό τῆς ταυτότητος στήν ὕστερη νεωτερικότητα. Ὁ τεμαχισμός τῆς Τζιοκόντα σήμαινε πώς ἡ ἱατρική παρέχει μιά πιό ἀληθινή ἀναπαράσταση τῆς ἀνθρώπινης ταυτότητος.

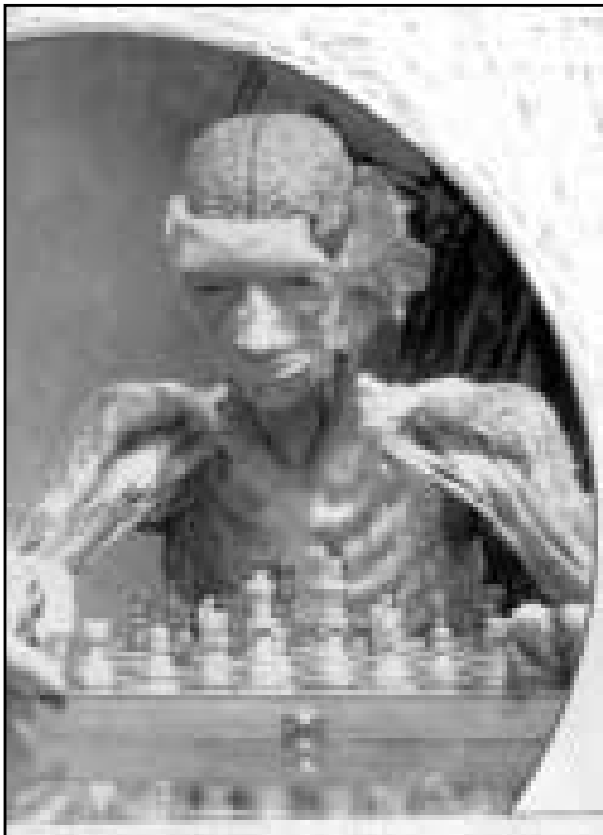
Προτείνω ὅτι ἡ ἱατροποίηση τῆς Τζιοκόντα σηματοδοτεῖ³ τίς συνέπειες τῶν συνεχιζόμενων καί πρόσφατων μεταβολῶν τῆς καθημερινῆς βιο-ἐμπειρίας στήν Ἑλλάδα καί τήν Δυτική Εὐρώπη — ἀπ' ὅπου ἄλλωστε προέρχεται ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον καί τό ρεπορτάζ γιά τόν ζωγραφικό πίνακα. Τό ἱατροποιημένο βλέμμα καί ὁ ἐπακόλουθος διαγνωστικός λόγος ἔχουν ἀρχίσει νά διαρρέουν ἀπό ἐξειδικευμένα πεδία κλινικῆς πρακτικῆς στήν δημόσια σφαῖρα καί τήν καθημερινή ζωή, κυρίως ἀπό τά μέσα ἐνημέρωσης, σάν περιγραφική δύνα-

μη πού έντοπίζει και άναγνωρίζει τήν όλισθηρή και άσύλληπτη καριέρα του σώματος και του ύποκειμένου σέ μία άσπαθή, άπατηλή και δηλητηριασμένη νεωτερικότητα.

Γοητεία κάτω από τήν Έπιφάνεια

Τά τελευταία χρόνια, μία πληθώρα από ανατομικές εκθέσεις πραγματοποιήθηκαν στην Εύρώπη, πού επίσης παρουσιάστηκαν στά έλληνικά μέσα ένημέρωσης, και οι όποίες λειτουργούν σαν αισθητικά θεάματα, δηλαδή ιατρική πού «παίζεται» σαν άνθρωπολογία. Τό έργο του Γκύντερ φόν Χάγκεν (Günther von Hagen, 2000), καθηγητή Άνατομίας στην Γερμανία, στό Πανεπιστήμιο τής Χαϊδελβέργης, είναι παράδειγμα αυτού του νέου πολιτισμικού φαινομένου. Στήν φημισμένη και άμφιλεγόμενη έκθεσή του, τήν όποία έχουν ήδη επισκεφθεί πάνω από πέντε έκατομμύρια άνθρωποι ανά τόν κόσμο, ό van Hagen (ύπο)έπι-δεικνύει τά διατηρημένα και πλαστικοποιημένα πτώματα-γλυπτά του σαν θριάμβους ιατρικού ρεαλισμού και σαν μία ρωμαλέα άντιμετώπιση του έναπομείναντος ταμπού τής σύγχρονης κοινωνίας, του ταμπού του θανάτου.

(Έπάνω και άριστερά: Έφημ. Έλευθεροτυπία, ένθετο «Έψιλον», 22 Φεβρουαρίου 2004).

Άντιμετωπίζει όμως όντως τό ταμπού του θανάτου; Τό επιχείρημά του αυτό, μάλλον εξουδετερώνεται από τήν τάση νά επιδεικνύει τά χωρίς δέρμα και μέ εκτεθειμένα τά όργανά τους σώματα σέ μία ποικιλία από δυναμικές, ενεργητικές πόζες, όπως αυτή του ξιφομάχου, του δρομέα, του παίκτη σκακιού κ.λπ., πού φέρουν λίγη ή καθόλου όμοιότητα μέ τήν άποσύνηση του πτώματος στόν τάφο.

Άν αυτό είναι θάνατος, τότε μάλλον είναι ή αναβίωση του θανάτου σαν αισθητική και ενεργητική πράξη — είναι ή ιδιοποίηση τής μετά θάνατον ζωής για τό σώμα του καταναλωτή ενός κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, όπου άκόμη και στόν θάνατο οι νεκροί συμμετέχουν σέ καταναλωτικές πράξεις.

Έπιπλέον, είναι όντως τά αγάλματα του φόν Χάγκεν συνεισφορά στόν διαγνωστικό ρεαλισμό; Για παράδειγμα, ένα από αυτά, όπου εκτίθενται οι μυες, οι τένοντες, τά όργανα και ό σκελετός του, κρατά ριχτό τό δέρμα του άνέμελα στόν ώμο,

σάν να καταδεικνύει τήν άπλή αναλωσιμότητα και έλαφρότητα τής επιφάνειας του σώματος σέ αντίθεση μέ τήν έσχατη αλήθεια του εκτιθέμενου έσωτερικού του. Η επίκληση του φόν Χάγκεν στον θάνατο είναι μιά επίκληση στην στήριξη τής τελικής αλήθειας του έσωτερικού του σώματος σέ σχέση μέ τήν αναλώσιμη επιφάνειά του. Ο υπότιτλος τής έκθεσης, όπως εμφανίζεται στον επίσημο κατάλογό της, είναι: «Γοητεία Κάτω από τήν Έπιφάνεια» (Fascination Beneath the Surface). Άλλά τό θέμα δέν είναι άπλως ή αλήθεια και έξουσία του συνολικού έσωτερικού του σώματος εναντι τής επιφάνειάς του, καθώς κάθε δομικό στοιχείο του σώματος έχει τήν διακριτή ταυτότητά του και τεμαχισμένη αλήθεια.

Γι' αυτό και έχει κατασκευάσει αγάλματα στα όποια τό κάθε σώμα διαιρείται σέ πολλαπλές προοπτικές και κατόψεις, δημιουργώντας έτσι ένα κυβικό σώμα. Αυτό όμως απέχει από κάθε συνήθη έννοια του ρεαλισμού.

Γιά τον φόν Χάγκεν, κάθε σώμα περιέχει τήν έν δυνάμει έναλλακτική μορφή του, τά «όρθοπαιδικά σώματα», τά «χειρουργικά σώματα», τά «συρταρωτά σώματα» (όπου διάφορα τμήματα του θώρακα σύρονται προς τά έξω για καλύτερη εξέταση από τον θεατή), «τεμαχισμένα δείγματα» (κάθετες τομές των «συρταρωτών σωμάτων»), τό

(Άριστερά: έφημ. Καθημερινή, Κυριακή 19 Μαρτίου 2000. Κάτω: έφημ. Τό Βήμα, ένθετο «Βημαgazino», Κυριακή 16 Ιουνίου 2002).

«σῶμα τοῦ νευρικοῦ συστήματος», τό σῶμα πού ἔχει ὑποστῆ «καθολική ἀνατίναξη» κ.ἄ.

Στήν περίφημη αὐτή ἔκθεση, ὁ θεατής βρίσκει ἐπίσης συναρμολογημένες καί μιά σειρά ἀπό γενετικές δυσμορφίες, πράγμα πού ἐπισφραγίζει τό γεγονός ὅτι δέν παρουσιάζεται μιά ἰατρική ἀνθρωπολογία ἀλλά ἓνα σόου φρικιῶν, ἓνα σόου πού συγγενεῦει περισσότερο μέ τό παράπλευρο καρναβάλι τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα παρά μέ ἰατρο-δικαστικό καί διαγνωστικό τεμαχισμό τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

Οἱ θεατές κοιτάζουν ἐπίμονα τό ἐκτεθειμένο σῶμα σάν ἀντιστροφή τῆς δικῆς τους σχέσης μέ τήν ἐπιφάνεια τοῦ σώματος. Τό ἐκτιθέμενο σῶμα, ἀνοιγμένο καί ξεκοιλιασμένο, εἶναι ὁ τόπος τῆς ἀπογυμνωμένης ἀλήθειας, σέ ἀντίθεση μέ τό ζωντανό σῶμα, πού εἶναι ὁ τόπος τοῦ ἄγχους, τῶν ἐπεμβάσεων καί τῶν διαπερατῶν συνόρων πού περιέγραψα ἐνωρίτερα.

Ὁ φόν Χάγκεν φαίνεται ὅτι ἀναγνωρίζει ἔμμεσα τίς μή-ἰατρικές σημασιολογικές δυνάμεις αὐτῶν τῶν πλαστικοποιημένων γιά τήν ἔκθεση σωμάτων, γι' αὐτό οἱ κατάλογοι τῆς ἔκθεσης συνοδεύονται ἀπό ἐξειδικευμένα κείμενα, πού ἐξασφαλίζουν κατ' ἀρχήν τήν ἰατρικοποίηση αὐτῶν τῶν τεχνουργημάτων — ἡ ἰατρικοποίηση στήν συνέχεια ἐδραιώνει αὐτά τά διατηρημένα καί παραμορφωμένα πτώματα σάν τόπους ἀνθρωπολογικῆς ἀλήθειας.

Ὁ φόν Χάγκεν καί οἱ ὑποστηρικτές του συνδέουν τίς δημιουργίες του μέ τήν ὀλική ἐπαναδιαμόρφωση-διάπλαση καί ἐπανερμηνεία τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς στήν νεωτερικότητα, ὅταν ἡ ἐκκλησία καί ἄλλες συλλογικές δυνάμεις πρέπει νά παραχωρήσουν τό ἔδαφος στήν ἀτομική ἐπιλογή. Ἡ ἐκκλησία καί οἱ περισσότεροι κριτικοί τῆς τέχνης στέκουν ἀρνητικοί σέ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν χρήση τῶν νεκρῶν, τήν ὁποία θεωροῦν ἀσέβεια καί ἐκμετάλλευση. Ἔτσι, ἡ ἀντιληπτική ἀπομάκρυνση τοῦ θεατῆ ἀπό τήν ὀλισθητική ἀντίληψη δίνει τήν δυνατότητα στόν θεατῆ νά γίνει ὁ (ἐξ)ἀτομικευμένος καταναλωτής τῆς ἴδιας του τῆς σωματικῆς ὑπαρξης, πέρα ἀπό θρησκευτικές νόρμες. Τέλος, ὁ φόν Χάγκεν βλέπει τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια νά διατηρεῖται στίς ἐκθέσεις του μέσα ἀπό τήν «ἄψογη αἰσθητική ἐξήγηση», μία τοποθέτηση πού μοιράζεται μέ πολλούς πλαστικούς χειρουργούς.

Μιά ἄλλη ἀποψη ὡστόσο εἶναι ὅτι, ἐδῶ, πρόκειται γιά ἀνατομικό κανιβαλισμό, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀναπαράσταση τῆς ἀλήθειας τοῦ σώματος σέ ἓναν κόσμο ἀπατηλῶν καί ἀβέβαιων ὑλικῶν ἐπιφανειῶν καί παρουσιαστικῶν. Ὁ ἀνα-

τομικός κανιβαλισμός εἶναι τό αἰσθητικό σύστημα τῆς παγκοσμιοποιημένης ἀγοραστικῆς οἰκονομίας, πού μᾶς προσφέρει τό ἐσωτερικό τοῦ σώματος σάν ἀντικείμενο-ἐμπόρευμα καί χρηστικό εἶδος — εἴτε αὐτό συμβαίνει στήν ἀνατομική ἔκθεση εἴτε στήν ἰατρική πρακτική τοῦ θερισμοῦ ὀργάνων εἴτε στήν προβολή ἀπό τά ΜΜΕ τῶν παραβάσεων τοῦ σώματος ἀπό ἀράτους ἰούς καί τόν «καθαριστικό» ἐντοπισμό τους.

Προτείνω ὅτι ὑπάρχει σύνδεσμος μεταξύ αὐτῆς τῆς βαθύτερης διείσδυσης στό ἐσωτερικό τοῦ σώματος, τῆς κοινωνικο-πολιτισμικῆς ἐπεξεργασίας του σάν ἀναψυχῆς καί θεάματος, καί τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀβεβαιότητας τῶν σωματικῶν ὀρίων, τῶν περιθωρίων τῆς κοινότητος καί τῶν συνόρων τοῦ ἔθνους-κράτους σέ περιβάλλοντα παγκοσμιοποιημένης μετανάστευσης, περιβαλλοντικῆς μόλυνσης καί τῆς διεθνικῆς δηλητηρίασης τῶν τροφῶν, ἡ προμήθεια τῶν ὁποίων κύριο σκοπό ἔχει νά συντηρήσει τό σῶμα.

Τό Ὑπερεθνικό Σῶμα

Μποροῦμε νά μιλάμε γιά ὑπερεθνικό σῶμα;

Καί πού μποροῦμε νά ἐντοπίσουμε τήν διαδικασία πού τό καθιστᾶ ὑπερεθνικό; Σέ ποιές κοινωνικές τοποθεσίες, σέ ποιό ἐπίπεδο λόγου καί κωδικοποίησης; Ποιές εἶναι οἱ ἐπιπτώσεις καί μεταλλάξεις πού οἱ παγκοσμιοποιημένες ἐπικοινωνιακές, πολιτισμικές καί οικονομικές δυνάμεις ἔχουν ἐπιβάλλει στό σῶμα;

Σέ μιά πρώτη ματιά, ἡ παγκοσμιοποίηση — μέ τήν ἐπέκταση τῶν καταναλωτικῶν εὐκαιριῶν, τῶν βάσεων δεδομένων⁴ καί τήν ὑπόσχεση ἀτελεύτητων ἐκδοχῶν εἰκονικῆς πραγματικότητας (virtual realities) — ἐμφανίζεται νά ὑπόσχεται μιά προσθετική ἐπέκταση⁵ καί μιά χωρική ἀπελευθέρωση τοῦ σώματος — τοῦ ὁποῖου ἡ ὄντολογία κάποτε ἦταν στενά συνδεδεμένη μέ καθορισμένους χώρους καί οἱ χώροι αὐτοί διαμόρφωναν τήν ταυτότητα.

Ὅμως, τό εὐέλικο σῶμα, τό τεχνολογικό, αἰσθητικό καί οικονομικό ἀντίστοιχο τῆς εὐέλικτης συσσώρευσης μιᾶς παγκόσμιας ἀγοραστικῆς οἰκονομίας, εἶναι ἐπίσης ἓνα σῶμα τεμαχισμένο καί διάσπαρτο. Διότι ἡ πραγματική διαδικασία πού καθιστᾶ τό σῶμα ὑπερεθνικό μοιάζει νά ἀναμειγνύει ἀντιφατικούς σωματικούς προορισμούς καί ἱστορίες — ὑπάρχει ἡ προσθετική τοῦ σώματος ἀλλά ὑπάρχουν καί νέες καταναλωτικές ἐμπειρίες, νέες ἐμπειρίες συμπίεσης τοῦ χρόνου καί

του χώρου⁶, πού συνδέονται με την προηγμένη ταχύτητα διακίνησης δεδομένων, πληροφορίας και ανθρώπων, καθώς και νέες ευελιξίες πού αναμορφώνουν την εικόνα και παρουσίαση του σώματος — όπως για παράδειγμα ή διάχυση της προηγμένης κοσμητικής χειρουργικής και ή εμφάνιση ενός ανισότιμου εμπορίου στην συγκομιδή οργάνων. Οί πτωχοί του Τρίτου Κόσμου πωλούν τά όργανά τους στην έλίτ της ίδιας της χώρας τους και των πιο ανεπτυγμένων λαών. Έδώ ή σωματική άκεραιότητα παραβιάζεται από την υπερ-εμπορευματοποίηση των μερών του σώματος και κατεψυγμένων οργάνων, τά όποια τώρα ταξιδεύουν τόν γύρο του κόσμου με την περίβλεπτη άπουσία των ιδιοκτητών τους. Οί πιέσεις και επιδρομές των διεθνών ιατρικών άγορών έχουν κάνει παράλληλες επιδρομές στην ταυτότητα και άκεραιότητα του ατομικού σώματος ως ενός ξεπερασμένου πλέον τεχνουργήματος και πάλαι ποτέ έντόπιου χώρου.

Μιά άλλη ένδειξη αυτής της κατάπτωσης της σωματικής άκεραιότητας κάτω από τίς πιέσεις της παγκοσμιοποίησης είναι ή διεθνοποίηση των φαινομενικά αινιγματικών ιδών και άσθeneιών πού άγνωσούν έθνικά σύνορα, όπως φυματίωση, HIV, ήπατίτιδα Α'-Β'-Γ', άσθeneια των τρελλών άγελάδων, έμπολα, άς μήν ξεχνάμε δέ την σύνδεση αυτών των άσθeneιών με συγκεκριμένες διεθνικές κοινωνικές κατηγορίες, όπως πρόσφυγες και μετανάστες, έθνοτικές και φυλετικές μειονότητες και μεταλλαγμένους τρόπους τροφικής κατανάλωσης (Seremetakis 1998). Η κατάρρευση και αναδιαμόρφωση του παγκόσμιου χώρου με τό γεωπολιτικό σχέδιο της Ευρωπαϊκής ένoποίησης, την διάλυση του Γιουγκοσλαβικού έθνους-κράτους και την κλιμάκωση της μετανάστευσης από τόν Τρίτο στον Πρώτο Κόσμο, καταγράφεται στό κοινωνικό νευρικό σύστημα σαν παραβίαση τόσο της συλλογικής όσο και της ατομικής σωματικής άκεραιότητας. Η ίδια ή διεθνοποίηση γίνεται αντιληπτή σαν μία μορφή προσοδευτικής άσθeneιας, κατά την μετάβαση του έθνους-κράτους από συλλογικό ή συγκροτημένο σώμα σε τεμαχισμένη διεθνοποιημένη όντότητα.

Πολλές από αυτές τίς αντιφάσεις μπορούμε νά παρατηρήσουμε από τό επίπεδο μιας άνθρωπολογίας της καθημερινής ζωής στην σύγχρονη έλληνική δημόσια σφαίρα. Χαρακτηριστι-

κά, αυτοί οί υπέρμαχοι της παγκοσμιοποίησης έμφανίζονται σε διάφορες, άσυνεχείς και άπρόσμενες κοινωνικές τοποθεσίες. Τό σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο έλληνικό άστικό τοπίο μπορούμε νά πούμε ότι χαρακτηρίζεται από μία σχιζοειδή αιώρηση μεταξύ ενός πληθωρισμού καταναλωτικών πράξεων και μιας ούτοπικής επιθυμίας νά «έξαφανιστεί» ό καταναλωτής.

Οί Έλληνες πολίτες κατακλύζονται σήμερα από παραφουσκωμένες έφημερίδες — διογκωμένα επικοινωνιακά μέσα πού προσφέρουν όλο και περισσότερη πληροφορία για κατανάλωση στους αναγνώστες, ανταγωνιζόμενα τόν πολλαπλασιασμό των περιοδικών μόδας και των ιδιωτικών τηλεοπτικών καναλιών και προγραμμάτων. Συμπωματικά, πολλές από αυτές τίς έφημερίδες φιλοξενούν πολυάριθμες διαφημίσεις για άδυνατίσμα. Τά πρώην «Ίνστιτούτα Καλλονής», μικρά και διακριτικά, έχουν μετατραπεί σε όγκώδη και κραυγαλέα «Κέντρα Άδυνατίσματος». Θά μπορούσαν νά λέγονται Άδυνατιστήρια, καθώς θυμίζουν τά Άποπρασινιστήρια (ό όρος άκόμη άγνωστος στους περισσότερους πολίτες) — δηλαδή τά έργοστάσια-έργαστήρια φρούτων και λαχανικών, όπου φθάνουν τά είδη πράσινα και τό έπόμενο πρωί φεύγουν ώριμα μέσω χημικών έπεξεργασιών. Ένα τέτοιο συνάντησα πρώτη φορά τυχαία πηγαίνοντας προς την Πελοπόννησο πριν δέκα περίπου χρόνια. Στά μέσα ένήμερωσης, πολλές διαφημίσεις των άστικών Κέντρων Άδυνατίσματος δείχνουν τό γυναικείο κυρίως σώμα νά εισέρχεται όλόκληρο σε μεγάλα ειδικά μηχανήματα και νά έξέρχεται μεταμορφωμένο, άδυνατισμένο — σαν μία εικόνα του καταναλωμένου καταναλωτή.

Καθώς η υπερεθνική ενημέρωση διογκώνεται, τὰ σώματα τῶν καταναλωτῶν τῆς πληροφορίας κατευθύνονται στήν συρρίκνωση. Οἱ Ἕλληνες πολῖτες ἐκτίθενται ὄλο καί περισσότερο σέ παχυλές ἐφημερίδες καί περιοδικά, ἀλλά αὐτά παρουσιάζουν σέ πρῶτο πλάνο νέα ἄγχη σχετικά μέ τήν κατανάλωση τροφῆς, ἰδιαίτερα δέ τίς μολυσμένες καί μεταλλαγμένες τροφές. Τοξικές καί μεταλλαγμένες διατροφικές οὐσίες λειτουργοῦν σάν ἰσχυρές καί αὐτονόητες ἀλλαγῶρες τῶν κινδύνων πού συνοδεῦουν διαπερατά ἔθνη σύνορα. Παρά ταῦτα, ὁ τρόμος τῆς διεθνικῆς τροφικῆς κατανάλωσης ἔρχεται σέ ἰσχυρή ἀντίθεση μέ τήν ἐμφανιζόμενη ἔλλειψη ἄγχους γιά τήν ὑπερβολική κατανάλωση τῆς υπερεθνικῆς πληροφορίας, πού ἔχει ἀπό καιρό διεισδύσει στήν ἑλληνική δημόσια ζωή. Ἡ συλλογική πολιτισμική διόγκωση τῆς τοξικῆς πληροφορίας μετατοπίζεται ἀποτελεσματικά πάνω στο ἄγχος τῆς κατανάλωσης τῆς πάσχουσας καί μεταλλαγμένης οὐσίας ἀπό ξένα μέρη.

Δηλητηριασμένα καί ξένα τρόφιμα λαμβάνονται στήν ἑλληνική δημόσια σφαῖρα ὡς τροφή καί πληροφορία ταυτόχρονα. Παγκοσμιοποιημένη πληροφορία ὡς καταναλώσιμη οὐσία, εἰδήσεις ἀπεικονίζουσες τήν κατάσταση τοῦ παγκόσμιου, μεταφράζονται καί μετατρέπονται σέ μεταναστεύουσα τροφή σάν ἀπτή καί τοξική οὐσία. Παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἰδιοκτησία καί/ἢ πανηγυρική κατανάλωση χοιρινῶν — τοῦ κάποτε σχεδόν παγκόσμιου αὐτοῦ συμβόλου μεσοαστικῆς καί ἀγροτικῆς ἀπόλαυσης καί οικονομικῆς εὐμάρειας (στήν Ἑλβετία, Γερμανία, Αὐστρία καί

Ἴταλία κατανάλωναν καραμέλες μέ σχῆμα χοίρου).

Σήμερα τό χοιρινό μετατρέπεται σέ σύμβολο ἐπικινδυνότητας — δηλαδή μιᾶς ὑπερκατανάλωσης τροφῆς ἀμφίβολης προέλευσης ἀφ' ἑνός, καί τῆς πράξης τῆς κατανάλωσης καθ' ἑαυτῆς σάν κυρίαρχη πρακτική τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς ἀφ' ἑτέρου. Τά μέσα ενημέρωσης ἀναμεταδίδουν ἀπό τήν λοιπή Εὐρώπη ὅτι τά χοιρινά παχαίνουν 25% πῖο γρήγορα καθώς ἐκτρέφονται μέ εἰδικές, τύπου τρελλῶν ἀγελάδων τροφές, ἐνῶ ἡ ἐπιθετικότητά τους ἀφαιρεῖται ἀπό τήν γενετική τους κληρονομιά. Ἐπιπλέον, σέ διασυννοριακές ἐπιχειρήσεις, τό χοιρινό ἀνταλλάσσεται μέ ἄλλες παράνομες οὐσίες. Αὐ-

τό τό παγκοσμιοποιημένο, παράνομα διακινούμενο, ζόμπι-χοιρινό ἀναδύεται σάν μεταφορά γιά τό ἀνθρώπινο σῶμα, ζόμπι κι αὐτό ἀπό τήν ὑπερκατανάλωση καί ἄλλες διεθνικές διεισδύσεις — μιᾶ διαδικασία πού ἡ ἑλληνική δημόσια σφαῖρα μπορεῖ νά παρακολουθήσει μόνο μέσῳ ἰατρο-βιολογικῶν καί διαγνωστικῶν δεδομένων, δηλαδή μέσῳ ἰατρικοῦ λεξιλογίου καί ρεαλισμοῦ. Ἡ ἰατρική ἔχει γίνει ἡ μόνη κοινωνική γλῶσσα πού μπορεῖ νά συλλάβει τόσο τό διαπερατό τοῦ ἀτομικοῦ σώματος σέ μιᾶ παγκοσμιοποιημένη τάξη ὅσο καί τήν τελική προστασία τοῦ σώματος μέσῳ προφύλαξης. Ἡ ἰατρική, λοιπόν, ἐκφράζει καί ἀνιχνεύει παγκοσμιοποιημένες ἀλλαγές, παράλληλα ὅμως στρεφόμαστε σέ αὐτήν γιά τήν διατήρηση τῆς ἀτομικῆς ἀκεραιότητος τῶν σωματικῶν ὀρίων — εἶναι ἡ κατ' ἐξοχήν παγκοσμιοποιημένη ἀντίφαση.

Αὐτό δέ πού ἐκφράζεται στό ἐπίπεδο τοῦ ἀτομικοῦ σώματος — δηλαδή ὑπερκατανάλωση υπερεθνικῆς πληροφορίας, τροφῆς, ἐμπορευμάτων καί φόβων γιά μόλυνση ἀπό προηγουμένως ἐκτρεφόμενα ζῶα, πού τώρα ἐμφανίζονται τοξικά — μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ἐπίσης γιά τὰ ἔθνη σύνορα καί ταυτότητες, τὰ ὁποῖα ἐπιδιώκουν τήν διατήρηση τῆς ἀκεραιότητος μέσα ἀκριβῶς ἀπό τό ἴδιο σταυροδρόμι πού τὰ τοποθετεῖ σέ μιᾶ ὑπερεθνική κοινότητα. Διότι, κι ὅταν ἓνα κράτος ξεκινᾷ τήν πλέον ἐθνικιστική ἐπιχείρηση, ὅπως μιᾶ πολεμική κινητοποίηση, τό ἐγγχείρημα συχνά καταλήγει στό «θρίλερ» τῆς υπερεθνικῆς ἀσθένειας. Τά ἑλληνικά μέσα ενημέρωσης παρουσίασαν τό 2001 τούς πρώτους ἐβδομήντα ἀξιωματικούς καί στρατιῶτες πού ἔσπευδαν νά ἐπιστρέψουν στήν

πατρίδα τους από τό Κόσσοβο, μετά τήν εϊδηση τής πιθανής εκθεσης τών ελληνικών στρατευμάτων σέ εγκαταλελειμμένες νατοϊκές ραδιενεργές βόμβες. Τό ρεπορτάζ επικεντρώθηκε στους λίγους φίλους πού περιμέναν νά τούς υποδεχθούν, χωρίς τήν παρουσία κανενός επισήμου, σέ αντίθεση μέ τήν έντυπωσιακή τελετή αποχώρησής τους, πού ένορχήστρωσε ή κυβέρνηση για τά ειρηνευτικά στρατεύματα. Οί επιστροφείς έθελοντές ειχαν ρητή έντολή από άνωτέρους τους νά μήν προβοούν σέ καμμία δημόσια δήλωση για τό «Βαλκανικό Σύνδρομο», όπως έγινε γνωστή ή ασθένεια πού συνδεόταν μέ τίς εγκαταλελειμμένες, χωρίς νά έχουν εκραγει, βόμβες και τά ραδιενεργά τους παράγωγα. Οί στρατιωτικοί απάντησαν στίς έρωτήσεις τών μέσων ενημέρωσης μέ όμοιόμορφο και λακωνικό τρόπο: ή κατάσταση στό «μέτωπο» ήταν έντάξει και ή ελληνική κυβέρνηση ειχε λάβει όλα τά απαραίτητα μέτρα ασφαλείας. Μετά προχώρησαν άμέσως σέ ιατρικές εξετάσεις. Είχαν ξεκινήσει για τό Κόσσοβο μέ τήν ά-ιστορική αισιοδοξία και τήν αναμφισβήτητη πίστη στήν τεχνολογική και οργανωτική ικανότητα του στρατού νά αφαιρέσει εύκολα όλη τήν γεωπολιτική παθολογία. Μά, σύντομα, τά μέσα ενημέρωσης ανήγγειλαν τόν πρώτο στρατιώτη πού

χτυπήθηκε από καρκίνο, πυροδοτώντας άνησυχία και νευρικότητα ανάμεσα στους έθελοντές και τίς οικογένειές τους.

Μετά από λίγο διάστημα τά κακά νέα άρχισαν νά μάς κατακλύζουν — νά καταλαμβάνουν σάν καρκινογόνα κύτταρα τό κοινωνικό νευρικό σύστημα: Περισσότεροι στρατιώτες χτυπήθηκαν από τό «Βαλκανικό Σύνδρομο». Κράτος και Ύπουργείο Έθνικής Άμυνας μπήκαν στό στόχαστρο, καθώς Έλληνες φοιτητές και στρατιώτες κατέθεταν μαζικές αιτήσεις για επιστροφή στόν τόπο τους. Μόνο πού και τό σπίτι τους δέν ήταν πλέον καταφύγιο. Είχε μόλις αποκαλυφθεί ότι νατοϊκά όπλα ειχαν παλαιότερα θαφτεί σέ ελληνικά ύδατα, μέ αποτέλεσμα νά έχει μολυνθεί ή θάλασσα και τά θαλάσσια ειδη, τά δέ φρούτα και λαχανικά πού ειχαν εισαχθεί από τήν Σερβία από τήν άρχή τών βομβαρδισμών ήταν κι αυτά μολυσμένα. Ήταν λές και τά βάθη τών ώκεανών και τά έντόσθια τής γής νά ανατίναξαν τά θαμμένα ύπολείμματα τών νατοϊκών όπλων και τά μολυσμένα ψάρια, φρούτα και λαχανικά νά διείσδυσαν στα σώματα εκείνων πού ήταν μέσα και έξω από τά πεδία μάχης. Στο μεταξύ, τό πρώτο θύμα τής ασθένειας τών τρελών άγγελάδων στήν Ελλάδα επιβεβαιωνόταν.

Μύθος ή πραγματικότητα, ή παγκοσμιοποίη-

ση εισχωρεί στην ελληνική συνείδηση σαν πανικός και καταστροφή. Τέτοια κύματα πανικών έχουν έλθει και στο παρελθόν, όπως για παράδειγμα μετά την ραδιενεργό βροχή του Τσερνομπίλ, αλλά και την μαζική είσοδο μεταναστών και προσφύγων από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη — κοινωνικές ομάδες που χαρακτηρίστηκαν ως φορείς νέων ασθενειών όπως AIDS (Seremetakis 1994, 1995, 1998). Αυτοί οι τηλεπικοινωνιακοί πανικοί είχαν ένα κοινό μοτίβο: τον βαθμό στον οποίο κοινωνικές επιφάνειες, δεδομένα οικοσυστήματα όπως ο ωκεανός, η γη και καθημερινά αντικείμενα όπως η τροφή που τρώμε, όλα είναι μολυσμένα τόσο με δηλητηριώδη ουσία όσο και με «ξενιότητα». Η δυναμική της μόλυνσης προϋποθέτει την απόσπαση της περιφερειακής οικολογίας από το τοπικό μέδηση της καταναλωσιμων ουσιων, αναγκάζοντας μας να αμφισβητήσουμε και την δική μας σχέση και ιδιοκτησία του εντόπιου χώρου — συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου μας του σώματος, τό οποίο τώρα απειλείται από αυτά που εκπέμπει ο χώρος του Άλλου, όπως για παράδειγμα ραδιενέργεια, ασθένεια των τρελλών αγελάδων και AIDS. Η ιατρική διαγνωστική ανάγεται από τέτοιους πανικούς σε κοινωνική γραμματική, σε λόγο που κατέχει ουσιαστική γνώση και αντίληψη της αλήθειας των άπατηλών κοινωνικο-ιστορικών επιφανειών, εμπειριών και ταυτοτήτων. Και υπάρχει ένα ευρύ φάσμα αγορᾶς των ΜΜΕ ως αποδέκτης αυτών των ιατρικών πανικών.

Θά μπορούσε κανείς να συνδυάσει τον συλλογικό πανικό για την ασθένεια των τρελλών αγελάδων με τους μικροπανικούς για την παχυσαρκία και την «ελαττωματική» εμφάνιση. Τα διαλείμματα μεταξύ ειδήσεων για τις παραπάνω ασθένειες γεμίζουν με διαφημίσεις για την σωματική βελτίωση, διαφημίσεις που τελευταία κατακλύζουν τον δημόσιο βίο στην Ελλάδα. Οι επεμβάσεις αισθητικής χει-

ρουργικής παρουσιάζονται στά μέσα ενημέρωσης με τον πλέον φυσικό και ανέμελο τρόπο, παρά τον αυξημένο κίνδυνο που ενέχουν κάποιες από αυτές τις επεμβάσεις. Κάποτε «ή ελιά» στο μάγουλο μιας γυναίκας ήταν φυσικό σημάδι ομορφιάς, σημείο επιθυμίας, που τραγουδήθηκε, έγινε ποίηση, ζωγραφίστηκε. Σήμερα, τό ίδιο σημάδι — που άλλοτε τό πρόσθεταν κοσμητικά οί γυναίκες εάν δέν τό διέθεταν από φυσικού τους — έχει γίνει ένα «σατανικό» σημείο, που πρέπει να αφαιρεθεί χειρουργικά καθώς μπορεί να είναι καρκινικό. Στην Ελλάδα, ο νέος αιώνας διαφημίζεται ως ή εποχή της αισθητικής-πλαστικής χειρουργικής.

Μιά πληθώρα κλινικών πλαστικής χειρουργικής και λέιζερ έχουν κάνει την εμφάνισή τους,

Ιατρική διάγνωση σε φωτογραφίες επωνύμων πολιτικών και καλλιτεχνών και ιατρική πρόταση για βελτίωση. (Εφημ. Θέμα, ένθετο «Real People», 15-21 Μαΐου 2005).

(έφημ. Θέμα, ένθετο «Real People», 27 Μαρτίου-2 Ἀπριλίου 2005).

όπου ιατρική και μόδα συγχωνεύονται στο έμπορευματοποιημένο σώμα.

Τό νέο πολιτισμικό νόμισμα, ή αισθητική χειρουργική, άπηγεί τόν πρόσφατο πολλαπλασιασμό τών περιοδικών μόδας — ή πλειοψηφία τών όποιων άποτελείται άπό γνωστά ξένα περιοδικά σέ έλληνική έκδοση — και τών ξένων έπιχειρήσεων καλλυντικών και αισθητικής, τά όποια σάν τήν τηλεόραση προωθούν όρισμένες νόρμες σώματος και όμορφιάς. Αυτές οι μορφές παγκόσμιας αισθητικής άποικιοποίησης και έμπορευματοποίησης έξηγούν ίσως τό γεγονός ότι πρόσφατα ένα 80% τών Έλληνίδων έχουν γίνει τεχνητά ξανθές ή κοκκινομάλλες. Μέ τήν βαφή μαλλιών, τήν δίαιτα και τήν αισθητική χειρουργική άποδημούν άπό

τήν έθνική εικονογραφία τής έλληνικότητας και θηλυκότητας. Μέ φόντο τήν έθνότητα, ή κοσμητική άλλαγή είναι ό έξευρωπαϊσμός τής ταυτότητας. Αυτές οι άλλαγές έμμεσα άποδίδουν στό σώμα όρατά αλλά έπιδιορθώσιμα «έλαττώματα», έθνοτικούς μαρκαριστές.

Ἀβέβαια Σώματα και τό Ὑπερεθνικό Περιβάλλον

Κατά τόν Holmes, «ό ταχύρρυθμος καπιταλισμός⁷ είναι ένα άνεπιεικές πολιτισμικό φαινόμενο τό όποιο έκφυλίζει ήθικά αίτήματα, ανατρέπει τήν κοινωνική συναίνεση και άποτελεί πρόκληση σέ διάφορες μορφές πολιτικής έξουσίας..., καταλήγοντας σέ... ίσοπέδωση και ύποτίμηση του κοινωνικού νοήματος» (Holmes, 2000, σελ. 9, 10-11).

Περιέγραφα παραπάνω μερικές κοινωνικές έπιπτώσεις του «ταχύρρυθμου καπιταλισμού», που προωθεί μία γενική διάλυση και έναν τεμαχισμό του προϋπάρχοντος νοήματος στην κοινωνική ζωή (βλ. έπίσης Agger, 1989).

Ο ταχύρρυθμος καπιταλισμός μπορεί νά ύπόσχεται νέες σωματικές ευελιξίες (όπως καταναλωτική μόδα και ιατρική παρέμβαση), αλλά έχει επίσης χαράξει νέες μορφές άβεβαιότητας και άνασφάλειας στην βίωση

του σώματος. Οι τελευταίες αυτές έκφράζονται σάν φόβος τής ύπερεθνικής ασθένειας, τής μόλυνσης και του σωματικού έλαττώματος αλλά και τών ούτοπικών έλπίδων τής αισθητικής χειρουργικής⁸.

Η περιφέρμη άνάλυση άπό τόν Foucault τής παν-όπτικής άντικειμενοποίησης και έπιτήρησης του σώματος άπό διάφορα θεσμικά καθεστώτα, προανήγγειλε τήν έκσυγχρονιστική ιατροποίηση στην κοινωνική παραγωγή του σώματος. Ἐλλά ό Foucault είδε αυτή τήν διαδικασία σέ συνδυασμό μέ τόν έσώκλειστο χώρο του όλοκληρωτικού ίδρύματος. Στά πλαίσια τής αναδυόμενης ύπερεθνικής τάξης, ώστόσο, ό έγκλειστος χώρος γίνεται δομική άβεβαιότητα, και ή

παν-όπτική διείσδυση του σώματος τώρα συμβαίνει σέ έναν μετα-θεσμικό, ανοιχτό χώρο. Συνεπώς, σήμερα, ο προσδιορισμός της σωματικής ταυτότητας χρησιμοποιεί όπτικές προερχόμενες από την ιατρική σέ μή-ιατρικά πλαίσια, πεδία καί καταστάσεις, στόν βαθμό πού μπορούμε ίσως νά μιλάμε γιά τήν ιατρικοποίηση του πολιτισμού (τῆς κουλτούρας) καί τήν πολιτισμικοποίηση τῆς ιατρικής.

Θά μπορούσαμε, λοιπόν, νά υποστηρίξουμε ὅτι ἡ ιατρική εἶναι ὁ κατ' ἐξοχήν λόγος του ταχύρρυθμου καπιταλισμού, διότι βρίσκεται πέρα ἀπό κοινωνική ἀμφισβήτηση, παρά τήν σχέση της μέ τίς δυνάμεις τῆς ἀγοράς, καί διότι ἡ διαγνωστική δύναμη παρέχει στά ιατρικά καθεστῶτα τήν ἰσχύ νά προσδίδουν ταυτότητα σέ ἕναν κόσμο πού διασχίζει ἰλλιγγιωδῶς κοινωνικο-πολιτισμικές ἐπιφάνειες.

Νά ἐπιστημάνω πώς ἐδῶ δέν ἀναφέρομαι σέ ἕναν διακριτό θεσμό ὅπως αὐτόν τῆς ιατρικής ἐπιστήμης, ἀλλά στήν πολιτισμική διαδικασία, στήν συμβολική μεμβράνη πού ἐγγράφει τήν παγκοσμιοποιημένη ἐμπειρία στήν ἀσθένεια καί στό σῶμα καί παραβιάζει σύνορα τόσο προσωπικά ὅσο καί ἐθνικά.

Πρόσφατα, ἔχει διατυπωθεῖ ὅτι στίς μετα-ἀποικιακές καί ἄλλες κοινωνικές καί οικονομικές περιφέρειες, ἡ παγκοσμιοποίηση, καί οἱ διαδικασίες συμπίεσης πού τήν χαρακτηρίζουν, εὐθύνεται γιά τήν κρίση τῆς «κοινωνικῆς οἰκειότητας»⁹ καί τήν κρίση τῶν συλλογικῶν ταυτοτήτων ἀνάμεσα στίς διάφορες κοινωνικές κατηγορίες του ἔθνους-κράτους — ἀνάμεσα δηλαδή στίς φυλετικές καί ἐθνοτικές ομάδες, ἀνάμεσα στίς μειονότητες καί πλειοψηφίες, ἀκόμη καί ἐντός ομάδων πού εἶχαν προηγουμένα καταστει ὁμοιογενεῖς (Appadurai 1998, Malkki 1995, Feldman 1991). Οἱ ἐθνοτικές διαφορές, γιά παράδειγμα, μεταξύ κοινωνικῶν οἰκείων, ἀναδύονται σάν ἀνταγωνισμοί, καθῶς οἱ διεθνικές διαδικασίες ἐξασθενοῦν τίς ταυτότητες του ἔθνους-κράτους. Ἡ δι-ἐθνοτική βία γίνεται τό μέσον γιά τόν ἐπαναπροσδιορισμό τῆς ταυτότητας, μέ τήν διαφορετικότητα νά ἐξασφαλίζεται μέσῳ τῆς ἐγχάραξης τῆς βίας στό σῶμα.

Τά πραγματικά σῶματα στήν ἱστορία προδίδουν τίς ἴδιες τίς κοσμολογίες πού ἔχουν στόχο νά κρυπτογραφήσουν. Ἔτσι, τό ἐθνοτικό σῶμα τόσο του θύματος ὅσο καί του δολοφόνου εἶναι ἐν δυνάμει ἀπατηλό. Πέρα ἀπό τό νά παρέχει τόν χάρτη μιᾶς ἀσφαλοῦς κοσμολογίας, μιᾶ πυξίδα ἀπό

τήν ὁποία νά ἀνακαλυφθεῖ μείγμα ἀοριστίας καί κινδύνου, τό ἐθνοτικό σῶμα ἀποδεικνύεται τό ἴδιο ἀσταθές καί ἀπατηλό... πρᾶγμα πού ἴσως ἐξηγεῖ μακάβρια φαινόμενα βίας ἐναντίον του σώματος του ἐθνοτικοῦ ἄλλου... Ἡ συγκεκριμένη ἐμμονή μέ ὀρισμένα μέρη του σώματος εἶναι μιᾶ προσπάθεια νά σταθεροποιηθεῖ τό σῶμα του ἐθνοτικοῦ ἄλλου, νά ἐξαλειφθεῖ ἡ ρευστότητα... καί νά ἐκδιωχθεῖ ἡ πιθανότητα περαιτέρω σωματικῆς ἀλλαγῆς καί διαρροῆς... Οἱ σκοτωμοί, ἡ βία καί ὁ βιασμός πού συνδέονται μέ τήν ἐθνοκτονική βία δέν εἶναι ἀπλῶς θέμα ἐξάλειψης του ἐθνοτικοῦ ἄλλου, ἀλλά ἔχει νά κάνει μέ τήν χρήση του σώματος γιά τήν ἐδραίωση τῶν παραμέτρων τῆς ἐτερότητας... Μέ τήν οἰκειότητα καί περιπλοκότητα τῆς ἐμμονῆς μέ μέρη του σώματος καί ὁλόκληρα σῶματα, μέ τήν διείσδυση καί κατανόηση, αὐτές οἱ μορφές βίας εἶναι μέθοδοι ἐπιβεβαίωσης ὅτι κάποια σῶματα εἶναι, χωρίς ἀμφιβολία, πραγματικά πρόσωπα. (Appadurai 1998, σελ. 232, 240).

Τά φαινόμενα τῆς παγκοσμιοποίησης, τό διαπερατό σύνορο καί ἡ βελτιωμένη κινητικότητα καί γεωγραφική εὐελιξία ἀγαθῶν καί πληροφορίας ἔχουν μεταθεθεῖ ἀπό γεωγραφικές περιοχές καί κατηγορίες στό ἀνθρώπινο σῶμα καί στό ὄρατό ἐξατομικευμένο σωματικό ὑποκείμενο. Κατοικία καί τόπος καθόριζαν τήν ταυτότητα καί ἐπέτρεπαν διεκδίκηση ταυτότητας. Αὐτό ἔχει ἀνατραπεῖ, καθῶς ὁ ὑπερεθνικός χώρος σχετικοποιεῖ τόν τοπικό χώρο μέ τήν ταχυ-μεταφορά ἀτόμων, ἀγαθῶν, πληροφορίας, ὑπηρεσιῶν, κοινωνικῶν ομάδων, ἀκόμη καί ἀσθενειῶν, πέρα ἀπό γεωγραφικά, πολιτικά καί σωματικά σύνορα. Ἡ τρωτότητα του γεωπολιτικοῦ χώρου στόν ταχύρρυθμο καπιταλισμό παράγει μιᾶ ἰσοπέδωση καί ὑποτίμηση τῆς τοπικῆς ταυτότητας (Bauman 1997). Διότι ὁ ταχύρρυθμος καπιταλισμός εἶναι ἕνα σύστημα παραγωγῆς καί συναλλαγῆς πού ὑποβαθμίζει ἠθικά αἰτήματα καί ἀνατρέπει τήν κοινωνική συναίνεση, στόν βαθμό πού οἱ ἰδεολογίες τῆς ἀγοραστικῆς συναλλαγῆς ἀκυρώνουν ἠθικές προσταγές, ἀντικαθιστοῦν ἄλλα ἠθικά πλαίσια ἢ πολιτικά προγράμματα.

Αὐτό τό ἔχουμε παρατηρήσει σέ περιπτώσεις ὅπου ἡ ἐμπορική ιατρική ἀναλαμβάνει μιᾶ ἠθική λειτουργία μέσῳ ἑνός αἰσθητικοῦ ἐγχειρήματος. Ὁ ταχύρρυθμος καπιταλισμός γλυστρᾷ μέσα στήν κοινωνία προσπερνώντας τήν δημόσια ἀμφισβήτηση. Ἡ ἐμπορική ιατρική, ἐπίσης, ἀντλεῖ αὐτή τήν εὐκολία ἀπό τήν ἐξουσία του διαγνωστικοῦ

της ρεαλισμού και της αποκάλυψης του άορατου. Αυτή ή ισοπέδωση της κοινωνικής ταυτότητας, ή ανατροπή της μέ την υποβάθμιση του τοπικού, κατά τον Appadurai, επηρεάζει τις μορφές της βίαιης εθνοτικής σύγκρουσης. Η διακοινοτική βία μεταξύ πρώην κοινωνικών οικείων αποκτά ιατροδικαστικό διερευνητικό προσορισμό, όπου ή βία χρησιμοποιείται για να υποδείξει, σταθεροποιήσει, αντικειμενοποιήσει και αποκαλύψει την ταυτότητα, ανοίγοντας και ξεκοιλιάζοντας τά σώματα των πρώην κοινωνικών οικείων (Appadurai 1998, Malkki 1995, Feldman 1991). Παρά ταυτα, όπως αναφέρω παραπάνω και στην συνέχεια, αυτό τό «άνοιγμα» των σωμάτων δέν ανήκει αποκλειστικά στό πεδίο της πολιτικής κρίσης, αλλά βρίσκεται επίσης στην εγχόσμια περιοχή της καθημερινής κοινωνικής ζωής και στην αναζήτηση για ασφάλη ταυτότητα μέσω της συγχώνευσης της αισθητικής και της ιατρικής διαγνωστικής.

Η άλλόκοτη εθνοτική βία μπορεί ίσως νά είναι μιά άκραιο περίπτωση της αναδυόμενης ανάγκης νά εξασφαλίσουμε τον τόπο του σώματος πού έχει καταστεί εϋπλαστο, μεταλλάξιμο και ασταθές, από παγκοσμιοποιημένες κοινωνικο-οικονομικές δυνάμεις και την πληροφορική. Υπάρχουν όμως και λιγώτερο τρομακτικές και δραματικές —ώστόσο έξ ίσου ουσιαστικές— εκφράσεις αυτού του φαινομένου, αντανακλαστικές του ταχύρρυθμου καπιταλισμού και της ισοπέδωσης της κοινωνικής ζωής σε αναλώσιμες καταναλωτικές επιφάνειες. Η χρήση του όρου «ανακριτικές», πού χρησιμοποιεί ο Appadurai για νά χαρακτηρίσει την διακοινοτική αγριότητα, παραπέμπει σε μιά αναμφισβήτητη ιατρική κλίση, στον προσδιορισμό της σωματικής ταυτότητας σε μιά νέα παγκοσμιοποιημένη τάξη. Ένῶ δηλαδή ή ιατρική κύριο σκοπό έχει νά θεραπεύει, ή μεταφυσική της κάθαρσης, εθνοτικής και φυλετικής, εκμεταλλεύεται ιατρικές μεταφορές για νά προκαλεί βλάβη. Έφ' όσον λοιπόν ή νέα ιατροποιημένη όπτική και όρθολογική έμπνέει κατά έναν διεστραμμένο τρόπο τις άκρότητες εθνοτικής βίας στην πρώην Γιουγκοσλαβία, τότε πού εμφανίζεται και πώς λειτουργεί στις αποκαλούμενες ειρηνικές κοινωνίες; Δηλαδή κοινωνίες πού αναπτύσσουν λιγώτερο επιθετικές αλλά έξίσου ένοχλητικές ανακριτικές διαδικασίες για την εξακρίβωση της ταυτότητας;

Παλιότερα Δράματα

Δέν είναι ασήμαντο τό ότι, στην Ελλάδα, ένας από τους κύριους αντίλόγους στην εκλαϊκευμένη ιατρική όρθολογική έχει υπάρξει ή θεολογία, μέ την συγκεκριμένη της αντίληψη περί των ανθρώπινων όρίων. Κατά την θεολογική άποψη, τό σώμα είναι ήθική-συμβολική έμπειρία, ή δέ ιατρική ταυτίζεται μέ τον τεχνολογικό όππορουνισμό, την κερδοσκοπία, την έρωτικής φύσης αισθητική χειρουργική, τις υπερεθνικές καινοτομίες και κινδύνους. Η ιατρική όρθολογική έμμεσα όρίζει τό θεολογικό ως υποστηρικτή του συμβολικού σώματος, στον ίδιο βαθμό πού ή ίδια διεκδικεί για τον έαυτό της την έσχατη απο-συμβολίζουσα, κοσμική αλήθεια του σώματος.

Παρ' όλα αυτά ή ιατρική στις «συζητήσεις στρογγυλής τραπέζης» για την Τζιοκόντα και στην εκθεση ανατομίας χρησιμοποιείται για νά αποικιοποιήσει τό αισθητικό, ώστε νά κατέχει μιά αλληγορική διάσταση στό αληθινό πνεύμα του ταχύρρυθμου καπιταλισμού: εκεί πού δέν ισχύει τό «έσωτερικό/έξωτερικό» και δέν υπάρχουν μεταίχμια ή όρια πού νά απαιτούν έμπειρίες και τελετουργίες μετάβασης. Ένδεικτικό αυτού είναι ή σύγκλιση των αντιφάσεων στην έμπειρία του μεταίχμιου, του όριου, του περιθωρίου. Έτσι, όπως έπεσήμανα παραπάνω, είναι περιεργο ότι οι έπαναλαμβανόμενοι φόβοι για την ασθένεια των τρελλών άγγελάδων, για παράδειγμα, μπορούν νά αντιπαρατεθούν στην φαινομενική έλλειψη άγχους για την υπερκατανάλωση της παγκοσμιοποιημένης πληροφορίας στα μέσα ενημέρωσης. Τά δεδομένα παραμένουν ούδέτερα και ή τροφή γίνεται ριζικά κανονιστική¹⁰ στό υπερεθνικό συνεχές.

Αυτή ή καχυποψία για την επιφάνεια, την σωματική επιφάνεια σάν έλλειμμα, είναι άκριβώς ό συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην ιατρική όπτική και την φετιχοποίηση της πλαστικής χειρουργικής στην Ελλάδα, τον διαμελισμό της Τζιοκόντα, τις άκρότητες στην Βαλκανική δι-εθνοτική βία και τά πτώματα του Φόν Χάγκεν.

Όμως, αυτά τά ανοιγμένα και ξεψαχνισμένα σώματα αποτελούν τά ίδια εκφράσεις του μετά-τό-Όλοκαύτωμα σώματος¹¹. Τό Όλοκαύτωμα, αν θυμόμαστε, ήταν ένα τεράστιο βιομηχανικό-στρατιωτικό και ιατρικό πείραμα στην ανακριτική ανακάλυψη της αληθινής ταυτότητας, πού κρυβόταν κάτω από την κοινωνική εμφάνιση, στό όνομα του έθνους-κράτους. Ήταν μιά προσπάθεια νά αποκτηθεί ή φυλετική και εθνοτική αλήθεια κάτω από την διαφορετικότητα των σωμάτων, ώστε νά ανα-

καλυφθεί ο τυποποιημένος Έβραϊος, Τσιγγάνος ή ομοφυλόφιλος, και να «καθαριστούν» αυτά τα κοινωνικά ελαττώματα και τοξίνες — όπως ακριβώς και η Μόνα Λίζα, που ήταν ελαττωματική, «καθαρίστηκε» αισθητικά. Ο ιατρικός ορθολογισμός της εθνικής καθαρής χρησιμοποιήθηκε από τους Ναζί, για να αναχθεί η αναπηρία και η διαφορετικότητα σε πολιτικό λόγο, ασχέτως εάν αυτή η αναπηρία/διαφορετικότητα ήταν φυλετική, εθνοτική ή φυσική και νοητική βλάβη. Ήταν η άλλη πλευρά της ιατροποίησης της Γερμανικής φυλετικής ταυτότητας, που απαιτούσε εξυγίανση, καθαρση: η κοινωνική υγιεινή, ο γενετικός προγραμματισμός και άλλες μορφές βιολογικής μηχανικής και καθαρισμού. Και δεν ήταν σύμπτωση ότι τό σω-

μα, του οποίου τά όρια έπρεπε να προστατευτούν, ήταν τό κατ' έξοχήν σώμα του έθνους-κράτους, ενώ τά σώματα που ανοίχτηκαν και κατακρεουργήθηκαν — των Έβραίων, Τσιγγάνων, κομμουνιστών και ομοφυλοφίλων — ήταν αντίληπτά ως «κοσμοπολίτικα» και διεθνικά σώματα, ξένα προς τό διακριτό και περίκλειστο έθνος-κράτος. Μέ αυτές τίς σκέψεις, αναρωτιέμαι: μήπως ή νέα τάξη του κόσμου επαναπροβάλλει παλαιότερα δράματα και ρόλους, συχνά σάν μεταμοντέρνα φάρσα, σε σμίκρυνση, και σ' αυτό τό φώς ή βία των Βαλκανίων, της Ρουάντα και άλλων περιοχών δεν είναι τόσο ξένη και μακρινή στίς αυτοαποκαλούμενες σταθερές δημοκρατίες, όσο ίσως αυτές φαντάζονται και υποστηρίζουν;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τήν μέθοδο και χρήση του μοντάζ, βλ. Σερεμετάκη 1997, *Παλινόστηση Αισθήσεων*, και σε αγγλική έκδοση 1996, *The Senses Still*.

2. Medical forensics (investigative dissection analysis of body parts).

3. Τό παρόν κείμενο γράφτηκε τό 2000.

4. Ρεπορτάζ των ΜΜΕ και διαδίκτυο

5. Η τεχνολογική επέκταση των αισθήσεων όπως κινηματογράφος, audio technology και ή συμπίεση του χρόνου και χώρου που δημιουργείται από τά παγκόσμια μέσα ενημέρωσης, τήν κινητικότητα των πληθυσμών, τά ταξίδια, σε αντιπαράθεση με τήν έννοια της ταυτότητας που έχει τίς ρίζες της στό έντόπιο.

6. Space/Time compression, ή σύμπτυξη, ή συμπίεση της χωρικής και χρονικής απόστασης. Μέ τίς έντατικές οικονομικές συνδέσεις και τήν ταχύτητα των μέσων ενημέρωσης καταρρέει ή ψυχική απόσταση των διαφόρων περιοχών του κόσμου.

7. Τόν όρο «ταχύρρυθμος καπιταλισμός» (fast capitalism) εγκαινίασε ο Holmes στό βιβλίο του *Integral Europe*, που αναφέρεται στην καπιταλιστική ανάπτυξη της Ανατολικής και Νότιας Ευρώπης στό πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης.

8. Social intimacy, που κατά τόν Appadurai είναι ή συγκοινωνία διαφόρων εθνοτικών και φυλετικών ομάδων στό αυτό έθνος-κράτος. Καθώς ή παγκοσμιοποίηση αποδυναμώνει τίς ταυτότητες του έθνους-κράτους, οι εθνοτικές διαφορές μεταξύ κοινωνικών οικείων αναδύονται σάν ανταγωνισμοί.

9. Η πλαστική χειρουργική είναι ούτοπική όσον αφορά στην ιδεολογία της τελειότητας.

10. Παύει δηλαδή να είναι άπλά χρηστική ή λειτουργική και αποκτά αξίες εθνικές, υπερεθνικές, αισθητικές, ιατρικές, τοξικές κτλ.

11. Εκφράσεις δηλαδή της μαζικής γενοκτονίας, εθνοκτονίας — όχι του στιγματισμένου και αποκλεισμένου, έξοριστου σώματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agger, Ben, 1989. *Fast Capitalism: A Critical Theory of Significance*. Urbana: University of Illinois Press.
- Appadurai, Arjun, 1998. "Dead Certainty: Ethnic Violence in the Era of Globalization." *Public Culture*, 10/2, vol.10, no. 2, σσ. 225-247.
- Bauman, Zygmunt, 1997. "No Way Back to Bliss: How to Cope with the Restless Chaos of Modernity." *Times Literary Supplement*, 4895, 24 Ιανουάριου, σ. 5.
- Bloch, Ernst, 1988. *Heritage of Our Times*. MIT Press, σ. 90.
- Caumer, Julien, 1991. "Τα Μυστικά της Τζιζοκόντα". *Το Βήμα*, 17 Νοεμβρίου, σ. 6.

- Feldman, Allen, 1991. *Formations of Violence: The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 1978. "The Eye of Power". *Semio-Text*, vol. 3, 2.
- Van Hagen, Günther, 2000. *Anatomy Art: Fascination Beneath the Surface*, Institute for Plastination, Heidelberg, Germany.
- Holmes, Douglas R. 2000. *Integral Europe: Fast Capitalism, Multiculturalism, Neofascism*. Princeton University Press.
- Lock, Margaret, 2001. *Twice Dead: Organ Transplants*

- and the Reinvention of Death*. Berkeley: University of California Press.
- Maakli, Lisa, 1994. *Purity and Exile: Violence, Memory and National Cosmologies among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago: University of Chicago Press.
- Πηργούτσου, Μ., 2000. “Ο κόσμος του σώματος, ή γοητεία του αθηνταίου.” *Καθημερινή*, Κυριακή 19 Μαρτίου, σ. 50.
- Seremetakis, C. Nadia, 1991. *The Last Word: Women, Death and Divination in Inner Mani*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Σερεμετάκη, Κ. Νάντια, 1994. *Η Τελευταία Λέξη στης Εύρώπης τά Άκρα*. Άθήνα: Έκδοτικός Όργανισμός Λιβάνη.
- Seremetakis, C. Nadia, 1994. “AIDS & Sexually Transmitted Diseases: Prevention in Border Areas—the case of Greece”. Summary Report, *World Health Organization (W.H.O)*.
- Seremetakis, C. Nadia, 1995. “Women and the Pathogenic on the Border.” Invited presentation at the international conference “Gendered Violence: Physical Aggression, Social Domination, Bodily Processes and Cultural Reconstruction.” *The Institute for Applied Social Research, University of Zagreb and Center for Slavic and East European Studies, University of California*, Berkeley. Zagreb, 1995.
- Seremetakis, C. Nadia, 1996. *The Senses Still: Perception and Memory as Material Culture in Modernity*. Chicago: University of Chicago Press. (orig. Westview Press, 1994).
- Σερεμετάκη, Κ. Νάντια, 1996. “Όρατό Ρίσκο: HIV/AIDS και ή Πολιτισμική Διάσταση του Σώματος”. Όμιλία, κατόπιν προσκλήσεως, στην “Έκπαιδευτική Ημερίδα για τό AIDS”, Έθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, Άννουάριος 1996.
- Σερεμετάκη, Κ. Νάντια, 1997. *Παλινόστηση Αισθήσεων: Άντίληψη και Μνήμη ως Γλυκή Κουλτούρα στη Σύγχρονη Έποχή*. Άθήνα: Έκδοτικός Όργανισμός Λιβάνη.
- Seremetakis, C. Nadia, 1998. “Durations of Pains: A Genealogy of Pain”. Στο *Identities in Pain*, J. Frykman, N. Seremetakis & al., eds. Sweden: Nordic Academic Press, 1998.
- Seremetakis, C. Nadia, 1998. “In Search of the Barbarians: Borders in Pain”. Στο *Identities in Pain*, Jonas Frykman, C. Nadia Seremetakis, eds. Sweden: Nordic Academic Press. Έπίσης στο *American Anthropologist*, 38, 3, Σεπτέμβριος 1996.
- Σερεμετάκη, Κ. Νάντια, 2000. «Τά Πέτρινα Σώματα της Βιέννης». *Τά Νέα*, ένθετο «Πρόσωπα - 21ος αιώνας», 11-12 Μαρτίου 2000.
- Seremetakis, C. Nadia, 2001. “Toxic Beauties: Medicine, Information and Body Consumption in Transnational Europe.” *Social Text: Journal of Cultural and Political Analysis*, Duke University Press, 68, vol. 19, no. 3, Fall 2001.
- Sontag, Susan, 1979. *Illness as Metaphor*. New York: Vintage Books.
- The Sunday Times*. 2002. “The Plastic Surgery Holiday Guide”. Στο «LifeStyle», *The Sunday Times*. United Kingdom, June 30, 2002.

**Η
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ
ΑΠΟΨΗ**

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
Κ. ΝΑΝΤΙΑ ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ**

Τό σώμα στήν σύγχρονη έκδοχή του

**Στοχασμός πάνω στο δοκίμιο
«Τοξικές όμορφιές: Ίατρική,
Μέσα Ένημέρωσης και ή
Κατανάλωση του σώματος
στήν υπερεθνική Εύρώπη»
τῆς Κ. Νάντιας Σερεμετάκη***

*τῆς Margaret Lock
Μετάφραση τοῦ Τάκη Πιστώνη*

Τό σώμα στήν νεωτερικότητα βρίσκεται ὑπό κατάληψη. Ἐχοντας τυποποιηθεῖ ἀπό τίς βασικές ἐπιστῆμες τῆς ζωῆς καί μέ τήν βοήθεια τῆς στατιστικῆς, ἀναμένεται νά ώριμάσει μέ μιᾶ ὁμαλή διαδικασία καί ἀκόμη νά παρουσιάσει ἀσθένειες μέ προβλέψιμο τρόπο. Τό ἐσωτερικό του, ἀπόκρυφο καί ἰδιωτικό, ἀποκαλύπτεται μόνον στιγμιαῖα στήν διάρκεια χειρουργικῶν ἐπεμ-

— *Ἡ Margaret Lock εἶναι Διακεκριμένη Καθηγήτρια Κοινωνικῶν Σπουδῶν τῆς Ίατρικῆς (M. Bronfman Professor in Social Studies of Medicine) στήν Σχολή Ἀνθρωπολογίας καί στήν Σχολή Κοινωνικῶν Σπουδῶν τῆς Ίατρικῆς τοῦ πανεπιστημίου McGill (McGill University), στόν Καναδά. Εἶναι πολυβραβευμένη καί πολυγραφότατη στίς Κοινωνικές καί Ἀνθρωπιστικές Ἐπιστῆμες καί ἔχει κυρίως ἐπικεντρώσει τήν ἔρευνά της στήν Ἰαπωνία. Τό τελευταῖο της βιβλίο, Twice Dead: Organ Transplants and the Reinvention of Death, εἶναι μιᾶ συγκριτική μελέτη γιά τήν ἔννοια τοῦ ἐγκεφαλικοῦ θανάτου στήν Ἰαπωνία καί Βόρεια Ἀμερική. Γεννήθηκε στήν Ἀγγλία καί σπούδασε στήν Ἀμερική.*

* Τό παρόν δοκίμιο γράφτηκε γιά τήν Νέα Κοινωνιολογία καί γιά τόν τόμο *Technologies of Perception*, ἐπιμ. Arvind Rajagopal (ὑπο ἔκδοση, 2006-07).

βάσεων, ουσιαστικά μέσα από τήν αυτοψία, και τά φυσικά του όρια είναι προφανή στον καθένα, γιατί δέν είχαμε μέχρι πρόσφατα τήν ικανότητα νά επιτρέπουμε σέ ζωντανά κύτταρα, ιστούς και όργανα νά έπιζούν έξω από τό υλικό του περίβλημα. Άλλά αυτό τό σώμα, ήλικίας σήμερα μεγαλύτερης από 100 χρόνια, βρίσκεται σέ παρακμή, διέρχεται μιά ριζική ανακατασκευή, κι αυτό προκαλεί έναν ήθικό πανικό πού είναι άπτός.

Χάρis στις σύγχρονες τεχνολογίες, μπορούμε νά διεισδύσουμε στό ανθρώπινο σώμα όπως ποτέ άλλοτε στό παρελθόν, αποκαλύπτοντας ξεκάθαρα έσχατες αλήθειες τής βιολογίας μέσα από παραστάσεις, έκτυπωμένες εικόνες και γενετικές αναλύσεις. Η αυτογνωσία μας τροφοδοτείται μέ αυξανόμενη επάρκεια από τήν νέα διαπεραστική ματιά τής ιατρικής, πού αποκαλύπτει τίς έσωτερικές μας αδυναμίες και τίς γενετικά μεταφερόμενες προδιαθέσεις μας. Νέες βιοϊατρικές τεχνολογίες διευκολύνουν επίσης τήν ανάγκηση ανθρώπινων μελών και τήν μετατροπή τους σέ έμπορευματοποιημένα αντικείμενα, γιά σκοπούς έρευνας και σέ θεραπευτικά έργαλεία. Άκριβώς όπως άνθρωποι και ζωϊκοί όργανισμοί, παγιδευμένοι σέ μιά συγκυρία πολιτικών και οικονομικών περιστάσεων, διακινούνται σήμερα (μεταφέροντας μαζί τους μικρόβια, ιούς και ούσιες πού προκαλούν νέες τοξικότητες), έτσι επίσης και τά μέλη του σώματος διακινούνται συνεχώς και εισέρχονται στον παγκοσμιοποιημένο χώρο τής έμπορευματικής δόσοληψίας. Τό όμαλό αποσταθεροποιείται ολοκληρωτικά παντού, προκαλώντας τίς κατεστημένες αντιλήψεις γιά τίς όντολογίες του σώματος.

Στό δοκίμιό της πού προκαλεί τήν σκέψη μας, ή Νάντια Σερεμετάκη σύρει τόν αναγνώστη στην ζώνη μιās ισχυρής αγωνίας, πού συνδέεται μέ τήν αποδόμηση του σώματος ως σταθερής και αυτοπερικτικτής όντότητας, ως περιοχής όπου ή ταυτότητα, κατά τό μεγαλύτερο μέρος της, αλλάθεται επιβεβαιώνεται και όπου οί κανόνες τής υγιεινής τό έχουν προστατεύσει, ως σύνολο, από τοξικές επιθέσεις. Η Σερεμετάκη επιλέγει μιά περιοχή δραστηριότητας-κλειδί, αυτή τής καθημερινής ζωής, και έπισημαίνει πως ή επιβεβαυμένη σχέση μεταξύ μιās αντιστεκόμενης έθνικης φυσιογνωμίας και ενός ίσοπεδωτικού κύματος παγκοσμιοποίησης θέτει αυτό τόν πανικό σέ κίνηση και στην συνέχεια τόν έντείνει. Η επιχειρηματολογία της βρίσκει εφαρμογή γιά σχεδόν κάθε χώρα του κόσμου σήμερα, εκτός ίσως εκείνων των συρρικνούμενων περιοχών πού παραμένουν άπόμακρες. Η σύγχρονη Ελλάδα μας προ-

σφέρει ένα λαμπρό παράδειγμα αυτού του φαινομένου και των έντυπωσιακών εκδηλώσεων συμπεριφοράς, πού αυτό τό φαινόμενο επιφέρει.

Η Σερεμετάκη, παραπέμποντας στον Β. Agger, προβάλλει αυτόν τόν πανικό ως αποτέλεσμα του ταχύρρυθμου καπιταλισμού. Ύποστηρίζει στην συνέχεια ότι ή Ίατρική αποτελεί τόν κυρίαρχο λόγο στον ταχύρρυθμο καπιταλισμό γιατί τοποθετείται εκτός κοινωνικής κριτικής, παρά τήν αντανakλαστική της σχέση μέ τίς δυνάμεις τής αγοράς και έξ αίτίας τής στενής της σχέσης μέ τήν έξουσία. Η Σερεμετάκη έπισημαίνει εγκαιρα ότι δέν αναφέρεται στην Ίατρική ως έπιστήμη και κοινωνικό θεσμό, αλλά στην πολιτισμική διαδικασία όπου ή έμπειρία τής σωματοποίησης, του άγχους, τής απογοήτευσης και τής ασθένειας, μαζί μέ θέματα αναγκών, συμπεριφορών και επιθυμιών, έχουν φτάσει στό σημείο νά γίνονται κατανοητά και νά έρμηνεύονται μέσα από ιατρικούς όρους.

Ο Gilles Deleuze μάς προτείνει νά αντιλαμβανόμαστε τίς σύγχρονες κοινωνίες όχι, όπως ο Foucault, ως πειθαρχικούς μηχανισμούς αλλά μάλλον ως μηχανισμούς έλέγχου. Στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία προσδοκούν από μάς νά είμαστε ευέλικτοι, σέ συνεχή διαδικασία εκπαίδευσης, υποκείμενοι σέ συνεχή αυτοέλεγχο και διαχείριση. Αυτή ή έξαιρετικά έξατομικευμένη συμπεριφορά ζωής απαιτεί από τόν μέσο πολίτη περισσότερο προσήλωση απ' ότι στό παρελθόν. Έπιπρόσθετα, αυτό πού έχει έμφιλοχωρήσει στις απαιτήσεις δέν είναι άπλως ή επιβίωση ή άκόμη ή επανίδρυση τής τάξης, όταν αυτή έχει προσωρινά άπωλεσθεί, αλλά ή βελτίωση. Πάνω απ' όλα είναι οί ιδιοτροπίες τής φυσικής τάξης πού πρέπει νά ξεπεραστούν, οί ανωμαλίες και τά λάθη της νά περιοριστούν ή νά εξαφανιστούν μέσω επεμβάσεων των ειδικών και έξατομικευμένων εφαρμογών.

Οί τεχνολογίες βελτίωσης, πού σκοπεύουν σέ άτομα, αναπόφευκτα επενδύουν σέ ένα άλλο χαρακτηριστικό, πού έχει εξαπλωθεί στην παγκόσμια οικονομία, αυτό του καταναλωτισμού. Ο John και ή Jean Comaroff έχουν παρατηρήσει ότι ό καταναλωτισμός όλοένα σέ μεγαλύτερο βαθμό αποτελεί τόν παράγοντα, τήν βασική παράμετρο πάνω στην όποία στηρίζονται όρισμοί αξιών, συγκροτούνται ταυτότητες, άκόμη και διαμορφώνεται τό μέτρο εκτίμησης του παγκόσμιου πλούτου (Comaroff 2000:294). Ο καταναλωτισμός, υποστηρίζουν, είναι σαν τήν ύψωμένη επαναστατική γροθιά ντυμένη μέ γάντι Gucci, πού έμψυχώνει τίς κοινωνικές μορφές πού αναπτύχθηκαν μέ τήν

Δεύτερη Έπελευση του Καπιταλισμού (Comaroff 2000:294). Και ο καταναλωτισμός, φυσικά, τροφοδοτείται από τεχνολογίες πληροφοριών, μεγάλο μέρος των οποίων στοχεύει σε σώματα άρρωστα ή υγιή. Ή απ' ευθείας διαφήμιση, στον καταναλωτή, φαρμάκων που χορηγούνται με ιατρική συνταγή, που υποτιθεται ότι ανακουφίζουν από τον καρκίνο ή άλλως προσαρμόζουν την προσωπικότητα, είναι πανταχού παρούσα. Η πρόσβαση στην τεχνολογία της γενετικής διάγνωσης και μηχανικής για την επιλογή του κατάλληλου εμβρύου έχει γρήγορα καταστεί κοινός τόπος. Η γενετική μηχανική, για την παραγωγή γεωργικών προϊόντων που θεωρούνται ανθεκτικά στα έντομα, είναι πλήρως ενσωματωμένη στην καθημερινή μας ζωή. Αυτή η τεχνολογία (που είναι πολύ πιθανόν να θέσει τέλος στις αγροτικές καλλιέργειες μικρής κλίμακας, εάν η παρούσα τάση συνεχιστεί) μάς έχει επιβληθεί προτού οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στο περιβάλλον και την βίωση καταστούν γνωστές και προτού εκτιμηθούν οι επιπτώσεις στις ζωές εκατομμυρίων ανθρώπων των αναπτυσσόμενων κοινωνιών.

Τά περισσότερα προϊόντα στον κόσμο της βιοτεχνολογίας στην αρχή αναπτύσσονται εξαιτίας της επιθυμίας των ειδικών να αποκτήσουν μεγαλύτερη κυριαρχία πάνω στον φυσικό κόσμο. Άλλα αφού, μετά από σχετικές δοκιμές, αυτές οι τεχνολογίες μετατραπούν σε εμπορεύσιμα προϊόντα, πρέπει να καταναλωθούν. Συχνά δέ, εάν έχουν να κάνουν με την υγεία ή την βελτίωση της υγείας, τότε αυτές οι τεχνολογίες τίθενται σε κυκλοφορία με τό επιχείρημα ότι τά δικαιώματα και οι ανάγκες των καταναλωτών πρέπει να ικανοποιηθούν. Άλλά οι καταναλωτές σπάνια είναι πληροφορημένοι και μερικές φορές δέν ενδιαφέρονται, κατ' αρχήν, για τό ότι τά αποτελέσματα παρόμοιων τεχνολογικών παρεμβάσεων μπορεί να μήν είναι αυτά που προσδοκούν ή επιθυμούν. Έχουν υπάρξει θάνατοι από προσπάθειες κυτταροθεραπείας και από την χρησιμοποίηση του επανομαζόμενου εμβολίου Alzheimer σε δεύτερη φάση κλινικών δοκιμών. Η θεραπεία αποκατάστασης ορμονών, ή απόκτηση ωαρίων για χρήση στα εργαστήρια IVF, ή ανόρθωση στήθους, άπειρες θεραπευτικές πρακτικές και πολλές άλλες τεχνολογίες έχει αποδειχθεί ότι επιφέρουν ανεπιθύμητες παρενέργειες, που ξεπερνούν τά όποια υποτιθέμενα όφελή τους.

Η άποτυχία δέν είναι τό μόνο δίλημμα. Η αύξανόμενη δυνατότητα εμπορευματοποίησης μελών του σώματος έμπεριέχει επαναπροσδιορισμό

αυτού που κατανοούμε σαν ζωή ή θάνατο και επιθυμία να ταιριάζουν και ένωθούν σώματα με τρόπους που ποτέ πριν δέν θά ήταν δυνατόν να φανταστούμε. Η αντίληψη για τό ανθρώπινο σώμα έχει ριζικά αναθεωρηθεί σε κάτι που βρίσκεται υπό μετάλλαξη στό διηγεκές. Για παράδειγμα, τά μέσα έννημέρωσης ένθαρρύνουν την ιδέα ότι δυνητικά όλοι θά πρέπει να έχουν τό δικαίωμα για μετεμφύτευση όργάνων, εάν χρειαστεί, αλλά ως κράτη και ως άτομα σπάνια θά άναρωτηθούμε από που έρχονται αυτά τά όργανα και πόσο κοστίζουν. Ούτε έχουμε την επιθυμία να σταματήσουμε μία στιγμή για να σκεφθούμε πώς ένας νέου είδους θάνατος χρειάστηκε να επινοηθεί, αυτός που δηλώνεται όταν οι άσθενείς θεωρούνται κλινικά νεκροί, μία διάγνωση που δημιουργήθηκε άπλά και μόνο για να επιτραπεί νόμιμα ή άφαιρέση των όργάνων από άτομα στό μεταίχιμο ζωής και θανάτου (M. Lock 2001).

Όπως δίδαξε ό Μάρξ από παλιά, έλάχιστη σημασία έχει στον καπιταλισμό ό τρόπος με τον όποιο παράγονται τά αντικείμενα φετίχ ή ή προέλευσή τους. Τεράστιες προσπάθειες καταβάλλονται στον κόσμο των μεταμοσχεύσεων για την μεταχείριση των όργάνων που σπανίζουν σαν άπλών αντικειμένων, σαν τεχνολογικών έργαλείων. Στην καθημερινή ζωή, όμως, οι οικογένειες που δωρίζουν όργανα των συγγενών τους, ζώντες δωρητές, αλλά και οι λήπτες των όργάνων, δοκιμάζουν έντονη άνησυχία για την κοινωνική ζωή και τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των όργάνων που έχουν δωρηθεί. Για παράδειγμα, πολλοί λήπτες άνησυχούν για την ριζική άλλαγή στην προσωπικότητά τους μετά την λήψη ενός όργάνου, μερικές φορές και για τον προσανατολισμό του φύλου τους. Και, παρά τίς σχετικές επιβεβαιώσεις για πλήρη αντικειμενικότητα, οι συντονιστές των μεταμοσχεύσεων, στην προσπάθειά τους να επιτύχουν την μεταμόσχευση όργάνων, συχνά ένθαρρύνουν τίς πενθούσες οικογένειες να σκέπτονται ότι οι χαμένοι συγγενείς τους συνεχίζουν την ζωή τους μέσω άλλων ανθρώπων. Άπό μία παρόμοια σκοπιά προβληματισμού, έχουμε μόλις ξεκινήσει να κατανοούμε πώς άτομα που έχουν γεννηθεί μέσω τεχνολογιών τεχνητής γονιμοποίησης συχνά άνησυχούν για τό ποιά ακριβώς είναι. Πολλοί ζούν σε τεράστια άνησυχία, γνωρίζοντας ότι ή βιολογική τους μητέρα ή ό πατέρας, ανάλογα με τό ποιά είναι ή περίπτωση, ήταν πρόθυμη/ος να πωλήσει τό ωαρίο της ή τό σπέρμα του και μετά να μήν ενδιαφερθεί καθόλου για τούς απογόνους.

Όστόσο, ένα άλλο χαρακτηριστικό της παγ-

κοσμιοποιημένης οικονομίας μπαίνει στο παιχνίδι για να δημιουργήσει επιπλέον σωματικό ἄγχος: συγκεκριμένα τὰ ιδιοκτησιακά δικαιώματα ἐκ μέρους τῶν νεοφιλελεύθερων. Οἱ ὑποστηρικτές τοῦ ταχύρρυθμου καπιταλισμοῦ, τίς περισσότερες φορές, ἐπιζητοῦν νά παρακάμψουν τήν ἰσχύ τῆς πολιτείας καί τῶν δημοκρατικῶν κυβερνήσεων ειδικώτερα. Μία διάσταση αὐτῆς τῆς κίνησης εἶναι ἡ ἔκρηξη καί ἐξάπλωση τῆς παγκοσμιοποιημένης βιοτεχνολογίας, εἰδικά τῶν μεγάλων φαρμακευτικῶν ἐταιρειῶν (περιλαμβανομένου τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς βιομηχανίας παραγωγῆς προϊόντων καλλυντικῶν καί τῶν φαρμακευτικῶν βιομηχανιῶν) καί τῶν ἀγροτικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἡ σταθερή μεταφορά τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καί ἀνάπτυξης, ἀπό ἐργαστήρια πού ὑποστηρίζονται ἀπό κρατικές χορηγίες σέ πολυεθνικές ἐταιρεῖες, ἔχει ἐξασφαλίσει — μέσῳ ἀδειῶν ἀποκλειστικότητας καί ἄλλων μηχανισμῶν πού μποροῦν νά ἐφαρμοσθῶν γιά νά περιορίσουν τόν ἀνταγωνισμό — τήν μετατροπή γενετικῶν δεδομένων ἀπό φυτά, ζῶα καί ἀνθρώπινα σώματα ἀπ' ὄλο τόν κόσμον σέ γιγαντιαῖες ἰδιωτικές τράπεζες γενετικῶν πληροφοριῶν.

Ζοῦμε σέ μιὰ ἐποχή ὅπου ἡ ἐπιστημονική γνώση, καλή καί κακή, καί ἡ διάδοσή της πολύ σπάνια ἐπέρχονται χωρίς περιορισμούς ἀπό τὰ συμφέροντα τῶν ὀλίγων καί τήν ἐπιθυμία τοῦ κέρδους. Ἡ παροχή αἵματος γιά μιὰ ἐξέταση ρουτίνας δέν εἶναι ἀπαραίτητα μιὰ ἀπλή διαδικασία πλέον, οὔτε ἡ ἀφαίρεση σωματικῶν ὀργάνων καί ἰστών κατά τήν διάρκεια μιᾶς χειρουργικῆς ἐπέμβασης. Ἡ ἐγγενῆς ἀξία τῆς βιοτεχνολογίας ὑπαγορεύει ὅτι τό σῶμα δέν μπορεῖ πλέον νά θεωρεῖται ἀπλᾶ σάν κάτι πού πρέπει μόνο νά φροντιστεῖ ἢ ἀκόμη νά βελτιωθεῖ. Μᾶλλον, εἶναι μιὰ ὄντοτητα, ἀπ' ὅπου μπορεῖ νά ἀντληθεῖ κάποια ὑπερα-

ξία, προκειμένου νά δημιουργηθοῦν γνώση, ἐπιστημονικά προϊόντα καί θεραπευτικές οὐσίες, ἀπό τὰ ὅποια μποροῦν νά πραγματοποιηθοῦν τεράστια κέρδη.

Ἄλλο καί συχνότερα τό κοινό ἐνοχλεῖται ἀπό αὐτές τίς ἐξελίξεις, ἀλλά μερικοί καταναλωτές, στήν προσπάθειά τους νά εἶναι ἐκεῖνοι οἱ κύριοι τοῦ μέλλοντός τους, ὑποστηρίζουν ἐνεργά τήν ἰδιωτικοποίηση τῶν γενετικῶν βάσεων πληροφοριῶν, ἐπειδή αἰσθάνονται ἀπειλή ἀπό τίς παρεμβάσεις κυβερνήσεων καί εἰδικῶν τῆς ἰατρικῆς σέ αὐτό πού οἱ ἴδιοι ἐκλαμβάνουν σάν δικαίωμά τους νά ἀποφασίζουν γιά τό σῶμα τους. Ὁ καταναλωτής ξέρεي καλύτερα. Ἡ κοινωνία ἔχει ἀρχίσει μόλις νά ἀντιλαμβάνεται τό ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἰδιωτικοποιήσεων, καθῶς οἱ ἐταιρεῖες βιοτεχνολογίας χρεώνουν κυβερνήσεις καί ἄτομα μέ τεράστια ποσά γιά γενετικούς ἐλέγχους καί συναφή δεδομένα. Παράλληλα, οἱ ἐπιχειρήσεις βιο-ἀγροτικῶν προϊόντων χρεώνουν ἀσυνήθιστα μεγάλα ποσά γιά γενετικά μεταλλαγμένους σπόρους (οἱ ὅποιοι ὑπόκεινται σέ διαδικασίες ἀποστείρωσης οὕτως ὥστε νά πρέπει νά ἀγοράζονται φρέσκοι κάθε χρονιά), τοῦς ὁποίους οἱ ἀγρότες, μέ τήν συνδρομή τῆς κυβέρνησης, ἀναγκάζονται νά χρησιμοποιοῦν γιά φύτευση. Πρακτικές σάν κι αὐτές, συνδεδεμένες μέ τήν διεθνοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, ἀνθρώπινων μελῶν καί ἄλλων πόρων πού ἀποσπῶνται ἀπό τήν φύση, συνδέονται στενά μέ τήν αὐξάνουσα δομική βία στίς κοινωνίες καί τήν ἀδικία σέ παγκόσμια κλίμακα. Ὅπως ὑποστηρίζει ἡ Σερεμετάκη, αὐτές οἱ ἀλλαγές καί ἡ ἀπάντηση τῶν ἀνθρώπων μέσα ἀπό τίς καθημερινές ζωές τους εὐρύτερα δέν εἶναι ἐντελῶς ἄσχετες μέ τίς ἀγριότητες καί τήν μαζική βία πού ἀλλεπάλληλα ἐκρήγνυνται σήμερα. Ὁ ἠθικός πανικός ἔχει ἀναμφίβολα ἀπελευθερωθεῖ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Comaroff, Jean & Comaroff, John, 2000. "Millennium Capitalism : First Thoughts on a Second Coming". *Public Culture*, 2000, p. 294.

Lock, Margaret, 2001. *Twice Dead: Organ Transplants and Reinvention of Death*. Berkeley: University of California Press.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

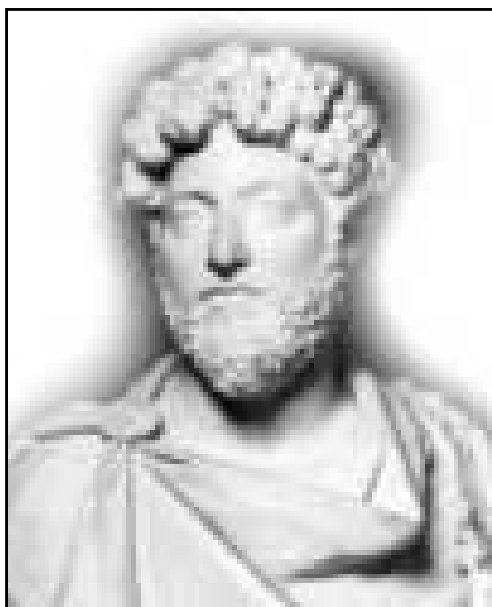
ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

Ἡ Στωϊκὴ Φιλοσοφία
καὶ οἱ πολιτικοὶ τῆς Ρώμης

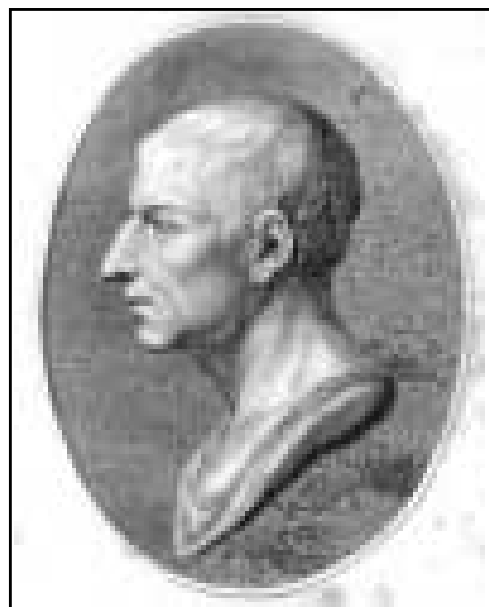
ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

«ἀρετῆς γὰρ ἀληθινὸς οὐκ ἐγγίνεται ζῆλος ἢ
δι' ἄκρας τοῦ παραδιδόντος εὐνοίας καὶ τιμῆς».

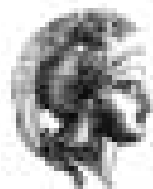
Πλουτάρχου, *Κάτων* 9,10.

ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ

ΚΙΚΕΡΩΝ

Απόσπασμα

της εκδήλωσης του Γενικού Γραμματέως
της Ακαδημίας Αθηνών Νικόλαου Μάτσανη στη
και συνευρέθησαν κατά την πανεργαστική συνεδρία της 28^{ης} Δεκεμβρίου 2004

ΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Ο συγκεκριμένος αναπτύσσεται το κεντρικό θέμα της εκδήλξης της επιβολής φιλοσοφίας στη Ρώμη, τον βίο των παιδικών φιλοσόφων, και των επιχειρημάτων από αυτούς παιδικών ανδρών της Ρώμης. Η μελέτη περιλαμβάνει και αφηγήσεις παιδικών γεγονότων, συνδέονται με τη δράση των παιδικών κωμικών ανδρών. Διαβάσει των αφηγήσεων κωμικών παρουσιάζεται το ιστορικό πλαίσιο της επαγγελίας των παιδικών στη μάχη και στη δράση των παιδικών ανδρών της Ρώμης. Έκδηλα προβάλλουν η παιδικότητα, ο παιδικός μόχθος και η ιδιοκτησία του συγκεκριμένου στην έρευνα.

Για την εξέλιξη μελέτη του με θέμα: «Η επαγγελία των παιδικών στην παιδική ζωή της Ρώμης» απενεργείται το βραβείο Γραμματείας Θ. Φωτεινός, με χρηματικό ποσό 6.000 ευρώ, στον κ. Χρήστο Μπαλόγλου.

Ακριβές αντίστυχο

Αθήνα, 28 Δεκεμβρίου 2004

Ο Γενικός Γραμματέας

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΤΣΑΝΗΣ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	56
1. Ἠθική καί Πολιτική στήν Στοά	57
1.1. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἀρχαίας Στοᾶς καί οἱ ἀπόψεις τους γιά τήν εὐδαιμονία	57
1.2. Ἡ πολιτική φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν καί τά «κάτοπτρα ἡγεμόνων»	58
1.3. Ἡ Πολιτεία τοῦ Ζήνωνος καί ἡ σημασία τοῦ «κοινοῦ νόμου»	60
1.4. Ἡ ἄρμονία μέ τόν φυσικό νόμο, θεμέλιο τῆς πολιτικῆς συγκροτήσεως	61
1.5. Ἡ πολιτική τοῦ Ἀντίοχου Δ΄ τοῦ Ἐπιφανοῦς καί οἱ ιδιότητες τοῦ βασιλέα-εὐεργέτη κατά τόν Ἀριστέα	62
2. Ἡ πρόσληψη τῆς φιλοσοφίας καί εἰδικώτερα τῶν στωϊκῶν δοξασιῶν στήν Ρώμη	67
2.1. Γενικά	67
2.2. Ἡ πορεία προσλήψεως τῆς φιλοσοφίας στήν Ρώμη	67
3. Ἡ πολιτική τοῦ Μάρκου Κάτωνος τοῦ Πρεσβυτέρου, τοῦ Κάτωνος τοῦ Νεωτέρου καί τοῦ Τίτου Φλαμίνιου σύμφωνα μέ τίς στωϊκές δοξασίες	74
3.1. Γενικά	74
3.2. Τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Κάτωνος	74
3.3. Ἡ πολιτική τοῦ Κάτωνος	75
3.4. Ἡ στωϊκή ἐπίδραση στό ἔργο τοῦ Κάτωνος τοῦ Νεωτέρου	76
3.5. Ἡ πολιτική δράση τοῦ Τίτου Φλαμίνιου	77
4. Ἡ ἐπίδραση τῆς Στοᾶς στήν πολιτική τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιώνων»	79
4.1. Γενικά	79
4.2. Ἡ προσαρμογή τοῦ στωϊκοῦ σοφοῦ στό Imperium	79
4.3. Ἡ συγκρότηση τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιώνων»	80
4.4. Ἡ παρουσία καί συμβολή τοῦ Πολυβίου	81
4.5. Ἡ συνεισφορά τῶν τελευταίων ἐκπροσώπων τῆς Ἀρχαίας Στοᾶς στήν πολιτική τῶν Ρωμαίων	83
4.6. Λόγοι ἐλεύσεως τοῦ Παναϊτίου στήν Ρώμη καί ἡ ἐνταξή του στόν «Κύκλο τῶν Σκιπιώνων»	83
4.7. Ἠθική καί πολιτική φιλοσοφία κατά τόν Παναίτιο	85
4.8. Τά μέλη τοῦ «Κύκλου» καί ἡ πολιτική τους δραστηριότητα ὡς συνέπεια τῆς ἐπιδράσεως τῆς Στοᾶς	88
4.9. Ἡ ἐπίδραση τοῦ «Κύκλου» ἐπί τοῦ Κικέρωνος	91
5. Ἡ Στωϊκή ἐπίδραση στήν πολιτική τῶν Γράκχων	97
5.1. Ἡ κατάσταση στήν Ρώμη καί ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Τιβερίου Γράκχου	97
5.2. Ἡ παρουσία καί συμβολή τοῦ Βλοσσίου	100
5.3. Δυσκολίες γιά τήν πραγματοποίηση τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Τιβερίου Γράκχου	101
5.4. Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀττάλου Γ΄ τῆς Περγάμου καί ἡ ἐπίδρασή της στήν μεταρρύθμιση τοῦ Τιβερίου Γράκχου	102
5.5. Ἡ ἀποδοχή τῆς διαθήκης ἀπό τόν Τιβέριο καί ἡ τραγική κατάληξη τῆς μεταρρυθμίσεως	103
5.6. Ἡ συμβολή τοῦ Βλοσσίου ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἀνακρίσεως	104
5.7. Τό κίνημα τοῦ Ἀριστονίκου στήν Πέργαμο	104
5.8. Ἡ παρουσία τοῦ Βλοσσίου στήν Πέργαμο	105
5.9. Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Γαίου Γράκχου	106
5.10. Τελικά συμπεράσματα - Ἀποτίμηση τῆς συμβολῆς τοῦ Βλοσσίου	107
6. Ἡ Στωϊκή ἐπίδραση στούς αὐτοκρατορικούς χρόνους	114
6.1. Ἡ κυριαρχία τῆς Στοᾶς κατά τούς αὐτοκρατορικούς χρόνους	114
6.2. Ὁ Σενέκας καί ἡ Στοά	115
6.3. Ἡ σημασία τῶν Στωϊκῶν Μουσωνίου Ρούφου καί Ἐπικτήτου	117
6.4. Μάρκος Αὐρήλιος: Ὁ φιλόσοφος-βασιλέας	120
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	122

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- AClas Acta Classica, Johannesburg
 AJPh American Journal of Philology, Baltimore
 ANRW Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, hg. von Hilderbrand Temporini. Berlin - New York
 Athenaeum Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell' Antichità, Pavia.
 BKE Τό Βήμα τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν, Βόλος
 Βκρ. Βιβλιοκρισία
 Βυζκ. Βυζαντιακά. Περιοδική ἔκδοση Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας, Θεσσαλονίκη
 CAH Cambridge Ancient History. Edit. by S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth. Cambridge Univ. Press, 1926-39
 Chiron Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
 CJ The Classical Journal, London
 CP The Classical Philology, Chicago
 CQ The Classical Quarterly, London
 Δευκαλίων Δευκαλίων. Περιοδική ἔκδοση γιὰ τήν ἔρευνα καί τήν κριτική, Ἀθήνα
 Διογ. Λαερτ. Διογένους Λαερτίου, Βίοι Φιλοσόφων
 Διοδ. Σικ. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκη Ἱστορική
 Δωδώνη ΔΩΔΩΝΗ. Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα
 ΕΕΦΣΠΑ Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήναι
 Eirene Eirene. Studia graeca et latina, Praha
 Ε.Φ.Ε. Ἑλληνική Φιλοσοφική Ἐπιθεώρηση, Ἀθήνα
 Ἑλληνικά Ἑλληνικά. Φιλολογικόν, ἱστορικόν καί λαογραφικόν περιοδικόν σύγγραμμα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη
 Eutropius Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*
 Euseb., Praep. Εὐσεβίου, *Εὐαγγελική Προπαρασκευή*, 2 τόμοι. Ἀθήναι:
 Evang. Ἀποστολική Διακονία, 1960 (ΒΕΠΕΣ 25, 26)
 Φ. Φιλοσοφία. Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήναι
 FGrH F. Jacoby, ed., *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Berlin-Leiden, 1923-58
 Florus L. Annaei Flori, *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC. Libri II*.
 Gnomon Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte Klassische Altertumswissenschaft, München
 G & R Greece and Rome, Oxford
 Hermes Hermes. Zeitschrift für die Klassische Philologie, Wiesbaden
 Historia Historia. Revue d' histoire ancienne, Wiesbaden
 HN Plinius, *Historia Naturalis*
 HThR Harvard Theological Review, Cambridge (Mass.)
 IEE Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐκδ. Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, Ἀθήνα.
 IGR (R) R. Cagnat, P. Jouguet et G. Lafaye, eds., *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Perinentes*, Paris 1906-1928
 Ins. V. Perg. *Die Inschriften von Pergamon*, hg. von M. Fraenkel, Altertümer von Pergamon. VIII 1 und 2, Berlin 1890 und 1895
 Ἴουστίνου Ἴουστίνου, *Ἐπιτομή τῆς Historia Philippica τοῦ Πομπηίου Τρώγου*
 IRSH International Review of Social History, New York
 ΙστΘεμ. Ἱστορικά Θέματα, Ἀθήνα
 JHS Journal of Hellenic Studies, London
 JRS Journal of Roman Studies, London
 Κλήμεντος, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς*. Ἀθήναι, Ἀποστολική
 Στρωματεῖς Διακονία τῆς Ἑλλάδος, 1956 [ΒΕΠΕΣ 7,8]
 Klio Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Leipzig-Berlin
 Κ.Σ. Κυπριακαί Σπουδαί, Λευκωσία
 Long/Sedley A.A. Long and D.N. Sedley, eds., *The Hellenistic Philosophers*, vol.2: Greek and Latin Texts with Notes and Bibliography. Cambridge - New York - Melbourne: Cambridge Univ. Press, 1987, 1989²
 Λ.Σ. Λακωνικά Σπουδαί. Περιοδικόν Σύγγραμμα τῆς Ἑταιρείας Λακωνικῶν Σπουδῶν, Ἀθήναι
 MDAI (A) Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athen
 MDAI (I) Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Istanbul

- MIET Μορφωτικό Ίδρυμα τής Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα
- MRR T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, vols. I-II. New York: American Philological Association, 1951-1952 [1968], vol. III. Atlanta: Georgia Scholars Press, 1986
- MusHelv. Museum Helveticum. Revue suisse pour l' étude de l' antique classique, Basel-Bale.
- NC Numismatic Chronicle
- NEσ. Νέα Ἑστία, Ἀθήνα
- OGIS W. Dittenberger, ed., *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae, I-II*. Leipzig 1903-1905
- Orosius Orosius, *Historiarum adversus paganos*
- O.T. Οἰκονομικός Ταχυδρόμος, Ἀθήνα
- Παρν. Παρνασσός. Φιλολογικόν Περιοδικόν, Ἀθήναι
- PBA Proceedings of the British Academy, Oxford
- Philologus Philologus. Zeitschrift für die Klassische Philologie, Berlin
- PhW Philologische Wochenschrift, Berlin
- Πλάτων ΠΛΑΤΩΝ. Περιοδικόν τῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων, Ἀθήναι
- PP La Parola del Passato. Rivista di studi antichi, Napoli
- RAC Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart: A. Hiersemann Verlag
- RE Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
- RÉA Revue des Études Anciennes, Talence
- RÉG Revue des Études Grecques, Paris
- RÉL Revue des Études Latines, Paris
- RhMus. Rheinisches Museum für Klassische Philologie, Frankfurt am Main.
- RIDA Revue Internationale des Droits Antiquité, Paris
- RIFC Rivista di Filologia e d' Istruzione Classica, Torino
- RPol. Review of Politics, Chicago
- RSA Rivista Storia dell' Antichità, Bologna
- SEHWW M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 vols. New York: Oxford Univ. Press, 1941 [ἀνατ. London: Routledge, 1998]
- Σούδα Βυζαντινὸ Λεξικὸ Σούδα. Εἰσαγωγὴ Β. Κατσαρός. Θεσσαλονίκη, Θύραθεν ἐκδόσεις, 2003
- Stob. Ioannis Stobaei, *Anthologium recensuerunt* C. Wachsmuth et O. Hense. Berolini apud Weidmannos, MCMLVIII.
- Straaten *Panaetii Rhodii Fragmenta*. Collegit tertioque edidit Modestus van Straaten O.E.S.A. Leiden: E.J. Brill, 1962 [Philosophia Antiqua]
- SVF *Stoicorum Veterum Fragmenta*, collegit Ioannes ab Arnim, vols. I-III. Lipsiae, 1903 [repr. Stuttgartiae: Teubner 1964]
- Syll³ W. Dittenberger, ed., *Sylloge Inscriptionum Graecarum*. Leipzig, 3. Auflage, 1915-24
- Titus Livius Titus Livius, *Ab urbe condita*. History of Rome and Periochae
- Valerius Maximus Valerius Maximus, *Factorum et Dictorum Memorabilium Libri*
- Vell. Patere. Velleius Patereculus, *Res gestae divi Augusti*
- YCS Yale Classical Studies, Harvard
- Ζήνων ὁ Κιτιεύς Κ.Π. Μιχαηλίδη, μετὰ τῶν συνεργατῶν Ἄ. Λουκά καὶ Ἐφης Χ/αντωνίου-Δημοσθένους, *Ζήνων ὁ Κιτιεύς*. Γενικὴ Ἐποπτεία Π. Σταύρου. Λευκωσία 1999 [Ἀρχαία Κυπριακὴ Γραμματεία]

Σημείωση: Ἡ εἰκονογράφηση τῆς παρούσας δημοσίευσης, καθὼς καὶ κάποιες ἀπὸ τίς συνοδευτικὲς τῆς λεζάντες, προέρχονται ἀπὸ τὰ: α) Περιοδ. *Ἱστορικά θέματα*, τεύχ. 44, Ὀκτώβριος 2005, σσ. 24, 29, 34, 35, 37, 67, 79 καὶ β) Παναγιώτῃ Γ. Φούγια, *Κικέρων, ὁ Ἑλληνολάτρης Φιλόσοφος Πήτορας*, ἐκδ. «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, Ἀθήνα 2001, σ. 202 καὶ ἐξώφυλλο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οί μαρτυρίες πού παραδίδει ὁ Κικέρων σέ διάφορα ἔργα του¹, ὅτι κορυφαῖοι Ρωμαῖοι νομομαθεῖς καί πολιτικοί ὑπῆρξαν μαθητές στωϊκῶν φιλοσόφων ἢ ἐνστερνίσθησαν τά δόγματα τῆς Στωᾶς, ἀλλά παράλληλα καί ἡ διαπίστωση τοῦ Στράβωνος² ὅτι ἡ Ταρσός τῆς Κιλικίας εὐτύχησε νά ἀναδείξει μία σειρά στωϊκῶν φιλοσόφων πού δίδαξαν στήν Ρώμη ἀποδεικνύει, νομίζουμε, τήν ἐπίδραση τῶν Στωϊκῶν στήν πολιτική τῆς Ρώμης.

Ἡ προκήρυξη τοῦ ἐν λόγῳ θέματος ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν παρέσχε τήν ἀφορμή γιά τήν συγγραφή τῆς παρούσης μελέτης. Ἡ βράβευση τῆς ὑπῆρξε γιά τόν γράφοντα πηγῆ βαθεῖας χαρᾶς καί ἱκανοποιήσεως, καί γι' αὐτό καί ἀπό τήν θέση αὐτή ἐκφράζονται βαθεῖες εὐχαριστίες πρὸς τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καί ἰδιαίτερα πρὸς τόν Εἰσηγητή τοῦ θέματος Ἀκαδημαϊκό Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο.

Τό κορυφαῖο ζήτημα τῆς ἐνασχολήσεως τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀρχαίας Στωᾶς μέ τά πολιτικά πρόβλήματα τοῦ καιροῦ τους εἶναι τό θέμα τοῦ πρώτου κεφαλαίου. Στωϊκοί φιλόσοφοι συνέγραψαν ἔργα πολιτικῆς φιλοσοφίας — ἐντασσόμενα στό εἶδος τῶν «ἡγεμονικῶν κατόπτρων» —, τά ὁποῖα προσπαθοῦν νά διαπλάσσουν τόν βασιλέα-εὐεργέτη. Σημαίνοντες Στωϊκοί διετέλεσαν σύμβουλοι ἡγεμόνων ἢ βασιλέων καί ἄφησαν ἀνεξίτηλη τήν ἐπιρροή τους στήν πολιτική δράση τους.

Τό δεύτερο κεφάλαιο, σύντομο σέ ἔκταση, διερευνᾷ τούς τρόπους προσλήψεως τῆς φιλοσοφίας στήν Ρώμη. Ἰδιαίτερα δίδεται ἔμφαση στόν τρόπο ὑποδοχῆς τῶν στωϊκῶν δόξασιν στήν Ρώμη.

Κορυφαῖοι πολιτικοί καί στρατιωτικοί ἄνδρες τῆς Ρώμης τῶν δημοκρατικῶν χρόνων ἄσκησαν τήν δραστηριότητά τους σύμφωνα μέ τήν διδα-

σκαλία τῆς Στωᾶς. Οἱ περιπτώσεις τοῦ Μάρκου Κάτωνος τοῦ Πρεσβύτερου, τοῦ δισέγγονου τοῦ Κάτωνος τοῦ Νεωτέρου καί τοῦ Τίτου Φλαμίνιου ἀποδεικνύουν περίτρανα τήν ἐπίδραση τῆς Στωᾶς. Τοῦτο εἶναι τό θέμα τοῦ τρίτου κεφαλαίου.

Ὁ Αἰμίλιος Παῦλος, ὁ νικητής τοῦ τελευταίου βασιλέως τῶν Μακεδόνων Περσέως, ἀπέκτησε ὡς λάφυρο τήν τεραστῖα βιβλιοθήκη τοῦ ἠττημένου καί ἀπέριψε ὅλα τά ἄλλα λάφυρα. Ἡ βιβλιοθήκη αὐτή, ἐγκατεστημένη στήν οἰκία του, ἀπετέλεσε τόν πυρῆνα γιά τήν συγκρότηση τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιόνων». Ἀποφασιστική καί καταλυτική ὑπῆρξε ἡ δραστηριότητα καί δράση τοῦ ἱστορικοῦ Πολυβίου καί τοῦ φιλοσόφου Παναιτίου, καί ἰδιαίτερα τοῦ δευτέρου, στήν διάδοση τῶν στωϊκῶν δόξασιν. Πλεῖστα μέλη τοῦ «Κύκλου», κορυφαῖοι πολιτικοί καί νομομαθεῖς τῆς Ρώμης, ὅπως ἐκθέτουμε στό τέταρτο κεφάλαιο, ἐνστερνίσθησαν τήν στωϊκή θεωρία.

Τό πέμπτο Κεφάλαιο πραγματεύεται τό πλέον δυσχερίστο πρόβλημα: τήν συμβολή καί συμμετοχή τοῦ στωϊκοῦ Βλοσσίου τοῦ Κυμαίου στήν μεταρρύθμιση τοῦ Τιβερίου Γράκχου. Κατά τήν ἀποτίμηση τῆς συνεισφορᾶς του, ἡ ὁποία ἀναδεικνύεται μέ βάση τήν ἀπόδρασή του στήν Πέργαμο καί τήν συμμετοχή του στό κίνημα τοῦ Ἀριστονίκου, ἀποτυπώνεται ἐκδηλα ἡ ἐπίδραση τῆς Στωᾶς.

Τό ἕκτο κεφάλαιο ἀναδεικνύει τήν κυριαρχία τῆς Στωᾶς στους αὐτοκρατορικούς χρόνους. Τέσσερις φιλόσοφοι διδάσκουν καί στοχάζονται τήν περίοδο αὐτή. Ὁ Σενέκας, ὁ Μουσώνιος Ρουφος, ὁ μαθητής του Ἐπίκτητος καί ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ φιλόσοφος-βασιλέας, ὁ ὁποῖος γράφει στήν ἐλληνική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Cicero, *Paradoxa Stoicorum*, Proemium 2 γιά τόν Μάρκο Κάτωνα τόν Πρεσβύτερο. Cicero, *De re publica* I xii 18 γιά τόν Spurius Mummius. Cicero, *Pro Murena oratio* XXXVI 75 γιά τόν Αἴλιο Τυβέρωνα.

2. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' V 15 (C. 675).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ἠθική καί Πολιτική στήν Στοά

«Πάλιν ἐν τῇ Πολιτείᾳ παριστάντα πολίτας καί φίλους καί οἰκείους καί ἐλευθέρους τοὺς σπουδαίους μόνον...». Διογ. Λαερτ., *Βίοι Φιλοσόφων* VII 33.

1.1. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἀρχαίας Στοᾶς καί οἱ ἀπόψεις τους γιά τήν εὐδαιμονία

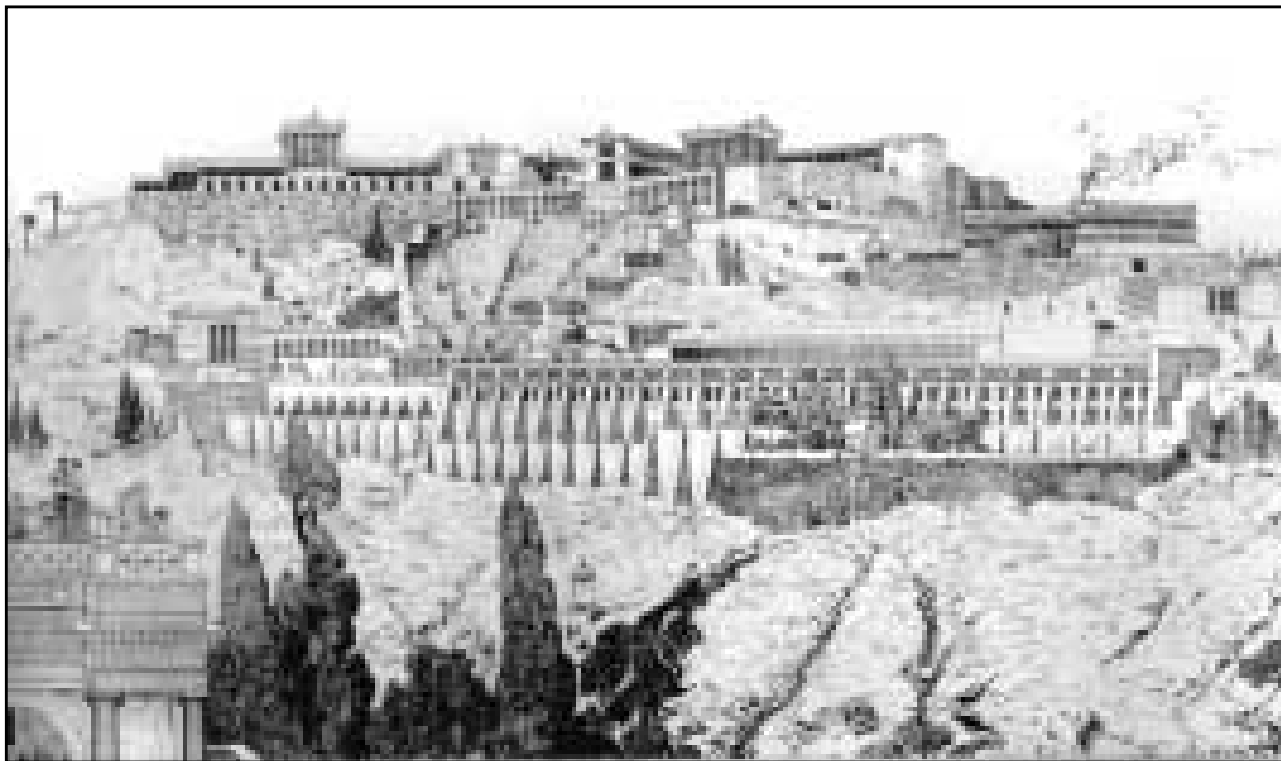
Ἡ Στωϊκή Φιλοσοφία καθιέρωσε στόν ἀρχαῖο κόσμο, κατά τήν περίοδο πού μεσολάβησε ἀνάμεσα στόν Μ. Ἀλέξανδρο καί Μ. Κωνσταντῖνο ἕνα σύστημα φιλοσοφίας, ἠθικῆς καί θρησκείας, τό ὁποῖο ἔγινε ἀποδεκτό σέ πολλούς διανοουμένους τῆς ἐποχῆς. Δίκαια χαρακτηρίσθηκε ἡ Στοά «ὡς ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κόσμου»¹ καί ἀναγνωρίσθηκε ὡς τό «σπουδαιότερο καί μακροβιότερο σύστημα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας μετά τόν Ἀριστοτέλη»², ὡς ἔκφραση μιᾶς νέας θεωρήσεως τῆς ζωῆς, βασικό στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς εὐφορίας καί τοῦ δημιουργικοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου τῶν ἐλληνικῶν χρόνων.

«Ζήνων Μνασέου ἡ Δημέου Κιτιεύς ἀπό Κύπρου, πολίσματος Ἑλληνικοῦ Φοίνικας ἐποίκους ἐσχηκός», γράφει ὁ Διογένης Λαέρτιος³, ὁ ὁποῖος προσθέτει: «[...] Ἀπολλώνιος δέ φησιν ὁ Τύριος ὅτι ἰσχνός ἦν, ὑπομήκης, μελάγχρους. ὅθεν τις αὐτόν εἶπεν Αἰγυπτίαν κληματίδα...»³. Οἱ φράσεις αὐτές, καθώς καί τό ἀνέκδοτο πού ἐμφανίζει τόν Κυνικό Κράτητα τόν Θηβαῖο νά τόν ἀποκαλεῖ «Φοινικίδιον»⁴, κάνουν ἀρκετούς⁵ νά πιστεύουν ὅτι ὁ Ζήνων δέν εἶχε σχέση μέ ὁ,τιδήποτε τό ἐλληνικό. Παρόλα αὐτά, ὁ ἰδρυτής τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας ἔφθασε στήν Ἀθήνα τό 312/311 ὡς ναυαγός καί συνδέθηκε ὄχι μόνον μέ τόν Κράτητα τόν Θηβαῖο, ἀλλά καί τούς κορυφαίους Πλατωνικούς, Σχολάρχες τῆς Ἀκαδημίας, τόν Ξενοκράτη τόν Χαλκηδόνιο καί τόν Πολέμωνα — καί προπάντων μέ τόν δεύτερο, γιατί ὁ Ξενοκράτης πέθανε στό ἔτος 314 — καθώς καί τόν Στίλωνα τόν Μεγαρέα πού ἦταν σπουδαῖος δάσκαλος τῆς διαλεκτικῆς· «δεινός δ' ἄγαν ὡς ἐν τοῖς ἐριστικοῖς ἀνῆρει καί τὰ εἶδη»⁷. Ὁ Ζήνων, σέ ἀντίθεση μέ τούς Ἀκαδημεικούς, τούς Περιπατητικούς καί τούς Ἐπικουρείους πού εἶχαν τά κέντρα τους — τήν Ἀκαδημία, τό Λύκειο καί τόν Κῆπο ἀντίστοιχα —, δέν ἐγκαταστάθηκε πουθενά, δέν ἰδρύσε τήν Σχολή του σέ ἕναν ὀρισμένο τόπο. «Δική της ἐστία δέν ἀπέκτησε ποτέ ἡ σχολή»⁸. Τό γεγονός αὐτό, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Π.

Κανελλόπουλος⁹, δέν εἶναι τυχαῖο καί ἀσήμαντο, ἀποτελεῖ «ἕνα προμήνυμα ὅτι οἱ Στωϊκοί διδάσκαλοι δέν θά συνδέονταν ποτέ μέ ἕνα κέντρο στήν Ἀθήνα, ἀλλά θά σκόρπιζαν σέ ὀλόκληρο τόν κόσμο»¹⁰. Ὁ Διογένης Λαέρτιος περιγράφει τήν «Ποικίλη Στοά» μέ τήν φράση «Ἀνακάμπτων δὴ ἐν τῇ ποικίλῃ στοᾷ τῇ καί Πεισιανακτίῳ καλουμένη, ἀπό δὲ τῆς γραφῆς τῆς Πολυγνώτου ποικίλη, διετίθετο τοὺς λόγους [...] Προσῆσαν δὴ λοιπὸν ἀκούοντες αὐτοῦ καί γιά τοῦτο Στωϊκοί ἐκλήθησαν καί οἱ ἀπ' αὐτοῦ ὁμοίως...»¹¹, ἐνῶ ὁ Πausanias γράφοντας «τὴν στοάν, ἣν Ποικίλην ὀνομάζουσιν ἀπὸ τῶν γραφῶν»¹², δέν κάνει ὅποια-δήποτε ἀναφορά στόν Ζήωνα. Τό ὅτι «ἀνακάμπτων» ὁ Ζήνων, δηλαδή βηματίζοντας ἀπό τό ἕνα ἄκρο στό ἄλλο τῆς Στοᾶς καί ξαναγυρίζοντας στά βήματα του, μιλοῦσε καί δίδασκε, δέν θεωρήθηκε ἀπὸ τόν Pausanias ὡς κάτι πού εἶχε συνδέσει τόν φιλόσοφο καί τήν σχολή του. Ὁ τόπος, ἄλλωστε, ἦταν δημόσιος, ἦταν ἕνας διάδρομος, κλειστός ἀπὸ τήν μιὰ μεριά καί ἀνοικτός ἀπὸ τήν ἄλλη¹³. Ἀξίζει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ Χρῦσιππος δίδασκε στό Λύκειον¹⁴.

Τό ἔτος 301/300, ἐπὶ ἄρχοντος Κλεάρχου, ἀναγνωρίζεται ὡς ἔτος ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς του. Πρῶτος ὁ Ζήνων ὠρίσε ἔσχατο «τέλος» γιά τήν τελείωση τοῦ ἀνθρώπου τό «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν»¹⁵, ὅτι δηλαδή ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά κατευθύνει τήν ζωή του κατά τρόπο ὁμολογοῦ πρός τήν φύση του. Ποιά εἶναι ὅμως ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου; Φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, ἀναφέρει ὁ Ζήνων, τό «κατ' ἀρετὴν ζῆν. Πρὸς τὴν ἀρετὴν ἡμᾶς ἡ φύσις ἄγει»¹⁶. Ὁ Κικέρων τό ἀποδίδει γιά τόν ἀρχηγέτη τοῦ στωϊκισμοῦ ὡς ζωὴ «a conciliatone naturae»¹⁷.

Γιά νά ἐπιτύχει στό ἔργο αὐτό ὁ ἄνθρωπος, πρέπει νά γίνῃ «τεχνίτης [...] τῆς ὀρμῆς»¹⁸, πρέπει νά ἔχει τήν ἱκανότητα νά αισθάνεται καί νά ἀντιλαμβάνεται, πού εἶναι τό «οἰκεῖον», ἐκεῖνο δηλαδή πού ταιριάζει στήν δική του φύση καί στήν φύση τοῦ κάθε ὄντος. Μέ τήν ἱκανότητα αὐτὴ ἀποκτᾷ τήν «οἰκείωσιν», ἀπονέμει τό «οἰκεῖον» καί πράττει τό «οἰκεῖον». Ἡ «οἰκείωσις» εἶναι γιά τοὺς Στωϊκοὺς ἡ ἀρχὴ τῆς δικαιοσύνης¹⁹.

Ἀναπαράσταση τῆς ἀκρόπολης τῆς Περγάμου κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴ Περίοδο, ἀπὸ τοὺς Bohn καὶ Koch (1886).

Ὁ Στωϊκὸς θεραπευτὴς φιλόσοφος ὀφείλει νὰ δείξει στὸν ἄνθρωπο πὺ ὑποφέρει ὅτι δέν ἔχει ἀσκήσει κατάλληλα ὅλες τίς δυνάμεις τῆς ψυχῆς του καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνες πὺ θά τὸν ὀδηγοῦσαν στὴν ἀποφυγὴ τῶν ἐσφαλμένων κρίσεων. Γιά τὸν λόγο αὐτό, ἡ θεραπευτικὴ διδασκαλία τῶν Στωϊκῶν προϋποθέτει τὴν ἐξήγηση τῆς φύσεως τῶν παθῶν καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἐπιδράσεώς τους στὴν ψυχικὴ κατάσταση τοῦ διαταραγμένου συναισθηματικὰ ἀνθρώπου. Δέν εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι «ὁ σκοπὸς τῆς θεραπείας ἦταν νὰ προωθῆσει καὶ νὰ ὑποστηρίξει τὴν πραγματοποίηση μιᾶς μετρημένης συναισθηματικῆς ζωῆς»²⁰.

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος κατορθώσει νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὰ πάθη του, τότε οἱ πράξεις του γίνονται «καθήκοντα», ἐνέργειες πὺ ἐκφράζουν ἐκεῖνο πὺ ταιριάζει στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, «τὸ ἀκόλουθον ἐν τῇ ζωῇ», τὴν ἠθικὴ συνέπεια²¹. Μὲ αὐτὴ καὶ μόνο τὴν πορεία φθάνει ὁ ἄνθρωπος στὴν εὐδαιμονία, ἀφοῦ ἡ ἀρετὴ εἶναι «αὐτάρκης πρὸς εὐδαιμονίαν»²². Ἡ ἀνάγκη νὰ ἐνδιαφέρεται ὁ ἄνθρωπος γιά τὸ «εὖ ζῆν» εἶχε τονισθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς «τέλος» τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἢ καὶ ὡς «τέλος» (σκοπὸς) τῆς ἐπιδράσεως τῆς φιλοσοφίας στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Αὐτὴ ἡ ἠθικὴ ἀρχὴ διέπει ἀσφαλῶς καὶ τίς

δύο φιλοσοφικὲς Σχολές τῶν Ἑλληνιστικῶν Χρόνων, τῶν Ἐπικουρείων καὶ τῶν Στωϊκῶν. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στίς δύο Σχολές ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἐπικούρειοι ἀντελήφθησαν τὴν εὐδαιμονία ὡς ἓνα στοιχεῖο ἢ γνώρισμα τοῦ ὁμαδικοῦ τρόπου ζωῆς, στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἀσκεῖται ὁ ἄνθρωπος καθημερινά, ἐνῶ οἱ Στωϊκοὶ ἀντιμετώπισαν τὴν εὐδαιμονία ὡς ἐσωτερικὴ ἀσκηση τοῦ ἀτόμου γιά τὴν ἐπικράτηση τοῦ λογικοῦ, δηλαδή τοῦ ἡγεμονικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς, ἐπὶ τῶν παθῶν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό διαμόρφωσαν τὴν διδασκαλία τους μέ κριτήριον τὸν προσδιορισμὸ τῶν τεχνικῶν συμβουλῶν ἢ ἐξηγήσεων πὺ ἦσαν κατάλληλες γιά τὴν ἐνίσχυση καὶ τὴν τελικὴ ἐπικράτηση τοῦ λόγου. Μὲ τὴν ἀπόλυτη ἐσωτερικὴ ἐλευθερία πὺ χαρίζει ἀρετὴ, ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου δέν γνωρίζει ἐμπόδια, ὁ ἄνθρωπος ἀπολαμβάνει τὴν «εὐροίαν βίου», πὺ εἶναι τὸ κύριον χαρακτηριστικὸ τῆς εὐδαιμονίας²³.

1.2 Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν καὶ τὰ «κάτοπτρα ἡγεμόνων»

Οἱ Στωϊκοὶ, ἂν καὶ συγκέντρωσαν τὴν προσοχή τους στὴν ἠθικὴ, ἔδειξαν, ἀπὸ τὰ πρῶτα τους ἤδη βήματα, τὴν διείσδυσή τους στὸ περιβάλλον καὶ στὴν ψυχὴ τῶν βασιλέων τῆς Ἑλληνιστικῆς

Ἐποχῆς καί τῶν Ρωμαίων πολιτικῶν καί αὐτοκρατορῶν. Δέν εἶναι χωρίς ἀξία νά ἐξαρθεῖ τό γεγονός ὅτι οἱ Στωϊκοί συνέγραψαν ἀρκετά ἔργα πολιτικῆς φιλοσοφίας. Στήν κριτική πού ἀσκεῖ ὁ Πλούταρχος στούς Στωϊκοίς, ὅτι «ἐπεὶ τοίνυν πολλὰ μὲν ὡς ἐν ὀλίγοις αὐτῶ Ζήνωνι πολλὰ δὲ Κλεάνθει πλείστα δὲ Χρυσίππῳ γεγραμμένα τυγχάνει περὶ πολιτείας καὶ τοῦ ἀρχεσθαι καὶ ἀρχεῖν καὶ δικάζειν καὶ ρητορεύειν, ἐν δὲ τοῖς βίοις οὐδενὸς ἔστιν εὐρεῖν οὐ στρατηγίαν οὐ νομοθεσίαν οὐ πάροδον εἰς βουλὴν οὐ συνηγορίαν ἐπὶ δικαστῶν οὐ στρατείαν ὑπὲρ πατρίδος οὐ πρεσβείαν οὐκ ἐπίδοσιν, ἀλλ' ἐπὶ ξένης ὡσπερ τινὸς λωτοῦ γευσάμενοι σχολῆς τὸν πάντα βίον οὐ βραχὺν ἀλλὰ παμμήκη γενόμενον διήγαγον ἐν λόγοις καὶ βιβλίοις καὶ περιπάτοις, οὐκ ἀδελφὸν ὅτι τοῖς ὑφ' ἐτέρων γραφομένοις καὶ λεγομένοις μᾶλλον ἢ τοῖς ὑφ' αὐτῶν ὁμολογουμένων ἔζησαν»²⁴ ὀφείλουμε νά ἀναφέρουμε ὅτι ἀπὸ τοὺς εἴκοσι πέντε συνολικά σωζόμενους τίτλους ἔργων τοῦ Ζήνωνος, δύο ἀφορῶν πολιτικά συγγράμματα²⁵, ἀπὸ τοὺς 57 συνολικούς τίτλους τοῦ Κλεάνθους, τρεῖς τίτλοι ἀναφέρονται σέ θέματα πολιτικῆς φιλοσοφίας²⁶, στόν Περσαῖο ἐνυπάρχουν τρεῖς ἀπὸ τοὺς ἑνδεκά συνολικούς τίτλους τῶν ἔργων του μέ περιεχόμενο πολιτικῆς²⁷, στόν Σφαῖρο τέσσερις πολιτικές πραγματείες, ἀπὸ τὰ τριάντα συνολικά ἔργα του²⁸, στόν Διονύσιο ἀπὸ τήν Ἡράκλεια μόνον δύο πολιτικές πραγματείες ἀπὸ ἕναν μὴ ἀκριβῆ ἀριθμὸ ἔργων²⁹ καὶ στόν Χρυσίππο μόνον δύο πολιτικές πραγματείες, ἀπὸ τὰ 163 συνολικά ἔργα³⁰. Ἐξάιρεται, ὅμως, τό γεγονός³¹ ὅτι τὰ ἐπιφανῆ μέλη τῆς Ἀρχαίας Στοᾶς συνεδέθησαν μέ τοὺς ἡγεμόνες τῆς ἐποχῆς τους. Ἀκολουθώντας πιστά τήν διδασκαλία τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας ὁ Μακεδόνας βασιλέας Ἀντίγονος Γονατᾶς (283-239, βασ. 276-239), πού εἶχε μαθητεύσει κατὰ τήν νεότητά του στήν Ἀθήνα³², καὶ ἀποτελοῦσε τό πρότυπο τοῦ «φιλοσόφου βασιλέα»³³, χαρακτηρίζε τήν βασιλεία ὡς μία «ἐνδοξον δουλείαν»³⁴ καὶ ζήτησε ἀπὸ τόν Ζήωνα νά ἐγκατασταθεῖ δίπλα του γιά νά γίνε «παιδευτής» ὄχι μόνο τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀλλά «πάντων [...] Μακεδόνων συλλήβδην»³⁵. Ὁ Ζήνων δικαιολογήθηκε ὅτι δέν μπορεῖ νά πάει: «Ἐγὼ δὲ συνέχομαι σώματι ἀσθενεῖ διὰ γήρας ἐτῶν γὰρ εἰμὶ ὀγδοήκοντα»³⁶ καὶ γιά τόν λόγο αὐτό «ἀπέστειλε δὲ Περσαῖον καὶ Φιλωνίδην τὸν Θηβαῖον»³⁷. Σημαίνοντες μαθητές τοῦ Ζήνωνος³⁸, ὁ Περσαῖος ὁ Κιτιεύς (305-243/2 π.Χ.)³⁹ καὶ ὁ Σφαῖρος ὁ Βορυσθενίτης (285-221) ὑπῆρξαν σύμβουλοι τῶν βασιλέων τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς, ὁ πρῶτος τοῦ Μακεδόνα Ἀντιγόνου Γονατᾶ⁴⁰, ὁ δεῦτερος

τοῦ Σπαρτιάτη Κλεομένη Γ'⁴¹. Ἀξιόλογος μαθητής τοῦ Ζήνωνος, ὁ ὁποῖος μετεῖχε στήν πολιτική ζωή, ὑπῆρξε ὁ Χρεμωνίδης. Ὁ Χρεμωνίδης, σέ ἀντίθεση μέ τόν Περσαῖο, συμμαχώντας μέ τοὺς Πτολεμαίους καὶ τήν Σπάρτη, συντάχθηκε μέ τήν ἀντιμακεδονική πολιτική παράταξη τῶν Ἀθηναίων. Τό γεγονός αὐτό ἀποδεικνύει, ὅπως σωστά παρατηρήθηκε⁴², ὅτι ἀπὸ τήν ἀρχή ὁ Στωϊκός, παρά τίς φιλομακεδονικές τάσεις τοῦ ἰδρυτῆ του, ὑπηρετήσε πολλές πολιτικές παρατάξεις καὶ κινήματα, ἔτσι ὥστε ἀργότερα διαμορφώθηκε ἀπὸ τόν Παναίτιο σέ μιά φιλοσοφία τῶν Ρωμαίων ἀρχόντων⁴³. Ὁ κορυφαῖος ἐκπρόσωπος τῆς Μέσης Στοᾶς Παναίτιος ὁ Ρόδιος θά διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλο στόν «Κύκλο τῶν Σικιπίωνων»⁴⁴. Καί οἱ δύο ἐκπρόσωποι τῆς Ἀρχαίας Στοᾶς συνέγραψαν ἔργα μέ τόν τίτλο «Περὶ βασιλείας», τὰ ὅποια ἀνήκουν στό λογοτεχνικό εἶδος τῶν «ἡγεμονικῶν κατόπτρων» (speculum principii, Fürstenspiegel, mirror for princes)⁴⁵, στά ὅποια προσπαθοῦσαν νά σκιαγραφήσουν τόν ἡγεμόνα σύμφωνα μέ τό ἰδανικό πρότυπο τοῦ στωϊκοῦ χαρακτήρα. Πραγματικά, ἐκκινώντας ἀπὸ τήν γνήσια ἑλληνική ἰδέα περὶ δικαίου τῆς ἐξέχουσας προσωπικότητος, οἱ Στωϊκοί θεμελίωσαν τό μοναρχικό δίκαιο τῶν Διαδόχων μέ βάση τίς ἱκανότητες τους, δηλαδή πάνω στά ἔργα μέ τὰ ὅποια ἀπεδείκνυαν στόν κόσμον τίς δυνατότητες τους ὡς στρατιωτικῶν ἡγετῶν καὶ πολιτικῶν⁴⁶. Ἡ μοναρχική ἰδέα ἀνταποκρινόταν θαυμάσια πρὸς τήν στωϊκή κοσμοθεωρία: Ὁ βασιλέας μπορούσε νά κυβερνᾷ πάνω στήν Γῆ, ὅπως ὁ Ζεὺς στόν Οὐρανό, ἀφοῦ ὁ ἐγγεῖος ἀρχοντας ἦταν ὁμοίωμα τοῦ ἐπουρανοῦ. Τοῦτο, μάλιστα, ἦταν μιά σκέψη, τήν ὅποια εἶχε ἐκφράσει ὁ Ἰσοκράτης ἤδη στόν Νικοκλή⁴⁷. Ὁ βασιλέας εἶναι γιά τοὺς ὑπηκόους του «Νόμος Ἐμψυχος»⁴⁸. Μέ τήν μοναρχία ἐκφραζόταν ἡ λογική ἀρχή στήν λειτουργία τοῦ κόσμου. Γιά τόν Στωϊκὸ φιλόσοφο ἔπρεπε νά ἀποτελεῖ ὕψιστο καθῆκον κάθε βοήθεια γιά τήν ἐπικράτηση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς. Ἡ αἴσθηση τοῦ καθήκοντος εἶναι ἐκείνη πού ὠθεῖ τόν ἡγεμόνα νά ἀναλάβει τήν φροντίδα γιά τήν εὐημερία τῶν ὑπηκόων του. Τό ἴδιο πνεῦμα ζεῖ στίς πράξεις καὶ στά κείμενα τοῦ αὐτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου, πού ὑπῆρξε μαθητής τοῦ Ἐπικτήτου: ἄλλωστε καὶ ἡ φράση τοῦ Μ. Φρειδερίκου «Εἶμαι ὁ πρῶτος ὑπηρετής τοῦ κράτους μου» ὑποδηλώνει στωϊκὸ περιεχόμενο⁴⁹. Ἡ Στοά παραδεχόταν τήν ὑπαρξή τῶν θεῶν, μέ τήν διαφορά ὅτι ὁ θεῖος κόσμος, σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἔπαιρνε ἔντονο πανθειστικὸ χαρακτήρα. Πεποί-

θηση τῶν στωϊκῶν ἦταν ὅτι δέν κυβερνᾶ τόν κόσμο ἡ τυφλή Τύχη, ἀλλά ἡ θεία Πρόνοια⁵⁰.

1.3. Ἡ Πολιτεία τοῦ Ζήνωνος καί ἡ σημασία τοῦ «κοινοῦ νόμου»

Τήν ἁρμονία καί τάξη στόν κόσμο αὐτό διασφαλίζει ὁ «κοινός νόμος». Τοῦτο ἀποτυπώνεται μέ πᾶσα διαύγεια στό κείμενο τῆς *Πολιτείας* τοῦ Ζήνωνος πού διασώζει ὁ Πλούταρχος⁵¹. Ὁ Ζήνων διεκήρυττε ὅτι ἀληθινή πατρίδα τοῦ ἀτόμου δέν ἦταν ἡ πόλη τῶν Κλασσικῶν Χρόνων, ἀλλά ἡ Οἰκουμένη, ὁλόκληρος ὁ κόσμος, ὅπου κατοικοῦν ἄνθρωποι. Πρόκειται γιά τήν «κοσμοπόλιν», στήν ὁποία ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τήν ἴδια καταγωγή καί τόν ἴδιο προσορισμό, καί συμβιώνουν κάτω ἀπό ἓνα νόμο ὡς πολίτες μιᾶς πολιτείας: «ἦν γάρ οἶκος αὐτῶ (sc. ἀνθρώπων) καί πόλις ὁ κόσμος [...]. Ἐπεὶ δὲ πᾶσα πόλις εὖνομος ἔχει πολιτείαν, ἀναγκαίως ξυνέβαινε τῷ κοσμοπολίτῃ χρῆσθαι πολιτεία ἧ καί σύμπαρ ὁ κόσμος»⁵². Στόχος τῆς στωϊκῆς ἠθικῆς δέν ἦταν ὁ χρηστός πολίτης, τοῦ ὁποίου τόν ἰδανικό τύπο εἶχε συνθέσει ἄλλοτε ὁ Πλάτων στήν *Πολιτεία* καί στούς *Νόμους*, ἀλλά ἡ ἀνεξάρτητη καί ἐσωτερική ἰσορροπημένη ἀτομική προσωπικότητα⁵³. Καθοριστική γιά τήν εὐημερία τῆς στωϊκῆς πολιτείας εἶναι ἡ φιλία καί ἡ ὁμόνοια⁵⁴. Τοῦτο χαρακτηρίζει τόσο τήν κυνική διανόηση, ὅσο καί τήν «πολιτική μυθιστορία» τῶν Ἑλληνιστικῶν Χρόνων, ἀλλά καί τόν Πλάτωνα⁵⁵. Ὁ θεῖος φιλόσοφος ὀρίζει τήν φιλία μέ ὅρους ὁμονοίας⁵⁶ καί τήν ταυτίζει μέ τήν σωφροσύνη⁵⁷. Ἡ διχόνοια καί ἡ στάση εἶναι ἀδιανόητες στήν «πολύ θαυμαζομένη πολιτεία» τοῦ Ζήνωνος, στήν ὁποία ἐπικρατοῦν οἱ σοφοί, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἐλεύθεροι καί ἀληθινοί πολίτες. Σύμφωνα μέ τά γραφόμενα τοῦ Σκεπτικῶν φιλοσόφου Δίωνος Κασσίου — πρῶτο ἡμισυ τοῦ α' π.Χ. αἰώνα — πού παραδίδει ὁ Διογένης Λαέρτιος⁵⁸, προκύπτει ὅτι στήν «πολιτεία» ἀνήκαν καί οἱ φαῦλοι, μόνον ὅμως οἱ σπουδαῖοι εἶναι ἐλεύθεροι καί ἀληθινοί πολίτες⁵⁹. Παράλληλα, ὁ Ζήνων ἐπαινῆ τόν Ἔρωτα, στόν ὁποῖο ἀποδίδει ἰδιαίτερη ἔμφαση. Εἶναι θεός δημιουργός φιλίας καί ἐλευθερίας, συνεργός στήν σωτηρία τῆς πόλεως⁶⁰. Ἐξορίζει τή διχόνοια καί ἐνώνει τούς πολίτες. Ὁ Ζήνων διαφοροποιεῖται μέ τόν τρόπον αὐτόν ἀπό τήν κυνική διανόηση, ἀντιτίθεται παράλληλα καί στήν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνος, πού σύμφωνα καί μέ τήν κριτική τοῦ Ἀριστοτέλους «ἐν μιᾷ γάρ πόλει δύο πόλεις ἀναγκαῖον εἶναι καί ταύτας ὑπεναντίον ἀλλήλαις»⁶¹. Τό ἰδανικό κράτος, ὅπως τό περιγράφει ὁ Ζήνων στήν *Πολιτεία*

του, ἓνα κείμενο, τό ὁποῖο συνειδητά συγκρούεται μέ τό ὁμώνυμο πλατωνικό ἔργο, ἀπορρίπτει ὅλα ὅσα συνδέονταν σύμφωνα μέ τίς ἐλληνικές ἀντιλήψεις μέ τήν ἔννοια τῆς πόλεως: Ἡ *Πολιτεία* τοῦ Ζήνωνος⁶² δέν εἶχε ἀνάγκη κανενός ἀπό τά ἰδρύματα πού ἦσαν χαρακτηριστικά γιά τήν ἐλληνική πόλη-πολιτεία. Δέν ἀπαιτοῦνται οἱ ναοί καί τά ἱερά⁶³, οὔτε τά δικαστήρια καί τά γυμνάσια⁶⁴, πού ἀποτελοῦσαν σύμβολα τοῦ Ἑλληνισμοῦ σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο, οὔτε νόμισμα⁶⁵. Ὁ ἄνθρωπος γιά τήν Στοά δέν ἦταν «ζῶον πολιτικόν», ἀλλά «ζῶον κοινωνικόν»⁶⁶, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἀποτελεῖ μέλος τῆς οἰκουμένης κοινότητος τῶν πολιτισμένων συνανθρώπων του. «Ἡ τάση πρὸς τήν κοινωνικότητα», σημειώνει ὁ I.N. Θεοδωρακόπουλος (1900-1981)⁶⁷ «εἶναι δοσμένη στόν ἄνθρωπο μαζί μέ τήν λογική του, γιατί μέ τό νοῦ του ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τόν ἑαυτό του μέρος τοῦ ὅλου, τῆς κοινωνίας, καί συνάμα ὑποτάσσει τό συμφέρον του στό συμφέρον τοῦ συνόλου [...]. Ὅλα τά λογικά ὄντα συνεπῶς εἶναι κάτω ἀπό τήν ἴδια λογική, ἔχουν τά ἴδια δίκαια καί ἐνεργοῦν πάντοτε γιά τό καλό τοῦ ὅλου. Δέν μπορεῖ νά ζήσει κανεῖς μόνος του καί συνεπῶς, ὁ σοφός, κατ' οὐσίαν, δέν ἰδιωτεύει ποτέ»⁶⁸.

Τό ἐπαναστατικό στοιχεῖο πού κομίζει ἡ στωϊκή πολιτική φιλοσοφία εἶναι ἡ ἔμφαση πού ἀποδίδει στήν ἰδέα μιᾶς ἐνιαίας πολιτείας, ὅπου ὁ «κοινός νόμος» θά συνδέει «πάντας τούς ἀνθρώπους» σέ ὁμόνοια⁶⁹, σύμφωνα μέ τήν μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου: «εἰς ἓν τοῦτο συντείνει κεφάλαιον, ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ κατὰ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίους, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καί πολίτας, εἰς δὲ βίος ἧ καί κόσμος ὡσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῷ συντρεφομένης»⁷⁰. Ὁφείλουμε νά ἐπιστήσουμε τήν προσοχή στό χωρίο αὐτό τοῦ Πλουτάρχου, τό ὁποῖο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιά τήν πληρέστερη κατανόηση τῆς *Πολιτείας* τοῦ Ζήνωνος⁷¹. Τό ἐρώτημα πού προβάλλει εἶναι ποιός εἶναι ὁ «κοινός νόμος»; Ὁ «κοινός νόμος» πού πάνω του στηρίζεται «ἡ πολύ θαυμαζομένη πολιτεία» τοῦ Ζήνωνος, δηλαδή ἡ ζωὴ θεῶν καί ἀνθρώπων, πέρα ἀπό τά ὅρια τῶν «πόλεων» καί τῶν «δήμων», πέρα ἀπό τά «δίκαια» πού ὀρίζουν οἱ πόλεις εἶναι ὁ «ἁρμόδης λόγος», εἶναι ὁ λόγος ὁ συνυφασμένος ἀντικειμενικά, καί μάλιστα ἀπόλυτα, μέ τό σύμπαν⁷².

Ἡ κοινότητα τοῦ βίου καί τῆς τάξεως τοῦ φυσικοῦ νόμου, συνιστᾶ τήν προϋπόθεση κάτω ἀπό τήν ὁποία θά ζοῦν οἱ πολίτες αὐτῆς τῆς «μεγαλοπόλεως», δηλαδή τῆς φυσικῆς πολιτείας, στήν ὁποία ἀνήκουν οἱ σπουδαῖοι. Ἡ δοξογραφι-

κή αναφορά του Ἀρείου Διδύμου, τήν ὁποία παραδίδει ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ἐξηγεῖ, ἂν ὄχι ἄμεσα αὐτό πού ἐννοεῖ ὁ Ζήνων, τόν δεσμό μεταξύ φυσικοῦ νόμου καί κοσμικῆς πόλεως: «λέγεσθαι δὲ κόσμον καί τὸ οἰκητήριον θεῶν καί ἀνθρώπων <καί> <τὸν ἐκ θεῶν καί ἀνθρώπων> καί τῶν ἐνεκα τούτων γενομένων συνεστῶτα. ὃν γὰρ τρόπον πόλις λέγεται διχῶς, τό τε οἰκητήριον καί τὸ ἐκ τῶν ἐνοικούντων σὺν τοῖς πολίταις σύστημα, οὕτως καί ὁ κόσμος οἰοῖται πόλις ἐστὶν ἐκ θεῶν καί ἀνθρώπων συνεστῶσα, τῶν μὲν θεῶν τήν ἡγεμονίαν ἐχόντων, τῶν δὲ ἀνθρώπων ὑποτεταγμένων. Κοινωνίαν δ' ὑπάρχειν πρὸς ἀλλήλους διὰ τὸ λόγο μετέχειν, ὅς ἐστι φύσει νόμος»⁷³. Ὁ «κοινός νόμος» ἀποτελεῖ τήν ἔκφραση τῆς Ἐνιαίας ὑψίστης Ἀρχῆς πού διέπει τόν κόσμο, τῆς θείας Προνοίας. Ὁ θεός εἶναι ἡ ἐνσάρκωση τοῦ παγκοσμίου Νόμου, ὁ ὁποῖος συνέχει σέ ἀγαστή ἁρμονία τό σύμπαν καί εἶναι παράλληλα βασιλέας πάντων τῶν θείων καί ἀνθρωπίνων, ὑπάτη Ἀρχή τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος διεπόμενος ἀπὸ τόν Νόμο, ἀποτελεῖ ἐνιαῖο Κράτος, κράτος παγκόσμιο⁷⁴. Ὁ νόμος ἀναγνωρίζεται ὡς «πάντων βασιλεὺς θείων τε καί ἀνθρωπίνων πραγμάτων»⁷⁵. Ὁ Κικέρων ταυτίζει τόν «νόμο» μέ τό «*jus civile*»⁷⁶ (δίκαιο τῶν πολιτῶν), πράγμα πού δέν ἀνταποκρίνεται ὅμως στήν πραγματικότητα⁷⁷.

Τήν τάση τῶν Στωϊκῶν νά συμβιδιάζονται μέ τήν πολιτική πραγματικότητα ἐκφράζουν τά κείμενα τοῦ Ἰωάννου Στοβαίου, ὁ ὁποῖος διασώζει, ἔστω περιληπτικά, τίς ἠθικές τους θεωρίες. «Τό τε δίκαιόν φασί φύσει εἶναι καί μὴ θέσει. Ἐπόμενον δὲ τούτοις ὑπάρχειν καί τὸ πολιτεύεσθαι τὸν σοφὸν καί μάλιστ' ἐν ταῖς τοιαύταις πολιτείαις ταῖς ἐμφαινοῦσαις τινὰ προκοπὴν πρὸς τὰς τελείας πολιτείας»⁷⁸. Καί συμπληρώνει ὁ Στοβαῖος τίς σκέψεις τῶν Στωϊκῶν γιά τό «πολιτεύεσθαι» γράφοντας: «Καί βασιλεύσειν τε ποτὲ τὸν νοῦν ἔχοντα καί βασιλεῖ συμβιδίωσθαι καί εὐφυῖαν ἐμφαίνοντι καί φιλομάθειαν. Ἐφαμεν δ' ὅτι καί πολιτεύεσθαι κατὰ τὸν προηγούμενον λόγον οἷόν ἐστι, μὴ πολιτεύεσθαι δὲ ἂν τι (κωλύη) καί μάλιστ' ἂν μηδὲν ὠφελεῖν μέλλῃ τήν πατρίδα, κινδύνους δὲ παρακολουθεῖν ὑπολαμβάνη μεγάλους καί χαλεπούς ἐκ τῆς πολιτείας»⁷⁹. Μέ τὸν τρόπο αὐτό συνδέεται ἡ «τελεία πολιτεία» μέ τοὺς βασιλεῖς πού δείχνουν «φιλομάθειαν», μέ τήν ὠφέλεια πού μπορεῖ νά προκύψει στήν «πατρίδα» καί μέ τήν ὠφελιμιστικὴ ἐκτίμησή τῶν κινδύνων πού μπορεῖ νά σημάνει γιά τὸν «σοφὸ» ἡ ἀνάμιξή του στήν πολιτική⁸⁰.

Ὁ νέος αὐτός σχεδιασμός, πού ὁραματίζεται ὁ ἰδρυτής τῆς Στοῆς ὅπου καταργεῖται ἡ ἰδιοκτη-

ΙΟΥΛΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ

σία, τὰ χρήματα καί τὰ δικαστήρια, ὅπου ἄνδρες καί γυναῖκες εἶναι ἴσοι, ἀνταποκρίνεται στοὺς καιροὺς, ὅπως τοὺς διεμόρφωσαν οἱ κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Ἀποτέλεσμα τῶν κατακτήσεων ἦταν ἡ συγκρότηση μεγάλων βασιλείων καί αυτοκρατοριῶν, ὅπως καί ἡ ἐκπαίδευση τῶν λαῶν μέ τήν «κοινή» ἐλληνικὴ γλῶσσα καί ἡ κατάργηση τῆς διακρίσεως ἀνάμεσα σέ Ἑλληνας καί Βαρβάρους. Τό σύνολο τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τόν Κικέρωνα ὡς «*genus humanum*»⁸¹ καί τονίσθηκε ἀπὸ τόν Ἀπόστολο Παῦλο «οὐκ ἐν Ἑλλην καί Ἰουδαῖος [...] βάρβαρος, Σκύθης, δούλος, ἐλεύθερος»⁸². Μέσα στήν παγκόσμια ἀδελφότητα πού ἀπέβλεπε ἡ πολιτικὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καί στηριζόταν στήν «ὁμόνοια», ἐκαλεῖτο ὁ σοφὸς πολίτης νά ἐκπληρώσει τὰ καθήκοντά του⁸³.

1.4. Ἡ ἁρμονία μέ τόν φυσικό νόμο, δεμέλιο τῆς πολιτικῆς συγκροτήσεως

Ἡ μελέτη τοῦ Ὑμνου στὸν Δία τοῦ Κλεάνθους⁸⁴ ὁδηγεῖ στήν διαπίστωση ὅτι δέν ἀμφισβητεῖται ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κακοῦ. Τέσσερις αἰῶνες μετὰ τὸν Κλεάνθη, ὁ Ἐπίκτητος (55-135 μ.Χ.) ἀναφέρει, ἐπίσης, ὅτι ὁ Δίας ἔχει βάλει τέτοιο νόμο, ὥστε νά ὑπάρχει καλὸ καί κακό⁸⁵. Ἡ βαθύτερη ἀντίληψη πού διατρέχει τίς ἀποστροφές αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ὅτι ἡ Φύση διαδραματίζει ἕναν

ρόλο έναρμονίσεως τῶν ἀντιθέτων. Ἄλλωστε, ἄς μὴν λησμονοῦμε, ὅτι ὁ Χρῦσιππος θεωροῦσε ὅτι ἀρετὴ χωρὶς κακία δὲν ὑπάρχει⁸⁶, ὅπως ἐπίσης ὅτι εἶναι καλύτερα νὰ ζεῖ κάποιος μὲ ἓναν κακό λόγο, παρά νὰ μὴ ζεῖ καθόλου: «κλισιτελεῖ ζῆν ἄφρονα μάλλον ἢ <μὴ> βιοῦν»⁸⁷.

Ἄρα, ὅτι ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν εἶναι ὅτι δίνουν μεγάλο βάρος ὄχι τόσο στὴν ἐπικράτηση μιᾶς ὀρισμένης ποιότητος, ἀλλὰ στὴν ἐναρμόνιση ἀντιθετικῶν στοιχείων μέσα σέ ἓνα ὅλον. Αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἰδανικὸ πού καλεῖται νὰ πραγματώσει μιά πολιτεία, ἢ ὅποια θεωρεῖται ὡς ἀρίστη ὅταν εἶναι μικτή: «πολιτεῖαν δ' ἀρίστην τὴν μικτὴν ἐκ τε δημοκρατίας καὶ βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας»⁸⁸. Τὴν ἀρχὴ τῆς «μικτῆς πολιτείας» προβάλλει ὁ Πλάτων⁸⁹, ὁ Ἀριστοτέλης⁹⁰, ὁ Περιπατητικὸς Δικαίαρχος στό ἔργον του *Τριπολιτικός*⁹¹ καὶ θὰ τὴν υἱοθετήσῃ ἡ Γραμματεία τῶν Ρωμαϊκῶν Χρόνων, ὅπως ὁ Πολύβιος⁹² καὶ ὁ Κικέρων⁹³. Παρόλα αὐτά, τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Διογένοῦ Λαερτίου παραμένει ἡ μοναδικὴ πηγὴ πληροφοριῶν, πού δέχεται ὅτι ἡ ἀρχαία Στόα ὑποστηρίζει τὴν «μικτὴν πολιτεῖαν»⁹⁴.

Σύμφωνα μὲ τοὺς Στωϊκοὺς, ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση τῆς πολιτείας συνιστᾷ ἓνα σπουδαιότατο ζήτημα, γιατί «σπουδαῖον ἢ πόλις»⁹⁵ καὶ ὁ δῆμος «ἀστυεῖόν τι σύστημα»⁹⁶. Ὁ νόμος εἶναι πού καθιστᾷ ἓνα πλῆθος ἀνθρώπων «πόλιν»⁹⁷. Παράλληλα, οἱ νόμοι ἀποτελοῦν ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο, στό ὁποῖο συναντῶνται ἡ ἠθικὴ τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ἠθικὴ τῆς πολιτείας: «συνόλωσ γὰρ ἐνάρετος ἢ πολιτικὴ καὶ νόμος οἱ μόνον τὸ καλὸν ἀγαθὸν εἰσηγοῦνται»⁹⁸.

Συμπερασματικά, ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν συντίθεται ἀπὸ τίς φυσικὲς περὶ κόσμου καὶ ἠθικῆς καὶ περὶ ἀτόμου ἀντιλήψεις τους, οἱ ὁποῖες συγκλίνουν καὶ ἐφαρμόζονται στὴν πόλιν⁹⁹. Ὁ Στωϊκὸς «πολίτης» εἶναι ὁ σοφός, ὁ ὁποῖος «πολιτεύεται» ὄχι «ἡδονῆς ἕνεκα»¹⁰⁰, ἀλλὰ μὲ σκοπὸ νὰ ὠφελεῖ τὴν πατρίδα του¹⁰¹.

1.5. Ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἀντίοχου Δ' τοῦ Ἐπιφανοῦς καὶ οἱ ἰδιότητες τοῦ Βασιλέα-εὐεργέτη κατὰ τὸν Ἀριστέα

Τὴν ἐφαρμογὴ τῶν στωϊκῶν ἀντιλήψεων στὴν πράξη ἀνευρίσκουμε στό ἔργο πού προσπάθησε νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ Σελευκίδης βασιλέας Ἀντίοχος Δ' ὁ Ἐπιφανής¹⁰², ἡ «μοναδική, ἴσως, πραγματικὴ προσωπικότητα ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας ἡγεμόνες τοῦ δευτέρου αἰῶνα», κατὰ τὸν Schachermeyer¹⁰³.

Ἡ ρωμαϊκὴ νίκη κατὰ τῶν Μακεδόνων (168 π.Χ.) εἶχε σοβαρὲς συνέπειες στὶς ὑποθέσεις τοῦ βασιλείου τῶν Σελευκιδῶν. Βασιλέας τῆς Συρίας κατὰ τὴν διάρκειά τοῦ Γ' Μακεδονικοῦ Πολέμου (172-168 π.Χ.) ἦταν ὁ Ἀντίοχος Δ' ὁ Ἐπιφανής (βασ. 175-164 π.Χ.), ὁ ὁποῖος εἶχε ζήσει ὡς ὄμηρος στὴν Ρώμη ἀρκετὰ ἔτη καὶ εἶχε δημιουργήσει ἐκεῖ φιλικὲς σχέσεις μὲ πολλὰ μέλη τῆς ἡγετικῆς τάξεως. Ὄταν ἐπανῆλθε στὴν Συρία, διαδέχθηκε τὸν ἀδελφὸ του Σέλευκο Δ' Φιλοπάτορα (187-175 π.Χ.). Οἱ Ρωμαῖοι, πού γνώριζαν τὰ φιλικὰ πρὸς αὐτοὺς αἰσθήματά του, τοῦ ἐπέτρεψαν, ἔστω καὶ σιωπηρὰ, νὰ ἐπανεξοπλίσει τὸ βασίλειο του, κατὰ παράβαση τῆς συνθήκης τῆς Ἀπαμείας (188 π.Χ.). Στὴν ἀπόφασή τους αὐτὴ συνέτεινε καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἀντίοχος Δ' δὲν εἶχε ἀναμιχθεῖ στόν πόλεμο τους κατὰ τοῦ Μακεδόνα βασίλεως Περσέα¹⁰⁴.

Οἱ προσπάθειες τῶν Πτολεμαίων τῆς Αἰγύπτου νὰ ἀνακαταλάβουν τὴν Κοίλη Συρία (170 π.Χ.), οἱ ὁποῖες κατέληξαν σέ οἰκτρὴ ἀποτυχία (169 π.Χ.), ἔφεραν στό προσκήνιο τὴν Ρώμη ὡς μεσολαβητὴ καὶ παράλληλα ἀνάγκασαν τὸν Ἀντίοχο Δ' νὰ ἐγκαταλείψει τίς ὁποιοσδήποτε προσπάθειές του γιὰ κατάληψη τῆς Αἰγύπτου (168 π.Χ.)¹⁰⁵. Μετὰ τὴν ἀποχώρησή του — καὶ μάλιστα μὲ ταπεινωτικὸ τρόπο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο¹⁰⁶ — ὁ «πρακτικὸς καὶ μεγαλεπήβολος καὶ τοῦ τῆς βασιλείας προσχήματος ἄξιος»¹⁰⁷ Ἀντίοχος στράφηκε πρὸς τὴν Ἰουδαία μὲ σκοπὸ νὰ τὴν ἐξελληνίσει. Ὁ Fritz Schachermayer, πού χαρακτηρίζει τὸν Ἀντίοχο Δ' «ὡς τὴν σημαντικότερη ἴσως ἡγεμονικὴ προσωπικότητα τῆς προχωρημένης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς»¹⁰⁸, ἐξαιρεῖ τὴν προσπάθεια αὐτὴ τοῦ Ἀντίοχου καὶ τὴν συγκρίνει μὲ τὴν μεγάλη ἰδέα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὑποστηρίζει δὲ ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος Σελευκίδης πού ἀποσκοποῦσε νὰ πραγματοποιήσῃ, μὲ τρόπο προγραμματισμένο, τὴ συγχώνευση τῶν λαῶν τοῦ βασιλείου του, προσπαθώντας νὰ φέρῃ κι ἄλλους ἀποίκους ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπιδιώκοντας νὰ στηρίξῃ τὸ κράμα Ἑλλήνων καὶ Ἀνατολιτῶν στό ἐλληνικὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἐλληνικὰ ἥθη καὶ σέ μίαν μερικὴ μονάχα ἀνοχὴ τῶν ἀσιατικῶν παραδόσεων¹⁰⁹. Ἡ ἴδρυση «Γυμνασίων» καὶ ἡ κατασκευὴ «παλαιστρῶν» στὰ Ἱεροσόλυμα¹¹⁰ ἀποτελοῦσαν τίς προϋποθέσεις μιᾶς πολιτιστικῆς πολιτικῆς πού εὐνοοῦσε τὴν συναδέλφωση τῶν λαῶν καὶ τὴν ὑπαρξὴ ὁμονοίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θέλησε νὰ συνδυάσει στό ἐλληνικὸ καὶ ἀσιατικὸ καὶ αὐτὴν ἀκόμα τὴν ρωμαϊκὴν παράδοση, λατρεύοντας τὸν Ἑλληνα Δία ὡς Jupiter Capitolinus καὶ εἰσάγοντας καὶ ρωμαϊ-

κές συνήθειες στην χώρα του. Μέ την πολιτική, πού έφηρμωσε, ικανοποιούσε τις έπιταγές της στωϊκής ήθικης. Ο βασιλέας, ό όποιος σύμφωνα μέ τά γραφόμενα της έπιστολής του Άριστέα¹¹¹ χαρακτηρίζεται «ευεργέτης», διακρίνεται γιά «φιλανθρωπία», ασκεί «πρόνοια» και «εϋνοια» γιά τόν λαό του και μέ τόν τρόπο αυτό ικανοποιεί τις ιδιότητες του στωϊκού σοφού¹¹². Στην έπιστολή αυτή αντικατοπτρίζεται μέ τόν καλύτερο και έναργέστερο τρόπο ή στωϊκή θεωρία περί μοναρχίας. Τά προϊόντα του καλού βασιλέα δέν είναι ή καταγωγή, αλλά ό καλός χαρακτήρας και ή παιδεία: «ήθος χρηστόν και παιδείας κοινωνός»¹¹³.

Η προσπάθεια του Άντιόχου Δ΄ του Έπιφανούς έξήψε τόν Ιουδαϊκό έθνικισμό και ταυτόχρονα έφερε τόν Σελευκίδη βασιλέα σε όξεία αντιπαράθεση μέ την ίδια την Ρώμη, ή όποία έκανε τό παν γιά νά προκαλέσει την άποτυχία των σχεδίων του. Οι Ιουδαίοι έπαναστάτησαν υπό την ήγεσία του Ιουδαίου Μακκαβαίου, τό 167-66 π.Χ., γεγονός πού ανάγκασε τόν διάδοχο του Άντιόχου Δ΄, Άντιόχο Ε΄ Εϋπάτορα, νά υπογράψει μέ τους Ιουδαίους μιά ειρήνη βασισμένη σε συμβιβασμό, πού συνίστατο στην άποκατάσταση της νομιμότητας της θρησκείας τους, αλλά και στην παραμονή στην Ιουδαία μιās σελευκιδικης φρουρας. Η πολιτική του Άντιόχου¹¹⁴ καυτηριάζεται στο Α΄ Βιβλίο των Μακκαβαίων : «Και έγραψε ό βασιλεύς Άντιόχος πάση τή βασιλεία αυτού είναι πάντας εις λαόν ένα και έγκαταλιπείν έκαστον τά νόμιμα αυτού. Και έπεδέξατο πάντα τά έθνη κατά τόν λόγον του βασιλέως. Και πολλοί από Ισραήλ ευδόκησαν τή λατρεία αυτού και

έθυσαν τοις ειδώλοις και έβεβήλωσαν τό σάββατον. Και απέστειλεν ό βασιλεύς βιβλία εν χειρι αγγέλων εις Ιερουσαλήμ και τας πόλεις Ιούδα [...] οικοδομησαι βωμούς και τεμένη και ειδωλεια και θύειν υεια και κτήνη κοινά και αφιέναι τους υιούς αυτών άπεριτμήτους, βδελύξαι τας ψυχάς αυτών εν παντι άκαθάρτω και βεβηλώσει, ώστε έπιλαθέσθαι του νόμου και αλλάξει πάντα τά δικαιώματα και ός αν μη ποιήση κατά τό βήμα του βασιλέως, άποθανείται [...]. Και συνηθροίσθησαν από του λαου προς αυτούς πολλοί, πäs ό έγκαταλιπων τόν νόμον, και έποίησαν κακά εν τή γη και έθεντο τόν Ισραήλ εν κρύφοις εν παντι φυγαδευτηρίω αυτών [...]. Και τά βιβλία του νόμου, ά ευρον, ενεπύρισαν πυρι κατασχίσαντες. Και όπου ευρίσκετο παρά τινι βιβλίον διαθήκης, και ει τις συνευδόκει τω νόμω, τό σύγκριμα του βασιλέως άθανατον αυτόν [...]. Πολλοί εν Ισραήλ εκραταιώθησαν και ώχυρώθησαν εν εαυτοις του μη φαγειν κοινά και επελέξαντο άποθανειν, ίνα μη μανθώσι τοις βρώμασι και μη βεβηλώσωσι διαθήκην αγίαν, και απέθανον. Και έγινετο όργη μεγάλη επι Ισραήλ σφόδρα».¹¹⁵ Ο Διόδωρος Σικελιώτης υπογραμμίζει ότι αν και φίλοι του τόν προέτρεπαν «κατά κράτος αιρήσειν την πόλιν και τό γένος άρδην άνελειν των Ιουδαίων»¹¹⁶, παρακαλούσαν μάλιστα «μην άρδην άνελειν τό έθνος, ει δε μή, καταλύσαι τά νόμιμα και συναναγκάσαι τας άγωγάς μεταθέσθαι»¹¹⁷, εκείνος δέν άσπασθηκε τις συστάσεις τους και έμφανίσθηκε ως βασιλέας «μεγαλόψυχος ών και τό ήθος ήμερος»¹¹⁸, ιδιότητες πού ικανοποιούν και εκφράζουν τόν στωϊκό σοφό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. W.W. Tarn, *Hellenistic Civilization*. London 1952², σ. 325.

2. Λ. Μπενάκη «Η Έλληνική Φιλοσοφία μετά τόν Άριστοτέλη», *ΙΕΕ Ε΄* (1974) 280-305 [=Λ. Μπενάκη, *Άρχαία Έλληνική Φιλοσοφία. Ιστοριογραφικά και έρευνητικά δημοσιεύματα*. Αθήνα: Παρουσία 2004, σσ. 133-177, έδω σ. 149].

3. Διογ. Λαερτ. VII 1.

4. Διογ. Λαερτ. VII 3: «φεύγοντος δε αυτού (sc. Ζήνωνος) και της φακης κατά των σκελών βεούσης, φησιν ό Κράτης: “τι φεύγεις φοινικίδιον, ουδέν δεινόν πέπονθας”».

5. Max Pohlenz, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1948, σ. 22.

6. Διογ. Λαερτ. VII 2: «Διήκουσε δε, καθάπερ προείρηται, Κράτης: ειτα και Στίλπωνος ακουσαι φασιν αυτόν και Ξενοκράτους ετη δέκα, ως Τιμοκράτης εν τω Δίωνι: άλλα και Πολέμωνος». Σούδα, λ. «Ζήνων», σ. 503: «μαθητής δε ήν Κράτης του Κυνικού, ειτα Πολέμωνος του Αθηναίου».

7. Διογ. Λαερτ. B 11,109.

8. Ul. von Wilamowitz-Moellendorff, *Der Glaube von Hellenen*, τόμ. Β΄. Basel-Stuttgart, 1959, σ. 287.

9. Π. Κανελλοπούλου, *Ιστορία της Άρχαίας Ελλάδος 490-146 π.Χ.*, τόμ. Α΄. Αθήνα: Γιαλλελης, 1982², Βιβλίο Β΄, Κεφάλαιο Β΄, σ. 388.

10. W.W. Tarn, *Hellenistic Civilization...*, έθ’ άν., σ. 330.

11. Διογ. Λαερτ. VII 5.

12. Παισανίου, *Άττικά* ΙΕ΄, 1.

13. M. L. Clarke, *Higher Education in the Ancient World*. London: Routledge and Kegan Paul, 1971, σ. 63.

Μαρίας Βενετή «Η δομή και ή οργάνωση των άρχαίων ελληνικών φιλοσοφικών σχολών και ή αντίληψη τους περί της φιλοσοφίας», *ΕΦΕ* 20 (60) (Σεπτέμβριος 2003) 267-290, έδω σσ. 284-287.

14. Ed. Zeller, *Outlines of the History of Greek Philosophy*, engl. trans. London: Longmans, Green & Co, 1886, σ. 230.

15. Διογ. Λαερτ. VII 87.
16. Stob. II 7, 6a (W. 2.75:6) και II 77,16: Ἐκ τῆς Διδύμου ἐπιτομῆς «(1) Τὸ δὲ τέλος ὁ μὲν Ζήνων οὕτως ἀπέδωκε: “τὸ ὁμολογουμένως ζῆν”. Τοῦτο δ’ ἔστι καθ’ ἕναν λόγον και σύμφωνον ζῆν, ὡς τῶν μαχομένων ζώντων κακοδαμονούντων. (2) οἱ δὲ μετὰ τοῦτον προσδιαθροῦντες οὕτως ἐξέφερον “ὁμολογουμένως τῆ φύσει τῆ ζῆν” [...] (3) Κλεάνθης γὰρ πρῶτος διαδεξάμενος αὐτοῦ τὴν αἴρεσιν προσέθηκε “τῆ φύσει” και οὕτως ἀπέδωκε: “τέλος ἔστι τὸ ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν”».
17. Cicero, *Academica Prioria* II 131.
18. Διογ. Λαερτ. VII 86 (5): «τεχνίτης γὰρ οὗτος ἐπιγίνεται τῆς ὁρμῆς».
19. Porphyrius, *De abstinentia* 3.19 = Ζήνων ὁ Κιτιεύς, ἀρ. 199: «Οἰκειώσεως πάσης και ἀλλοτριώσεως ἀρχὴ τὸ αἰσθάνεσθαι. Τὴν δὲ οἰκειώσιν ἀρχὴν τίθενται δικαιοσύνης οἱ ἀπὸ Ζήνωνος». Cicero, *De finibus bonorum et malorum* 3. 16.
20. Β.Ν. Τατάκη «Ζήνων ὁ Κιτιεύς», *Κυπριακά Γράμματα* A 12 (1935) 369-371, ἀναδημ. Στοῦ Ἰδίου, *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἀρχαία Ἑλλάδα και Βυζάντιο*. Ἀθήνα: Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 1980, σσ. 118-127, ἐκδοση στὴν ὁποία ἀναφερόμασθε.
21. Διογ. Λαερτ. VII 108: «Κατωνομάσθαι δ’ οὕτως ὑπὸ πρῶτου Ζήνωνος τὸ καθῆκον, ἀπὸ τοῦ κατὰ τινος ἦκειν τῆς προσονομασίας εἰλημμένης». Stob. II VII 11^a, p. 93,16-17: «Ἀμάρτημα παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον πραττόμενον, ἢ ἐν ᾧ παραλέλειπται τι καθῆκον ὑπὸ λογικοῦ ζώου». G. Nebel «Der Begriff des καθῆκον in der alten Stoa», *Hermes* 70 (1935) 439-460. Κ. Μιχαηλίδη «Περὶ τῶν ἀξίων και τῶν καθηκόντων», εἰς Κ. Βουδούρη (ἐπιμ.), *Ἡ Ἠθικὴ Φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων*. Ἀθήνα 1996, σσ. 206-216.
22. Διογ. Λαερτ. VII 127.
23. Stob. II 7, 6^a (W. II 77) Ἐκ τῆς Διδύμου Ἐπιτομῆς = Ζήνων ὁ Κιτιεύς ἀρ. 212δ: «Τὴν δὲ εὐδαιμονίαν ὁ Ζήνων ὠρίσατο τὸν τρόπον τοῦτον: “εὐδαιμονία δ’ ἔστιν εὐροια βίου”». Σέξτου Ἐμπεϊρικοῦ, *Adversus mathematicos* 11. 30 = Ζήνων ὁ Κιτιεύς, ἀρ. 213: «Εὐδαιμονία δὲ ἔστιν, ὡς οἱ τε περὶ τὸν Ζήωνα και Κλεάνθην και Χρύσιππον ἀπέδοσαν, εὐροια βίου». Πρβ. Ἄ. Μάνου, *Ἡ εὐδαιμονία ὡς εὐροια βίου στὴν πρῶμῃ στωϊκῇ διανόησιν*. Ἀθήνα: Βιβλιογονία, 1993 [Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Φιλοσοφικῶν Μελετῶν. Σειρὰ «Ἐρευνες», ἀρ. 9]. Γ. Καραγιάννη «Ἡ εὐροια βίου ὡς παιδευτικὸ ἰδανικὸ στή φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν», Κ. Βουδούρη (ἐπιμ.), *Ἑλληνιστικὴ Φιλοσοφία*. Ἀθήνα 1994, σσ. 138-150.
24. Πλουτάρχου, *Περὶ στωϊκῶν ἐναντιωμάτων* 2, 1033b-e=SVF I 27. Πρβ. M. Pohlenz «Plutarchs Schriften gegen die Stoiker», *Hermes* 74 (1939) 1-33, ἐδῶ σσ. 7-10. F. H. Sandbach «Plutarch on the Stoics», *CQ* 34 (1940) 20-25.
25. Διογ. Λαερτ. VII 4: πολιτεία, περὶ νόμου.
26. Διογ. Λαερτ. VII 175: περὶ βασιλείας, περὶ τοῦ δι-
κάζειν, πολιτικός.
27. Διογ. Λαερτ. VII 36 = SVF I 435: περὶ βασιλείας, πολιτεία Λακωνικῇ, πρὸς τοὺς Πλάτωνος νόμους ζ’. Περὶ τῆς «Λακωνικῆς πολιτείας» τοῦ Περσαίου, βλ. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* IV 140e = SVF I 454. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* IV 140b = SVF I 455.
28. Διογ. Λαερτ. VII 177 = SVF I 620: περὶ βασι-
λείας, Περὶ Λακωνικῆς πολιτείας, περὶ Λυκούργου και Σω-
κράτους τρία, περὶ νόμου.
29. Διογ. Λαερτ. VII 166: περὶ ἀρχαίων βασιλέων, πε-
ρὶ βαρβαρικῶν ἐθνῶν.
30. Διογ. Λαερτ. VII 7: πολιτεία, περὶ νόμου.
31. Margherita Isnardi-Parente «La politica della stoa antica», *Sandalion* 3 (1980) 67-98, ἐδῶ σ. 69 «è indice di una rilevante importanza».
32. Κατὰ τὸ διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὴν ἀνοιξὴ τοῦ 294 και στὴν ἀνοιξὴ τοῦ 287, ὁ Ἀντίγονος διή-
κουσε μαθήματα τοῦ Ζήνωνος, τοῦ Κλεάνθους - Πλουτάρ-
χου, *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι* 7, 830C-D. — και τοῦ Ἀρκεσίλαου — Διογ. Λαερτ. IV 39. Christian Habicht, *Ἑλληνιστικὴ Ἀθήνα*, μτφ. Γ. Κοιλῆ. Ἀθήνα: Ὀδυσσεάς, 1998, σ. 148.
33. Πλουτάρχου, *Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τι-
μωρουμένων* 21, 562F. *Περὶ Ἰσίδος και Ὀσίριδος* 24, 360D.
34. Ἐπει τὴν χαρακτηρίζει πρὸς τὸν γυῖόν του Ἀλκυο-
νέα. Αἰλιανοῦ, *Ποικίλη Ἱστορία* 2,20.
35. Διογ. Λαερτ. VII 7.
36. Διογ. Λαερτ. VII 9.
37. Διογ. Λαερτ. VII 9 = SVF I 439: «ἀπέστειλε δὲ Περσαῖον και Φιλωνίδην τὸν Θηβαῖον, ὧν ἀμφοτέρων Ἐπί-
κουρος μνημονεύει ὡς συνόντων Ἀντιγόνῳ ἐν τῇ πρὸς Ἀρι-
στόβουλον τὸν ἀδελφὸν ἐπιστολῇ».
38. Γιά τὴν συναναστροφὴ Ζήνωνος και Ἀντιγόνου Γονατᾶ βλ. W. W. Tarn, *Antigonos Gonatas*. Oxford 1913, σσ. 33-36. M.E. Reesor, *The Political Theory of the Old and Middle Stoa*. New York: J.J. Augustin Publ. 1951, σ. 14. A. Grilli «Zenone e Antigono II», *RIFC* 41 (1963) 287-301. A. Erskine, *The Hellenistic Stoa: Political Thought and Action*. Cornell Univ. Press, 1991, σσ. 79-84. Βλ. τὴν βιβλιοκρισία τοῦ Th. Habinek, εἰς *AJPh* 113 (3) (1992) 460-462. P. Scholz, *Der Philosoph und die Politik. Die Ausbildung der philosophischen Lebensform und die Entwicklung des Verhältnisses von Philosophie und Politik im 4. und 3. Jh. v. Chr.*. Stuttgart: F. Steiner, 1998, σσ. 319-321.
39. Οἱ «συμποτικοὶ διάλογοι» - Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* IV 162b = SVF I 452 — ἢ «συμποτικά ὑπομνή-
ματα» τοῦ Περσαίου - Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* XIII 607a = SVF I 451, ἀποτελοῦν τὸ ὑλικὸ στό ὁποῖο ἐμπε-
ριέχονται οἱ πληροφοριεὶς γιά τὴ σχέση και συναναστροφὴ Ἀντιγόνου Γονατᾶ και Ζήνωνος.
40. Πράγματι, ὁ Περσαῖος «Ἀντιγόνῳ γὰρ τῷ βασιλεῖ συνδητᾶτο» (Θεμιστίου, *or.* 32 p. 358 ed. H. Schenkl et G. Downey = SVF I 449) και «τροφεὺς ἦν τοῦ παιδὸς Ἀλ-
κυονέως» (Διογ. Λαερτ. VII 36 = SVF I 435), συστρατεύ-
θηκε μετὰ τὸν βασιλεῖα Ἀντιγόνου Γονατᾶ κατὰ τοῦ Ἀράτου, στρατηγοῦ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας και ἔπεσε πολε-
μώντας στὸν Ἀκροκόρινθο — ἀποψη πού ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν Πανυσανία, *Κορινθιακά* 8,4 και Ἰδίου, *Ἀρκαδικά* 8,3 και τὸν Φιλόδημο, *Ind. Stoic. Herv. Col.* XV=SVF I 445 — ἢ στίς Κεγγρεεὺς πού διέφυγε μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ Ἀκρο-
κορίνθου — ἀποψη πού ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν Πλουτάρ-
χο, Ἄρατος 23, τὸν Πολύαινο, *Στρατηγήματα* VI 5 και τὸν Ἑρμιππο, ὅπως παραδίδει ὁ Ἀθηναῖος, *Δειπνοσοφισταί* IV 162b = SVF I 452. Γιά μία ἐξονυχιστικὴ κριτικὴ ἀνάλυ-
ση τῶν χωρίων πού σχετίζονται μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Περ-
σαίου, βλ. P. Scholz, *Der Philosoph und die...*, ἐνθ’ ἀν., σ. 323, σμμ. 24.
41. Γιά τὸν ρόλο και τὴν συμβολὴ τοῦ Σφαίρου στό με-
ταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα τοῦ Κλεομένους Γ’ (235-222)

πρβ. Χ. Μπαλόγλου «Τό ιδεολογικό υπόβαθρο τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Κλεομένη Γ'», *Ιστ. Θεμ.*, τχ. 1ο (Νοέμβριος 2001) 106-119, ἐδῶ σσ. 114-116· «Σφαῖρος ὁ Βορυσθενίτης: Ἕνας καινοτόμος πολιτικός φιλόσοφος», *Ιστ. Θεμ.*, τχ. 15ο (Φεβρουάριος 2003) 90-97.

42. K. von Fritz «Zenon von Kition», *RE X* (19. Halbband) (1972) στ. 83-126, ἐδῶ στ. 88.

43. Κ. Μιχαηλίδη «Εἰσαγωγή», εἰς *Ζήνων ὁ Κιτιεύς*, σσ. 15-38, ἐδῶ σ. 17.

44. Βασ. Ν. Τατάκη, *Μελέτες Ἱστορίας τῆς... ἐνθ' ἄν.*, σσ. 128-147.

45. P. Hadot «Fürstenspiegel», *RAC VIII* (1972) στ. 555-632, ἐδῶ στ. 585-586.

46. H. Bengtson, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος (ἀπό τίς ἀπαρχές μέχρι τῆ Ρωμαϊκῆ αὐτοκρατορία)*, μτφ. Ἀ. Γαβρίλη. Πρόλογος Μ. Β. Σακελλαρίου. Ἀθήνα: Μέλισσα 1991², σ. 391.

47. Ἰσοκράτους, *Νικοκλῆς* 26.

48. A. Steinwenter «NOMOS ΕΜΨΥΧΟΣ. Zur Geschichte einer politischen Theorie», *Abhandlungen der Akademie Wien, phil.-hist. Klasse* 83 (1946) 250-255.

49. Λαμβάνεται ἀπό H. Bengtson, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 391.

50. Πλουτάρχου, *Περί Ἰσίδος καί Ὀσίριδος* 45, 369 A = SVF II 1108.

51. Πλουτάρχου, *Περί τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς, λόγος α'*, 6, 329B-D.

52. Φύλωνος, *De mund. Opif.* 142 = SVF III 337.

53. H. Bengtson, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 391.

54. Διογ. Λαερτ. VII 32 = Long/Sedley 67B = Ζήνων ὁ Κιτιεύς ἀρ. 243.

55. M. Schofield, *Ἡ Στωϊκὴ ἰδέα τῆς Πόλης*, μτφ. Χλόης Μπάλλα. Ἀθήνα: MIET, 1997, σσ. 37-41.

56. Πλάτωνος, *Ἀλκιβιάδης I* 126 A-127D.

57. Πλάτωνος, *Ἀλκιβιάδης I* 126 C, 127 A,C,D. Πρβ. Πλάτωνος, *Πολιτεία* 351D· *Πολιτικός* 311B· *Κλειτοφών* 409E· *Πολιτεία* 432A. Πρβ. Jacqueline de Romilly «Vocabulaire et propagande ou les premiers du mot ὁμόνοια», *Mélanges de Linguistique et le Philologie Grecques offerts a Pierre Chantraine*. Paris 1972, σσ. 199-209, ἀναφ. ὑπό M. Schofield, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 196, σημ. 40.

58. Διογ. Λαερτ. VII 32-34 = Ζήνων ὁ Κιτιεύς ἀρ. 243.

59. Ἔτσι, ὁ R. von Poehlmann, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, τόμ. Β', München: C. H. Beck, 1925³, σ. 273, μέ βάση τό χωρίο τοῦ Διογένηος Λαερτίου, ἐρμηνεύει τήν «πολιτεία» τοῦ Ζήνωνος ὡς ἀποτελούμενη ἀπό σοφούς καί φαύλους, ἀλλά μόνον οἱ σοφοί εἶναι πολῖτες «im eigentlichen Sinne». Ἀνάλογη ἀποψη ἐκφράζει καί ὁ J. Kaerst, *Geschichte des Hellenismus*, τόμ. Β', Berlin 1926, σ. 121, σύμφωνα μέ τήν ὁποία μόνον οἱ σοφοί μετέχουν στήν πολιτεία ὑπό τήν ὑψηλότερη τῆς ἔννοια.

60. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* VIII 561c = SVF I 263 = Long / Sedley 67D = Ζήνων ὁ Κιτιεύς ἀρ. 249.

61. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* B 1264 b5. 1264 a 25-30. Πρβ. καί τά σχόλια στήν ἐκδόση, *Ζήνων ὁ Κιτιεύς*, ἀρ. 249, σ. 360.

62. Γιά τήν πολιτική φιλοσοφία τοῦ Ζήνωνος, ὅπως αὐτή ἀπορρέει ἀπό τά διασωθέντα ἀποσπάσματα τῆς *Πολιτείας*, πρβ. κατά σειρά χρονολογική, Ed. Salin, *Plato und die soziale Utopie*. Berlin und Leipzig: Duncker & Humblot, 1921. R. von Pöhlmann, *Geschichte der sozialen Frage und des...*, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Β'. München: C. H. Beck,

1925³, σσ. 268-274: Der soziale Weltstaat des Stiflers der Stoa. J. Bidez «La cité du monde et la cité du soleil chez les Stoïciens», *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres*, V^e ser., t. XVIII, nos 7-9, 1932, σσ. 244-294. Margaret E. Reesor, *The Political Theory... ἐνθ' ἄν.*, σσ. 9-12. Κ. Σπυριδάκι «Συμβολή εἰς τήν μελέτην τῆς Πολιτείας Ζήνωνος τοῦ Κιτιεύος», *Κ.Σ. ΙΕ'* (1951) [1952] 3-22. H.C. Baldry «Zeno's Ideal State», *JHS* 89 (1959) 3-15. Καί στά δύο αὐτά μελετήματα ὀφείλομε πολλά γιά τήν κατανόηση τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ζήνωνος: *The Unity of Mankind in Greek Thought*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1965, σσ. 154-166. A. - H. Chroust «The Ideal Polity of the Early Stoics: Zeno's Republic», *RPol.* 27 (1965) 173-183. E. N. Tigerstedt, *The Legend of Classical Sparta in Classical Antiquity*, τόμ. Β'. Uppsala 1974, σσ. 41-48. G.J.D. Aalders, *Political Thought in Hellenistic Times*. Amsterdam: A. Hakker, 1975, σσ. 24-27. J. Ferguson, *Utopias of the Classical World*. London: Thames & Hudson, 1975, σσ. 111-119 [Aspects of Greek and Roman Life]. A. Erskine, *Hellenistic Stoa. Political... ἐνθ' ἄν.*, σσ. 9-12. Doxne Dawson, *Cities of the Gods. Communist Utopias in Greek Thought*. New York-Oxford: Oxford Univ. Press, 1992, Κεφάλαιο 4. M. Schofield, *Ἡ Στωϊκὴ ἰδέα τῆς Πόλης*, ἐλλ. μτφ. Χλόης Μπάλλα. Ἀθήνα. MIET, 1997. P. Scholz, *Der Philosoph und die...*, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 333-337. Π. Τζαμαλίκου «Ἡ περί πολιτείας ἀντίληψη τῶν Στωϊκῶν», *ΒΚΕΣΤ'* (30) (Ἰούλιος 2001) 127-138. Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη «Πολιτική καί κοινωνική συμπεριφορά τοῦ στωϊκοῦ σοφοῦ», *Φ.* 34 (2004) 210-218.

63. Διογ. Λαερτ. VII 33 = Ζήνων ὁ Κιτιεύς ἀρ. 243. Κλήμμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς Ε'*, Κεφάλαιο XI, 144,1-7.

64. Διογ. Λαερτ. VII 34.

65. Διογ. Λαερτ. VII 34.

66. Stob. II VII, 11⁸ (Ἐκ τῆς Διδύμου Ἐπιτομῆς).

67, 68. I. N. Θεοδωρακοπούλου «Ἡ Ἠθικὴ τῶν Στωϊκῶν», *ΝΕΣ.*, 1305/15.11.1981, σσ. 1554-1555. Πρβ. Ἄννας Κελεσιδου-Γαλανοῦ «Ἡράκλειτος καί Ζήνων ὁ Κιτιεύς. Ἡ λογικὴ κατανόηση τοῦ κόσμου καί ἡ ἐπικαιρότητά τῆς», *ΚΣ Ν'* (1986) [1987] 67-75.

69. Stob. II 93, 19 = SVF III 625: «τὴν [...] ὁμόνοια ἐπιστήμην εἶναι κοινῶν ἀγαθῶν, δι' ὃ καί τοὺς σπουδαίους πάντας ὁμοιοεῖν ἀλλήλοις διὰ τὸ συμφωνεῖν ἐν τοῖς κατὰ τὸν βίον». Stob. II, 108,5 = SVF III 630: «ἐν μόνους τε τοῖς σοφοῖς ἀπολείπουσι φιλίαν, ἐπεὶ ἐν μόνους τούτοις ὁμόνοια γίνεται περὶ τῶν κατὰ τὸν βίον». Ὁ Χρῦσιππος συνέγραψε ἔργο μέ τίτλο *Περί ὁμοιοίας*. Διογ. Λαερτ. VII 122.

70. Πλουτάρχου, *Περί Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς, λόγος α'* 6, 329 A-B.

71. Ὁ W. W. Tarn, *Alexander the Great*, vol. II. Cambridge: At the University Press, 1948, σσ. 419-421, ἀμφισβήτησε ἐξ ὀλοκλήρου τό χωρίο τοῦ Πλουτάρχου ὡς πηγῆς. Ὁ Schofield, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 108-109, ἀμφισβητεῖ τήν μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου ἰσχυριζόμενος ὅτι ἀποδίδει στόν Ζήνωνα ἀπόψεις μεταγενεστέρων, δέχεται ὡστόσο ὡς αὐθεντικὴ τήν ἰδέα τοῦ κοινῶ νόμου, τήν ὁποία θεωρεῖ ἀναγκαῖα καί ἱκανή προϋπόθεση γιά τήν κατανόηση τῆς *Πολιτείας*. Ὁ H.C. Baldry «Zeno's Ideal...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 12-13, ἀπέδειξε ὅτι τά ἐπιχειρήματα αὐτά δέν εὑσταθοῦν.

72. Δίωνος Χρυσσοστόμου, *Βορυσθενικός* 20: «τὴν πόλιν φασιν εἶναι πλῆθος ἀνθρώπων ἐν ταυτῶ κατοικούντων

ὑπὸ νόμου διοικούμενον» Βορυσθενικός 23: «μίαν γὰρ δὴ ταύτην καθαρῶς εὐδαίμονα πολιτείαν εἶτε καὶ πόλιν χρῆ καλεῖν, τὴν θεῶν πρὸς ἀλλήλους κοινωνίαν ἐάν τε καὶ ζύμπαν τὸ λογικὸν περιλάβῃ τις, ἀνθρώπων σὺν θεοῖς ἀριθμυμένων, ὡς παῖδες σὺν ἀνδράσι λέγονται μετέχειν πόλεως».

73. Εὐσεβίου, *Praep. Evang.* ΙΕ' ιε' 15,3-5: «Ὅποῖαν δόξαν ἐπάγονται οἱ Στωϊκοὶ περὶ θεοῦ καὶ περὶ συστάσεως τοῦ παντός». Ἀπὸ τῆς Ἐπιτομῆς Ἀρείου Διδύμου, πρβ. Cicero, *De Legibus* Ι xxiii, 60· *De finibus bonorum et malorum* III 19, 64 = SVF III 333: «mundum autem censent regi numine deorum eumque ess quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum et unumquemque nostrum ejus mundi esse partem, exquo illud naturi consequi, ut communem utilitatem nostrae ante ponamus».

74. Α. Φιλιππίδου, *Ἱστορία τῆς Ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξ ἀπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς*. Ἀθήναι: Ἀποστολικὴ Διακονία, 1958, σσ. 136-137.

75. SVF III 314: «ὁ νόμος πάντων ἐστὶ βασιλεὺς θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων· δεῖ δὲ αὐτὸν προστάτην τε εἶναι τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν καὶ ἄρχοντα καὶ ἡγεμόνα, καὶ κατὰ τοῦτο κανὼνα τε εἶναι δικαίων καὶ ἀδίκων καὶ τῶν φύσει πολιτικῶν ζώων προστακτικὸν μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸν δὲ ὧν οὐ ποιητέον». Πρβ. Α. Erskine, *The Hellenistic...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 27-33. Margharita Isnardi Parente «La politica...», ἐνθ' ἄν., σσ. 78-81. P. Scholz, *Der Philosoph und...*, ἐνθ' ἄν., σ. 335.

76. Cicero, *De finibus bonorum et malorum* III (20) 67.

77. M. Pohlenz, *Die Stoa...*, ἐνθ' ἄν., τόμ. Α', σ. 139. G. J. D. Aalders, ἐνθ' ἄν., σ. 93.

78. Stob. II VII 11^b (Ἐκ τῆς Διδύμου Ἐπιτομῆς).

79. Stob. II VII 11^m (Ἐκ τῆς Διδύμου Ἐπιτομῆς).

80. Π. Κανελλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας... ἐνθ' ἄν.*, Βιβλίον Β', σ. 395.

81. Cicero, *De finibus bonorum et malorum* III (20) 67.

82. Ἀποστόλου Παύλου, *Πρὸς Κολοσσαεῖς γ' 11*.

83. W. W. Tarn «Alexander the Great and the Unity of Mankind», *PBA* XIX (1933) 123-166.

84. SVF I 537.

85. Ἐπικτήτου, *Διατριβαί* I 12,16.

86. SVF II 1169F.

87. Πλουτάρχου, *Περὶ στωϊκῶν ἐναντιωμάτων* 18, 1042B· *Περὶ τῶν κοινῶν ἐνοιῶν πρὸς τοὺς Στωϊκοὺς* 6, 1064 E.

88. Διογ. Λαερτ. VII 131 = SVF III 700.

89. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 693 d.

90. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Δ 13, 1297a.

91. Ὁ περιπατητικὸς Δικαίαρχος ὁ Μεσσήνιος ἐκθειάζεται στὸν Τριπολιτικὸ του τό πολίτευμα τῆς Σπάρτης, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ συγκερασμὸ τῶν τριῶν ὀρθῶν πολιτευμάτων, τῆς βασιλείας, τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς δημοκρατίας. F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles. Dikaiarchos. Texte und Kommentar*. Basel-Stuttgart: Schwabe & Co, 1967, σσ. 28-29, Fr. 67-72.

92. Πολύβιου, *Ἱστοριῶν* ΣΤ' 10-11.

93. Cicero, *De re publica*, Βιβλίον Ι.

94. Margaret E. Reesor, *The Political Theory... ἐνθ' ἄν.*, σ. 20.

95. SVF I 587.

96, 97. Κλήμης Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς* Δ', Κεφ. XXVI, 109,3-6.

98. SVF III 330.

99. Π. Τζαμαλίκου «Ἡ περὶ πολιτείας...», ἐνθ' ἄν., ἐδῶ σ. 135.

100. SVF III 706.

101. SVF III 690.

102. Γιά τὸν εὐμετάβλητο τοῦ χαρακτήρα του μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πολύβιος, *Ἱστοριῶν* ΚΣΤ' 1α, ὁ ὁποῖος «καλεῖ αὐτὸν Ἐπιφανῆ καὶ οὐκ Ἐπιφανῆ διὰ τὰς πράξεις».

103. Fr. Schachermeyer, *Griechische Geschichte*. Stuttgart 1960, σ. 360.

104. Δ. Βελισσαροπούλου, *Ρωμαῖοὶ καὶ Ἕλληνες. Ἡ συνάντηση τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς δόξας*, τόμ. Α'. Ἡ Ρωμαϊκὴ κατάρτησις. Ἀθήνα - Γιάννινα: Δωδώνη, 1997, σσ. 775 κ.εξ.

105. J. W. Swain «Antiochus Epiphanes and Egypt», *CPh* XXXIX (1944) 73-94.

106. Δ. Βελισσαροπούλου, *Ρωμαῖοὶ καὶ Ἕλληνες...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 776-780. M. Cary, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἔλλ. μτφ. Ν. Σαρλῆ. Ἀθήναι: Μίνωας, 1960, σ. 297.

107. Πολύβιου, *Ἱστοριῶν* ΚΗ' 18.

108. Fr. Schachermeyer, *Griechische Geschichte*. Stuttgart 1960, σ. 357.

109. Fr. Schachermeyer, *Griechische Geschichte*. Stuttgart 1960, σ. 361. Ed. R. Bevan, *The House of Seleucus*, vol. II. London 1902, σσ. 148-157. Π. Κανελλοπούλου, *Ἱστορία... ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Γ': Ἐπιλογος, σσ. 17-18.

110. Ὅπως εἶχε καταστήσει τὴν Βαβυλώνα μιά τυπικὴ ἑλληνιστικὴ πόλη μὲ θέατρο καὶ γυμνάσιο, τό ἴδιο προσπάθησε νά κάνει καὶ στὴν Ἱερουσαλήμ. M. Rostovtzeff, *SEHHW*, τόμ. Β', σ. 703, τόμ. Γ', σ. 1492. H. Bengtson, *Ἱστορία τῆς... ἐνθ' ἄν.*, σσ. 409-410.

111. S. Tracy «111 Maccabees and Pseudo-Aristeas», *YCS* 1 (1928). H.G. Meecham, *The Letter of Aristeas*. Manchester 1935. E. Barker, *From Alexander to Constantine. Passages and Documents Illustrating the History of Social and Political Ideas 336 B.C.-A.D. 337*. Oxford: At the Clarendon Press, 1956, σσ. 135-138. V. Tcherikover «The Ideology of the letter of Aristeas», *HTHR* LI (2) (April 1958) 59-85. P. Hadot «Fürstenspiegel», *RAC* VIII (1972) σσ. 555-632, ἐδῶ σσ. 587-589: «Der Brief des Aristeas». O. Murray «The Letter of Aristeas», *Studi Ellenistici* II (1987) 15-29. L. Troiani «Il libro di Aristeas ed il guidaismo ellenistico (Premesse per un' interpretazione)», *Studi Ellenistici* II (1987) 31-61. Ἐπιθυμῶ νά εὐχαριστήσω τὸν Καθηγητὴ Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ferrara Marco Bertozzi γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν φωτοτυπιῶν. Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ἑλληνισμός καὶ Ἰουδαϊσμός. Ἱστορικοὶ σταθμοὶ στίς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων*. Ἀθήνα: Λιβάνης, 1995, Κεφάλαιο 14: «Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀριστεά καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς» καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερομένη βιβλιογραφία.

112. Πρβ. § § 249, 265, 267 τῆς ἐπιστολῆς εἰς E. Barker, *From Alexander...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 136-137.

113. Margaret Reesor, ἐνθ' ἄν., σ. 19, σημ. 21.

114. Ἀππιανου, *Συριακὴ* 8,45: «οὕτω μὲν Ἀντίοχος ὁ Ἀντιόχου τοῦ Μεγάλου Συρίας ἐπεκράτησεν. Ὅτω παρὰ τῶν Σύρων ἐπώνυμον ἦν Ἐπιφανῆς, ὅτι τῆς ἀρχῆς ἀπαζομένης ὑπὸ ἀλλοτρίων βασιλέων οἰκείος ὄφθη».

115. Μακκαβαίων Α', Κεφ. Α', στιχ. 41-64. Πρβ. E. Barker, *From Alexander ἐνθ' ἄν.*, σσ. 143-144.

116. Διοδ. Σικ. ΛΔ' 1,1.

117. Διοδ. Σικ. ΛΔ' 1,4.

118. Διοδ. Σικ. ΛΔ' 1,5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ἡ πρόσληψη τῆς φιλοσοφίας καί εἰδικώτερα τῶν στωϊκῶν δοξασιῶν στήν Ρώμη

«Στίς γνώσεις καί στήν καλλιέργεια ὄλων τῶν εἰδῶν τῆς λογοτεχνίας ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν πάντα πιό μπροστά ἀπό ἐμᾶς»
Cicero, *Tusculanae Disputationes* I 3.

2.1. Γενικά

Ἡ ἀποδοχή τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπῆρξε ἓνα μέρος τῆς διαδικασίας ἐνσωματώσεως τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στήν Ρώμη. Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς διαδικασίας οἱ Ρωμαῖοι ἐστράφησαν σέ μία πρώτη φάση ὅχι πρὸς τοὺς Κλασσικούς Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη καί Θεόφραστο, ἀλλά πρὸς τόν Πυθαγορισμό καί κοντά σ' αὐτόν κυρίως πρὸς τήν φιλοσοφία τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, τόν ἀκαδημαϊκό Σκεπτικισμό καί τόν Περίπατο, τόν Ἐπικουρισμό καί τήν Στοά. Ἡ πρόσληψη ἀκολούθησε διάφορες φάσεις. Πρὸς τὰ μέσα τοῦ πρώτου π.Χ. αἰῶνα βρισκόταν στό προσκήνιο κυρίως ὁ Ἐπικουρισμός καί ὁ Σκεπτικισμός· πρὸς τὰ τέλη τοῦ πρώτου π. Χ. αἰῶνα κυριαρχεῖ ἡ Στοά καί ἡ κυριαρχία της διαρκεῖ ἕως τόν δεύτερο μ.Χ. αἰῶνα, ὅποτε ἔρχεται βαθμιαία στό ἐπίκεντρο ὁ Μεσοπλατωνισμός, ὡς ὅτου κατά τήν Ἰσπερη Ἀρχαιότητα ἀπορρόφησε ἢ παραγκώνισε τίς ἄλλες Σχολές ὁ Νεοπλατωνισμός¹. Ἡ πολιτογράφηση τῆς φιλοσοφίας στήν Ρώμη πρέπει νά θεωρηθεῖ μέσα στά πλαίσια τοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, πρᾶγμα πού εὐστοχα διετύπωσε ὁ Ὁράτιος ὡς ἐπιτυχία τῶν Ἑλλήνων μετά τήν στρατιωτική τους ἦττα ἀπό τοὺς Ρωμαίους:

«Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio»².

Στόν ἐξελληνισμό τῆς Ρώμης συνέβαλαν, σέ μεγάλο βαθμό, οἱ δέκα χιλιάδες μορφωμένοι νέοι, τοὺς ὁποίους μετέφερε ἐκεῖ ἀπό τήν Ἑλλάδα ὁ ὑπάτος Αἰμίλιος Παῦλος, προκειμένου οἱ ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδος νά μείνουν πιστές στοὺς ὄρους ὑποταγῆς πού τοὺς ἐπέβαλε αὐτός. Ὁμως τό ἔργο τῶν ὁμήρων αὐτῶν Ἑλλήνων ἦταν ἡ διάδοση ἐκεῖ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καί ὅ,τι ἄλλο συνεπάγεται τοῦτο. Ὅταν τοῦτο ἐγινε ἀντιληπτό ὁ Κάτων ζήτησε νά ἐκδιωχθοῦν ἀπό τή Ρώμη οἱ Ἕλληνες. Ἀνάμεσα τους ἦταν καί ὁ Πολύβιος ὁ Μεγαλοπολίτης.

2.2. Ἡ πορεία προσλήψεως τῆς φιλοσοφίας στήν Ρώμη

Ἡ πορεία τῆς διεισδύσεως τῆς ἐλληνικῆς παιδείας στήν Ρώμη ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας, ἡ ὁποία διήλθε ἀπό τὰ ἀκόλουθα στάδια:

α. Ἡ Ρώμη ἀπορροφᾷ ὀρισμένα ἐλληνικά στοιχεῖα μέσω τῶν Ἑτρούσκων, ἰδιαίτερα στοὺς τομεῖς τῶν καλῶν τεχνῶν καί τῆς θρησκείας.

Πράγματι ἡ Ρώμη ἤλθε σέ πρώτη ἐπαφή πρὸς τόν ἐλληνικό πολιτισμό τῆς Δύσεως ἤδη ἀπό τῶν ἀρχῶν τῆς ἱστορίας της. Ἡ Ρώμη εὐρισκομένη στό κέντρο τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου καί συνορεύοντας πρὸς τήν Ἑτρούρια, δέχθηκε ἐπιρροές, ἀπό Βορρᾶ μὲν ἀπό τοὺς Ἑτρούσκους, ἀπό νότια δέ ἀπό τίς Ὀσκο-Σαμνιτικές καί ἐλληνικές ἀποικίες. Ἡ Ἑτρούρια γίνεται ὁ μεσολαβητής μεταξύ τῶν Ρωμαίων καί τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ³. Οἱ Ἑτροῦσκοι δανείσθηκαν ἀπό τοὺς Ἕλληνες ἐφευρέσεις πρακτικῆς σκοπιμότητος. Κατά πᾶσα πιθανότητα, οἱ Ἑτροῦσκοι δανείσθηκαν ἀπό τοὺς Ἕλληνες τό ἀλφάβητο καί ὁ,τιδήποτε ἄλλο μπορούσε νά καταστήσει τόν βίο τους ἀνετώτερον. Ἡ Ρώμη δέχθηκε ὀρισμένες μορφές τοῦ Ἑτρούσκικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως τήν συγκρότηση πόλεων, θρησκευτικά καί ἄλλα πολιτιστικά σύμβολα, ὀρισμένα λογοτεχνικά εἶδη, ὅπως τήν σάτιρα⁴.

β. Κατά τήν διάρκεια, ἀλλά καί μετά τόν πόλεμο ἐναντίον τῶν Σαμνιτῶν καί ἄλλων φυλῶν τῆς Κεντρικῆς καί Νοτίου Ἰταλίας, ἔρχεται ἡ Ρώμη ἐγγύτερα πρὸς τίς πόλεις τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος. Πράγματι, οἱ τρεῖς Σαμνιτικοὶ πόλεμοι⁵ μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἡ πρώτη μεγάλη δοκιμὴ τῆς ἀντοχῆς καί τῶν δυνατοτήτων τῆς Ρώμης. Οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν ἀντιμετωπίσει προγενέστερα καί ἄλλες ἐχθρικές φυλές⁶ μετά τήν πτώση τῆς βασιλείας, ἐκεῖνες, ὅμως, ἦσαν ἀσθενέστερες, ἐκτός ἀπό τοὺς Γαλάτες πού ὅμως διενεργοῦσαν ληστρικές μᾶλλον ἐπιδρομές χωρὶς σοβαρὴ προσπάθεια ἐγκαταστάσεως. Τό ἀποτέλεσμα τῶν Σαμνιτικῶν πολέμων ἀφορᾷ ἄμεσα τοὺς Ἕλληνες, γιατί ἐγκαινιάζεται ἡ ἐποχὴ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς

Ρώμης με τις νοτιότερες περιοχές της Ίταλίας, στις οποίες ζούσαν οι Έλληνες ως κυρίαρχοι ή ασκούσαν μεγάλη πολιτιστική επιρροή⁷.

γ. Η απομόνωσή της από τον ελληνικό κόσμο της Νοτίου Ίταλίας τερματίζεται με το τέλος του Πυρρείου Πολέμου (281-272 π.Χ.) και σημειώνεται με εκπληκτικό ρυθμό η άπαρχή μιās ρωμαϊκής λογοτεχνίας. Ειδικότερα, τό 282 π.Χ. με την μάχη του Τάραντα κατακτήθηκε από την Ρώμη ή Νότια Ίταλία. Ακολούθησε τό 241 π.Χ. η κατάκτηση της Σικελίας. Κατακτώντας την Σαρδηνία και την Κορσική, σταθεροποίησε ή Ρώμη την κυριαρχία της στην ιταλική χερσόνησο, ελέγχοντας τό Τυρρηνικό πέλαγος.

Έξαπλώνοντας ή Ρώμη τις κτήσεις της ήρθε σέ άμεση και ισχυρή επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό της Μεγάλης Ελλάδος. Βαθμιαία άρχισε νά χρησιμοποιείται με την λατινική και ή ελληνική γλώσσα. Οί Ρωμαίοι ως πρακτικοί άνθρωποι παρά τον άπέραντο σεβασμό τους προς την έθνική τους παράδοση δέν δίσταζαν νά δέχονται νεωτερισμούς, όσες φορές πίστευαν ότι έξυπηρετούσαν τά κατακτητικά τους σχέδια⁸. Ο Διονύσιος Άλικαρνασσεύς αναφέρει ότι την παραμονή των πολέμων του Πύρρου άπεσταλμένος της Ρώμης μίλησε στους Ταραντίνους στην Ελληνική, γεγονός, για τό όποιο όρισμένοι από τους Έλληνες έσάρκασαν αυτών⁹.

Ο πρώτος συγγραφέας της Ρώμης ήταν ο Λίβιος Ανδρόνικος, Έλληνας από τον Τάραντα, ο οποίος σε ηλικία οκτώ ετών συνελήφθη κατά την κατάληψη του Τάραντα (272 π.Χ.) από τους Ρωμαίους και μεταφέρθηκε στην Ρώμη, όπου παρέμεινε ως δούλος αρχικά και απελεύθερος στην συνέχεια, στον οίκο του στρατηγού Μ. Λιβίου Σαλινάτορα. Ανέκτησε την ελευθερία του αποδίδοντας την *Οδύσσεια* του Όμηρου και διάφορα ελληνικά θεατρικά έργα στην λατινική¹⁰. Η ποιότητα της λατινικής *Οδύσσειας* δεν συγκρίνεται φυσικά με την όμηρική, όπως και ο ίδιος ο Κικέρων παραδέχεται στον Βρούτο, όταν λέγει ότι δεν αξίζει να την διαβάσει κανείς για δεύτερη φορά¹¹. Σύμφωνα με τον Ρ. Grimal «ή μεγάλη υπηρεσία του Ανδρόνικου δεν ήταν η εισαγωγή της ελληνικής λογοτεχνίας στην Ρώμη, αλλά η σύλληψη της ιδέας ότι ήταν δυνατόν να προκύψει μία λογοτεχνία λατινικής εκφράσεως βασισμένη στα πρότυπα των ελληνικών δημιουργιών. Έπειδή έγραψε τραγωδίες, κωμωδίες και ένα έπος, θεμελίωσε αυτός ο ίδιος τρία λογοτεχνικά είδη που σύντομα θα κατέληγαν σε μία εκπληκτική άνθηση»¹². Πραγματικά, την εποχή του Λιβίου Ανδρόνικου και την αμέσως επομένη γενεά θα εμφανισθεί μία σειρά σημαντικών δημιουργιών, όπως του Γναίου Ναιβίου (Gnaeus Naevius) († 201 π.Χ.)¹³, του Κοίντου Έννιου (Quintus Ennius) (239-169)¹⁴, του Μάρκου Πακουβίου (Marcus Pacuvius) (220-131)¹⁵, του Τίτου Μακκίου Πλαύτου (Titus Maccius Plautus) (250-184)¹⁶. Κοινό γνώρισμα των συγγραφέων αυτών είναι ότι δεν προέρχονταν από την Ρώμη, αλλά ήσαν επαρχιώτες¹⁷.

Η περίπτωση, όμως, του Λιβίου Ανδρόνικου ενέχει και ένα ακόμη πρόσθετο ενδιαφέρον. Ο ίδιος ξεπέρασε τις θλιβερές συνθήκες υπό τις οποίες είχε μεταφερθεί στην Ρώμη και τό γεγονός ότι ήταν δούλος και όταν μεγάλωσε, έγινε δάσκαλος των παιδιών του κυρίου του και αγαπητό μέλος του οίκου του, σε τέτοιο σημείο που απελευθερώθηκε είτε από τον ίδιο τον Σαλινάτορα είτε από τα παιδιά του. Η περίπτωση αυτή θα επαναληφθεί με τον Πολύβιο, ο οποίος μεταφέρθηκε στην Ρώμη (; 166 π.Χ.) ως όμηρος μαζί με τους δέκα χιλιάδες Έλληνες και κατέκτησε με την προσωπικότητα και την παιδεία του τον Αιμίλιο Παύλο και τον γιό του Σκιπίωνα Αιμιλιανό.

Την ίδια περίοδο εγκαινιάζεται ο πεζός λόγος με την ιστοριογραφία. Οι δύο πρώτοι συγγραφείς πεζών χρονικών, ο Φάβιος Πίκτωρ (Fabius Pic-

tor, 260-190 π. Χ.)¹⁸ και ο Κίγκιος Άλιμέντος (Cincius Alimentus)¹⁹ που έζησαν στην εποχή του Δευτέρου Καρχηδονιακού Πολέμου έγραψαν ελληνικά. Οι Ρωμαίοι ιστορικοί της περιόδου αυτής επηρεάζονται από τους Έλληνες συναδέλφους της Σικελίας, σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Τίμαιος (346-; 250 π.Χ.) μπορεί να θεωρηθεί πρώτος δάσκαλός τους στο πεδίο αυτό. Η κατάληψη της Σικελίας αποτελεί έναν άλλο σημαντικό σταθμό.

Όλα αυτά τα γεγονότα αποδεικνύουν ότι κατά το δεύτερο ήμισυ του 3ου π.Χ. αιώνα ή Ελλάδα με τον πολιτισμό της ήταν η παιδαγωγός των Ρωμαίων, ή οποία εισήγαγε αυτούς στον λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό βίο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διείσδυση της φιλοσοφίας στην Ρώμη ανάγεται σε μεταγενέστερο χρόνο.

δ. Ακολουθεί μία από τις λαμπρότερες εποχές της διαδόσεως της ελληνικής παιδείας μετά τον Γ' Μακεδονικό Πόλεμο (171-168 π.Χ.), στο πλαίσιο του λεγομένου «Κύκλου των Σκιπίωνων», που συνετέλεσε αποφασιστικά στην διείσδυση της ελληνικής φιλοσοφίας, της ελληνιστικής κυρίως εποχής, υπό τις ποικίλες μορφές της, ιδιαίτερα όμως της Μέσης Στοάς, μεταξύ των αριστοκρατών. Εισέδυσαν επίσης και θεωρίες περί ρητορικής. Στην διείσδυση της φιλοσοφίας πρέπει να εξαρθεί ο ρόλος του Πολυβίου και του φιλοσόφου της Μέσης Στοάς Παναίτιου του Ροδίου.

Για τους Ρωμαίους η στωϊκή φιλοσοφία παρουσίαζε τό πλεονέκτημα ότι δεν απέκρουε τούς θεούς. Αντίθετα, τούς επεφύλασσε καιρίο ρόλο στην ρύθμιση των ανθρωπίνων υποθέσεων, με τον κεντρικό ρόλο που απέδιδε στην θεία πρόνοια. Η ύπαρξη των θεών, ή ανάμιξη τους ως πρόνοια ή κάπως αλλιώς στις τύχες των ανθρώπων, ή δυνατότητα των τελευταίων να προσευχηθούν προς αυτούς και να ζητήσουν νίκες, υγεία, τεκνοποιία, επιτυχίες στην ζωή, ήταν μία ιδέα που ταίριαζε στους Ρωμαίους. Εξάλλου ή διδασκαλία της Στοάς περί «πανανθρωπίνης συμπαθείας» ενθάρρυνε τόσο την ανάγκη συνεργασίας των ανθρώπων στην κοινωνία, όσο και την εδραίωση του οικουμενικού ρόλου της Ρώμης, τον οποίο ήδη τόσο ο Πολύβιος είχε απονείμει στην ρωμαϊκή επικράτεια όσο και ο Παναίτιος είχε εκφράσει φιλοσοφικά. Η στάση αυτή είχε και ένα ακόμα επακόλουθο, που δεν μπορούσε παρά να εντείνει την προθυμία, με την οποία οι Ρωμαίοι απέδεχθησαν την Στοά: καθώς δεν είχε αντιρρήσεις, όπως ο Κήπος, για την συμμετοχή στην δημοσία δραστηριότητα, ενώ απεναντίας, ή συμμετοχή στά κοινά θεωρείτο ύψιστο καθήκον.

Ἡ ἐξωτερική πολιτική τῆς Ρώμης ἐξιδανικεύεται ἀπό τόν Πολύβιο καί ἰδιαίτερα τόν Ποσειδώνιο. Ἀποδίδεται σ' αὐτήν «ἐπιείκεια», μετριότητα — «μετριότητα» — ἤ, ἀκόμα, καί φιλανθρωπία ἀπέναντι στούς ὑποταγμένους λαούς²⁰. Τήν ἐξιδανίκευση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ρώμης βλέπει ὁ W. Capelle σέ σχέση μέ τήν προσπάθεια νά δικαιολογηθεῖ ὁ ρωμαϊκός ἱμπεριαλισμός καί νά δοθεῖ σ' αὐτόν ἠθικό περιεχόμενο. Ἡ προσπάθεια αὐτή ἔγινε ἀπό τήν Μέση Στοά καί μάλιστα τόν Παναίτιο²¹. Ἡ Μέση Στοά, ὑποστηρίζει ὁ Capelle, παρέλαβε τήν ἀντίληψη τῆς πλατωνικῆς - ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς, ὅτι ὁ «καλύτερος» ἔχει τό δικαίωμα καί μάλιστα ὀφείλει νά ἐξουσιάζει τόν «χειρότερο» πρός ὄφελος τοῦ τελευταίου (μία ἀντίληψη πού προήλθε ἀπό τήν ἀντίθεση πρός τήν θεωρία τῶν Σοφιστῶν, ὅτι ὁ «ἰσχυρότερος» πρέπει νά ἐξουσιάζει τόν «ἀσθενέστερο») καί τήν χρησιμοποίησε γιά νά δώσει στήν ρωμαϊκή κυριαρχία ἠθικό περιεχόμενο, τονίζοντας συγχρόνως τήν ὑπεροχή τῶν Ρωμαίων στό πολίτευμα καί στό πολιτικό τους ἦθος²².

Δέν θά πρέπει νά ὑποτιμηθεῖ καί ὁ παράλληλος «Κύκλος τῶν Γράκχων» πού υἱοθέτησε τά δόγματα ἐνός ἄλλου ἐκπροσώπου τῆς Μέσης Στοᾶς, τοῦ Κυμαίου Βλοσσίου, ὅπως θά δεῖξουμε σέ ἐπόμενο κεφάλαιο.

ε. Ἐπομένη σημαντική περίοδος ἦταν αὐτή τοῦ Κικέρωνος, πού συνετέλεσε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον Ρωμαῖο στήν διάδοση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὅπως ἔχει εὐστοχα καί διεισδυτικά ἀναλύσει τόν φιλελληνισμό τοῦ Κικέρωνος σέ διερευνητική, συνθετική του μελέτη ὁ Π. Φούγιας²³, ἀναγνωρίζει ὁ Κικέρων ὅτι «στίς γνώσεις καί στήν καλλιέργεια ὄλων τῶν εἰδῶν τῆς λογοτεχνίας ἡ Ἑλλάδα θρῖσκόταν πάντα πιό μπροστά ἀπό ἐμᾶς»²⁴, ὑπογραμμίζει ὅτι «τήν μουσική [...] καί τήν γεωμετρία τήν εἶχαν σέ μεγάλη ἐκτίμηση οἱ Ἑλληνας»²⁵, παραδέχεται ὅτι «ἡ φιλοσοφία ἔμεινε ἕως τίς ἡμέρες μας παραμελημένη καί τά λατινικά γράμματα τῆς ἀρνήθησαν τά φῶτα τους»²⁶ καί γιά τόν λόγο αὐτό ἀποτελεῖ «δικό μου καθήκον [...] νά τή λαμπρύνω καί νά τή ἐξυψώσω στά μάτια τοῦ κοινοῦ, ἔτσι ὥστε, ἂν ὑποτίθεται ὅτι μέ τίς δημόσιες δραστηριότητες μου προσέφερα κάποια ὑπηρεσία στούς συμπατριῶτες μου, νά κάνω κάτι ἀντίστοιχο καί τώρα, στήν περίοδο τῆς σχολῆς μου»²⁷. Δέν ἀρνεῖται, βέβαια, ὅτι «κυκλοφοροῦν ἤδη πολλά βιβλία φιλοσοφίας στά λατινικά, τά ὁποῖα ἔχουν γραφεῖ ἐντελῶς ἐπιπόλαια ἀπό ἀνθρώπους ἀξιολόγους κατὰ τά ἄλλα, ὅμως ὄχι ἐπαρκῶς κατηρητισμένους»²⁸. Γιά τόν λόγο αὐτό

ἀξιολογεῖ ὅτι μέ «πολύ μεγαλύτερη εὐχαρίστηση θά ἀνοίξω τίς κρήνες τῆς φιλοσοφίας»²⁹. Πράγματι, ὁ Κικέρων, παρόλο πού δέν ὑπῆρξε πρωτότυπος διανοητής, προικισμένος ὡστόσο μέ κριτικό πνεῦμα καί ὀξυδέρκεια, ἔγινε βαθύς ἐρευνητής τῆς ἀληθείας καί ἀναγνωρίζεται ἀναμφισβήτητα ὡς ὁ πρῶτος μέγας ἐργάτης τῆς Ρωμαϊκῆς Φιλοσοφίας³⁰. Ὅπως, ὁ ἴδιος ἀναφέρει, στήν ἀπόφασή του νά ἀσχοληθεῖ μέ τή φιλοσοφία σημαντικό ρόλο διεδραμάτισαν δύο λόγοι. Πρῶτον, ἡ πολιτική κατάσταση τῆς Ρώμης, δηλαδή ἡ ἐπικράτηση τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα πού τόν ἔθεσε στό περιθώριο τῆς πολιτικῆς ζωῆς — «Nam cum otio langueremus atque cura gubernari necesse esset»³¹ — καί γιά τόν λόγο αὐτό θεώρησε ὑποχρέωσή του καί ἀπετέλεσε καθήκον του νά διδάξει φιλοσοφία στούς συμπατριῶτες του — «primum ipsius rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi»³². Δεύτερον, οἱ ἀτυχίες στήν προσωπική του ζωή, ἰδιαίτερα μάλιστα ὁ θάνατος τῆς θυγατέρας του Τουλίας τό 45 π.Χ., «ἡ μόνη γυναίκα πού εἶναι βέβαιο ὅτι ἀγάπησε ὁ Κικέρων»³³ — ὅπως ὁ ἴδιος ρητά ἀναφέρει: «Hortata etiam est ut me ad haec conferrem animi aegritudo fortunae magna et gravi commota iniuria; Cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem»³⁴. Ἡ ἐνασχόληση αὐτή μέ τή φιλοσοφία ἔδωσε καρπούς ἰδιαίτερα τά τρία τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ὅταν ἀπεφάσισε νά ἀναλάβει καί τελικά ἔφερε σέ πέρασ ἕνα λαμπρό ἐπιχείρημα, δηλαδή νά μεταφέρει στήν Λατινική τούς θησαυρούς τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας γιά χάρη τῶν συμπατριωτῶν του, δημιουργώντας μάλιστα ὁ ἴδιος τό κατάλληλο Λατινικό φιλοσοφικό λεξιλόγιο³⁵. Ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει στήν δευτέρη Τουσκουλανή Διατριβή ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νά σχηματισθοῦν μεγάλες φιλοσοφικές βιβλιοθήκες, γιά νά μὴν ἔχουν οἱ Ρωμαῖοι ἀνάγκη τῶν ἐλληνικῶν, στίς ὁποῖες ὑπάρχουν ἄπειρα βιβλία γιά τόν λόγο ὅτι παρατηρεῖται πληθώρα Ἑλλήνων συγγραφέων³⁶.

Μέ τό ἔργο του ὁ Κικέρων ἔμεινε στήν ἱστορία ὡς ἐκεῖνος πού συνετέλεσε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον Ρωμαῖο διανοούμενο στήν παρουσίαση καί τήν ἐρμηνεία ἐνός οὐσιαστικοῦ τμήματος τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ στήν Ρώμη ἀρχικά καί ὕστερα στίς δυτικές ἐπαρχίες τῆς Ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας. Στήν Πέμπτη Τουσκουλανή Διατριβή³⁷ ἀναγνωρίζει καί ἀποθεώνει τά ἀγαθὰ τῆς φιλοσοφίας, «τῆς ὁδηγήτρας ζωῆς, εὐρέτρια τῆς ἀρετῆς», ἡ ὁποία «δημιούργησε τήν πολιτεία,

συγκέντρωσε τούς σκορπισμένους ανθρώπους σέ μία κοινότητα βίου, τούς συνέδεσε μεταξύ τους, πρώτα σέ οικισμούς, ἔπειτα διά τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου καί τέλος διά τῆς κοινότητος τῆς σκέψεως καί τῆς γλώσσης». Ἡ φιλοσοφία συνετέλεσε ὥστε ὁ ἄνθρωπος νά ἀνακαλύψει «τούς νόμους καί νά διδαχθεῖ τά ἔθιμα καί τήν ἐπιστήμη»³⁸.

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου τοῦ Κικέρωνος ὁμως σταματᾷ σ' αὐτό τό σημεῖο· σχεδόν κανεῖς δέν ἀσχολεῖται μέ τήν οὐσιαστική συμβολή του στήν φιλοσοφία γενικά οὔτε ἐρευνᾷ ἄν — καί ὡς πού — εἶχε ἐμβαθύνει στήν ἑλληνική φιλοσοφία³⁹.

Ἡ εὐθύνη γι' αὐτήν τήν ὑποτίμηση δέν πρέπει νά ἀποδοθεῖ ὀλόκληρη στούς ἐρευνητές. Πρῶτον, ἡ ἐποχή τοῦ Κικέρωνος δέν διακρίνεται γιά κάποια γνήσια ἱκανότητα νά φιλοσοφήσει, καί ὅλες οἱ σχολές περνοῦν τότε περίοδο παρακμῆς⁴⁰. Δεύτερον, ἡ δῆλωση τοῦ ἰδίου τοῦ Κικέρωνος «ἀπόγραφα sunt, minore labore fiunt; verba tantum adfero, quibus abundo»⁴¹, στήν ὁποία στηρίχθηκε ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Ρωμαῖος ρήτορας ἦταν στά ζητήματα τῆς φιλοσοφίας ἀπλῶς ἀντιγραφεάς⁴². Καί ἀποδείχθηκε βέβαια μέ πειστική ἐπιχειρηματολογία⁴³ ὅτι τόν χαρακτηρισμό «ἀπόγραφα» τόν χρησιμοποιεῖ ὁ φιλόσοφος καί ρήτορας γιά ἕνα συγκεκριμένο ἔργο του — σχετικό μέ τήν λατινική γλώσσα, γιά τό ὁποῖο ὑποθέτουν τόν τίτλο *De lingua latina* καί ὄχι γιά τίς φιλοσοφικές τους δημιουργίες⁴⁴.

στ. Καθοριστικό ρόλο διεδραμάτισε ἡ νικηφόρος πορεία τῶν ρωμαϊκῶν λεγεῶνων, ἀλλά καί τῆς ρωμαϊκῆς διπλωματίας, ἀπότοκη τῆς ὁποίας ἦταν ἡ κατάληψη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ὁ ἔλεγχος τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Πραγματικά, μετά τήν ἦττα τοῦ βασιλείου τῶν Σελευκιδῶν στήν Μαγνησία τό 190⁴⁵ — πού ἐπισφραγίσθηκε μέ τήν συνθήκη τῆς Ἀπαμείας τό 188 π.Χ.⁴⁶ — καί τήν ἦττα τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων Περσέως στήν Πύδνα τό 168 π.Χ., ἡ Ρώμη ἀποκτᾷ μία αὐτοπεποιθὴ καί μία ἐσωτερική δύναμη. Συνέπειά των ἡ ἀνακήρυξη τῆς Μακεδονίας (148 π.Χ.) καί τῆς ὑπολοίπου Ἑλλάδος (146 π.Χ.) σέ ρωμαϊκές ἐπαρχίες (*socii* τῆς Ρώμης) καί ἡ καταστροφή τῆς Καρχηδόνας τό 146 π.Χ.. Μετά ταῦτα ἡ Ρώμη κληρονόμησε τό βασίλειο τῆς Περσείας μετά τόν θάνατο τοῦ Ἀττάλου Γ' (133 π.Χ.) καί τήν καταστολή τοῦ κινήματος τοῦ Ἀριστονίκου (133-130 π.Χ.) καί σχημάτισε (129 π.Χ.) νέα ρωμαϊκή ἐπαρχία μέ τό ὄνομα τῆς «Ἀσίας». Τά γεγονότα αὐτά ἔφεραν τούς Ρωμαῖους σέ ἄμεση ἐπαφή μέ ὀλόκληρο τόν ἑλληνιστικό κόσμον. Δέν εἶναι ἄστοχο νά δανεισθοῦ-

με τά λόγια τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅταν περιγράφει τήν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων στήν Ἀθήνα, μετά τίς νίκες στόν Μαραθῶνα καί τήν Σαλαμίνα, γιά νά περιγράψουμε τήν ἀνάλογη κατάσταση στήν Ρώμη μετά τήν Μαγνησία καί τήν Πύδνα: «Σχολαστικώτεροι γάρ γιγνόμενοι διά τὰς εὐπορίας καί μεγαλοψυχώτεροι πρὸς ἀρετήν, ἔτι τε πρότερον καί μετὰ τὰ Μηδικὰ φρονηματισθέντες ἐκ τῶν ἔργων, πάσης ἤπτοντο μαθήσεως, οὐδὲν διακρίνοντες ἀλλ' ἐπιζητοῦντες»⁴⁷. Πραγματικά, γιά δύο συνεχεῖς αἰῶνες — ἀπό τό 106 π.Χ. (ἔτος γεννήσεως τοῦ Κικέρωνος) ὡς τό 117 μ.Χ. (ἔτος θανάτου τοῦ Τραϊανοῦ) — ἡ λατινική γλώσσα εἶχε καταστῆ ἡ κυρία γλώσσα μέ διάσταση οἰκουμενική⁴⁸. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν συνέχισαν νά μαθαίνουν οἱ Ρωμαῖοι ἑλληνικά καί νά «μετέχουν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας». Οἱ Ρωμαῖοι, πού ὑπηρετοῦσαν ὡς στρατιῶτες στίς ὑπερπόντιες ἐκστρατεῖες, ἐλάμβαναν ἀρκετά ἑλληνικά στοιχεῖα καί πλούτιζαν τίς τοπικές τους διαλέκτους, καθ' ὅσον οἱ Ἑλληνες ἀπαξιοῦσαν νά μάθουν λατινικά. Τά μέλη τῆς ἰθουνοῦσης τάξεως, πού ἔρχονταν σέ διαρκή ἐπαφή μέ τούς Ἑλληνες εἶτε ὡς ἐντεταλμένοι γιά ζητήματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς εἶτε ὡς ἄρχοντες καί συγκλητικοί, σπάνια ἀμελοῦσαν νά μάθουν καλά τήν ἑλληνική γλώσσα. Ἦσαν, ὁμως, ὑποχρεωμένοι ὡς διοικητές τῶν Ἀνατολικῶν Ἐπαρχιῶν νά ὀμιλοῦν στήν λατινική ἐνῶ ταυτοχρόνως ὑπῆρχε διερμηνέας πού μετέφερε στήν Ἑλληνική ὅσα ὁ Ρωμαῖος Διοικητής ἔλεγε. Τό 160 π.Χ. ὁ Σεμπρόνιος Γράκχος, περιοδεύοντας στά ἑλληνικά κράτη, μιλοῦσε μέ εὐκολία τήν κοινή ἑλληνική καί διάφορες τοπικές διαλέκτους. Ἐν καί ἡ Σύγκλητος ἀπαιτοῦσε νά τῆς ἀπευθύνονται οἱ Ἑλληνες πρέσβεις μέσῳ διερμηνέως, ἐν τούτοις συνέτασσε ἑλληνικά τίς ἀποφάσεις, πού ἐπρόκειτο νά τούς γνωστοποιήσῃ⁴⁹. Ἀκόμα κι ὁ Κάτων ὁ Πρεσβύτερος, ὁ ὁποῖος «ἴσως περισσότερο ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλον ἐπηρέασε τήν ἀνάπτυξη τῶν ρωμαϊκῶν ἰδεῶν»⁵⁰ ἀπέναντι στήν ἑλληνική λογοτεχνία, παιδεία καί φιλοσοφία, ὁ ὁποῖος ἦταν «παιδείας ἑλληνικῆς ὀψιμαθῆς»⁵¹, παραδέχθηκε ὅτι γιά νά ἐκπληρώνει τά δημόσια καθήκοντά του ἔπρεπε νά γνωρίζει ἑλληνικά⁵². Ἐνας ἄλλος τραχύς καί φανατικός στρατιώτης, ὁ Αἰμίλιος Παῦλος, κράτησε γιά τόν ἑαυτό του τήν βιβλιοθήκη τοῦ Περσέα, ὡς μεριδίό του ἀπό τά μακεδονικά λάφυρα⁵³ (χωρίς ποτέ νά γίνῃ χρήση αὐτῆς, ἀφοῦ πρῖν πραγματοποιήσῃ τόν θρίαμβό του στήν Ρώμη εἶχαν ἀποβιώσει καί τά δύο παιδιά του). Ἡ πλατεία διάδοση τῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν ἀπό τούς

Ρωμαίους βελτίωσε τήν ακουστική τους ευαισθησία και τούς έδωσε τήν αίσθηση λεπτοτέρων αποχρώσεων γλωσσικής αξίας.

ζ. Κατά τήν εποχή του Αυγούστου, ή Ρώμη είχε γίνει πιά κυρίαρχος όλης σχεδόν τής τότε γνωστής οικουμένης. Τό αίσθημα τής υπερηφάνειας των Ρωμαίων για τά επιτεύγματά τους, ή πεποίθησή τους ότι ή μοίρα τους είχε αναθέσει μία καθοριστική οικουμενική αποστολή, ήταν γενικό και υπεθάλλετο μέ τρόπο από τον Αυγούστο. Οί συγγραφείς από τήν πλευρά τους, μέ υποκίνηση των φίλων του Αυγούστου, κυρίως του Μαικήνα, αλλά και του Μεσσάλα, ένιωσαν ότι μία από τίς βασικές αποστολές τους ήταν ή ένθάρρυνση τής έξυμνήσεως του ρόλου του αυτοκράτορα τους, κάτι που φυσικά τούς έξασφάλιζε τήν εϋνοια του. Οί

συνθήκες αυτές εϋνόησαν μία ροπή των συγγραφέων προς κάποια χειραφέτησή τους από τούς Έλληνες τήν πέτυχαν οί καλύτεροι απ' αυτούς, όχι όμως απόλυτα, γιατί πάντα κάτι ουσιαστικό ώφειλαν στους Έλληνες.

η. Τό ένδιαφέρον για τήν Ελλάδα επανέρχεται όρμητικά κατά τήν εποχή του αυτοκράτορα Άδριανού, μέ βαθιές επιδράσεις στην πνευματική ζωή των Ρωμαίων, χαρακτηρισμένες από μία αύξημένη έμπρακτη σημασία που διδόταν στην ελληνική παιδεία και στην στωϊκή φιλοσοφία, όπου διεκρίθησαν όρισμένοι Ρωμαίοι φιλόσοφοι, μεταξύ των οποίων ό Σενέκας και άργότερα ό Μάρκος Αυρήλιος, ό όποιος ήταν βαθειά επηρεασμένος από τον Έλληνα στωϊκό Έπίκτητο, που έξησε ως δούλος άρκετά χρόνια στην Ρώμη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. M. Erler «Ρωμαϊκή φιλοσοφία», εις F. Graf, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, τόμ. Β' : Ρώμη. Μετάφραση-Επιμέλεια Δ.Ζ. Νικήτας. Άθήνα: Παπαδήμας, 2003², σσ. 595-661, έδω σσ. 597-598.

2. Όρατίου, *Epist.* II 1, 156-157. Πρβ. Όβιδίου, *Fasti* III 101-102. Cicero, *Tusculanae Disputationes* II 5. IV 1. *Ad Quint.* I 1, 28. Ed. Nordem, *Die römische Literatur.* Leipzig 1954³, σ. 3.

3. H. Bardon, *Le génie latin.* [coll. Latomus, vol. LXV]. Bruxelles-Berchem, 1963, σσ. 88-90.

4. K. Όλιοπούλου «Φιλελληνικά και άνθελληνικά ρεύματα έν τή άρχαία Ρώμη και ρωμαϊκός άνθρωπισμός», *ΕΕΦΣΠΑ ΚΔ'* (1) (1973-1974) 437-450, έδω σ. 443.

5. Οί πόλεμοι αυτοί έλαβαν χώρα κατά τά έτη 343-341, 327-304 και 298-290 π.Χ. *άντίστοιχα.* Th. Mommsen, *Römische Geschichte. Gekürzte Ausgabe.* Mit einem Geleitwort von Professor Ed. Norden. Wien: Phaidon Verlag, 1932, σσ. 111-137. M. Cary, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έλλ. μτρ. Ν. Σαρλή, τόμ. Α'. Άθήνα: Μίνωας, 1960, σσ. 125-136.

6. Οί Ρωμαίοι είχαν αύξήσει σημαντικά τήν δύναμή τους μετά τήν νίκη τους επί των Ούόλσκων (488-486 π.Χ.) και των Αϊκούων (458 π.Χ.), καθώς και κατά των επαναστατημένων Λατινών (340-338 π.Χ.), άμέσως μετά τον Α' Σαμνιτικό Πόλεμο. M. Rostovtzeff, *A History of the Ancient World: Rome.* Oxford Univ. Press, 1945, σ. 67.

7. Δ. Βελισσαροπούλου, *Ρωμαίοι και Έλληνες, ένθ' άν.*, τόμ. Α', σσ. 138-139.

8. Cicero, *Pro lege Manil.* xx 60. Plinius, *HN* XXV 2, 4.

9. Διονυσίου Άλικαρναστέως, *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* 9, 5-6.

10. Ό Λίβιος Άνδρόνικος προσάρμοσε στην λατινική τήν όμηρική Όδύσεια, γύρω στα 242 π.Χ., χρησιμοποιώντας «σατούρνιους» στίχους. Πρβ. Δ. Βελισσαροπούλου, *Ρωμαίοι και Έλληνες, ένθ' άν.*, τόμ. Β', σ. 31.

11. Cicero, *Brutus* xviii 71-72: «nam et Odyssea latina est sic tamquam opus aliquod Daedali et Livianae fabulae non satis dignae quae iterum laedantur».

12. P. Grimal, *La civilization Romaine.* Paris: Edi-

tions Abstaud, 1960, σ. 10, αναφ. υπό Δ. Βελισσαροπούλου, *Ρωμαίοι και Έλληνες, ένθ' άν.*, τόμ. Β', σσ. 35-36.

13. Υπήρξε ό πρώτος Ιταλός ποιητής. Έλαβε μέρος στον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο. Ed. Lefèvre «Η λογοτεχνία των δημοκρατικών χρόνων», εις F. Graf, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, τόμ. Β' : Ρώμη. Μετάφραση - Επιμέλεια Δ.Ζ. Νικήτας. Άθήνα: Παπαδήμας, 2003², σσ. 183-212, έδω σσ. 185-186. Δ. Βελισσαροπούλου, *Ρωμαίοι και Έλληνες, ένθ' άν.*, τόμ. Β', σσ. 38-40.

14. Ed. Lefèvre «Η λογοτεχνία των δημοκρατικών χρόνων», εις F. Graf, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, τόμ. Β' : Ρώμη. Μετάφραση-Επιμέλεια Δ.Ζ. Νικήτας. Άθήνα: Παπαδήμας, 2003², σ. 186. Δ. Βελισσαροπούλου, *Ρωμαίοι και Έλληνες, ένθ' άν.*, τόμ. Β', σσ. 49-52.

15. Άνιψός του Έννίου, ό όποιος άνήκε, όπως και ό θεός του, στον «Κύκλο των Σκιπιώνων». Ed. Lefèvre «Η λογοτεχνία των δημοκρατικών χρόνων», εις F. Graf, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, τόμ. Β' : Ρώμη. Μετάφραση - Επιμέλεια Δ.Ζ. Νικήτας. Άθήνα: Παπαδήμας, 2003², σσ. 186-187.

16. Ό πρώτος σημαίων Ρωμαίος κωμωδιογράφος. Ed. Lefèvre «Η λογοτεχνία των δημοκρατικών χρόνων», εις F. Graf, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, τόμ. Β' : Ρώμη. Μετάφραση-Επιμέλεια Δ.Ζ. Νικήτας. Άθήνα: Παπαδήμας, 2003², σσ. 188-190.

17. K. Όλιοπούλου «Φιλελληνικά και άνθελληνικά...», ένθ' άν., σ. 452.

18. Υπήρξε ό πρώτος Ρωμαίος ιστορικός, και σύμφωνα μέ τον A. Heuss, *Römische Geschichte.* G. Westermann Verlag, 1960, σ. 125, θεωρούσε σκόπιμο νά συντελέσει, ώστε νά άντιληφθει ό ελληνικός λαός καλύτερα τούς Ρωμαίους και τήν Ρωμαϊκή ιστορία. Δ. Βελισσαροπούλου, ένθ' άν., τόμ. Β', σσ. 53-58.

19. Είναι γνωστός στην ιστορία από τήν αποστολή που του είχε ανατεθει στους Λοκρούς, μαζί μέ τον Μάρκο Κλαύδιο Μέτελλο (Marcus Claudius Metellus), γύρω στα 204 π.Χ., για νά ανακρίνει τον Ρωμαίο άξιωματούχο Πλεμίνιον που είχε καταγγελθει από τούς κατοίκους τής πόλεως για βάνανυση και άνέντιμη συμπεριφορά.

20. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΔΔ' 10, 11· *Ἱστοριῶν* ΚΖ' 8,8. ΚΖ' 10,3. ΙΗ' 46,14. ΙΕ' 19,5. Γ' 99,7. Ποσειδώνιος, *FGrH* 87, 43 (= Πλουτάρχου, *Μάρκελλος* 20). Σπράβωνος, *Γεωγραφικῶν* Β' V, 26 (C. 127): «ἐκπολιτιστική πολιτική».

21. W. Capelle «Griechische Ethik und römischer Imperialismus», *Klio* 25 (1932) 86-113.

22. W. Capelle «Griechische Ethik und...», *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 98-100, 106-108. Περβ. Ἴω. Τουλουμάκου, *Συμβολή στην ἔρευνα τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων στὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας*. Ἀθήναι 1972, σσ. 24-28.

23. Π.Γ. Φούγια, *Κικέρων. Ὁ Ἑλληνολάτρης Φιλόσοφος Ρήτορας*. Ἀθήνα: Λιβάνης, 2001.

24. Cicero, *Tusculanae Disputationes* I 3.

25. Cicero, *Tusculanae Disputationes* I 4-5.

26, 27. Cicero, *Tusculanae Disputationes* I 5.

28. Cicero, *Tusculanae Disputationes* I 6.

29. Cicero, *Tusculanae Disputationes* I 6.

30. Γιά τὴν προσφορά τοῦ Κικέρωνος στὴν Ρωμαϊκὴ φιλοσοφία καὶ τίς προσπάθειές του γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς λατινικῆς γλώσσης σὲ κατ'ἀλληλο μέσο ἐκφράσεως τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, βλ. A.E. Douglas «Cicero the philosopher», εἰς T.A. Dorey, ed., *Cicero*. London 1964, σ. 135· «Platonis Aemulus?», *C & R* 9 (1962) 41-42, 48-49. Elizabeth Rawson, *Cicero. A portrait*. Bristol: Bristol Classical Press, 1975, σσ. 231-233. H. Rackham, *Cicero. De Natura Deorum. Academica*. Cambridge (MA) - London: Harvard Univ. Press (Loeb), 1933 [ἀνατ. 2000], σσ. vii-xix: «Introduction», ἐδῶ σσ. x-xii. A.E. Samuel, *The Promise of the West*. London 1988, σ. 284. P. Kroh, *Λεξικό ἀρχαίων συγγραφέων Ἑλλήνων καὶ Λατίνων*, μτφ. Δ. Λυπουρλή - Α. Τρομάρα. Θεσσαλονίκη 1996, λ. Cicero, σ. 533. M. von Albrecht, *Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Α'. Ἡράκλειο 1999, σσ. 619-620. R. J. Rose, *Ἱστορία τῆς Λατινικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', μτφ. Κ.Χ. Γρόλλιου. Ἀθήνα: ΜΙΕΤ, 1978, σ. 187. Π.Γ. Φούγια, *Κικέρων. Ὁ Ἑλληνολάτρης Φιλόσοφος Ρήτορας*. Ἀθήνα: Λιβάνης, 2001. M. Erler «Ρωμαϊκὴ φιλοσοφία», εἰς F. Graf, *Εἰσαγωγή... ἐνθ' ἀν.*, σσ. 615-623.

31. Cicero, *De Natura Deorum* I IV,7.

32. Cicero, *De Natura Deorum* I IV,7.

33. Λαμβάνεται ἀπὸ Κικέρων, *Ὅταν σκέπτομαι τὸν θάνατο. Πρῶτῃ Τουσκουλανῆ Διατριβῆ. Μετάφραση Ὀλγας Παπακώστα*. Ἀθήνα: Ὠκεανίδα, 2003, σσ. 127-137: «Βιογραφικὰ στοιχεῖα», ἐδῶ σ. 132.

34. Cicero, *De Natura Deorum* I IV,9.

35. Μαρίας Παπαδημητρίου «Ἡ δοξογραφία τοῦ *De Natura Deorum* τοῦ Κικέρωνα (ND 1, 25-41). Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση», *Δωδώνη. Φιλολογία* 31 (2002) [Πρὸς τιμὴν τῆς Ὁμοτίμου Καθηγητριάς Χριστίνας Δεδοῦσης] 21-67, ἐδῶ σ. 22.

36. Cicero, *Tusculanae Disputationes* II 6.

37, 38. Cicero, *Tusculanae Disputationes* V 5-6.

39. Ὁ Κ. Τσάτσος, *Κικέρων*. Ἀθήνα, n.d., σσ. 205 κ. ἐξ., πού βλέπει μὲ πολλὴ συμπάθεια τὸν Κικέρωνα ὡς ἄνθρωπο πού ἔζησε καθυστερημένα μία ἐποχὴ πού εἶχε περάσει, καὶ σέ περιστάσεις πού ἦταν πάνω ἀπὸ τίς δυνάμεις καὶ τίς προοπτικὲς του, καθὼς ἔρχονταν νέες πολιτειακὲς μορ-

φές, δὲν τὸν θεωρεῖ φιλόσοφο, ἀλλὰ ἐκλαϊκευτὴ τῆς φιλοσοφίας.

40. Δ. Μ. Τσιτσικλή «Ὁ Δικαίρχος στίς Ἐπιστολές τοῦ Κικέρωνα», *Ἑλληνικά* 35 (2) (1984) 239-260, ἐδῶ σ. 240.

41. Cicero, *Ad Atticum* XII 52.3.

42. H. J. Rose, *Ἱστορία τῆς Λατινικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', μτφ. Κ. Χ. Γρόλλιου. Ἀθήνα 1978, σ. 187, σημ. 95.

43. Κ. Χ. Γρόλλιου «Ἡ ἐπίδρασις τῆς πλατωνικῆς παραδόσεως ἐπὶ τῆς θεολογίας τοῦ Κικέρωνος», *Πλάτων* 4 (1952) 266, σημ. 9.

44. Δ. Μ. Τσιτσικλή, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 240.

45. Παρὰ τὴν εὐνοϊκὴν του θέση καὶ τὴν μεγάλη ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ στρατοῦ του, ὁ Ἀντίοχος ἔκανε λάθη τακτικῆς καὶ νικῆθηκε κατὰ κράτος ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, τὸν Δεκέμβριο 190 ἢ Ἰανουάριο 189 π.Χ., στὴν μάχη τῆς Μαγνησίας. Μετὰ ἀπὸ τὴν «λαμπροτάτη καὶ παραλόγως τισι δοκούση γενέσθαι» — κατὰ τὸν Ἀππιανό, *Συριακὴ* VII, 37 — νίκη τῶν Ρωμαίων, ἡ αὐτοκρατορία τῶν Σελευκιδῶν, μειωμένη ἑδαφικὰ καὶ ἠθικὰ, βαρυνόμενη ἀφόρητα ἀπὸ τοὺς ἐπαχθεῖς οικονομικοὺς ὄρους τῆς συνθήκης εἰρήνης πού θά ἐπακολουθοῦσε, δὲν κατάφερε, μὲ ἀξιώσεις, νὰ ἀντιταχθεῖ στὴν Ρώμη.

46. Ἡ Ρώμη κατέστη ρυθμιστὴς τῆς καταστάσεως στὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸν ἑλληνιστικὸ κόσμο. Ὁ μεγαλύτερος βασιλεὺς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ Ἀντίοχος ὁ Μέγας, κυριολεκτικὰ ἀλυσοδέθηκε μὲ τὴν συνθήκη αὐτή, γιατί δὲν εἶχε στόλο, ἔπρεπε νὰ βρεῖ τεράστια ποσὰ γιὰ νὰ ἐξοφλήσει τὴν προκαταβολὴ καὶ τίς ἐτήσιες δόσεις τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως πού τοῦ ἐπέβαλε ἡ Ρώμη, ἔχασε ὀριστικὰ τὸν ἔλεγχο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας — ἀπέγχεσθαι μὲν αὐτὸν τῆς Εὐρώπης ὅλης καὶ Ἀσίας τῆς ἐπὶ τὰδε τοῦ Ταύρου (καὶ τοῦτοις ὄροις τεθήσονται)», ὅπως σημειώνει ὁ Ἀππιανός, *Συριακὴ* VII, 38. Γιά τὸ πλήρες κείμενο τῆς συνθήκης βλ. Titus Livius, *Ab urbe condita* XXXVIII 38. Ἀππιανοῦ, *Συριακὴ* VII, 38.

47. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Θ 6, 1341a 28-31.

48. E. Barker, *From Alexander to Constantine. Passages and Documents Illustrating the History of Social and Political Ideas 336 B.C. - A.D. 337*. Oxford: At the Clarendon Press, 1956, σ. 167.

49. M. Cary, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία... ἐνθ' ἀν.*, τόμ. Α', σ. 359.

50. Λαμβάνεται ἀπὸ Ν. Πετρούχειλο, *Ρωμαῖοι καὶ Ἑλληνισμός. Μία διαλεκτικὴ σχέση*, μτφ. Ἑλένης Περάκη-Κυριακίδου - Σ. Κυριακίδη. Ἀθήνα: Παπαζήσης, 1984, σ. 185.

51. Πλουτάρχου, *Μάρκος Κάτων* 2.

52. Ὁ Κικέρων, *Academica* II (Lucullus) II,5 βεβαιώνει ὅτι ἄρχιζε νὰ μαθαίνει ἑλληνικά σὲ μεγάλη ἡλικία: «Ego autem cum Graecas litteras M. Catonem in senectute didicisse acceperim».

53. Ὅπως μᾶς διηγεῖται ὁ Πλουτάρχος, *Αἰμίλιος Παῦλος* 28,6 ἀπὸ ὅλα ὅσα εὗρέθησαν — χρυσάφι καὶ ἀσημικά — στό παλάτι τοῦ Περσέως «μόνα τὰ βιβλία τοῦ βασιλέως [...] ἐπέτρεψε» στοὺς φιλομαθεῖς γιουούς του — «φιλογραμματοῦσι τοῖς υἱέσιν» — νὰ διαλέξουν καὶ νὰ πάρουν μαζί τους στὴν Ρώμη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ἡ πολιτική τοῦ Μάρκου Κάτωνος τοῦ Πρεσβυτέρου, τοῦ Κάτωνος τοῦ Νεωτέρου καί τοῦ Τίτου Φλαμινίνου σύμφωνα μέ τίς στωϊκές δοξασίες

«Γιά πολλά πράγματα εἶναι χρήσιμα τά συγγράμματα τοῦ Ξενοφώντος».
Cicero, *Cato-De Senectute* 59.

3.1. Γενικά

Σημαντικό ὄροσημο γιά τήν ὑποδοχή τῶν ἐλληνικῶν Γραμμάτων στήν Ρώμη ὑπῆρξε ἡ περίοδος ἀνάμεσα στόν Πλαῦτο (254-184 π.Χ.) καί τόν διανοητικώτερο Τερέντιο (190-159 π.Χ.). Πρόκειται γιά μιά μακρά χρονική περίοδο πού διακρίνεται ἀπό τόν Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο (218-201), τόν Α' Μακεδονικό (215-205), τόν Β' Μακεδονικό (200-197 π.Χ.), τόν Ἀντιοχικό (192-188 π.Χ.) καί συνεχίσθηκε ὡς τόν Γ' Μακεδονικό (171-168) καί ἀπό ἐκεῖ στόν Ἀγαϊκό (147-146) καί τήν καταστροφή τῆς Κορίνθου (146 π.Χ.) Σέ ὄλο αὐτό τό διάστημα ἐντάθησαν ἀναγκαστικά οἱ ἐπαφές μεταξύ Ρωμαίων καί Ἑλλήνων τῆς κυρίως Ἑλλάδος καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί κατακλύσθηκε ἡ Ρώμη ἀπό μεγάλο ἀριθμό λαφυραγωγηθέντων βιβλίων, ἐνῶ ἔρχονταν στήν Ρώμη, μέ δική τους πρωτοβουλία ἤ ὡς αἰχμάλωτοι, Ἑλληνες δάσκαλοι σέ ὄλους τούς κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ καί τῶν Καλῶν Τεχνῶν.

Σθεναρός ἀρνητής τῆς ἐλληνομανίας πού εἶχε καταλάβει τήν ρωμαϊκή κοινωνία καί ἀριστοκρατία τῆς ἐποχῆς του ὑπῆρξε ὁ Μάρκος Πόρκιος Κάτων (Marcus Porcius Cato) ὁ Πρεσβύτερος, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μέ τόν Κικέρωνα διαπνεόταν ἀπό τίς στωϊκές ἀντιλήψεις¹.

3.2. Τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Κάτωνος

Ὁ Κάτων ὁ Πρεσβύτερος (234-149 π.Χ.) γεννήθηκε στό Tusculum, περιοχή στήν ὁποία ὁ Κικέρων εἶχε μιά ἀπό τίς πολλές ἐπαύσεις του στήν Ἰταλία, τήν ὁποία καί κατέστησε γνωστή σέ ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα συγγράμματά του, μέ τίτλο *Διάλογοι στό Τούσκλο* (*Tusculanae Disputationes*). Ἀπέκτησε μεγάλη φήμη σέ πολλές ἐκστρατείες καί ἀναρριχήθηκε, αὐτός ὁ πληθῆσιος τήν καταγωγή, ὡς *homo novus*², ὡς τό ἀξίωμα τοῦ ὑπάτου (195 π.Χ.) καί τοῦ τιμητή (184 π.Χ.), ἕνα ἀξίωμα πού τό ἄσκησε μέ ἰδιαίτερη αὐ-

στηρότητα³. Ἀκόμη καί σέ προχωρημένη ἡλικία, ὑποστήριζε τήν καταστροφή τῆς Καρχηδόνος⁴, τῆς μεγαλύτερης ἀντιπάλου τῆς Ρώμης. Κατόρθωσε νά συντελέσει στήν ἐκκρήξη τοῦ Γ' Καρχηδονιακοῦ Πολέμου καί «ἀρξάμενων δὲ πολεμῶν ἐτελεύτησεν»⁵, τό ἔτος 149 π.Χ.

Στό ἔργο *Origines* ὁ Κάτων εἶχε ὡς πρότυπό του τόν ἐλληνιστικό λογοτεχνικό τύπο τῆς «κτίσεως» καί πραγματεύθηκε στό πρῶτο βιβλίο τήν προϊστορική καί πρώιμη ἱστορία τῆς Ρώμης μέχρι τήν ἐκδίωξη τῶν βασιλέων, στό δεύτερο καί τρίτο τίς ἀπαρχές ἄλλων ἰταλικῶν πόλεων, στά βιβλία 4-7 τήν περαιτέρω ἐξέλιξη τῆς Ρώμης· τό τέταρτο βιβλίο ἦταν ἀφιερωμένο στόν Α' καί τό πέμπτο στόν Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο. Ἀπετέλεσε τό πρῶτο ἔργο ρωμαϊκῆς ἱστοριογραφίας πού γράφηκε στήν λατινική γλῶσσα⁶.

Στό ἱστορικό του ἔργο παρουσίασε μιά πολύ ἐνδιαφέρουσα φιλοσοφοῖστορική ἀποψη γιά τόν ἱστορικό ρόλο τῶν μεγάλων ἀνδρῶν καί κυρίως τῶν στρατιωτικῶν ἡγετῶν. Σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, — πού εἶχε τήν τάση νά ἐξαίρει στό ἔπακρον τόν ἱστορικό ρόλο τῶν μεγάλων πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν ἡγετῶν καί νά ἀποθεώνει τούς ἡγεμόνες —, ὁ Κάτων ὑποβαθμίζει ἤ καί ἀγνοεῖ πλήρως τόν ἱστορικό ρόλο τους. Ἀπό τά ἀποσπάσματα τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου, πού διασώθηκαν, φαίνεται ὅτι συστηματικά ἀγνοεῖ καί ἀποσιωπᾷ τόν ρόλο καί ἀρνεῖται νά ἀναφέρει τό ὄνομα ὁποιοδήποτε Ρωμαίου στρατηγοῦ στίς μάχες πού περιγράφει⁷. Σύμφωνα μέ τόν Βρετανό ἱστορικό Stephen Usher «μπορεῖ νά λεχθεῖ ὅτι ὁ Κάτων, στά ἄλλα ἐπιτεύγματα του, πρόσθεσε καί τήν διάκριση ὅτι προαναγγέλλει τούς μαρξιστές ἱστορικούς μέ τήν ἀντίθεσή του στήν λατρεία καί ἀποθέωση τῆς προσωπικότητος (*cult of personality*)»⁸.

Ἡ βασική ἀντίρρηση τοῦ Κάτωνος ἐναντίον τῆς ἐλληνικῆς παιδείας ἦταν πολύ θεωρητική. Τήν συνοψίζει γενικά μέ ἀφορμή τήν ἐκδίωξη τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων πού ἐξέδωσε ἡ Σύγ-

Η Στοά του Ἀττάλου, δωρεά τοῦ ὁμώνυμου βασιλέα τῆς Περγάμου στήν πόλη τῆς Ἀθήνας τόν 2ο αἰῶνα π.Χ.

κλητος, ὅταν εἶχαν ἐπισκεφθεῖ τήν Ρώμη μέ ἐπικεφαλῆς τόν Καρνεάδη. Πράγματι, ὅπως παραδίδει ὁ Πλούταρχος, ὁ Κάτων δυσανασχετοῦσε γενικά κατά τῆς φιλοσοφίας «καί πᾶσαν Ἑλληνικήν μούσαν καί παιδείαν ὑπό φιλοτιμίας προπηλακίζων»⁹. Ἀντιστάθηκε γιά πολύ καιρό στόν πειρασμό νά μάθει ἑλληνικά, τελικά, ὅμως, ὑπέκυψε στήν ἀφευκτη ἀνάγκη¹⁰, ἴσως διότι ἀπλᾶ καί μόνον ἐνιωθε ὅτι ἡ ἐπίδραση ἀπό τήν Ἑλλάδα δέν θά ἀποφευγόταν τελικά, ἔπρεπε, ὅμως, νά προσαρμοσθοῦν οἱ παντοειδεῖς ἑλληνικές γνώσεις στήν ἰταλική πραγματικότητα. Ὁ Κικέρων, πού ἔχει ὡς κύριο πρόσωπο στόν διάλογό του *De Senectute* (περί γήρατος) τόν Κάτωνα, θά γράψει γιά τήν ἑλληνική παιδεία του: «[...] καί ἂν τά ἐπιχειρήματά του φανερώσουν περισσότερο μάθησι ἀπ' ἐκείνη πού διαφαίνεται στά βιβλία πού ἔχει γράψει, τοῦτο πρέπει νά ὀφείλεται στήν ἑλληνική γραμματεία, πού, ὅπως γνωρίζουμε, μελέτησε στά τελευταῖα του χρόνια»¹¹.

3.3. Ἡ πολιτική τοῦ Κάτωνος

Ἐκδήλη εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν στωϊκῶν δοξασιῶν στόν τρόπο πού ὁ Κάτων ἄσκησε τήν πολιτική¹². Ἰδανικό του ἦταν ὁ συγκλητικός νά θεωρεῖ ὡς ἱερό χρέος του νά βρίσκεται στήν ὑπηρεσία τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους¹³, ἐνσαρκώνοντας τήν θρησκευτική καί ἠθική παράδοση αὐτοῦ τοῦ κράτους. Τῆς πολιτικῆς πού ἄσκησε χαρακτηριστικά γνωρίσματα ἦταν ἡ μεγάλη σημασία πού ἔδωσε στό ζήτημα τῆς κατηγορίας καί τοῦ ἐλέγχου τῶν κακῶν πολιτῶν¹⁴, καθώς καί ὁ λιποδίατος καί αὐστηρός τρόπος διοικήσεως¹⁵. Περιώνυμος ὑπῆρξε γιά τήν περικοπή τῆς πολυτελείας¹⁶. Γιά τόν λόγο αὐτό ἐξεφώνησε ὁ Κάτων λόγους ὑπέρ τοῦ Ὁρχίου νόμου (lex Orchia)¹⁷, ἀποβλέποντας στόν περιορισμό τῆς πολυτελείας τῶν εὐγενῶν. Ὁ Κάτων ἐξορκίζει τοὺς εὐγενεῖς νά ἀπέχουν ἀπό τήν χλιδή καί τήν πολυτέλεια καί γενικά ἀπό τήν ἔκλυση τῶν ἠθῶν. Εἰδικότερα, βλέποντας τόν Σκιπίωνα τόν Ἀφρικανό τόν Πρε-

σβύτερο, όταν προετοιμαζόταν στην Σικελία να διαπεραιωθεί στην Αφρική, να επιτρέπει στους στρατιώτες του να δαπανούν χρηματικά ποσά, τόν κατήγγειλε στην Ρώμη ότι δαπανά ασκόπως τό δημόσιο χρήμα. «Ο Κάτων του υπενθύμισε ότι τό πλέον μεγάλο κακό «ού τῆς δαπάνης μέγιστον εἶναι», ἀλλά τό γεγονός ὅτι «διαφθείρει τήν πάτριον εὐτέλειαν τῶν στρατιωτῶν ἐφ' ἡδονᾶς καί τρυφᾶς τῶ περιόντι τῆς χρείας τρεπομένων»¹⁸. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἀποσκοποῦσε νά καταστήσει τήν Ρώμη μιά πολιτεία «χρηστῶν καί σοφῶν πολιτῶν» κατά τά στωϊκά ἰδεώδη, δέν μπορούσε, ὅμως, νά ἐξαλείψει τελείως τήν πολυτέλεια, γιατί «νεοσηκῶτων ἤδη καί διεφθαρμένων ὑπ' αὐτῆς τῶν πολλῶν»¹⁹.

Ὁ Κάτων ἐνσάρκωνε τά ἰδεώδη τῆς Στοᾶς, σύμφωνα μέ τά ὁποῖα ὁ «σοφός» χαρακτηρίζεται ὡς «πολιτικός καί οικονομικός καί χρηματιστικός»²⁰. Πράγματι, ὁ Κάτων «γένετο [...] καί πατήρ ἀγαθός καί περὶ γυναῖκα χρηστὸς ἀνὴρ καί χρηματιστὴς οὐκ εὐκαταφρόνητος»²¹. Ὁ Πλούταρχος ἐπισημαίνει στήν Σύγκριση Ἀριστείδου καί Μάρκου Κάτωνος ὅτι οἱ περισσότεροι θεωροῦν ὅτι ἔνα μεγάλο μέρος τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς εἶναι ἡ «οἰκονομική»²². Στόχος τοῦ Κάτωνος ἦταν ἡ αὐξήση τῆς κληρονομημένης περιουσίας²³. Τό ἔργο τοῦ Κάτωνος γιά τήν γεωργία ἐξετάζει κυρίως πῶς εἶναι δυνατόν νά ἀποκομίσει κανεὶς τό μέγιστο κέρδος μέ τίς χαμηλότερες ἐπενδυτικές δαπάνες. Ὁ Κάτων συνιστοῦσε²⁴ νά στραφεῖ ἡ παραγωγή τῶν μεγάλων κτημάτων σέ κερδοφόρες ἐξαγωγές — «Ὁ ἀρχηγός τῆς οἰκογενείας πρέπει νά συνηθίξει νά πουλᾷ καί ὄχι νά ἀγοράζει»²⁴ —, ἐπομένως νά μήν παράγονται πιά κυρίως δημητριακά, παρά κρασί καί λάδι, καί νά ἐξαναγκάζεται ἡ ἐργατικὴ δύναμη σέ μεγαλύτερη ἀπόδοση. Γιά νά αὐξήσει τά κέρδη του, ἔκανε ἐπενδύσεις σέ δάση, λιβάδια, ἰχθυοτροφεία, σέ βιοτεχνίες, ἀλλά καί στό ἐξωτερικό ἐμπόριο καί τήν τραπεζικὴ δραστηριότητα²⁵. Ἐδείξε ἰδιαίτερη ἰκανότητα στήν ἀποτίμηση τῶν οικονομικῶν κινδύνων καί προέβη σέ ἐπενδύσεις μέ ὑψηλό οικονομικό κίνδυνο καί ὑψηλά ἔσοδα. Κατόρθωνε μέ τήν διασπορά τοῦ κινδύνου νά ἐπιτυγχάνει «κέρδεσι μεγάλοις»²⁶.

Τό ἔργο του *De agri cultura* ἀποτελεῖ τό ἀρχαιότερο σωζόμενο ρωμαϊκό πεζογραφικὸ κείμενο, στό ὁποῖο παρουσιάζεται ἡ ζωὴ ἑνὸς γεωργοῦ καί παρέχονται γεωργικὲς ὁδηγίες, σέ μεμονωμένες περιπτώσεις μέ βάση τίς πηγές, ἀλλά κυρίως μέ βάση τήν προσωπικὴ ἐμπειρία. Ὁ ἴδιος ὁ Κάτων ὑποστηρίζει ὅτι «γιά πολλά πράγματα εἶναι χρήσιμα τά συγγράμματα τοῦ Ξενοφῶντος»²⁷, δει-

χνοντας μέ τόν τρόπο αὐτό²⁸ τήν ἐπίδραση τοῦ Οἰκονομικοῦ τοῦ Ξενοφῶντος στό ἔργο του.

3.4. Ἡ στωϊκὴ ἐπίδραση στό ἔργο τοῦ Κάτωνος τοῦ Νεωτέρου

Ἐνωτισμένος μέ τίς ἠθικὲς ἀξίες τῆς Στοᾶς εἶναι καί ὁ δισέγγυος τοῦ Μάρκου Κάτωνος, Κάτων ὁ Νεώτερος (95-46 π.Χ.). Ἄλλωστε ὁ Μάρκος Κάτων ὑπῆρξε ὁ ἀρχηγέτης τῆς ἐνδόξου οἰκογενείας καί τήν «ἀρετὴν» ἐκείνου κληρονόμησαν καί οἱ ἀπόγονοί του²⁹.

Ὁ Κάτων σχετίστηκε μέ τόν Ἀντίπατρο τόν Τύριον, «τῶν ἀπὸ τῆς στοᾶς φιλοσόφων», ἐντυφώντας κυρίως «τοῖς ἠθικοῖς καί πολιτικοῖς δόγμασι», κατεχόμενος ἀπὸ κάθε ἀρετῆ ὡς δαιμονισμένος. Ἰδιαίτερα, ὅμως, ἀγάπησε σφοδρὰ τήν ἀδυσώπητη δικαιοσύνη, τήν ἀκαμπτη στήν ἐπιείκεια ἢ στήν χάρη³⁰.

Κατά τήν διάρκεια τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Σπαρτάκου στήν Ἰταλία (73-71 π.Χ.), κατετάγη ὡς ἐθελοντής, ὅπου θεωρήθηκε ἀξίος ἀριστείων καί τιμῶν, τά ὁποῖα ὅμως δέν ἀποδέχθηκε³¹. Ὡς χιλιάρχος στήν Μακεδονία ἀπέκτησε σέ πολύ μεγάλο βαθμό «δόξα καί χάρι καί υπερβάλλουσα τιμὴ καί φιλοφροσύνη παρὰ τῶν στρατιωτῶν»³². Τήν ἔλλειψη φιλοχρηματίας, τήν ὑπαρξὴ αὐταρκειᾶς καί τήν σύνεσή του καί ὁμόνοια πρὸς τοὺς συμπολίτες του, τήν ἀποδεικνύει τό γεγονός ὅτι ὅταν κληρονόμησε ἀπὸ τόν ἀνιψιό του Κάτονα «κληρονομίαν ἑκατὸν ταλάντων», τήν ρευστοποίησε καί «παρεῖχεν ἀνευ τόκων χρῆσθαι τῶ θεομένῳ τῶν φίλων»³³.

Ὁ θάνατός του — ὁ ἴδιος, ἀφοῦ φυγάδευσε τοὺς Ρωμαίους μετὰ τήν ἀναγγελία τῆς πανωλεθρίας τῶν ὀπαδῶν τοῦ Πομπηίου στήν Θάψο, αυτοκτόνησε μέ ξίφος μετὰ τήν ἀνάγνωση τοῦ πλατωνικοῦ Φαίδωνος³⁴ — ἠρωϊκὴ διαμαρτυρία κατὰ τῆς ἠθικῆς διαφθορᾶς, ὑπῆρξε ἀντάξιός του βίου ἑνὸς Στωϊκοῦ φιλοσόφου³⁵, θαυμαστός γιά τήν ἀπόλυτη ἀπάθεια καί ἀκεραιότητά του.

Τήν ἀγάπη καί ἐκτίμησή του, ἀλλά καί τόν ἔμπρακτο σεβασμὸ τοῦ πρὸς τήν στωϊκὴ φιλοσοφία ἀποδεικνύει τό παρακάτω περιστατικὸ. Ἡ καταστροφὴ τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τόν Σύλλα τό 86 π.Χ. ὑπῆρξε καταλυτικὸ γεγονός γιά τήν ἐξέλιξη τῆς Στοᾶς. Ἐδῶσε ἕνα ὀριστικὸ τέλος στὸν κλάδο τῆς Στοᾶς πού εἶχε ἔδρα τήν Ἀθήνα. Ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπος τῆς Στοᾶς στήν Ἀθήνα, ὁ Ἀθηνόδωρος ἀπὸ τήν Ταρσό, προετοίμαζε μιά ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τοῦ Ζήνωνος³⁶. Μετέβη ὁ Ἀθηνόδωρος στήν Πέργαμο καί ἀνέλαβε τήν Διεύθυν-

ση τῆς περιφήμου τοπικῆς Βιβλιοθήκης³⁶. Ἡ φήμη του ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε ὁ Κάτων θεώρησε ὑποχρέωσή του νά τόν φέρει στήν Ρώμη. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀθηνόδωρος, «γηραιός ὢν», εἶχε ἀπαρνηθεῖ σθεναρά ὅλες τίς οἰκειότητες καί φιλίες μέ τούς ἡγεμόνες καί βασιλεῖς³⁷. Ὁ Κάτων «ἐπλευσεν εἰς τήν Ἀσίαν ἐπὶ τόν ἄνδρα»³⁸, κατώρθωσε «συγγενόμενος καί καταγωνισάμενος καί μεταστήσας ἐκ τῆς προαιρέσεως αὐτόν», τόν ἔφερε στό στρατόπεδο, «περιχαρῆς καί μεγαλόφρων», ὡς νά εἶχε κατακτήσει κάτι μεγαλύτερο ἀπό ἐκεῖνα πού κατέκτησαν κάποτε ὁ Πομπήϊος καί ὁ Λεύκολλος³⁹.

Ἀξίζει νά ἐπισημανθεῖ καί ἰδιαίτερα νά ἐξηραθεῖ ὅτι ἡ Ταρσός τῆς Κιλικίας, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Στράβων, ὑπῆρξε γενέτειρα φιλοσόφων, γραμματικῶν⁴⁰ καί ποιητῶν⁴¹, σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε «ἡ Ρώμη δύναται διδάσκειν τὸ πλῆθος τῶν ἐκ τῆσδε τῆς πόλεως φιλόλογων· Ταρσέων γάρ καί Ἀλεξανδρέων ἐστὶ μεστή»⁴². Πραγματικά, ἡ Ταρσός ἀνέδειξε τούς Στωϊκοὺς Ἀντίπατρο, Ἀρχέδημο καί Νέστορα, τούς δύο Ἀθηνοδώρους, «ὢν ὁ μὲν Κορδυλίῳν καλούμενος συνεβίωσε Μάρκῳ Κάτωνι καί ἐτελευτα παρ' ἐκεῖνον», ὁ δὲ ἄλλος «ὁ τοῦ Σάνδωνος, ὃν καί Κανανίτην φασιν ἀπὸ κώμης τινός», ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε δάσκαλος τοῦ Καίσαρος καί κατέλυσε «τὴν καθεστῶσαν πολιτείαν κακῶς φερομένην»⁴³. Μέ τὴν ἀρωγή τοῦ Καίσαρος κατώρθωσε νά ἐκδιώξει τούς καταχραστὲς ἀπὸ τὴν πόλη.

3.5. Ἡ πολιτικὴ δράση τοῦ Τίτου Φλαμινίου

Τὴν στωϊκὴ ἐπίδραση στήν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς συναντοῦμε καί σέ ἕναν ἄλλο Ρωμαῖο ὑπατο καί τιμητὴ, τόν Τίτο Φλαμινίο.

Κατὰ τούς Εἰδούς τοῦ Μαρτίου (Ides Martiae) τοῦ 199 π.Χ. ἀνέλαβαν, ὅπως συνηθίζετο κάθε χρόνο, οἱ νέοι ὑπατοὶ Λεύκιος Κορνήλιος Λέντλος (Lucius Cornelius Lentulus) καί Πόπλιος Βίβλιος Τάπουλος (Publius Villius Tappulus). Ἡ Μακεδονία κληρώθηκε στήν δικαιοδοσία τοῦ δευτέρου. Ὄταν ὁ Πόπλιος Βίβλιος Τάπουλος ἔφθασε στήν Μακεδονία, ἀντιμετώπισε μιά σφοδρότατη ἀνταρσία στὸν στρατό, πού πολλαπλασίαζε τὰ ὑπάρχοντα προβλήματα⁴⁴. Ὁ Τάπουλος, ἀφοῦ κατέστειλε τὴν ἀνταρσία, κατόρθωσε νά ἀντιμετωπίσει τόν Φίλιππο Ε', βασιλέα τῶν Μακεδόνων, χωρὶς ὅμως νά καταγάγει καμμία ἀποφασιστικὴ νίκη.

Κατὰ τὴν κλήρωση πού ἔγινε στοὺς Εἰδούς τοῦ Μαρτίου 198 π.Χ., ἡ Μακεδονία καί ὀλόκληρη

ρη ἡ ὑπόλοιπη Ἑλλάδα ἔλαχε στὸν Φλαμινίο, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς θητείας του στήν Ἑλλάδα⁴⁵ — πού ὑπερέβη κατὰ πολὺ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐνιαυσίου —, ἐπρόκειτο μέ διπλωματικὲς καί στρατιωτικὲς πρωτοβουλίες⁴⁶ νά καταικήσει τόν Φίλιππο Ε' στίς Κυνὸς Κεφαλές τὸ 197 π.Χ. σηματοδοτώντας μέ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ τέλος τοῦ Β' Μακεδονικοῦ Πολέμου (200-197 π.Χ.) καί, χωρὶς ὁ ἴδιος νά τὸ ἐπιδιώξει, νά ἀνοίξει τὸν δρόμο γιὰ τὴν ὀλικὴ κατάληψη καί τὴν προσάρτηση τῆς Ἑλλάδος μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα. Ἡ ἐκλογή τοῦ Φλαμινίου στό ὑπατικὸ ἀξίωμα εἶχε ἐπιτευχθεῖ παρὰ τὴν φανερὴ ἀντίθεση τῆς ἰσχυροτάτης οἰκογενείας τῶν Σκιπιώνων, ἡ ὁποία δὲν μπόρεσε νά σταματήσει τὴν ἐξαιρετικὰ ταχεῖα ἀνοδὸ τοῦ στίς βαθμίδες τοῦ δημοσίου βίου.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Φλαμινίου στό συνέδριο τῆς Κορίνθου τὸ 196 π.Χ., ὅπου, ὅπως, ἀναλυτικὰ περιγράφει ὁ Τίτος Λίβιος διεκήρυξε τὴν «ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων»:

«Ὁ Φλαμινίος μαζί μέ τούς δέκα ἐπιτρόπους ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν Ἐλάτεια καί τὴν Ἀντίκυρα καί ἀπὸ ἐκεῖ πῆγε στήν Κόρινθο ὅπου σέ καθημερινὲς συσκέψεις τῶν ἐπιτρόπων ἀναζητήθηκαν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὰ σχέδια γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Φλαμινίος ὑπεστήριξε κατ' ἐπανάληψη ὅτι ὅλη ἡ Ἑλλάδα πρέπει νά ἀπελευθερωθεῖ, ἂν ἐπιθυμοῦσαν οἱ Ρωμαῖοι νά κοποῦν οἱ γλῶσσες τῶν Αἰτωλῶν καί νά πεισθοῦν ὅτι διέσχισαν τὴν Ἀδριατικὴ θάλασσα γιὰ νά ἀπελευθερώσουν τὴν Ἑλλάδα καί ὄχι γιὰ νά μεταφέρουν τὴν κυριαρχία ἐπ' αὐτῆς ἀπὸ τόν Φίλιππο στοὺς ἑαυτοὺς τους».⁴⁷

Ἡ διακήρυξη τῆς «ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων» ἔγινε σέ πανηγυρικὴ καί ἐνθουσιώδη ἀτμόσφαιρα κατὰ τὴν διάρκεια διεξαγωγῆς τῶν Ἰσθμίων⁴⁸. Σύμφωνα μέ τὴν διακήρυξη «οἱ Κορίνθιοι, οἱ Φωκεῖς, ὅλοι οἱ Λοκροὶ μαζί μέ τούς Εὐβοεῖς, οἱ Μάγνητες, οἱ Θεσσαλοὶ, οἱ Περραιβοὶ καί οἱ Φθιώτες Ἀχαιοί»⁴⁹ — «ὄλα τὰ κράτη πού ἦταν ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ Φιλίππου»⁵⁰ — «θὰ καταστοῦν ἐλεύθεροι, ἀφορολόγητοι καί θὰ ὑπόκεινται στοὺς δικoὺς τους νόμους»⁵¹.

Ὁ Φλαμινίος, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μέ τὸν Πλούταρχο, ὑπῆρξε ἄνδρας «τὴν θ' ἡλικίαν» νέος καί «τὴν ὄψιν» φιλόανθρωπος⁵², «φωνὴν τε καί διάλεκτον» Ἑλληνα⁵³, ἐραστής «τιμῆς ἀληθοῦς»⁵³, χαιρετίσθηκε καί ἀναγνωρίσθηκε «εὐεργέτης»⁵⁴, «φιλόανθρωπος», «ἐπιεικής»⁵⁵, ἱκανοποιώντας τὰ

χαρακτηριστικά γνωρίσματα του βασιλέα — ευεργέτη των Στωϊκών. Μέ τον τρόπο αυτό, αν και δεν κατονομάζεται ρητά η στωϊκή επίδραση στην πολιτική που άσκησε ο Φλαμίνιος, αποδεικνύεται από τις πράξεις του ή συμπεριφορά του να είναι σύμφωνη με τα δόγματα της Στοᾶς.

Η πολιτική του Φλαμίνιου, που απέληξε στην αποχώρηση όλων των ρωμαϊκών στρατευμάτων από την Ελλάδα, κρίνεται ευφυής και απέτελεσε ουσιαστικά την τελευταία δοκιμασία της θεωρίας του ἐμμέσου ρωμαϊκού ἐλέγχου ἐνός ἡττημένου εὐρωπαϊκοῦ κράτους. Μετά τό τέλος

του ἐπονομαζομένου Ἀντιοχικοῦ Πολέμου (192-188 π.Χ.) ἡ πίεση ἐπί τῶν ἐλληνικῶν πολιτειῶν ἔγινε περισσότερο ἀσφυκτική, μέχρις οὔτου, κυρίως τό 146 π.Χ. καί μετά, ἄρχισε νά ἐπικρατεῖ ἡ μέθοδος τῶν προσαρτήσεων.

Ὁ Τίτος Φλαμίνιος ἔζησε σέ μιᾶ ἐποχῇ πού ἡ Ἑλληνική παιδεία εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά διαδίδεται στήν Ρώμη, γιά νά ἀποκτήσει τό κορύφωμά της σέ ἕνα πρῶτο σημαντικό στάδιο στά μέσα τοῦ Β' π.Χ. αἰῶνα, μέσα στά πλαίσια τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιώνων». Ἀνεξίτηλα ἄφησε τίς ἐπιρροές της στόν «Κύκλο» αὐτό ἡ Μέση Στοᾶ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Cicero, *Paradoxa Stoicorum*, Proemium 2: «... Cato autem, perfectus mea sententia Stoicus...» *Pro Murena* 62 γιά τόν τρόπο ζωῆς του σύμφωνα μέ τίς στωϊκές δοξασίες.
2. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 1.
3. MRR III, σ. 170. Γιά τήν προσωπικότητά του βλ. Κ. Ν. Ἡλιοπούλου, *Ἡ πολιτική τῆς Ρώμης εἰς τούς Λατίνους συγγραφεῖς καί ἡ ἐθνική συνείδησις αὐτῶν*. Ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 28-33 καί τήν ἐπί σ. 185, σημ. 110, βιβλιογραφία. Α.Ε. Astin, *Cato the Censor*. Oxford 1978. D. Kienast, *Cato der Censor*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1979².
4. Ὁ Πλούταρχος, *Μᾶρκος Κάτων* 27 θά σημειώσῃ ἐμφαντικά: «Ἐκεῖνο δ' ἤδη καί βιαίτερον, τό περὶ παντός οἰοῦδήποτε πράγματος γνώμην ἀποφαινόμενον προσεπιφωεῖν οὕτως “Δοκεῖ δέ μοι καί Καρχηδόνα μὴ εἶναι”».
5. Πλουτάρχου, *ἐνθ' ἄν.*, 27.
6. E. Lefèvre «Ἡ λογοτεχνία τῶν δημοκρατικῶν χρόνων», εἰς: F. Graf, *Εἰσαγωγή στήν Ἀρχαιογνωσία...*, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Β', σ. 183-212, ἐδῶ σ. 196.
7. Α. Ἀρεταίου, *Ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας στήν ἀρχαία ἐλληνική καί ρωμαϊκή διανόηση*. Ἀθήνα: Ἐταιρεία Ἀρχαιολογικῶν Μελετῶν καί Ἐκδόσεων, 2001, σ. 280.
8. St. Usher, *The Historians of Greece and Rome*. London: Methuen & Co, 1969, Κεφ. 5ο.
9. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 23.
10. Τό ἐπισημαίνει ὁ Πλούταρχος, *Μᾶρκος Κάτων* 2 ἀναφέροντας ὅτι «ἄλλως δέ παιδείας Ἑλληνικῆς ὀφθαλμῶν γενέσθαι λέγεται, καί πόρρω παντάπασιν ἡλικίας...».
11. Cicero, *De Senectute*, Proemium.
12. Μαρτυρίες γιά τήν πολιτική του μᾶς παρέχει ὁ Κικέρων, *Ad Atticum* 6 1 13, 6 1.7, 6 2 8· *Ad Fam.* 15 3 2, 15 4 1, 15 4 14-15, 15 15 5-6.
13. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 24,11.
14. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 15,1.
15. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 16,1. 19,1. Ἀππιανοῦ, *Ἰβηρική* 8,39.
16. Γιά τήν καταπολέμηση τῆς πολυτελείας καί τόν αὐτάρκη καί λιτοδίαιτο βίο του τά παραδείγματα στόν Πλούταρχο, *Μᾶρκος Κάτων* 2, 4, 6, 8.
17. Titus Livius, *Ab urbe condita* XXXIV 4,4.
18. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 3.
19. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 18,1.
20. Stob. II, VII, 11⁸, p. 100,2. Γιά τίς ιδιότητες καί τά γνωρίσματα τοῦ «οἰκονομικοῦ καί χρηματιστικοῦ» κά-

νει ἐκτενή λόγο ὁ Ἄρειος Δίδυμος. Stob. II VII 11^d, 95,9-23. C. Baloglou «The economic thought of the Early Stoics», εἰς G. Demopoulos, P.G. Korliras, K.P. Prodromidis, eds., *Essays in Economic Analysis in Honor of Professor R.D. Theoharis*. Athens: Sideris 1998, σ. 18-36, ἐδῶ σ.24

21. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 20,1.
22. Πλουτάρχου, *Ἀριστείδου καί Κάτωνος σύγκρισις* 30 (3): «Ὅτι μὲν δὴ τῆς πολιτικῆς ἀνθρωπος ἀρετῆς οὐ κτᾶται τελειότεραν, ὁμολογούμενον ἔστι· ταύτης δέ πού μόνον οἱ πλείστοι τήν οἰκονομικὴν οὐ μικρὸν τίθενται».
23. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 21,8.
24. Cato, *De agri cultura* 2,7.
25. G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte* (1984³), ἑλλ. μτφ. ὑπὸ Ἀ. Χανιώτη μέ τόν τίτλο, *Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Κοινωνίας*. Ἀθήνα: MIET, 2002³, σσ. 95-96.
26. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 21.
27. Κικέρωνος, *De Senectute* 59. Πρβ. Ξενοφώντας, *Οἰκονομικὸς* IV 20-25.
28. Τό σχόλιο αὐτό, ἂν καί εἶναι βέβαια ἐπιπόνημα τοῦ Κικέρωνος, εἶναι χαρακτηριστικό γιά τήν στάση τοῦ μεγάλου τιμητῆ. «Χρήσιμος» ἀναγνωρίζεται ὁ Ξενοφῶν, ὅπως προκύπτει ἀπό τό συγκεκριμένο χωρίο, γιά δύο λόγους: Ἐπειδὴ εἶναι ἠθικολόγος καί ἐπειδὴ εἶναι πρακτικός. Μ. Λίπκα «Ἡ ἐπίδραση στόν Κικέρωνα», στήν ἀφιέρωμα τῶν «Ἱστορικῶν» τῆς ἐφημ. *Ἐλευθεροτυπία: Ξενοφῶν*, τχ. 205, 2 Ὀκτωβρίου 2003, σ. 22-27, ἐδῶ σ. 22-23.
29. Πλουτάρχου, *Κάτων* 1,1.
30. Πλουτάρχου, *Κάτων* 4,2.
31. Πλουτάρχου, *Κάτων* 8,3.
32. Πλουτάρχου, *Κάτων* 9,8.
33. Πλουτάρχου, *Κάτων* 6,7.
34. Πλουτάρχου, *Κάτων* 68.
35. Τοῦτο προβάλλεται ἀπό τόν R. W. Livingstone, *The Mission of Greece. Some Greek views of life in the Roman World*. Oxford: At the Clarendon Press, 1928, σσ. 170-180.
36. D. Dawson, *Cities of the Gods. Communist... ἐνθ' ἄν.*, σ. 240.
37. Πλουτάρχου, *Κάτων* 10,1-2.
38. Πλουτάρχου, *Κάτων* 10,2.
39. Πλουτάρχου, *Κάτων* 10,3.
40. Ὁ Ἀρτεμίδωρος καί ὁ Διόδωρος. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' V 15 (C. 675).

41. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' V 15 (C. 675): «ποιητής δὲ τραγωδίας ἄριστος Διονυσίδης».

42. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' V 15 (C. 675).

43. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' IV 14 (C. 674).

44. Τίτου Λιβίου, *Ab urbe condita* XXXII 3.

45. Τίτου Λιβίου, *ἐνθ. ἀν.* XXXII 8.

46. Στίς στρατιωτικές του επιτυχίες αποδίδεται ἡ νίκη τοῦ Φλαμίνιου κατὰ τοῦ Φιλίππου στὰ στενά τοῦ Ἄωου τὸν Ἰούνιο 198 π.Χ. Στὸ διπλωματικό πεδίο ἀναγνωρίζονται ὡς ἐπιτυχίες τοῦ Φλαμίνιου ἡ προσχώρηση τῆς Ἀγαϊκῆς Συμπολιτείας στὴν ρωμαϊκὴ συμμαχία καὶ ἡ ἐπι- κύρωση τῆς στὴν διάσκεψη τῆς Σικυῶνος τὸ 198 π.Χ. — Τίτου Λιβίου, *ἐνθ' ἀν.* XXXII 20 —, ὁ προσεταιρισμός τοῦ Σπαρτιάτη Νάβιδος — Τίτου Λιβίου, *ἐνθ. ἀν.* XXXII 38 — καὶ ἡ διάσκεψη στὴν Νίκαια τῆς Λοκρίδος τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 198 π.Χ. (Τίτου Λιβίου, *ἐνθ. ἀν.* XXXII 32. Πολυ-

βίου, *Ἱστοριῶν* ΙΗ 1-12). Πρβ. Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, *ἐνθ. ἀν.*, σσ. 368-373. Δ. Βελισσαροπούλου, *ἐνθ. ἀν.*, τόμ. Α', σ. 345-353.

47. Τίτου Λιβίου, *ἐνθ. ἀν.* XXXIII 31.

48. Γιά τὴν περιγραφή τῶν αἰσθημάτων τῶν Ἑλλήνων στὴν Κόρινθο καὶ τὴν ἐνθουσιώδη ὑποδοχὴ τοῦ Φλαμίνιου πρβ. Πλουτάρχου, *Τίτος Φλαμίνιος* 10. Ὁ Τίτος Λίβιος, *ἐνθ. ἀν.* τὴν περιγράφει στὸ 33ο βιβλίο τῆς *Ἱστορίας* του, βάσει ὅσων γράφει ὁ Πολύβιος στὸ ΙΗ' τοῦ δικοῦ του ἔρ- γου.

49,50,51. Τίτου Λιβίου, *ἐνθ. ἀν.* XXXIII 31.

52. Πλουτάρχου, *Τίτος Φλαμίνιος* 5, 7.

53. Πλουτάρχου, *Τίτος Φλαμίνιος* 5, 7.

54. Πλουτάρχου, *Τίτος Φλαμίνιος* 1,3.

55. Πλουτάρχου, *Τίτος Φλαμίνιος* 17, 1. Τοῦ Ἰδίου, *Σύγκρισις Φιλοποίμενος καὶ Τίτου* 24 (3), 4.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Ἡ ἐπίδραση τῆς Στοᾶς στὴν πολιτικὴ τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιῶνων»

«Ὁ μέντοι Παναίτιος καὶ Ποσειδώνιος οὐκ αὐτάρκη λέγουσι τὴν ἀρετὴν, ἀλλὰ χρεῖαν εἶναι φασὶ καὶ υγείας καὶ χορηγίας καὶ ἰσχύος»

Διογ. Λαερτ. VII 128.

4.1. Γενικά

Ὁ κοσμοπολιτισμός τῶν Στωϊκῶν καὶ τὸ σέβας πρὸς τὸν φυσικὸ λόγον διασώζονται στὸν Ὑμνον πρὸς τὸν Δία τοῦ Κλεάνθους. Μολαταῦτα ἡ θεωρητικὴ δομὴ γιὰ νὰ στηριχθεῖ πάνω τῆς μιὰ πρακτικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία ἔγινε κυρίως μέλημα τῆς δευτέρας Στωϊκῆς περιόδου. Ἡ λύση δόθηκε μὲ τὴν διεύρυνση τῆς διακρίσεως μεταξὺ φυσικοῦ καὶ θετικοῦ νόμου. Τὸ ἔργο διευκόλυνε ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας καὶ ἡ διακυβέρνηση τῶν ποικίλων κοινωνιῶν μέσα στὰ ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ ἦταν ἐπόμενο νὰ ἐπιχειρήσουν οἱ Ρωμαῖοι τὴν οἰκοδόμηση ἑνὸς προσαρμόσιμου *jus gentium* — δίκαιο ἐθνῶν — πού νὰ καλύπτει τὴν ἰδιοσυστασία ποικίλων ἐθνῶν: στὴν Αἴγυπτο, Πέργαμο, Μακεδονία, Κιλικία, Συρία, Παλαιστίνη κτλ. Θεωρητικὰ τὸ πρόβλημα ἦταν ἡ συσχέτιση τοῦ *jus gentium* μὲ τὴν διάκριση: φυσικός «νόμος» - θετικός «νόμος».

Ὁ θετικός νόμος εἶναι πάντα μερικός, εἰδικός, προσωρινός, προσαρμοσμένος στίς τοπικές συνθήκες τῶν ποικίλων ἐθνῶν-κοινωνιῶν. Διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὸν φυσικὸ νόμο πού εἶναι καθολικός, αἰώνιος καὶ ἀπόλυτα λογικός. Αὐτὸν τὸν καθολι-

κό, φυσικὸ νόμο, ἡ κυρίαρχη Ρώμη ἀντιπροσωπεύει καὶ μὲ αὐτὸν ταυτίζεται. Μία τέτοια τοποθέτηση, πού ταυτίζει τὸν ρωμαϊκὸ νόμο μὲ τὸν φυσικὸ νόμο καὶ τὸν λόγον, ἐπιβάλλει ἕνα οἰκουμενικὸ καθῆκον καὶ χρέος, πέρα ἀπὸ κάθε εἰδικὸ καὶ τοπικὸ καθῆκον. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ Ρώμη ἐπισκεπάζει ὅλα τὰ *gentia*-ἔθνη καὶ ὅλες τίς πόλεις, Ἑλληνίδες καὶ μὴ. Καθῆκον καὶ ἀφοσίωση προσβλέπουν στὸ νέο ἰδεῶδες, καὶ ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη παίρνει νέα σημασία: ἡ ἀφοσίωση ἀνήκει στὴν πόλη τοῦ φωτός, στὴν κοσμοπόλη, ὅπως τὴν ἐκφράζει ἡ Στωϊκὴ φιλοσοφία καὶ ὅπως τὴν ἐνσωματώνει ἡ Ρώμη.

4.2. Ἡ προσαρμογὴ τοῦ στωϊκοῦ σοφοῦ στὸ *Imperium*

Ἡ ἀνάλυση τῶν ἱστορικῶν φάσεων πού συγκροτοῦν τὸν κανόνα γιὰ τὴν σειρά καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀρετῶν στὴν ἀρχαία ἠθικὴ εἶναι δύσκολο θέμα, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε εἶναι κάτι τὸ ξεχωριστό, ἂν καὶ συνδέεται μὲ τὸν τρόπο πού οἱ Στωϊκοὶ ἐννοοῦν τί σημαίνει «σοφός», ποιός εἶναι καὶ τί πράττει. Παρ' ὅλο πού οἱ Στωϊκοὶ ἐπιμένουν στὸ δόγμα

«μόνον ὁ ἀγαθός εἶναι σοφός», ἐν τούτοις ἀσχολήθησαν μέ τις ποικιλίες κατατάξεις τῶν ἀρετῶν. Ἀπό τήν ποικιλία τῶν ἀρετῶν, οἱ Στωϊκοί ἐπιζητοῦν τήν ἐνόπητα, δηλαδή ζητοῦν μιά ἀρετή, πέρα ἀπό τις ἐπί μέρους διαθέσεις καί χωρίς κλιμακώσεις. Καταλήγουν στήν θέση ὅτι μόνον ὁ σοφός εἶναι ἐνάρετος καί μόνον ὁ ἐνάρετος σοφός. Ὁ σοφός εἶναι ἡ «τελειότητα». Ἔχει στήν ἐντέλεια ὅλες τις ιδιότητες πού ἐνεργοποιοῦν τόν πολιτικό, τόν ποιητή, τόν ἐλεύθερο καί τόν εὐδαίμονα. Εἶναι ἰσόθεος. Τό ἀντίθετο εἶναι ὁ ἄφρων. Ὅλοι οἱ σοφοί εἶναι ἐκ φύσεως φίλοι καί ὅλοι εἶναι αὐτάρχεις. Τόσο ἀπαιτητική εἶναι ἡ κατάστασις τοῦ σοφοῦ, πού ἀμφισβητεῖται ἡ πραγματικότητά του ἢ εἶναι δύσκολο νά ἀποτελέσει τόν τύπο γιά ὅλους τούς ἀνθρώπους. Τό γεγονός αὐτό ὁδήγησε τόν ἱστορικό τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας Ed. Zeller νά γράψει: «Ἐπειδή οἱ Στωϊκοί δέν τολμοῦσαν νά υποδείξουν κανέναν ἀνάμεσά τους γιά σοφόν καί πολλοί ἀπ' αὐτούς μιλοῦσαν μέ ἀμφιβολία ἀκόμη γιά ἕναν Σωκράτη κι ἕναν Διογένη, ἀναπόφευκτο ἦταν ἡ ἀπότομη ἀντίθεσις ἀνάμεσα στόν σοφόν καί τόν ἄφρονα νά χάσει ὁλοένα τήν πρακτική ἀξία της καί νά διατηρήσει μονάχα μιά ἰδεατή κανονιστική σημασία: ἔτσι πού ἀνάμεσα στόν σοφόν καί τόν ἄφρονα χώθησαν οἱ «προκόπτοντες» καί στίς περιγραφές τῶν Στωϊκῶν πλησιάζουν τόσο πολύ τόν σοφόν, ὥστε σχεδόν νά μὴν ξεχωρίζουν ἀπό ἐκεῖνον»¹.

Μέ δεδομένο ὅτι οἱ Στωϊκοί παραδέχονται ὅτι δέν ἀναγνωρίζουν κανέναν ὡς «σοφόν» καί ἐφόσον κανείς Στωϊκός δέν αὐτοαποκαλεῖται «σοφός», ἡ ἔννοια τῆς σοφίας ὡς ἀντικείμενο παραμένει ἀβριστή καί τό περιεχόμενό της ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Ὅταν ὁ στωϊκός Παναίτιος ὁ Ρόδιος ἔκανε ἀναθεωρήσεις καί ἀπέριψε τήν θεωρία περί ἐκπυρώσεως, ἐδίδαξε ὅτι ἐνάρετος δέν εἶναι μόνον ὁ ἀπόλυτος σοφός. Ὁ φιλόσοφος ἔχει ὑποχρέωση νά βοηθεῖ ὅσους ἀποβλέπουν νά φθάσουν στήν ἀπόλυτη σοφία, δηλαδή νά προοδεύσουν βαθμιαίως, νά γίνουν «προκόπτοντες». Μέ αὐτόν τόν τρόπο βοήθησε νά προσαρμοσθεῖ ἡ Στωϊκή ἠθική στίς ἀνάγκες τῆς ἀριστοκρατικῆς καί στρατιωτικῆς ἡγεσίας τῆς Ρώμης. Μέσω αὐτοῦ ἐγίνε δεκτή ἡ Στωϊκή φιλοσοφία στούς ἀνωτέρους κύκλους, στόν Σκιπιώνα καί στήν ἐπομένη γενεά, ὅπως στόν Κάτωνα τόν Νεώτερο καί τόν Κικέρωνα. Ἀργότερα ὁ Ποσειδώνιος εὐρύνει τό φάσμα τοῦ φιλοσοφικοῦ ἀντικειμένου, ὥστε νά περιλάβει καί τις ἐπιστήμες. Ἔτσι, ὁ γεωγράφος Στράβων εἶναι ἐπίσης Στωϊκός. Ὁ Παναίτιος ἐδίδαξε ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἀποτελεῖ μιά καί μόνη κοινωνία.

Ὅμως, ὁ σοφός, ὑπηρετώντας τήν δική του πολιτεία, δέν υποβιβάζεται γι' αὐτό. Τό νά ἀποσύρεται ἀπό τά ἐπί μέρους πολιτικά καθήκοντα δέν σημαίνει ἄρνησις τοῦ ἀνθρώπου. Παράλληλα, τό Κράτος πρέπει νά προστατεύει τά δικαιώματα ὅλων τῶν ἀνθρώπων μέ φιλόφρονος καί ἀγαθοεργό πνεῦμα. Ἔτσι, ὁ Παναίτιος ὑποστηρίζει καί τήν ἰσχὺ τῆς αὐτοκρατορίας καί τήν ἀκεραιότητα τῶν ὑποτελῶν πόλεων. Ἡ Ρώμη ἀναδεικνύεται ὡς ὁ ἠθικός θεματοφύλακας τῶν δικαιωμάτων τῶν ὑπηκόων τῆς μεγάλης κοσμοπόλεως. Συνεχιστής τοῦ Παναίτιου, ὁ Ποσειδώνιος, ἐξίσωσε τό Ρωμαϊκό imperium μέ τήν σκοπιμότητα τῆς Στωϊκῆς ἠθικῆς. Οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά δεχθῶν τήν ἐξουσία τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ δὲ αὐτοκρατορία νά ἐκτελεῖ τό ὑψηλό καθήκον της ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεοῦ. Τό 212 μ.Χ. ἡ Ρωμαϊκή ὑπεκολλητὴ ἀναγνωρίζεται σέ ὅλους ὅσους ζοῦν μέσα στά ὅρια της².

Στά ἐπόμενα θά ἀναλύσουμε τήν ὑποδοχὴ τῶν στωϊκῶν θέσεων στόν «Κύκλο τῶν Σκιπιώνων» καί τῶν Γράκχων.

4.3. Ἡ συγκρότησις τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιώνων»

Μετά τις νίκες τῆς στίς μάχες τῶν Κυνός Κεφαλῶν ἐπὶ τοῦ Φιλίππου Ε' (197 π.Χ.), τῆς Μαγνησίας ἐπὶ τοῦ Ἀντιόχου Γ' (190 π.Χ.) καί τῆς Πύδνας ἐπὶ τοῦ Περσέως (168 π.Χ.), ἡ Ρώμη εἶχε φθάσει σέ μιά περίοδο σχετικῆς ἡρεμίας καί μεγάλου πλούτου, πού ἐπέτρεψε στίς ἀνώτερες κοινωνικά τάξεις νά ἀποκτήσουν τήν ἐλληνική παιδεία. Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, ὁ Αἰμίλιος Παῦλος κράτησε μόνον τήν μεγάλη βιβλιοθήκη τοῦ ἠττηθέντος Περσέως, τήν ὅποια καί διέθεσε στά παιδιά του³, κάτι πού σημαίνει ὅτι καί αὐτός ἀπέδιδε πρωταρχικό ρόλο στήν ἀπόκτηση ἐκ μέρους αὐτῶν μιᾶς ἐλληνικῆς παιδείας.

Ἡ φιλελληνική κίνησις πού παρουσιάζεται στήν Ρώμη ἀπὸ τόν 2ον π.Χ. αἰῶνα κυρίως, ἐκφράζεται μέσω τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιώνων» καί τῶν Γράκχων. Οἱ Γράκχοι χρωστοῦσαν τήν ἐλληνομάθειά τους καί γενικά τήν ἐλληνική παιδεία τους στήν μητέρα τους Κορνηλία, ἡ ὅποια γνῶριζε ἄριστα τήν ἐλληνική καί ἦταν αὐτὴ πού εἶχε δημιουργήσει στό σπίτι της κύκλο φιλελλήνων.

Ἡ δράσις τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου παρουσιάσεται δύο φάσεις. Στήν πρώτη φάση πρωταγωνιστές ἦσαν σημαίνουσες πολιτικῆς, στρατιωτικῆς καί πνευματικῆς προσωπικότητες τοῦ ἀναστήματος

του Σκιπίωνος του Ἀφρικανού του Πρεσβυτέρου, του Μαρκέλλου, του Τίτου Κόϊντου Φλαμινίου, του Αἰμίλιου Παύλου, του ποιητοῦ Ἐννίου καὶ ἄλλων. Αὐτοὶ ἀντιλήφθησαν ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς μποροῦσε νὰ καταστεί χρήσιμος σύμμαχος στὴν πραγματοποίηση τῶν στόχων τους.

Ὁ Σκιπίων ὁ «μεγάλος»⁴, ὁ ἀποκαλούμενος Σκιπίων Ἀφρικανὸς ὁ Πρεσβύτερος (235-183)⁵, ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πρώτους Ρωμαίους φιλέλληνες, διακρινόμενος γιὰ τὴν λεπτὴ ἑλληνικὴ μόρφωσή του⁶. Ἐπέδειξε μεγαλοφυχία ἔναντι τῶν Ἰσπανῶν αἰχμαλώτων, οἱ ὅποιοι, γιὰ νὰ τοῦ ἀνταποδώσουν τὴν εὐγνωμοσύνη τους, τοῦ ἀπέδωσαν τὸν τίτλο τοῦ βασιλέα, τὸν ὁποῖο αὐτὸς ἀποποιήθηκε⁷. Ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Ρωμαῖος στρατηγός, ὁ ὁποῖος λάμβανε τὸ ὄνομα τοῦ ἔθνους πού ἠττήθηκε⁸. Ὁ τρόπος συμπεριφορᾶς του ἱκανοποιεῖ τίς δοξασίες τῆς Στωᾶς.

Ὁ Αἰμίλιος Παῦλος, γιὸς τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανού του Πρεσβυτέρου, ἀναρριχήθηκε γρήγορα στὴν ἱεραρχία, γενόμενος ἀγορανόμος⁹, ἱερέας τῶν λεγομένων αὐγούρων¹⁰ καὶ δύο φορές ὕπατος. Ὡς ὕπατος τῆς Ἰθρικῆς κυβέρνησε μὲ τρόπο φιλόανθρωπο καὶ μὲ λιτότητα. Ἐπιστρέφοντας στὴν Ρώμη «οὐδὲ δραχμὴ μιᾶ γεγονῶς εὐπορώτερος»¹¹. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἱκανοποιούσε ἡ πολιτικὴ του τὰ στωϊκὰ ιδεώδη τοῦ «σοφοῦ». Μετὰ τὴν πρώτη του ὑπατεία καὶ τὴν ἀποτυχία του νὰ ἀναλάβει ἐκ νέου τὸ ἀνώτατο αὐτὸ ἀξίωμα, «ἡσυχίαν εἶχε»¹², φροντίζοντας γιὰ τὰ ἱερά καὶ «τοὺς παῖδας, ἀσκῶν τὴν μὲν ἐπιχώριον παιδείαν καὶ πάτριον ὥσπερ αὐτὸς ἡσκήτο, τὴν δ' Ἑλληνικὴν φιλοτιμότερον»¹³. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συνετέλεσε ὁ Αἰμίλιος Παῦλος στὴν συγκρότηση τοῦ Κύκλου τῶν Σκιπιόνων¹⁴.

Ὁ Κύκλος πού δημιουργήθηκε στὴν συνέχεια στό σπίτι τοῦ Αἰμιλίου Παύλου, ἀπετέλεσε τὴν δευτέρη φάση τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιόνων», στὸν ὁποῖο καθοριστικὸ ρόλο θὰ διαδραματίσουν ὁ ἱστορικός Πολύβιος ὁ Μεγαλοπολίτης (201-120) καὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς Μέσης Στωᾶς Παναίτιος ὁ Ρόδιος (185-110). Κεντρικὴ μορφή τοῦ «κύκλου» ὑπῆρξε ὁ Σκιπίων Αἰμιλιανὸς Ἀφρικανός, ἕγγονος τοῦ Σκιπίωνος Ἀφρικανού του Πρεσβυτέρου καὶ γιὸς τοῦ Αἰμιλίου Παύλου, ἔλαβε δὲ τὸ ἐπώνυμο Σκιπίων ἀπὸ υἱοθεσία, ἐνῶ ἦταν σὲ μικρὴ ἡλικία. Στὸν Κύκλο αὐτὸν¹⁵ συζητοῦνταν θέματα πού ἀφοροῦσαν τοὺς σημαντικότερους τομεῖς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἰδιαίτερα τὴν Φιλοσοφία καὶ τὴν Ρητορικὴ τῆς ἑλληνιστικῆς κυρίως περιόδου, καθὼς καὶ τὴν Ἱστορία.

4.4. Ἡ παρουσία καὶ συμβολὴ τοῦ Πολυβίου

Μετὰ τὴν μάχη τῆς Πύδνας (168 π.Χ.), οἱ Ρωμαῖοι προχώρησαν σὲ διακανονισμό τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων. Στὴν Ἀχαΐα μετέβησαν δύο ἐπίτροποι¹⁶. Στὴν Σύνοδο τῶν Ἀχαιῶν τὸ 167 π.Χ. ἔλαβε τὸν λόγο ὁ Ξένων ὁ Πατρεὺς, φίλος καὶ ὁμοιδέατης τοῦ Πολυβίου μὲ σκοπὸ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν Ρωμαῖο λεγάτο, ὁ ὁποῖος μὲ ὑποβολέα τὸν Καλλικράτη, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε τὴν διορατικότητα νὰ συνειδητοποιήσει «ὅτι μεγάλων κακῶν ἀρχηγὸς γέγονε πᾶσι μὲν τοῖς Ἑλλησι, μάλιστα δὲ τοῖς Ἀχαιοῖς»¹⁷, τὸν Ἑλληνα ἐπικεφαλῆς τῆς φιλορωμαϊκῆς παρατάξεως¹⁸, κατηγόρησε ὅλους ἐκείνους πού εἶχαν διατελέσει στρατηγοὶ τῶν Ἀχαιῶν ὡς ὁμόφρονες τοῦ Περσέα. «Ἀναστὰς δὲ μετ' αὐτὸν Ξένων, οὗτος οὐκ ἐλαχίστου λόγου παρ' Ἀχαιοῖς, οὕτως ἔφη κατὰ τὴν αἰτίαν ἔχει ταύτην (σχετικὰ μὲ τὴν κατηγορία πού διατυπώθηκε, τὰ πράγματα ἔχουν ὡς ἐξῆς)» ἐπισημαίνει ὁ Πausanias¹⁹. «Ἐστρατήγησα μὲν Ἀχαιῶν καὶ ἐγώ, ἀδικίας δὲ οὐδὲν ἐς Ῥωμαίους, οὔτε εὐνοίας μοι μέτεστιν ἐς Περσέα· καὶ τοῦδε ἕνεκα ἐθέλω μὲν ἐν συνεδρίῳ τῶν Ἀχαιῶν, ἐθέλω δὲ καὶ ἐν αὐτοῖς Ῥωμαίοις ἐπέχειν κρίσιν»²⁰. Ἡ τοποθέτηση αὐτῆ τοῦ Ξένωνος ὑπαγορεύθηκε «ὑπὸ συνειδότος [...] ἀγαθοῦ»²¹. Οἱ Ῥωμαῖοι, ὅμως, πιᾶσθησαν ἀπ' αὐτὴ τὴν δῆλωση τοῦ Ξένωνος καὶ ἔστειλαν στὴν Ρώμη, γιὰ νὰ δικασθοῦν, ὅλους ἐκείνους τοὺς Ἀχαιοὺς πού ὁ Καλλικράτης εἶχε καταγγεῖλει ὡς συνεργάτες τοῦ Περσέως, «ἐκ τοῦ Ἀχαιῶν ἔθνους ὄντινα καὶ ἀναίτιον Καλλικράτης ἐθελήσειεν αἰτιάσασθαι, ἀνάγεσθαι πάντα τινὰ ἐκεκῦρωτο ἐς Ρώμην»· «καὶ ἐγένοντο ὑπὲρ χιλίους οἱ ἀναχθέντες»²².

Ἀνάμεσα στοὺς ὁμήρους ἦταν καὶ ὁ Πολύβιος, ὁ ὁποῖος θὰ ἀναδεικνυόταν ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον διασήμους Ἑλληνας ἱστορικούς πού ἐπρόκειτο νὰ εἰσέλθει στό περιβάλλον τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας καὶ συγκεκριμένα στό σπίτι τοῦ Αἰμιλίου Παύλου. Ἐκεῖ κατόρθωσε νὰ κερδίσει σὲ τέτοιο σημεῖο τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἐκτίμηση τόσο τῶν γονέων τοῦ Αἰμιλίου Παύλου, ὅσο καὶ τοῦ Φαβίου Μαξίμου καὶ τοῦ Σκιπίωνα Αἰμιλιανοῦ, πού εἶχαν λάβει μέρος καὶ οἱ δύο, ὄντες νέοι, στὸν πόλεμο κατὰ τοῦ Περσέα, ὥστε συναγωνίζονταν ποιὸς θὰ κέρδιζε περισσότερο τὴν εὐνοιά του.

Χαρακτηριστικὴ τῆς συναναστροφῆς τῶν δύο νέων μὲ τὸν Πολύβιο εἶναι μιὰ σκηνὴ πού διαδραματίζεται κατὰ τὴν διάρκεια ἑνὸς περιπάτου καὶ

περιγράφει ο Πολύβιος σέ τρίτο πρόσωπο. Κατ' αὐτόν ὁ Σκιπίων Αἰμιλιανός τόν ρώτησε:

«Τί δαί ὦ Πολύβιε, δύο τρώγομεν ἀδελφοί, καί διαλέγει συνεχῶς καί πάσας τὰς ἐρωτήσεις καί τὰς ἀποφάσεις ποιεῖ πρὸς ἐκεῖνον, ἐμὲ δὲ παραπέμπεις;».²³

Στὴ συνέχεια ὁ Πολύβιος «ξενισθεὶς τῇ τοῦ μειρακίου καταρχῇ τῶν λόγων»²⁴, ὑπόσχεται νά γίνει «συνεργός»²⁵ καί νά τόν βοηθήσει νά ἐκφράζεται καί νά δρᾷ κατὰ τρόπο «ἄξιον τῶν προγόνων»²⁶. Ὑπογραμμίζει καί ἐπαινεῖ τὴν «φιλοτιμία» καί τὴν θέληση γιὰ «σπουδές» τοῦ Σκιπίωνος καί ἐπισημαίνει ὅτι τῶρα εἶναι εὐτυχῆς συγκυρία, γιατί «αὐτόν τόν καιρὸ συρρέει στὴν πόλῃ σας πλῆθος τέτοιων ἀνθρώπων (φύλον ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος ἐπιρρέον) ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα»²⁷. Ἡ ἐπισημάνση αὐτῆ τοῦ Πολυβίου ἔχει ἐνδιαφέρον, γιατί πληροφορεῖ τοὺς ἀναγνώστες του ὅτι ἡ αὐξημένη συρροή Ἑλλήνων διανοουμένων στὴν Ρώμη ἦταν ἀπότοκη τῆς ρωμαϊκῆς νίκης στὸν Γ' Μακεδονικὸ Πόλεμο (171-168 π.Χ.)²⁸. Ὁ Πολύβιος καταλήγει τὴν περιγραφή τοῦ περιστατικοῦ ἀναφέροντας:

«πλὴν ἀπὸ γε ταύτης τῆς ἀνθομολογήσεως οὐκέτι τὸ μειράκιον ἐχωρίσθη τοῦ Πολυβίου, πάντα δ' ἦν αὐτῷ δεύτερα τῆς ἐκεῖνου συμπεριφορᾶς»²⁹.

Ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι ἡ φιλία αὐτῆ ἔδωσε τοὺς καρπούς της. Ὁ Κικέρων, ὁ ὁποῖος, ἐξ ὅσων εἴμασθε σέ θέση νά γνωρίζουμε, εἶναι ὁ μόνος συγγραφέας τῆς Ἀρχαιότητος πού ἔδωσε μόνον μιὰ φορά τόν χαρακτηρισμὸ αὐτό³⁰, στὸν περίφημο διάλογό του *De re publica* (54-51 π.Χ.) περιγράφει ἕναν διάλογο πού ἔλαβε χώρα λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ (129 π.Χ.) ἀνάμεσα στὸν Σκιπίωνα, τὸν Πολύβιο καί τὸν φιλόσοφο Παναίτιο καί εἶχε ὡς ἀντικείμενο τὴν ρωμαϊκὴ πολιτεία³¹.

Ὁ Πολύβιος δὲν ὑπῆρξε μόνον δάσκαλος τῶν γειτῶν τοῦ Αἰμιλίου Παύλου, ἀλλὰ καί ὁ ἀπαραίτητος συνοδός καί συνοδοιπόρος τοῦ Αἰμιλίου Σκιπίωνος στὶς ἐκστρατείες του στὴν Ἀφρική καί στὴν Ἰσπανία. Κατὰ τὸν Γ' Καρχηδονιακὸ Πόλεμο διετέλεσε ὁ Πολύβιος διοικητὴς ρωμαϊκῆς ἴλης γιὰ τὴν ἐξερεύνηση τῆς ἀκτῆς τῆς Ἀφρικῆς, ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας τῆς καταλήψεως καί καταστροφῆς τῆς Καρχηδόνος ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους (146 π.Χ.) καί τῆς καταλήψεως τῆς

ἰσπανικῆς πόλεως τῆς Νουμαντίας τὸ 133 π.Χ., γεγονότα σημαδιακά γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ρώμης, ἀφοῦ ἐπισφράγησαν τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτησή της στὴν Ἰσπανία καί τὴν Ἀφρική. Ὁ Πολύβιος συνετέλεσε καί στὴν βαθμιαία ἀπελευθέρωση τῶν Ἀχαιῶν ὀμῆρων — ἀφοῦ οἱ Ἀχαιοὶ δὲν εἶχαν παύσει νά ἐνεργοῦν πρὸς τὴν Σύγκλητο, ἀποστέλλοντας στὴν Ρώμη κατὰ διαστήματα, μεταξύ 165 π.Χ. καί 154 π.Χ., πέντε πρεσβεῖες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὀμῆρων, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα — ἐπιτυγχάνοντας αὐτὸ χάρι στὴν ἐπέμβαση τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ³², ἀλλὰ καί στὴν ἀντίδραση τοῦ Κάτωνος τοῦ Πρεσβυτέρου.

Ὁ Πολύβιος διέγνωσε καί ἀπέδωσε ἕνα βαθύτερο νόημα στὴν Ρωμαϊκὴ ἱστορία διδάσκοντας στοὺς Ρωμαίους ἱστορικοὺς νά ἀνέρχονται ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν συγκεκριμένων γεγονότων σέ μιὰ γενικότερη ἔννοια³³. Ἡ τάση αὐτῆ χαρακτηρίζε τὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία καί ἦταν ὡς τότε τελείως ξένη πρὸς τὴν ρωμαϊκὴ. Στὴν υἱοθέτηση τῆς γραμμῆς τους συνέβαλε πολὺ ὁ Παναίτιος, ὁ ὁποῖος διδάσκοντας τὴν στωϊκὴ φιλοσοφία ἀσφαλῶς θά ἀναφέρθηκε καί στὴν στωϊκὴ ἀντίληψη περὶ ἱστορίας, χαρακτηριστικὸ τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἀναζήτηση στὰ γεγονότα τῆς θείας βουλήσεως, ὅπως ἐκδηλώνεται αὐτῆ διὰ τῆς θείας προνοίας³⁴. Ἡ ἀντίληψη αὐτῆ ἦταν κεντρικὴ στὴν Στοά καί τὴν εὐγλωττῆ ρωμαϊκὴ ἔκφρασή της θά συναντήσουμε στὰ *Εἰς ἑαυτὸν* τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Δὲν εἶναι περίεργο κατὰ συνέπεια νά ὑποστηρίζουμε, ὅπως ἀναφέρει ὁ Γάλλος μελετητὴς καί συγγραφέας Pierre Grimal³⁵, ὅτι ἡ ἀναζήτηση τῆς αἰτίας, μέ τὴν ὁποία ἐξοικειώθησαν βαθμιαία οἱ Ρωμαῖοι ἱστορικοί, προκλήθηκε μᾶλλον μέσῳ τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας, παρά μέσῳ μιᾶς ἀπευθείας ἀπομιμήσεως τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν.

Ὁ Πολύβιος πρὶν ἐπιδοθεῖ στὴ συγγραφή τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου, εἶχε μάθει καλὰ τὴν ἱστορία τῆς Ρώμης, τὸ πολιτειακὸ της σύστημα, τὸ ἦθος τῶν Ρωμαίων, καί εἶχε μάθει νά τὰ θαυμάζει ὅλα αὐτά. Εἶχε ἀρχίσει νά διδάσκει καί τοὺς Ρωμαίους τὴν σημασία καί ἀξία αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Ἄριστος μαθητὴς του ἀναδείχθηκε ὁ Σκιπίων Αἰμιλιανός (184-129 π.Χ.)³⁶. Ὁ Κικέρων στὸν διάλογό του μέ τίτλο *De re publica* βάζει τὸν Γάϊο Λαίλιο (Gaius Laelius Sapiens), προσωπικὸ φίλο τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ — ὕπατος τὸ 140 π.Χ., περιώνυμο στὴν Ρώμη γιὰ τὸν «χαρακτήρα του, τὸν τρόπο ζωῆς [...], τὴν παιδεία καί τὴν καλλιέργεια»³⁷, ιδιότητες πού ἔχουν δημιουργήσει τὴν «εἰκόνα τοῦ σοφοῦ»³⁷ —, νά λέει ὅτι ὁ Σκιπίων Αἰμιλιανός συζητοῦσε συχνά μέ τὸν Πολύ-

βιο και τόν Στωϊκό φιλόσοφο Παναίτιο τόν Ρόδιο, μέ δύο Ἑλληγες, τούς πλέον ἐμπείρους τῶν δη-μοσίων πραγμάτων («duobis Graecis vel peritissimis rerum civilium»³⁸) γύρω ἀπό τό θέμα τοῦ καλύτερου πολιτεύματος. Εἰδικότερα, ὁ Σκιπίων εἶχε ἀπό καιρό συγκεντρώσει πολλά στοιχεῖα γιά «νά ἀποδείξει ὅτι ἡ κληρονομιά πού ἄφησαν οἱ πρόγονοί του ἦταν κατά πολύ καλύτερη ἀπό τά πολιτεύματα τῶν Ἑλλήνων (multaque colligere ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem maiores nostri nobis reliquissent)»³⁸.

4.5. Ἡ συνεισφορά τῶν τελευταίων ἐκπροσώπων τῆς Ἀρχαίας Στοᾶς στήν πολιτική τῶν Ρωμαίων

Τόν Χρῦσιππο (281-208 π.Χ.) ἀπό τούς Σόλους τῆς Κιλικίας διεδέχθησαν ὁ Διογένης ὁ Βαβυλώνιος καί ὁ Ἀντίπατρος ὁ Ταρσεύς, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν οἱ τελευταῖοι διδάσκαλοι τῆς Ἀρχαίας Στοᾶς³⁹.

Ὁ Διογένης ὁ Βαβυλώνιος ὑπῆρξε ὁ ἕνας ἀπό τούς τρεῖς φιλοσόφους (οἱ ἄλλοι δύο ἦσαν ὁ Περιπατητικός Κριτόλαος καί ὁ Ἀκαδημαϊκός Καρνεάδης), πού ἀπετέλεσαν τήν πρεσβεία πού ἀπέστειλαν οἱ Ἀθηναῖοι τό 155 π.Χ. στήν Ρώμη γιά νά παρακαλέσουν τήν Σύγκλητο νά τοῦς χαριστεῖ πρόστιμο 500 ταλάντων πού τοῦς εἶχε ἐπιβληθεῖ κατόπιν μιᾶς δίκης στήν ὁποία ἐνάγοντες ἦσαν οἱ Ὠρωπεῖς καί δικαστές οἱ Σικυώνιοι⁴⁰. Οἱ τρεῖς πρέσβεις⁴¹, παραμερίζοντας τίς φιλοσοφικές τους διαφορές (ὁ Καρνεάδης πολέμοῦσε ἔντονα τήν Στοά καί κάθε ἄλλη φιλοσοφική κατεύθυνση⁴²) ταξίδεψαν μαζί καί μόλις ἔφθασαν στήν Ρώμη «εὐθὺς [...] οἱ φιλολογώτατοι τῶν νεανίσκων ἐπὶ τοὺς ἄνδρας ἴεντο, καί συνῆσαν ἀκροώμενοι καί θαυμάζοντες αὐτούς»⁴³. Ὁ Αὔλος Γέλλιος ἀναφέρει ὅτι, ὅπως ἔγραψαν ὁ Ρουτίλιος Ροῦφος⁴⁴ καί ὁ Πολύβιος, ὁ Καρνεάδης μιλοῦσε βίαια καί ὀρμητικά, ὁ Κριτόλαος μέ κομψό τρόπο καί λειό, ὁ Διογένης μέ μέτρο καί νηφαλιότητα⁴⁵. Τέτοια ἦταν ἡ ἐπίδραση πού κατάφεραν νά ἀσκήσουν, προπάντων ὁ Καρνεάδης, ὥστε οἱ νεαροὶ Ρωμαῖοι, «τῶν ἄλλων ἡδονῶν καί διατριβῶν ἐκπεσόντες», χυριεύθησαν ἀπό ἐνθουσιασμό «περὶ φιλοσοφίαν»⁴⁶.

Τόν Διογένη τόν Βαβυλώνιο διαδέχθηκε ὁ Ἀντίπατρος ὁ Ταρσεύς, ὁ ὁποῖος, κατά μίμηση τῶν σπαρτιατικῶν συσιτίων, συνέστησε συμπόσια μέ σκοπὸ ὅπως συζητῶνται φιλοσοφικά ζητήματα καί διεξάγονται συζητήσεις⁴⁷. Τά συμπόσια αὐτά ἀπετέλεσαν «συνόδους» τῶν «Διογενιστῶν, τῶν δὲ Ἀντιπατριστῶν λεγομένων, τῶν δὲ Παναϊατιστῶν»⁴⁸.

Στό ἔργο του *Περὶ γάμου*⁴⁹, ἀποσπάσματα τοῦ ὁποῖου ἔχει διασώσει ὁ Στοβαῖος, ἀναγνωρίζει ὁ Ἀντίπατρος ὅτι βασική μέριμνα τοῦ χρηστοῦ καί σοφοῦ πολίτη εἶναι ἡ ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων του πρὸς τήν πατρίδα καί τήν οἰκογένεια. Ἀναγνωρίζει καί ὑπογραμμίζει ὅτι «τῶν ἀναγκαιοτάτων καί πρώτων καθηκόντων»⁵⁰ εἶναι ὁ γάμος, παράλληλα μάλιστα τό καθῆκον πού ἀφορᾷ «εἰς τήν τῆς πατρίδος σωτηρίαν καί αὔξησιν»⁵¹. Ἐστιάζει τήν προσοχή του στοὺς «εὐγενεῖς» πολίτες, οἱ ὁποῖοι ὀφείλουν νά δημιουργήσουν τοὺς «βελτίστους ταῖς φύσει τῶν πολιτῶν», οἱ ὁποῖοι στόν κατάλληλο χρόνο («καθ' ὥραν») θά ἔλθουν σέ γάμο καί θά ἀφήσουν «γενναίους βλαστοὺς διαδόχους τῇ πατρίδι»⁵² καί «θάλλειν αὐτὴν αἰεὶ ποιεῖν, καί τήν ἀκμὴν αἰδίων φυλάττειν καί ὅσον ἐφ' ἑαυτοῖς μηδέποτε εὐπειθεῖον τοῖς ἐχθροῖς»⁵³. Παράλληλα, ὁ χρηστός πολίτης ὀφείλει νά εἶναι καί καλὸς «οἰκονόμος», διαχειριστῆς τῶν οἰκιακῶν πραγμάτων καί ἀναφερόμενος στόν Εὐριπίδη, ὀριοθετεῖ τίς ὑποχρεώσεις τῆς συζύγου ὡς σωστῆς οἰκονόμου, πού ὡς στόχο ἔχει «ἡδιστον ἐστί, δῶματ' ἦν οἰκῆ καλῶς»⁵⁴.

Οἱ ἀπόψεις αὐτές τοῦ Ἀντιπάρου γιά τόν χρηστό πολίτη καί τόν καλὸ οἰκονόμο, τόν διαχειριστῆ τῆς περιουσίας καί τόν σώφρονα πολιτικὸ ἀντανακλῶνται οὐσιαστικά στόν ἴδιο τόν Σκιπίωνα Αἰμιλιανό. Γόνος τῆς ἐνδοξῆς οἰκογένειας τοῦ Αἰμιλίου Παύλου καί φορέας τοῦ ὀνόματος τῶν Σκιπιῶνων, ἀπέκτησε «τὴν ἐπὶ σωφροσύνῃ δόξαν»⁵⁵, «περὶ τὰ χρήματα μεγαλοψυχία» καί διαφάνεια στήν διαχείριση τῶν χρημάτων⁵⁶, ἔχοντας ὡς «καλὴν ὑποδοχὴν» τὴν «μετὰ τοῦ κατὰ φύσιν πατρὸς συμβίωσιν»⁵⁷ καί ἔδειξε «ἀνδρείαν», ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τό σημαντικότερο στοιχεῖο σέ κάθε πολιτεία, «μάλιστα δ' ἐν τῇ Ρώμῃ»⁵⁸. Τά στοιχεῖα αὐτά συνέβαλαν ὥστε ἡ Ρώμη νά ἀποκτήσει μιὰ πολιτικὴ σταθερότητα καί τό πολίτευμά της νά ἀναδειχθεῖ ἀνώτερο ἀπὸ τό ἀντίστοιχο τῆς Σπάρτης⁵⁹ καί τῆς Καρχηδόνας⁶⁰. Ἀποφασιστικὴ ὑπῆρξε γιά τὴν ἐμπέδωση τῶν ἀρετῶν αὐτῶν στόν Σκιπίωνα ἡ συναναστροφή του μέ τόν Παναίτιο⁶¹.

4.6. Λόγοι ἐλεύσεως τοῦ Παναϊτίου στήν Ρώμη καί ἡ ἐνταξή του στόν «Κύκλο τῶν Σκιπιῶνων»

Ὁ Παναίτιος⁶², ὁ Λίνδιος αὐτὸς εὐπατρίδης, γεννημένος τό 185 π.Χ., γιὸς τοῦ Νικάνορα, ἱερέως τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς στήν Λίνδο, ὑπῆρξε ὁ «σπουδαιότερος ἴσως φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς»⁶³ του. Ὅταν ὀλοκλήρωσε τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευ-

Τό έντυπωσιακό θέατρο τής ἀρχαίας Περγάμου, στήν πλαγιά τοῦ λόφου τής ἀκρόπολης τής ἀρχαίας πόλης.

σή του, ἡ ὁποία θά πρέπει νά ἦταν ιδιαίτερα φροντισμένη, λόγω καί τῆς ὑψηλῆς κοινωνικῆς θέσεως τῆς οἰκογενείας του, μετέβη στήν Πέργαμο, ὅπου οἱ Ἄτταλίδες προσπαθοῦσαν νά ἀναδείξουν τήν πρωτεύουσά τους κέντρο σπουδῶν ἐφάμιλλο τῆς Ἀλεξανδρείας καί τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκεῖ μαθήτευσε κοντά στόν Κράτητα τόν Μαλλώτη⁶⁴, στωϊκό γραμματικό. Στήν συνέχεια ἐγκαταστάθηκε στήν Ἀθήνα, ὅπου ἐπιλέγει τήν Στοά. Δασκάλους εἶχε τούς δύο γνωστούς Στωϊκοὺς Σχολάρχες, τόν Διογένη τόν Βαθυλῶνιο καί στήν συνέχεια τόν Ἀντίπατρο τόν Ταρσεά.

Δέν γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς μετέβη ὁ Παναίτιος στήν Ρώμη. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι εἶχε φθάσει στήν Ρώμη ὁ Παναίτιος — πού ἦταν περίπου εἴκοσι χρόνια νεώτερος τοῦ Πολυβίου — πρὶν ἀπό τό 149 π.Χ., δηλαδή πολύ πρὶν βρεθεῖ, μαζί μέ τόν Σκιπίωνα Αἰμιλιανό καί τόν Πολύβιο,

μπροστά στήν Καρχηδόνα, πράγμα ὅμως πού δέν εἶναι ἀπολύτως βέβαιο⁶⁵. Γιά τούς λόγους οἱ ὁποῖοι πιθανόν ὀδήγησαν τόν Παναίτιο στήν Ρώμη ἀξίζει νά ληφθοῦν ὑπόψη καί ὀρισμένοι ἄλλοι παράγοντες.

Ἡ Ρόδος τῶν δύο τελευταίων π.Χ. αἰῶνων ἔχει βαρύτιμο ἱστορικό τίτλο: Ὑπῆρξε κέντρο μεγάλης πνευματικῆς δραστηριότητος, παράλληλο πρὸς τήν Ἀλεξάνδρεια καί τήν Ἀθήνα, καί προπάντων ἐλεύθερο παιδευτήριο στήν φιλοσοφία, στίς ἐπιστῆμες καί στή ρητορική, μέ μεσογειακή ἀκτινοβολία. Ἄς μὴν λησμονοῦμε ὅτι ὁ Αἰσχίνης, ὁ ἀντίπαλος τοῦ Δημοσθένους, κατέφυγε στήν Ρόδο, ὅπου ἰδρυσε Σχολή⁶⁶, καί αὐτή ἀναπτύχθηκε ἀπό τούς διαδόχους του ἐξαιρετα, ἔτσι ὥστε κατά τόν πρῶτο π.Χ. αἰῶνα νά παρουσιάσει μεγάλη ἀκμή. Τό 166 π.Χ. μεταβαίνει στήν Ρώμη, ὡς πρέσβυς τῆς Ρόδου, ὁ Ἀστυμήδης γιά νά

συνηγορήσει ενώπιον τῆς Συγκλήτου ὑπέρ τῶν Ροδίων μέ τήν συμπαράσταση τοῦ Κάτωνος τοῦ Πρεσβυτέρου. Διάσημοι ἐκπρόσωποι τῆς Ροδιακῆς ρητορικῆς ὑπῆρξαν ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Μαλακός καί ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Μόλων⁶⁷. Καί οἱ δύο ἦσαν ἐπῆλυδες στήν Ρόδο, εὐδοκίμησαν ὅμως στό ἔδαφός της. Ὁ Μόλων, ἰδιαίτερα, εἶχε τό προνόμιο, πρῶτος αὐτός, νά ἀγορεύσει ἐλληνικά τό 81 π.Χ., ενώπιον τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου ὡς πρέσβυς τῶν Ροδίων⁶⁸, κατορθώνοντας νά ἀποκτήσει φήμη εὐρύτατη⁶⁹ καί νά δημιουργήσει τίς προϋποθέσεις νά μεταβοῦν στήν Ρόδο ἐπιφανεῖς Ρωμαῖοι νά διδασθοῦν τήν ρητορικῆ τέχνη. Ὁ Κικέρων⁷⁰ καί ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ ὑπῆρξαν διάσημοι μαθητές του, ἀλλά πολύ νωρίτερα εἶχαν ἔλθει στήν Ρόδο ὁ Τιβέριος Γράκχος, ὁ Σκιπίων Ἀφρικανός καί στήν ἐποχῆ τοῦ Κικέρωνος ὁ Κάτων ὁ Νεώτερος.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο τῆς σχέσεως Παναίτιου καί Ρώμης πρέπει νά ἀναζητηθεῖ καί στούς δύο δασκάλους του. Γύρω στά 170 π.Χ. ἔφθασε στή Ρώμη διπλωματική ἀποστολή τοῦ βασιλέα τῆς Περγᾶμου Ἀττάλου Β΄ τοῦ Φιλαδέλφου μέ ἐπικεφαλῆς τόν γραμματικό Κράτητα τόν Μαλλώτη. Ὁ Κράτης ὑποχρεώθηκε νά παρατείνει τήν παραμονή του στήν Ρώμη, λόγῳ ἀτυχήματος, καί τό γεγονός αὐτό ὑπῆρξε καθοριστικό, γιατί κατώρθωσε νά προάγει τίς ἄγνωστες στήν Ρώμη φιλολογικές μελέτες⁷¹. Ἰδιαίτερα μετά τήν καταστροφή τῆς Καρχηδόνας καί τήν κατάληψη τῆς Ἑλλάδος ἀρκετοί Ἕλληνες μετέβαιναν στήν Ρώμη.

Εὐθύς μέ τήν ἔλευσή του στήν Ρώμη, ὁ Παναίτιος συνδέθηκε μέ τόν Σκιπίωνα Αἰμιλιανό καί ὑπῆρξε ἡ ψυχῆ τοῦ «Κύκλου» του. Ἡ γνωριμία τους πρέπει νά χρονολογεῖται ἀρκετό χρόνο πρὶν ἀπό τήν ἀνοιξή τοῦ 140 π.Χ.⁷², ὅταν ὁ Σκιπίων προσεκάλεσε τόν Ρόδιο φιλόσοφο νά τόν συνοδεύσει στό ταξίδι του⁷³ στήν Κύπρο, στήν Συρία, στήν Πέργαμο καί στήν Ἀθήνα⁷⁴. Ὁ Παναίτιος συνδέθηκε μέ ἐπιφανεῖς Ρωμαῖους, συγχρόνους τοῦ Σκιπίωνος, ὅπως τόν Λαίλιο, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καί μαθητής του⁷⁵, τόν Κ. Μούκιο Σκαιβόλα (Q. Mucius Scaevola)⁷⁶, κατοπινό δάσκαλο τοῦ Κικέρωνος, τόν Κ. Φάννιο (C. Fannius)⁷⁷, γαμπρό ἐπί θυγατρὶ τοῦ Λαιλίου (ὅπως καί ὁ Σκαιβόλα) καί τόν Αἴλιο Τυβερῖωνα (Q. Aelius Tubero)⁷⁸, τόν γιου τῆς ἀδελφῆς τοῦ Σκιπίωνος, στόν ὁποῖο ἀφιέρωσε ὁ Παναίτιος ποικίλα ἔργα⁷⁹. Σύμφωνα μέ τόν πάπυρο τοῦ Herculaneum⁸⁰, ὁ Παναίτιος ζοῦσε διαδοχικά στήν Ἀθήνα καί στήν Ρώμη, ὡς τό 129 π.Χ., ἔτος θανάτου τοῦ Σκιπίωνος, ὁπό-

τε μετακομίζει μόνιμα στήν Ἀθήνα καί ἀναλαμβάνει τήν διεύθυνση τῆς Σχολῆς. Κατά τήν περίοδο πού διεύθυνε τήν Στοά, δημοσιεύει τό κύριο ἔργο του *Περὶ τοῦ καθήκοντος*⁸¹, τό ὁποῖο ἄσκησε ἰδιαίτερη ἐπίδραση στό ἀντίστοιχο τοῦ Κικέρωνος *De officiis*⁸². Τό 110 π.Χ. ὁ Παναίτιος ἀποσύρεται ἀπό τήν Διεύθυνση τῆς Σχολῆς, ἐνῶ τήν ἴδια χρονιά πιθανολογεῖται ὅτι ὁ Ποσειδώνιος (135/130-50/40) ὀλοκλήρωσε τίς σπουδές του κοντά στόν δάσκαλο⁸³.

4.7. Ἠθική καί πολιτική φιλοσοφία κατά τόν Παναίτιο

Ὁ Παναίτιος εἰσήγαγε πρῶτος συστηματικά⁸⁴ τήν στωϊκῆ φιλοσοφία στήν Ρώμη καί ἔτσι ἀπέκτησε ἡ φιλοσοφία αὐτή σπουδαίους ὁπαδούς, οἱ σημαντικότεροι ἀπό τοὺς ὁποίους ἦσαν νομομαθεῖς, ὅπως θά δείξουμε. Ὁ Κικέρων, πού θεωρεῖ τόν ἑαυτό του, ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, πραγματικό παιδί τοῦ «Κύκλου» καί συνεχιστῆ τοῦ ἔργου του, μᾶς λέει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι «συνένωσαν τήν παιδεία τῆς πατρίδος τους καί τῶν προγόνων τους μέ τήν ξένη διδασκαλία τοῦ Σωκράτους». Οἱ βλέψεις τους ἦταν βαθειά πρακτικές. Δέν ἤθελαν νά γίνουν φιλόσοφοι, ἀλλά νά χρησιμοποιήσουν τήν φιλοσοφία γιά νά γίνουν καλύτεροι ἄνθρωποι καί πολῖτες. Ὁ σκοπός τοῦ Σκιπίωνος καί τοῦ «Κύκλου» του ἦταν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τήν δύναμη πού εἶχε συγκεντρωθεῖ στά χέρια τῶν Ρωμαίων καί νά τήν χρησιμοποιήσουν γιά μιᾶ ἀναγέννηση τῆς ἀνθρωπότητας. Πῶς θά μπορούσε νά γίνει κάτι τέτοιο δυνατό; Φυσικά μέ τήν ἠθική ἀκτινοβολία φωτισμένων ἀνθρώπων πού θά ἔπαιρναν τήν ἐξουσία στά χέρια τους. Αὐτό ἀποσκοποῦσε νά πραγματοποιήσῃ ὁ Πλάτων μέ τήν σύζευξη «φιλοσοφίας» καί «βασιλείας», αὐτό προσπάθησε νά δώσει καί ὁ Παναίτιος μέ τά δύο ἔργα του *Περὶ Σωκράτους καί τῶν Σωκρατικῶν* καί *Περὶ καθήκοντος*, ἀνταποκρινόμενος στίς ἀναζητήσεις τοῦ «Κύκλου», τίς ὁποῖες ἐμπνέει καί διαμορφώνει⁸⁵.

Ὁ Παναίτιος εἶναι ἕνας πολυμερῆς σοφός μέ πρωτότυπες συμβολές σέ πολλά πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ καί μέ φιλοσοφική σκέψη πού ἀγγίζει πολλά προβλήματα. Ἡ ἐνότητα μεταξύ Φυσικῆς, Λογικῆς καί Ἠθικῆς πού ὑπῆρξε ἔργο τῶν ἀρχαίων Στωϊκῶν ὑπάρχει καί στούς ἐκφραστῆς τῆς Μέσης Στοᾶς. Κατά τήν κλασσικῆ διαίρεση τῶν ἀρχαίων Στωϊκῶν προηγείται ἡ λογικῆ γιά νά ἀκολουθήσῃ ἡ φυσικῆ καί κατόπιν ἡ ἠθικῆ. Οἱ ἐκφραστῆς τῆς Μέσης Στοᾶς «ἄλλαξαν» τήν τάξη. Σύμφωνα μέ τήν μαρτυρία τοῦ Διογένηους Λαερ-

τίου «Παναίτιος δὲ καὶ Ποσειδώνιος ἀπὸ τῶν φυσικῶν ἄρχονται...».⁸⁶

Τὸ ἠθικὸ ἀγαθὸν δὲν εἶναι μόνον ἀγαθὸν ἀλλὰ καὶ πρέπον. Ὑπάρχει εὐρύτητα καὶ οἰκουμενικότητα στὸ πεδίο τοῦ ἠθικοῦ. «Παναίτιος μὲν οὖν δύο φησὶν ἀρετάς, θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν»⁸⁷. Ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι αὐτάρκης σύμφωνα μὲ τοὺς ἐκφραστὲς τῆς Μέσης Στοᾶς: «Ὁ μέντοι Παναίτιος καὶ Ποσειδώνιος οὐκ αὐτάρκη λέγουσι τὴν ἀρετὴν», σημειώνει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος⁸⁸, «ἀλλὰ χρειᾶν εἶναι φασὶ καὶ ὑγείας καὶ χορηγίας καὶ ἰσχύος». Γίνεται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ σαφές ὅτι τὸ ἀρχαῖο στωϊκὸ ἰδεώδες, ἂν δὲν ἐγκαταλείπεται, διευρύνεται. Ἡ ἀρετὴ δὲν ὀρίζεται ὡς «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν», ἀλλὰ ὡς ζῆν σύμφωνα μὲ τίς ἀφορμές πού μᾶς προσφέρει ἡ φύση. Ἀποκαλυπτικὸ εἶναι τὸ προκείμενο χωρίο τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέα: «Πρὸς τούτοις ἔτι Παναίτιος τὸ ζῆν κατὰ τὰς δεδομένας ἡμῖν ἐκ φύσεως ἀφορμὰς τέλος ἀπεφῆνατο»⁸⁹. Δὲν ἀποκλείονται, κατὰ συνέπεια, οὔτε ὁ πλοῦτος οὔτε ἡ ἡδονὴ οὔτε ἡ δόξα.

Τίς «ἀφορμές» ἔδωσε ἡ φύση καὶ ἐναπόκειται στὸν ἄνθρωπο νὰ τίς ἀκολουθήσει, νὰ τίς χρησιμοποιήσει. Ὁ ἄνθρωπος θά προσπαθήσει νὰ κατανόησει τὴν φύση του. Δεδομένης τῆς διακρίσεως τῶν ἀρετῶν σέ θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς, θεωρητικὴ ἀρετὴ εἶναι ἡ γνώση, ἡ ἐπιστήμη, ἡ θεωρητικὴ σοφία, ἐνῶ τίς πρακτικὲς ἀρετὲς ἀπαρτίζουν ἡ σωφροσύνη, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀνδρεία. Οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ τίς ἀρετὲς πού δέχεται καὶ ἡ Ἀρχαία Στοά. Τονίζεται σημαντικὰ ἡ προσωπικότητα, ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος δρᾷ καὶ κινεῖται ὡς ἀτομικότητα καὶ ὄχι ὡς μέρος τοῦ παγκόσμιου λόγου. Ὁ Παναίτιος ἀπέρριπτε τὴν στωϊκὴ ἀπάθεια καὶ ὡς ἐκφραστὴς ἀριστοκρατικῶν τάσεων ἀπέρριπτε τὸν κοσμοπολιτισμὸ, θεωρώντας τίς βασικὲς στωϊκὲς ἀρετὲς περισσότερο οὐμανιστικὰ καὶ σύμφωνα μὲ τίς δυνατότητες κάθε ἀνθρώπου⁹⁰.

Ὁ Παναίτιος μεταφύτευσε στὸν Ρωμαϊκὸ κόσμον πολλές ἐλληνικὲς ἰδέες καὶ ἔγινε εἰσηγητὴς ἐνός νέου ἰδανικοῦ, τὸ ὁποῖο εἶχε τίς ρίζες του στὴν ἐθνικὴ ρωμαϊκὴ παράδοση ἀλλὰ προσέβλεπε στὴν ἀνθρώπινη παγκοσμιότητα. Ἀκολουθώντας στὴν πολιτικὴ σκέψη ὅτι τὸ Κράτος πρέπει νὰ κυβερνᾶται ἀπὸ τοὺς καλύτερους, δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς πλέον μορφωμένους καὶ φιλοσοφικῶς καὶ ἠθικῶς ἀνθρώπους, βασιζόταν στὸ πνεῦμα τῆς διευθύνουσας τάξεως, ἡ ὁποία εἶχε ὡς καθῆκον νὰ κυβερνᾶ τὸ Κράτος ἠθικῶς καὶ ἀριστοκρατικῶς⁹¹. Μέσα στὰ πλαίσια τοῦ «Κύκλου» δίδασκε ἕναν

τρόπο ζωῆς καὶ πρόγραμμα τέχνης, σύμφωνα μὲ τίς καθαρὲς πηγὲς τῶν κλασσικῶν συγγραφέων⁹². Στὸ πρόσωπο τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ βρῆκε τὸν ἄριστο ἡγεμόνα⁹³, ὁ ὁποῖος ἦταν πρότυπο ἀπτικισμοῦ, γαλουχημένος μὲ τὴν μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Ξενοφῶντος καὶ κυρίως μὲ τὴν *Κύρου Παιδεία*⁹⁴, καὶ προτιμώντας στίς συζητήσεις του τὴν λεπτὴ καὶ ἀνεξίκακη στωκρατικὴ εἰρωνεία⁹⁵.

Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Παναίτιου, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἠθικὴ του, ἀποδέχεται ὡς «πολιτεῖαν ἀρίστην τὴν μικτὴν ἐκ τε δημοκρατίας καὶ βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας»⁹⁶. Στὸν «Κύκλο τῶν Σκιπιῶνων» «ἤκουεν ὁ Πολύβιος τὸν Ἀφρικανὸν καὶ τοὺς φιλελευθέρους ἀριστοκράτας τῆς μερίδος αὐτοῦ, ἐκθειάζοντας τὰς ἀρετὰς τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος, στηριζομένου κατ' αὐτοὺς ἐπὶ τῆς ἀρμονικῆς ἐνεργείας τῆς libertas τοῦ δήμου, τῆς potestas τῶν ἀρχόντων, τῆς auctoritas τῶν γερόντων⁹⁷, ἀποδίδοντας εἰς τὰς ἀρετὰς ταύτας τὴν ὑπεροχὴν τῆς Ρώμης»⁹⁸, ἀλλὰ καὶ τὸν «φίλον Παναίτιον ἀναπτύσσοντα τὸ δόγμα τοῦ Ζήνωνος ὅτι ἀρίστη πολιτεία ἐστὶν ἡ μικτὴ»⁹⁸. Μὲ τὸν τρόπο πού προκρίνει ὁ Παναίτιος τὴν μικτὴ πολιτεία συνυπάρχουν τὰ μοναρχικὰ καὶ τὰ λαϊκὰ στοιχεῖα⁹⁹. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Παναίτιου γιὰ τὴν μικτὴ πολιτεία φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνουν μιὰ ἐπίδραση τοῦ περιπατητικοῦ Δικαιάρχου τοῦ Μεσσηνίου¹⁰⁰, τοῦ ὁποῖου τὰ ἔργα ἰδιαίτερα ἐκτιμοῦσε «semperque habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xenocratem, Theophrastum, Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant»¹⁰¹. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Παναίτιος ὀφείλει πολλὰ ὄχι μόνον στὸν Πλάτωνα¹⁰², ἀλλὰ καὶ στὸν Ἀριστοτέλη¹⁰³ καὶ στοὺς μαθητὲς του¹⁰⁴.

Ὁ Κικέρων, θαυμαστὴς τοῦ Παναίτιου, «καὶ ὄχι μόνον θαυμαστὴς του, ἀλλὰ καὶ σχεδὸν μεταφραστὴς του»¹⁰⁵, σέ μιὰ ἐπιστολὴ του, τῆς 5ης Νοεμβρίου 44 π.Χ., πρὸς τὸν φίλο του Πομπώνιο Ἀττικὸ ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὸ ἔργο του μὲ τίτλο *De officiis*: «Ἀποπεράτωσα τὸ ἔργο μου “De officiis” ἀκολουθώντας τὸν Παναίτιο στὰ δύο πρῶτα βιβλία. Ἐκεῖνος ὁμως ἔχει γράψει τρία περὶ τοῦ θέματος. Ἀρχίζει μὲ τὴν διαίρεση τοῦ θέματος τῶν “καθηκόντων” σέ τρεῖς κατηγορίες ἐρωτημάτων: α. πότε μιὰ πράξη εἶναι ὀρθὴ καὶ πότε ὄχι, β. πότε εἶναι ὠφέλιμη καὶ πότε ὄχι καὶ γ. τί πρέπει νὰ γίνῃ στίς περιπτώσεις πού ὑπάρχει φαινομενικὰ σύγκρουση μεταξύ τῶν δύο (sc. μεταξύ τοῦ ἠθικῶ ὀρθοῦ καὶ τοῦ ὠφελίμου), ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τοῦ ὑπάτου Ρηγύλλου πού ἐπέστρεφε στὴν αἰχμαλωσία τῶν Καρχηδονίων γιατί εἶχε ἀναλάβει τὴν σχετικὴ ὑποχρέωση. Ὁ

Παναίτιος εκθέτει θαυμάσια τό θέμα ως προς τά σημεία α. και β. (quatenus Panaetius, absolvi duobus). Όσον αφορά τό σημείο γ. ύπόσχεται νά τό συζητήσει μελλοντικά. Δέν τό έκαμε όμως ποτέ [...]. Ός προς τό έρώτημα σου σχετικά μέ τόν τίτλο, δέν έχω άμφιβολία ότι ο όρος officium άντιστοιχεί στόν όρο “καθήκον”, εκτός εάν έχει καμμιά άλλη γνώμη. Πάντως ο πλήρης τίτλος θά είναι “De officiis” και τό έργο θά είναι αφιερωμένο στόν γυιό μου Μάρκο»¹⁰⁶.

Τά δύο πρώτα βιβλία του *De officiis* βασίζονται άν όχι ολοκληρωτικά, στό μεγαλύτερο μέρος τους, στόν Παναίτιο, ένώ στό τρίτο ο Κικέρων παρέχει περισσότερα δείγματα χειραφετήσεως: και στά τρία όμως προκύπτει άνάγλυφα ή προσωπικότητα του Κικέρωνος, ο όποιος είναι φανερό ότι προσπαθεί νά συστηματοποιήσει ειδικότερα γιά τούς Ρωμαίους, τίς άρχές πάνω στις όποιες θά πρέπει νά βασίζονται τά καθήκοντά τους ως πολιτών και ως ιδιωτών, δηλαδή στόν δημόσιο και ιδιωτικό βίο τους¹⁰⁷.

Στό πρώτο βιβλίο ο Κικέρων αρχίζει μέ μιá εισαγωγή που ουσιαστικά αποτελεί μιá προσφώνηση προς τόν γυιό του Μάρκο, στην όποία του επισημαίνει νά μήν άγνοεί, παράλληλα μέ τίς σπουδές του στην φιλοσοφία, και τήν μητρική του γλώσσα¹⁰⁸. Στην συνέχεια προχωρεί στό θέμα των καθηκόντων, τό όποιο θεωρεί τόσο σημαντικό ώστε κανείς νά μήν έχει τό δικαίωμα νά αποκαλείται φιλόσοφος, άν δέν περιλάβει και τά «καθήκοντα» στό πρόγραμμα διδασκαλίας του. Αυτός είναι ο λόγος γιά τόν όποιο ασχολείται μέ τό θέμα. Στό σημείο αυτό παραδέχεται ότι θά ακολουθήσει Έλληνες συγγραφείς: «Θά ακολουθήσω σ' αυτήν τήν έρευνά μου κυρίως τούς Στωϊκούς (et hac in questione potissimum Stoicos) όχι ως μεταφραστής, αλλά όπως συνηθίζω, θά άντλήσω επιλεκτικά από τίς πηγές, μέ τό μέτρο και τόν τρόπο που ένδείκνυται γιά τόν σκοπό που επιδιώκω. Δοθέντος ότι τό θέμα αφορά τά καθήκοντα, θά ξεκινήσω από τόν όρισμό τής έννοιας καθήκον (omnis disputatio de officio), πράγμα που προς έκπληξή μου δέν έπραξε ο Παναίτιος. Τουτό επιβάλλεται διότι κάθε συστηματική άνάπτυξη όποιουδήποτε θέματος πρέπει νά ξεκινά από έναν όρισμό, ώστε ο καθένας νά καταλαβαίνει μέ τί αφορά»¹⁰⁹.

Στήν συνέχεια αναλύει τίς τέσσερις πηγές του ήθικά σωστού, έπεξεργάζεται τό θέμα των «καθηκόντων» σε όλες τίς πρακτικές του όψεις και παρέχει μιá θεωρία γιά τήν δημιουργία τής ανθρώπινης κοινωνίας. Στην συνέχεια αναλύει τίς τέσ-

σερις άρετές και ιδιαίτερα τήν δικαιοσύνη, που έχει διττή σημασία: «Sed iniustitiae genera duo surt, unum eorum, qui inferunt, alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant iniuriam»¹¹⁰, άποψη που δέν άπαντά σε κανέναν άλλο φιλόσοφο πριν από τόν Παναίτιο¹¹¹.

Τό δεύτερο βιβλίο ξεκινά μέ μιá επισήμανση προς τόν γυιό του Μάρκο: «Πιστεύω Μάρκε, γυιέ μου, ότι στό προηγούμενο βιβλίο εξάντλησα πλήρως τήν έρευνα περί του πώς τά καθήκοντα πηγάζουν από τό ήθικά σωστό (honestum) [...] θά εξετάσω τί είναι ώφέλιμο και τί άνώφελο και ποιá από τά διάφορα είδη ώφελείας είναι μεγαλύτερης άξίας (in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile, tum ex utilibus quid utilius ant quid maxime utile)»¹¹².

Στήν μακρά του έρευνα περί του τί είναι εκείνο που θεωρητικά αποκαλείται «ώφέλιμο», κάνει τήν διάκριση μεταξύ άψύχων άγαθών (χρυσός, άργυρος, τά προϊόντα τής γής) και των έμψύχων, άλόγων (ίπποι, βόες) και έλλόγων (οι θεοί και οι άνθρωποι). Ακολουθώντας προφανώς τόν Παναίτιο, προχωρεί ο Κικέρων στόν κατάλογο όλων εκείνων που είναι ώφέλιμα στην ζωή γιά νά καταλήξει στην δημιουργία των πόλεων μέ τούς νόμους και τά έθιμά τους. Στό τέλος επιβεβαιώνει, γιά μιá ακόμα φορά, ότι πηγή του είναι ο Παναίτιος, όταν αναφέρει: «Δέν έχω άνάγκη νά προχωρήσω παραπάνω, γιατί τά επιχειρήματά μου τά έχει αναπτύξει ο Παναίτιος μέ τόσες λεπτομέρειες, ώστε προκύπτει πεντακάθαρα»¹¹³. Η ουσία των λεπτομερειών αυτών είναι ότι κανένας ήγέτης δέν κατόρθωσε ποτέ νά δράσει ευεργετικά, άν δέν έχει επιτύχει τήν συνεργασία των συνανθρώπων του, «δηλαδή, εάν δέν υπήρχαν οργανωμένες πολιτείες, διοικούμενες διά νόμων που επιτρέπουν τήν πρόθυμη συμβίωση μέσα σ' αυτήν όλων των πολιτών»¹¹³. Προς ένίσχυση του επιχειρήματός του αυτού, συμπληρώνει ο Κικέρων, ο Παναίτιος αναφέρει ως παραδείγματα: «τούς Θεμιστοκλή, Περικλή, Κύρο, Άγησίλαο και Άλέξανδρο, κανένας από τούς όποιους δέν θά σημείωνε τίς επιτυχίες του, άν δέν έπετύγγανε τήν συνεργασία του λαού [...]»¹¹⁴. Ο Κικέρων κάνει λόγο και γιά τόν Δικαίαρχο τόν Μεσσήνιο, «Peripatetici magni et copiosi»¹¹⁵, ο όποιος στό «liber de interitu hominum»¹¹⁵, έλεγε ότι είναι βασικό γιά τήν κοινωνία και τήν πολιτεία ο ήγέτης νά είναι ήθικά καλός και συνεπώς αναγκαίο νά γνωρίζει τί είναι τό ήθικά σωστό (honestum) και νά συνειδητοποιεί τήν διάκρισή του από τό κακό.

Ός ύποχρεώσεις του πολιτικού αναφέρει τήν

διαφύλαξη τῆς ἀτομικῆς περιουσίας, ὡς πρωταρχικοῦ καθήκοντος καί ὑπηρεσίας πρὸς τὸ κοινὸν («In primis autem videndum erit ei, qui rem publica administrabit, ut suum quisque the neat neque de bonis privatorum publice deminutio fiat»¹¹⁶). Ἡ ἔκφραση «suum quisque teneat» ἀπηχεῖ οὐσιαστικά τὴν στωϊκὴ θεωρία περὶ δικαιοσύνης καί ἐκφράζει τίς ἀπόψεις τοῦ Παναιτίου¹¹⁷. Περαιτέρω, ἓνα δίκαιο φορολογικὸ σύστημα εἶναι ἡ συστηματικὴ ἱκανοποίηση τῶν βασικῶν ἀναγκῶν τῶν πολιτῶν¹¹⁸ καί ἡ ἀπουσία ἀπληστίας ἀπὸ πλευρᾶς τῶν πολιτικῶν¹¹⁹. Καί συγκρίνει ὁ Κικέρων τὸν Αἰμίλιο Παῦλο μὲ τὸν Μόμμιο¹²⁰. Ὁ πρῶτος, νικητὴς τῆς μάχης τῆς Πύδνας, «Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima», ἔφερε «tantum in aerarium pecuniae invexit», ὥστε δὲν ἀπαιτεῖτο εἰσαγωγή νέου φόρου¹²¹. Ὁ ἴδιος δὲν κράτησε τίποτε ἀπὸ τὸν θησαυρὸ. Τὸ παράδειγμα του ἀκολούθησε καί ὁ Ἀφρικανός, τὸν ὁποῖο «laudat Panaetius, quod fuerit abstinentis», ὅταν κατέλαβε τὴν Καρχηδόνα. Ἀντίθετα, ὁ L. Mummius ἐπλούτισε ὡς συνέπεια τῆς καταστροφῆς τῆς «um copiosissimam urbem», δηλαδή τῆς Κορίνθου¹²².

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Κικέρωνος περὶ προστασίας τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας ἀπηχοῦν προφανῶς τίς ἀντίστοιχες ἀπόψεις τοῦ Παναιτίου. Πράγματι, οἱ ἀπόψεις τοῦ Κικέρωνος ἀπηχοῦν καί μιά προειδοποίηση πρὸς τοὺς διαχειριζομένους τὰ κοινὰ νὰ μὴν προχωρήσουν ἢ νὰ εἰσηγηθοῦν μέτρα ἀναδασμοῦ τῆς γῆς. Ἐνδεικτικὰ κάνει λόγο γιὰ τίς μεταρρυθμίσεις τῶν Γράκχων, οἱ ὁποῖες στόχευαν στὴ λύση κοινωνικῶν, ἐργασιακῶν καί οικονομικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀντιμετώπιζαν οἱ πλατειῆς μάζες τῆς Ρώμης. Οἱ ὑπηρεσίες πού προσέφερε ὁ Ἀφρικανός, «Singularis et vir et imperator»¹²³, καταστρέφοντας τὴν Νουμαντία δὲν εἶναι μικρότερες ἢ λιγότερο σημαντικῆς ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες ὑπηρεσίες πού προσέφερε τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Π. Νασικᾶς, «privatus, um ti Gracchum interemit»¹²⁴. Ὁ Σεμπρόνιος Γράκχος θὰ τιμᾶται ὅσο καιρὸ ὑπάρχει ἡ Ρώμη· δὲν θὰ συμβαίνει τὸ ἴδιο ὅμως «at eiuris filii nec vivi probabantur bonis et mortui numerum optinent iure caesorum»¹²⁵. Πραγματευόμενος εἰδικότερα τὸ θέμα ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑφαρπάζεται ἡ ξένη ἰδιοκτησία, υπογραμμίζει ὅτι γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἀδικίας οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐξεδίωξαν τὸν ἔφορο Λύσανδρο καί τὸν βασιλέα τους Ἄγι¹²⁶, ἐφόρυσαν «ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt, Agim regem [...] necaverunt»¹²⁷. Ἐκτοτε ἀνεφάνησαν τύραννοι,

πρόκριτοι πολῖτες ἐξωρίσθησαν καί «preclarissime constituta res publica dilaberetur»¹²⁷. Δὲν ἔπασσε μόνον ἡ Σπαρτιατικὴ πολιτεία, ἀλλὰ ἀνατράπηκε καί ἡ λοιπὴ Ἑλλάδα λόγω τῆς ἀμέσου ροπῆς πρὸς τὰ κακά, λόγω τοῦ αἰσχροῦ παραδείγματος τῆς διαφθορᾶς, ἡ ὁποία προελθοῦσα ἀπὸ τοὺς Λακεδαιμονίους ἐξαπλώθηκε εὐρύτερα. Καί θέτει ἀμέσως τὸ ἐρώτημα: «Τί θὰ πρέπει νὰ ποῦμε γιὰ τοὺς δικούς μας Γράκχους, τοὺς γιουὺς τοῦ διασήμου Τιβερίου Γράκχου καί ἔργονους τοῦ Ἀφρικανοῦ; Δὲν ὑπῆρξε ὡς αἰτία τῆς πτώσεώς τους καί τοῦ θανάτου τους ἡ ἔρις γιὰ τὸ ἀγροτικό ζήτημα;»¹²⁸. Ἀντίθετα ἐπαινεῖ ὁ Κικέρων τὸν Ἄρατο τὸν Σικυώνιο, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ κατέλυσε τὴν τυραννία στὴν πόλη του, θεώρησε «ὅτι θὰ ἦταν λάθος νὰ ἀρπάσει κανεὶς τὴν ἰδιωτικὴ περιουσία ἀπὸ τοὺς κατόχους τῆς»¹²⁹. Οἱ ἀναφορὲς αὐτῆς τοῦ Κικέρωνος στοὺς Γράκχους, σέ συνδυασμὸ μὲ τὰ μέτρα τοῦ Ἄγιδος στὴν Πελοπόννησο καί ὁ παράλληλος ἔπαινος τοῦ Ἄρατου τοῦ Σικυωνίου, δεδηλωμένου ἐχθροῦ τῆς Σπάρτης, υποδηλώνουν ὅτι πηγὴ του εἶναι ὁ Παναιτίος. Τοῦτο ἂς συνδυασθεῖ μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πολύβιος, μέλος καί αὐτὸς τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιώνων», εἶχε δεῖξει συμπάθεια πρὸς τὸν Ἄρατο καί μιά ἐχθρότητα πρὸς τὴν Σπάρτη τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἄγιδος καί Κλεομένου¹³⁰. Κατὰ συνέπεια, οἱ ἀπόψεις τοῦ Παναιτίου γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ περιουσία καί τὴν προστασία τῆς ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἐπηρεάσαν σημαντικὰ τὰ μέλη τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιώνων».

4.8. Τα μέλη τοῦ «Κύκλου» καί ἡ πολιτικὴ τους δραστηριότητα ὡς συνέπεια τῆς ἐπιδράσεως τῆς Στοᾶς

Ἡ ἐπίδραση τῆς Στοᾶς καί ἰδιαίτερα τοῦ Παναιτίου, πού κατηύθυνε πνευματικὰ τὸν «Κύκλο τῶν Σκιπιώνων»¹³¹, εἶναι ἐκδηλῆ στὴν πολιτικὴ πού ἄσκησαν πλεῖστα μέλη τοῦ Κύκλου, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνος. Εἰδικότερα, στὴν πραγματεία τοῦ Κικέρωνος *De re publica*, πού ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο χρονικὰ ἀπὸ τὰ φιλοσοφικά του ἔργα (54-51 π.Χ.)¹³², λαμβάνει χώρα ἓνας διάλογος, στοὺς κήπους τοῦ Σκιπιώνος Αἰμιλιανοῦ, λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του (129 π.Χ.), πού διήρκεσε τρεῖς ἡμέρες. *Dramatis personae* εἶναι ὁ Σκιπίων, ὁ Laelius (Λαίλιος), ὁ Lucius Furius Philus (Φίλων), ὁ Manius Manilius (Μάνλιος), ὁ Κόιντος Αἴλιος Τυβέρων (Tubero), ὁ Publius Rutilius Rufus (Ρούφος), ὁ Spurius Mummius (Μούμιος), ὁ Gaius Fannius

(Φάνιος) και ο Quintus Mucius Scaevola (Σκαιβόλας). Για τα πρόσωπα αυτά πληροφορούμαστε, τόσο από το έργο αυτό, όσο και από άλλα έργα του Κικέρωνος, την επίδραση της Στοᾶς¹³³.

Ο Spurius Mummius, συνοδοιπόρος του Σκιπίωνος Αιμιλιανού Ἀφρικανού του Νεωτέρου στην Ἀσία τό 132 π.Χ., υπῆρξε δεινός και ἀξιόλογος ρήτορας, καθ' ἣν στιγμή εἶχε ἐκπαιδευθεῖ σύμφωνα μέ τίς δοξασίες τῆς Στοᾶς: «Fuit prim doctus ex disciplina Stoicorum»¹³⁴. Ἀναγνωρίζεται, ἀπό κοινού μέ τόν Γάιο Φάννιο και τόν Σκαιβόλα, ὡς ἄνδρας μέ ἐξαιρετική μόρφωση¹³⁵.

Ο Αἴλιος Τυβέρων (Tubero), ἀνιψιός του Αἰμιλιανού Σκιπίωνος¹³⁶, ἑγγονος του Αἰμιλίου Παύλου, ζούσε βίον ἀπλοῦν και λιτόν, σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τῆς Στοᾶς, διετέλεσε ὑπάτος τό 118 π.Χ. και υπῆρξε μαθητής του Παναϊτίου, μέ τόν ὁποῖο ἀλληλογραφοῦσε, ὅπως μᾶς παραδίδει ὁ Κικέρων: «[...] Pannetius, cum ad Q. Tuberonem de dolore patien so scriberent, quod esse coput debebat si probari posset, nusquam posuit, non esse malum dolorem (ὁ πόνος δέν εἶναι κακό) cuius quidem, quonioma Stoicus, fuit, sententia condemnata mihi videtur esse inanitas ista verborum»¹³⁷. Τόν θαυμασμό του γιά τό ἦθος και τήν μόρφωση του Τυβέρωνος δείχνει ὁ Κικέρων και σέ ἄλλο ἔργο του, ὅπου ὑπενθυμίζει τήν στωϊκή ἐπίδραση: «cum esset Tubero eiusdem Africani sorori filius. Atque ille, homo eruditissimus ac Stoicus...»¹³⁸. Στόν Τυβέρωνα ἀφιέρωσε ἔργον του, ἐπιγραφόμενο *Περί καθήκοντος* ὁ μαθητής του Παναϊτίου, Ρόδιος φιλόσοφος Ἐκάτων¹³⁹. Ὁ Κικέρων γράφει σχετικά: «Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaeti, video in iis libris, quos de officio scripsit Q. Tuberoni»¹⁴⁰. Στήν συνέχεια παραδίδει ὁ Κικέρων τά βασικά σημεῖα τῆς διδασκαλίας του. Ἀποτελεῖ καθήκον του σοφοῦ νά φροντίζει τίς ἰδιωτικές ὑποθέσεις, ἐνῶ παράλληλα δέν πρέπει νά κάνει ὅ,τιδήποτε ἐναντίον τῶν ἐθίμων, νόμων και θεσμῶν¹⁴⁰. Παράλληλα, ἐμφανίζεται ὡς ὑπέρμαχος τῆς ἰδιωτικής περιουσίας: «Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis maximeque rei publicae. Singulorum enim facultates et copiae divitiae sunt civitatis»¹⁴⁰.

Ὁ Publius Mucius Scaevola (+123/115 π.Χ.), διάσημος ρήτορας και νομικός, διετέλεσε ὑπάτος τό 133 π.Χ. και υπῆρξε πολιτικός ἀντίπαλος του Σκιπίωνος Αἰμιλιανού του Ἀφρικανού του Νεωτέρου¹⁴¹. Διετέλεσε Pontifex Maximus τό 130 π.Χ.

Ὁ Quintus Mucius Scaevola (170/160-88), πρῶτος ἐξάδελφος του προηγούμενου, διακρίθηκε ὡς νομικός, υπῆρξε δάσκαλος του Κικέρωνος και του Ἀττικίου¹⁴², διετέλεσε ὑπάτος τό 117 και ἦταν γαμπρός του Λαίλιου. Ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων ἀναφέρει ὅτι δέν ἀμέλησε τήν ἐπιστήμη του δικαίου, τήν ὁποία διδάχθηκε ἀπό τόν Κόϊντο Σκαιβόλα (Quintus Scaevola)¹⁴³. Ὡς ἀνθύπατος τῆς Ἀσίας τό 95 π.Χ. «μεγίστην εἰσηγέγκατο σπουδῆν διὰ τῆς ἰδίας ἀρετῆς διορθώσασθαι τήν φαυλότητα του ζήλου»¹⁴⁴. Ὡς καλός και συνετός οἰκονόμος ἐφήρμοσε τίς ἴδιες ἀρχές τῆς χρηστῆς διοικήσεως στήν ἐπαρχία του: «εἶτα λιτότητι και ἀφελείᾳ χρώμενος και ἀκεραίῳ τῇ δικαιοσύνῃ τήν ἐπαρχίαν ἀνέλαθεν ἐκ τῶν προγεγονότων ἀκληρημάτων». Ἐφάρμοζε τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης ἀδιάφορα και μέ ἀκρίβεια, ἀπαλλάσσοντας τούς κατοίκους τῆς ἐπαρχίας ἀπό τούς κάθε εἶδους συκοφάντες, ἀλλά «και τά τῶν δημοσιωνῶν (sc. ἐφόρων) ἀνομήματα διορθώσατο»¹⁴⁵. Ἐπέβαλε αὐστηρές ποινές στους καταχραστῆς, καταπολέμησε τήν πλεονεξία¹⁴⁶ και ἡ «σύνεσις και ἀρετή» πού ἐδειξε, «τό προϋπάρχον εἰς τήν ἡγεμονίαν μίσος [...] διορθώσαντο»¹⁴⁷. Ἡ πολιτική ὁμοιοῦς και συνέσεως πού ἀκολούθησε ἱκανοποιῶν τά δόγματα τῆς Στοᾶς και ἐνδεχομένως ἀπηχοῦν τίς συζητήσεις στόν «Κύκλο».

Ὁ ρήτορας Γάιος Φάννιος (C. Fannius), ὑπάτος τό 122 π.Χ., διακρίθηκε ὡς ἕνας ἐξαιρετος χρονογράφος τῆς ἐποχῆς του, υπῆρξε μαθητής του Παναϊτίου και μαζί μέ τόν Q. Scaevola χαρακτηρίζεται «generos Laelii, doctos adulescentes»¹⁴⁸.

Ὁ Σκιπίων Νασικᾶς¹⁴⁹, ἐπιλεγόμενος corculum (ψυχίδιο), ἀνιψιός του Σκιπίωνος Ἀφρικανού του Πρεσβυτέρου και γιός του μεγάλου νομομαθοῦς Σκιπίωνος Νασικᾶ¹⁵⁰, «ἀνὴρ και κατ' ἀρετῆν ἀξιόλογος και κατὰ τήν εὐγένειαν θαυμάζόμενος»¹⁵¹, «ἀδωροδόκητος μὲν ἅπαντα τόν βίον διετέλεσεν, μετασχὼν δὲ τῆς πολιτείας»¹⁵² — υπῆρξε λάτρης τῆς σοφίας πραγματικά, «οὐ τοῖς λόγοις μόνοις φιλοσοφῆσας»¹⁵³. Τό κληροδότημα τῆς ἀρετῆς του ἦταν συνεπὲς μέ τήν καταγωγή του. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἱκανοποιῶσε και αὐτός τά δόγματα τῆς Στοᾶς και ἰδιαίτερα του Παναϊτίου, του ὁποίου υπῆρξε ἀκροατής.

Οἱ ἀναφορές και περιγραφές του τρόπου διοικήσεως του Σκιπίωνος Νασικᾶ και του Σκαιβόλα ἀπό τόν Διόδωρο Σικελιώτη, πού ἀπηχοῦν τόν στωϊκὸ τρόπο διαβιώσεως, παρουσιάζουν ἕνα πρόσθετο ἐνδιαφέρον. Εἰδικώτερα, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Ποσειδώνιος (135-51), ὁ «Ἀπα-

μεύς ἐκ Συρίας»¹⁵⁴, «νόμωι δὲ Ρόδιος»¹⁵⁵, ὁ Στωϊκός, «ἀνὴρ τῶν καθ' ἡμᾶς φιλοσόφων πολυμαθέστατος»¹⁵⁶, ὑπῆρξε ἡ πηγὴ τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων ΛΒ' ὡς ΛΖ' τῆς *Βιβλιοθήκης Ἱστορικῆς* τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου¹⁵⁷. Ἡ ἀποψη αὐτῆ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πολύβιος ἐξιστοροῦσε τὰ γεγονότα ὡς τὸ 145 π.Χ. καὶ ὁ Ποσειδώνιος ἀφηγεῖτο στὰ 52 βιβλία τοῦ ἔργου του τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 145 π.Χ., συγγράφοντας τὴν ἱστορία τῆς Ρώμης ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Σύλλα (82 π.Χ.)¹⁵⁸. Ἔτσι, ὁ Διόδωρος ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο, ἀφοῦ τὰ γεγονότα πού περιγράφει ὁ ἱστορικός καλύπτουν τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο¹⁵⁹ καὶ ἀναφέρεται σὲ ἀρκετοὺς Στωϊκούς¹⁶⁰. Ὁ Διόδωρος ἐκτός ἀπὸ τὸν Σικελίωνα Νασικᾶ, τὸν ὁποῖο ἐκθειάζει, κάνει λόγο καὶ γιὰ τὸν αὐτάρκη τρόπο διαβιώσεως τοῦ Ὑριάθου, ὁ ὁποῖος «τὴν μὲν αὐτάρκειαν μέγιστον ὑπάρχειν πλοῦτον, τὴν δὲ ἐλευθερίαν πατρίδα, τὴν δὲ ἐκ τῆς ἀνδρείας ὑπεροχὴν βεβαιωτάτην κτήσιν»¹⁶¹. Ὁ Διόδωρος ἐκθειάζει τὴν πολιτικὴ πού ἀκολούθησε ὁ Ὑριάθος ἐναντι τῶν κατοίκων τῆς Τύκκης¹⁶² καὶ καταλήγει ὅτι ὁ ἀνδρᾶς πού ζεῖ «ἀκολούθως τῇ φύσει» λέει λίγα λόγια, ἀφοῦ «ἐστὶν ἀρετῇ συνησκημένος» καὶ αὐτὸ πού λέγεται μὲ ἀπλότητα, συντομία καὶ μὲ τρόπο ἀπέριττο «τοῦ μὲν εἰπόντος ἀπόφθεγμα γίνεται, τοῦ δὲ ἀκούσαντος ἀπομνημόνευμα»¹⁶³.

Ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ καὶ ἡ ἐπισήμανση τοῦ Νασικᾶ περὶ μὴ καταστροφῆς τῆς Καρχηδόνας: «Μετὰ γὰρ τὸν Ἀννιβαϊκὸν πόλεμον Μᾶρκος μὲν Κάτων [...] εἰώθει λέγειν παρ' ἕκαστον ἐν τῇ συγκλήτῳ κατὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς ἰδίας γνώμης Καρχηδόνα μὴ εἶναι. Καὶ τοῦτο ἐποίει πολλάκις οὐχ ὑποκειμένης περὶ τούτου βουλῆς [...] ὁ δὲ Νασικᾶς ἀεὶ τούναντίον ἀπεφαίνετο Καρχηδόνα διὰ παντὸς εἶναι»¹⁶⁴. Ἡ τοποθέτηση αὐτῆ τοῦ Νασικᾶ ὁδήγησε ὀρισμένους συγγραφεῖς¹⁶⁵ στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἀποψη τοῦ Ποσειδωνίου. Ὁ Gelzer¹⁶⁶ ὑπεστήριξε τὴν ἀποψη ὅτι παρόλον ὅτι ὁ Διόδωρος χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὸν Ποσειδώνιο, ἡ πηγὴ τοῦ τελευταίου ἦταν ὁ Στωϊκὸς ἱστορικός Rutilius Rufus¹⁶⁷, ὁ ὁποῖος περιγράφει τὴν συμπεριφορὰ τοῦ Νασικᾶ. Ἡ ἀποψη τοῦ Νασικᾶ καὶ ἡ συμπεριφορὰ, πού ἐκτενῶς περιγράφει ὁ Διόδωρος, ἐμφανίζεται στὸν Σαλλούστιο¹⁶⁸, στὸν Orosius¹⁶⁹ καὶ στὸν Velleius Paternulus¹⁷⁰.

Μέλος τοῦ «Κύκλου» ἦταν καὶ ὁ Publius Rutilius Rufus (Πόμπλιος Ρουτίλιος Ρουῖφος), ὑπάτος τὸ 106 π.Χ., νομικός καὶ ρήτορας, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ θαυμαστής του Κικέρων ἔλεγε ὅτι

ἦταν «doctus vir et graecis letteris eruditus, Panaetii auditor et prope perfectus in stoicis (Ἄνδρας μελετημένος, εἰδήμων στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, μαθητῆς τοῦ Παναητίου καὶ ἄριστος σχεδὸν γνώστης τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας)»¹⁷¹. Ὁ Ρουτύλιος Ρουῖφος ἦταν γνωστός γιὰ τὸ ἀδέκαστο τοῦ χαρακτήρα του. Ὡς Ἀνθύπατος στὴν Μικρὰ Ἀσία¹⁷² ἐστράφη ἐναντίον τῶν Ρωμαίων φοροσυλλεκτῶν, τῶν publicani, πού καταδυνάστευαν καὶ καταλήστευαν τὸν λαό. Τοῦτο εἶχε ἐπισύρει τὴν μῆνιν τῶν θιγομένων καταχραστῶν, οἱ ὁποῖοι πέτυχαν τὴν μὴ ἐπιστροφή του στὴν Ρώμη. Ὁ Ρουῖφος ἀποσύρθηκε στὴν Σμύρνη¹⁷³ καὶ ἀρνήθηκε νὰ ἐπιστρέψει ὅταν ἤλθε τὸ σχετικὸ διάταγμα. Ὁ Ρουτύλιος Ρουῖφος ὑπῆρξε συγγραφέας μιᾶς αὐτοβιογραφίας (*De vita sua*)¹⁷⁴. Σύμφωνα μὲ τὸν Γερμανὸ L. Bieler «ὁ ἑλληνιστικὸς κόσμος προσέφερε καὶ ἐδῶ πρότυπα. Ὁ Ἄρατος, ὁ στρατηγὸς τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, εἶχε συγγράψει τὴν αὐτοβιογραφία του. Γιὰ τὴν Ρώμη τέτοιο εἶδος ἀτομικισμοῦ ἦταν ἐντελῶς νέο, δημιούργησε, ὅμως, σύντομα σχολή, ὅπως π.χ. εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κάτουλλου καὶ τοῦ Σύλλα. Τοῦτο ἔχει σημασία, γιατί τὸ ιδεῶδες τῶν Ρωμαίων, τῆς προτάξεως ὑπεράνω ὄλων τοῦ καθήκοντος πρὸς τὴν πατρίδα, συμπληρώθηκε, χάρις στοὺς Ἕλληνες, μὲ τὴν ἀξία τοῦ ἀτόμου, μὲ τὸ δικαίωμά του νὰ περιγράψει τὸν ἴδιο του τὸν ρόλο στὴν ζωὴ τοῦ ἔθνους. Βαθμηδόν, προβάλλεται καὶ ἡ ἰδέα ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀπλὴ ἐκθεση τῶν γεγονότων, πρέπει ἡ ἐξιστόρησή τους, κατ' ἀπομίμηση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἱστορικών, νὰ εἶναι καλογραμμμένη καὶ φιλοσοφημένη»¹⁷⁵. Ὁ Ρουῖφος παρακολούθησε τίς διαλέξεις τῶν τριῶν φιλοσόφων — πρέσβειων στὴν Ρώμη τὸ 155 π.Χ.¹⁷⁶.

Ἐξέχον μέλος τοῦ «Κύκλου τῶν Σικελιῶνων» ἦταν ὁ Γάϊος Λαίλιος (C. Laelius), τὸν ὁποῖον ὁ Κικέρων ἀποθανάτισε στὸ δοκίμιό του μὲ τίτλο *Laelius De amicitia*. Γυιὸς τοῦ Γ. Λαιλίου, πού εἶχε διατελέσει ὑπάτος τὸ 190 π.Χ., ὁ Γάϊος Λαίλιος γεννήθηκε τὸ 189 π.Χ., διετέλεσε ταμίης τὸ 155 π.Χ., δήμαρχος τὸ 151 π.Χ., πραιτορας τὸ 145 π.Χ. καὶ ὑπάτος τὸ 140 π.Χ., μαζί μὲ τὸν Κόϊντο Σερβίλιο Καίπιο¹⁷⁷. Ἀντίπαλος τοῦ Τιβερίου Γράκχου στίς μεταρρυθμιστικὲς του προσπάθειες¹⁷⁸, ἐραστής τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἀπέκτησε τὴν προσωνυμία «Σοφός»: «Laelius σοφός ille» σύμφωνα μὲ τὸν Κικέρωνα¹⁷⁹, «Laeli sapientiam», σύμφωνα μὲ τὸν Σενέκα¹⁸⁰. Στενὸς φίλος τοῦ Σικελιῶνος Αἰμιλιανοῦ¹⁸¹, συγκλονίσθηκε ιδιαίτερα ἀπὸ τὸν τρα-

γικό του θάνατο, όπως περιγράφει ο Κικέρων στο ομότιτλο έργο του *Περί φιλίας* (*De amicitia*), όπου ο Γάιος Φάνιος και ο Κόϊντος Μούκιος Σκαιβόλα επισκέπτονται τον πενθερό τους Λαίλιο την επομένη του θανάτου του Σκιπίωνος και εκτυλίσσεται ο διάλογος για την σημασία της φιλίας¹⁸². Διακρίθηκε ως στρατιωτικός ηγέτης υπό τον Σκιπίωνα Αίμιλιανό, κατά την διάρκεια του Γ' Καρχηδονιακού Πολέμου (148-146 π.Χ.), πράγμα που αποδεικνύει ότι η ένασχόλησή του με τις φιλοσοφικές μελέτες δεν στάθηκε εμπόδιο για το ενδιαφέρον του για την πολιτική και την στρατιωτική υπηρεσία του προς την πατρίδα, που ως γνήσιος Ρωμαίος πάντα θεωρούσε ως το πρώτο του καθήκον.

Στόν «Κύκλο των Σκιπιώνων» συμμετείχαν ακόμη οι αδελφοί Τιθέριος (168-135 π.Χ.) και Γάιος (159-121 π.Χ.) Γράκχος, οι οποίοι προέβησαν σε αγροτικές μεταρρυθμίσεις, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Ο Διόδωρος περιγράφοντας την εξάπλωση της Ρώμης και παρακολουθώντας τους πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες, εξυμνεί την «επιείκεια», την οποία έδειξαν οι Ρωμαίοι προς τους κατακτημένους. Την επιείκεια χαρακτήριζε το έργο του Φίλιππου Β' της Μακεδονίας, ο οποίος «διά πολλών αγώνων και κινδύνων μη δυνάμενος τυχεῖν τῆς ἀρχῆς διὰ μιᾶς φιλανθρωπίας ἔλαβε παρὰ τῶν πολεμίων ἐθελοντῆν τὴν τῆς Ἑλλάδος ἡγεμονίαν»¹⁸³ και του Ἀλεξάνδρου του Μεγάλου, ο οποίος «ἐν [...] τοῖς πρὸς τοὺς Πέρσας πολέμοις ἐπιεικέστατα χρώμενος τοῖς αἰχμαλώτοις» ἔκανε τὴν ἠπιότητά του «περιβόητη»¹⁸⁴. Κατὰ παρόμοιο τρόπο συμπεριφέρθησαν και οι Ρωμαίοι, οι οποίοι, ἂν και συγκρότησαν τὴν παγκόσμια αυτοκρατορία με τὴν ἰσχὺ τῶν ὅπλων τους, «πρὸς αὐξήσιν δὲ μεγίστην ἡγαγον ἐπιεικέστατα χρώμενοι τοῖς καταπολεμηθεῖσιν»¹⁸⁵. Ἐνα ἀντίστοιχο παράδειγμα ἡγετῶν που συμπεριφέρονταν με επιείκεια εἶναι ὁ Σκιπίων¹⁸⁶ και ὁ βασιλέας Ἀρσάκης ΣΤ' τῶν Πάρθων¹⁸⁷.

Ο Διόδωρος, συγκεκριλαϊωτικά, θά ἐκθειάσει τὴν ἀπλότητα και τὸ λιτοδαῖτο τῶν ἡγετῶν τῆς Ρώμης και θά τὰ συγκρίνει με τὸν πολυτελή και ἐπιδεικτικὸ τρόπο ζωῆς τῶν Αἰγυπτίων¹⁸⁸. Τοῦτο ὅμως ἀποτελοῦσε κοινὸ τόπο στοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐτσι, ὁ Ποσειδώνιος με εὐστοχο τρόπο συμπυκνώνει τὰ γνωρίσματα τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας: «πάτριος μὲν γὰρ ἦν αὐτοῖς καρτερία και λιτὴ δίαιτα και τῶν ἄλλων τῶν πρὸς τὴν κτῆσιν ἀφελῆς και ἀπερίεργος χρῆσις. Ἐτι δὲ και πολλὴ τοῦ πλημμελεῖν εὐλά-

βεια πρὸς πάντας ἀνθρώπους μετὰ τῆς κατὰ γεωργίαν ἀσκήσεως»¹⁸⁹. Κατὰ παρόμοιο, με τὸν Διόδωρο τρόπο, συγκρίνει τὸ λιτοδαῖτο τῶν Ρωμαίων, οι ὁποῖοι «ἀντεῖχοντο τῶν ἐκ τῆς Στοᾶς δογμάτων»¹⁹⁰, με τὴν πολυτέλεια και «τὴν εὐβοσίαν» τῶν πόλεων τῆς Συρίας¹⁹¹.

4.9. Ἡ ἐπίδραση τοῦ «Κύκλου» ἐπὶ τοῦ Κικέρωνος

Δέν θά ἦταν ὑπερβολικό νά χαρακτηρίσουμε τὸν «Κύκλο τῶν Σκιπιώνων» ἕνα σπουδαστήριο ὅπου, με τὴν ἀνταλλαγὴ γνώσεων και γνωμῶν ἐπὶ διαφόρων πνευματικῶν προβλημάτων, περιλαμβανομένων και τῶν φιλοσοφικῶν, βοηθῆθηκε ἡ ταχύτερη ἀφομοίωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας και προετοιμάσθηκε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπόμενη γενεὰ τῶν στοχαστῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Κικέρωνος. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν στοχασμὸ, αὐτὸς δέν συνίστατο στὴν διατύπωση νέων θεμελιακῶν θεωριῶν, ἀλλὰ στὴν συζήτηση και ἀξιολόγηση τῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων, που μόνον αὐτὴ προκάλεσε τὴν ἐμφάνιση διανοητῶν και τὴν δημιουργία ἐνός διανοητικοῦ βίου που ἔλειπε προηγουμένως και πολλὰ μετέφερε στόν Μεσαίωνα¹⁹².

Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνος, και κυρίως στό ἔργο του *De re publica*, λαμβάνουμε μιὰ λεπτομερῆ ἰδέα γιὰ τὸ τί συζητεῖτο στόν «Κύκλο τῶν Σκιπιώνων», ὅπως προαναφέραμε. Ὁ Κικέρων, ὁ ὁποῖος δέν ἦταν ἀπλῶς μεγάλος ρήτορας, μεγάλος δικηγόρος και μετρίως ἐπιτυχημένος πολιτικός, ἦταν ἕνας κατεξοχῆν ἐραστής τῆς ἐκλεκτικῆς φιλοσοφίας, ὁ ἀνθρωπος που εἶχε βαθειὰ φιλοσοφικά και θρησκευτικά βιώματα¹⁹³.

Στό σημαντικό του φιλοσοφικὸ ἔργο *De re publica* ἀποβλέπει στὴν περιγραφή τῆς καλύτερης δυνατῆς πολιτείας και τοῦ καλύτερου πολίτη: «quae est mihi habenda de optimo civitatis statu [...] et optime cive»¹⁹⁴. Τὸ πρῶτο βιβλίον ἀναφέρεται στὴν πολιτικὴ θεωρία, τὸ δεύτερο στὴν ἐξέλιξη τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, τὸ τρίτο στὰ ἠθικά βάρη της, τὸ τέταρτο στὴν προπαρασκευὴ τοῦ πολίτη, καθὼς και στοὺς θεσμούς, τὸ πέμπτο στόν βέλτιστο πολίτη, τὸ ἕκτο, τέλος, στίς ἀπαραίτητες ἀρετές, τίς ὁποῖες πρέπει νά ἔχει ὁ πολίτης γιὰ νά σώσει τὴν πολιτεία σὲ κρίσιμες στιγμές, καθὼς και στὴν ἀνταμοιβὴ που θά πρέπει νά τυγχάνει ὁ σωτήρας τῆς πατρίδος¹⁹⁵, ὅπως ὁ ἴδιος ὑπῆρξε μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς συνωμοσίας τοῦ Κατιλίνα. Ὁ Κικέρων κάνει λόγο και γιὰ τὰ πολιτικὰ συγγράμματα τοῦ Παναϊτίου που δέν ἔχουν διασωθεῖ. Εἶναι ἐκδηλη στό ἔργο αὐτὸ ἡ ἐπίδρα-

ση τῆς Στοᾶς¹⁹⁶. Ὁ ὀρισμός τοῦ «populus»¹⁹⁷ εἶναι εἰρημμένος ἀπό τόν ἀντίστοιχο τῆς Στοᾶς γιά τήν «πόλιν»¹⁹⁸.

Ὁ Κικέρων ἐξυμνεῖ τόν Λυκοῦργο, ἐπειδή ἐφευρε καί ἐπινόησε ἀρίστους νόμους. Παράλληλα, ἔδωσε τούς ἀγρούς τῶν πλουσίων στούς πολλούς, στούς μή πλουσίους, γιά νά τούς καλλιεργοῦν ὡς δοῦλοι: «Lucurgus autem ille legum optimarum et aequissimi iuris inventor, agros locupletium plebi, ut servitio, colendos dedit»¹⁹⁹. Μέ τήν νομοθεσία αὐτή ἐξασφαλίσθηκε ἡ εὐνομία τῆς ἀρχαίας Σπάρτης, τήν ὁποία ὡς γνωστό εἶχε χρησιμοδοτήσει καί ἡ Πυθία τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν²⁰⁰. Ἡ Λακεδαιμών, ὑποστηρίζει ὁ Κικέρων, ὑπερεῖχε τότε κατὰ τήν πειθαρχία τῆς Πολιτείας: «Lacedaemon illa tum, cum praestare putabatur disciplina reipublicae»²⁰⁰. Συγκρίνοντας τό πολίτευμα τῆς Ρώμης μέ τά πολιτεύματα ἐλληνικῶν πόλεων, ὑποστηρίζει ὅτι τό Ρωμαϊκό πολίτευμα ὑπερέχει, γιάτί ἐπινόηθηκε ἀπό μεγάλο ἀριθμό ἀνδρῶν καί ἀπό γενεές περισσοτέρων αἰῶνων, ἐνῶ τά ἐλληνικά πολιτεύματα ἐδημιουργήθηκαν ἀπό ἓνα μόνον ἀνδρα: Τῆς Κρήτης ἀπό τόν Μίνωα, τῆς Λακεδαιμονίας ἀπό τόν Λυκοῦργο, τῶν Ἀθηνῶν ἀπό τόν Θησεά, ἔπειτα ἀπό τόν Δράκοντα, στήν συνέχεια ἀπό τόν Σόλωνα, μετέπειτα ἀπό τόν Κλεισθένη καί τέλος ἀπό τόν Δημήτριον τόν Φαληρέα²⁰¹.

Ἀναφερόμενος ὁ Κικέρων στόν θεσμό τῆς Γερουσίας, ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ συμπατριῶτες του ἐμμήθησαν σέ αὐτό τόν Λυκοῦργο καί μετέφρασαν τό ὄνομα Γερουσία, πού εἶχε μεταχειρισθεῖ ὁ Λυκοῦργος μέ τό ὄνομα Σύγκλητος (Senatus, Βουλὴ, συμβούλιο τῶν γερόντων), ὅπως εἶχε ἤδη κάνει ὁ Ρωμύλος²⁰². Ἐκτενή λόγο κάνει, ἐπίσης, ὁ Κικέρων γιά τούς στρατηγούς τῆς Σπάρτης καί τὰ ἦθη καί ἔθιμα τῶν κατοίκων τῆς²⁰³.

Ἡ ἐποχή πού μεσολαβεῖ μεταξύ τῆς ἀρχῆς καί τοῦ τέλους τοῦ Β' αἰῶνα π.Χ. χαρακτηρίσθηκε ὡς «αἰώνας τῶν Σκιπιώνων» λόγῳ τῆς ἐπιρροῆς πού συνέχιζε νά ἀσκεῖ ὁ «Κύκλος». «Ἐάν ἀληθινά ὁ «αἰώνας τοῦ Αὐγούστου» κατέχει ξεχωριστή θέση στήν ρωμαϊκή ἱστορία», σημειώνει ὁ Pierre Grimal²⁰⁴ «διότι κατ' αὐτόν πραγματοποιεῖται μιά ἀρμονική ἰσορροπία τῶν μεγάλων ἀν-

θρωπίνων δραστηριοτήτων, ὁ «αἰώνας τῶν Σκιπιώνων» ἀξίζει νά διακριθεῖ τόσο ἀπό ἐκεῖνον πού προηγήθηκε, ὅσο καί ἀπό ἐκεῖνους πού ἀκολούθησαν. Τοῦτο ὄχι μόνον λόγῳ τῆς εὐρύτητος τῶν γεγονότων πού τόν πλήρωσαν, ἀλλά καί κυρίως λόγῳ τῆς πραγματικῆς ἐπαναστάσεως πού συνέβαλε στήν μεταβολή τῆς ρωμαϊκῆς ψυχῆς, διότι τότε ἴσως γιά πρώτη φορά ἡ Ρώμη συνειδητοποίησε τήν ἀποστολή τῆς».

Ὁ «Κύκλος τῶν Σκιπιώνων» συνετέλεσε, μέ τήν παράλληλη συμβολή καί τῆς Στοᾶς, στήν εἰσαγωγή τοῦ ἰδεώδους τῆς «Humanitas», συμπληρωματικοῦ τῆς πατροπαράδοτης «Gravitas». Τό στοιχεῖο τῆς «Gravitas», ἐξέφραζε τήν ἀρχή τοῦ πατριωτισμοῦ, τῆς λιτότητος, τῆς ἀξιοπρεπείας, τῆς σοβαρότητος μέ τήν ὁποία ὁ σωστός Ρωμαῖος ἀναμενόταν νά ἀντιμετωπίσει τήν ζωὴ καί τά καθήκοντά του²⁰⁵. Ἡ «Humanitas», λέξη πλασμένη ἀπό τόν Κικέρωνα, ἐνδεικτικὴ γιά τά ἐλληνικά γράμματα ὡς ἀστεῖρευτη πηγὴ ἐξανθρωπιστικῆς παιδείας²⁰⁶, εἶχε τήν «ὑψηλὴ καί πιό αὐστηρά σημασία, δηλαδή τῶν ἀγωγῆ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τήν ἀληθὴ του μορφὴ, αὐτὸ τό ἀνθρώπινο εἶναι», σημειώνει ὁ W. Jaeger²⁰⁷. Ἡ «Humanitas»²⁰⁸ εἰσήγαγε πολλά ἄλλα παράλληλα στοιχεῖα, ὅπως τήν «μεσότητα» μεταξύ λιτότητος καί πολυτελείας, τήν ἀξία τῆς αἰσθητικῆς στόν βίον, τό «συμφώνως πρὸς τὸ φύσιν ζεῖν», τήν ἀντίληψη περὶ τῆς ἐσώτερης φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως δίδασκε ἡ Στοά. Παράλληλα, ἡ ἰδέα τῆς «Humanitas» συνδέεται καί μέ τήν στωϊκὴ ἰδέα περὶ «συμπαθείας», τῆς ἐνιαίας φύσεως ὄλων τῶν ἀνθρώπων καί μέ τήν παρεπομένη ἔννοια τοῦ «κοσμοπολιτισμοῦ» καί τῆς προεκτάσεώς της πρὸς τό jus gentium τῶν Ρωμαίων. Ὁ ἀνθρώπος πού κατεχόταν ἀπὸ τήν «Humanitas» ἦταν ἐκεῖνος πού ἐκτός ἀπὸ τήν ὑψηλὴ ἠθικὴ του στάθμη ἦταν καί μορφωμένος, εἶχε δηλαδή ἀπορροφήσει τήν ἐλληνικὴ καί ρωμαϊκὴ παιδεία, ἦταν πιστός στὶς ρωμαϊκὲς παραδόσεις τῆς ἀφιερώσεώς τους στήν πολιτεία καί εἶχε ἀξιοπρεπὴ συμπεριφορά. Ἀντίκτυπο τῶν ἰδεῶν αὐτῶν συναντοῦμε στό ἔργο τῶν ἀδελφῶν Γράκχων, πού θά ἀναλύσουμε στό ἐπόμενο κεφάλαιο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ed. Zeller-W. Nestle, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, μτφ. Χ. Θεοδωρίδη. Ἀθήνα: Ἑστία, 1980¹³, σ. 284.

2. J. Anton «Ἡ ἠθικὴ καί πολιτικὴ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν», ἐν Κ. Βουδούρη (ἐπιμ.), *Ἡ Ἠθικὴ Φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων*. Ἀθήνα 1996, σ. 167-178, ἐδῶ σσ. 175-176.

3. Πλουτάρχου, *Αἰμίλιος Παῦλος* 28,11: «μόνον τὰ βιβλία τοῦ βασιλέως φιλογραμματοῦσι τοῖς υἱέσιν ἐπέτρεψεν ἐξελέσθαι».

4. Πλουτάρχου, *Αἰμίλιος Παῦλος* 2,5.

5. Ὑπατος τὰ ἔτη 205 καί 194, ταμίας τό 199, ἀπέκτησε φήμη μετὰ τήν νικηφόρο κατά τῶν Καρχηδονίων

μάχη τῆς Ζάμα τὸ 202 π.Χ., μετὴν ὁποία ἐληξε ὁ Β΄ Καρ-
χιδονιακὸς Πόλεμος (218-201 π.Χ.).

6. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* I 9. Titus Livius XXVII 3.
7. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* I 38. 40. Titus Livius XXVII 19. XXXVIII 56. Πρβ. P. Grimal, *Ἡ Ρωμαϊκὴ Αυτοκρατορία 27 π.Χ. - 476 μ.Χ.*, μτφ. Δ. Χαρόσκειλη. Ἐπιμ. Γ. Ἀβραμίδη. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν ἐκδόσεις, 2004, σ. 22.
8. Titus Livius XXX 45.
9. Πλουτάρχου, *Αἰμίλιος Παῦλος* 3,1.
10. Πλουτάρχου, *Αἰμίλιος Παῦλος* 3,2.
11. Πλουτάρχου, *Αἰμίλιος Παῦλος* 4,4.
12. Πλουτάρχου, *Αἰμίλιος Παῦλος* 6,8.
13. Πλουτάρχου, *Αἰμίλιος Παῦλος* 6,8-9.
14. Γιά τὴν συγκρότηση τῆς πρώτης φάσεως τοῦ Σκιπιοῦ κύκλου πρβ. Κ.Ν. Ἡλιοπούλου «Φιλελληνικά καὶ ...», ἐνθ' ἄν., σσ. 495-510.
15. Γιά τὸν πνευματικὸ αὐτὸ κύκλο τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ βλ. Cicero, *Pro Murena* 31, 66· *De re publica* I xxi 34· *De officiis* I xxvi 90· *De finibus* IV ix 23. P. Grimal, *Le siècle des Scipions. Rome et L'Hellénisme au temps des Guerres puniques*. Paris: Aubier, 1953, σσ. 40,50-51. Τοῦ Ἰδίου, 2ῃ ἐκδόσει. Paris: Editions Montaigne, 1975, Κεφ. V καὶ VI.
16. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* Λ' 13,8: «πρὸς δὲ τὸ τῶν Ἀχαιῶν ἔθνος πρεσβευτὴς ἐξέπεμψαν τοὺς ἐπιφανεστάτους ἀνδρας τῶν δέκα, Γάϊον Κλαύδιον καὶ Γνάϊον Δομέτιον...».
17. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΚΔ' 10,8-9.
18. Πράγματι, μετὰ «τὴν τοῦ Περσέως κατάλυση» (Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* Λ' 13,1) «συνέδραμον εἰς τὴν Μακεδονίαν» πλείστοι ἐκπρόσωποι τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν, τοὺς ὁποῖους κατονομάζει ἀναλυτικὰ ὁ Πολύβιος, *Ἱστοριῶν* Λ' 13,3-5 γιὰ νὰ συγχαροῦν τοὺς στρατηγούς «ἐπὶ τοῖς γεγο-
νόσιν» (Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* Λ' 13,2).
19. Πausaniou, *Ἀρχαϊκά* X 9.
20. Πausaniou, *Ἀρχαϊκά* X 9.
21. Πausaniou, *Ἀρχαϊκά* X 10.
22. Πausaniou, *Ἀρχαϊκά* X 11.
23. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 23,9-10.
24. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 24,1.
25. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 24,5.
26. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 24,6.
27. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 24,7-8.
28. Δ. Βελισσαροπούλου, ἐνθ' ἄν., τόμ. Α', σ. 649.
29. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 24,12.
30. Cicero, *Laelius* 69: «in nostro, ut ita dicam, grege».
31. Ἐπίσης στό ἔργο του *Laelius ἢ de amicitia* (44 π.Χ.), τὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζεται ὡς Παράρτημα ἢ συνέχεια τῆς «De re publica» (*De re publica* I, 13-18. *Laelius* 1-5. 14. 25. 69. 73. 77. 101) δίνει πληροφορίες γιὰ τὸν «Κύκλο τῶν Σκιπίωνων». H. Strasburger «Der "Scipionenkreis"», *Hermes* 94 (1) (1966) 60-72, ἐδῶ σ. 62.
32. Ἀχ. Λαζάρου «Ἐδραίωση ρωμαϊκῆς κυριαρχίας στὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο (167-146 π.Χ.)», *IEE E* (1974) 162-175, ἐδῶ σσ. 162-163.
33. Παναϊτίου, εἰς Straaten.
34. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΚΘ' 10,12.
35. P. Grimal, *Le siècle des Scipions et l'Hellenisme aux temps des guerres puniques*. Paris: Secuil, 1975, σ. 36, ἀναφ. ὑπὸ Δ. Βελισσαροπούλου, ἐνθ. ἄν., τόμ. Β', σ. 70.
36. Publius (Πόπλιος) Κορνῆλιος Scipio Aemilianus, Ἀφρικανὸς ὁ Νεώτερος, ὕπατος τὰ ἔτη 147, 134 καὶ ταμίας τὸ 142 π.Χ.

37. Κικέρωνος, *Περὶ φιλίας* 2.
38. Cicero, *De re publica* I xxi 34.
39. Ἄξιοι μνείας εἶναι ἐπίσης ὁ «Ἡρακλείδης ὁ Ταρσεύς, Ἀντιπάτρου τοῦ Ταρσέως γνῶριμος, καὶ Ἀθηνόδωρος...». Διογ. Λαερτ. VII, 121.
40. Τὴν ἱστορία τῆς διενέξεως Ἀθηναίων καὶ Ὠρωπίων περιγράφει ὁ Πausaniou, *Ἀρχαϊκά* XI, 4-8, μετ' λεπτομέρειες ποὺ ἀπέχουν ἴσως πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Πρβ. B. Niese, *Geschichte der Griechischen und Makedonischen Staaten*, 3. Theil. Gotha 1903, σ. 319, σημ. 2. Π. Κανελλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος 490-146 π.Χ.*, τόμ. Γ': Ἐπίλογος. Ἀθήνα: Γιαλλελλῆς 1982², σσ. 53-55.
41. Aulus Gellius, *Noctium Atticarum* VI 14,9: «Erant isti philosophi Carneades ex Academia, Diogenes Stoicus, Critolaus Peripateticus». Γιά τὴν ἀποστολὴ τῶν τριῶν φιλοσόφων στὴν Ρώμη κάνουν λόγο ὁ Πλούταρχος, *Μᾶρκος Κάτων* 22, ὁ Πλίνιος, *HN* VII, 30, 112 καὶ ὁ Κικέρων σέ διάφορα ἔργα του. Βλ. Cicero, *Academica* II, xlv 137· *De oratore* II 155· *Tusculanae Disputationes* IV 5· *Ad Atticum* XII 23.
42. Εὐσεβίου, *Evang. Praep.* ΙΔ' γ', 11-12.
43. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 22,2.
44. Ὁ Publius Rutilius Rufus (154-75 π.Χ.) ὑπῆρξε συγκλητικὸς, ὕπατος τὸ 105 π.Χ. καὶ ἀπέκρησε φήμη ὡς νομικὸς διπλά στὸν P. Mucius Scaevola. Cicero, *De officiis* II xiii 47: «P. Rutili adulescentiam ad opinionem et innocentiae et iuris scientiae P. Muci commendavit domus».
45. Aulus Gellius, *Noctium Atticarum* VI 14.10: «"Violentia"» inquit (sc. Rutilius et Polybius) «"et rapida Carneades dicebat, scita et teretia Critolaus, modesta Diogenes et sobria"».
46. Πλουτάρχου, *Μᾶρκος Κάτων* 22,2.
47. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* E 186c=SVF III 14.
48. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* E 186a=SVF III 14.
49. Ἀντιπάτρου ἐκ τῶν *Περὶ γάμου* εἰς Stob. IV 22,25,p.507-509=SVF III 63.
50. SVF III 63, p. 255,5.
51. SVF III 63, p. 255,7-8.
52. Stob. IV 22,25, p. 507,20.
53. Stob. IV 22,25, p. 507,20-23.
54. SVF III 63, p. 255,30.
55. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 25,2.
56. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 25,9.
57. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 25,1.
58. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 29,1.
59. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 50,3-6.
60. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΑ' 56,1-5.
61. Suda, *Lexicon* Π 184, ed. Ada Adler, IV, 20, v.L. 5-6=Van Straaten F.2: «Παναίτιος, ὁ νεώτερος, Νικαγόρου, Ρόδιος, φιλόσοφος Στωϊκός, Διογένης γνῶριμος, ὅς καθηγήσατο καὶ Σκηπίωνος τοῦ ἐπικληθέντος Ἀφρικανοῦ μετὰ Πολύβιον Μεγαλοπολίτην. Ἐτελεύτησε δ' ἐν Ἀθήναις».
62. Γιά τὴν φιλοσοφία καὶ τὸ ἔργο του βλ. B.N. Tatakis, *Panētius de Rhodes, le fondateur du moyen Stoicisme*. Paris: J. Vrin, 1931. M. Van Straaten, *Panetius, sa vie, ses écrits et sa doctrine*. Amsterdam 1946. Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Παναϊτίου ἐξέδωθε μετὰ κριτικῶ ὑπομνήματος τὸ 1962 ὁ M. Van Straaten.
63. Λαμβάνεται ἀπὸ Κ. Δεσποτόπουλο, «Ἡ Ἀκμὴ τῆς Ρόδου», εἰς Τοῦ Ἰδίου, *Ἑλληνικά. Θέματα Ἱστορίας*

καί Πολιτισμοῦ. Ἀθήνα: Παπαζήσης, 1994, σσ. 109-126, ἐδῶ σ. 119.

64. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' 5,16 (C. 676).

65. F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, vol. I. Oxford 1957, σ. 6, σημ. 2. Π. Κανελλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας...*, ἐνθ' ἄν., τόμ. Γ', σ.52.

66. Αἰσχίνου, *Ἐπιστολαί Ι*: Φιλοκράτει χαίρειν 5

67. Κ. Δεσποτοπούλου «Ἡ Ἀκμή τῆς Ρόδου», εἰς Τοῦ Ἰδίου, *Ἑλληνικά. Θέματα Ἱστορίας...*, ἐνθ' ἄν., σ. 118.

68. Τοῦτο συνέβη κατά τήν διάρκεια τῆς δικτατορίας τοῦ Σύλλα, ὅπως ρητά ἀναφέρει ὁ Κικέρων, *Brutus* xc 312, ὅπου εἶχε τήν εὐκαιρία νά τόν ἀκούσει. Πρβ. καί Cicero, *Brutus* lxxxix 307.

69. Cicero, *Brutus* xci 316 τόν χαρακτηρίζει ὡς ἕναν «διακεκριμένο λόγιον, ὅχι τόσο ὡς πρακτικό δικηγόρον καί λογογράφον, ἀλλά κυρίως ἰκανό στήν κριτική καί διόρθωση τῶν σφαλμάτων καί σοφῶ γιά ὁλόκληρον τό σύστημα διασκαλίας του».

70. Γιά τήν μαθητεία τοῦ Κικέρωνος στήν Ρόδο, βλ. Cicero, *Brutus* xci 316, ὅπου ρητά ἀναφέρει ὅτι «πήγα στήν Ρόδο καί παρακολούθησα τά μαθήματα τοῦ Μόλωνος πού εἶχα ἀκούσει καί στή Ρώμη».

71. Κ. Ν. Ἡλιοπούλου «Φιλελληνικά...», ἐνθ' ἄν., σσ. 457-458.

72. Γιά τήν χρονολογία βλ. A.E. Astin «Diodorus and the Date of the embassy to the East of Scipio Aemilianus» *CP* LIV (4) (October 1959) 221-227. H.H. Scullard «Scipio Aemilianus and Roman Politics», *JRS* L(1960) 59-74, ἐδῶ σ. 69.

73. Γιά τό ταξίδι τοῦ Σκιπίωνος καί τήν πρεσβεία του σέ διάφορες χώρες βλ. Cicero, *De re publica* VI xi 11: «cum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam...». Πλουτάρχου, *Ἀποφθέγματα βασιλέων καί στρατηγῶν* 200E-201A. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* VI 273A. Διοδ. Σικ. ΑΓ' 28b,1-3.

74. Πλουτάρχου, *Περί τοῦ ὅτι μάλιστα τοῖς ἡγεμόσι δει τόν φιλόσοφον διαλέγεσθαι* 777 A: «Καί Σκιπίων μετεπέμψατο Παναίτιον, ὅτ' αὐτόν ἡ σύγκλητος ἐξέπεμψεν "ἀνθρώπων ὕβριν τε καί εὐνομίην ἀφορώμενον", ὡς φησι Ποσειδώνιος».

75. Cicero, *De finibus* II 8,23 - IV 9,23.

76. Cicero, *De oratore* I XVII 75: «Panaetii illius tui». B. Kübler «Q. Mucius Scaevola (21)», *RE* XVI (1) (1933) στ. 430-438, ἐδῶ στ. 431.

77. Cicero, *Brutus* xxvi 101.

78. Cicero, *De finibus* IV 9,23· *Tusculanae Disputationes* IV 2,4· *Lucullus* 44, 135.

79. F.W. Walbank «Political morality and the friends of Scipio», *JRS* LV (1965) 1-16, ἐδῶ σ. 1.

80. Stoicorum Index Herculensis, col. LXIII, ed. A. Traversa, 77-93 = van Straaten F. 1: «τούς καί [...τό]τε, με[ν] ἐν Ρώμῃ τ[ό]τε δέ ἐν Ἀθήναις — δέ καί τὰς προσχ.χ.χ.»

81. M. Pohlenz, *Antikes Föhrtum*. Berlin 1934, σ. 125-126, ὁ ὁποῖος ἐπιχειρηματολογεῖ ὅτι τό ἔργο δημοσιεύθηκε μετά τόν θάνατο τοῦ Σκιπίωνος.

82. E. Lefèvre, *Panaetios und Ciceros Pflichtenlehre. Vom philosophischen Traktat zum politischen Lehrbuch*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2001 [Historia Einzelschriften 150]. Ἀναγνωρίζεται ἡ ἐπίδραση τοῦ Παναίτιου καί στήν συγγραφή τοῦ *De re publica* τοῦ Κικέρωνος.

83. Cicero, *De re publica* I xxi 34. A. A. Long, *Ἡ Ἑλληνιστική...*, ἐνθ' ἄν., σ. 418.

84. N. Μακρῆ, *Οἱ Ἑλληνες Φιλόσοφοι τῆς Ἀρχαϊότητος καί ἡ Φιλοσοφία*, τόμ. Β'. Ἀθήνα: Συμπόλιας, 1995, σ. 691.

85. Cicero, *De officiis* III 63. 89. Διογ. Λαερ. Ζ' 128. Πρβ. Β. Ἀντωνιάδου, *Ἐγχειρίδιον Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, τόμ. Α': *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Φιλοσοφίας*. Ἐν Ἀθήναις: Τερζόπουλος & Σαλίβερος, 1909, σ. 336.

86. B.N. Τατάκη «Παναίτιος ὁ Ρόδιος. Ἰδρυτής...», ἐνθ' ἄν., σσ. 145-147.

87. Διογ. Λαερτ. VII 41.

88. Διογ. Λαερτ. VII 92.

89. Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, *Στροματεῖς Β'*, XXI, σ. 354,25-27.

90. J.M. Rist, *Stoic Philosophy. The innovations of Panaetius*. Cambridge Univ. Press, 1977, σ. 196-197.

91. Κ.Ν. Ἡλιοπούλου «Φιλελληνικά...», ἐνθ' ἄν., σσ. 457-458.

92. Cicero, *De finibus* IV 28,79.

93. M. Pohlenz, *Antikes...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 143 κ.ἐξ.

94. Cicero, *Ad Quintum fratrem* I i 23· *Tusculanae Disputationes* I xxci 62.

95. Cicero, *De oratore* II 6.

96. Διογ. Λαερτ. VII 131.

97. Cicero, *De re publica* II 33.

98. Λαμβάνεται ἀπό Μ. Ρενιέρη, *Περί Βλοσσίου καί Διοφάνους ἔρευνα καί εἰκασία*. Ἐν Λειψία: Μέτζερ & Βίττιγ, 1873, σ. 82.

99. J. E. Rist, ἐνθ' ἄν., σ. 199. Κ. Μακρῆ, ἐνθ' ἄν., σ. 702.

100. Γιά τίς ἀπόψεις τοῦ Δικαιάρχου περί μικτῆς πολιτείας ὡς τοῦ ἀρίστου πολιτευματος πού παρουσιάζονται στό ἔργο του *Τριπολιτικός*, βλ. F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles I. Dikaiarchos*. Basel: Schwabe, 1944. G. J. D. Aalders, *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum*. Amsterdam: A. Hakkert, 1968, σσ. 72-81.

101. Cicero, *De finibus* IV 79.

102. van Straaten Fr. 56, 57.

103. Cicero, *De finibus* IV 28,79=van Straaten F. 55, Stoicorum Index Herculensis, col. LXI, ed. A. Traversa, 83=van Straaten F. 57.

104. G. J. D. Aalders, *Die Theorie der gemischten...*, ἐνθ' ἄν., σσ.83-84. Τοῦ Ἰδίου, *Political Thought in Hellenistic Times*. Amsterdam: A. Hakkert, 1975, σσ. 97-102.

105. Λαμβάνεται ἀπό Β.Ν. Τατάκη «Παναίτιος ὁ Ρόδιος...», ἐνθ' ἄν., σ.146.

106. Cicero, *Epist. Ad Atticum* 16. 11. 4.

107. W. Miller «Introduction», εἰς: Cicero, *De officiis*, with an English translation by W. Miller. London: W. Heinemann-Cambridge (Mass): Harvard Univ. Press, 1913 [1961], σ. ix-xii, ἐδῶ σ. xii. Δημ. Βελισσαροπούλου, ἐνθ' ἄν., τόμ. Β', σ. 281-283.

108. Cicero, *De officiis* I i 1.

109. Cicero, *De officiis* I ii 6-7.

110. Cicero, *De officiis* I vii 23.

111. Margaret E. Reesor, ἐνθ' ἄν., σ. 30. E. Lefèvre, *Panaetios und Ciceros...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 80-82.

112. Cicero, *De officiis* II i,1.

113. Cicero, *De officiis* II, iv, 45.

114. Cicero, *De officiis* II v 16.
 115. Cicero, *De officiis* II v 16.
 116. Cicero, *De officiis* II xxii, 73.
 117. Margaret E. Reesor, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 28-29.
 118. Cicero, *De officiis* II xxi 74.
 119. Cicero, *De officiis* II xxi 75.
 120. Cicero, *De officiis* II xxii 76.
 121. Cicero, *De officiis* II xxii 76.
 122. Cicero, *De officiis* II xxii 76.
 123,124,125. Cicero, *De officiis* II xxi 43.
 126. Δέν πρόκειται γιὰ τόν Λύσανδρο, πού κατενίκησε τούς Ἀθηναίους στούς Αἰγός Ποταμούς. Κ. Ἡλιοπούλου «Ἡ Λακωνία εἰς τούς Λατίνους συγγραφείς», *Α.Σ.* 11 (1992) 595-642, ἐδῶ σ. 641 [Θησαύρισμα. Ἀριστεῖον Πνευματικόν εἰς τόν Δικαῖον Β. Βαγιακᾶκον].
 127,128. Cicero, *De officiis* II xxiii 80.
 129. Cicero, *De officiis* II xxiii 81.
 130. Ὑποστηρίχθηκε κατὰ τό παρελθόν ἀπό τούς Κ. Svoboda «Die Abfassungszeit des Geschichtswerkes von Polybios», *Philologus* 72 (1913) 465-483 καί Ε. Korne-mann «Zum Staatsrecht des Polybios», *Philologus* 86 (1931) 169-184, ὅτι τὰ κεφάλαια 12 ὡς 18 τοῦ ἔκτου βιβλίου τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Πολυβίου ἔχουν ὡς πηγή τόν Παναίτιο. Τό ἐπιχειρημά τους ἐστιάζεται στό γεγονός ὅτι οἱ δύο ἐρευνητές ἐντοπίζουν κάποια στοιχεῖα πού προδίδουν ἀντί-φασή στήν περιγραφή τοῦ πολιτεύματος τῆς Ρώμης ἀπό τόν Πολύβιο. Στό ἐνδέκατο κεφάλαιο τοῦ ἔκτου βιβλίου τῶν Ἱστοριῶν, ἡ Ρώμη χαρακτηρίζεται ὡς μικτή πολιτεία, ἐνῶ στό 51ο κεφάλαιο τό ρωμαϊκό πολίτευμα χαρακτηρίζεται ὡς ἀριστοκρατικό. Ἐπιπρόσθετα, στό κεφάλαιο 18 ἀναλύονται τὰ αἷτια σταθερότητος τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος, ἐνῶ σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἔργου (9,12-14 51,4-8 καί 57, 1-9) ἀναγνωρίζεται τό εὐμετάβλητο τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας. Οἱ ἀπόψεις τους δέν ἔτυχαν εὐρείας ἀποδοχῆς. Πρβ. Margaret E. Reesor, *The Political Theory of...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 29.
 131. Πλουτάρχου, *Ἀποφθέγματα βασιλέων καί στρατηγῶν* 201 Α.
 132. Τόν Μάιο τοῦ 54 π.Χ. ξεκίνησε ἡ πραγματική συγγραφή τοῦ ἔργου. Cicero, *Ep. ad Quintum Fr.* II 12, 1. III 5,1-2
 133. Clinton Walker Keyes, «Introduction to the De re publica», Cicero, *De re publica, De Legibus*. London: W. Heinemann-Cambridge (Mass): Harvard Univ. Press, 1928 [1961], σσ.2-11, ἐδῶ σ. 3.
 134. Cicero, *Brutus* xxv 94.
 135. Cicero, *De re publica* I xii 18.
 136. H. Strasburger «Der "Scipionenkreis"», *ἐνθ' ἄν.*, σ. 65.
 137. Cicero, *De finibus bonorum et malorum* IV ix, 23· *Academica* II xlii 135: «est enim non magnus verum aureolus et, ut Tuberoni Panaetius praecipit».
 138. Cicero, *Pro Murena oratio* XXXVI 75.
 139. Γιά τόν Ἐκάτωνά τόν Ρόδιο δέν ἔχουμε περισσότερες πληροφορίες. Ὁ H.N. Fowler, *Panaetii et Hecatonis Fragmenta*. Bonn 1885, συνέλεξε τὰ ἀποσπάσματα πού ἀποδίδονται στόν Ἐκάτωνά ἀπό τό ἔργο τοῦ Cicero, *De officiis* III 49-55, 63, 89-92. Πρβ. Margaret E. Reesor, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 34-35.
 140. Cicero, *De officiis* III xv, 63.
 141. Cicero, *De Legibus* II xix 47· *De re publica* I xiii 20. I xix 31.
 142. Cicero, *De re publica* I xii 18. I xx 33· *De Legibus* I iv 13. B. Kübler «Mucius Scaevola», *RE XVI* (1) (1933) cols 430-444. Γιά τό γενεαλογικό δένδρο τῶν Σκαίβόλα 6λ. F. Münzer «C. Mucius», *RE XVI* (1933) cols. 413-414. I. Hadot «Tradition stoïcienne et idées politiques au temps des Gracques», *RÉL*, 48e année (1971) 133-179, ἐδῶ σ. 144, σημ. 1.
 143. Cicero, *Brutus* lxxxix 306.
 144. Διοδ. Σικ. ΑΖ' 5,1.
 145. Διοδ. Σικ. ΑΖ' 5,1.
 146. Διοδ. Σικ. ΑΖ' 5,2-4.
 147. Διοδ. Σικ. ΑΖ' 6,1.
 148. Cicero, *De re publica* I xii 18.
 149. Publius Cornelius Scipio Nasica Serapio, ὕπατος τό 138 π.Χ., δολοφόνησε τόν Τιβέριο Γράκχο τό 133 π.Χ., γιά νά ματαιώσει τήν ἀγροτική του μεταρρύθμιση. Κικέρωνος, Α' Κατιλινακός I 3. Κων/νου Τσάτσου, *Κικέρων. Τέσσερις λόγοι κατὰ Κατιλίνα. Οἱ λόγοι γιά τόν Μάρκελλο καί τόν Αιγάριο*. Ἀθήνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 1996, σ. 23. Cicero, *De re publica* I 6. Τοῦ Ἰδίου, *De Legibus* III 20.
 150. Διοδ. Σικ. ΑΕ' 33,1. Vell. Paterc. II iii,1: «Tum P. Scipio Nasica, eius qui optimus vir a senatu indicatus erat, nepos, eius qui censor porticus in Capitolio fecerat, filius, pronepos autem Cn. Scipionis». Ἀππιανοῦ, *Ἀντιβαϊκή* 9,56: «οὐδὲν μὲν Γναίου Σκιπίωνος τοῦ στρατηγῆσαντος ἐν Ἰβηρίᾳ καί ἐν αὐτῇ πεσόντος, ἀνεψιὸν δὲ Σκιπίωνος τοῦ Καρχηδονίου ἀφελόμενον τὴν ἡγεμονίαν καί πρῶτος κληθέντος Ἀφρικανοῦ».
 151. Διοδ. Σικ. ΑΕ' 33,1.
 152. Διοδ. Σικ. ΑΕ' 33,8.
 153. Διοδ. Σικ. ΑΕ' 33,1.
 154. Suda s.v. Ποσειδώνιος= FGh II A 87 T1.
 155. Λουκιανοῦ, *Μακρόβιος* 20=FGh II A 87 T4.
 156. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' 2,10.
 157. G. Busolt «Quellenkritische Beiträge zur Geschichte der römischen Revolutionszeit», *Jahrbuch für Philologie* 148 (1890) 321-349. F. Klinger «Über die Einleitung der Historien Sallusts», *Hermes* 63 (1928) 165-192. M. Gelzer «Nasicas Widerspruch gegen die Zerstörung Karthagos», *Philologus* 86 (1931) 261-299. A. Schulten «Polybius und Posidonius über Iberien und die Iberischen Kriege», *Hermes* 46 (1911) 568-607.
 158. FGh II A 87 F1.
 159. Πρβ. A. Schulten, *ἐνθ' ἄν.*
 160. Margaret E. Reesor, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 47.
 161. Διοδ. Σικ. ΑΓ' 7,3.
 162. Διοδ. Σικ. ΑΓ' 7,5-6.
 163. Διοδ. Σικ. ΑΓ' 7,7.
 164. Διοδ. Σικ. ΑΔ'/ ΑΕ' 33,3. Ἀππιανοῦ, *Λιβυκή* 10,69
 165. F. Klinger «Über die Einleitung...» *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 181-183. W. Schur «Nachträgliches zu Sallust», *Klio* 29 (1936) 60-80, ἐδῶ σσ. 67-70.
 166. M. Gelzer «Nasicas Widerspruch...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 270-272.
 167. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* VI 108= FGh II A F59.
 168. Sallustius, *Catiline* 10.1. Τοῦ Ἰδίου, *Ἰουγούρθας* 41.
 169. Orosius IV 23,9.
 170. Vell. Paterc. II i, 2.
 171. Cicero, *De officiis* III 2. Πρβ. Cicero, *De offici-*

is III ii 10 : «Panaetium audierat». R. Münzer «L. Rufus (20)», *RE IX* (1) (1914) στ. 1213.

172. Cicero, *De re publica* I viii 13.

173. Για τήν οικονομική πολιτική του Ρουτίλιου Ρούφου, ή όποια ήταν σαφώς υπέρ των ασθενεστέρων τάξεων, πρβ. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* VI 108. Δ. Βελισσαροπούλου, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Β', σσ. 73-74.

174. Ἀθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* VI 108.

175. Παράθεση από Δ. Βελισσαρόπουλο, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Β', σ. 74.

176. A. Gellii, *Noctium Atticarum* VI XIV, 10.

177. F. Münzer «Laelius (3)», *RE XII* (1) (1924) cols 404-410.

178. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 8.

179. Cicero, *De finibus bonorum et malorum* II 24.

180. Seneca, *Ad Lucilium epistula* 95, 72.

181. Cicero, *De re publica* I xii, 18-20· *De finibus bonorum et malorum* IV ix 23: «Itaque homo in primis ingenuus et gravis, dignus illa familiaritate Scipionis et Laeli...».

182. Cicero, *Laelius De amicitia*. Προσφώνηση στον Ἀττικόν Ι: «Ὁ Γάιος Φάνιος καί ὁ Κόϊντος Μούκιος Σκαίδιας ἐπισκέπτονται τόν πενθερό τους (sc. Λαίλιο) μετά τόν θάνατο τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ. Ξεκινοῦν τήν κουβέντα καί ὁ Λαίλιος ἀνταποκρίνεται στήν πρόσκλησή τους. Στόχος τους μοναδικός, νά μιλήσουν γιά τήν φιλία, ὅπως θά διαπιστώσεις στήν πορεία». Ὁ Κικέρων, *Brutus* xxi 83 ὁά σημειώσει ὅτι «παρόλο πού ὁ Λαίλιος καί ὁ Σκιπίων ἔχουν ἀποκτήσει τήν μεγίστη φήμη, ἡ φήμη τοῦ Λαίλιου στήν ρητορική εἶναι μεγαλύτερη».

183. Διοδ. Σικ. ΑΒ' 4,1-2.

184. Διοδ. Σικ. ΑΒ' 4,3.

185. Διοδ. Σικ. ΑΒ' 4,4.

186. Διοδ. Σικ. ΑΒ' 7.

187. Διοδ. Σικ. ΑΓ' 18.

188. Διοδ. Σικ. ΑΓ' 20.

189. FGrH II A 87 F59.

190. FGrH II A 87 F59.

191. FGrH II A 87 F10. Τοῦτο πιστοποιεῖ ὅτι ὁ Διόδωρος εἶχε ὡς πηγή τόν Ποσειδώνιο. K. Reinhardt, *Poseidonios von Apameia, der Rhodier genannt*. Stuttgart: A. Druckenmüller, 1954.

192. Δ. Βελισσαροπούλου, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Β'.

193. Πρβ. τό σύγγραμμα τοῦ Π.Γ. Φούγια, *Κικέρων*.

Ἐπισημαίνει ὁ Ἑλληνολάτρης Φιλόσοφος Ρήτορας. Ἀθήνα: Λιβάνης, 2001.

194. Cicero, *De re publica* I xlvi 70-xlvii 71.

195. A. Laudien «Die Composition und Quellen von Ciceros I. Buch der Gesetze», *Hermes* 46 (1911) 108-143. Fr. Solmsen «Die Theorie der Staatsformen bei Cicero de re publ. I (Kompositionelle Beobachtungen)», *Philologus* 88 (1933) 326-341.

196. R. Philippson «Besprechung: N. Wilsing, Aufbau und Quellen von Ciceros Schrift» *De re publica*. Leipzig 1929, 98σσ., *PhW* 50 (1930) στ. 1171-1184, ἐδῶ στ. 1177.

197. Cicero, *De re publica* I xxv 39: «sed coetus multitudinis iuris consensus et utilitatis communione sociatus».

198. SVF III, 327: «ἡ πόλις [...] πλῆθος ἀνθρώπων ὑπό νόμου διοικούμενον». Πρβ. καί Cicero, *De re publica* I 41 «coniunctionem tectorum oppidum vel urbem appellaverunt» σέ σχέση μέ Πλάτωνος, *Πολιτεία B 269C*: «πολλούς... ἀγειράντες... ἐθέμεθα πόλιν ὄνομα».

199. Cicero, *De re publica* III ix, 15-16.

200. K. Ἡλιοπούλου «Ἡ Λακωνία εἰς τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς», *Α.Σ.* 11 (1992) 633.

201. Cicero, *De re publica* II i,2.

202. Cicero, *ἐνθ' ἄν.* II xxviii, 50: «Lycurgus γέροντας Lacedaemoniae appellavit... non satiaris».

203. Πρβ. K. Ἡλιοπούλου, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 634-641.

204. P. Grimal, *Le siècle des Scipions. Rome et l'Hellenisme au temps des Guerres puniques*. Paris: Editions Montaigne, 1975, σ. 19.

205. Δ. Βελισσαροπούλου, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Β', σ. 88.

206. K. Δεσποτοπούλου «Ἡ συμβολή τῶν Ἑλλήνων στόν πολιτισμό τῆς Εὐρώπης», *O.T.* 21.3.1991 [=K. Δεσποτοπούλου, *Ἑλληνικά. Θέματα Ἱστορίας καί Πολιτισμοῦ*. Ἀθήνα: Παπαζήσης, 1994, σ. 215-222, ἐδῶ σ. 217]. Ἐπισημαίνει ὁ Ἀκαδημαϊκός K. Δεσποτόπουλος, ὅτι καί τόν ὄρο intellectus ἐπλάσε ὁ Κικέρων ἢ κάποιος σύγχρονός του, κατά μετάφραση ἀπλῶς τῆς ἐλληνικῆς λέξεως «διαλεκτική» (δια-λεκτική, inter-lectus = intellectus).

207. W. Jaeger, *Paideia*, μτφ. Γ. Βερροίου. Ἀθήνα: 1968, σσ.29-30. Π. Γ. Φούγια, *Κικέρων. Ὁ Ἑλληνολάτρης... ἐνθ' ἄν.*, σ.σ. 126-127.

208. A. Campana «The Origin of the Word "Humanist"», *Journal of the Courtauld and Warburg Institutes* 9 (1946) 60-73.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ἡ στωϊκὴ ἐπίδραση στὴν πολιτικὴ τῶν Γράκχων

«Ὁ Τιβέριος δὲ δῆμαρχος ἀποδειχθεὶς εὐθὺς ἐπ' αὐτὴν ὤρμησε τὴν πράξιν [...], Διοφάνους τοῦ ρήτορος καὶ Βλοσσίου τοῦ φιλοσόφου παρορμησάντων αὐτόν...»

Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 8.

5.1. Ἡ κατάσταση στὴν Ρώμη καὶ ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Τιβερίου Γράκχου

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνα π.Χ. καὶ ἰδιαίτερα μετὰ ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Καρχηδόνος (146 π.Χ.)¹ καὶ τῆς Κορίνθου (146 π.Χ.)², ἡ Ρώμη ἀναδεικνύεται ὡς ἡ μεγαλύτερη δύναμη στὴν Μεσόγειο, μὲ μιά ἐπιρροή πού ἐκτείνεται μέχρι τὰ βασίλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Στὴν ἀποψη τοῦ Μάρκου Κάτωνος τοῦ Πρεσβυτέρου, ὁ ὁποῖος ὑπεστήριζε τὴν καταστροφή καὶ τὸν ἀφανισμό τῆς Καρχηδόνος καὶ τὴν ἀπτόκη κυριαρχία τῆς Ρώμης στὴν Δυτικὴ Μεσόγειο³, προβαλόταν ἡ θέση τοῦ Ποπλίου Νασικᾶ, ὁ ὁποῖος σέ κάθε εὐκαιρία διαλαλοῦσε «Καρχηδόνα διὰ παντός εἶναι»⁴. Καὶ οἱ δύο ἐκτιμήσεις προξενοῦσαν σκεπτικισμό στὴν Σύγκλητο. Ἡ ἀποψη τοῦ Νασικᾶ «τῆ φρονήσει πολύ προτερεῖν... διελαμβάνετο»⁴. Καὶ τοῦτο γιατί ἡ ἰσχὺς τῆς Ρώμης δὲν πρέπει νὰ λογαριάζεται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῶν ἄλλων, ἀλλὰ πόσο εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ ἐξίσου δυνατοὺς ἀντιπάλους. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς Καρχηδόνος, τοῦ ἀντιπάλου δέους, «ἠνάγκαζεν ὁμοιοεῖν τοὺς Ρωμαίους καὶ τῶν ὑποταξαμένων ἐπιεικῶς καὶ ἐνδόξως ἄρχειν»⁵. Ἡ ἐξαφάνιση τοῦ ἀντιπάλου δέους, ἐπισημαίνει ὁ Διόδωρος Σικελιώτης, θὰ ἐπέφερε πλεῖστα κακὰ ἀποτελέσματα: «ἐν τοῖς πολίταις ἐμφύλιος πόλεμος», «ἐκ τῶν συμμάχων ἀπάντων μῖσος εἰς τὴν ἡγεμονίαν διὰ τὴν εἰς αὐτοὺς ἐκ τῶν ἀρχόντων πλεονεξίαν τε καὶ παρανομίαν»⁵. Τὰ φαινόμενα αὐτά, «τὰ προαγορευθέντα ὑπὸ τοῦ Σκιπίωνος»⁶, ἔλαβαν χώρα στὴν Ρώμη μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Καρχηδόνος, ἐπισημαίνει ὁ Διόδωρος Σικελιώτης: «ἐπικινδύνοι δημαγωγία καὶ χώρας ἀναδασμοὶ καὶ συμμάχων ἀποστάσεις μεγάλαι καὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι πολυετεῖς καὶ φοβεροί»⁶. Πράγματι, ἡ ἐξέχουσα αὐτὴ θέση τῆς Ρώμης ἔχει συνέπειες γιὰ τὴν οἰκονομία της, ἡ ὁποία, λόγῳ ἀποκτῆσεως νέων ἐδαφῶν καὶ νέων δούλων, στρέφεται σέ μιά ἐκτακτικὴ μὲν, ἀλλὰ ἰδιαίτερας ἐκτάσεως καὶ συσσωρευσεως οἰκονομικὴ δραστηριότητα, ἡ ὁποία βασίζεται στὴν γαιοκτησία καὶ ἰδιαίτερα στὴν μαζικὴ κτηνοτροφία. Ἀπτόκη τῆς διαδικασίας

αὐτῆς εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς νέας κατηγορίας ἰδιοκτητῶν, παράλληλα μὲ τὴν παραδοσιακὴ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία, οἱ ὁποῖοι συγκεντρώνουν τεράστιες γαιοκτησίες πού ἐκμεταλλεύονται οἰκονομικά, μὲ τὴν ἐκμετάλλευση μεγάλου πλήθους δούλων⁷. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς οἰκονομίας τῆς Σικελίας, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι «μετὰ τὴν Καρχηδονίων κατάλυσιν ἐπὶ ἐξήκοντα ἔτεσι [...] εὐροούντων ἐν πᾶσιν», εἶχαν προοδεύσει πολὺ στὸν τρόπο ζωῆς τους «καὶ μεγάλους περιποιησάμενοι πλοῦτους συνηγόραζον οἰκετῶν πλήθος»⁸. Ἡ Σικελία, καθὼς εἶναι χωρισμένη σέ συγκεκριμένες διοικητικὲς περιφέρειες, πού διευκολύνουν τὴν συγκέντρωση τῆς γαιοκτησίας σέ λίγους κατόχους, ἀναπτύσσει ἰδιαίτερα τὴν κτηνοτροφία, γίνεται παράγοντας ταυτόχρονα, ὅταν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν δημητριακῶν, πού προωθοῦνται στὴν Ρώμη, πωλοῦνται σέ χαμηλές τιμές πρὸς κατευνασμό τῶν ἐκεῖ συγκεντρωμένων ἀκτημόνων Ρωμαίων πολιτῶν. Οἱ συνθήκες διαβιώσεως τῶν δούλων ἦσαν ἀπάνθρωπες, ἰδιαίτερα ἐκεῖνων πού διεκπεραιώνουν ἀγροτικὲς ἐργασίες, καὶ τῶν ὁποίων ἡ θέση δὲν διέφερε καὶ ἀπὸ ἐκεῖνῶν τῶν ποιμένων δούλων⁹.

Βέβαια, τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα στὴν πράξι δὲν ἦταν πλέον νέο. Εἶχε καταστῆ φλέγον κατὰ τὸν πόλεμο τῆς Ρώμης κατὰ τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Γ'. Πρωτύτερα, τὸ 195 π.Χ., ὁ Φλαμινίος εἶχε χαρακτηρίσει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος ὡς βαρυσήμαντο σημεῖο κατηγορίας κατὰ τοῦ τυράννου τῆς Σπάρτης Νάβιδος, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐλευθερώσει τοὺς δούλους καὶ εἶχε διανείμει ἀγρούς στοὺς ἀκτήμονες¹⁰. Τὸ 146 π.Χ. ὁ τελευταῖος στρατηγὸς τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας Δάιος, ἔχοντας στὸ στράτευμά του καὶ σῶμα δώδεκα χιλιάδων δούλων, τὸ ὀδήγησε στὸν θάνατο κατὰ τὴν μάχη στὸν Ἴσθμό τῆς Κορίνθου¹¹.

Οἱ ἀπάνθρωπες συνθήκες διαβιώσεως καὶ ἡ συγκέντρωση πολλῶν ὁμοειθῶν δούλων στὸν ἴδιο χώρο, ἀπετέλεσαν τίς κύριες αἰτίες γιὰ τὴν πρώτη μεγάλη ἐξέγερση τῶν δούλων στὴν Σικελία, ἡ ὁποία ἔλαβε χώρα τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ δευτέρου π.Χ. αἰῶνα. Τὸ 136 π.Χ. ἐκρήγνυται ἡ

μεγάλη αυτή εξέγερση, τήν ὁποία ἡγεῖται ἕνας Σύρος δούλος ἀπό τήν Ἀπάμεια, μέ τό ὄνομα Εὐ-
 νους, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποκτήσει τήν φήμη τοῦ μάν-
 τη καί τοῦ χρησιμολόγου¹². Ὁ Εὐνους ξεσήκωνε
 τοὺς ἄλλους δούλους γιά ν' ἀγωνισθοῦν γιά τήν
 ἐλευθερία τους. «Παριστάνοντας πῶς τόν κατεῖ-
 χε ἔνθετη μανία καί ἀφήνοντας τά μαλλιά νά κυ-
 ματίζουν γιά τήν Σύρια θεά», ἀναφέρει ὁ Florus,
 «σάν νά βρισκόταν κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν
 πνευμάτων, ξεσήκωνε τοὺς δούλους, γιά νά πά-
 ρουν τά ὄπλα καί νά ἀποκτήσουν τήν ἐλευθερία
 τους»¹³. Σύμφωνα μέ τόν Διόδωρο Σικελιώτη¹⁴,
 ὁ Εὐνους ἰσχυρίζεται ὅτι μπορεῖ νά προβλέπει τό
 μέλλον ἀπό τά ὄνειρα κι ἀκόμα ὕστερα ἀπό ἄμε-
 ση ἐπικοινωνία μέ τοὺς θεούς σέ ὄπτασις. Ὅταν
 οἱ δούλοι μέ ἀρχηγό τόν Εὐνού κατέκτησαν τήν
 πόλη τῆς Ἔννας, στήν βόρεια Σικελία, ὁ Εὐνους
 ἀνεκήρυξε τόν ἑαυτό τοῦ βασιλέα, «ἑαυτὸν μὲν
 Ἀντίοχον, Σύρους δὲ τῶν ἀποστατῶν τὸ πλῆθος
 ἐπωνόμασεν»¹⁵. Καθοριστική γιά τήν ἐξέλιξη τῆς
 ἐξεγέρσεως στήν Σικελία ἦταν ἡ συμμαχία του μέ
 τόν Κλέωνα, ἕναν ληστή μέ δικό του σῶμα πολε-
 μιστῶν στά νότια τοῦ νησιῦ¹⁶. Ἡ ἐξέγερση ἐπι-
 κράτησε σέ ὁλόκληρο τό νησί καί καταθροῦνησε
 τήν Ρώμη, ἡ ὁποία προσπάθησε νά πνίξει τήν ἐξέ-
 γερση. Τρεῖς Ρωμαῖοι ὕπατοι ἐστάλησαν διαδοχι-
 κά, ὁ Λούκιος Πλαύτιος Ὑψαῖος τό 135 π.Χ., ὁ
 Κόιντος Φούλβιος Φλάκκος τό 134 π.Χ. καί ὁ
 Καλλπούρνιος Πίσων (Piso), ὁ Χρηστός, τό 133
 π.Χ., οἱ ὁποῖοι ἠττήθησαν ἀπό τοὺς πολυάριθμους
 δούλους¹⁷. Τελικά, τό 132 π.Χ., τόν τέταρτο χρό-
 νο «τοῦ Σηκωμοῦ», ἐστάλη ὁ ὕπατος Πούλβιος
 Ρουτίλιος, ὁ ὁποῖος κατόρθωσε νά καταλάβει τήν
 Ἔννα, νά συλλάβει τόν ἀσθενή Εὐνού καί «ἐπι-
 τρέχων ὅλην τήν Σικελίαν»¹⁸ νά θέσει τέλος σ'
 αὐτή τήν ἐξέγερση, ἡ ὁποία συγκλόνησε τόν με-
 σογειακό χῶρο¹⁹.

Μεταξύ τῶν ἐτῶν 160-60 π.Χ. τό ἀνατολι-
 κό ἥμισυ τῆς περιοχῆς τῆς Μεσογείου, ἀπό τήν
 Ἰταλία καί τήν Σικελία μέχρι τήν Μικρά Ἀσία,
 συγκλονιζόταν ἀδιάκοπα ἀπό ἐξεγέρσεις τοῦ ἐλευ-
 θέρου καί δουλικοῦ προλεταριάτου. Οἱ δούλοι πού
 στασίαζαν προέρχονταν ἀπό τίς ἐλληνοφώνες πε-
 ριοχές. Οἱ πληθυσμοί τῶν περιοχῶν πού κατα-
 κτῶντο καί ὑποδουλώνονταν μεταφέρονταν μα-
 κρὰ ἀπό τήν πατρίδα τους, κυρίως στόν χῶρο
 ἀγοραπωλησίας στήν Δῆλο, πράγμα πού ὀδηγοῦ-
 σε στήν ἐπιβράδυνση σχηματισμοῦ στενῶν σχέ-
 σεων ἀνάμεσα σέ ομάδες δούλων. Οἱ ἐξεγέρσεις
 δούλων πού ἐκρήγνυνταν αὐθόρμητα καί χωρίς
 μεγάλη προπαρασκευὴ εἶχαν τήν κοινή τους ρίζα,
 ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Κ. Ν. Ἡλιόπουλος²⁰, στό ἐλ-

λημιστικό στωϊκό ιδεῶδες τῆς humanitas. Πράγ-
 ματι, ἐξεγέρσεις δούλων λαμβάνουν στίς Μιντοῦρ-
 νες²¹, στήν Σινοέσσα²², στήν ἴδια τήν Ρώμη²³,
 στήν Ἀττική, στήν Δῆλο, «καί κατ' ἄλλους πολ-
 λούς τόπους»²⁴.

Τήν ἐποχή πού λαμβάνουν χώρα αὐτά τά γε-
 γονότα στόν χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου
 ἐμφανίζεται ἡ ἀπόπειρα τοῦ Τιβερίου Σεμπρωνίου
 Γράκχου νά ἀναδιανείμει τίς δημόσιες γαῖες πρός
 ὄφελος τῶν ἀκτημόνων, περιορίζοντας τίς ἐπε-
 κτατικές διαθέσεις τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας.
 Ἡ παλαιότερη ἱστορία τῆς Ρώμης καί τό παρά-
 δεῖγμα τῶν ἐλληνικῶν πόλεων εἶχαν ἀποδείξει ὅτι
 ὑπῆρχε δυνατότητα νά καταπολεμηθεῖ ἡ ὑπέρμε-
 τρη αὐξηση τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας. Ὁ νόμος
 τοῦ Λικινίου Στόλωνος²⁵, πού ψηφίσθηκε τόν 4ο
 αἰῶνα (367 π.Χ.) περιορίζει τήν ἔκταση τῆς δη-
 μοσίας γῆς, πού μπορούσε νά κατέχει καί νά ἐκ-
 μεταλλεύεται ἕνας πολίτης, στά πεντακόσια
 (500) πλέθρα. «Ἀρξαμένων δὲ τῶν πλουσίων
 υπερβάλλειν τὰς ἀποφοράς καί τοὺς πένητας ἐξε-
 λαυνόντων», σημειώνει ὁ Πλούταρχος²⁶, «ἐγρά-
 φη νόμος οὐκ ἐὼν πλέθρα γῆς ἔχειν πλείονα τῶν
 πεντακοσίων». Ὡστόσο παρά τήν «τυπική» ἀνα-
 νέωση τῆς ἰσχύος του στίς ἀρχές τοῦ 2ου π.Χ.
 αἰῶνα, ὁ νόμος αὐτός παρέμενε ἀνεργός. Ἡ δῆ-
 μευση τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων καί ἡ διανο-
 μή τῶν κλήρων πού προέκυπταν στοὺς ἀκτημό-
 νες ἀποτελοῦσε ἕνα μέτρο πού ἔτυχε ἐφαρμογῆς
 στήν Ἑλλάδα. Εἶναι γνωστές, ἄλλωστε, οἱ με-
 ταρρυθμιστικές προσπάθειες τῶν βασιλέων Ἀγι-
 δος Δ' (243-41) καί Κλεομένους Γ' (235-222)
 στήν Σπάρτη γιά τήν ἀναδιανομή τῆς γῆς²⁷. Ἐνα
 τέτοιο δραστικό μέτρο θά μπορούσε νά ἐφαρμοσθεῖ
 στήν Ρώμη ἐπίσης, ὅπου τά μεγάλα ἀγροκτήμα-
 τα τῶν εὐγενῶν βρισκόνταν σέ δημόσιες γαῖες. Οἱ
 εὐγενεῖς τῆς Ρώμης ἢ τῶν συμμαχικῶν πόλεων
 δέν εἶχαν τήν ἀπόλυτη κυριότητα αὐτῆς τῆς γῆς,
 ἀλλά μόνον τό δικαίωμα τῆς ἐκμεταλλεύσεώς
 της: τά κτήματα τους εἶχαν παραχωρηθεῖ μέ μί-
 σθωμα εἴτε γιά πολλά χρόνια εἴτε γιά ἕνα μὴ κα-
 θορισμένο χρονικό διάστημα καί ἀπό νομική ἀπο-
 ψῆ ἀνήκαν πάντα στό κράτος²⁸.

Προσπάθειες γιά διανομή τῆς γῆς στοὺς ἀκτη-
 μονες εἶχαν γίνει τό 151 π.Χ., χωρίς ὅμως ἀπο-
 τέλεσμα²⁹. Ἀργότερα, ὁ ὕπατος Γάιος Λαίλιος,
 πρὶν ἀπό τόν Τιβέριο Γράκχο, πρότεινε νά διανε-
 μηθεῖ ἡ δημοσία γῆ πού ἡ χρῆση της δέν εἶχε ἐκ-
 χωρηθεῖ, στοὺς ἀνέργους ἀγρότες. Ὅμως ἡ ἐξέ-
 γερση καί ἡ ἀντίδραση τῆς Συγκλήτου στήν πρό-
 τασή του, τόν ἀνάγκασε νά ἀποσύρει τόν νόμο του
 πρὶν ψηφισθεῖ «καί ἐπεκλήθη σοφὸς ἢ φρόνιμος»³⁰.

Ἡ δράση τῶν Γράκχων ἀντλοῦσε δύναμη ἀπὸ τὸν φιλελληνικὸ κύκλο τῶν Σκιπιόνων. Ἡ οἰκογένεια τῶν Γράκχων κατήγετο ἀπὸ τὸ γένος τῶν Semproniorum, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα ἀνήκε στὴν ἰθύνουσα Nobilitas³¹. Ἡ μητέρα τους Κορνηλία ἦταν θυγατέρα τοῦ Σκιπιόνος τοῦ Ἀφρικανοῦ τοῦ Πρεσβυτέρου, ὁ ὁποῖος διακρινόταν γιὰ τὴν λεπτὴ ἑλληνικὴ μόρφωσή του. Ὁ πατέρας τους, Τιβέριος Σεμπρόνιος Γράκχος, εἶχε περιβληθεῖ δύο φορές τὸ ἀξίωμα τοῦ ὑπάτου καὶ τοῦ τιμητῆ. Τὸ 178 π.Χ. μὲ τὴν εἰρήνη πού ἐκλείσει στὴν Ἰσπανία μὲ τοὺς Καλτιβήρους ἐξασφάλισε τὴν ἡσυχία της γιὰ ἓνα μακρὸ χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ τὸ 179 ὡς τὸ 154 π.Χ.³².

Ὁ Τιβέριος, ὡς δήμαρχος τῆς Ρώμης³³ τὸ 133 π.Χ., συνέδεσε τὸ ἀγροτικὸ πρόβλημα μὲ τὴν βελτίωση τῆς μαχητικότητος τοῦ στρατοῦ. Ἀπὸ τὴν σκέψη αὐτὴ ἐμφανίζεται ἡ ομοιότητα ἀνάμεσα στοὺς στόχους τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Σπαρτιάτη Κλεομένους Γ' καὶ τοῦ Τιβερίου Γράκχου. Ὁ πρῶτος κατόρθωσε μὲ τὴν μεταρρύθμισή του ν' αὐξήσει τὸν στρατό, νὰ τὸν ἐκπαιδεύσει καὶ νὰ τὸν καταστήσει ἐτοιμοπόλεμο³⁴. Ἡ καλύτερη ἀρχαία παράδοση, πού ἀναφέρεται στοὺς Γράκχους, ἐπιμένει στὸ σημεῖο ὅτι τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τοῦ Τιβερίου συγκεντρωνόταν στὴν ἀνακατοίκηση τῆς Ἰταλίας ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ γεωργικὴ τάξη, πού τὴν θεωροῦσε ἀπαραίτητη γιὰ τὴν στρατιωτικὴ ἐπικράτηση τῆς Ρώμης³⁵. Ὁ Ρωμαϊκὸς στρατὸς εἶχε δεχθεῖ μιὰ ταπεινωτικὴ ἤττα μὲ τὴν συνθηκολόγηση στὴν Νουμαντία³⁶. Ὁ Τιβέριος διέγνωσε ὅτι ἔπρεπε νὰ βελτιωθοῦν οἱ συνθηκικὲς ζωὲς γιὰ τοὺς Ρωμαίους ἀγρότες καὶ νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τους μὲ παραχωρήσεις κλήρων γῆς στοὺς Ρωμαίους πολίτες πού εἶχαν λίγα κτήματα ἢ σχεδὸν καθόλου. Τὴν κατάσταση πού εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν συσσώρευση πλοῦτου καὶ γῆς στὰ χέρια μιᾶς μειοψηφίας Ρωμαίων πολιτῶν στηλιτεύει ὁ ἴδιος ὁ Τιβέριος σὲ λόγους του: «Τὰ θηρία πού ζοῦσαν στὴν Ἰταλία ἔχουν καὶ φωλιά καὶ μιὰ τρύπα τὸ καθένα πού μποροῦσε νὰ χωθεῖ μέσα καὶ νὰ κοιμηθεῖ, ἐνῶ ἐκεῖνοι πού πολεμοῦσαν καὶ σκοτώνονταν γιὰ τὴν Ἰταλία, δέν ἔχουν μόνιμη διαμονή, περι-

Τὸ πρόπυλο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πέργαμο, ἀνάθημα τοῦ βασιλέα Εὐμένη Β' στὴν θεᾶ Ἀθηνᾶ Νικηφόρο, ὅπως ἔχει ἀναστηλωθεῖ στὸ «Μουσεῖο Περγάμου» στὸ Βερολίνο.

πλανῶνται μὲ τὰ παιδιά τους καὶ τίς γυναῖκες τους. Οἱ αὐτοκράτορες λένε ψέματα, ὅταν προσκαλοῦν τοὺς στρατιῶτες στίς μάχες νὰ πολεμήσουν κατὰ τῶν ἐχθρῶν ὑπὲρ τῶν τάφων καὶ τῶν ἱερῶν. Γιατί κανένας ἀπὸ τοὺς τόσους Ρωμαίους δέν ἔχει οὔτε τάφο πατρικὸ, οὔτε ἱερὸ προγονικὸ, ἀλλὰ πολεμοῦν καὶ σκοτώνονται γιὰ νὰ καλοζοῦν καὶ νὰ πλουτίζουν ἄλλοι, κι ἐνῶ λέγονται κύριοι τῆς οἰκουμένης, αὐτοὶ δέν ἔχουν οὔτε ἓνα κομματάκι γῆς»³⁷.

Μόλις ὁ Τιβέριος ἐξελέγη τὸ 133 π.Χ. δήμαρχος, ἔστρεψε τὴν προσοχή του στὴν ψήφιση ἑνὸς νομοσχεδίου³⁸ γιὰ τὴν διανομὴ τῶν ἀπεράντων δημοσίων γαιῶν πού ἀπέκτησε ἡ πολιτεία μετὰ τὸν δεῦτερο Καρχηδονιακὸ Πόλεμο. Εἰδικώτερα, πρότεινε ὅτι κανένας Ρωμαῖος πολίτης δέν θὰ ἐπιτρεπόταν νὰ κατέχει περισσότερα ἀπὸ 500 πλέθρα δημοσίας γῆς, ὅριο τὸ ὁποῖο μποροῦσε νὰ διπλασιασθεῖ, ἂν κάποιος εἶχε δύο ἐνήλι-

κους γυιούς. Όλη ή υπόλοιπη γή, τήν όποία εκ-μεταλλεύονταν ώς τότε οί μεγάλοι γαιοκτήμονες, θά άπαλλοτριωνόταν και θά χωριζόταν σε κλή-ρους, οί όποιοί θά διανέμονταν στους άκτήμονες Ρωμαίους πολίτες. Παράλληλα, ή επιτρεπτή εκταση γής, τά 500 ή τά 1000 πλέθρα³⁹, περιερχόταν στην άπόλυτη κυριότητα του ιδιοκτή-τη, δηλαδή ή πολιτεία παρητείτο από δικαίωμα σε αύτήν. Άντίθετα, ή γή πού παραχωρείτο στους άκτήμονες δέν επρόκειτο νά αποτελέσει ιδιοκτησία τους: δέν θά μπορούσαν νά τήν πω-λήσουν και θά έπρεπε νά πληρώνουν στο δημό-σιο ταμείο έναν ειδικό φόρο ή μίσθωμα, τό *vectigal*. Για τήν πιστή και άκριβή εφαρμογή του νό-μου προβλεπόταν ή σύσταση μιās τριμελούς επι-τροπής πού θά ήταν επιφορτισμένη νά άπαλλο-τριώνει τίς μεγάλες ιδιοκτησίες, νά αποφασίζει σε άμφισβητήσιμες περιπτώσεις και νά διανέμει τούς κλήρους σ' αύτούς πού είχαν λίγη ή καθό-λου γή⁴⁰.

Οί λόγοι πού ώθησαν τόν Τιβέριο Γράκχο νά στραφεί ουσιαστικά κατά της ίδιας του τάξεως μπορεί νά αναζητηθούν στους δύο Έλληνες συμ-παραστάτες του, πού, όπως φαίνεται, συνέβαλαν στον σχεδιασμό του μεταρρυθμιστικού του προ-γράμματος, στον περιπατητικό ρήτορα Διοφάνη τόν Μυτιληναίο και τόν στωϊκό φιλόσοφο Βλόσ-σιο τόν Κυμαίο. Παράλληλα, δέν θά πρέπει νά άγνοηθεί ή πραγματική οικονομική κατάσταση. Ο Τιβέριος, καθώς πορευόταν προς τήν Νουμαν-τία, απέκτησε προσωπική πείρα για τήν πείνα των μικροχωρικών της Έτρουρίας, όπου ή γή ήταν μοιρασμένη σε μεγάλα κτήματα καλλιερ-γούμενα από «οικέτας επεισάκτους και βαρβά-ρους»⁴¹. Στην Ισπανία παρατήρησε τήν χειροτέ-ρευση του ρωμαϊκού στρατεύματος και αναζήτη-σε τήν αίτία της στην παρακμή της τάξεως των Ιταλών μικροκτηματιών. Η πρόσφατη επανά-σταση των δούλων της Σικελίας τό 135 π.Χ. υπό τόν Εϋνου του άπεδείκνυε μέ μεγαλύτερη πίε-ση τούς κινδύνους πού προέρχονταν από τήν καλ-λιέργεια της γής μέ δούλους.

5.2. Η παρουσία και συμβολή του Βλοσσίου

Ο στωϊκός Βλόσσιος ό Κυμαίος αποτελεί μιá από τίς πλέον άμφισβητούμενες και όμολογουμέ-νως πλέον ένδιαφέρουσες προσωπικότητες της Μέσης Στοάς⁴². Συνδέθηκε τόσο μέ τό κίνημα του Τιβερίου Γράκχου στην Ρώμη όσο και μέ τό κί-νημα του Άριστονίκου στην Πέργαμο.

Ο στωϊκός αυτός φιλόσοφος άνήκε⁴³ στίς επι-

φανείς οικογένειες της Κύμης της Καμπανίας, μαθήτευσε στον στωϊκό Άντίπατρο από τήν Ταρ-σό στην Άθήνα, όπως παραδίδει ό Πλούταρχος⁴⁴ και διαφεύγοντας από τήν πατρίδα του μετέβη στην Ρώμη, όπου έγινε άποδεκτός ως «*hospes*» στην οικογένεια του Ποπλίου Μουκίου Σκαιβόλα (*Scaevola*)⁴⁵. Δεδομένου ότι ό Άντίπατρος διεδέ-χθη τό 149 π.Χ. τόν Διογένη στην Διεύθυνση της Στοάς και όπωσδήποτε θά διήλθαν κάποια έτη, ώστε νά γνωρισθούν ό εκ Κύμης νέος μέ τόν νέο Διευθυντή της Στοάς, μπορούμε νά συμπεράνου-με ότι ό Βλόσσιος θά πρέπει νά μετέβη στην Ρώ-μη λίγο χρόνο μετά τήν άλωση της Καρχηδόνος και Κορίνθου τό 146 π.Χ.⁴⁶

Τήν περίοδο πού ό Βλόσσιος έγκαθίσταται στην Ρώμη, βρίσκεται ήδη ό Παναίτιος και έχει πιά συγκροτηθεί ό «Κύκλος των Σικιπιώνων». Ο Βλόσσιος δέν έντάσσεται στον «Κύκλο», άλ-λά προσκολλάται στους Γράκχους. Η σχέση των Γράκχων και της γενετείρας του Βλοσσίου είναι παλαιά. Κατά τήν έποχή του πολέμου κα-τά του Άνίβα, πρόγονος του Τιβερίου Γράκχου έσωσε τήν Κύμη, τήν όποία πολιορκούσε ό άρ-χηγός των Καρχηδονίων⁴⁷. Από τότε χρονολο-γείται ή σχέση πελατείας ανάμεσα στον μεγάλο ρωμαϊκό οίκο και τήν Κύμη, έτσι ώστε δέν είναι άτοπο νά συμπεράνουμε ότι ό Βλόσσιος άμέσως θεωρήθηκε ως «οικείος» από τήν μητέρα των Γράκχων⁴⁸. Ένας άλλος λόγος πού όδήγησε τόν Βλόσσιο στον οίκο των Γράκχων όφείλεται και στην διαφορετική κοσμοθεωρία και ιδεολογία των δύο στωϊκών της έποχής, του Παναίτιου και του Βλοσσίου. Τοποθετώντας ό Παναίτιος στην ίδια βαθμίδα της κλίμακος των άγαθών τήν υγεία και τήν ισχύ⁴⁹, άποδεχόμενος τήν ιδιοκτησία⁵⁰, θεσμοθετώντας τό δίκαιο του πολέμου και κη-ρύσσοντας τήν ήπια συμπεριφορά του νικητή άπέναντι του ήττημένου⁵¹, συγκροτούσε ήθική πού ίκανοποιούσε και συγχρόνως επηρέαζε εκεί-νον τόν Ρωμαίο ευγενή, ό όποιος κατέφασκε μέν τήν κατακτητική και επεκτατική πολιτική της Ρώμης, κατείχετο όμως παράλληλα από άνθρω-πιστικές αντίληψεις⁵². Κατά τόν Παναίτιο, ό Άρατος της Σικυώνος υπήρξε σπουδαίος και ιδεώδης ήγέτης, διότι έθεσε τέλος στίς έσωτερι-κές έριδες της πατρίδος του μέ τόν δίκαιο δια-κανονισμό του προβλήματος των ιδιοκτησιών και τήν ίκανοποίηση των άντιμαχομένων παρατά-ξεων⁵³. Δέν είναι τυχαίο πού ό Κικέρων έμφαν-τικά θά τοποθετηθεί έναντίον της μεταρρυθμί-σεως του Γράκχου⁵⁴. Από τήν άλλη πλευρά, ό Βλόσσιος, έντονα επηρεασμένος από τήν δημο-

κρατική παράδοση της πατρίδος του, όπως αυτή εκφράστηκε κατά την διάρκεια του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου⁵⁵, προσπαθεί να εμφυσήσει στον Τιβέριο πολιτικό φρόνημα πρόσφορο να πραγματοποιήσει κάπως το όραμα του Ζήνωνος και να διαπλάσει την κοινωνία σύμφωνα με τις δοξασίες του ιδρυτού της Στοάς, προσαρμοσμένες, όμως, στην ρωμαϊκή πραγματικότητα. Όπως διατυπώνονται από τον Πλούταρχο: «κοινός ἦκειν θεόθεν ἀρμοστής και διαλλακτής τῶν ὄλων νομίζων, [...] εἰς τὸ συνενεγκῶν τὰ πανταχόθεν, ὥσπερ ἐν κρατῆρι φιλοτησίῳ μειξας τοὺς βίους και τὰ ἦθη και τοὺς γάμους και τὰς διαίτας, πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην προσέταξεν ἡγεῖσθαι πάντας, ἀκρόπολιν δὲ και φρουρὰν τὴν Ῥώμην (τὸ στρατόπεδον στήν ἀρχικὴ διατύπωση), συγγενεῖς δὲ τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλοφύλους δὲ τοὺς πονηροὺς; τὸ δὲ Ῥωμαϊκὸν (Ἑλληνικὸν στήν ἀρχικὴ διατύπωση) και βαρβαρικὸν μὴ χλαμῦδι μηδὲ πέλτη μηδ' ἀκινάκη μηδὲ κἀνδύϊ διορίζειν, ἀλλὰ τὸ μὲν Ῥωμαϊκὸν (Ἑλληνικὸν στήν ἀρχικὴ διατύπωση) ἀρετὴ τὸ δὲ βαρβαρικὸν κακία τεκμαίρεσθαι· κοινὰς δ' ἐσθῆτας ἡγεῖσθαι και τραπέζας και γάμους και διαίτας, δι' αἵματος και τέκνων ἀνακεραυνυμένους»⁵⁶. Γιὰ νὰ λάβει σάρκα και ὄσπ'α τὸ ὄραμα τοῦ Ζήνωνος, «ἐνὸς βίου και κόσμου ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῶ συντρεφομένης»⁵⁷, ἔπρεπε ἡ Ῥώμη νὰ ὑποτάξει τὴν οἰκουμένη. Τοῦτο εἶχε ἐπιτελεσθεῖ. Γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ, ὁμως, τὸ σχέδιο, ἔπρεπε νὰ ἀναφανεῖ στήν Ῥώμη ἕνας «νέος, σῶφρων, εὐμαθής, μνήμων, ἀνδρείος, μεγαλοπρεπής»⁵⁸. Τὰ χαρακτηριστικά αὐτά γνωρίσματα τὰ ἀνεκάλυψε ὁ Βλόσσιος στό πρόσωπο τοῦ Τιβερίου Γράκχου. Ὡς δήμαρχος τῆς Ῥώμης ὁ Τιβέριος Γράκχος, ἐκπροσωπεῖ τὴν πλειοψηφία τοῦ λαοῦ, τοῦ ὁποῦ ἡ ἀγάπη και ἡ προσδοκία τὸν καλεῖ στήν δημοτικὴ ἀρχή. Ὁ δήμαρχος εἶναι «ἱερός και ἄσυλος», «ἐὰν δὲ καταλύη τὸν δῆμον, οὐ δήμαρχος ἐστί», διατείνεται ὁ Τιβέριος⁵⁹.

Ὁ Βλόσσιος ἀναγνωρίζει στό πρόσωπο τοῦ Τιβερίου — ὅπως παλαιότερα ὁ Σφαῖρος ὁ Βορυσθενίτης⁶⁰ στό πρόσωπο τοῦ Σπαρτιάτη βασιλέα Κλεομένους Γ' (βασ. 235-229)⁶¹ — τὸν ἔξοχα προικισμένο πολιτικό. Τό θεωρεῖ ὡς τὸν ἄξιο νὰ ἐνώσει τὴν Ἰταλία, νὰ ἐξαλείψει τίς διαφορές πού χωρίζουν τοὺς ἀνθρώπους «ἐνιδρύων καθ' ὅλην τὴν οἰκουμένην ρωμαϊκὰς ἀποικίας, ἀναγράφων εἰς τὴν πολιτείαν τοὺς ἰταλιώτας συμμάχους, τέμνων κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις μεγάλας ὁδοὺς διευκολυνούσας τὴν τῶν ἀνθρώπων κοινωνίαν και ἐπιμιξίαν»⁶².

5.3. Δυσκολίες γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Τιβερίου Γράκχου

Στὴν σύνταξη τοῦ νόμου συνέβαλαν ὁ ἀρχιερεὺς Λικίνιος Κράσος, ὁ Μούκιος Σκαιβόλας, ὑπατος τὸν χρόνο τῆς δημαρχίας τοῦ Γράκχου και πιθανότατα βοηθός του στήν σύνταξη του και ὁ Ἄππιος Κλαύδιος, «ὁ κηδεστὴς τοῦ Τιβερίου»⁶³.

Ἄν ὁ Τιβέριος εἶχε ἀκολουθήσει τὴν καθιερωμένη μέθοδο ὑποβολῆς τῶν νομοσχεδίων στήν Σύγκλητο, πρὶν προταθοῦν στήν Λαϊκὴ Συνέλευση, εἶναι πολὺ πιθανόν τὰ ἀγροτικά μέτρα του νὰ μὴν ἀπορρίπτονταν ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς. Δέν ὑπάρχει τίποτε νὰ θεβαιώνει ὅτι ἡ Σύγκλητος ἦταν προκατειλημμένη ἐναντίον του και ὅπωςδήποτε μόνον ἡ Σύγκλητος ἦταν ἀρμόδια νὰ συζητήσῃ και τροποποιήσῃ τὸ νομοσχέδιο. Τό γεγονός ὅτι ὁ Τιβέριος ἀγνόησε τὴν Σύγκλητο, και στηρίχθηκε στήν λαϊκὴ ἐτυμηγορία και βούληση, τὸν ἐξομοιώνει κάπως μέ τὸν Κλεομένη, ὁ ὁποῖος ἀπαλλάχθηκε ἀπὸ τοὺς Ἐφόρους γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ σχέδια του. Αὐτό ὑποδηλώνει ἐπίδραση τοῦ Βλοσίου.

Ἡ ἀντίδραση τῆς Συγκλήτου ἦταν ἀναμενόμενη. Ὄταν τὸ νομοσχέδιο τοῦ Τιβερίου ἐπρόκειτο νὰ ἀναγνωσθεῖ στήν Λαϊκὴ Συνέλευση, ὁ συνδήμαρχος Μάρκος Ὀκτάβιος ἄσκησε τὸ veto του⁶⁴. Ὁ Τιβέριος, ὁμως, πολὺ ἀπέειχε ἀπὸ τοῦ νὰ παραδεχθεῖ αὐτὴν τὴν ἀπόρριψη τῆς προτάσεώς του και προετοιμάσθηκε γιὰ μιὰ ἀναμέτρηση ἰσχύος μέ τὴν Σύγκλητο. Εἶναι γεγονός, ὅτι κατόπιν ἐπιμονῆς τῶν ψυχραιμοτέρων, ὅπως ἦταν ὁ «Μάλλιος και ὁ Φούβλιος, ἀνδρες ὑπατικοί»⁶⁵, δέχθηκε νὰ συζητήσῃ τὴν κατάσταση μέ τὴ Σύγκλητο. Ἀλλὰ τὰ πνεύματα εἶχαν τόσο πολὺ ἐξαφθεῖ⁶⁶, ὥστε τὸ μόνον πού ἀπέφερε ἡ συζήτηση ἦταν νὰ ἐξωθήσῃ περαιτέρω τὰ πράγματα. Ὁ Τιβέριος συγκάλεσε τότε τὴν Φυλετικὴ Συνέλευση, πέτυχε τὴν παύση τοῦ Ὀκταβίου⁶⁷ και, ἔχοντας τὴν ὑποστήριξη ὄλων τῶν ἀκτημόνων, μποροῦσε πλέον νὰ χρησιμοποιοῖ τίς ψήφους τους γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση κάθε ἀντιδράσεως. Χωρὶς ἄλλη διαμαρτυρία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Συγκλήτου, ὁ Ὀκτάβιος ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἕναν περισσότερο ὑπάκουο δήμαρχο⁶⁸ και τὸ ἀγροτικό νομοσχέδιο ἐγίνε νόμος: «Πρὸς τοῦτο παροξυνθεὶς ὁ Τιβέριος τὸν μὲν φιλόανθρωπον ἐπανείλετο νόμον, τὸν δὲ ἠδῖω τε τοῖς πολλοῖς και σφοδρότερον ἐπὶ τοὺς ἀδικοῦντας εἰσέφερον ἤδη, κελεύων ἐξίστασθαι τῆς χώρας ἢν ἐκέκτηντο παρὰ τοὺς προτέρους νόμους»⁶⁹. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ, ἀποτελεσματικότητά στό μέτρο, συστήθηκε τριμελὴς ἐπιτροπή, ἐπιφορ-

τισμένη για την «διάκριση και διανομή», αποτελούμενη από τον ίδιο τον Τιβέριο, τον Κλαύδιο Ἄππιο και τον αδελφό του Τιβερίου, Γάιο, ο οποίος, όμως, απουσίαζε, διότι ήταν στην εκστρατεία του Σκιπίωνος στην Νομαντία⁷⁰.

Ἡ αντίδραση της Συγκλήτου ήταν συνεχής. Ἡ ἐπιτροπή είχε ἀρχίσει τό ἔργο της, καθορίζοντας τούς κλήρους στίς διάφορες περιοχές της Ἰταλίας. Ἡ πρόβδος τῶν ἐργασιῶν συνάγεται ἀπό τήν ἐκφραση τοῦ Πλουτάρχου — «τοῦ Τιβερίου τήν αὐξήσιν» — καί αὐτός ἦταν ὁ λόγος πού οἱ Συγκλητικοί, «φοβούμενοι», «ἐν τῇ βουλῇ προεπηλάκιζον αὐτόν» καί δυσχέραιναν τό ἔργο του. Εἰδικώτερα, σέ αἴτημά του νά τοῦ παραχωρηθεῖ «ἐκ δημοσίου σκηνή» γιά τήν διανομή τῆς χώρας, αὐτοί καθόρισαν ὡς «ἀνάλωμα» «εις ἐκάστην ἡμέραν ἐννέα ὄβολους». Τοῦτο ὑπῆρξε πρόταση τοῦ Ποπλίου Νασικᾶ, ὁ ὁποῖος ἦταν δυσαρνηστέμενος μέ τήν ἐκβασή τῆς μεταρρυθμίσεως, γιάτί «πλείστην ἐκέκτητο χώραν»⁷¹. Αὐτό θεωρήθηκε πλήγμα γιά τόν Τιβέριο, τοῦ ὁποῖου ἡ θητεία ἔληγε καί σύμφωνα μέ πατροπαράδοτο, ἄγραφο, ἀπαράβατο νόμο δέν μπορούσε νά διεκδικήσει τήν δημαρχία, ἄν δέν παρέλθουν δέκα ἔτη⁷².

Τήν ἐποχή πού ὁ Τιβέριος ἀδυνατεῖ νά βρεῖ τούς σχετικούς πόρους, ὥστε νά χρηματοδοτήσει τό μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα καί βρίσκεται σέ ἀδιέξοδο, φθάνει στήν Ρώμη ὁ Εὐδῆμος ἀπό τήν Πέργαμο, μέ τήν πληροφορία ὅτι ὁ Βασιλέας τῆς Περγάμου Ἄτταλος Γ΄ ὁ Φιλομήτωρ ἔχει ἀποβιώσει καί ὀρίζει μέ διαθήκη του ὡς κληρονόμο τοῦ βασιλείου τῆς Περγάμου τόν ρωμαϊκό λαό⁷³.

5.4. Ἡ διαθήκη τοῦ Ἄτταλου Γ΄ τῆς Περγάμου καί ἡ ἐπίδρασή της στήν μεταρρυθμίση τοῦ Τιβερίου Γράκχου

Γιός τοῦ Εὐμένους καί τῆς Στρατονίκης⁷⁴, ὁ Ἄτταλος ὁ Γ΄ γεννήθηκε τό 162 π.Χ.⁷⁵. Διετέλεσε βασιλέας τῆς Περγάμου μόνον γιά πέντε χρόνια, (138-133 π.Χ.)⁷⁶, διαδεχόμενος τόν θεῖο του Ἄτταλο Β΄ καί ἀκολούθησε τήν φιλορωμαϊκή πολιτική τῶν προκατόχων του⁷⁷. Χαρακτηρίστηκε ὡς μιά ἀπό τίς πλέον «παράξενες καί αἰνιγματικές προσωπικότητες στήν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ»⁷⁸ καί ὀφείλει πραγματικά τήν ὑστεροφημία του στήν πρωτότυπη διαθήκη πού ἄφησε πεθαίνοντας: καθιστοῦσε κληρονόμο τοῦ βασιλείου τῆς Περγάμου καί τῶν ἀπεράντων θησαυρῶν τῆς δυναστείας του τόν «δήμον» τῶν Ρωμαίων. Εἶναι παράλληλα ἀποκαλυπτικό, ὅσο καί ἄν φαίνεται παράξενο, ὅτι ἡ διαθήκη τοῦ Ἄττα-

λου Γ΄ θά ἀποτελέσει τό πρότυπο γιά τήν σύνταξη παρομοίων διαθηκῶν καί ἀπό ἄλλους βασιλεῖς τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων: Ὁ Νικομήδης Δ΄ τῆς Βιθυνίας⁷⁹, ὁ Πτολεμαῖος Ἀπίων τῆς Κυρήνης καί ὁ Ἀλέξανδρος Β΄ τῆς Αἰγύπτου ἀφήνουν τά βασιλεία τους στούς Ρωμαίους⁸⁰. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς⁸¹ ἀναφέρονται στήν διαθήκη, χωρίς νά ἀναλύουν τούς ὅρους της. Ἦδη δέ ἀπό τήν Ἀρχαιότητα διευτυπώθησαν ἀμφιβολίες γιά τήν γνησιότητα τῆς διαθήκης⁸². Ἡ ἀνακάλυψη, ὅμως, τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Περγάμου⁸³, ὅπου διασώζεται ἡ διαθήκη, ἐπιβεβαίωσε τήν παράδοση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων⁸⁴.

Σύμφωνα μέ τό κείμενο τῆς διαθήκης «ἔδοξεν τῶι/ δῆμωι, γνώμη στρατη[γῶν] ἐπε[ὶ] βασιλεὺς Ἄτταλος/Φιλομήτωρ καί Εὐεργέτη[ς] μεθισ[τά]μενος ἐξ ἀν[θρώπων] ἀπολέλοιπεν τῆ[μ] πατρι[δ]α ἡμῶν ἐλευθέραν,/προσορίσας αὐτῆι καί πολε[ιτικῆν]⁸⁵ χώραν ἦν ἔκριν[εν]/ δεῖ δέ ἐπικυρωθῆναι τήν διαθή[κην] ὑπὸ Ῥωμαίων, [ἀναγκαῖ]/όν τέ ἐστιν ἔνεκα τῆς κοινῆς ἀσ[φ]αλείας καί τ[ᾶ] ὑποτετα[γ]μένα γένη ἐμτέχειν τῆς πολιτε[ῖ]α[ς] διὰ τὸ ἀπα[σαν] εὐ[νοια]μ προσενηγέχθαι πρὸς τὸν δῆμον· ἀγαθῆ[ι] τύχηι, δεδὸ[σ]χθαι τῶι δῆμωι...»⁸⁶.

Τό κείμενο τῆς διαθήκης τοῦ Ἄτταλου παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί ἀπαιτεῖται προσοχή γιά τήν ἐξαγωγή ὁποιαδήποτε συμπερασμάτων.

Πρῶτον, ὁ Ἄτταλος κηρύσσει τήν Πέργαμο καί ὅλες τίς περιοχές πού ἔχει ὑποτάξει ὡς ἐλεύθερες: «ἀπολέλοιπεν τῆ[μ] πατρι[δ]α ἡμῶν ἐλευθέραν, /προσορίσας αὐτήν καί πολε[ιτικῆν] χώραν ἦν ἔκριν[εν,]/». Μέ τόν τρόπο αὐτό θέλει νά δηλώσει ὅτι οἱ Ρωμαῖοι κληρονόμοι θά σεβασθοῦν τήν αὐτονομία τοῦ βασιλείου του. Τό προνόμιο τῆς αὐτονομίας καί αὐτοδιαθέσεως δέν περιορίζεται μόνον στήν Πέργαμο καί στήν «χώραν» πού περιλαμβάνει, ἀλλά ἐπεκτείνεται καί σέ ὅλες τίς ἐλληνικές πόλεις πού βρίσκονται κάτω ἀπό τήν διοίκηση τῆς Περγάμου. Τοῦτο συνάγεται ἀπό τά γραφόμενα τοῦ Πλουτάρχου: «περὶ δέ τῶν πόλεων, ὅσαι τῆς Ἄτταλου Βασιλείας ἦσαν, οὐδέν ἔφη τῆ συγκλήτῳ βουλευέσθαι προσήκειν»⁸⁷. Μέ τόν ὅρο «πόλεων» δηλώνονται οἱ πόλεις πού βρίσκονται ὑπὸ τήν κυριαρχία τῆς Περγάμου⁸⁸. Περισσότερες πληροφορίες παρέχει ὁ Florus, ὁ ὁποῖος ρητᾶ ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἄτταλος Γ΄ διέθεσε στούς Ρωμαίους καί τήν ἀτομική του περιουσία, κινήτη καί ἀκίνητη⁸⁹. Ἔτσι νοεῖται ὅχι μόνον ἡ περιουσία τοῦ στέμματος καί ἡ ἰδιωτική περιουσία τοῦ βασιλέα (ἡ χώρα βασιλική), ἀλλά καί τό ἔδαφος τοῦ βασιλείου μέ ἐξαίρεση τίς ἐλεύθερες πόλεις. Ἡ ἀναφορά τοῦ

Ἀττάλου στήν αὐτονομία τῆς Περγάμου ἀρχικά, ἀλλά καί στίς ἄλλες πόλεις τοῦ βασιλείου στήν συνέχεια, θέλει νά δείξει ὅτι ὁ ἴδιος λαμβάνει προληπτικά μέτρα κατά τοῦ Ἀριστονίκου, καί τοῦ ἀφαιρεῖ τήν δυνατότητα νά διεκδικήσῃ τίς περιοχές αὐτές. Δέν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι οἱ περισσότερες ἀπό τίς πόλεις τῆς Περγάμου δέν ἀνεγνώρισαν ἔμπρακτα τόν Ἀριστόνικο ὡς νόμιμο διάδοχο τοῦ θρόνου καί βασιλέα, καί οὔτε προσέτρεξαν στό κίνημά του, ἀλλά προέβαλαν ἀντίσταση⁹⁰.

Δεύτερον, πρέπει κατά τήν ἀποψή μας νά προσεχθεῖ ὁ σαφής ὑπαινιγμός ὅτι ἡ διαθήκη θά ἰσχύσει, μόλις ἐπικυρωθεῖ ἀπό τούς Ρωμαίους: «δεῖ δέ ἐπικυρωθῆναι τήν διαθήκην ὑπὸ Ρωμαίων». Τοῦτο δηλώνει ὅτι ἡ διαθήκη θά ἔμενε γιά ἕνα χρονικό διάστημα μετέωρη, ἀνεκτέλεστη: ὥσπου οἱ Ρωμαῖοι νά τήν ἀποδεχθοῦν. Γιά τόν λόγο αὐτό ἀποστέλλεται ὁ Εὐδήμος, ἔμπιστος τοῦ βασιλέα, μέ τό κείμενο τῆς διαθήκης στήν Ρώμη: «Εὐδήμος ὁ Περγαμηνός ἀνήνεγκε διαθήκην»⁹¹. Ὁ Εὐδήμος μεταβαίνει στόν Τιβέριο Γράκχο. Ἡ παλαιότερη γνώμη⁹² ὅτι ὁ Τ. Γράκχος δολοφονήθηκε πρὶν ἀπό τόν θάνατο τοῦ Ἀττάλου Γ' δέν εὐσταθεῖ πλέον⁹³. Ὁ Ἄτταλος ἀποβιώνει τήν ἀνοιξη τοῦ 133 π.Χ. καί δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Εὐδήμος ἔρχεται ἀπ' εὐθείας νά συναντήσῃ τόν Τ. Γράκχο. Ἡ ἐπίσκεψη δέ τοῦ Εὐδήμου στό σπίτι τοῦ Τιβερίου δέν εἶναι τυχαία. Ἀποτελεῖ ἀνανέωση τῆς παλαιᾶς φιλίας τῆς οἰκογενείας τῶν Γράκχων πρὸς τόν Ἄτταλο. Ὅταν ὁ Ἄτταλος, ὡς διάδοχος τοῦ θρόνου, ἐπισκέφθηκε τήν Ρώμη (152 π.Χ.) μέ σκοπό «τάς πατρικάς ἀνανεώσασθαι φιλίας καί ξενίας»⁹⁴, ὅπως γράφει ὁ Πολύβιος, κατέλυσε στήν οἰκία τῶν Γράκχων.

Τρίτον, ἕνα θέμα πού χρήζει προσοχῆς ἔχει σχέση μέ τόν πραγματικό κληρονόμο τῆς διαθήκης: Ὁ δῆμος ἢ ἡ Σύγκλητος; Καί τοῦτο γιατί μπορεῖ μέν νά ἀναφέρεται ὁ δῆμος τῶν Ρωμαίων ὡς κληρονόμος τοῦ Ἀττάλου, ὅμως ἡ Σύγκλητος ἦταν ἐκείνη πού εἶχε τήν διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν καί τήν διαχείριση τῶν οικονομικῶν. Κανείς δέν ἦταν σέ θέση νά ἀρνηθεῖ τόν ρόλο αὐτό στήν Σύγκλητο καί νά τήν ὑποκαταστήσῃ, τυπικά ὡς ἐκτελεστής, ἀλλά οὐσιαστικά ὡς κύριος δικαιούχος στήν κληρονομιά⁹⁵.

5.5. Ἡ ἀποδοχή τῆς διαθήκης ἀπό τόν Τιβέριο καί ἡ τραγική κατάληξη τῆς μεταρρυθμίσεως

Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀττάλου καί ἡ γνωστοποίησή τοῦ περιεχομένου τῆς φθάνει σέ μιά στιγμή κρίσιμη γιά τό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα τοῦ

Τιβερίου Γράκχου. Ἡ συγκυρία ἀπό τόν θάνατο τοῦ Ἀττάλου καί τήν διαθήκη εἶναι εὐνοϊκή γιά τόν Τιβέριο. Ὁ ἴδιος πίστευε, ὅτι θά τόν ἐβγαίξει ἀπό τό ἀδιέξοδο. Πρῶτος στήν Ρώμη μαθαίνει γιά τό περιεχόμενό τῆς⁹⁶. Τό ἐκμεταλλεύεται καιρῶν καί εἰσάγει νόμο στήν Ἐκκλησία τῶν φυλῶν, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὀρίζει νά διανεμηθοῦν οἱ θησαυροί τοῦ Ἀττάλου στούς νέους κληρούχους τῆς δημοσίας γῆς, ὥστε ν' ἀποκτήσουν ἔτσι τό ἀπαραίτητο κεφάλαιο γιά τήν συγκρότηση μιᾶς γεωργικῆς ἐπιχειρήσεως: «εὐθύς ὁ Τιβέριος δημαγωγῶν εἰσήνεγκε νόμον ὅπως τά βασιλικά χρήματα κομισθέντα τοῖς τήν χώραν διαλαγχάνουσι τῶν πολιτῶν ὑπάρχοι πρὸς κατασκευὴν καί γεωργίας ἀφορμήν»⁹⁷. Στήν συνέχεια καθόρισε, ὅτι γιά τίς πόλεις πού ὄριζε ἡ διαθήκη ἢ Σύγκλητος δέν εἶχε κανένα δικαίωμα νά διασκεφθεῖ, ἀλλά θά φέρεται αὐτός εἰδική εἰσήγηση στόν δῆμο: «περὶ δέ τῶν πόλεων, ὅσαι τῆς Ἀττάλου βασιλείας ἦσαν, οὐδέν ἔφη τῇ συγκλήτῳ βουλευέσθαι προσήκειν, ἀλλὰ τῷ δήμῳ γνώμην αὐτός προθήσειν»⁹⁸.

Οἱ ἀποφάσεις καί οἱ πράξεις αὐτές τοῦ Τιβερίου Γράκχου ἔμελλαν νά συμβάλλουν στήν ὀριστική ἀποτυχία τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ του προγράμματος καί στήν οἰκτρὴ δολοφονία τοῦ ἴδιου, ἀλλά καί τῶν συνεργατῶν του. Ἡ πρόταση νόμου γιά τήν χρηματοδότηση τῶν νέων κληρούχων πρὸς συγκρότηση μιᾶς γεωργικῆς ἐπιχειρήσεως, ἔτσι ὥστε αὐτοδύναμα νά ἐργάζονται, συνδυάζεται καί μέ τήν ἀποστολή τῶν κληρούχων αὐτῶν στά νέα ἐδάφη πού κληρονομεῖ ἡ Ρώμη. Μέ τόν τρόπο αὐτό δίνεται ἡ καλύτερη εὐκαιρία στόν Τιβέριο γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ προγράμματός του. Βέβαια, ἐδῶ δημιουργεῖται πρόβλημα, διότι τέτοιου εἶδους ἀποφάσεις λαμβάνει μόνον ἡ Σύγκλητος. Περαιτέρω, ἡ δεύτερη ἀπαίτησή του ἢ Σύγκλητος νά μὴν διασκεφθεῖ γιά τήν τύχη τῶν πόλεων τοῦ βασιλείου τοῦ Ἀττάλου, ἀλλά ὁ ἴδιος νά ὑποβάλλει σχετικὴ εἰσήγηση, δημιουργεῖ δύο ἠθικῆς τάξεως προβλήματα. Πρῶτον, ἀπαγορεύει στήν Σύγκλητο νά ἀποφασίσῃ γιά θέματα τῆς ἀρμοδιότητός της καί δεύτερον, καί κυριότερο κατά τήν ἀποψή μας, παραβιάζει τό πνεῦμα τῆς διαθήκης τοῦ Ἀττάλου: Οἱ πόλεις θά παρέμεναν αὐτόνομες, ὅπως φυσικά καί ἡ «πατρίδα ἡμῶν ἐλευθέρα». Οἱ πράξεις αὐτές τοῦ Τιβερίου δημιουργοῦν τήν ἀντίδραση τῆς Συγκλήτου⁹⁹, περισσότερο δέ ἡ δεύτερη ἀπόφασή του νά ἀφαιρέσει ἀπὸ τήν Σύγκλητο τό δικαίωμα νά ἀποφασίσῃ γιά τήν τύχη τῶν πόλεων τοῦ βασιλείου, ὅπως χαρακτηριστικά γράφει ὁ Πλούταρχος: «Ἐκ τούτου μάλιστα προσέκρουσε τῇ βουλῇ»¹⁰⁰. Τό γεγονός αὐτό ὑπῆρξε ἡ ἀπαρχή

νέων συγκρούσεων και προστριβών ανάμεσα στον Τιβέριο και την Σύγκλητο. Ο ίδιος προσπαθούσε «αὐθις ἄλλοις νόμοις ἀνελάμβανε τό πληθος»¹⁰¹. Σέ μία περίοδο ἀμφιταλαντεύθηκε γιά τήν συνέχιση τοῦ προγράμματός του, προφανῶς ἐπηρεασμένος ἀπό τόν οἰωνό πού συνάντησε, ἀλλά τόν παρεκίνησε ὁ Βλόσσιος νά συνεχίσει. Πραγματικά, ὁ οἰωνός πού ἔλαχε στόν Τιβέριο «καί τούς θρασυτάτους τῶν περι αὐτὸν ἐπέστησεν»¹⁰², ὅμως ὁ Βλόσσιος, πού ἦταν «παρών», τοῦ ἔδωσε θάρρος λέγοντας «αἰσχύνῃ καί κατήφειαν ἄν εἶναι πολλήν εἰ Τιβέριος, Γράγκχου μὲν υἱός, Ἀφρικανοῦ δὲ Σκηπίωνος θυγατριδούς, προστάτης δὲ τοῦ Ῥωμαίων δήμου, κώρακα δείσας οὐχ ὑπακούσειε τοῖς πολιταῖς καλοῦσι»¹⁰³.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Τιβερίου γιά ἐπανεκλογή του στό ἀξίωμα τοῦ δημάρχου ὀδήγησε σέ βίαιη σύγκρουση μέ τήν Σύγκλητο μέ ἀποτέλεσμα τήν δολοφονία του ἀπό τόν Νασικᾶ, τήν σύλληψη καί τήν ἐκτέλεση τοῦ ρήτορος Διοφάνους καί τήν σύλληψη καί τήν ἀνάκριση τοῦ στωϊκοῦ Βλοσσίου¹⁰³.

5.6. Ἡ συμβολή τοῦ Βλοσσίου ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἀνακρίσεως

Ἐχωριστό ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, ὅμως, ἡ ἀνάκριση τοῦ Βλοσσίου, γιατί ἀποδεικνύει, ὡς ἕναν βαθμό, τήν ἐπίδρασή του καί τήν στενή του σχέση μέ τόν Τιβέριο¹⁰⁴. Σέ ἐρώτηση τῶν ὑπᾶτων σχετικά μέ αὐτά πού ἔγιναν, ὁμολόγησε ὅτι «πεποιηθέντα πάντα Τιβερίου κελεύοντος». Σέ ἐπανειλημμένη ἐρώτηση τοῦ Νασικᾶ, ἄν τόν διέταζε ὁ Τιβέριος νά κάψει τό Καπιτώλιο, ἐκεῖνος τί θά ἔπραττε, ὁ Βλόσσιος ἀπήντησε: «Ἄλλ' ἐκεῖνον γε προστάσσοντος καμοὶ τοῦτο πράξει καλῶς εἶχεν· οὐ γὰρ ἄν Τιβέριος τοῦτο προσέταξεν, εἰ μὴ τῷ δήμῳ συνέφερον»¹⁰⁵. Ἡ ἀπάντηση αὐτή, πού παραδίδεται ἀπό τόν Πλούταρχο¹⁰⁶, τόν Κικέρωνα¹⁰⁷ καί τόν Valerius Maximus¹⁰⁸, δηλώνει ὅτι ὁ Βλόσσιος ὑπεστήριξε τά συμφέροντα «τοῦ δήμου», ἔπραξε ὅ,τιδήποτε «τῷ δήμῳ συνέφερον». Τοῦτο ἄλλωστε ἐπαληθεύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ Βλόσσιος, ὅταν κατόρθωσε νά ἀποδράσει «ῥητο πρὸς Ἀριστόνικον εἰς Ἀσίαν»¹⁰⁹, σέ μία στιγμή ὅπου τό κίνημα τοῦ διεκδικητοῦ τοῦ θρόνου τοῦ βασιλείου τῆς Περγάμου βρισκόταν σέ ἐξέλιξη. Ἡ διαπίστωση αὐτή πού ἐξάγεται ἀπό τόν διάλογο Νασικᾶ-Βλοσσίου θέλει νά ἀποδείξει δύο πράγματα. Πρῶτον, ὅτι ἡ στενή σχέση Βλοσσίου-Τιβερίου εἶναι σέ ὄλους γνωστή καί ἡ ἐπίδραση τοῦ πρώτου στήν πολιτική τοῦ δευτέρου εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό βέβαιη. Δεύτερον, καί πλέον

σημαντικό κατά τήν ἀποψή μας, καθίσταται προφανές ὅτι ὁ Βλόσσιος εἰσηγήθηκε φιλολαϊκά μέτρα. Σύμφωνα μέ μία ἀποψη¹¹⁰, πού εἶχε διατυπωθεῖ κατά τό παρελθόν, ὁ Διοφάνης ὁ Μυτιληναῖος, ὁ Βλόσσιος ὁ Κυμαῖος καί ἄλλοι φιλόσοφοι ἤλθαν στήν Ῥώμη μέ τήν φιλοσοφία τοῦ «ἐλληνικοῦ σοσιαλισμοῦ», τήν ὁποία προσπάθησε ὁ Τιβέριος νά πραγματοποιήσει¹¹¹.

5.7. Το κίνημα τοῦ Ἀριστονίκου στήν Πέργαμο

Ο Ἀριστόνικος, γεννημένος ἀπό τόν ἐφήμερο ἔρωτα τοῦ Εὐμένους Β' καί τῆς θυγατέρας ἐνός δούλου, πιθανώτατα κιθαριστή ἀπό τήν Ἔφεσο¹¹², διεκδίκησε τόν θρόνο τοῦ βασιλείου τῆς Περγάμου. Μέσα σέ σύντομο χρονικό διάστημα κατόρθωσε νά συσπειρώσει «ἕνα πρωτόφαντο στήν ἱστορία κοινό ἐλευθερωτικό καί δημιουργικό κίνημα τῶν ὡς τότε χωριστῶν καί συχνά ἀντίμαχων ἐπαναστατικῶν δυνάμεων, ὅπως οἱ δούλοι, οἱ ἀκτῆμονες, οἱ δουλοπάροικοι, οἱ ὑπόδουλες ἐθνότητες»¹¹³. Μ' αὐτούς προσπαθεῖ νά ἐδραιώσει τήν «Πολιτεία τοῦ Ἡλίου», τήν ἰδανική χωρίς ἰδιοκτησία καί διακρίσεις πανελεύθερη εὐδαιμονική πολιτεία.

Τήν πορεία τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἀριστονίκου, ἡ ὁποία κατά τόν Ἀππιανό¹¹⁴ ξέσπασε μέ τόν θάνατο τοῦ Τιβερίου Γράγκχου, δέν εἴμαστε σέ θέση νά παρακολουθήσουμε συστηματικά καί μέ ἀκρίβεια. Ἀπό τίς ἀποσπασματικές ὥστόσο πληροφορίες καί ἀπό τίς διάσπαρτες ἐπιγραφές τῶν μικρασιατικῶν πόλεων¹¹⁵, πού τιμοῦν τούς εὐεργέτες τους ἢ ἐορτάζουν τελικά τήν νίκη τῶν ρωμαϊκῶν ὀπλων, εἴμαστε σέ θέση νά περιγράψουμε τό κίνημα τοῦ Ἀριστονίκου.

Ἡ ἐξέγερση τοῦ Ἀριστονίκου κινεῖται σέ δύο φάσεις. Στήν πρώτη φάση ὁ ἴδιος ἐμφανίζεται ὡς διεκδικητής τοῦ θρόνου, ὡς Εὐμένης Γ', καί μέ τήν διακήρυξή του ὡς συνεχιστής τῆς δυναστείας τῶν Ἀτταλιδῶν¹¹⁶ δέν ἔχει ὡς ἀποδέκτες του δούλους καί δουλοπαροίκους τοῦ βασιλείου, ἀλλά ὄλους ἐκείνους πού οἰκονομικά μποροῦν νά τόν στηρίξουν καί νά χρηματοδοτήσουν τό κίνημά του. Κατά συνέπεια δέν ἔχει σκοπό νά ξεσηκώσει τούς δούλους.

Ἡ τακτική τοῦ Ἀριστονίκου ἦταν ἡ κατάληψη τῶν παραλιακῶν πόλεων τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τοῦ Αἰγαίου καί ὁ ἔλεγχος τῆς περιοχῆς. Στήν συνέχεια ἀποσκοποῦσε νά ἐλέγξει τό βασίλειο τῆς Περγάμου. Γιά τήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ναυπήγηση στόλου. Ἡ πρώτη πόλη πού κατελήφθη ἀπό τόν Ἀριστό-

νικο ἦταν «αἱ Λεῦκαι πολίχινιον, ὃ ἀπέσπασεν [...] μετὰ τὴν Ἀττάλου τοῦ Φιλομήτορος τελευτῆν», ὅπως γράφει ὁ Στράβων¹¹⁷. Ἡ πόλις αὐτὴ βρίσκεται στὴν βόρειο εἴσοδο τοῦ κόλπου τῆς Σμύρνης καί, ὅπως φαίνεται, ἦταν ἡ βάση τῶν στρατιωτικῶν τοῦ ἐπιχειρήσεων¹¹⁸. Ἡ γειτονικὴ πόλις τῆς Φωκαίας ἀκολούθησε τὸν Ἀριστόνικο¹¹⁹. Ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τίς σποραδικές καὶ δυστυχῶς ἀσυστηματοποίητες πληροφορίες πού διαθέτουμε, ὁ Ἀριστόνικος κατόρθωσε νὰ συγκροτήσει ἕναν ἰσχυρὸ στόλο, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐπέτρεπε νὰ διεξάγει πολεμικές ἐπιχειρήσεις. Ὁ Florus¹²⁰ ἀναφέρει ὅτι ἡ Μύνδος, ἡ Σάμος καὶ ὁ Κολοφῶν κατελήφθησαν ἀπὸ τὸν Ἀριστόνικο. Δέν ἀποκλείεται νὰ κατέλαβε καὶ τὴν Καρία¹²¹.

Οἱ ἐπιτυχίες αὐτές τοῦ Ἀριστονίκου δέν τοῦ ἀπέφεραν τὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα: τὴν συμπαθία τῶν ἐλευθέρων πόλεων¹²² τῆς Μικρασιατικῆς Ἀκτῆς. Καμμιά ἑλληνικὴ πόλις, μὲ ἐξαίρεση τὴν Φώκαια, δέν προσέτρεξε σέ βοήθεια του. Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀττάλου, πού ὀριζε ὅτι οἱ πόλεις θὰ παρέμεναν αὐτόνομες, δέν δημιουργοῦσε τὸ ἀπαραίτητο κλίμα καὶ δέν προδιέθετε γιὰ βοήθεια πρὸς τὸν Ἀριστόνικο. Ἄλλωστε ἡ προοπτικὴ μιᾶς ἐπεμβάσεως τῆς Ρώμης ἦταν δεδομένη. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτῆς τῆς αἰτίας θὰ πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν δῆλωση τοῦ Ἰουστίνου, ὅτι οἱ πόλεις «metu Romanorum tradere se ei (sc. Aristonico) nolebant»¹²³. Ἄλλωστε, ὅπως ἀναφέρει μὲ συντομία ὁ Στράβων¹²⁴, «εὐθύς αἶ τε πόλεις ἐπεμψαν πλῆθος» καὶ οἱ ἑλληνικές πόλεις, καθὼς καὶ τὰ γειτονικά βασίλεια τῆς Βιθυνίας καὶ Καππαδοκίας συνησπίσθησαν ἐναντίον του¹²⁵. Ἡ Σμύρνη ἀντιστάθηκε στὸν Ἀριστόνικο¹²⁶, ὁ ὁποῖος δέν κατόρθωσε νὰ τὴν καταλάβει. Ἡ Ἔφεσος, ἡ ὁποία βρίσκεται κοντὰ στὴν Σάμο καὶ στὸν Κολοφῶντα (τίς δύο πόλεις πού εἶχε καταλάβει ὁ Ἀριστόνικος), εὐρισκομένη σέ κίνδυνο, ναυπήγησε στόλο¹²⁷ καὶ σέ μιὰ καθοριστικὴ ναυμαχία στὴν Κυμαία¹²⁸, στὴν ἀκτὴ τῆς Αἰολίδος, κατεναυμάχησε τὸν στόλο τοῦ Ἀριστονίκου. Ἔτσι ὁ Ἀριστόνικος παραιτήθηκε ἀπὸ τίς διεκδικήσεις του στὴν Μικρασιατικὴ Ἀκτὴ καὶ προχώρησε σὲ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, γιὰ νὰ βρεῖ ὑποστηρικτές: «εἰς δὲ τὴν μεσόγαιαν ἀνίων ἤθροισε διὰ ταχέων πλῆθος ἀπόρων τε ἀνθρώπων καὶ δούλων ἐπ' ἐλευθερίᾳ κατακεκλημένων»¹²⁹. Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Στράβωνος δηλώνει ὅτι ὁ Ἀριστόνικος προσπαθεῖ νὰ συσπειρώσει καὶ τοὺς δούλους καὶ ἀπὸ ἐδῶ ξεκινᾷ καὶ ἡ δευτέρη φάση τοῦ κινήματός του.

Οἱ ἐξελίξεις αὐτές στὴν Μικρὰ Ἀσία βρῆκαν τὴν Ρώμη ἀπασχολημένη μὲ τὸν ἰσπανικὸ πόλε-

μο (κατὰ τὰ τέλη τοῦ θέρους τοῦ 133 π.Χ. καταλαμβάνεται ἡ Νουμαντία¹³⁰), μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ Τιβερίου Γράκχου καὶ τὴν ἐξέγερση τῶν δούλων στὴν Σικελία. Ὅπωςδήποτε ἡ Ρωμαϊκὴ Σύγκλητος θὰ ἔλαβε γνώση τῶν γεγονότων καὶ τῶν ἐξελίξεων τοῦ Ἀριστονίκου ὡς διεκδικητοῦ τοῦ θρόνου¹³¹, πιστεύοντας ὅτι οἱ δυνάμεις τῶν γειτονικῶν βασιλείων θὰ ἦταν σέ θέση νὰ καταπνίξουν τὴν ἐπανάσταση καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο κινητοποιήθηκε μὲ καθυστέρηση. Στὰ τέλη τοῦ 133 ἢ τὸ ἀργότερο στίς ἀρχές τοῦ 132 π.Χ.¹³², μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἀποτυχία τοῦ Τιβερίου Γράκχου, ἡ Σύγκλητος ἀπέστειλε πενταμελὴ ἀντιπροσωπεΐα¹³³ στὴν Πέργαμο γιὰ νὰ διερευνήσει τὴν κατάσταση σχετικὰ μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς διαθήκης τοῦ Ἀττάλου. Τῆς ἀποστολῆς ἠγεῖτο ὁ Π. Κορνήλιος Νασικᾶς¹³⁴, ἀνιψιὸς τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ κύριος φορέας τῆς ἀντιπολιτεύσεως κατὰ τοῦ Τιβερίου Γράκχου, τὸν ὁποῖο δολοφόνησε τὸ 133 π.Χ.¹³⁵. Ὁ ἴδιος, λησμονημένος ἀπὸ τοὺς φίλους του στὴν Ρώμη καὶ ἀπομονωμένος ἀπὸ τὴν Σύγκλητο, ἀδιαφόρησε καὶ ἔζησε ἕναν χρόνο στὴν Πέργαμο, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν πατρίδα του¹³⁶. Ὁ χρόνος πού ἔζησε στὴν Πέργαμο ἦταν καὶ ὁ τελευταῖος τῆς ζωῆς του¹³⁷.

Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ πού ἡ Ρώμη δέν ἐλάμβανε δραστικὰ μέτρα κατὰ τοῦ Ἀριστονίκου¹³⁸, τὸ κίνημα ἀποκοτοῦσε ἀπήχηση. Θυάτειρα, Ἀπολλωνία καὶ Στρατονίκεια ἦσαν οἱ πόλεις πού κατελάμβανε καὶ τοῦτο τοῦ ἔδωσε τὴν δυνατότητα νὰ συγκεντρώσει τοὺς ἀπόρους καὶ δούλους, στοὺς ὁποίους ὑποσχέθηκε ἐλευθερία καὶ τοὺς ὀνόμασε Ἡλιουπολίτες¹³⁹. Τελικῶς, μετὰ ἀπὸ μιὰ ἀνεπιτυχή ἐκστρατεία τοῦ Π. Λικινίου Κράσσου¹⁴⁰, πού ἔληξε μὲ τὸν θάνατό του, τὸ κίνημα τοῦ Ἀριστονίκου κατεστάλη στὰ τέλη τοῦ 130 π.Χ. ἀπὸ τὸν Μάρκο Περπέρινα¹⁴¹. Ἐνῶ αὐτὸς ἐτοιμαζόταν νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ρώμη, ἀσχολούμενος μὲ τὴν συλλογὴ τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀτταλιδῶν, «νόσος» τὸν «διέφθειρε» στὴν Πέργαμο¹⁴². Οἱ τελευταῖοι πυρῆνες τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἀριστονίκου θὰ κατατροπωθοῦν ἀπὸ τὸν διάδοχό του Μάνιο Ἀκύλλιο, ὁ ὁποῖος θὰ παραμείνει γιὰ τρία χρόνια στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ θὰ ὀργανώσει τὴν ἐπαρχία¹⁴³.

5.8. Ἡ παρουσία τοῦ Βλοσσίου στὴν Πέργαμο

Δύο καίρια ἐρωτήματα γεννοῦνται μὲ τὸ κίνημα τοῦ Ἀριστονίκου. Πρῶτον, ἡ ὀνομασία τῶν ἐξεγερμένων ἀπόρων καὶ δούλων σέ Ἡλιοπολίτες

προκάλεσε μιά σχετική συζήτηση γύρω από τους στόχους που έπεδίωκε. Δεύτερον, η παρουσία του στωϊκού Βλοσσίου και η οποιαδήποτε συμβολή του ως συμβούλου, αντίστοιχου με εκείνου στον Τιβέριο Γράκχο.

Οι χωριστές και αντίμαχες επαναστατικές δυνάμεις συνασπίστησαν υπό τον Ἀριστόνικο για την ἐδραίωση της «Πολιτείας του Ἡλίου». Ἡ ἐπίκληση του Θεοῦ Ἡλίου δίνει ἕναν μεταφυσικό χαρακτήρα στο κίνημα του Ἀριστονίκου. Οἱ δοῦλοι, χωρίς νά ἔχουν ἄλλο πρότυπο, ἀποπειρῶνται τήν καταστροφή τῆς καθεστηκυίας τάξεως καί ἀντλοῦν πολιτειακά πρότυπα ἀπό πρώιμες οὐτοπίες θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, οἱ ὁποῖες εἶναι διαδεδομένες ἀνάμεσα στά κατώτερα στρώματα κατὰ τούς ἑλληνιστικούς χρόνους. Ὁ Ἀριστόνικος γίνεται Ἡλιος καί εὐαγγελίζεται ἕναν νέο τρόπο ρυθμίσεως τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων, χωρίς ἀτομική ἰδιοκτησία, κοινωνικές ἀνισότητες καί μέ χαρακτηριστικό γνώρισμα τήν ὁμόνοια ἀνάμεσα στους κατοίκους. Ἡ συμπεριφορά αὐτή τοῦ Ἀριστονίκου ὑπενθυμίζει τούς ἡλιακούς ἡγεμόνες τῆς Ἀνατολῆς¹⁴⁴ ἢ τόν προστάτη τῶν ρωμαϊκῶν πεπωμένων Ἀπόλλωνα, ὁ ὁποῖος ἀπό τόν τρίτο αἰῶνα μεταμορφώνεται σέ Sol Invictus¹⁴⁵. Ἄς μήν λησμονοῦμε ὅτι τό κέντρο τῆς πολιτικῆς ζωῆς στήν πόλη τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος¹⁴⁶ εἶναι ὁ ναός τοῦ Ἀπόλλωνος - Ἡλίου, ὅπου διαμένουν ὡς ἱερεῖς τοῦ Θεοῦ οἱ τρεῖς ἐλεγκτές τῆς πόλεως¹⁴⁷. Κατά συνέπεια, ἡ ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ Ἡλίου ἀπό τόν Ἀριστόνικο δέν ἀποτελεῖ δική του πρωτοτυπία. Διάχυτη εἶναι ἡ παρουσία του στίς ἀνατολικές θρησκείες¹⁴⁸. Εὐστοχα θά σημειώσει ὁ W.W. Tarn γιά τόν συμβολισμό τοῦ Ἡλίου σέ τέσσερις διαδοχικούς αἰῶνες: «Alexander in the fourth century had dreamt of it, Iambulus in the third had shown how it might be achieved, Aristonicus in the second had tried to put it into practice and prevented by Rome; and now in the first century Cleopatra, after defeating Rome, was carry it through»¹⁴⁹.

Ἡ παρουσία τοῦ Βλοσσίου στό πλευρό τοῦ Ἀριστονίκου δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τυχαία. Ὁ Μᾶρκος Ρενιέρης προσπαθεῖ νά ἀναπλάσει τό κλίμα τῆς ἐποχῆς καί τούς λόγους τῆς φυγῆς καί ἐγκαταστάσεως τοῦ Βλοσσίου στήν Πέργαμο. «Μετά σπανίας ἀληθῶς ὄξυνοῖας συγκρίνων καί ἐξετάζων», ἀναφέρει ὁ σύγχρονός του Καθηγητής τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας Εὐθύμιος Καστόρχης, «πιθανοποιεῖ τοσοῦτον τό τῆς ὑποθέσεως συμπέρασμα, ὥστε ὁ ἀναγνώστης ἀρέσκειται ἐν ἐλλείψει βεβαιωτέρων λόγων ν' ἀποδεχθῆ τοῦτο ὡς

ἀληθές»¹⁵⁰. Ἀνευρίσκει ὁ Ρενιέρης ὅτι ὁ Βλόσσιος εὐρίσκετο σέ ἐπαφή μέ τόν «γραμματικόν» Κράτητα τόν Μαλλώτη, «οὐ φησι γενέσθαι μαθητῆς Παναίτιος»¹⁵¹, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε στήν γραμματική καί τήν κριτική τίς ἀρχές καί τήν μέθοδο τῆς Στοᾶς. Ἡ τοποθέτηση αὐτή δικαιολογεῖ τήν ἐγκατάσταση τοῦ Βλοσσίου στήν Πέργαμο¹⁵². Δέν ὑπάρχουν, ὅμως, γραπτές μαρτυρίες γιά νά τό ἀποδείξουν. Ὁ χαρακτηρισμός τῶν κατοίκων ὡς «Ἡλιοπολιτῶν» (ὑπῆρχε ἤδη τό ἔργο τοῦ Ἰαμβούλου Ἡλίου Πόλις, γιά τό περιεχόμενο τοῦ ὁποῖου μόνη καί μοναδική πηγῆ παραμένει τό ἔργο τοῦ Διοδώρου Σικελιώτου¹⁵³) ὁδήγησε ἀρκετούς συγγραφείς νά συμπεράνουν ὅτι ὁ Ἀριστόνικος ἐπηρεάσθηκε ἀπό τόν Ἰάμβουλο¹⁵⁴. Εἰδικότερα, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Βλόσσιος ὑπέδειξε στόν Ἀριστόνικο τό ἔργο καί τήν σκέψη τοῦ Ἰαμβούλου¹⁵⁵. Ὁφείλουμε, ὅμως, νά ἀναφέρουμε ὅτι δέν γνωρίζουμε σέ πιό βαθμό εἶχε προχωρήσει ἡ ἐξέγερση τοῦ Ἀριστονίκου, ὅταν ὁ Βλόσσιος διέφυγε στήν Μικρά Ἀσία. Περαιτέρω, δέν ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ ὀνομασία «Ἡλιοπολίται» ὀφείλεται στόν Βλόσσιο¹⁵⁶.

Ἡ ἐγκατάσταση τοῦ Βλοσσίου στήν Μικρά Ἀσία (γιά τήν δράση ἢ τήν διδασκαλία του ἐκεῖ δέν γνωρίζουμε τίποτε) συγκρινομένη μέ τήν δράση του στήν Ρώμη, μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ Στοά, διά τοῦ προσώπου του, προσπάθησε νά ἐμφυσήσει στους ἡγέτες μιά δημοκρατική πολιτική, στηριζομένη σέ μιά δίκαιη κατανομή τοῦ πλούτου. Τοῦτο ἄλλωστε εἶχε προσπαθήσει νά πράξει καί ὁ Σφαῖρος, ὡς σύμβουλος τοῦ Κλεομένου Γ'.

5.9. Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Γαῖου Γράκχου

Ἐνωτισμένος μέ τήν στωϊκή παράδοση τοῦ ἀδελφοῦ του Τιβερίου — καί ὑποκινούμενος ἐν ὕπνῳ ἀπ' αὐτόν, προχώρησε ὁ Γάϊος Γράκχος — ὁ ὁποῖος «πᾶσαν ἀρετῆς ἀπόδειξιν ἐδίδου καί πολλοῦ πάντων διέφερε τῶν νέων ἐν τοῖς πρὸς πολέμους ἀγῶσι καί ἐν τοῖς πρὸς τούς ὑπηκόους δικάσις καί ἐν τῇ πρὸς τόν στρατηγόν εὐνοία καί τιμῇ» καί εἶχε κατορθώσει «ἐν σωφροσύνῃ καί λιτότητι καί φιλοπονία» νά ὑπερτερῆ τῶν «πρεσβυτέρων» του¹⁵⁷. Γιά τούς πληθεῖους τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν («plebs rustica») εἰσηγεῖτο τήν συνέχιση τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως, ἡ ὁποία μάλιστα, σύμφωνα μέ τήν εἰσήγησή του, ἔπρεπε νά ἰσχύσει καί νά ἐπεκταθεῖ καί γιά ὑπερπόντιες ἐκτάσεις¹⁵⁸. Ὁ σχεδιασμός τῆς ἰδρύσεως μιᾶς ἐπαρχίας στό ἔδαφος τῆς Καρχηδόνας, «ἦν ὁ

Γάιος Ίουωνίαν, ὅπερ ἐστίν, Ἡραίαν, ὀνόμασε»¹⁵⁹, ἦταν μιά σκέψη πού ἀκούσθηκε τώρα γιά πρώτη φορά καί τήν ὁποία ἐμελλε νά ἐπαναφέρουν στό μέλλον μεγαλόπνοα ὁ Ίούλιος Καίσαρ καί ὁ Αὐγουστος¹⁶⁰. Στούς πληβείους τῆς πόλεως («plebs urbana») ἐγγυᾶτο ὁ Γάιος τήν ἱκανοποίηση τῶν βασικῶν τους ἀναγκῶν σέ σιτάρι. Ἡ τιμή τοῦ σίτου στήν Ρώμη ὑπέκειτο σέ ἀπότομες διακυμάνσεις καί τά χρόνια τῆς ὑπερπαραγωγῆς (τότε πού ἡ Σικελία καί ἡ Ἰσπανία διοχέτευαν τά πλεονάσματά τους στήν Ρώμη), τά ἀκολουθοῦσαν χρόνια ἀκρίβειας¹⁶¹. Στήν πρωτεύουσα δέν ὑπῆρχε τό ἀναγκαῖο ἀπόθεμα σίτου τό ὁποῖο θά συγκρατοῦσε τίς τιμές. Οἱ κερδοσκόποι, πού ἤλεγχαν τό ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν, ἦταν φυσικό νά ἐνδιαφέρονται μόνον γιά τά κέρδη τους καί ὄχι γιά τήν διατήρηση σταθερῶν τιμῶν¹⁶². Ὁ Γάιος, γιά νά ἐξυγιάνει τό ἐμπόριο τῶν δημητριακῶν, φρόντισε νά ἀγοράσει ἡ πολιτεία μεγάλες ποσότητες ἀπό τήν παραγωγή τῶν ἐπαρχιῶν, «ἐγράψε [...] κατασκευάζεσθαι σιτοβόλια»¹⁶³ καί «σιτηρέσιον ἔμμηνον ὀρίσας ἐκάστω τῶν δημοτῶν ἀπό τῶν κοινῶν χρημάτων»¹⁶⁴ ἕνα μέτρο πού ἂν καί ἦταν συνηθισμένο στούς Ἑλληνας (ἐφαρμοζόταν στήν Ἀθήνα ἀπό τόν πέμπτο αἰῶνα· στήν Αἴγυπτο δέ τῶν Πτολεμαίων ὑπῆρχε εἰδικός «ὑπουργός ἀγορανομίας»), στήν Ρώμη «οὐ πρότερον εἰωθὸς διαδίδοσθαι»¹⁶⁵. Τό σχέδιο τοῦ ἐπέβαλε καινούργιο, ἂν καί ὄχι σοβαρό, βάρος στό θησαυροφυλάκιο καί ἔτεινε στήν ἐνθάρρυνση τῆς συγκεντρώσεως στήν πρωτεύουσα μεγαλύτερο πληθυσμοῦ, προερχομένου ἀπό τήν ὑπαιθρο. Ὅσον ἀφορᾶ, τέλος, τήν ἱππική τάξη, ὁ Γάιος Γράκχος ἦταν ὁ πρῶτος πού βοήθησε νά αὐξηθεῖ ἡ πολιτική της σημασία¹⁶⁶.

Ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ἐπιμέρους ομάδων δέν ἀρκοῦσε γιά νά τελεσφορήσουν τά μέτρα. Ὁ ὑπάτος Λεύκιος Ὀπίμιος ἐκμεταλλεύτηκε κάποιες ταραχές καί, ἔχοντας πάρει ἀπό τήν Σύγκλητο ἀπόλυτη ἐξουσία λόγω «καταστάσεως ἀνάγκης» (senatus cunsultum ultimum), παραγκώνισε τόν δήμαρχο καί τοὺς ὁπαδούς του, χαρακτηρίζοντάς τους ὡς ἐχθροὺς τοῦ Κράτους¹⁶⁷. Ὅπως καί ὁ ἀδελφός του, ἔτσι καί ὁ Γάιος, εἶχε οἰκτρό τέλος¹⁶⁸.

5.10. Τελικά συμπεράσματα - Ἀποτίμηση τῆς συμβολῆς τοῦ Βλοσσίου

Οἱ μεταρρυθμίσεις τῶν Γράκχων ἐπηρεασμένες ἀπό τήν στωϊκὴ φιλοσοφία, στοχεύοντας στήν ἐνόνητα τῆς Ἰταλίας καί τῶν συμμάχων, ἀπηχοῦσαν οὐσιαστικά τίς ἀντιλήψεις τῆς Στοᾶς πε-

ρὶ ἐνοποιήσεως τοῦ κόσμου. Ἐστηρίχθησαν στήν δημοκρατικὴ παράδοση τῆς Στοᾶς ἐκπεφρασμένη ἀπὸ τοὺς Σφαῖρο καί Βλόσσιο πού προσέβαλαν μιά δίκαιη διανομὴ τοῦ πλούτου καί ἀναδασμὸ τῆς γῆς. Βρῆκαν ἀντιμέτωπη τήν ἄλλη τάση τῆς Στοᾶς, πού ἐκφραζόταν ἀπὸ τόν Παναίτιο. Ἡ φιλία τοῦ Παναϊτίου μέ τόν Π. Κορνῆλιο Σκιπίωνα Αἰμιλιανὸ καί τοῦ Ποσειδωνίου τοῦ Ἀπαμέως μέ τόν Πομπήιο ἐπηρεάσαν σημαντικά, ὥστε νά δημιουργηθεῖ μιά διαφορετικὴ ἀντιληψὴ καί κοσμοθεωρία ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Βλοσσίου μέ τόν Τιβέριο.

Ἡ ἔρευνα δέν ἔχει καταλήξει ὡς σήμερα σέ μιά ἱκανοποιητικὴ παραδοχὴ γιά τήν συμβολὴ καί τόν βαθμὸ ἐπιδράσεως τοῦ Βλοσσίου στήν μεταρρύθμιση τοῦ Τιβερίου Γράκχου. Ἡ παλαιὰ ἀποψη τοῦ Μ. Ρενιέρη ἐκθειάζει τήν συνεισφορά τοῦ Βλοσσίου καί θεωρεῖ τήν παρουσία του καταλυτικὴ. Ὅμως τό ἔργο τοῦ Ρενιέρη, ἂν καί μεταφράσθηκε στήν ἰταλικὴ καί ἔτυχε καί δευτέρας ἐκδόσεως, ὅπως προαναφέραμε, δέν βρῆκε ἀπῆχηση στοὺς μελετητὲς τῆς Στοᾶς καί τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Τιβερίου Γράκχου¹⁶⁹. Σημαντικὰ συνέβαλε στήν περὶ Βλοσσίου συζήτηση τό ἄρθρο τοῦ D.R. Dudley, πού ἔχουμε ἀναφέρει¹⁷⁰. Ὁ ἴδιος ἀμφιβάλλει γιά ὁποιαδήποτε σχέση ἀνάμεσα στίς πολιτικὲς δραστηριότητες τοῦ Βλοσσίου καί τόν Στωϊκισμό του. Ὑποδεικνύει, μάλιστα, ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Βλοσσίου ἀνῆκε στήν δημοκρατικὴ, ἀντι-ρωμαϊκὴ παράταξη τῆς Καμπανίας. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Στοᾶ δέν ἐνδιαφερόταν γιά θέματα πού σχετίζονταν μέ τό πολίτευμα καί δέν συμπαθοῦσε τό δημοκρατικὸ πολίτευμα. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Dudley¹⁷¹ δέν λαμβάνει ὑπόψη τῆς ὅτι οἱ περισσότεροι φιλόσοφοι ἀσχολήθησαν μέ ζητήματα πολιτικῆς, καί εἰδικά οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἀρχαίας Στοᾶς, πού διετέλεσαν σύμβουλοι ἡγεμόνων καί βασιλέων.

Ἐνδιαφέρον προξενεῖ, κατὰ τήν ἀποψή μας, τό ἄρθρο τοῦ F. Smuts, δημοσιευμένο στήν ὀλλανδική¹⁷², καί οὐσιαστικά ὄχι ἰδιαίτερα γνωστό, πού προσεῖλκυσε τήν προσοχὴ τοῦ ἐπίσης ὀλλανδοῦ G.J.D. Aalders¹⁷³, ἀλλὰ καί τοῦ Γάλλου Λατινιστῆ C. Nicolet¹⁷⁴. Βαθύτατα ἐπηρεασμένος ἀπὸ τόν Ἀντίπατρο τόν Ταρσέα, ὁ ὁποῖος ἐδίδαξε ὅτι δέν ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στά ἰδιωτικά καί δημόσια συμφέροντα καί ὅτι τά δικαιώματα γιά τήν ἀτομικὴ περιουσία πρέπει νά ὑποτάσσονται στήν κοινωνικὴ εὐημερία¹⁷⁵, προσπάθησε ὁ Βλόσσιος νά ἐφαρμόσει στήν πράξη τίς διδασκαλίες τοῦ Ἀντιπάτρου. Ἐκεῖνο, ὅμως, πού πραγματικὰ προξενεῖ ἐνδιαφέρον εἶναι, ὅπως εὐστοχα ὑπογραμμίζει ὁ Aalders¹⁷⁶ ὁ βαθμὸς «τῆς ἐπαναστατικῆς

δραστηριότητας» του Βλοσίου, κάτι πρωτόγνωρο για την Στοά.

Τήν αναγνώριση μιᾶς προσπαθείας γιά ἀγροτική μεταρρύθμιση ἐκ μέρους τοῦ Σκιπιώνος Αἰμιλιανοῦ μετά τό 146 π.Χ. ἀναγνωρίζει ὁ J. Becker¹⁷⁷. Ὁ Σκιπίων παρουσιάζεται¹⁷⁸ δυσαρεστημένος μέ τό συντηρητικό πνεῦμα πού ἐπικρατεῖ στήν Σύγκλητο, παράλληλα, ὅμως, ἀποδοκιμάζει καί τά ριζοσπαστικά μέτρα τοῦ Τιβερίου. Χωρίς ἀμφιβολία ἡ παρουσία τοῦ Σκιπιώνος ὑπῆρξε καταλυτική γιά τήν διάδοση τῶν δοξασιῶν τῆς Στοᾶς στήν ὕστερη δημοκρατία¹⁷⁹. Ὁ ἴδιος δέν ἔλαβε

ὅποιαδήποτε οἰκονομικά μέτρα. Τοῦτο προσπάθησε νά πράξει ὁ Γάιος Λαίλιος, κορυφαῖο μέλος τοῦ «Κύκλου τῶν Σκιπιώνων», χωρίς ὅμως ἐπιτυχία. Τελικά τό ἐπραξαν οἱ ἀδελφοί Γράκχοι, ἐπηρεασμένοι ἀπό τόν Βλόσιο¹⁸⁰.

Ἡ ἀνωτέρω ἀνάλυση προσπαθεῖ νά ἀποδείξει ὅτι ἡ ἐπέκταση τῆς Ρώμης ἐνδυνάμωσε τόν κοσμοπολιτισμό τῆς¹⁸¹ καί ἀνέδειξε τήν νέα οἰκονομική πραγματικότητα καί ὅτι τό αἴτημα γιά οἰκονομικές μεταρρυθμίσεις ἦταν κοινός τόπος στόν «Κύκλο τῶν Σκιπιώνων», ὅπου ἔντονες ἦσαν οἱ ἐπιδράσεις τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιά τήν ὀριστική νίκη κατά τῆς Καρχηδόνος καί τήν τελική καταστροφή τῆς διεξήχθησαν τρεῖς φονικοί Πόλεμοι: Ὁ Α΄ Καρχηδονιακός Πόλεμος, 264-241 π.Χ., ὁ Β΄ Καρχηδονιακός Πόλεμος, 218-201 π.Χ. καί ὁ Γ΄ Καρχηδονιακός Πόλεμος 148-146 π.Χ. Πρβ. Δ. Βελισσαροπούλου, *Ρωμαῖοι καί Ἑλληνας... ἐνθ' ἄν.*, σσ. 169-194, 206-294.

2. Ἡ καταστροφή τῆς Κορίνθου ἀπό τόν Ρωμαῖο ὑπατο Μόμμιο εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ Πολέμου ἀνάμεσα στήν Ἀρχαίκή Συμπολιτεία καί στήν Σπάρτη καί τῆς ἀναμίξεως τῆς Ρώμης στήν διαμάχη αὐτή.

3. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 33,3.

4. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 33,4.

5. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 33,5.

6. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 33,6.

7. K. Bücher, *Die Aufstände der unfreien Arbeiter 143-129 v. Chr.* Frankfurt/M., 1874 [=K. Bücher, *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte.* Tübingen 1922]. Ἐπ' αὐτοῦ πρβ. Θ. Γκιούρα, «Ἔργασία, Ἱστορία καί «Διδασχῆ»: Μιά μικρή σπουδή μέ ἀφορμή τόν Karl Bücher καί τόν Παναγιῆ Λεκατσᾶ», *ΒΚΕ ΣΤ'* (τχ. 29) (Οκτώβριος 2000) 41-67, ἐδῶ σ. 42.

8. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 2,1.

9. Florus II vii, 19,3.

10. Titus Livius, *Ab urbe condita* xxxiv 32,9. Ἰω. Ταῖφακου, *Νᾶβις καί Φλαμίνιος. Ἡ σύγκρουσις τοῦ τυράννου μετά τῆς Ρώμης καί τῶν ἐν Λακωνία συμμάχων αὐτῆς.* Ἀθήναι 1972.

11. R. von Pöhlmann, *Griechische Geschichte.* München: C.H. Beck, 1914⁵, σ. 364.

12. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 2,5. Florus II vii, 19,4.

13. Florus II VII, 19,4-5. Ν. Πετροχειλίου, *Ρωμαῖοι καί Ἑλληνισμός. Μιά διαλεκτική σχέση.* Ἀθήνα: Παπαζήσης, 1984, σ. 207.

14. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 2,6-7.

15. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 2,24.

16. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 2,17.

17. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 2,18. Florus II vii, 19,7.

18. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 2,23.

19. Γιά μία ἀναλυτική παρουσίαση τῆς σικελικῆς ἐξεγέρσεως τῶν δούλων βλ. Π. Λεκατσᾶ, *Οἱ Πόλεμοι τῶν Δούλων στήν Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή Ἀρχαιότητα.* Ἀθήνα: Καστανιώτης, 2000³, Κεφ. III, σσ. 58-79: «Ὁ Εὐ-νοὺς καί ὁ πρῶτος σκλαβοπόλεμος τῆς Σικελίας».

20. K. N. Ἡλιοπούλου «Φιλελληνικά...», ἐνθ' ἄν., σ. 528.

21. Orosius, V 9,4.

22. Orosius V 9,4.

23. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 2,19.

24. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 2,19.

25. Titus Livius, *Ab urbe condita* xxxiv 4,9 «Lex Licinia Sextia de mondo agrorum», *RE* XIII, στ. 464, τόμ. XII, στ. 1164 καί 2395. Πρβ. B. Niese «Das sogenannte Licinisch-Sextische Ackergesetz», *Hermes* 23 (1888) 410-423. Ἰω. Παπασταύρου, *Ρωμαϊκή Ἱστορία ἀπό τῶν παλαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 395 μ.Χ..* Ἀθήναι 1967, σσ. 119-120.

26. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 8.

27. Πληροφορίες γιά τό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα τῶν Ἀγίδος καί Κλεομένους παρέχει ὁ Πλούταρχος, Ἄγρις. Τοῦ Ἰδίου, *Κλεομένης*. Ὁ Χαιρωνέας ἱστορικός στηρίζεται στήν ἱστορία τοῦ Φυλάρχου, ἡ ὁποία ὅμως δέν διεσώθη. Πρβ. F. Ollier «Le philosophe stoïcien Sphaïros et l'oeuvre reformatrice des rois Sparte Agis IV et Cleomene III», *RÉG* 49 (1936) 536-570. E. Gabba «Studi su Filarco. Le biografie Plutarchee de Agide e di Cleomenes», *Athenaeum* 35 (1957), Fasc. I-II, σ. 3-55 καί Fasc. III-IV, σ. 193-239. Th. W. Africa, *Phylarchus and the Spartan Revolution.* Berkeley 1961 [University of California Publication in History 68]. A. Fuks «Agis, Cleomenes and Equality», *CP* VIII (1962) 161-166 καί τήν ἀναφερομένη βιβλιογραφία στήν σ. 166, σημ. 4. B. Shimron «Polybius and the reforms of Cleomenes III», *Historia* XIII (2) (1964) 147-155.

28. M. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, μτφ. Β. Κάλφογλου. Εἰσαγωγή Ἰ. Τουλουμάκου. Ἀθήνα: Παπαζήσης, 1984, σ. 118.

29. Τήν ἄγνωστη αὐτή προσπάθεια ἀναδεικνύει ἡ Lily R. Taylor «Forerunners of the Gracchi», *JRS* LIH (1962) 19-27.

30. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 8,5

31. Vell. Patere. II ii 1: «Quippe Tiberius Gracchus, Tiberii Gracchi clarissimi atque eminentissimi...».

32. M. Cary, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, τόμ. Α'. Ἀθήνα: Μίνωας, 1980, σ. 247.

33. Ὁ Τιβέριος πολέμησε σέ ἡλικία 15 ἐτῶν στήν Καρχηδόνα, κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ ἐξαδέλφου του Σκιπιώνα Αἰμιλιανοῦ Ἀφρικανοῦ τοῦ Νεωτέρου (137 π.Χ.), σέ ἡλικία 25 ἐτῶν ἐξελέγη ταμίης (quaestor) καί ἐστάλη στήν Ἰσπανία μέ τόν ὑπατο Γάιο Ὀστίνλιο Μανκίνο. Μέ τήν ἐπι-

στροφή του στην Ρώμη εξελέγη δήμαρχος τό 133 π.Χ. και συνδέθηκε στενά με την ομάδα των συγκλητικών που υπεστήριζαν την μεταρρύθμιση. Ἀρχηγοί τους ἦταν ὁ Ἄππιος Κλαύδιος και ὁ Πόπλιος Λικίνιος Κράστος Μουκιανός. Νυμφεύθηκε την Κλαυδία, μιά από τίς θυγατέρες του Ἄππιου. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 4. Ἰω. Παπασταύρου, *Ρωμαϊκή...*, ἐνθ' ἄν., σ. 119. Μ. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκή Ἱστορία...* ἐνθ' ἄν., σ. 119.

34. Πλουτάρχου, *Κλεομένης* 11, 18. Καί ὅπως σημειώνει σέ ἄλλο σημείο ὁ Πλούταρχος, Ἄγιδος και Κλεομένης και Γράκχων σύγκρισις (2), «εἶδε ἡ Ἑλλάδα την Σπάρτην νά κυριαρχεῖ στην Πελοπόννησο και νά διαγωνίζε-ται, μέ τούς ισχυρότερους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης».

35. Ἀππιανού, *Ρωμ.* Ἐμφ. I κεφ. VII-XI. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 8.

36. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 5,6. Ἄγιδος και Κλεομένους και Γράκχων σύγκρισις (3).

37. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 9.

38. Ὁ Ed. Meyer «Untersuchungen zur Geschichte der Gracchi», Ed. Meyer, *Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums*. Halle: Max Niemeyer, 1910, 381-439 (1924³, σσ. 363-421) προσέβη σέ μιά ἀναλυτική περιγραφή των Ἑλλήνων συγγραφέων που ἀναφέρονται στην μεταρρύθμιση του Τιβερίου Γράκχου. Πρβ. Jérôme Carcopino, *Autour des Gracques. Études critiques*. Paris: Les Belles Lettres, 1928 (1967² μετά Παραρτήματος ὑπό Cl. Nicolet) γιά την ὑπεροχή τῆς διηγήσεως του Ἀππιανού, *Ρωμ.* Ἐμφ. I, 7-17 (σσ. 5-46). Ἐπ' αὐτοῦ βλ. την ἀναλυτική παρουσίαση του Η. Last εἰς *JRS* 18 (1928) 228-232. Ἀναλυτική παρουσίαση των μεταρρυθμίσεων των Γράκχων μέ ὅλη την πορεία που εἶχαν, στό ἔργο του Η. Last «Tiberius Gracchus», *CAH IX* (1932) [1971] 1-39. «Gaius Gracchus», *CAH IX* (1932) [1971] 40-101.

Γιά μιά βιβλιογραφική ἐπισκόπηση πρβ. E. Badian «From the Gracchi to Sulla», *Historia XI* (2) (1962) 197-245, ἐδῶ σσ. 209-214. «Tiberius Gracchus and the beginning of the Roman Revolution», *ANRW I,1*, σσ. 668-731. Ἀπό τά μεταγενέστερα δημοσιεύματα πρβ. J. Molthagen «Die Durchführung der Gracchischen Agrarreform», *Historia XXII* (3) (1973) 423-458. K. Meister «Die Aufhebung der Gracchischen Agrarreform», *Historia XXIII* (1) (1974) 86-97. A.H. Bernstein, *Tiberius Sempronius Gracchus. Tradition and Apostasy*. Ithaca and London: Cornell Univ. Press, 1978 και τίς βιβλιοκρισίες των E. Badian, εἰς *AJPh* 100 (3) (1979) 452-458 και J. von Ungern-Sternberg, εἰς *Gnomon* 51 (8) (1979) 794-796. R. A. Bauman «The Gracchan Agrarian Commission: Four Questions», *Historia* 28 (1979) 385-408. J.S. Richardson «The ownership of Roman Land: Tiberius Gracchus and the Italians», *JRS LXX* (1980) 1-11. D. Stockton, *The Gracchi*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1979. Y. Shochat, *Recruitment and the programme of Tiberius Gracchus*. Brussels: Latomus, 1980 και τίς βιβλιοκρισίες των A.E. Astin, εἰς *JRS* 71 (1981) 188-189 και J. von Ungern-Sternberg, εἰς *Gnomon* 54 (5) (1972) 466-473. K. Bringmann, *Die Agrarreform des Tiberius Gracchus. Legende und Wirklichkeit*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1985 [Frankfurter Historische Vorträge 10], ὁ ὅποιος θέτει τά ζητήματα τῆς συμμετοχῆς των Ἰταλιῶτων συμμάχων στην μεταρρύθμιση, τόν στρατιωτικό στόχο τῆς μεταρρυθμίσεως και την

κοινωνικο-οικονομική διάσταση, καθώς και τίς ἐλληνικές θεωρίες που τυχόν ἐπέδρασαν.

Μέσα ἀπό την προσωπογραφία τῆς ἐποχῆς των Γράκχων ἐρευνᾶ τους θιασῶτες και ἀντιπάλους τῆς μεταρρυθμίσεως ὁ J. Briscoe «Supporters and Opponents of Tiberius Gracchus», *JRS* 64 (1974) 125-135. Στούς ἀντιπάλους τῆς μεταρρυθμίσεως ἀνήκουν ὁ P. Licinius Crassus Mucianus, ὁ Appius Claudius Pulcher, ὁ Q. Caecilius Macedonicus και ὁ P. Mucius Scaevola.

39. 500 πλέθρα (jugera) ἰσοδυναμοῦν μέ 1260 km².

40. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 7. Ἀππιανού, *Ρωμαϊκά Α'* 9. Πρβ. A.H. Greenidge and A.M. Clay, *Sources for Roman History 133-70 B.C.* Second edn. revised by E.W. Gray. Oxford: At the Clarendon Press, 1960², σ. 4.

41. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 8.

42. Για τόν στωϊκό αὐτό φιλόσοφο παραμένουν σημαντικά δύο ἔργα. Τό πρῶτο συνεγράφη ἀπό τόν Διοικητή τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς Μάρκο Ρενιέρη (1815-1897) και φέρει τόν τίτλο *Περί Βλοσσίου και Διοφάνους ἐρευναί και εἰκασίαί*. Ἐν Λειψία 1873, 204 σσ. Δευτέρα ἐκδόσις ἐπιδιωρθωμένη ὑπό τόν τίτλον Ἐρευναί και εἰκασίαί περὶ Βλοσσίου και Διοφάνους. Ἀθήνησι: Ἀφοί Πιερρῆ, 1887, 235 σσ. Τό ἔργο αὐτό ἐπιχειρεῖ νά ἐρευνήσῃ και νά διαφωτίσῃ μέσω εἰκασιών «ζήτημα σκοτεινόν και καθ' ἡμᾶς λίαν ἀόριστον ἔνεκα ἐλλείψεως μαρτυριῶν παρά τοῖς ἀρχαίοις και ἐρευνῶν παρά τοῖς νεωτέροις», σημειώνει σέ σχετική βιβλιοκρισία του ὁ Καθηγητής Λατινικῆς Φιλολογίας Εὐθύμιος Καστόρχης, εἰς Ἀθήναιον Β' (1873) 161-193, ἐδῶ σ. 161. Τό ἔργο του Ρενιέρη ἐκδόθηκε τό ἴδιο ἔτος και στην ἰταλική μέ τίτλο *Tiberio Graccho ed i suoi amici Blossio e Diofane: Ricerche e congetture*, μτφ. και πρόλογος C. Triantafyllis. Venezia: Tipografia del giornale "Il Tempo", 1873, pp. VIII+143. Ἐκφράζω τίς εὐχαριστίες μου στόν Καθηγητή Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου τῆς Ferrara Marco Bertozzi γιά την εὐγενῆ καλωσύνη που εἶχε νά μου ἀποστείλῃ φωτοτυπία του σπανίου ἔργου του Ρενιέρη. Τό δεύτερο ἔργο που πραγματεύεται την προσωπικότητα και συνεισφορά του Βλοσσίου εἶναι γραμμένο ἀπό τόν ἱστορικό και ἀνακαινιστή τῆς μελέτης τῆς Κυνικῆς φιλοσοφίας D. R. Dudley «Blossius of Cumae», *JRS XXXI* (1941) 94-99, στό ὅποιο ἔχουν συλλεγεί ὅλες οἱ μαρτυρίες γιά τόν Βλόσσιο. Ἄσκησε ἀποφασιστική ἐπίδραση σέ ὅλη την μεταγενέστερη φιλολογία που ἀσχολήθηκε μέ τούς Γράκχους και τόν Ἀριστόνοιο.

43. Titus Livius XXIII 7:8,9. D. R. Dudley «Blossius of Cumae», ἐνθ' ἄν., σ. 95

44. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 8,17.

45. Κικέρωνος, *Laelius ἢ περὶ φιλίας* 37: «Ὅσο γιά τόν Γάιο Βλόσσιο ἀπό την Κύμη, ἀγαπητέ μου Σκαίολα, που φιλοξενήθηκε ἀπό την οἰκογένειά σου...»

46. Μ. Ρενιέρη, ἐνθ' ἄν., σ. 29.

47. Titus Livius xxiii 37.

48. Μ. Ρενιέρη, ἐνθ' ἄν., σ. 39.

49. Διογ. Λαερτ. VII 128.

50. Cicero, *De officiis* III v, 21.

51. Cicero, *De officiis* III xi 34 κ.εξ.

52. Δ. Χρόνη, *Οἱ μετασχηματισμοί τῆς Φιλοσοφίας ἀπό τόν Ἑλληνιστικόν μέχρι τόν πρωτοχριστιανικόν χρόνον*. Ἀθήνα 1988, σ. 120, σημ. 11 [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρπόλου 66].

53. M. Pohlenz, *Antikes... ἐνθ' ἄν.*, σσ. 144-145.

54. Cicero, *De officiis* II xxiii, 81-82. Πρβ. Ν. Κ. Ἡλιοπούλου «Αἱ περὶ ἐργασίας ὡς οικονομικοῦ παράγοντος

ἀντιλήψεις του Κικέρωνος», *Μελέται πρὸς τὴν τιμὴν Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδη*, τόμ. Γ'. Ἀθήναι 1973, σσ. 139-180, ἐδῶ σσ. 165-67, 169, 171-172, 178.

55. Cicero, *De re publica* III xxix 41. Ἀ Κατιλινακός II 4.

56. Πλουτάρχου, *Περὶ Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς* α', 6.

57. Πλουτάρχου, *ἐνθ' ἄν. α' 6*.

58. Πλάτωνος, *Νόμοι* Δ' 710c 5-6.

59. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 15.

60. Τὸν Σφαῖρο ὡς πρόδρομο καὶ ἐμπνευστὴ τοῦ Βλοστίου ἀναγνωρίζουν οἱ Μ. Ρενιέρης, *Περὶ Βλοστίου καὶ Διοφάνους...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 111. H. und M. Simon, *Die alte Stoa und ihr Naturbegriff*. Berlin 1956, σ. 20. R. Günther «Der politisch ideologische Kampf in der römischen Religion in den letzten zwei Jahrhunderten v.u.Z.», *Klio* 42 (1964) 209-297. D. Dawson, *Cities of the Gods. Communist Utopias in Greek Thought*. New York - Oxford: Oxford Univ. Press, 1992, σ. 254-55, σημ. 32. Γιά τὸν Σφαῖρο καὶ τὴν συνεισφορά του στὴν μεταρρυθμίση τοῦ Κλεομένου, πρβ. Χ. Μπαλόγλου «Σφαῖρος ὁ Βορυσθενίτης». Ἐνας καινοτόμος πολιτικός φιλόσοφος», *Ιστ.Θεμ. τχ.* 15ο, Φεβρουάριος 2003, σ. 90-97.

61. Χ. Μπαλόγλου «Τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Κλεομένου Γ'», *Ιστ.Θεμ.*, τχ. 1ο, Νοέμβριος 2001, σσ. 106-119: «Τὸ μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα τοῦ Κλεομένου Γ' (235-222 π.Χ.). Μία οικονομικοκοινωνικὴ ἀνάλυση», *Παρν.* 45 (2003) 483-512.

62. Λαμβάνεται ἀπὸ Μ. Ρενιέρη, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 111.

63. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 9. Cicero, *Aca-demica Prioria* II v 13.

64. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 10. Orosius V 8,3. Cicero, *Brutus* xxv 95.

65. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 11.

66. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 10-11.

67. Διοδ. Σικ. ΔΔ' 7,1. Vell. Paterc. II ii,3.

68. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 13: «καὶ πρὸς τούτοις δῆμαρχον ἀντικαταστήσαντος οὐδένα τῶν ἐπιφανῶν, ἀλλὰ Μούκιόν τινα, πελάτην αὐτοῦ...».

69. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 10.

70. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 13,1.

71. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 13,4. Πρβ. Vell. Paterc. II iii, 1-2. Florus II i, 1-2 (III, 13-14). A. H. J. Greenidge and A. M. Clay, *Sources for Roman History...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 7.

72. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 15.

73. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 14,1 Vell. Paterc. II iv, 1.

74. Ins v. Perg. No 246, 22, 24-25, 44-45. No 248, 18,32,39,45-46. OGIS No 329,40Γ. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΓ' 18,1-2. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* II' IV 2. Πλουτάρχου, *Ἀποφθέγματα βασιλέων καὶ στρατηγῶν* 184B. Τοῦ Ἰδίου, *Περὶ φιλαδελφείας* 489F. Ὁ F. Koepf «De Attali III patre», *RhMus.* XLVIII (1893) 154-157 θεώρησε, με βάση τὸ χωρίο τοῦ Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΛΓ' 18,1-2 [...]. ἢ σύγκλητος πρῶτον μὲν εἰσεκαλέσατο τὸν Εὐμένους τοῦ βασιλέως υἱὸν Ἀττάλου», ὑποστήριξε ὅτι ὁ Ἀττάλος Γ' ἦταν γυιὸς τοῦ Ἀττάλου Β', ὁ ὁποῖος εἶχε συνάψει παράνομο δεσμό μετὰ τὴν Στρατονίκη. Ἡ γνώμη αὐτή, ἂν καὶ ἐγίνετο ἀποδεκτὴ ἀπὸ ἀρκετοὺς ἐπωνύμους ἱστορικοὺς ἔκτοτε, π.χ. τὸν Ul. Wilcken «Attalos III Philometor», *RE* III (2) (1896) σσ. 2175-2177, ἐδῶ σσ. 2175, στηρίζεται στὸ ἔτος

γεννήσεως τοῦ Ἀττάλου Γ', τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκριβῶς προσδιορισθεῖ. Ὁ G. Cardinali «La morte de Attalo III e la rivolta de Aristorico» εἰς: *Saggi di Storia Antica e di Archeologia a G. Beloch*. Poma: E. Loescher, 1910, σ. 269-320, ποὺ μᾶς ἔχει δώσει τὴν πλέον ἐμπεριστατωμένη μελέτη γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀττάλου Γ', ἀποδέχεται τίς ἀπόψεις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Γιά μιὰ συζήτηση γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πρβ. E. V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*. Ithaca and London: Cornell Univ. Press, 1971², σσ. 471-474 [Cornell Studies in Classical Philology XXXVI].

75. E.V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 473-474.

76. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* II' IV 2 (C. 624).

77. Δεῖγμα τῆς φιλορωμαϊκῆς πολιτικῆς του ὑπῆρξε ἡ μέ δική του πρωτοβουλία ἀποστολῆ δυνάμεων τὴν ἀνοιξη τοῦ 133 π.Χ. οὕτως ὥστε νὰ συνδράμουν τὸν Κορνήλιο Σκιπίωνα Αἰμιλιανὸ κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Νουμαντίας στὴν Ἰσπανία. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς πόλεως ὁ Ἀττάλος τοῦ ἀποστέλλει καὶ ἀκριβὰ δῶρα γιὰ νὰ τὸν συγχαρεῖ. H. Simon, *Roms Kriege in Spanien 154-133 v. Chr.* Frankfurt 1962, σσ. 174, 186. A.E. Astin, *Scipio Aemilianus*. Oxford 1967, σσ. 138, 177.

78. E.V. Hansen, *The Attalids...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 142.

79. Vell. Paterc. II iv, 1-2.

80. Π. Λεκατσᾶ, *Ἡ Πολιτεία τοῦ Ἡλίου. Ἡ κοινοκτημονικὴ ἐπανάστασις τῶν δούλων καὶ προλεταρίων τῆς Μικρασίας 133-128 π.Χ.* Ἀθήνα: Καστανιώτης 1978², σ. 33. Therèse Liebmann-Frankfort «Valeur juridique et signification politique des testaments faits par les rois hellénistiques en faveur des Romains», *RIDA* 13 (1966) 73-94.

81. Titius Livius, *Epit.* 58: «heredem autem populum Romanum reliquerut Attalus, rex Pergami, Eumenis filius». Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* II' IV, 2 (C. 624): «ἐτελεύτα νόσω τὸν βίον, κατέλειπε δὲ κληρονόμους Ρωμαίους». Florus II iii, 2: «C. Gracchus qui cum [...] recentem Attali hereditatem in alimenta populi polliceretur». I 35: «Attalus rex Pergamenorum, regis Eumenis filius, socii quondam commilitonisque nostri, testamentum reliquit: Populus romanus bonorum meorum heres esto. In bonis Regis haec fuerunt». Plinius, *NH* XXXIII 148: «at eadem Asia donata multo etiam gravius adflixit mores, inutiliorque victoria illa (sc. Πρόκειται γιὰ τὴν νίκη τῶν Ρωμαίων ἐπὶ τοῦ Ἀντιόχου Γ') hereditas Attalo rege mortuo fuit». Vell. Paterc. II iv, 1: «mortuo rege Attalo a quo Asia populo Romano hereditate relicta erat». Eutropius, IV 18: «Eodem tempore Attalus rex Asiae frater Eumenis mortuus est, heredemque populum Romanum reliquit. Itq imperio Romano per testamentum Asia accessit». Orosius, V 8,410,1: «Attalus Eumenis filius moriens testamento populum Romanum imperio Asiae succedere heredem insuit». Ἀππιανού, *Μιθριδατικός Πόλεμος* 62: «Ἀττάλου τοῦ Φιλομήτορος τὴν ἀρχὴν ἡμῖν ἐν διαθήκαις καταλιπόντος» καὶ σὲ ἄλλο ἀπόσπασμα, μετὰ ἀναφορά στὰ λόγια τοῦ Ἀντωνίου (Ἀππιανού, *Ρωμαϊκ.* Ἐμφ. 4): «ὕμᾶς ἡμῖν, ὃ ἄνδρες Ἕλληνες, Ἀττάλος ὁ βασιλεὺς ὑμῶν ἐν διαθήκαις ἀπέλειπε». Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 14.

82. Porphyrio, ad Horat. Carm. II 18,5: «suspicionem dat qua existemus falso testamento Romanos hane sibi hereditatem vindicasse». Sallustius, *Epist. Mithridatem* 8: «simulatoque impio testamento».

83. OGIS 338=Ins. v. Perg. 249. Τήν ἐπιγραφὴ αὐτὴ δὲν εἶχε ὑπόψη του ὁ K. Bücher, *Die Aufstände... ἐνθ' ἄν.*, πού πρῶτος μελέτησε συστηματικὰ τὸ κίνημα τοῦ Ἀριστονίκου. Ὁ M. P. Foucart «La formation de la province Romaine d'Asie» *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* 37 (1904) 297-339, θά χρησιμοποιοῦσε τὸ ἐπιγραφικὸ ὕλικό καὶ στὴν συνέχεια ὁ G. Cardinali «La morte di Attalo III e la rivolta...», *ἐνθ' ἄν.*, σ. 274.

84. Γιά μιὰ καταγραφὴ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων πού μνημονεύουν τὴν διαθήκη πρὸς G. Cardinali «La morte di Attalo III...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 275-76, VI. Vavřinek «La revolte d' Aristonicos», *Rezpravy Ceskoslovenske Akademie Ved* 67 (1957) 1-69, ἐδῶ σ. 16, σημ. 36. Ἐπὶ τὴν θέση αὐτὴ ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου στὸν Ὀμότ. Καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Praha VI. Vavřinek πού ἔθεσε στὴν διάθεσή μου τὸ ἔργο αὐτό.

85. Ἡ συμπλήρωση αὐτὴ πού προτάθηκε ἀπὸ τὸν B. Niese, *Geschichte der griechischen und macedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, τόμ. Γ'. Gotha 1903, σ. 368, σημ. 1, ἔτυχε γενικῆς ἀποδοχῆς. Ὁ M. Fränkel. Iv. Perg. 249: πολ[ε[μία], ἀποψη πού ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Π. Λεκατσᾶς, *Ἡ Πολιτεία τοῦ Ἡλίου...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 41, ἐνῶ ὁ M. P. Foucart «La formation...», *ἐνθ' ἄν.*, σ. 300, προτείνει: πολ[ις καὶ], ἀποψη πού ἀκολουθοῦν καὶ οἱ A.H. J. Greenidge and A.M. Clay, *Sources for Roman History...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 11.

86. OGIS 338=A.H.J. Greenidge and A.M. Clay, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 11-12.

87. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 14,1.

88. Πρὸς VI. Vavřinek «La revolte d'Aristonicos...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 17, 55-56. E. Carrata-Thomes, *La rivolta d'Aristonico e le origini della provincia romana d'Asia*. Torino 1968, σ. 36, ἀναφ. ὑπὸ J. Hopp, *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden*. München: C.H. Beck, 1977, σ. 127. VI. Vavřinek «Aristonicus of Pergamum: Pretender to the Throne or Leader of a slave revolt?», *Eirene* 13 (1975) 109-129, ἐδῶ σ. 116, σημ. 19. Ὁ R. McShane, *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*. Urbana: Univ. of Illinois Press, 1964, σ. 194 [Illinois Studies in the Social Sciences 53] φαίνεται νὰ εὐρίσκεται σέ κάποια ἀντίφαση. Ὁ Ἄτταλος ἐμπιστεύεται στοὺς Ρωμαίους τίς ἑλληνικὲς πόλεις, τίς ὁποῖες ὁ ἴδιος προστάτευε, ἀλλὰ παράλληλα δὲν ἐμπιστευόταν τὸν ρωμαϊκὸ ἀλτρονισμό καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ κήρυξε τὴν αὐτονομία.

89. Florus I xxxv, 2 (=II 20, 2): «Attalus rex Pergamenorum [...] testamentum reliquit: Populus Romanus bonorum meorum heres esto. In bonis Regis haec fuerunt...».

90. J. Hopp, *Untersuchungen...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 128.

91. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 14,1.

92. J. Carcopino, *Autour des Gracques*, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 32-38.

93. G. Cardinali, «La morte...», *ἐνθ' ἄν.* σ. 285, σημ. 1. D. Magie, *Roman rule in Asia Minor*, τόμ. Β'. Princeton 1950 [1966], σ. 781, σημ. 94. E.V. Hansen, *The Attalids of...* *ἐνθ' ἄν.*, σ. 149. B. Schlessner «Die Gesandtschaftsreise P. Scipio Nasicas im Jahr 133/32 v. Chr. und die Provinzialisierung des Königreichs Pergamon», *Chiron* 6 (1976) 97-112, ἐδῶ, σ. 97, σημ. 2. J. Hopp, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 129.

94. Πολυβίου, *Ἱστοριῶν* ΔΓ' 18,2.

95. Π. Λεκατσᾶ, *Ἡ Πολιτεία...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 44.

96. Γιά τίς ἀντιδράσεις στὴν Ρώμη σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς διαθήκης, βλ. E. Badian «Tiberius Gracchus and the Roman Revolution», *ANRW I* 1 (1972) 713-720.

97. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 14,1. Πρὸς. Titus Livius, *Ep.* Iviii. Orosius, V 8,4.

98. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 14,1.

99. Πρὸς. J. Briscoe «Supporters and Opponents...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 125-135.

100. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 14,2.

101. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 16,1.

102. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 17.

103. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 19-20.

104. Πρὸς κατ' ἐκλογὴν, Th. W. Africa «Aristonicus, Blossius and the City of the Sun», *IRSH* 6 (1960) 110-124. I. Hadot «Tradition stoïcienne et idées...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 133-179. J. Ferguson, *Utopias of the Classical World*. London: Thames & Hudson, 1975, Κεφ. XVI, σ. 138-146, 210-212: «Blossius, Tiberius Gracchus and Aristonicus». Ἡ M. Reesor, *The Political Theory of the Old and Middle Stoa*. New York: J.J. Augustin, 1951, σσ. 36-37, ἀμφισβητεῖ ἀρκετὰ στὸν Βλόσσιο καὶ ἐπισημαίνει τίς δύο διαφορετικὲς τάσεις τῆς Μέσης Στοᾶς στὴν Ρώμη τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδραση, καὶ κυρίως τοῦ Βλοσσίου, ἀπασχολεῖ ὀρισμένους συγγραφεῖς. Ὁ E. Badian «From the Gracchi...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 200-201, ἐκφράζει τὴν εὐχὴ «ὅτι θά ἦταν ἐνδιαφέρον ἐάν μπορούσαν νὰ ἔρεθον περισσότερο γιὰ τίς ιδέες καὶ τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ τοῦ σημερινοῦ ἄνδρα». Δεδομένη θεωρεῖ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βλοσσίου στὸν Τιβέριο Γράκχο ὁ T. S. Brown «Greek Influence on Tiberius Gracchus», *CJ* 42 (1947) 471-474, ἐδῶ σσ. 472-73, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα στὸν ἰταλικὸ τοπικὸ πατριωτισμὸ καὶ τοὺς Γράκχους, ἀνάμεσα στοὺς Γράκχους καὶ στὴν ἐπανάσταση στὴν Ἀσία καὶ ἀνάμεσα σέ ὅλα αὐτὰ καὶ στὴν Στοᾶ. «Μία ὀριστικὴ μελέτη γιὰ τὸν Τιβέριο Γράκχο», συνεχίζει ὁ Brown, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 473, «ὀφείλει νὰ λάβει σοβαρὰ ὑπόψη τῆς τὸν Βλόσσιο καὶ νὰ διερευνήσῃ σέ ποιὸ βαθμὸ ὑπάρχει μιὰ λογικὴ ἐξάρτηση μεταξύ τῶν διαφόρων πτυχῶν τοῦ βίου του». Τὴν ἐπίδραση τοῦ Βλοσσίου στὸν Τιβέριο Γράκχο δέχεται ὁ N.Σ. Δεπάστας «Ἡ φιλολαϊκὴ πολιτικὴ τῶν ἀδελφῶν Γράκχων καὶ τὸ τραγικὸν τέλος αὐτῶν (133-121 π.Χ.)», *Παρ.* ΚΘ' (Α) (1987) 83-98, ἐδῶ σ. 86.

Τὴν περιορέουσα ἀτμόσφαιρα πού σχετίζεται μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν ἐπὶ τῶν μεταρρυθμίσεων τῶν Γράκχων ἐρευνῶν ὁ C. Nicolet «L' inspiration de Tibérius Gracchus (a propos d' un livre récent)», *RÉA LXVII* (1965) 142-158, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ D.C. Earl, *Tiberius Gracchus, a Study in Politics*. Bruxelles 1963 καὶ ἡ Ilsestraut Hadot «Tradition stoïcienne et idées...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 133-179.

105. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 20.

106. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 20.

107. Cicero, *Laelius* 37.

108. Valerius Maximus IV 7 1.

109. Πλουτάρχου, *Τιβέριος Γράκχος* 20.

110. A. Rosenberg, *Geschichte der römischen Republik*. Leipzig 1921, σσ. 59-60.

111. W. Z. Rubinsohn, *Die grossen Sklavenaufstände der Antike. 500 Jahre Forschung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993, σ. 67.

112. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἰουστίνου, *Ἐπιτομὴ* XXXIII

4,6 «ex paelice Ephesia citharistae cuiusdam filia» και σύμφωνα με τον Πλούταρχο, *Φλαμίνιος* 21: «Ἀριστόνικος ὁ τοῦ κιθαρωδοῦ». Πρβ. Eutropius IV 20. Βεβαιώνουν τὴν βασιλικὴ του καταγωγὴ ὁ Titus Livius, *Epit.* 59, ὁ Florus I XXXV 4 (II 20,4): «Aristonicus, regii Sanguinis ferox iuvenis», ὁ Orosius V 10, 1, ὁ Sallustius, *Epist. Mithrid.* 8. Ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν βασιλικὴ καταγωγὴ του ὁ Στράβων, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' I 38 (C. 646): «Ἀριστόνικος δοκῶν τοῦ γένους εἶναι τοῦ τῶν βασιλέων» καὶ ὁ Διόδ. Σικ. ΛΕ' 2,26: «τῆς μὴ προσηκούσης βασιλείας». Ἀντίθετα, ὁ Vell. Patern., II iv, 1 ἀρνεῖται τελειῶς τὴν βασιλικὴ καταγωγὴ τοῦ Ἀριστόνικου: «mentitus regiae stirpis origine». Ul. Wilcken «Aristonikos (4)», *RE* II (1) (1895) στ. 962-964.

113. Λαμβάνεται ἀπὸ Κ. Δεσποτόπουλο «Ἡ Πολιτεία τοῦ Ἡλίου τοῦ Π. Λεκατσᾶ», εἰς Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλολογικά*. Ἀθήνα: Ἑστία, 1981², σσ. 189-194, ἐδῶ σ. 190.

114. Ἀππιανοῦ, *Ἐμφύλιοι Πόλεμοι* I 73: «Καὶ τότε μὲν ἦν, ὅτε Ἀριστόνικος Ρωμαῖοις περὶ ἀρχῆς ἐπολέμει τῆς ἐν Ἀσίᾳ».

115. Γιά μιὰ ἀνάλυση τῶν ψηφισμάτων καὶ ἐπιγραφῶν πρβ. Π. Λεκατσᾶ, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 69-81.

116. Ὁ E.S.G. Robinson «Cistophori in the King Eumenes», *NC* 14 (1954) 1-8, ἀπέδειξε ὅτι μιὰ ὁμάδα κιστοφόρων μετὰ γράμματα ΒΑ ΕΥ χαραγμένα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Θυατείρων, τῆς Στρατονικείας καὶ τῆς Ἀπολλωνείας ἀνήκουν στὸν Ἀριστόνικο, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸ ὄνομα Εὐμένης Γ' τῆς δυναστείας τῶν Ἀτταλιδῶν διεκδικοῦσε τὸν θρόνο τοῦ βασιλείου τῆς Περγᾶμου. Κατὰ τὸν δεῦτερο χρόνον τῆς ἐξεγέρσεώς του ὁ Ἀριστόνικος ἔκοψε νομίσματα στὰ Θυάτειρα, κατὰ τὸν τρίτον χρόνον στὴν Ἀπολλωνεία καὶ κατὰ τὸν τέταρτον χρόνον στὴν Στρατονικεία. Οἱ κοπές αὐτῆς τῶν νομισμάτων ἀποδεικνύουν μιὰ τετραετὴ διακυβέρνηση τοῦ Ἀριστόνικου ὡς Εὐμένους Γ'. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνει καὶ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Ἀππιανοῦ, *Μιθριδάτειος* 9,⁶²: «Ἀριστονίκῳ καθ' ἡμῶν (sc. τῶν Ρωμαίων) τέτταρσιν ἔτεσι συνεμαχεῖτε». Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἀριστόνικος νικηθῆκε ὀριστικὰ στις ἀρχές τοῦ 130 π.Χ. — C. Gardinali «La morte di Attalo III...», *ἐνθ' ἄν.*, σ. 315, σημ. 4. *MRR*, τόμ. Α', σ. 502 — ἀπὸ τὸν Περπέρινα στὴν Στρατονικεία — Florus I xxxv 6 (II, 20) Eutropius IV 20,2. Orosius V 10, 4 Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' I 38 (C. 646). Ἰουστίνου, *Ἐπιτομὴ* xxxvi 4,9. T.R.S. Broughton «Stratoniceia and Aristonicus», *CP* 29 (1934) 252-254 — πρᾶγμα πού μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐξουσία του ἐκκινεῖ τὸ 133 π.Χ.

117. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' I 38 (C. 646).

118. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, τόμ. Β'. Princeton 1950 [1966], σ. 1035. J. Hopp, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 143.

119. Τοῦτο ἐξάγεται ἀπὸ τὴν διήγησιν τοῦ Ἰουστίνου, *Ἐπιτομὴ* xxxvii 1,1.

120. Florus I xxxv 4 (=II 20,4).

121. J. Hopp, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 143, σημ. 104.

122. Οἱ ἐλεύθερες καὶ αὐτόνομες πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶχαν ἐξασφαλισθεῖ μετὰ τὴν ἦρτα τοῦ Ἀντιόχου τῶν Σελευκιδῶν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ χάρις στὴν ἐπιμονὴ τῶν Ροδίων, οἱ ὁποῖοι ἰσχυρίσθησαν στοὺς Ρωμαίους, ὅτι δὲν πρέπει νὰ παραδώσουν στὸν Εὐμένη τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας, ἀλλὰ νὰ τίς ἀφήσουν ἐλεύθερες καὶ αὐτόνομες, γιατί ἡ μοναρχία δὲν παρέχει καμμία ἐγγύησιν ὅτι δὲν θὰ τίς ὑποδουλώσει. «Φύσει ὁ γὰρ πᾶσαν μοναρχίαν τὸ μὲν ἴσον ἐχθαίρει», γράφει ὁ Πόλυβιος, *Ἴστοριῶν* ΚΑ' 22,8, «ζῆτεῖν δὲ πάντας, εἰ δὲ μὴ γ' ὡς πλείστους, ὑπηκόους εἶναι σφίσι καὶ πειθαρχεῖν». Γιά τὴν ἀρνητικὴν θέση τῶν πόλεων στὴν ἐξέ-

γερσιν τοῦ Ἀριστόνικου βλ. M. Rostovtzeff, *SEHWW*, τόμ. Β', σ. 808.

123. Ἰουστίνου, *Ἐπιτομὴ* xxxvi 4,7.

124. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' I 38 (C. 646).

125. Ὁ Eutropius, IV 20,1 καὶ ὁ Orosius V 10,2 ἀναφέρουν ὅτι ὁ Νικομήδης Β' τῆς Βιθυνίας, ὁ Μιθριδάτης Ε' τοῦ Πόντου, ὁ Ἀριαράθης Ε' τῆς Καππαδοκίας καὶ ὁ Πολυμένης τῆς Παφλαγονίας συνησπίσθησαν ἐναντίον τοῦ Ἀριστόνικου μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Λικινίου Κράσσου. Πρβ. G. Cardinali, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 310-11, σημ. 4. Ὁ Στράβων, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' I 38 (C. 646) ἀναφέρει ὅτι «Νικομήδης ὁ Βιθυνός καὶ οἱ τῶν Καππαδόκων βασιλεῖς» προσετρέξαν σέ βοήθεια τῶν πόλεων ἐναντίον τοῦ Ἀριστόνικου.

126. Αἰλίου Ἀριστείδου, *or.* XIX 1.

127. Πρβ. D. Magie, *Roman Rule... ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Α', σ. 151. V. Vavřinek «La revolte...», *ἐνθ' ἄν.*, σ. 30.

128. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' I 38 (C. 646).

129. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' I 38 (C. 646).

130. H. Simon, *Roms Kriege in Spanien 154-133 v. Chr.* *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 188-190.

131. Πρβ. J. Vogt, *Sklaverei und Humanität-Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*. Wiesbaden 1972², σ. 64. B. Schlessner «Die Gesandtschaftsreise P. Scipio...», *ἐνθ' ἄν.*, σ. 102.

132. Ὁ H. Last «The Wars of the Age of Marius», *CAH* IX (1932) 102-157, ἐδῶ σ. 132, θεωρεῖ ὡς ἐποχὴ ἀφίξεως τίς ἀρχές τοῦ 132 π.Χ. Σύμφωνα μετὰ τὸν D. Magie, *Roman Rule... ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Α' σ. 148, ἡ ἀποστολὴ ἐφθασε στὴν Πέργαμο τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 132 π.Χ., τόμ. Β', σ. 1033, σημ. 1, τὸ ἀργότερον τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 132 π.Χ., ἀποψηφὴ πού δέχεται καὶ ὁ E. Hansen, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 154. Ὁ J. Vogt, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 65, δέχεται τὸ τέλος 132, ὁ V. Vavřinek «La revolte d'Aristonikos...», *ἐνθ' ἄν.*, σ. 33, σημ. 81, δέχεται ὅτι ἡ ἀποστολὴ ἐφθασε στις ἀρχές τοῦ 132 π.Χ.

133. ILS 8886=MDAI (A) 35,1910, σ. 483, No7-7=CIL 1² 2502=IGR 4, 1681. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' I 38 (C. 646): «πρέσβεις Ρωμαίων πέντε».

134. Πλούταρχου, *Τιβέριος Γράκκος* 21,4. Πρβ. F. Münzer «P. Cornelius Scipio Nasica Serapio», *RE* IV, σσ. 1501-1504. J. Briscoe «Supporters and...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 133-134.

135. Cicero, *De re publica* I iii 6: *De Legibus* III 20.

136. Valerius Maximus V 3,2 fin: «et quod vitae superfuit, ibi sine ullo ingratis patriae desiderio paregit».

137. Cicero, *Pro Flacco* 75: *De republica* I iii 6. Ἐτάφη στὴν Πέργαμο. Εἶναι ἀξιὸν προσοχῆς ὅτι ὁ τάφος του ἀποτελεῖ τὸ πρῶτόν μνημεῖο τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς στὴν Μικρὰ Ἀσία. K. Tuchelt «Das Grabmal des Scipio Nasica in Pergamon», *MDAI* (D) 29 (1978) 309-316.

138. Ἡ πρεσβεία τοῦ Διοδώρου Πάσπαρου, Γυμνασιάρχου τῆς Περγᾶμου, στὴν Ρώμη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νασικᾶ καὶ τὴν ἀποτυχία τῆς ἀποστολῆς συνετέλεσε στὴν δραστηρικὴ κινητοποίηση τῆς Ρώμης. Ὁ ἴδιος ἐξήγησε στὴν Σύγκλητον τὸν ἀνατρεπτικὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἀριστόνικου. C. P. Jones «Diodoros Paspasos and the Nikephoria of Pergamon», *Chiron* 4 (1974) 183-205. B. Virgilio «La città ellenistica e i suoi benefattori: Pergamo e Diodoro Paspasos», *Athenaeum* 82 (1994) 299-314. C.P. Jones «Diodoros Paspasos Revisited», *Chiron* 30 (2000) 1-14.

139. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 2,26: «τὸ παραπλήσιον δὲ γέγονε καὶ κατὰ τὴν Ἀσίαν κατὰ τοὺς αὐτοὺς καιροὺς, Ἀριστόνικου μὲν ἀντιπονησθέντος τῆς μὴ προσηκούσης βασιλείας, τῶν δὲ δούλων διὰ τὰς ἐκ τῶν δεσποτῶν κακουχίας

συναπονοησαμένωv εκείνω και μεγάλοις ἀτυχήμασι πολλάς πόλεις περιβάλόντων». Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' Ι 38 (C. 646): «...ἤθροισε διὰ ταχέων πλῆθος ἀπόρων τε ἀνθρώπων και δούλων ἐπ' ἐλευθερία κατακεκλημένων, οὓς Ἡλιοπολίτας ἐκάλεσε».

140. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' Ι 38 (C. 646). Ίουστίνου, *Ἐπιτομή* xxxvi 4,7,8. Florus I xxv 4 (II, 20). Eutropius iv 20. Πρβ. F. Münzer «P. Licinius Crassus Dives Mucianus», *RE*, τόμ. 13ος, στ. 334-38. *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart 1920, σσ. 273-274. J. Briscoe «Supporters and Opponents...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 129-130.

141. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' Ι 38 (C. 646). Ίουστίνου, *Ἐπιτομή* xxxvi 4,9. Eutropius iv 20. F. Münzer «Pergerna», *RE* 19 (1) (1937) στ. 894-95.

142. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' Ι 38 (C. 646).

143. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' Ι 38 (C. 646). Florus I xxxv 7 (II, 20). Ίουστίνου, *Ἐπιτομή* xxxvi 4,10. A.H.J. Greenidge and A. M. Clay, *Sources for...*, *ἐνθ' ἄν.*, Appendix II A: S.C. de agro Pergameno (129 B. C.).

144. Ἀντίστοιχη συμπεριφορά παρατηρεῖται και στὸν Μ. Κωνσταντῖνο, τὸν ἰδρυτὴ τῆς Κων/πόλεως, ὅπου ἀπαντᾶται ἐφαρμογὴ κοσμολογικῶν ἀρχῶν στὸν Φῶρο, δηλαδή στὸ κέντρο τῆς Πόλεως. H.P. L'Orange, *Studies on the Iconography of the Cosmic Kingship in the Ancient World*. Oslo 1953, σ. 17-20.

145. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Sol Invictus ἦταν γιὰ τὸν Περσικὸ θεὸ Μίθρα. Ὅταν δὲ οἱ Ρωμαῖοι κατακοῦσαν λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἐνσωμάτωναν τὶς θεότητες τους στὴ δική τους θρησκεία. Αὐτὸ ἔγινε και μετὰ τὸν Μίθρα, ὁ ὁποῖος ἐξελίχθηκε ὡς κατ' ἐξοχὴν θεὸς τῶν Ρωμαϊκῶν Λεγεῶνων. J. Sage, «Apollon imperial, garant de fata Romana», *ANRW* II, 1981, σ. 562 κ.ἐξ. Εὐχαριστῶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τὸν Διδάκτορα Φιλοσοφίας Παναγιώτη Φούγια γιὰ τὶς ἐπιστημάνσεις του σχετικὰ μετὰ τὴ σημασία τοῦ Sol Invictus.

146. Πλάτωνος, *Νόμοι* IB' 945e 8-9, 946 b8-c2. 946d 947a 7-8.

147. Στ. Γουλούλη «Οἱ ψυχές τῶν προγόνων και ἡ οἰκοδομὴ τῆς πόλης. Τὸ πλατωνικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἐγκαινίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Βυζκ* 18 (1998) 287-306, ἐδῶ σ. 304-305.

148. Fr. Altheim, *Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter*, τόμ. Β'. Halle: Max Niemeyer, 1948, σσ. 165-168. R. Günther «Der politisch-ideologische Kampf in der römischen Religion in den letzten zwei Jahrhunderten v.u.Z.», *Klio* 42 (1964) 209-297, ἐδῶ σσ. 236-255. J.Vogt, *Sklaverei und...* *ἐνθ' ἄν.*, 1965, σσ. 43-44. «Die Sklaverei im utopischen Denken der Griechen», *RSA* 1 (1971) 19-32, ἐδῶ σσ. 30-31. Πρβ. E. R. Goodenough «Hellenistic Kingship», *YCS* 2 (1929), σσ. 80, 84-86, ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στὴν βασιλεία και στὸν Ἥλιο εἶναι παλαιά. Ὁ Μ. Rostovtzeff, *SEHWW*, τόμ. Β', σ. 808 και ὁ J.W. Swain «Antiochus Epiphanes and Egypt», *CP* XXXIX (1944) 73-94, ἐδῶ σ. 78, ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ συμβολισμὸς τοῦ Ἥλιου εἶναι εἰλημμένος ἀπὸ τὶς ἀνατολικές θρησκείες.

149. W.W. Tarn «Alexander Helios and the Golden Age», *JRS* XXII (1932) 135-160, ἐδῶ σσ. 140-141.

150. Εὐθ. Καστόρχη «Βικρ.: Περί Βλοσσίου...», *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 168-169.

151. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν* ΙΔ' IV 16 (C. 676).

152. Μ. Ρενιέρη, *Περί Βλοσσίου...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 149.

153. Διοδ. Σικ. II 55-60.

154. Πρβ. R. von Pöhlmann, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, τόμ. Γ'. München: C.H. Beck, 1925³, σσ. 404-406. Π. Λεκατσᾶ, *Ἡ Πολιτεία τοῦ Ἥλιου...*, *ἐνθ' ἄν.*, ὁ ὁποῖος συνδέει τὴν «οὐτοπικὴ πολιτεία» τοῦ Ἰαμβούλου μετὰ τὸ κίνημα τοῦ Ἀριστονίκου. W.W. Tarn, *Hellenistic Civilization*. London: Arnold, 1930², σ. 115. Τοῦ Ἰδίου «Alexander Helios and the...», *ἐνθ' ἄν.*, σ. 140.

155. H. Last «The Wars of the Age of Marius», *CAH* IX (1932) 102-157, ἐδῶ σ. 104. E.V. Hansen, *The Attalids of...* *ἐνθ' ἄν.*, σ. 144.

156. Ὁ D.Dudley «Blossius of Cumae», *ἐνθ' ἄν.*, σ. 98, ἀρνεῖται ὁποιαδήποτε σχέση τοῦ Βλοσσίου μετὰ τὴν ὀνοματοθεσία τοῦ Ἀριστονίκου.

157. Πλουτάρχου, *Γάιος Γράκχος* 2.

158. Πλουτάρχου, *Γάιος Γράκχος* 5.

159. Πλουτάρχου, *Γάιος Γράκχος* 11. Ἀππιανού, *Αἰβυκή* 20, 136.

160. Ἀππιανού, *Αἰβυκή* 20, 136.

161. Μία ἐπιδρομὴ ἀκρίδων στὴν Ἀφρική λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 123 π.Χ. (Titus Livius, *Epit. Lx*) ἀναμφίβολα ἐπηρέασε τὶς τιμές τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς.

162. M. Cary, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Α', σ. 384.

163. Πλουτάρχου, *Γάιος Γράκχος* 6.

164. Ἀππιανού, *Ρωμ. Ἐμφ.* Α' 21. Πρόκειται γιὰ τὴν «Lex Frumentaria» A.H.J. Greenidge and A. M. Clay, *Sources for Roman...*, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 32-33.

165. Ἀππιανού, *Ρωμ. Ἐμφ.* Α' 21.

166. Πλουτάρχου, *Γάιος Γράκχος* 5. Διοδ. Σικ. ΑΕ' 25. Vell. Paterc. II vi 3.

167. Διοδ. Σικ. ΛΔ' 28,2. Vell. Paterc. II vi 5. Cicero, *In Cat.* II 4. Πλουτάρχου, *Γάιος Γράκχος* 17.

168. Π. Φούγια, *Κικέρων...* *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 332 κ. ἐξ. σσμ. 6.

169. Παρόλα αὐτὰ ἀναφέρεται ἀπὸ μεταγενεστέρους Ἑλληνες μελετητές. Πρβ. Βασ. Ἀντωνιάδου, *Ἐγχειρίδιον Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, τόμ. Α'. Ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 333, σσμ. Κ. Ν. Ἡλιοπούλου, *ἐνθ' ἄν.* Ὁ Π. Λεκατσᾶς, *Ἡ Πολιτεία τοῦ Ἥλιου. Ἡ κοινοκτημονική...* *ἐνθ' ἄν.*, σ. 115, σημειώνει γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ρενιέρη ὅτι «σφάλεται ριζικά σχετικὰ μετὰ τὶς προθέσεις τοῦ Ἀττάλου, φαντασιοκοπεῖ σ' ἀναριθμητὰ ὅσα». Παρόλα αὐτὰ τὸ χαρακτηριστεῖται ὡς «ἐνα ἀπὸ τὰ λατρευτότερα ἔργα τῆς φιλελεύθερης νεοελληνικῆς φιλολογίας». Ὁ Κ. Δεσποτόπουλος «Ἡ πολιτεία τοῦ Ἥλιου τοῦ Π. Λεκατσᾶ», *Ἐλεύθερα Γράμματα* 1946, ἀναδημ. στοῦ Ἰδίου, *Φιλολογικά*. Ἀθήναι: Ἐστία, 1981², σσ. 189-194, ὑπεραμύνεται τοῦ ἔργου τοῦ Ρενιέρη ἔναντι τῆς κρίσεως τοῦ Λεκατσᾶ, χαρακτηρίζοντάς το «σέμνωμα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διανόηση τῶν χρόνων του» (σ. 192). Πρβ. Χ. Μπαλόγλου «Μᾶρκος Ρενιέρης: Σκιαγραφία τῆς ζωῆς και τοῦ ἔργου του», εἰς Μ. Ρενιέρη, *Βυζαντινὰ Μελέται*. Ὁ Ἑλληγ Πάπας Ἀλέξανδρος Ε'. *Τὸ Βυζάντιον και ἡ ἐν Βασιλείᾳ Σύνοδος*. Ἀθήναι 2004 (ἐπιμ. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου - Χ. Μπαλόγλου), σσ. ια-ξ', ἐδῶ σσ. μδ'-με'. Ἡ δευτέρη ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Ρενιέρη, *Ἔρευναί και εἰκασίαι περὶ Βλοσσίου και Διοφάνους*. Ἀθήναι: Ἀφοῖ Περρῆ, 1887, ἀνατυπώθηκε μετὰ Πρόλογον Κ.Ι. Δεσποτοπούλου. Εἰσαγωγὴ Γ. Ἀραμπατζῆ - Χ. Μπαλόγλου. Ἀθήναι: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2005 μετὰ νέα ἐκτύπωση, κριτικὸ ὑπόμνημα και εὑρετήρια.

170. D. R. Dudley, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 94-99.

171. Βρήκε ἀντίπαλο ἰδιαιτέρα τὸν D. Dawson, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 255, σσμ. 33.

172. F. Smats «Stoicijnse invloed op Tiberius Gracchus (Summary in English)», *AClas*. I (1958) 106-116.

173. G. J. D. Aalders, *Political Thought in Hellenistic Times*. Amsterdam: A. Hakker, 1975, σ. 79, σημ. 9.

174. C. Nicolet «L' inspiration de...», *ἐνθ' ἀν.*, σ. 154, σημ. 4.

175. Cicero, *De officiis* III xii 50-53. Πρόκειται για τόν περίφημο διάλογο ανάμεσα στον Ἀντίπατρο από τήν Ταρσό — δάσκαλο τοῦ Βλοσίου — καί τόν Διογένη τόν Βαβυλώνιο — δάσκαλο τοῦ Παναιτίου — πού φέρει οὐσιαστικά ἀντιμέτωπες δύο κοσμοθεωρίες, τό *justum* (Διογένης) καί τό *Paequum* (Ἀντίπατρος).

176. G.J. D. Aalders, *Political Thought in Hellenistic Times...*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 80.

177. J. Becker «The influence of Roman Stoicism upon the Gracchi economic land reforms», *PP* 19 (Fasc. XCV) (1964) 125-134.

178. Cicero, *De re publica* I 35-71.

179. J. Becker *The influence of...* *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 128-129.

180. J. Becker, *ἐνθ' ἀν.* σσ. 129-130.

181. T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome, I. Rome and the Republic*. Baltimore 1939. J. Toutain, *The Economic Life of Ancient Rome*. New York 1951.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Ἡ στωϊκή ἐπίδραση στους αὐτοκρατορικούς χρόνους

«Θνητόν ζῶον χρηστικόν φαντασίαις λογικῶς»
Ἐπικτήτου, *Διατριβαί* III α', 25.

6.1. Ἡ κυριαρχία τῆς Στοᾶς κατά τούς αὐτοκρατορικούς χρόνους

Κατά τήν εἴσοδο τῆς Στοᾶς στήν Ρώμη, μέσω τοῦ Παναιτίου κυρίως — ἐπί Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ — ὅσο καί ἀργότερα μέσω τοῦ Ποσειδωνίου — κατά τήν ἐποχή τοῦ Πομπηίου, τοῦ Καίσαρα καί τοῦ Κικέρωνος — ἡ στωϊκή φιλοσοφία ἔχει ἤδη ἀποβάλλει τόν αὐστηρό ἠθικό δογματισμό πού τῆς εἶχαν δώσει οἱ ἰδρυτές της, Ζήνων, Κλεάνθης καί Χρυσίππος. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή τῶν στωϊκῶν ἀντιλήψεων διευκόλυνε πολύ τήν εἴσοδό της στήν Ρώμη. Ἡ ὑψηλή ἐκτίμηση τῆς Στοᾶς εἶναι ἓνα σημεῖο στό ὁποῖο συναντῶνται ὁ Κικέρων μέ τούς δύο πλέον σημαντικούς Ρωμαίους συγγραφείς φιλοσοφικῆς λογοτεχνίας τῶν πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, τόν Σενέκα καί τόν Μάρκο Αὐρήλιο. Πράγματι, ἡ στωϊκή διδασκαλία ἀποκτᾶ κατά τόν πρῶτο, ἀλλά ἀκόμη καί κατά τόν δεύτερο μ.Χ. αἰώνα, μία ξεχωριστή θέση. Σύμφωνα μέ ὅσα μᾶς πληροφορεῖ ὁ Σενέκας¹, ἡ «σκεπτική» Ἀκαδημία, ὁ πυθαγορισμός καί ἡ σχολή τῶν σεξτίων δέν ἔπαιζαν πλέον καθοριστικό ρόλο. Τό γεγονός ὅτι ὁ Περίπατος καί ἡ «σκεπτική» Ἀκαδημία δέν ἐλκύουν ἰδιαίτερα τό ἐνδιαφέρον ἴσως σχετίζεται μέ τήν φθίνουσα σημασία τῆς ρητορικῆς, γιά τήν ὁποία ἡ διαλεκτική πού καλλιεργοῦσαν οἱ Ἀκαδημαϊκοί καί Περιπατητικοί φιλόσοφοι πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἐπιωφελής.

Κατά τόν πρῶτο μ.Χ. αἰώνα, ἡ ἐπίδραση τῆς Στοᾶς ἔφθασε μέ τόν Σενέκα σέ μία πρώτη κορύφωση. Ὅρισμένες ἀρχές αὐτῆς τῆς Σχολῆς μπόρεσαν νά ἀσκήσουν ἐπιρροή στήν διακυβέρνηση τῆς αὐτοκρατορίας καί καταγράφηκαν σέ σημαντικά λογοτεχνικά ἔργα². Μία αἰτία τῆς ἐπιτυχίας τῆς Στοᾶς πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι ἦταν ἡ μεγάλη ἔμφαση πού ἔδωσε στήν πρακτική «virtus» ὡς ἰδεώδες τῆς δημοσίας καί ἰδιωτικῆς ζωῆς. Σέ μία ἐποχή πού ἡ πολιτική ἐλευθερία εἶχε περιορισθεῖ, τό βλέμμα τῶν ἀνθρώπων στρεφόταν ὄχι τόσο στόν ἰδεώδη πολίτη καί στήν ὀλοκληρωμένη πολιτεία τοῦ Κικέρωνος, ὅσο σέ μία μᾶλλον αὐστηρή ἀτομική ἠθική κυνικῶν διαστάσεων, ἐκφράσεις τῆς ὁποίας ἦταν π.χ. νά σκηνοθετεῖται ὡς «imitatio Socratis» ἡ συχνά ἀναγκαστική αὐτοκτονία. Ἡ φιλοσοφικά αἰτιολογημένη αὐτοκτονία τοῦ Κάτωνος, ὡς παράδειγμα ἀτομικῆς ἐλευθερίας καί νίκης ἐπί τῶν ἀντιξῶν ἐξωτερικῶν περιστάσεων, ἀνταποκρίνεται στά ἀντίστοιχα «exempla» τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας καί ἴσως ἀκριβῶς γι' αὐτό ἀσκήσε βαθεῖες ἐπιδράσεις, ὅπως δείχνουν τά *Pharsalia* τοῦ Λουκανοῦ ἢ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Σενέκα³. Πέραν αὐτοῦ, ὁ Κικέρων καί ὁ Σενέκας εἶχαν ἐντυπωσιασθεῖ ἀπό τήν συνέπεια τῆς στωϊκῆς ἠθικῆς στήν θεωρητική της διδασκαλία⁴ καί ἀπό τήν πρακτική της ἐφαρμοσιμότητα⁵.

Μετά τό πέρας τῶν ἐμφυλίων πολέμων τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς δημοκρατικῆς περιόδου, κα-

τά τήν διάρκεια τῶν ὁποίων πολλοί Ρωμαῖοι ἦσαν ἀνοικτοί στή διδασκαλία τοῦ Ἐπικούρου περί ἀτομικοῦ διαφωτισμοῦ καί περί ἀποστασιοποίησεως τῶν θεῶν ἀπό τόν κόσμον, ἡ εἰρήνη τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου ἔκανε καί πάλι τοὺς Ρωμαίους πρόθυμους νά στραφοῦν στόν πανθεισμό καί τήν βιοθεωρία τῶν στωϊκῶν. Ἡ πεποιθήση, πού διεκήρυσσε ἡ Στοά, ὅτι κάθε γεγονός ἔχει ἕναν προορισμό πού εἶναι ὁ καλύτερος δυνατός καί πῶς τόν προορισμό αὐτόν δέν εἶναι σέ θέση νά τόν ἐπηρεάσει ὁ ἄνθρωπος, εἶναι σέ θέση ὅμως νά τόν κατανοήσει καί νά τόν ἀποδεχθεῖ, ὡδήγησε στήν δημιουργία ἑνός κλίματος ἐμπιστοσύνης πρὸς τήν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων καί στήν ἀντίληψη ὅτι τό πλέον σημαντικό δέν εἶναι οἱ ἐξωτερικές συνθήκες, ἀλλά ἡ ἐσωτερική συνείδηση. Βάση αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων ἦταν ἡ ἔννοια μιᾶς παγκοσμίου τάξεως, μέσα στήν ὁποία ἀσχεῖ τίς ἐπιδράσεις τῆς κατὰ τρόπο θετικῆς ἢ «φύσις» μέ τόν «λόγον» ὡς θεία ἀρχή. Ὁ κόσμος, κατὰ συνέπεια, μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ ὡς ἕνας ζωντανός ὀργανισμός καί ταυτόχρονα καί ὡς θεός. Ὁ εὐρισκόμενος σέ τάξη κόσμος ἀποτελοῦσε τό κέντρο αὐτοῦ τοῦ κοσμοειδώλου, ἐνῶν ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖτο τμήμα αὐτοῦ τοῦ κόσμου, στόν ὁποῖο ἄλλωστε ὀφείλει καί τόν λόγο τῆς ὑπάρξεώς του⁶.

Οἱ σημαντικώτεροι στωϊκοί τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου εἶναι ὁ Σενέκας, ὁ Μουσσώνιος Ρούφος, ὁ Ἐπίκτητος καί ὁ Μάρκος Αὐρήλιος.

6.2. Ὁ Σενέκας καί ἡ Στοά

Ὁ Λεύκιος Ἀνναῖος Σενέκας ὁ Νεώτερος, γιός τοῦ ρητοροδιδασκάλου Σενέκα τοῦ Πρεσβυτέρου, ὁ χαρακτηριζόμενος ὡς μέγιστος Ρωμαῖος φιλόσοφος⁷, γεννήθηκε στήν Κόρδοβα τῆς Ἰσπανίας τό 5 π.Χ., ἔτυχε ἐπιμελοῦς ρητορικῆς καί φιλοσοφικῆς παιδείας στήν Ρώμη, ὅπου ἔδρασε ὡς δικηγόρος καί ἀνέλαβε τό 54 μ.Χ. ὡς «educator» καί «praeceptor» τοῦ Νέρωνος⁸. Τό 65 μ.Χ. ἔλαβε χώρα (ἀνεπιτυχῶς) μία συνωμοσία κατὰ τοῦ Νέρωνος. Ὁ Σενέκας θεωρήθηκε ἔνοχος συμμετοχῆς στήν συνωμοσία αὐτή καί ὑποχρεώθηκε νά αὐτοκτονήσει. Ὁ Σενέκας πραγματοποίησε τήν αὐτοκτονία του, σύμφωνα μέ τήν περιγραφή τῆς ἀπό τόν Τάκιτο⁹, μέ τρόπο πού ἔμοιαζε τόν θάνατο τοῦ Σωκράτους, ἀλλά καί τοῦ Κάτωνος τοῦ Νεωτέρου.

Ὁ Σενέκας ἀντιλαμβάνεται τόν ἑαυτό του ὡς ὁδηγό ψυχῶν, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Λουκρήτιος πρὶν ἀπό αὐτόν ἢ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος μετὰ ἀπό αὐτόν¹⁰. Τό σημεῖο αὐτό ἔχει βασική σημασία γιά

τήν ἀξιολόγησή τοῦ Σενέκα ὄχι μόνον ὡς φιλόσοφου, ἀλλά καί ὡς συγγραφέα. Ἀπαξιῶνοντας ὁ Σενέκας τήν «vita activa», πού γίνεται γιά χάρη τῆς πολιτείας καί εὐνοώντας τήν «vita contemplativa» πού ἀφιερώνεται στό φιλοσοφικό «otium», οὐσιαστικά ἀπομακρύνεται ἀπό τό ρωμαϊκό ἰδεῶδες τῆς προσφοράς ὑπηρεσιῶν γιά τό δημόσιο καλό. Στό ἔργο του *De constantia sapientis* (Dialogus 2 — ἴσως μετὰ τό 47 μ.Χ.), ὁ Σενέκας ἀσχολεῖται μέ τόν ρόλο τοῦ σοφοῦ. Ὁ φιλόσοφος ὁμολογεῖ τήν προσήλωσή του στήν Στοά, ταυτόχρονα, ὅμως, μνημονεύει καί τόν Ἐπίκουρο θέλοντας νά τονίσει ὅτι τίποτε δέν μπορεῖ νά θίξει τόν σοφό ὅσον ἀφορᾷ τήν πλέον δική του ἀρχέγονη περιουσία¹¹. Θέμα αὐτοῦ τοῦ ἔργου εἶναι ἡ ἐπίγνωση τοῦ σοφοῦ, ὅτι τό ἄδικο καί οἱ λοιδορίες εἶναι μηδαμινά. Κι αὐτό, γιατί δέν θίγουν τό Ἄγαθό του, τήν λογική ὑπόσταση τοῦ πνεύματος. Ὁ ἐπίλογος ἀπευθύνεται σέ ἐκεῖνον πού πασχίζει γιά τήν σοφία («proficiens»). Παράλληλα, παρέχει ὁδηγίες γιά τό πῶς ἀναδεικνύεται κανεὶς ἀνώτερος τῶν δεινῶν.

Μέ ἀφορμή τήν παρατήρηση ἐπικριτῶν τῆς Στοᾶς πού ἔθεταν τό ἐρώτημα σέ τί καταλήγουν ὅλες ἐκεῖνες οἱ διακηρύξεις τῶν στωϊκῶν σοφῶν περί ἀδιαφορίας ἐναντι παντός ἐξωτερικοῦ ἀγαθοῦ, ἰδιαιτέρα ὅταν τοὺς βλέπει ὁ κόσμος νά ἐπιδιώκουν τήν μακροζωία, νά προφασίζονται ὅτι περιφρονοῦν τά πλούτη καί νά δικαιολογοῦν ὅσα ἔχουν, μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι συσσωρεύουν ἔτσι περισσότερες ἀρετές, ὁ Σενέκας, πού ἦταν πολύ πλούσιος, ἀπαντᾷ ὅτι ὁ σοφός ναί μέν πρέπει νά μή περιφρονεῖ τά «ἐξωτερικά ἀγαθὰ», δέν δικαιούται, ὅμως, νά τά κατέχει, ὑπό τόν περιορισμό βέβαια ὅτι δέν θά προσκολλᾶται ἀγωνιωδῶς σέ αὐτά. Ὁ σοφός πάντως προτιμᾷ τά πλούτη ἀπό τήν πενία. Δέν τά εἰσάγει ὅμως στήν ψυχή του, ἀλλά στήν οἰκία του («quelle casuistique») καί εἶναι εὐτυχής, γιατί τίθενται στήν διάθεση τῆς ἀρετῆς μέσα ἀπό τήν ἐνάσκησή της¹².

Περὶσσότερο ἀντιφατικῆ πρὸς τήν στωϊκὴ φιλοσοφία εἶναι ἡ τοποθέτησή του σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν ἀπελεύθερο Πολύβιο — Ad Polybium —, ὅπου τοῦ συνιστᾷ ὅτι «ἀπό τήν θυελλώδη ζωὴ γιά νά γλυτώσει κανεὶς σέ στιγμές δυστυχίας, μόνη διέξοδος εἶναι ὁ θάνατος». Πῶς, ὅμως, συμβιβάζεται μία τέτοια τοποθέτησή¹³ μέ τό στωϊκὸ δόγμα, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ὅσα ὀρίζει ἡ θεία πρόνοια, ὄχι μόνον καλῶς γίνονται, ἀλλά καί πρέπει ὁ ἄνθρωπος νά τά δέχεται ἀγόγγυστα μέ τήν εὐδαιμονία τοῦ σοφοῦ;

Ἡ φιλανθρωπία τοῦ Σενέκα ἐκτείνεται καί

στούς δούλους και στρέφεται μάλιστα (σπάνιο για έναν Ρωμαίο) έναντι των απάνθρωπων αγώνων μονομάχων, καθώς και κατά των αίματηρών ρωμαϊκών στρατιωτικών γυμνασίων, πού σκηνοθετούσαν οι πλούσιοι άρχοντες προς τέρψη των φιλοξενουμένων τους. Ο Σενέκας τονίζει ότι η ψυχή του δούλου είναι έξ' ἴσου πολύτιμη όσο οίουδήποτε άλλου λογικού ὄντος¹⁴.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι 124 επιστολές του Σενέκα (οι *Epistulae morales*), πού κατανέμονται σε είκοσι βιβλία, περιέχουν στοχασμούς και ανήκουν στην τελευταία συγγραφική περίοδο (δραματικός χρόνος 62-63 μ.Χ., χρόνος δημοσιεύσεως 64-65 μ.Χ.). Ο Σενέκας αυτοσυστήνεται ρητά ως παιδαγωγός του ανθρώπινου γένους¹⁵. Ξεκινά από μία σύσταση προς τον παραλήπτη, ότι δεν πρέπει να σπαταλά τον χρόνο του¹⁶, και κατόπιν τον διδάσκει σε ὄλοένα διευρυνόμενα θέματα, τον καθοδηγεί στην μόνιμη άσκηση και τον εισάγει στην στωϊκή φιλοσοφία. Σε μία πρώτη ομάδα επιστολών χρησιμοποιεί ως έναυσμα κάποια αποφθέγματα, τοποθετείται, ακολουθώντας την μεθοδολογία του Θεραπευτικού του Χρυσίππου, έναντι των επικουρείων τάσεων του προσώπου με τό ὁποῖο διαλέγεται και αναπτύσσει βασικά δόγματα της Στοᾶς. Σε μία δεύτερη ομάδα επιστολών του¹⁷ ἐγκαταλείπει τὰ αποφθέγματα¹⁸ και παρέχει σχεδιαγράμματα, «*breviaria*», των φιλοσοφικών του θέσεων, τὰ ὁποῖα βέβαια δεν καθιστοῦν περιττή τήν περαιτέρω διδασκαλία. Στὰ σχέδια του συγγραφέα ἦταν μία περιεκτική περιγραφή τῆς στωϊκῆς ἠθικῆς¹⁹. Ὑπόβαθρο των ἀπόψεων, πού αναπτύσσονται στις επιστολές, εἶναι ἡ στωϊκή φιλοσοφία, μερικές φορές, ὅμως, δανείζεται μεθοδολογικούς τρόπους από τον Ἐπικουρισμό²⁰.

Στήν 90ῆ ἐπιστολή του²¹ αναπτύσσει τίς ἀπόψεις του γιά τήν ἱστορική ἐξέλιξη του ἀνθρώπινου γένους. Στήν ἀρχή ἐκθέτει τήν ἱστορική θεωρία του φιλοσόφου Ποσειδωνίου του Ἀπαμείας γιά τήν πολιτιστική ἀνάπτυξη του ἀνθρώπινου γένους²². Ἐπαινεί τούς πρωτογόνους ἀνθρώπους και τό πρωταρχικό στάδιο τῆς ἐξελίξεως του ἀνθρώπινου βίου. Ἡ φύση προίκισε τόν ἀνθρώπο ἐξ ἴσου, ὅπως και τὰ ἄλλα ζῶα, ἐφοδιάζοντάς τον μέ τήν δυνατότητα νά ζεῖ χωρίς ἀναπτυγμένες τεχνικές²³. Ἡ πρωτόγονη κατάσταση ἦταν ἡ εὐτυχέστερη περίοδος τῆς ἱστορίας του ἀνθρώπινου γένους. Δέν ὑπῆρχε γεωργία, οὔτε ἀτομική ἰδιοκτησία, ἀλλά και ἡ φτώχεια ἦταν ἀγνωστή, ἀφοῦ αὐτόδοτα τὰ ἔδινε ἡ φύση τὰ ἀγαθὰ²⁴. Οἱ ἀνθρώποι ἦσαν εὐγενεῖς και γενναῖοι φρονες και βοηθοῦ-

σαν ὁ ἓνας τόν ἄλλο, ἡ δέ βία ἦταν ἀνύπαρκτη μεταξύ τους και στρεφόταν μόνον ἐναντίον των ἀγρίων θηρίων²⁵.

Ἡ τοποθέτησή του αὐτή θά κατέτασσε τόν Ρωμαῖο φιλόσοφο σέ ἐκείνους πού θεωροῦν τό πρωταρχικό στάδιο τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας, τόν «*χρυσοῦ αἰῶνα*» (*aureum regnum*), ὡς τήν ἠθικά ἀνώτερη περίοδο τῆς ζωῆς του ἀνθρώπου. Ὡστόσο, ὁ Σενέκας ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀνθρώποι στήν πρωτόγονη κατάσταση εἶναι ἀπλῶς ἀγαθοί, ἀπό ἐνστικτο και ἀπό ἄγνοια τῆς ἀμαρτίας, και ὄχι οὐσιαστικά δίκαιοι, ἠθικοί και ἐνάρετοι, ἀπό γνώση και ἀπό αἴσθηση του καθήκοντος²⁶. «Ἀλλά ὅσο και ἂν ἡ ζωή των πρωτογόνων ἀνθρώπων», γράφει στήν Ἡθική Ἐπιστολή του, «ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπό τήν ἀμαρτία και τό ἐγκλημα, παρόλα αὐτά οἱ ἀνθρώποι αὐτοί δέν ἦσαν σοφοί, δεδομένου ὅτι ὁ τίτλος αὐτός ἀρμόζει μόνον σέ ὅσους ἔχουν φθάσει στήν ὑπέρτατη τελειότητα. Ἀσφαλῶς δέν ἀρνοῦμαι ὅτι ἦσαν μέ ὑψηλό φρόνημα και, κατά κάποιον τρόπο, ἀδιάφθοροι, ὅπως εἶχαν μόλις δημιουργηθεῖ ἀπό τούς θεούς [...]. Ὡστόσο, ἦσαν ἀθῶοι και ἄγνοοί ἀπό ἄγνοια. Ὑπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ ἑνός ἀνθρώπου πού δέν ἐπιθυμεῖ τήν ἀμαρτία και ἑνός ἀνθρώπου πού δέν γνωρίζει νά ἀμαρτάνει. Ἡ ζωή τους ἐστειρεῖτο δικαιοσύνης, φρονήσεως και ἐγκρατείας. Ἡ ἀπλοϊκή τους ὑπαρξή εἶχε βέβαια ὀρισμένα χαρακτηριστικά πού προσεγγίζουν τίς ἀρετές αὐτές. Ἀλλά ἡ πραγματική ἀρετή ἀποκτᾶται μόνον ἀπό μία ψυχή πού ἔχει ἐκπαιδευθεῖ και ὁδηγηθεῖ στήν τελειότητα, μέ τήν συνεχή ἠθική ἀσκηση. Γιατί γεννηθήκαμε μέ προορισμό νά φθάσουμε στήν ἠθική τελειότητα, ἀλλά χωρίς νά τήν κατέχουμε ἀπό τήν ἀρχή...»²⁷. Ἔτσι, παρατηροῦμε ὅτι ἐνῶ ὁ Σενέκας ἀρχικά ἐκθειάζει και ζωγραφίζει τόν εἰδυλλιακό τρόπο ζωῆς των πρωτογόνων ἀνθρώπων, τελικά ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀνθρώπος φθάνει στήν ἠθική ἀνωτερότητα και τελειότητα μόνο στό στάδιο του ἀναπτυγμένου πολιτισμοῦ. Τοῦτος, ὅμως, εἶναι ἐφικτός μόνον μέσω τῆς σπουδῆς και μελέτης τῆς φιλοσοφίας, πού ὠδήγησε τόν ἀνθρώπο σέ τεχνικές καινοτομίες²⁸.

Στό ἔργο του *De clementia*, ἓνα ἔργο μέ πολιτικοφιλοσοφικό περιεχόμενο και προσανατολισμό πού ἀφιερώνεται στόν αὐτοκράτορα Νέρωνα (συνεγραφή μεταξύ 55 και 56 μ.Χ.), ἀποσκοπεῖ νά παρουσιάσει στόν ἡγεμόνα τούς ἀνθρωπιστικούς κανόνες συμπεριφορᾶς. Ἀνήκει στό λογοτεχνικό εἶδος των «κατόπτρων ἡγεμόνων», πού εὐδοκιμεῖ στήν στωϊκή θεωρία. Ὁ φιλόσοφος ἀξιῶνει τήν ἐπιείκεια («*clementia*») ὡς τήν σημαντι-

κώτερη ἀρετή ενός ἡγεμόνα, ἀλλά μέ τόν ὄρο αὐτό ἐννοεῖ κατάργηση τῆς ἐσχάτης ποινῆς. Αὐτό τό αἰτιολογεῖ ἐπικαλούμενος τήν τάση τῶν ἀνθρώπων νά ἐπηρεάζονται³⁹, καθώς καί τήν ἀξία καί τήν φήμη του τοῦ ἡγεμόνα πού προκαλεῖ τήν ἐπιεική συμπεριφορά³⁰. Ἡ ἀξίωση καί αἰτιολόγηση τοῦ Σενέκα δέν ἀρμόζουν καθόλου στίς ἀντιλήψεις τῆς Ἀρχαίας καί Μέσης Στοᾶς, πού ἀπαιτοῦσαν αὐστηρή τήρηση τῶν ἐκάστοτε ἰσχυουσῶν ποινῶν³¹. Στήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Σενέκα ὑπάρχουν σημεῖα πού σχετίζονται πρός τήν ρωμαϊκή «deprecatio»³², ἡ ὁποία ἐπεδίωκε κάποια ἐπιείκεια στήν ἀναμενομένη ποινή σέ περίπτωση πού κάποιος ἀποδεχόταν τήν ἐνοχή του³³. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ ἐλληνική-στωϊκή παράδοση γίνεται ἐπιεικέστερη ὑπό τήν ἐπίδραση τῶν ρωμαϊκῶν ἀντιλήψεων. Προφανῶς ὁ Σενέκας ἤθελε νά προσφέρει μία συγκεκριμένη βοήθεια γιά κάποια ἀπόφαση μέ βάση τίς τροποποιημένες στωϊκές ἀντιλήψεις. Ἄξιο μνείας εἶναι ὅτι ὁ Νέρων, τουλάχιστον γιά κάποιο χρονικό διάστημα, ἄσκησε πολιτική σύμφωνη μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Σενέκα.

6.3. Ἡ σημασία τῶν Στωϊκῶν Μουσωνίου Ρούφου καί Ἐπικτήτου

Ἡ Στοά ἐξακολούθησε νά ἀσκεῖ ἐπίδρασεις ἀκόμη καί μετά τόν θάνατο τοῦ Σενέκα. Τοῦτο τό ἀποδεικνύουν τά *Pharsalia* τοῦ Λουκιανοῦ, οἱ σάτιρες τοῦ Περσίου, τά *Punica* τοῦ Σιλίου Ἰταλικού, τά *Argonautica* τοῦ Βαλερίου Φλάκκου καί ἡ *Thebais* τοῦ Στατίου. Παρά τίς προσπάθειες τοῦ Σενέκα, τοῦ Κικέρωνος καί τοῦ Λουκρητίου, γλῶσσα τῆς φιλοσοφίας παρέμενε ἡ ἐλληνική. Τήν ἐλληνική χρησιμοποίησε ὁ Λεύκιος Ἀνναῖος Κορνοῦτος (L. Aennius Curnutus), ὁ δάσκαλος τοῦ Περσίου, τόσο στήν διδασκαλία του ὅσο καί σέ μία ἐπιτομή στωϊκῆς ἐρμηνείας τῶν μύθων³⁴. Τήν ἐλληνική χρησιμοποίησε καί ὁ δάσκαλος τοῦ Ἐπικτήτου Γάιος Μουσώνιος Ρούφος (20/30-100 μ.Χ.) στίς παραδόσεις του, πού ἔχουν σωθεῖ καταγεγραμμένες σέ χειρόγραφα.

Ὁ Γάιος Μουσώνιος Ρούφος³⁵ ἔδρασε ὡς δάσκαλος τῆς φιλοσοφίας στήν Ρώμη, ὅπου ἀπέκτησε φήμη. Ἐξορίσθηκε ἀπό τόν Νέρωνα τό 65 μ.Χ.³⁶, γιατί εἶχε ζηλέψει αὐτή τήν φήμη του καί τήν βαθεῖα ἐκτίμηση πού εἶχε ἀποκτήσει μεταξύ τῶν συμπολιτῶν του λόγω τοῦ ἀψόγου χαρακτήρος του. Τό κύριο ἐνδιαφέρον του περιορίσθηκε στήν ἠθική διδασκαλία τῆς Στοᾶς.

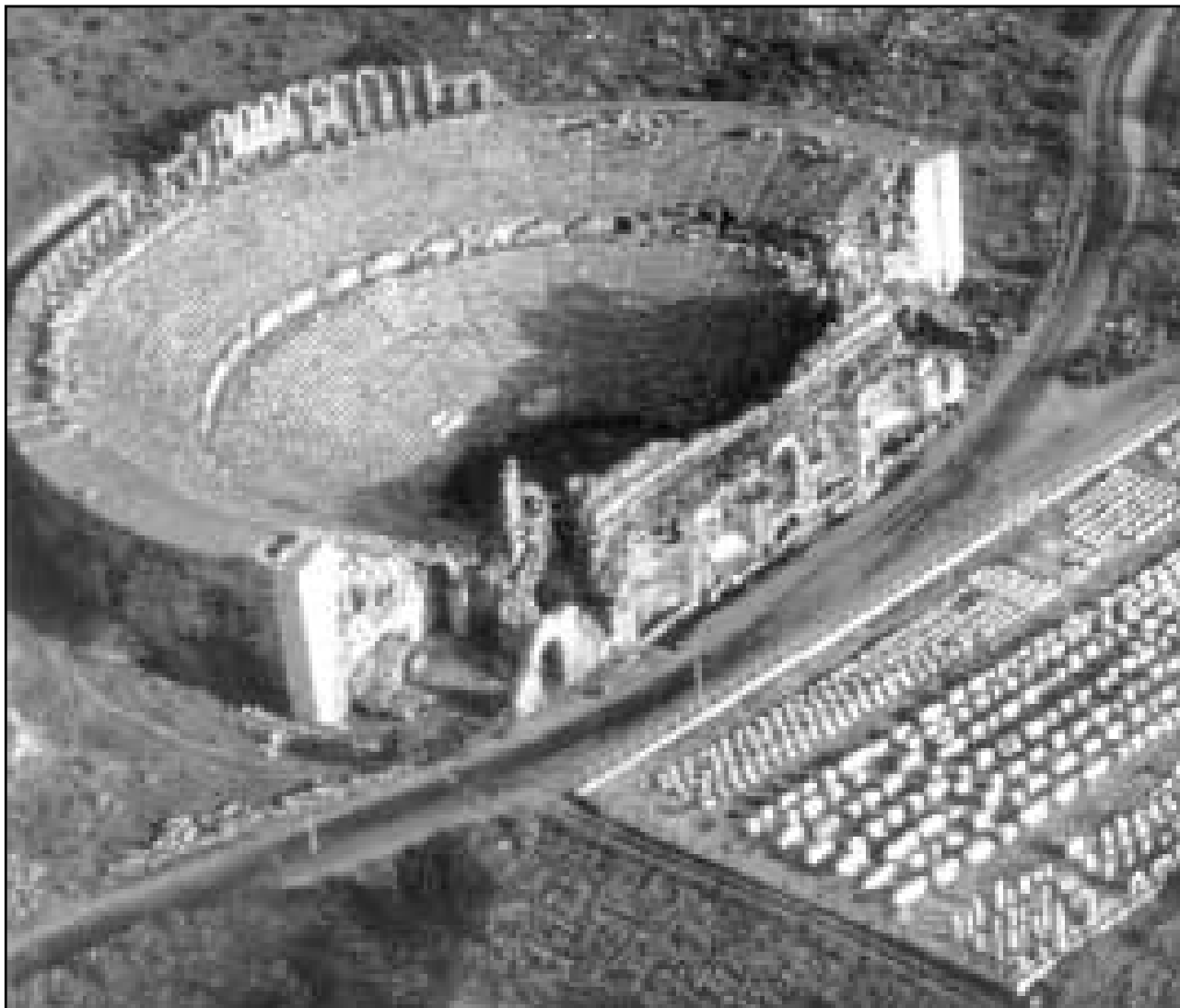
Οἱ ἀπόψεις τοῦ Μουσωνίου Ρούφου δείχνουν ὅτι μιά ἀσκητική ζωὴ δέν εἶναι ποτέ ἀσυμβίβαστη

μέ τήν ἐκπλήρωση τῶν πολιτικῶν καθηκόντων. Τά θέματα ὀρισμένων ἀπό τίς σωζόμενες πραγματείες του, ὅπως «ἡ ἀνατροφή τῶν θυγατέρων», «εἰσοδήματα τοῦ φιλοσόφου»³⁷, «ἡ οὐσία τοῦ γάμου», «ἡ ὑπακοή στοὺς γονεῖς», μαρτυροῦν μιά πραγματιστική ἀντιμετώπιση καί προσέφεραν τίς κατευθύνσεις πού ἀκολούθησαν οἱ μετέπειτα χρόνοι. Ὁ Μουσώνιος προσπαθεῖ νά ἐξάρει τήν γεωργία μεταξύ τῶν παραγωγικῶν κλάδων καί θεωρεῖ τήν ἐνασχόληση μέ αὐτή, ὡς τήν κατ' ἐξοχήν προσιδιάζουσαν στοὺς φιλοσόφους³⁸. Ὁ Μουσώνιος στηριζόμενος στήν ἀρχαία ἐλληνική παράδοση καί γραμματεία, πού ἐκθειάζει τήν γεωργία³⁹, χαρακτηρίζει καί αὐτός «δικαιοτάτην»⁴⁰ τήν γεωργία καί τονίζει ὅτι συμβάλλει στήν ἀνδρεία τῶν ἀτόμων⁴¹.

Ὡς γνήσιος στωϊκός ἀποστρέφεται τόν πλοῦτο καί τήν πολυτελή διακόσμηση τοῦ Οἴκου⁴², συνιστᾷ ὀλιγάρκεια καί ἐγκράτεια καί φρονεῖ ὅτι τό ἄτομον εἶναι σέ θέση νά περιορίζει τίς ἀνάγκες του⁴³. Καταδικάζει τόν δανεισμό⁴⁴ καί ἀξιολογεῖ τά ἀδέλφια σέ μία οἰκογένεια σέ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπό τά χρήματα⁴⁵.

Κορυφαῖος μαθητὴς του ὑπῆρξε ὁ Ἐπικτήτος (ca. 55-135 μ.Χ.)⁴⁶, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στήν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας (Μικρὰ Ἀσία) καί δίδαξε ἀρχικά στήν Ρώμη καί ἀργότερα, μετά τήν ἐξορία του (88/89 μ.Χ.), στήν Νικόπολη τῆς Ἡπείρου, κοντά στό Ἄκτιο, στήν θαλάσσια περιοχή πού εἶχε λάβει χώρα τό 31 π.Χ. ἡ ναυμαχία, στήν ὁποία ἠττήθηκαν ὁ Μάρκος Ἀντώνιος καί ἡ Κλεοπάτρα ἀπὸ τόν στόλο τοῦ Ὀκταβιανοῦ, μετέπειτα Αὐγούστου. Ἐκεῖ ὁ Ἐπικτήτος ἐζήσησε καί δίδαξε ἀρκετά χρόνια, ὡς τόν θάνατό του. Ἐκεῖ τόν ἄκουσε καί ὁ Ἀρριανός, τό 112 ἢ 113 μ.Χ., ὁ δημιουργός τῆς ὑστεροφημίας του καί τῆς πνευματικῆς του ἀκτινοβολίας στήν ἱστορία, μέ τήν συγγραφή τοῦ *Ἐγχειριδίου* του⁴⁷. Ὁ νεαρός αὐτός Ἕλληνας ἀπὸ τήν Νικομήδεια εἶχε τήν φιλοδοξία καί τήν ἱκανότητα, παράλληλα ὅμως καί τήν τύχη, νά σταδιοδρομήσει λαμπρά ἐπὶ Ἀδριανοῦ ὡς λειτουργός τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καί ὡς μέλος τῆς ἐκλεκτῆς κοινωρίας τῆς, ἀργότερα ζήτησε καί ἔλαβε τόν τίτλο τοῦ Ἀθηναίου πολίτη, καί ἐγκαταστάθηκε στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου διέμενε μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του⁴⁸.

Ἀπὸ τήν συγγραφικὴ πρωτοβουλία τοῦ φιλοδόξου νεαροῦ Ἑλληνα, τοῦ προσαρμοσμένου στήν ρωμαϊκὴ «τάξη», ἔμεινε στοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνες ἡ πιὸ ἀδρὴ ἐκφραση τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τῆς Στοᾶς καί προβλήθηκε ὁ ἐξορίστος δάσκαλος του ὡς ὁ κατ' ἐξοχήν στωϊκός ἠθικοδιδά-

Τό Ἀσκληπιεῖο τῆς ἀρχαίας Περγᾶμου. Ὅπως φαίνεται καί στήν εἰκόνα, τό θεραπευτήριο περιβαλλόταν ἀπό ἐπιβλητικό θέατρο καί ἀπό ἄλλες ἐγκαταστάσεις.

σκαλος καί ὡς μέγας ἀπόστολος τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας. Ὁ ἴδιος ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος, ὁ ὁποῖος δέν συνήντησε ποτέ τόν Ἐπίκτητο, ἐπηρεάσθηκε ἀποφασιστικά στήν μέθοδο καί τούς στόχους ἀπό τίς Διατριβές· εὐχαριστεῖ τόν Ρούστικο, γιατί «οἶκοθεν μετέδωκεν τοῖς Ἐπικητείοις ὑπομνήμασιν»⁴⁹. Στήν ἐπίδραση τοῦ Ἐπικτήτου θά πρέπει νά ἀποδοθεῖ καί τό γεγονός ὅτι ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος συνέθεσε τό ἔργο του, πού ἀποτελεῖ τό σημαντικότερο κείμενο ρωμαϊκῆς φιλοσοφίας τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα, στήν ἐλληνική γλῶσσα.

Τόσο οἱ Διατριβές, ὅσο καί τό Ἐγχειρίδιον προβάλλουν τή βασική διάκριση ὅτι στόν κόσμο ὑπάρχουν πράγματα ἐπί τῶν ὁποίων ἔχουμε τόν ἔλεγχο καί ἄλλα ἐπί τῶν ὁποίων δέν ἔχουμε: «Τῶν ὄντων τὰ μὲν ἐστὶν ἐφ' ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν»⁵⁰. Ἔχουμε τήν δυνατότητα νά ἐλέγχουμε

ὅσα εἶναι ἐντός μας, «τά ἐφ' ἡμῖν», πού εἶναι τά περιεχόμενα τῆς συνειδήσεώς μας, ὅπως ἡ ροπή μας πρὸς τήν δράση ἢ ἡ ἀποστροφή μας πρὸς κάτω. Γιά ὅσα εἶναι ἐκτός αὐτῆς, τά «οὐκ ἐφ' ἡμῖν», ὁ Ἐπίκτητος ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νά ἐπιδεικνύουμε ἀδιαφορία.

Συστηματική βάση τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Ἐπικτήτου εἶναι ἡ διάκριση τριῶν «τόπων»: «Τρεῖς εἰσὶ τόποι, περὶ οὓς ἀσκηθῆναι δεῖ τὸν ἐσόμενον καλὸν καὶ ἀγαθόν. Ὁ περὶ τὰς ὀρέξεις καὶ τὰς ἐκκλήσεις, ἵνα μὴτ' ὀρεγόμενος ἀποτυγχάνῃ μὴτ' ἐκκλίνων περιπίπτῃ. Ὁ περὶ τὰς ὁρμᾶς καὶ ἀφορμᾶς καὶ ἀπλῶς ὁ περὶ τὸ καθῆκον, ἵνα τάξει, ἵνα εὐλογίστως, ἵνα μὴ ἀμελῶς. Τρίτος ἐστὶν ὁ περὶ τὴν ἀνεξαπατησίαν καὶ ἀνεικαιότητα καὶ ὅλως περὶ τὰς συγκαταθέσεις»⁵¹.

Ἡ ἰδιότυπη αὐτὴ διάκριση, πού θεμελιώνει

τήν ψυχοπλαστική τεχνική του Ἐπικτήτου πρὸς τὴν κατάρκτηση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς «ἀπαθείας» ἢ «ἀταραξίας», καὶ κατὰ συνέπεια τῆς ἐφικτῆς ἐλευθερίας καὶ εὐδαιμονίας του ἀντίστοιχα, προϋποθέτει καὶ ὀλοκληρώνει τὴν ἀνθρωπολογικὴ θεωρία τῆς Στοᾶς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος διακρίνεται καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα μὲ τὸ λογικὸ του, ὑψιστο καὶ ριζικὸ ἀγαθὸ του καὶ πηγὴ αὐτοδύναμη τῆς ἐλευθερίας του. Ἡ ψυχοπλαστικὴ καὶ ἠθοπλαστικὴ αὐτὴ τεχνικὴ προϋποθέτει γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀποτελεσματικῆς τῆς διάκριση τῶν «ὄντων» στὰ «ἐφ' ἡμῖν» καὶ στὰ «οὐκ ἐφ' ἡμῖν».

Ἡ ψυχοπλαστικὴ αὐτὴ τεχνικὴ ἐνέχει συστηματικὴ ἀπαξίωση πλείστων ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, δηλαδὴ ἀπογύμνωσή τους ἀπὸ τὴν ἀξία τους. Προϋποθέτει τὴν ἀπεριόριστη ἀλήθεια τοῦ ἀφορισμοῦ: «ταράσσει τοὺς ἀνθρώπους οὐ τὰ πράγματα, ἀλλὰ τὰ περὶ τῶν πραγμάτων δόγματα»⁵², πού βρίσκεται καὶ σὲ ἀνταπόκριση μὲ τὸν ὀρισμὸ τοῦ ἀνθρώπου «θνητὸν ζῶον χρηστικὸν φαντασίαις λογικῶς»⁵³, θεμελιακὸ γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἐπικτήτου⁵⁴.

Ὁ Ἐπίκτητος εἶναι ἀσφαλῶς στωϊκὸς φιλόσοφος, ἀλλὰ βαθύτατα ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς Κυνικοὺς, ἔνθερος θαυμαστῆς τοῦ Διογένης, πού τὸν ἐξιδανικεύει καὶ τὸν θεωρεῖ πρότυπο ἐλευθέρου ἀνθρώπου⁵⁵. Ὁ στοχασμὸς του ὑπηρετεῖ καὶ ἐκφράζει τὸν ἄνθρωπο τῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Ἡ φιλοσοφία τότε γίνεται ἠθικὴ καὶ παραμυθία τοῦ βίου, γίνεται «ἡ περὶ βίον ἐπιστήμη»⁵⁶, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει προτάσεις ἀνθρωπολογικῆς ἢ κοινωνικῆς οὔτε νὰ διατυπώσει ἐπιστημονικὰ ἐρωτήματα ριζοσπαστικὰ⁵⁷.

Ἐκφραστῆς μᾶλλον τοῦ καιροῦ του ὁ Ἐπίκτητος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης κοινότητος, ὅπου ζεῖ καὶ στοχάζεται, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωροῦμε τὴν θρησκευτικὴ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ στοχασμοῦ του καὶ τῶν πνευματικῶν ἀνησυχιῶν τῶν ἀνθρώπων του Β' μ.Χ. αἰῶνα. Αἰσθάνεται τὸν ἄνθρωπο ὄχι ἀπλῶς «συγγενή» τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μέρος τοῦ Θεοῦ: «σὺ ἀπόσπασμα εἶ τοῦ Θεοῦ. Ἔχεις τί ἐν σεαυτῷ μέρος ἐκεῖνου. Τί οὖν ἀγνοεῖς σου τὴν συγγένειαν;»⁵⁸. Ὁ Ἐπίκτητος πιστεύει ὅτι ὑψίστη ἠθικὴ «ὑποχρέωση» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐξομοίωσή του μὲ τὸν Θεό: νὰ θέσει τὸν ἑαυτό του στὴν ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ⁵⁹. Ἀντιλαμβάνεται τὸν Θεό ὡς προστάτη, ὡς προσωπικότητα μὲ βούληση καὶ πρόνοια γιὰ τὰ δημιουργήματά του: «τὸν Θεὸν ποιητὴν ἔχειν καὶ πατέρα καὶ κηδεμόνα»⁶⁰. Εἶναι ἐκπληκτικὸ, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Καθηγητῆς Βασ. Ἄ. Κύρκος⁶¹, ὅτι ὁ Ἐπίκτητος βρίσκεται κοντὰ στὴν γνωστὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη τοῦ

Θεοῦ: Ὁ Θεὸς «ποιητῆς» τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου⁶². Πρόκειται γιὰ μιὰ φιλοσοφημένη θρησκευτικὴ ἐνός ὄψιμου στωϊκοῦ φιλοσόφου. Ὁ Θεὸς σύμφωνα μὲ τοὺς Στωϊκοὺς εἶναι «ὁ κοινὸς λόγος ἢ νόμος, ἡ ἔλλογη τάξη, πού ρυθμίζει καὶ κυβερνᾷ τὸ σύμπαν. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι κάτω ἔξω ἀπ' αὐτὸν τὸν κόσμο ἀλλὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ κόσμος ὡς μιὰ λογικὴ τάξη», ὡς ἀδήριτος νόμος⁶³. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐναρμονίζεται μὲ αὐτὴ τὴν τάξη καὶ τὸν κοινὸ νόμο ἢ λόγο, ζεῖ εὐτυχισμένος. Ἡ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ δική του ὑπόθεση, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν σχέση του μὲ τὸν Θεό, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐνδοκόσμιος, μέρος τοῦ κόσμου, κατοικεῖ μέσα σ' αὐτόν.

Γεννημένος δούλος ὁ Ἐπίκτητος ἔχει μιὰ ἰδιαίτερη ἀδυναμία μὲ τίς ἐννοίες «ἐλεύθερος» καὶ «ἐλευθερία». Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι «μέγα τί καὶ γενναῖον καὶ ἀξιόλογον»⁶⁴. Ἡ ἐλευθερία στοὺς χρόνους πού ζεῖ ὁ Ἐπίκτητος, προσλαμβάνει σαφῶς μεταφυσικὸ περιεχόμενο, δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν γνωστὴ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια ἢ ἀπὸ τὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐλευθερία εἶναι ἡ ἠθικὴ νίκη τοῦ ἀνθρώπου, ἡ καταστολὴ τῶν παθῶν καὶ τῶν ὀρέξεων, ὁ περιορισμὸς τῶν ἐπιθυμιῶν, ἡ ἀπαλλαγὴ του ἀπὸ ὀχληρῆς σκέψεις καὶ φιλοδοξίες ἄκαιρες⁶⁵. Ἡ ἐλευθερία πού θέλει νὰ στηρίξει ὁ Ἐπίκτητος, στηρίζεται στὴν «προαίρεση» τοῦ ἀτόμου, νὰ σκέπτεται ὅ,τι θέλει, ὅπως θέλει καὶ ὅποτε θέλει. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν δυνατότητα νὰ σκεπτόμασθε εἶναι τὸ ἀναφαίρετο δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ «προαίρεσις», πού δὲν μπορεῖ οὔτε ὁ Θεὸς νὰ τὴν ἐμποδίσει «τὴν προαίρεσιν οὐδ' ὁ Θεὸς νικῆσαι δύναται»⁶⁶, γιατί ὁ ἄνθρωπος τὴν κατέχει «ἀκώλυτον φύσει καὶ ἀνανάγκαστον»⁶⁷.

Ἡ ὑπηρεσία πρὸς τὴν πατρίδα πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ προσόντα καὶ χαρίσματα πού κάποιος ἔχει: «Γιατί ἀπὸ σένα ἡ πατρίς δὲν μπορεῖ νὰ ζητήσῃ οὔτε στοῆς οὔτε λουτρά. Τί σημαίνει ὅμως αὐτό; Σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ ἡ πατρίδα νὰ ζητήσῃ ὑποδήματα ἀπὸ τὸν σιδηρουργὸ οὔτε ὄπλα ἀπὸ τὸν ὑποδηματοποιό. Ἄρκει λοιπὸν ὁ καθένας νὰ ἐκπληρώνει τὸ δικὸ του ἔργον»⁶⁸.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Μουσωνίου Ρούφου στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ρώμης δὲν ἐμφανίζεται, οὔτε τεκμηριώνεται. Ὅμως διδάξε στὸν Ἐπίκτητο, ὁ ὁποῖος διακρινόταν γιὰ μιὰ βαθειὰ θρησκευτικὴτητα, ἡ ὁποία εἶναι ἐκδήλη στὸν θαυμαστῆ του Μάρκο Αὐρήλιο. Σύμφωνα, μάλιστα, μὲ τὸν Ὀριγένη ὁ Ἐπίκτητος ἦταν ὀπαδὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ⁶⁹.

6.4. Μάρκος Αυρήλιος. Ὁ φιλόσοφος-βασιλέας

Ὁ Μάρκος Αυρήλιος (26.4.121 - 17.3.180), εὐνοούμενος τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ διάδοχος τοῦ Ἀντωνίνου Εὐσεβοῦς, κατέλαβε τὸν αὐτοκρατορικό θρόνο τὸ ἔτος 161. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ διακυβερνήσεώς του ἔγιναν πολλοὶ πόλεμοι, ἐπαναστάσεις (175 μ.Χ.) καὶ λοιμοὶ (166/167 μ.Χ.), σύντομα τὰ χρόνια τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ τοῦ «φιλοσόφου στὸν αὐτοκρατορικό θρόνο» φάνηκε πὺς εἶναι ἓνα εἶδος «χρυσῆς ἐποχῆς», κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ὁποίας ἀνθῆσε ἡ γραφειοκρατία, τὸ ἔμπόριο καὶ ὁ ἑλληνικός πολιτισμός. Ἄξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι ἡ ἑλληνική φιλοσοφία ἀπέκτησε ὑπόληψη καὶ εὐρεία ἐπιρροή καὶ κέρδισε τὴν κρατική ὑποστήριξη. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ οἱ φιλόσοφοι τῶν τεσσάρων Σχολῶν τῶν Ἀθηνῶν πληρώνονταν ἀπὸ τὸ δημόσιο καὶ ἔτσι ἐξομοιώθηκαν μετὰ τοὺς καθηγητὲς τῆς Ρητορικῆς καὶ ἀπέκτησαν προνόμια. Ὁ Μάρκος Αυρήλιος εἶναι τὸ πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα στοχαστοῦ, πού ἐγκατέλειψε τὴν ρητορική καὶ προσχώρησε στὴν φιλοσοφία. Σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν δάσκαλό του τῆς Ρητορικῆς Φρόντωνα ἐξομολογεῖται τὴν μεταστροφή του στὴν φιλοσοφία μετὰ ἓναν λαμπρὸ ρητορικό τρόπο⁷⁰. Στὸ ἔργο του *Τὰ εἰς ἑαυτὸν ἀναγνωρίζει* τὴν συμβολή τοῦ Ἐπικτήτου⁷¹.

Οἱ στοχασμοὶ του, ὅπως παρουσιάζονται στὸ ἔργο του, καλύπτουν τὶς παρακάτω μεγάλες κατηγορίες θεμάτων: α. Τὸ σύμπαν καὶ ἡ θεότητα, β. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ κόσμος, γ. Ἡ ψυχὴ, δ. Ἡ σχέση του μετὰ τοὺς συνανθρώπους. Τὸ τελευταῖο θέμα κρίνεται τὸ πλέον ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ θίγεται ἡ δεοντολογία τῆς αὐτοκρατορικῆς διακυβερνήσεως, καθὼς καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς πρακτικῆς δράσεως. Ὅλη ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος προοῖδει κάποια μελαγχολικὴ διάθεση τοῦ αὐτοκράτορος φιλοσόφου, διαποτισμένη μετὰ δόση ἀπαισιοδοξίας γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν συμπεριφορά τους, ἀλλὰ καὶ μετὰ κάποια μοιρολατρεία⁷². Σὲ καμμιά περίπτωση ὅμως δὲν παραμελεῖ ὁ Μάρκος Αυρήλιος τὰ καθήκοντά του, ἀλλὰ διάγει βίον ὡς γνήσιος ὁπαδὸς τοῦ φιλοσόφου Ζήνωνος καὶ ἀσκεῖ μετὰ σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη τὴν ἐξουσία ἐπὶ τῶν ὑπηκόων του⁷³.

Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ὁ Μάρκος Αυρήλιος, καίτοι εὐνοεῖ τὴν στωϊκὴν διδασκαλία, ὅμως δὲν δηλώνει εὐθέως σὲ κανένα σημεῖο τοῦ ἔργου του ὅτι εἶναι ὁπαδὸς τῆς. Ἀναγνωρίσιμη εἶναι καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς κυνικῆς φιλοσοφίας σ' αὐτόν, ὅπως ὅταν διακηρύσσει τὴν ἀπλότητα στὸν τρόπο ζωῆς.

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἀντίπαλος τῆς «ἀτομικῆς» φιλοσοφίας, ἐκτιμᾷ τὴν στάση τοῦ Ἐπικούρου ἀπέναντι στὸν πόνον καὶ στὸν θάνατον⁷⁴ καὶ συμμερίζεται τὶς ἐπιφυλάξεις του ὅσον ἀφορᾷ τὴν Θεῖα Πρόνοια⁷⁵. Πολύ σημαντικός, ἐξίσου μετὰ τὸν Ἐπικτήτο, ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν Μάρκο Αυρήλιο, ὁ Σωκράτης, ὡς «δάσκαλος τῆς ζωῆς». Ὅπως ὁ Σωκράτης, ἔτσι καὶ ὁ Αυρήλιος δὲν θέλει οἱ φιλοσοφικὲς διδασκαλίαι νὰ ἀκούγονται ἀπλὰ ὡς αὐτοσκοπός, ἀλλὰ μετὰ τὴν βοήθειά τους νὰ γίνεται καλύτερη ἡ ζωὴ. Προσανατολίζει τὶς πολιτικὲς του ἀπόψεις μετὰ βάση τὰ δόγματα τῆς φιλοσοφίας⁷⁶. Στὰ θέματα αὐτὰ ἀκολουθεῖ οὐσιαστικὰ στωϊκὲς ἀντιλήψεις. Προστᾶζει τὸν ἄνθρωπον νὰ τηρηθῆ «ἀπλοῦς, ἀγαθός, ἀκέραιος, σεμνός, [...], θεοσεβής, εὐμενής, φιλόστοργος» καὶ ὀρίζει νὰ «συμμεῖνης τοιοῦτος, οἷόν σε ἠθέλησε ποιῆσαι φιλοσοφία»⁷⁷.

Ὁ Ρωμαϊκὸς κοσμοπολιτισμὸς φθάνει στὴν ὑψίστη ἀνάπτυξή του τὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρκου Αυρηλίου. Ὑπεράνω τῆς ἀνθρωπότητος δὲν ἴσταται κανένας ἄρχοντας μετὰ πολιτικὴ ἐγκόσμια δύναμη, οὔτε δεσπότης μαζῶν ὑπηκόων, οὔτε ἡγέτης λεγεώνων. Ὑπεράνω αὐτῆς ἴσταται ὁ παγκόσμιος Νόος, ἡ παγκόσμια Ψυχὴ καὶ μάλιστα ὄχι σὲ σχέση μετὰ τὸν ἄνθρωπον, ὡς μέρος τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, ἀλλὰ σὲ σχέση πρὸς τὸ ἐσωτερικό αὐτοῦ, ὡς μέλος τοῦ παγκοσμίου ὄντος. «Patriam meam esse mundum sciam et praesides deos» (Ἡ πατρίδα μου εἶναι ὁ κόσμος καὶ φρουροὶ τῆς εἶναι οἱ θεοί), εἶχε σημειώσει ὁ Σενέκας⁷⁸ ὁ Μάρκος Αυρήλιος θὰ συμπληρώσει: «Πόλις καὶ πατρίς ὡς μὲν Ἀντωνίνω μου ἡ Ρώμη, ὡς δὲ ἄνθρωπῳ ὁ κόσμος. Τὰ ταῖς πόλεσιν οὖν ταῦταις ὠφέλιμα μόνον ἐστὶ μοι ἀγαθὰ»⁷⁹.

Ἐκδηλῆ εἶναι στὸ ἔργο του ἡ ἀποστροφή του πρὸς τὰ δημόσια θεάματα στὰ διάφορα θεάτρα τῆς Ρώμης, διάχυτη εἶναι ἡ τάση νὰ προτρέπει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους σὲ συνεργασία. Ὑποστηρίζει τὴν ἀνάγκη προσαρμογῆς τῆς σκέψεως καὶ δράσεως τῶν ἀτόμων πρὸς τὸν ρυθμὸ τῆς φύσεως⁸⁰, συστήνει σεμνότητα, γιατί «φαίδρυνον σὲ αὐτὸν ἀπλότητι καὶ αἰδοὶ καὶ τὴ πρὸς τὸ ἀνὰ μέσον ἀρετῆς καὶ κακίας ἀδιαφορία. Φίλησον τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἀκολουθήσον θεῶν»⁸¹.

Δέν βλέπει τὴν μοῖρα τῶν βασιλέων μετὰ πολλὴ αἰσιοδοξία, γιατί ὅπως λέγει τὸ πεπρωμένο τους εἶναι νὰ κάνουν τὸ καλὸ καὶ νὰ δέχονται σὲ ἀνταπόδοση τὴν ἀγνωμοσύνη: «Βασιλικὸν εὖ μὲν πράττειν, κακῶς δὲ ἀκούειν»⁸².

Ἀναγνωρίζεται ὅτι ὁ Μάρκος Αυρήλιος, ὅπως καὶ οἱ ὄλοι οἱ Ρωμαῖοι πού ἀσχολήθησαν μετὰ τὴν

φιλοσοφία, δέν δημιούργησε ούτε μεθοδική ούτε πρωτότυπη φιλοσοφία. Πρωτότυπη, ωστόσο, είναι ή περίπτωσή του, γιατί ο ίδιος ως αυτοκράτωρ ασχολείται και συγγράφει έργο φιλοσοφικού περιεχομένου. Παράλληλα τά βιώματά του, υπό τήν επίδραση τής Στοας κυρίως, τόν παρακίνησαν, ώστε νά επιδοθει στήν καταγραφή τών στο-

χασμών του. Ο Μάρκος Αύρηλιος και οι πρίν απ' αυτόν στωϊκοί τής αυτοκρατορικής περιόδου, συνέβαλαν ώστε νά διευρυνθεί τό κύρος και ή φήμη τής Στοας. Επιπρόσθετα, οι Ρωμαίοι στωϊκοί συνέβαλαν στήν ενίσχυση τής ιδέας τής ανθρωπιάς μεταξύ τών όπαδών τους, ως ότου αναλάβουν τήν ευρύτερη συνηγορία τής οι χριστιανοί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Seneca, *Quaestiones naturales* 7,32.
 2. M. Erler «Ρωμαϊκή φιλοσοφία», *ένθ' άν.*, σσ. 624-625.
 3. M. Erler «Ρωμαϊκή φιλοσοφία», *ένθ' άν.*, σ. 625.
 4. Cicero, *De finibus bonorum et malorum* V 83.
 5. Seneca, *Dial.* 2,1.
 6. M. Erler «Ρωμαϊκή φιλοσοφία», *ένθ' άν.*, σ. 625.
 Δ. Βελισσαροπούλου, *ένθ' άν.*, τόμ. Β', σσ. 719-720.
 7. Ίωάννου Λυδοϋ, *Περί μηνών* 4,107, σ. 144,15 ed. Wünsch.
 8. Ταχίτου, *Annales* 15,62.
 9. Ταχίτου, *Annales* 15,61 κ. έξ.
 10. I. Hadot, *Seneca und die griechisch-römische Tradition der Seelenleitung*. Berlin 1969.
 11. Seneca, *Dial.* 2,16,1.
 12. Seneca, *De vita beata* 21.
 13. Η σύζυγος του Κλαυδίου, Μεσσαλίνα, μισούσε και φθονούσε τόν Σενέκα και φρόντισε νά εξορισθεί ό φιλόσοφος στήν άγρια τότε Κορσική, όπου έμεινε όκτώ όλόκληρα χρόνια. Τά χρόνια αυτά θά συνετέλεσαν άποφασιστικά στό νά λάβει μία τέτοια θέση.
 14. Seneca, *De vita beata* 20,5.
 15. Seneca, *Epist.* 89,13.
 16. Seneca, *Epist.* 1,1.
 17. Seneca, *Epist.* 21.
 18. Πρβ. Seneca, *Epist.* 33.
 19. M. Erler, *ένθ' άν.*, σ. 631.
 20. Πρβ. Έπικούρου, *Έπιστολή προς Ηρόδοτον* 35 κ. έξ.
 21. Seneca, *Lucilio suo salutem*: *Ό ρόλος τής φιλοσοφίας στήν πρόοδο του ανθρώπου*.
 22. Seneca, *Epist.* 90,5-10.
 23. Seneca, *Epist.* 90,11.
 24. Seneca, *Epist.* 90.
 25. Seneca, *Epist.* 90.
 26. Λ. Άρεταίου, *Η φιλοσοφία... ένθ' άν.*, σσ. 297-298.
 27. Seneca, *Epist.* 90, 44-46.
 28. Seneca, *Epist.* 90, 5-6.
 29. Seneca, *De clementia* 1,2, 1-2.
 30. Seneca, *De clementia* 1,1,20,2-21.
 31. Πρβ. Μουσωνίου Ρούφου (8) εις Hense, σ. 33.
 32. M. Griffin, *Seneca. A Philosopher in Politics*. Oxford 1976, σσ. 159-164.
 33. Cicero, *De inventione* II 104-106.
 34. E. D. Rawson, *Intellectual Life in the Late Roman Republic*. London 1985. B. Maier, *Philosophie und römisches Kaisertum. Studien zu ihren wechselseitigen Beziehungen in der Zeit von Caesar bis Mark Aurel*. Wien 1985. J. Malitz «Philosophie und Politik im Frühen Prinzipat», εις H. W. Schmidt - P. Wulffing, *έπιμ.*, *Antikes Denken - Moderne Schule*. Gymnasium Hefte H. 9. Heidelberg 1988, σσ. 151-179.

35. Κατήγετο από τήν Τυρρηλία. O. Hense, *έπιμ.*, *C. Musonii Rufi Reliquiae*. Lipsiae: Teubner, 1905, σ. XXVI.
 36. Έξορίσθηκε στήν Γυάρο. Από τό γεγονός αυτό συναγεται ότι εγεννήθη μεταξύ 20-30 μ.Χ. Ed. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlicher Entwicklung*, III. Teil, Erste Abteilung. Hildesheim: G. Olms 1963 (άνατ.), σ. 755. Για τόν Μουσώνιο, βλ. R. Laurenti «Musonio, maestro de Epitteto», *ANRW* II, 36,3 (1989) 2105-2146. C.E. Lutz «Musonius Rufus, the Roman Socrates», *YCS* 10 (1997) 3-147 (μέ παράθεση σχετικών χωρίων).
 37. Μουσωνίου, «Τίς ό φιλόσοφος προσήκων πόρος» έκ του έργου του *Λόγοι φιλοσοφίας έχόμενοι*, εις: O. Hense, *έπιμ.*, *ένθ' άν.*, σσ. 57-63.
 38. O. Hense, *έπιμ.*, *ένθ' άν.*, σ. 63,5-6: «ό πόρος έκ γεωργίας φαίνεται ών τώ φιλόσοφω πρεπωδέστατος».
 39. Για μία συγκριτική παρουσίαση και ανάλυση τής οικονομικής φιλοσοφίας του Μουσωνίου Ρούφου πού ανιχνεύει τό υπόβαθρό του, πρβ. Χ.Π. Μπαλόγλου «Αί οικονομικά αντίληψεις τών στωϊκών Έροκλέους και Μουσωνίου Ρούφου», *Πλάτων ΜΔ'* (1992) 122-134, *έδω σσ.* 128-130,132.
 40. O. Hense, *έπιμ.*, *ένθ' άν.*, σ. 57,513-16. Πρβ. και Ξενοφώντος, *Οικονομικός* V 12. *Οικονομικών* A 1343 a 28.
 41. O. Hense, *έπιμ.*, *ένθ' άν.*, σ. 59,6-7. Πρβ. και Ξενοφώντος, *Οικονομικός* IV 4. V 5. V13. *Οικονομικών* A 1343 b 2-3. Cato, *De agri cultura*, praef.
 42. O. Hense, *έπιμ.*, *ένθ' άν.*, σ. 112,10.
 43. Πλουτάρχου, *Περί του μή δειν δανείζεσθαι* 830 B.
 44. Πρβ. Δ. Στεφανίδου, *Η Κοινωνική Οικονομική εν τή ιστορική της εξέλιξει*, τόμ. Α' *Αθήναι* 1948 [άνατ. *Αθήνα*: Έλευθερη Σκέψις, 2003], σσ. 189-190.
 45. O. Hense, *έπιμ.*, *ένθ' άν.*, σ. 45,5-10.
 46. Για τόν Έπίκτητο ως φιλόσοφο, βλ. A. Bonhöffer, *Epiktet und die Stoa. Untersuchungen zur stoischen Philosophie*. Stuttgart 1890. *Die Ethik des Stoikers Epiktet*. Stuttgart 1894. Βασ. *Α. Κύρκου «Έπίκτητος: Ό Λόγος τής φιλοσοφημένης καρτερίας», Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλο*. *Αθήνα*: Παπαζήσης, 1991, σσ. 225-237. Έπισκόπηση τής έρεύνης μέ πρόσθετη βιβλιογραφία στό έργο του J. B. Hershbell «The Stoicism of Epictetus: Twentieth century perspectives», *ANRW* II, 36,3 (1989) 2148-2163.
 47. Th. Nirth «Arriens Erinnerungen an Epiktet», *MusHelv.* 24 (1967) 149-189, 197-216.
 48. Κ.Ι. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφικά Μελετήματα*. *Αθήνα*: Φέξης, 1965, σ. 53.
 49. Μάρκου Αύρηλίου, *Τά εις έαυτόν* Α' 7.
 50. Έπικτήτου, *Διατριβαί* I α'. Του Ίδιου, *Έγχειρίδιον* 1.
 51. Έπικτήτου, *Διατριβαί* III, β' 1-2.
 52. Έπικτήτου, *Έγχειρίδιον* 5.

53. Ἐπικτήτου, *Διατριβαί* III, α, 25.
54. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφικά Μελετήματα, ἐνθ' ἄν.*, σσ. 57-58.
55. O D.R. Dudley, *A History of Cynicism. From Diogenes to the 6th Century A.D.* Hildesheim: Olms 1967 [1937], σ. 197 παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἐπικτήτος δὲν ἀναφέρει οὔτε φαίνεται νὰ συμπαθεῖ τοὺς Κυνικούς φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς του. Δὲν ἀναφέρει τὸν γνωστὸ κυνικὸ φιλόσοφο Δημήτριο, μαθητὴς κι αὐτὸς τοῦ Μουσωνίου Ρούφου.
56. Ἐπικτήτου, *Διατριβαί* Δ α' 118. Πρβ. Τοῦ Ἰδίου, *Διατριβαί* Δ, α' 118. Πρβ. Τοῦ Ἰδίου, *Διατριβαί* Δ, δ' 1: «ἐπὶ τὸ βίον παρασκευή». Α ιε', 2: «ἡ περὶ βίον τέχνη». Γ κ' 9: «ἐφόδιον εἰς τὸ βίον». Α. Bonhöffer, *Epiktet und die Stoa. Untersuchungen...*, ἐνθ' ἄν., σ. 3.
57. Βασ. Ἄ. Κύρκου «Ἐπικτήτος: Ὁ Λόγος...», ἐνθ' ἄν., σσ. 226-227.
58. Ἐπικτήτου, *Διατριβαί* Β' η' 11. Πρβ. καὶ Β. ιδ', 13: «ἐξομοιοῦσθαι τῷ θεῷ».
59. Α. Bonhöffer, *Die Ethik Epiktets...*, ἐνθ' ἄν., σ. 3. Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, τόμ. Β' Ἀθήνα: Παπαδήμας, 1975, σ. 491 [ἀνατ. με βιβλιογραφικὸ ἐπίμετρο Βασ. Ἄ. Κύρκου. Ἀθήνα: Παπαδήμας, 1992].
60. Ἐπικτήτου, *Διατριβαί* Α' θ', 7.
61. Βασ. Ἄ. Κύρκου, ἐνθ' ἄν., σ. 229.
62. Ἐπικτήτου, *Διατριβαί* Α, γ', 1: «ὅτι γεγόναμεν ὑπὸ τοῦ θεοῦ πάντες [...] καὶ ὁ θεὸς πατὴρ ἔστι τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν».
63. Ε.Π. Παπανούτσου «Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικτήτου. Ἕνας γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς καὶ ἡ σχέση τῆς μετὰ τὸν Χριστιανισμό (Ἀνέκδοτο μάθημα τῆς σειρᾶς
- «Ἐπικτήτος» στὶς Σχολές «Ἀθηναιον», Β' περίοδος 1961-62, Φεβρουάριος-Μάιος 1962», *Φ.* 12 (1982) 12 ἐξ., ἐδῶ σ. 14.
64. Ἐπικτήτου, *Διατριβαί* Δ α', 54. Πρβ. καὶ Δ α' 52, ὅπου ἡ ἐλευθερία θεωρεῖται τὸ «μέγιστον» ἀγαθόν.
65. Βασ. Ἄ. Κύρκου, ἐνθ' ἄν., σ. 235.
66. Ἐπικτήτου, *Διατριβαί* Α, α', 13.
67. Ἐπικτήτου, *Διατριβαί* Α, α', 25.
68. Ἐπικτήτου, *Ἐγχειρίδιον* Κεφ. 24.
69. Τοῦτο ἐπισημαίνει ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 21 (1901), σ. 3166. Εὐχαριστῶ τὸν Π. Φούγια γιὰ τὴν ὑπόδειξή του αὐτῆ.
70. Ad M. Caesarem et invicem 4, σ. 67-68 van den Hout, ἀναφ. ὑπὸ Μ. Erler «Ρωμαϊκὴ Φιλοσοφία», ἐνθ' ἄν., σ. 637.
71. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* Α' 7.
72. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* Θ' 36. Η' 24.
73. F. de Giorgin «Εἰσαγωγή», εἰς: Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν*. Ἀθήνα: Ἰ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ., σσ. 22-25. Εὐ. Σδράκα, *Ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία εἰς τὰς συμφοράς τοῦ βίου. Θεσσαλονίκη: Μαϊάνδρος*, 1996, σσ. 58-59. Δ. Βελισσαροπούλου, ἐνθ' ἄν., σσ. 767-768.
74. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* Ζ' 64.
75. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* Β' 11.
- 76, 77. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* Στ' 30.
78. Seneca, *De vita beata* XX 5.
79. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* Δ' 44.
80. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* Ζ' 22.
81. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* Ζ' 31.
82. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* Ζ' 37.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Ἀντωνιάδου, Β., *Ἐγχειρίδιον Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, τόμ. Α'. Ἐν Ἀθήναις, Τερζόπουλος & Σαλίβερος, 1909.
- Ἀρεταίου, Λ., *Ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ διανόηση*. Ἀθήνα, Ἐταιρεία Ἀρχαίων Μελετῶν καὶ Ἐκδόσεων, 2001 [Ἐπαινος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 2003].
- Βελισσαροπούλου, Δ., *Ἑλληνες καὶ Ρωμαῖοι. Ἡ συνάντηση τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς δόξας*, 2 τόμοι. Ἀθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 1997.
- Βενετῆ, Μαρίας, «Ἡ δομὴ καὶ ἡ ὀργάνωση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν καὶ ἡ ἀντιλήψή τους περὶ τῆς φιλοσοφίας», *ΕΦΕ* 20 (60) (Σεπτέμβριος 2003) 267-290.
- Γεωργούλη, Κ.Δ., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, 2 τόμοι. Ἀθήνα, Παπαδήμας, 1975 [ἀνατ. με βιβλιογραφικὸ Ἐπίμετρο Βασ. Ἄ. Κύρκου. Ἀθήνα, Παπαδήμας, 1992].
- Γκιούρα, Θ., «Ἐργασία, Ἱστορία καὶ «Διδαχὴ»: Μία μικρὴ σπουδὴ με ἀφορμὴ τὸν Karl Bücher καὶ τὸν Παναγιῆ Λεκατσᾶ», *ΒΚΕΣΤ* (τχ. 29) (Οκτώβριος 2000) 41-67.
- Γουλοῦλη, Στ., «Οἱ ψυχές τῶν προγόνων καὶ ἡ οἰκοδομὴ τῆς πόλης. Τὸ πλατωνικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἐγκαινίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Βυζ.* 18 (1998) 287-306.
- Γρόλλιου, Κ. Χ., «Ἡ ἐπίδρασις τῆς πλατωνικῆς παραδό-
- σεως ἐπὶ τῆς θεολογίας τοῦ Κικέρωνος», *Πλάτων* 4 (1952) 263-288, 5 (1953) 126-144.
- Δεπάστα, Σολ. Ν., «Ἡ φιλολαϊκὴ πολιτικὴ τῶν ἀδελφῶν Γράκχων καὶ τὸ τραγικὸν τέλος αὐτῶν (133-121 π.Χ.)», *Παρν. ΚΘ'* (1) (1987) 83-98.
- Δεσποτοπούλου, Κ.Ι., *Ἑλληνικά. Θέματα Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ*. Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1994.
- Δεσποτοπούλου, Κ.Ι., «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων στὸν πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης», *Ο.Τ.* 21.3.1991 [= *Ἑλληνικά. Θέματα Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ*, 215-222].
- Δεσποτοπούλου, Κ.Ι., *Φιλολογικά*. Ἀθήνα, Ἑστία, 1981².
- Δεσποτοπούλου, Κ.Ι., *Φιλοσοφικά Μελετήματα*. Ἀθήνα, Φέξης, 1965.
- Θεοδωρακοπούλου, Ι.Ν., «Ἡ ἠθικὴ τῶν Στωϊκῶν», *ΝΕΣ*. 1305/15.11.1981, 1554-1555.
- Ἡλιοπούλου, Κ.Ν., «Αἱ περὶ ἐργασίας ὡς οἰκονομικοῦ παράγοντος ἀντιλήψεις τοῦ Κικέρωνος», *Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδη*, τόμ. Γ'. Ἀθήνα 1973, σσ. 139-180.
- Ἡλιοπούλου, Κ.Ν., «Φιλελληνικά καὶ ἀνθελληνικά ρεύματα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ καὶ ρωμαϊκὸς ἀνθρωπισμὸς», *ΕΕΦΣΠΑ ΚΔ'* (1) (1973-1974) 437-450.
- Ἡλιοπούλου, Κ.Ν., *Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης εἰς τοὺς Λατίνους συγγραφείς καὶ ἡ ἐθνικὴ συνειδήσις αὐτῶν*. Ἐν Ἀθήναις 1974.
- Ἡλιοπούλου, Κ., «Ἡ Λακωνία εἰς τοὺς Λατίνους συγγρα-

- φείς», Α.Σ. 11 (1992) [Θησαύρισμα. Ἀριστεῖον Πνευματικόν εἰς τόν Δικαῖον Βαγιακάκον], σσ. 595-642.
- Κανέλλοπούλου, Π., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος 490-146 π.Χ.*, 3 τόμοι. Ἀθήνα, Γαλλοελληνική, 1982².
- Καραγιάννη, Γ., «Ἡ εὐροια βίου ὡς παιδευτικό ἰδανικό στή φιλοσοφία των Στωϊκῶν», Κ. Βουδούρη, ἐπιμ., *Ἑλληνιστική Φιλοσοφία*. Ἀθήνα, 1994, σσ. 138-150.
- Καστόρη, Εὐ., «Βιβρ. Μάρκου Ρενιέρη, *Περί Βλοσίου καί Διοφάνου ἐρευναί καί εἰκασίαι*. Ἐν Λειψία 1873», *Ἀθήναιον Β* (1873) 161-193.
- Κελεσίδου-Γαλανοῦ, Ἄννας, «Ἡράκλειτος καί Ζήνων ὁ Κιτιεύς. Ἡ λογική κατανόηση τοῦ κόσμου καί ἡ ἐπικαιρότητα τῆς», ΚΣ Ν' (1986) [1987] 67-75.
- Κύρκου, Βασ., «Ἐπίκτητος: Ὁ λόγος τῆς φιλοσοφημένης καρτερίας», *Ἀφιέρωμα στόν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο*. Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1991, 225-237.
- Λαζάρου, Ἀχ., «Ἐδραίωση ρωμαϊκῆς κυριαρχίας στήν ἑλληνική χερσόνησο (167-146 π.Χ.)», *ΙΕΕ Ε'* (1974) 162-175.
- Λεκατσά, Π., *Ἡ Πολιτεία τοῦ Ἡλίου. Ἡ κοινοκτημονική ἐπανάσταση τῶν δούλων καί προλεταρίων τῆς Μικρασίας 133-128 π.Χ.*. Ἀθήνα, Καστανιώτης, 1978².
- Λεκατσά, Π., *Οἱ πόλεμοι τῶν δούλων στήν Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή Ἀρχαιότητα*. Ἀθήνα, Καστανιώτης, 2000³.
- Λίπκα, Μ., «Ἡ ἐπίδραση στόν Κικέρωνα», ἀφιερ. «Ἱστορικῶν» τῆς ἐφημ. *Ἐλευθεροτυπία*. ΞΕΝΟΦΩΝ, τχ. 205, 2.10.2003, 22-27.
- Μακρῆ, Ν., *Οἱ Ἑλληνες Φιλόσοφοι τῆς Ἀρχαιότητος καί ἡ Φιλοσοφία*, τόμ. Β'. Ἀθήνα, Σμπιλιας, 1995.
- Μάνου, Ἀ., *Ἡ εὐδαιμονία ὡς εὐροια βίου στήν πρώιμη στωϊκή διάνοηση*. Ἀθήνα, Βιβλιογονία, 1993 [Δημοσιεύματα Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Φιλοσοφικῶν Μελετῶν. Σειρά «Ἐρευνες», ἀρ. 9].
- Μιχαηλίδη, Κ., «Περί τῶν ἀξιῶν καί τῶν καθηκόντων», Κ. Βουδούρη, ἐπιμ., *Ἡ Ἠθική Φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων*. Ἀθήνα 1996, σσ. 206-216.
- Μιχαηλίδη, Κ., «Εἰσαγωγή», *Ζήνων ὁ Κιτιεύς*, σσ. 15-38.
- Μπαλόγλου, Χ., «Αἱ οἰκονομικαί ἀντιλήψεις τῶν στωϊκῶν Ἱεροκλέους καί Μουσωνίου Ρούφου (περίληψις γερμανιστί)», *Πλάτων ΜΔ'* (1992) 122-134.
- Μπαλόγλου, Χ., «Τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Κλεομένη Γ'», *ΙστΘεμ.*, τχ. 1 (Νοέμβριος 2001) 106-119.
- Μπαλόγλου, Χ., «Σφαῖρος ὁ Βορυσθενίτης. Ἐνας καινότημος πολιτικός φιλόσοφος», *ΙστΘεμ.* τχ. 15 (Φεβρουάριος 2003) 90-97.
- Μπαλόγλου, Χ., «Τό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα τοῦ Κλεομένη Γ' (235-222 π.Χ.). Μία οἰκονομικοκοινωνική ἀνάλυση», *Παρν.* 45 (2003) 483-512.
- Μπαλόγλου, Χ., «Μᾶρκος Ρενιέρης: Σκιαγραφία τῆς ζωῆς καί τοῦ ἔργου του», εἰς Μ. Ρενιέρη, *Βυζαντινὰ Μελέται. Ὁ Ἑλληὴν Πάπας Ἀλέξανδρος Ε'. Τό Βυζάντιον καί ἡ ἐν Βασιλείᾳ Σύνοδος*. Ἀθήναι, Ἐλευθερὴ Σκέψις, 2004, σσ. ια-ξ [ἀνατ. τῆς πρώτης ἐκδόσεως (1881) με ἐπιμέλεια Ρωξάνης Ἀργυροπούλου καί Χ. Μπαλόγλου].
- Μπενάκη, Α.Γ., «Ἡ Ἑλληνική Φιλοσοφία μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη», *ΙΕΕ Ε'* (1974) 280-305 [= *Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλοσοφία. Ἱστοριογραφικά καί ἐρευνητικά δημοσιεύματα*. Ἀθήνα, Παρουσία, 2004, 133-177]
- Παπαδημητρίου, Μαρία, «Ἡ δοξογραφία τοῦ *De Natura Deorum* τοῦ Κικέρωνα (ND 1, 25-41). Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση», *Δωδώνη* 31 (2002) 21-67.
- Παπακώστα, Ὀλγας, «Βιογραφικά στοιχεῖα», *Κικέρων*.
- Ὅταν σκέπτομαι τὸν θάνατο. *Πρώτη Τουσκουλανή Διατριβή*. Μτφ. Ὀλγας Παπακώστα. Ἀθήνα, Ὠκεανίδα, 2003, 127-137.
- Παπανούτσου, Εὐ., «Ἡ ἠθική φιλοσοφία τοῦ Ἐπικτήτου. Ἐνας γενικός χαρακτηρισμὸς τῆς καί ἡ σχέση τῆς μετὰ τὸν Χριστιανισμὸ (Ἀνέκδοτο μάθημα τῆς σειρᾶς «Ἐπίκτητος» στὶς Σχολές «Ἀθήναιον», Β' περίοδος 1961-62, Φεβρουάριος - Μάιος 1962)», *Φ.* 12 (1982).
- Παπασταύρου, Ν., *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν παλαιότατων χρόνων μέχρι τοῦ 395 μ.Χ.*. Ἀθήναι 1967.
- Πετροχειλοῦ, Ν., *Ρωμαῖοι καί Ἑλληνισμός. Μία διαλεκτικὴ σχέση*. Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1984.
- Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη, Μαρία, «Πολιτικὴ καί κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τοῦ στωϊκοῦ σοφοῦ», *Φ.* 34 (2004) 210-218.
- Ρενιέρη, Μ., *Περί Βλοσίου καί Διοφάνου ἐρευναί καί εἰκασίαι*. Ἐν Λειψία, Μέτζγερ & Βίττιγ, 1873.
- Ρενιέρη, Μ., *Ἐρευναί καί εἰκασίαι περὶ Βλοσίου καί Διοφάνου*. Δευτέρα ἐκδοσις ἐπιδιορθωμένη. Ἀθήναι: Τύποις Ἀδελφῶν Πιερρή, 1887 [ἀνατ. Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 2005].
- Σδράκα, Εὐ., *Ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία εἰς τὰς συμφορὰς τοῦ βίου*. Θεσσαλονίκη, Μαϊάνδρος, 1996².
- Σπυριδάκι, Κ., «Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Πολιτείας τοῦ Ζήνωνος τοῦ Κιτιεύς», *Κ.Σ. ΙΕ'* (1951) [1952] 3-22.
- Στεφανίδη, Δημ., *Ἡ Κοινωνικὴ Οἰκονομικὴ ἐν τῇ ἱστορικῇ τῆς ἐξελίξει*, τόμ. Α'. Ἀθήνα 1948 [ἀνατ. Ἀθήνα, Ἐλευθερὴ Σκέψις, 2003].
- Ταϊφάκου, Ἰω., *Νᾶβις καί Φλαμίνιος. Ἡ σύγκρουσις τοῦ τυράννου μετὰ τῆς Ρώμης καί τῶν ἐν Λακωνία συμμάχων αὐτῆς*. Ἀθήναι 1972.
- Τατάκη, Βασ., *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἀρχαία Ἑλλάδα καί Βυζάντιον*. Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 1980.
- Τζαμαλικίου, Π., «Ἡ περὶ πολιτείας ἀντιληψὴ τῶν Στωϊκῶν», *ΒΚΕ ΣΤ* (30) (Ἰούλιος 2001) 127-138.
- Τουλουμάκου, Ἰω., *Συμβολὴ στήν ἐρευνα τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων στήν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας*. Ἀθήνα 1972.
- Τσάτσου, Κ., *Κικέρων. Τέσσερις λόγοι κατὰ Κατιλίνα. Οἱ λόγοι γιὰ τὸν Μάρκελλο καί τὸν Λιγάριο*. Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, 1996.
- Τσιτσικλή, Δ. Μ., «Ὁ Δικαίαρχος στὶς Ἐπιστολές τοῦ Κικέρωνα», *Ἑλληνικά* 35 (2) (1984) 239-260.
- Φιλιππίδου, Α., *Ἱστορία τῆς Ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξ ἀπόψεως παγκοσμίου καί πανθηρησκιακῆς*, Ἀθήναι, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1958.
- Φούγια, Μεθοδίου, *Ἑλληνισμὸς καί Ἰουδαϊσμός. Ἱστορικοὶ σταθμοὶ στὶς σχέσεις Ἑλλήνων καί Ἰουδαίων*. Ἀθήνα, Λιβάνης, 1995.
- Φούγια, Π.Γ., *Κικέρων. Ὁ Ἑλληνολάτρης Φιλόσοφος Ρήτορας*. Ἀθήνα, Λιβάνης, 2001.
- Χρόνης, Ν., *Οἱ μετασχηματισμοὶ τῆς Φιλοσοφίας ἀπὸ τῶν Ἑλληνιστικῶν μέχρι τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων*. Ἀθήνα 1988 [Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου 66].

Β. ΞΕΝΗ

- Aalders, G.J.D., *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum*. Amsterdam: A. Hakkert, 1968.
- Aalders, G.J.D., *Political Thought in Hellenistic Times*. Amsterdam: A. Hakkert, 1975.
- Africa, T.W., «Aristonicus, Blossius and the City of the Sun», *IRSH* 6 (1960) 110-124.

- Africa, T.W., *Phylarchus and the Spartan Revolution*. Berkeley 1961 [University of California Publication in History 68].
- Albrecht, M. von, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α'. Ἡράκλειο, 1999.
- Alföldy, G., *Römische Sozialgeschichte (1984)*, ἑλλ. μτφ. Ἄ. Χασιώτη, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*. Ἀθήνα, MIET, 2002³.
- Altheim, Fr., *Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter*, τόμ. Β'. Halle: Max Niemeyer, 1948.
- Anton, J., «Ἡ ἠθική καὶ πολιτική φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν», Κ. Βουδούρη, ἐπιμ., *Ἡ Ἠθική Φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων*. Ἀθήνα 1996, σσ. 167-178.
- Astin, A.E., «Diodorus and the Date of the embassy to the East of Scipio Aemilianus», *CP* LIV (4) (October 1959) 221-227.
- Astin, A.E., *Scipio Aemilianus*. Oxford 1967.
- Astin, A.E., *Cato the Censor*. Oxford 1978.
- Astin, A.E., «Review: Y. Shochat, Recruitment and the programme of Tiberius Gracchus. Brussels 1980», *JRS* 71 (1981) 188-189.
- Badian, E., «From the Gracchi to Sulla», *Historia* XI (2) (1962) 197-245.
- Badian, E., «Tiberius Gracchus and the beginning of the Roman Revolution», *ANRW* I,1, Berlin-New York, 1972, 668-731.
- Badian, E., «Review: A.H. Bernstein, Tiberius Sempronius Gracchus. Tradition and Apostasy. Ithaca & London, 1978», *AJPh* 100 (3) (1979) 452-458.
- Baldry, H.C., «Zeno's Ideal State», *JHS* 89 (1959) 3-15.
- Baldry, H.C., *The Unity of Mankind in Greek Thought*. Cambridge: At the University Press, 1965.
- Baloglou, C., «The economic thought of the Early Stoics», G. Demopoulos, K. Korliras, K. Prodromidis, eds., *Essays in Economic Analysis in Honor of Professor Reghinos Theocharis*. Athens: Sideris Publ., 1998, σσ. 18-36.
- Bardon, H., *Le génie latin* [coll. Latomus, vol. XLV]. Bruxelles-Berchem, 1963.
- Barker, E., *From Alexander to Constantine. Passages and Documents Illustrating the History of Social and Political Ideas 336 B.C. - AD 337*. Oxford: At the Clarendon Press, 1956.
- Bauman, R.A., «The Gracchan Agrarian Commission: Four Questions», *Historia* 28 (1979) 385-408.
- Becker, J., «The influence of Roman Stoicism upon the Gracchi economic land reforms», *PP* 19 (Fasc. XCV) (1984) 125-134.
- Bengtson, H., *Ιστορία της Ἀρχαίας Ἑλλάδος (Ἀπό τίς ἀπαρχές μέχρι τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας)*, μτφ. Ἄ. Γαβρῖλη. Πρόλογος Μ.Β. Σακελλάριου. Ἀθήνα, Μέλισσα, 1979³.
- Bernstein, A.H., *Tiberius Sempronius Gracchus. Tradition and Apostasy*. Ithaca and London: Cornell Univ. Press, 1978.
- Bevan, Ed. R., *The House of Seleucus*, vol. II. London, 1902.
- Bidez, J., «La cité du monde et la cité du soleil chez les Stoïciens», *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres*, V^e ser., t. XVIII, nos 7-9, 1932, σσ. 244-294.
- Bonhöffer, A., *Epiktet und die Stoa. Untersuchungen zur stoischen Philosophie*. Stuttgart, 1890.
- Bonhöffer, A., *Die Ethik des Stoikers Epiktet*. Stuttgart, 1894.
- Bringmann, K., *Die Agrarreform des Tiberius Gracchus. Legende und Wirklichkeit*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1985.
- Briscoe, J., «Supporters and Opponents of Tiberius Gracchus», *JRS* 64 (1974) 125-135.
- Brockmeyer, N., *Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des römischen Reiches*. Bochum 1968.
- Broughton, T.R.S., «Stratoniceia and Aristonicus», *CP* 29 (1934) 252-254.
- Broughton, T.R.S., *The Magistrates of the Roman Republic*, vols I-II. New York: American Philological Association 1951-52 [1968], vol. III. Atlanta: Georgia Scholars Press, 1986.
- Brown, T.S., «Greek Influence on Tiberius Gracchus», *CJ* 42 (1947) 471-474.
- Bücher, K., *Die Aufstände der unfreien Arbeiter 143-129 v. Chr. Frankfurt/M., 1874* [= Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte. Tübingen, 1922].
- Busolt, G., «Quellenkritische Beiträe zur Geschichte der römischen Revolutionszeit», *Jahrbuch für Philologie* 148 (1890) 321-349.
- Campana, A., «The Origin of the Word "Humanist..."», *Journal of the Courtauld and Warburg Institutes* 9 (1946) 60-73.
- Capelle, W., «Griechische Ethik und römischer Imperialismus», *Klio* 25 (1932) 86-113.
- Carcopino, J., *Autour des Gracques. Études critiques*. Paris: Les Belles Lettres, 1928 (1967², μετά Παραρτήματος ὑπό C. Nicolet).
- Cardinali, G., «La morte di Attalo III e la rivolta di Aristonico», *Saggi di Storia Antica e di Archeologia a G. Beloch*. Roma: E. Loescher, 1910, 269-320.
- Cary, M., *Ρωμαϊκή Ιστορία*, μτφ. Ν. Σαρλή. Ἀθήνα, Μίνωας, 1960.
- Chroust, A. - H., «The Ideal Polity of the Early Stoics: Zeno's Republic», *RPol.* 27 (1965) 173-183.
- Clarke, M.L., *Higher Education in the Ancient World*. London: Routledge & Kegan Paul, 1971.
- Dawson, Doyné, *Cities of the Gods. Communist Utopias in Greek Thought*. New York - Oxford: Oxford Univ. Press, 1992.
- Douglas, A.E., «Platonist Aemulus?», *G & R* 9 (1962) 41-49.
- Douglas, A.E., «Cicero the philosopher», Dorey, ed. *Cicero*. London 1964.
- Dudley, D.R., *A History of Cynicism. From Diogenes to the 6th century A.D.* London 1937 [repr. Hildesheim: G. Olms, 1967].
- Dudley, D.R., «Blossius of Cuma», *JRS* XXXI (1941) 94-99.
- Earl, D.C., *Tiberius Gracchus, a Study in Politics*. Bruxelles 1963 [coll. Latomus, vol. LXVI].
- Erler, M. «Ρωμαϊκή φιλοσοφία», F. Graf, ed., *Εἰσαγωγή στην Ἀρχαιογνωσία*, τόμ. Β': Ρώμη. Μετφ.-Ἐπιμέλεια Δ.Ζ. Νικήτα, Ἀθήνα, Παπαδήμας, 2003², 595-661.
- Erskine, A., *The Hellenistic Stoa: Political Thought and Action*. Ithaca & London: Cornell Univ. Press, 1991.
- Ferguson, J., *Utopias of the Classical World*. London: Thames & Hudson, 1975.
- Foucart, M.P., «La formation de la province Romaine d'Asie», *Memoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* 37 (1904) 297-339.
- Fowler, N., ed., *Panetii et Hecatonis Fragmenta*. Bonn 1885.

- Frank, T., *An Economic Survey of Rome, I. Rome and the Republic*. Baltimore 1939.
- Friedlaender, P., «Socrates enters Rome», *AJPh* LXVI (4) (1945) 337-351.
- Fritz, K. von, «Zenon von Kition», *RE* X (19. Halbband) (1972) cols. 83-126.
- Fuks, A., «Agis, Cleomenes and Equality», *CPh* VIII (1962) 161-166.
- Gabba, E., «Studi su Filarco. Le biografie Plutarchee de Agide e di Cleomene», *Athenaeum* 35 (1957) (Fasc. I-II) 3-55 e (Fasc. III-IV) 193-239.
- Gelzer, M., «Nasica Widerspruch gegen die Zerstörung Karthagos», *Philologus* 86 (1931) 261-299.
- Giorgio, F. de «Εἰσαγωγή», Μάρκος Αὐρήλιος, *Τά εις ἑαυτὸν*. Ἀθήνα, Ἰ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.
- Goodenough, E. R., «Hellenistic Kingship», *YCS* 2 (1929)
- Görler, W., *Untersuchungen zu Ciceros Philosophie*. Heidelberg: C. Winter, 1974.
- Greenidge, A.H. and A.H. Clay, *Sources for Roman History 133-70 B.C.* Second edn., revised by E. W. Gray. Oxford: At the Clarendon Press, 1960.
- Griffin, M., *Seneca. A Philosopher in Politics*. Oxford 1976.
- Grilli, A., «Zenone e Antigono», *RIFC* 41 (1963) 287-301.
- Grimal, P., *Le siècle des Scipions. Rome et l'Hellenisme aux temps des guerres puniques*. Paris: Aubier, 1953, 2η έκδ. Paris: Montaigne, 1975.
- Grimal, P., *Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία 27 π.Χ. - 476 μ.Χ.*, μτφ. Δ. Χαρόσκελη. Ἐπιμ. Γ. Ἀβραμιδῆ. Θεσσαλονίκη, Θύραθεν ἐκδόσεις, 2004.
- Gummerus, H., *Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Varro und Columella*. Klio Beiheft. Aalen: Scientia Verlag, 1963 (ἀνατ.).
- Günther, R., «Der politisch-ideologische Kampf in der römischen Religion in den letzten zwei Jahrhunderten v.u.Z.», *Klio* 42 (1964) 209-297.
- Habicht, Chr., *Η Ἑλληνιστική Ἀθήνα*, μτφ. Γ. Κούλη. Ἀθήνα, Ὀδυσσεύς, 1998.
- Habinek, Th., «Review: Erskine, A., *The Hellenistic Stoa: Political Thought and Action*. Ithaca & London: Cornell Univ. Press, 1991», *AJPh* 113 (3) (1992) 460-462.
- Hadot, I., «Tradition stoïcienne et idées politiques au temps des Gracques», *RÉL*, 48 année, 1971, 133-179.
- Hadot, I., *Seneca und die griechisch-römische Tradition der Seelenleitung*. Berlin 1969.
- Hadot P., «Fürstenspiegel», *RAC* VIII (1975) cols. 555-632.
- Hansen, E.V., *The Attalids of Pergamon*. Ithaca and London: Cornell Univ. Press, 1971² [Cornell Studies in Classical Philology XXXVI].
- Hense, O., ed., *Musonii Rufi Reliquiae*. Lipsiae: Teubner, 1905.
- Hersbell, J.B., «The stoicism of Epictetus: Twentieth century perspectives», *ANRW* II, 36,3 (1989) 2148-2163.
- Heuss, A., *Römische Geschichte*, G. Westermann Verlag, 1960.
- Hopp, J., *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden*. München: C.H. Beck, 1977.
- Inwood, B., «Κανόνες και συλλογιστική στη στωϊκή Ἠθική (μτφ. Π. Πολυμένη)», *Δευκαλίων* 15/1 (1997) 107-144.
- Isnardi-Parente, Margherita, «La politica della stoa antica», *Sandalion* 3 (1980) 67-98.
- Jaeger, W., *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*, μτφ. Γ. Βερροίου. Ἀθήνα 1968.
- Jones, C.P., «Diodoros Paspasos and the Nikephoria of Pergamon», *Chiron* 4 (1974) 183-205.
- Jones, C.P., «Diodoros Paspasos Revisited», *Chiron* 30 (2000) 1-14.
- Kaerst, J., *Geschichte des Hellenismus*, Bd. II. Berlin 1926.
- Keyes, Clinton Walker, «Introduction to the De re publica», Cicero, *De re publica. De Legibus*. London: W. Heinemann - Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1928 [1961] 2-11.
- Kienast, D., *Cato der Censor*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1979.
- Klinger, F., «Über die Einleitung der Historien Sallusts», *Hermes* 63 (1928) 165-92.
- Koepf, E., «De Attalidi III patre», *RhMus.* XLVIII (1893) 154-157.
- Kornemann, E. «Zum Staatsrecht des Polybios», *Philologus* 86 (1931) 169-184.
- Kroh, P., *Λεξιλόγος ἀρχαίων συγγραφέων Ἑλλήνων καὶ Λατίνων*, μτφ. Δ. Λυπουρλή - Λ. Τρομάρα. Θεσσαλονίκη 1996.
- Kühler, B. «Q. Mucius Scaevola (21)», *RE* XVI (1) (1933) cols. 430-438.
- Labowsky, L., *Die Ethik des Panaitios*. Leipzig 1934.
- Last, H., «Review: J. Carcopino, *Autour des Gracques. Études critiques*. Paris: Les Belles 1928», *JRS* 18 (1928) 228-232.
- Last, H., «Tiberius Gracchus», *CAHIX* (1932) [1971] 1-39.
- Last, H., «Gaius Gracchus», *CAH IX* (1932) [1971] 40-101.
- Last, H., «The Wars of the Age of Marius», *CAH IX* (1932) [1971] 102-157.
- Laudin, A., «Die Composition und Quelle von Ciceros I. Buch der Pflichten», *Philologus* 88 (1933) 326-341.
- Laurenti, R., «Musonio, maestro di Epitteto», *ANRW* II 36,3 (1989) 2105-2146.
- Lefèvre, Ed. «Ἡ λογοτεχνία τῶν δημοκρατικῶν χρόνων», F. Graf, ed., *Εἰσαγωγή στὴν Ἀρχαιογνωσία*, τόμ. Β': Ρώμη. Μετφ.-Ἐπιμέλεια Δ.Ζ. Νικήτα, Ἀθήνα, Παπαδήμας, 2003², 183-212.
- Lefèvre, Ed., *Panaitios und Ciceros Pflichtenlehre. Vom philosophischen Traktat zum politischen Lehrbuch*. Stuttgart: Franz Steiner, 2001 [Historia Einzelschriften 150].
- Liebmann - Frankfort, Thérèse, «Valeur juridique et signification politique des testaments faits par les rois hellénistiques en faveur des Romains», *RIDA* 13 (1966) 73-94.
- Livingstone, R. W., *The Mission of Greece. Some Greek views of life in the Roman world*. Oxford, At the Clarendon Press, 1928.
- Long, A.A., *Η Ἑλληνιστική Φιλοσοφία. Στωϊκοί, Ἐπικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφ. Σ. Δημόπουλος καὶ Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου. Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1990.
- Lutz, C.E., «Musonius Rufus, "the Roman Socrates"», *YCS* 10 (1947) 3-147.
- Magie, D., *Roman Rule in Asia Minor*, 2 vols., Princeton 1950 [1966].
- Maier, B., *Philosophie und römisches Kaisertum. Studien zu ihren wechselseitigen Beziehungen in der Zeit von Caesar bis Mark Aurel*. Wien 1985.
- Malitz, J., «Philosophie und Politik im frühen Prinzipat», H.W. Schmidt & P. Wülfing, eds., *Antikes Denken-Moderne Schule. Gymnasium H.9*. Heidelberg 1988, 151-179.
- McShane, R., *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamon*

- mum. Urbana*: Univ. of Illinois Press, 1964 [Illinois Studies in the Social Sciences 53].
- Meechan, H.G., *The Letter of Aristeas*. Manchester 1935.
- Meister, K., «Die Aufhebung der Gracchischen Agrarreform», *Historia* XXIII (1) (1974) 86-97.
- Meyer, Ed., «Untersuchungen zur Geschichte der Gracchi», in: Ed. Meyer, *Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums*. Halle: Max Niemeyer, 1910, 381-439, 1924², 363-421.
- Miller, W., «Introduction», in: Cicero, *De officiis*, with an English translation by W. Miller. London: W. Heinemann-Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press, 1913[1961] ix-xii.
- Molthagen, J., «Die Durchführung der Gracchischen Agrarreform», *Historia* XXII (3) 1973) 423-458.
- Mommsen, Th., *Römische Geschichte*. Wien: Phaidon Verlag, 1932.
- Münzer, F., *Römische Adelparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart, 1920.
- Münzer, F., «Tiberius Sepronius Gracchus, der Volustribun von 621=133», *RE* IIA (1923), cols. 1409-1426.
- Münzer, F., «C. Sempronius Gracchus (a/a 47)», *RE* II A (1923), cols. 1375-1400.
- Münzer, F., «P. Cornelius Scipio Nasica Serapio», *RE* IV, cols. 1501-1504.
- Münzer, F., «P. Licinius Crassus Dives Mucianus», *RE* XIII, cols. 334-338.
- Münzer, F., «C. Mucius», *RE* XVI (1) (1933) cols. 413-414.
- Münzer, F., «Perperna», *RE* 19 (1) (1937) cols. 894-895.
- Murray, O. «The Letter of Aristeas», *Studi Ellenistici* II (1987) 15-29.
- Nebel, G. «Der Begriff des *καθῆκον* in der alten Stoa», *Hermes* 70 (1935) 439-460.
- Nicolet, C., «L' inspiration de Tibérius Gracchus», *REÁ* LXVII (1965) 142-158.
- Niese, B., «Das sogenannte Licinisch-sextische Ackergesetz», *Hermes* 23 (1888) 410-423.
- Niese, B., *Geschichte der Griechischen und Makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, 3. Theil. Gotha 1903.
- Nirth, Th., «Arrians Erinnerungen an Epiktet», *MusHelv.* 24 (1967) 149-189, 197-216.
- Nordem, Ed., *Die römische Literatur*. Leipzig 1954³.
- Ollier, F., «Le philosophe stoïcien Sphaïros et l' oeuvre reformatrice des rois Sparte Agis IV et Cleomene III», *REG* 49 (1936) 536-580.
- Orange, H.P. de, *Studies on the Iconography of the Cosmic Kingship in the Ancient World*. Oslo 1953.
- Philippson, R., «Besprechung: N. Wilsing, *Aufbau und Quellen von Ciceros Schrift De re publica*». Leipzig, 1928», *PhW* 50 (1930) 1171-1184.
- Poehlmann, R. von, *Griechische Geschichte*. München, C. H. Beck, 1914⁵.
- Poehlmann, R. von, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, Bd. II. München: C.H. Beck, 1925³.
- Pohlenz, Max, *Antikes Führertum*. Berlin 1934.
- Pohlenz, Max, «Plutarchs Schriften gegen die Stoiker», *Hermes* 74 (1939) 1-33.
- Pohlenz, Max, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*. Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht, 1948.
- Rackham, H., «Introduction», Cicero, *De natura deorum. Academica*. Cambridge (MA) - London: Heinemann, 1933 [2000] xii - xix.
- Rawson, Elizabeth, *Cicero. A portrait*. Bristol: Bristol Classical Press, 1975.
- Rawson, Elizabeth, *Intellectual Life in the Late Roman Republic*. London 1985.
- Reesor, Margaret E., *The Political Theory of the Old and Middle Stoa*. New York: J. J. Augustin, 1951.
- Reinhardt, K., *Poseidonios von Apameia, der Rhodier genannt*. Stuttgart: A. Druckenmüller, 1954.
- Renieri, M., *Tiberio Graccho ed i suoi amici Blossio e Diofante: Ricerche e congetture*, trad. di C. Triantafillis. Venezia: Tipografia del giornale "Il Tempo", 1873.
- Richardson, J.S., «The ownership of Roman land: Tiberius Gracchus and the Italians», *JRS* LXX (1980) 1-11.
- Rist, J. M., *Stoic Philosophy. The innovations of Panaetius*. Cambridge 1977.
- Romilly, Jacqueline de, «Vocabulaire et propagande ou les premiers du mot *ὁμόνοια*», *Mélanges de Linguistique et de Philologie grecques offerts à Pierre Chantraine*. Paris 1972, 199-209.
- Robinson, E.S.G., «Cistophori in the King Eumenes», *NC* 14 (1954) 1-8.
- Rose, R.J., *Ἱστορία τῆς Λατινικῆς Λογοτεχνίας, τόμ. Α', μτφ. Κ.Χ. Γρόλλιου. Ἀθήνα, MIET, 1978.*
- Rosenberg, A., *Geschichte der Römischen Republik*. Leipzig 1921.
- Rostovtzeff, M., *The Social and Economic History of the Hellenistic World*. 3 vols., Oxford 1941 [repr. London: Routledge, 1998].
- Rostovtzeff, M., *A History of the Ancient World: Rome*. Oxford Univ. Press.
- Rostovtzeff, M., *Ρωμαϊκή Ἱστορία, μτφ. Β. Κάλφωγλου. Εἰσαγωγή Ἰ. Τούλουμάκου. Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1984.*
- Rubinsohn, W.Z., *Die grossen Sklavenaufstände der Antike. 500 Jahre Forschung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993.
- Sage, J., «Apollon imperial, garant de Fata Romana», *ANRW* II, 1981, σσ. 526 κ.εξ.
- Salin, Ed., *Plato und die soziale Utopie*. Berlin und Leipzig: Duncker & Humblot, 1921.
- Samuel, A.E., *The Promise of the West. London 1988.*
- Sandbach, F.H., «Plutarch on the Stoics», *CQ* 34 (1940) 20-25.
- Schachermeyer, Fr., *Griechische Geschichte*. Stuttgart, 1960.
- Schleussner, B., «Die Gesandtschaftsreise P.Scipio Nasicas im Jahr 133/32 v.Chr. und die Provinzialisierung des Königreichs Pergamon», *Chiron* 6 (1976) 97-112.
- Schofield, M., *Ἡ Στωϊκὴ ιδέα τῆς Πόλης, μτφ. Χλόης Μπάλλια. Ἀθήνα, MIET, 1997.*
- Scholz, P., *Der Philosoph und die Politik. Die Ausbildung der philosophischen Lebensform und die Entwicklung des Verhältnisses von Philosophie und Politik im 4. und 3. Jh. v. Chr.*. Stuttgart: F. Steiner, 1998.
- Schulten, A., «Polybius und Posidonius über Iberien und die iberischen Kriege», *Hermes* 46 (1911) 568-607.
- Schur, W., «Nachträgliches zu Sallust», *Klio* 29 (1936) 60-80.
- Scullard, H.H., «Scipio Aemilianus and Roman Politics», *JRS* L (1960) 59-74.

- Shimron, B., «Polybius and the reforms of Cleomenes III», *Historia* XIII (2) (1964) 147-155.
- Shochat, Y., *Recruitment and the programme of Tiberius Gracchus*. Brussels 1980.
- Simon, H., *Roms Kriege in Spanien 154-133 v.Chr.* Frankfurt 1962.
- Simon, H. und R., *Die alte Stoa und ihr Naturbegriff*. Berlin 1985.
- Smats, F., «Stoicijnse invloed op Tiberius Gracchus (Summary in English)», *AClas.* I (1958) 106-116.
- Steinwerter, A., «ΝΟΜΟΣ ΕΜΨΥΧΟΣ. Zur Geschichte einer politischen Theorie», *Abhandlungen der Akademie Wien, phil.-hist. Klasse* 83 (1946) 250-255.
- Stockton, D., *The Gracchi*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1979.
- Straaten, M. van., *Panetius, sa vie, ses écrits et sa doctrine*. Amsterdam 1946.
- Strasburger, H., «Der "Scipionenkreis"» *Hermes* 94 (1) (1996) 60-72.
- Svoboda, K., «Polybius and Posidonius über Iberien und die Iberischen Kriege», *Hermes* 46 (1911) 568-607.
- Swain, J. W., «Antiochus Epiphanes and Egypt», *CPh* XXXIX (1944) 73-94.
- Tarn, W.W., *Antigonos Gonatas*. Oxford 1913.
- Tarn, W.W., *Hellenistic Civilization*. London: Arnold, 19302, 19523.
- Tarn, W.W., «Alexander Helios and the Golden Age», *JRS* XXII (1932) 135-160.
- Tarn, W.W., «Alexander the Great and the Unity of Mankind», *PBA* XIX (1933) 123-166.
- Tarn, W.W., *Alexander the Great*, vol. II. Cambridge: At the University Press, 1948.
- Tatakis, Bas., *Panetius de Rhodes, le fondateur du moyen Stoïcisme*. Paris: J. Vrin, 1931.
- Taylor, Lily R., «Forerunners of the Gracchi», *JRS* LII (1962) 19-27.
- Tcherikover, V., «The Ideology of the letter of Aristeas», *HThR* LI (2) (April 1958) 59-85.
- Tigerstedt, E.N., *The Legend of Classical Sparta in Classical Antiquity*, vol. II. Uppsala, 1974.
- Toutain, J., *The Economic Life of the Ancient Rome*. New York, 1951.
- Tracy, S., «111 Maccabees and Pseudo-Aristeas», *YCS* 1 (1928).
- Troiani, L., «Il libro di Aristeas ed il giudaismo ellenistico (Premessa per un' interpretazione)», *Studi Ellenistici* II (1987) 31-61.
- Tuchelt, K., «Das Grabmal des Scipio Nasica in Pergamon», *MDAI* (I) 29 (1978) 309-316.
- Ungern-Sternberg, J. von «Review: A. H. Bernstein, Tiberius Sempronius Gracchus. Tradition and Apostasy (1978)», *Gnomon* 51 (8) (1979) 794-796.
- Ungern-Sternberg, J. von «Review: Y. Shochat, Recruitment and the programme of Tiberius Gracchus. Brussels 1980», *Gnomon* 54 (5) (1982) 466-473.
- Usher, St., *The Historians of Greece and Rome*. London: Methuen & Co, 1979.
- Vavřínek, Vl., «La revolte d' Aristonicos», *Rezpravy Ceskoslovenske Akademie Ved* 67 (1957) 1-69.
- Vavřínek, Vl., «Aristonicus of Pergamum: Pretender to the Throne or Leader of a slave revolt?», *Eirene* 13 (1975) 109-129.
- Virgilio, B., «La citta ellenistica e i suoi benefattori: Pergamo e Diodoro Paspasos», *Athenaeum* 82 (1994) 299-314.
- Vogt, J., *Sklaverei und Humanität - Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*. Wiesbaden: F. Steiner, 1972² (1965).
- Vogt, J., «Die Sklaverei im utopischen Denken der Griechen», *RSA* 1 (1971) 19-32.
- Walbank, F. W., *A Historical Commentary on Polybius*, vol. I. Oxford 1957.
- Walbank, F.W., «Political morality and the Friends of Scipio», *JRS* LV (1965) 1-16.
- Wehrli, F., *Die Schule des Aristoteles. Dikaiarchos. Texte und Kommentar*. Basel - Stuttgart: Schwabe & Co, 1967.
- Wilamowitz-Moellendorff, Ul. von «Panaitios», *ἐν Ἰδίου, Reden und Vorträge, τόμ Β'*. Berlin 1926, σσ. 190-215.
- Wilamowitz-Moellendorff, Ul., *Der Glaube der Hellenen*, Bd. II. Basel-Stuttgart, 1959.
- Wilcken, Ul., «Attalos III Philometor», *RE* III (2) (1896) cols. 2175-2177.
- Zeller, Ed., *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. III. Teil, 1. Abt. Hildesheim: Olms, 1963 (repr.).
- Zeller, Ed., *Outlines of the History of Greek Philosophy*, engl. transl. London: Longmanns, Green & Co, 1886.
- Zeller Ed. - W. Nestle, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, μτφρ. X. Θεοδωρίδη. Ἀθήνα, Ἐστία, 1980*¹³.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὸν Παναγιώτη Γ. Φούγια, Διδάκτορα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Manchester, Καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Addis Ababa (Αἰθιοπία) (1970-1975) καὶ Ἐπίτ. Σχολικό Σύμβουλο, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν εὐγενή καλωσύνη νά μοῦ χορηγήσει ἔργα πού πραγματεύονται τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως στὴν Ρώμη. Ὁ ἴδιος εἶχε τὴν εὐγενή καλωσύνη νά διεξέλθει τὸ κείμενον καὶ νά προβεῖ σέ χρήσιμες παρατηρήσεις, τίς ὁποῖες ἔλαβα ὑπόψη.

Ὁμολογῶ χάριτες στὸν Μελέτη Μελετόπουλο, Διδάκτορα τῶν Πανεπιστημίων Γενεύης καὶ Ἀθηνῶν, ἰδρυτὴ τοῦ ἐγκρίτου ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ *Νέα Κοινωνιολογία* καὶ στά λοιπὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, γιατί εἶχαν τὴν καλωσύνη νά περιλάβουν τὴν παρούσα μελέτη σέ εἰδικό τεύχος τοῦ περιοδικοῦ.

Ἡ ἀποσύνθεση τοῦ χριστιανισμοῦ καί οἱ φυγόκεντρες τάσεις στήν Εὐρώπη

τοῦ Δημητρίου Πουλάκου

Περιφερειακή αὐτοδιοίκηση καί ἀτλαντισμός

Τρία εἶναι τά κέντρα πολιτικῆς ἐξουσίας στήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωσι: ἡ γραφειοκρατία τῶν Βρυξελλῶν, τά ἐθνικά κράτη-μέλη πού ἀντιπροσωπεύονται ἀπό τό Συμβούλιο τῶν Ὑπουργῶν καί οἱ αὐτοδιοικούμενες ἐπαρχίες, περιοχές πού ἔχουν ἤ ἐπιδιώκουν μείζονα περιφερειακή καί οἰκονομική χειραφέτηση. Ἡ ἀνάλυση τῆς λειτουργίας τῶν περιφερειακῶν σχέσεων αὐτοδιοίκησης, εἰδικώτερα, δέν εἶναι δυνατή ἂν δέν συσχετισθεῖ μέ τήν ἐνότητα ἱστορικοῦ χρόνου καί γεωγραφικοῦ χώρου, μέ τήν ἱκανότητα ἀπομακρυσμένων γεγονότων καί περιοχῶν νά ἐπηρεάζουν γενικώτερες ἐξελίξεις.

Ὅ,τι συμβαίνει τήν κάθε στιγμή στήν Ε.Ε. συνδέεται μέ ὅσα γίνονται σέ ἄλλα μέρη καί πρέπει νά συνεκτιμᾶται. Ἔτσι, ἡ μάχη τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης, πού ὑπερασπίζεται τό ἐθνικό σύνταγμα κατά τῆς συγκεντρωτικῆς γραφειοκρατίας τῶν Βρυξελλῶν, ἔχει σχέση ὄχι μόνο μέ τήν ἐθνική κυριαρχία ἀλλά καί μέ τίς φυγόκεντρες τάσεις τῶν περιφερειακῶν αὐτονομισμῶν, μέ τούς ὁποίους ἀντιδικεῖ ἡ κεντρική γραφειοκρατία, ἀγνοώντας τήν ἀρχαιότητά τους.

Οἱ περιφερειακές περιοχές θεωροῦν τήν κοινοτική γραφειοκρατία ἀπομακρυσμένη, διεκδικώντας ἀποτελεσματικώτερη αὐτοδιοίκηση. Παράλληλα μέ τίς τάσεις ἐθνικῆς κυριαρχίας, ἀναβιώνει μία ἄλλη εὐρωπαϊκή διάσταση περιφερειακῆς ἀποκεντρωτικῆς αὐτοτέλειας, πού προσεγγίζει τόν ἀμερικανικό ἀτλαντισμό. Ἕνας διάδρομος ἰδιαίτερης οἰκονομικῆς καί διοικητικῆς αὐτοδυναμίας ξεκινάει ἀπό τήν νότιο Ἀγγλία καί διατρέχει τήν Ρηγανία κατά μήκος τῆς ἄλλοτε Μπενελούξ, τελειώνοντας στήν Παδανία τῆς Βόρειας Ἰταλίας. Ἀκολουθώντας τά ἴχνη τοῦ μεσαιωνικοῦ κράτους τοῦ Λοθαρίου, διασταυρῶνεται μέ ἕναν ἄλλο διάδρομο πού, μέ ἐπίκεντρο τήν Λομβαρδία, ἐκτείνεται ἀπό τήν μιά μεριά πρός τήν Βαυαρία καί τήν

Τσεχία καί ἀπό τήν ἄλλη πρός τήν νότιο καί ἀνατολική Γαλλία, καταλήγοντας στήν Καταλωνία καί τήν χώρα τῶν Βάσκων (J. Newhouse, "Europe's Rising Regionalism", *Foreign Affairs*, January-February 1997).

Ἡ τριχοτόμηση τῆς Ε.Ε. ἀπό τούς διαδρόμους αὐτούς ἀνάγεται στά χρόνια πού ἡ ἀγροτική ἐπανάσταση ἔφερε στήν παλαιευρώπη ἀπό τήν Μ. Ἀνατολή προχριστιανικές, εἰδωλολατρικές δοξασίες, πού ἐνώθηκαν μέ τίς αὐτόχθονες λατρεῖες. Ἡ μάχη τοῦ χριστιανισμοῦ μέ τά προηγούμενα λατρευτικά ὑποστρώματα καί ἡ ἀνάμιξη τῆς παυλικιανῆς διδασκαλίας μέ τίς δοξασίες τους, πῆρε τήν μορφή αἱρέσεων πού στήν Ἀνατολία ὀνομάσθηκαν παυλικιανισμός καί πού διαδόθηκαν στήν Μικρά Ἀσία σάν φρυγικός μαρκιωνισμός καί στήν Βαλκανική σάν ἐλληνικός εὐχητισμός καί σλαβικός βογομιλισμός, συμβάλλοντας στήν ἀνάπτυξη μιᾶς τοπικῆς, ἀντιβυζαντινῆς ἀντίστασης πού προετοίμασε τό ἔδαφος γιά τήν εἰσβολή τῶν Ὀθωμανῶν καί τήν διάδοση τοῦ ἀντιχριστιανικοῦ ἰσλαμισμοῦ.

Ἡ αἰρετική ἀμφισβήτηση, πού ἐπικράτησε κυρίως στήν μεσαιωνική Βοσνία, πέρασε στήν Βοημία καί τήν Μοραβία, περιοχή παλαιότερης βυζαντινῆς ἀκτινοβολίας, καί δημιούργησε τήν ἐκρηκτική χουσιτική ἐπαναστατική αἵρεση, πού, ἐπί ἕναν αἰῶνα αἱματοκύλισε τήν Μεσευρώπη. Αἰρετικοί βογομίλοι ἠγέτες εἶχαν ἐπίσης διεκπεραιωθεῖ ἀπό τήν Μακεδονία στήν Ἰταλία, τήν Νότιο Γαλλία καί τήν Καταλωνία, ὅπου ὁ ἀγώνας τῆς ἀντιρωμαϊκῆς, δυαδικῆς, μανιχαϊκῆς, ἀντιτριαδικῆς ἀμφισβήτησης ἐκ μέρους τῶν αὐτόχθονων προχριστιανικῶν ὑποστρωμάτων μετασχηματίσθηκε σέ αἰρετικά ἀνατρεπτικά κινήματα.

Ἰταλοί Παταρινοί, Προβηγκιανοί, Ἀλβιγένσιοι, Ἰσπανοί Πρισιλλανοί, Οὐγενότοι-Προτεστάντες τῆς δυτικῆς καί Καλβινιστές τῆς κεντρικῆς Γαλλίας, Φλάνδρας καί Ἐλβετίας, συναντήθηκαν μέ τούς Γερμανούς Λουθηρανούς, συνεχιστές τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καί τῆς χουσι-

τικῆς ἐπανάστασης (βλ. J. Janssen, *L'Allemagne*, Paris 1889, Β', σσ. II, 83-88, 93-100). Τά αίρετικά αὐτά κινήματα, πού ἐπιχειροῦσαν νά πάρουν τήν συντονισμένη μορφή ἐπαναστατικῆς θρησκευτικῆς Διεθνούς, μεταλαμπαδεύθηκαν στους βρεταντικούς Λολλάρδους καί Ἀγγλικανούς, στους Ρηνανούς εὐσεβιστές, στους ἐθνικιστές πειρατές καί ληστές τῆς Φλάνδρας, στήν σημερινή Μπενελούξ. Ἡ διεκδίκηση τῆς θρησκευτικῆς αὐτοδιάθεσης νομιμοποιήθηκε στήν Γερμανία μέ τήν συμφωνία τοῦ Ἄουγκσμπουργκ ἔναντι τῶν παπικῶν καθολικῶν, τῶν ἀντιμεταρρυθμιστῶν καί τοῦ ἀντεπαναστατικοῦ τάγματος τῶν Ἰησουιτῶν τοῦ Βάσκου Λογιόλα (βλ. Δ. Πουλάκου, «Ἡ Ἀτλαντική Τάξη σάν Δευτεροβάθμια Ἐξίσωση», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 34).

Φθάνοντας στό σημεῖο αὐτό, ὁ θρησκευτικός ἀλυτρωτισμός τῶν προεθνικῶν καί προχριστιανικῶν πρωτο-εὐρωπαϊκῶν ὑποστρωμάτων ἔθεσε, πέραν τῆς μεταρρύθμισης τοῦ προηγούμενου κατεστημένου πού συνέπιπτε μέ μιά περίοδο κοινωνικῶν κρίσεων, θέμα συνεργασίας, συνθηκολόγησης ἢ ὑποταγῆς στό τουρκικό Ἰσλάμ, πού προήλαυε τότε στήν Μεσευρώπη. Ἡ θρησκευτική ἀντιπαράταξη τῶν καθολικῶν εἰκονολατρῶν μέ τούς διαμαρτυρόμενους εἰκονομάχους κατά τόν Μεσαίωνα (βλ. ἄνωτ. J. Janssen, σσ. 227-229), ἦταν ἀνάλογη μέ ἐκείνην τῶν Ἰσαύρων καί μέ τό πνεῦμα τῶν μεταρρυθμίσεων αὐτῶν, σέ συνδυασμό πάντοτε μέ ἐθνικά καί κοινωνικά κινήματα, πού ἐπιβιώνει ἀκόμη καί σήμερα, 700 χρόνια ἀργότερα.

Πολλοί ἀπό τούς περιθωριοποιημένους προτεστάντες, στό μεταξύ, ὑποδαιρέθηκαν σέ ἀναβαπτιστές, πεντηκοστιανούς καί σ' ἓναν ἀσθερισμό αὐτοκέφαλων ἐκκλησιῶν, καθὼς ἓνα μεγάλο μέρος ἀπό τούς διωκόμενους γιά θρησκευτικούς λόγους Εὐρωπαίους μετανάστευσε τότε στήν Ἀμερική. Ἦταν κυρίως εὐαγγελιστές ἢ κουάκεροι, συναποκομίζοντας σεχταριστικές, δυαδικές, μανιχαϊκές δοξασίες καί μεταρρυθμιστικές ἰδέες πού εἶχαν κληρονομήσει ἀπό τούς μακρινούς τους προγόνους τοῦ ἀνατολικοῦ ἐσωτερισμοῦ, τῶν γνωστικῶν αἱρέσεων καί τῶν νεοπλατωνικῶν ἐκείνων θεωριῶν πού πρὶν ἔλθουν στήν Δύση ἐξέθρεψαν κατά τῆς ὀρθόδοξης τριαδικότητος τούς σημιτικούς νεστοριανισμούς, μονοφυσιτισμούς, μονοθελητισμούς, ἐσωτερισμούς καί ἀποκρυφισμούς.

Ὅσοι ἀπό τούς συμμεριζόμενους τίς θεωρίες αὐτές δέν μετανάστευσαν στόν Νέο Κόσμο ἀλλά ἔμειναν στήν Εὐρώπη, κατοικοῦν σήμερα ἀκριβῶς στίς περιοχές πού διεκδικοῦν τήν περιφερειακή

τους αὐτονομία ἀπό τά ἐθνικά κράτη, διατηρώντας ἀκόμη τό ἴδιο πνεῦμα τῆς ὑποεθνικῆς διαφοροποίησης πού στό μεταξύ, ἀντιδρώντας πάντα στά ἐθνικά καί πολιτικά κατεστημένα, πῆρε μορφή ἐπαρχιακῆς ἀμφισβήτησης τοῦ ἐθνικοῦ ἢ διοικητικοῦ συγκεντρωτισμοῦ τῆς Ε.Ε., ἡ ὁποία ἀνησυχεῖ ιδιαίτερα γιά τήν διαφοροποίηση αὐτή.

Αὐτοί εἶναι οἱ ἀλυτρωτισμοί τῶν διαδρόμων περιφερειακῆς αὐτοδιοίκησης πού προαναφέραμε καί πού προσβλέπουν στόν ἀμερικανικό ἀτλαντισμό σάν συγγενή ἰδεολογία καί σάν ἀντίβαρο στά ἐθνικά κράτη τῆς Εὐρώπης, καθὼς καί στόν κοινοτικό διοικητικό συγκεντρωτισμό. Πραγματικά, τά σύνορα τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν, μέ τήν ἔρπουσα τάση ἀμφισβήτησης καί αὐτοδιάθεσης, συμπίπτουν γεωγραφικά μέ τά περιγράμματα τῶν αίρετικῶν κινήματων κατά τόν Μεσαίωνα. Οἱ διάδρομοι ὅμως αὐτοὶ ταυτίζονται καί μέ τίς οικονομικά περισσότερο ἀνεπτυγμένες εὐρωπαϊκές ζώνες, πού στηρίζονται στήν εἰσροή ξένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Ἐκεῖ βρίσκονται οἱ βιομηχανίες τῶν αὐτοκινήτων, ἐκεῖ ὑπάρχει ἡ μικρότερη ὑποαπασχόληση καί ἡ μεγαλύτερη συγκεντρωση κεφαλαίου καί ἐκεῖ ἀναπτύσσονται τά ἀστικά ὑπερκρατικά, ὑπερεθνικά κέντρα τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς παγκοσμιοποίησης. Ἡ Λυών, τό Μιλάνο καί ἡ Βαρκελώνη τείνουν νά ἀποροφήσουν καί πάλι, ὅπως συνέβη καί πρὶν ἀπό μία χιλιετία, τήν Τουλούζη, τό Μπορντώ, τήν Μασσαλία καί τό Τουρίνο, ἐνῶ τό Ἀμβούργο, ἡ Ἀμβέρσα καί ἡ Αἴλλη ἀναβιώνουν ἓνα μεσαιωνικό τόξο πρώην χανσεατικῶν κέντρων, πού ἐπίσης ἐξελίσσονται σέ μεγάλα βιομηχανικά κέντρα ἀνεπτυγμένης τεχνολογίας (βλ. ἄνωτ. *Foreign Affairs*) ἀλλά καί ξένης μετανάστευσης.

Ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖον οἱ αἱρέσεις τοῦ Μεσαίωνα μετασχηματίζονται σέ μεγάλα καπιταλιστικά κέντρα στήν Εὐρώπη καί τήν Ἀμερική ἀποτελεῖ μιά ἀκόμη ἐπιβεβαίωση τῆς βεμπεριανῆς θεωρίας, κατά τήν ὁποία ὁ τύπος τοῦ ἀνθρώπου τῆς θρησκευτικῆς μεταρρύθμισης συγκεντρώνει τά ἀπαραίτητα στοιχεῖα τῆς προσωπικότητος τοῦ τυπικοῦ πρωτεργάτη τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Γενικώτερα, ὅσα συνέβησαν τελευταῖα μέ τούς πολέμους τῆς βαλκανικῆς ἐπέμβασης ἢ πού μᾶς ἀνησυχοῦν σήμερα σχετικά μέ τήν τύχη τῆς Βοσνίας ἢ τοῦ Κοσόβου καί προβληματίζουν γιά τήν τύχη τοῦ Ἰράκ ἢ τήν εἴσοδο τῆς Τουρκίας στήν Ε.Ε., δέν εἶναι παρά τοπικές ἐκδηλώσεις θρησκευτικῶν ἀλλά καί προεθνικῶν, ὑποεθνικῶν καί ἐθνοτικῶν διαιρέσεων.

Μέ αὐτές, ἐπαναλαμβάνεται σέ περιφερειακή

κλίμακα στην Έγγυς, Πρόσω και Μέση Ανατολή ή προσπάθεια αναδιοργάνωσης των περιοχών με βάση νομοτέλειες που έχουν παλαιά εκδηλωθεί σαν θρησκευτικές και πρωτοεθνικές ιδιοτυπίες και τώρα ανασύρονται από την προϊστορία σαν πολιτιστικοί, οικονομικοί και πολιτικοί αυτονομισμοί, που επενδύονται με τό κύρος εθνικών διεκδικήσεων ή σταθερότερων κρατικών θεσμών. Οι αναδύμενες στην επικαιρότητα θρησκευτικότητες του παρελθόντος, παίρνουν τό χρίσμα νέων θεσμών αυτοδιοίκησης και ή προαγωγή τους σε νεοπαγή πολιτικά και εθνικά ιδεολογήματα οικονομικής τάξης είναι επίσης αναδιώσεις μαννιχαϊκών δοξασιών, γνωστικού έσωτερισμού, δυαδικών λαϊκών λατρειών και υποστρωματικών μυστηριακών νεοπλατωνικών ιδεών που, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α., δημοκρατικά και επίκαιρα νομιμοποιούνται.

Οι νικημένοι κατά τούς θρησκευτικούς πολέμους του Μεσαίωνα και του Διαφωτισμού αίρετικοί της Ευρώπης, στην όποία εμφανίστηκαν στό μεταξύ τάσεις αντιχριστιανισμού και άθεϊσμού, μετανάστευσαν στόν Νέο Κόσμο όπου, ιδιαίτερα οί διαμαρτυρόμενες εκκλησίες του άμερικανικού νότου, συνδυάζοντας την ευημερία με τόν φονταμενταλισμό, επέτυχαν τόν περιορισμό του παραδοσιακού βορειοαμερικανικού πολιτικού ιδεαλισμού. Η ευαγγελική προσήλωση στην Παλαιά Διαθήκη διαμόρφωσε στόν Νότο έναν νεοθρησκευτικό εθνοκεντρισμό, ό όποιος, με τόν μαννιχαϊσμό του προεδρικού ιδεολογισμού, θεωρεί αντίπαλους όσους διαφωνούν μαζί του, αναπτύσσοντας, σαν τό Ίσραήλ, ένα σύνδρομο περιούσιου λαού.

Αποχριστιανοποίηση, παραθρησκευτισμός και αντιχριστιανισμός

Η ουσιαστική διάλυση του κοινωνικού ίστου της Γερμανίας από τό αναθεωρητικό αντικαθολικό κίνημα του Λουθήρου, που εξελίχθηκε ριζοσπαστικά σε ανατρεπτική επανάσταση απαιτώντας με εξτρεμιστικές λαϊκές εκδηλώσεις εκτέλεση των επισκόπων και δήμευση των εκκλησιαστικών περιουσιών, ένέτεινε τόν πανικό για την προέλαση των Όθωμανών στην Ούγγαρία, που ό Γερμανισμός θεωρούσε ζωτικό του χώρο.

Τά αίτια της γερμανικής ευαισθησίας στόν τουρκοϊσλαμικό παράγοντα είναι όμως βαθύτερα και περισσότερο σύνθετα. Από την μιά μεριά συνδέονται με κοινά μορφολογικά στοιχεία μεταξύ προτεσταντισμού και σουννιτικού ισλαμισμού, άφου άμφότεροι είναι όχι μόνον εικονομάχοι αλλά

και δυαδικοί, με την έννοια της συνθλιβής της ιερατικής λειτουργίας μεταξύ των άλλων δύο υπερτροφικών στρατιωτικών και οικονομικών λειτουργιών της κοινωνίας. Από την άλλη, ή υποδόσκουσα διαίρεση της Γερμανίας, που ίσχύει ακόμα, μεταξύ δυτικού τμήματος και ανατολικού, όπου κατοικούν ήμι-άφομοιωμένοι Σλαυοί, δίνει διαφορετικό συντελεστή συμμετοχής στόν προτεσταντισμό, που από τόν καιρό του Χέρντερ και του ρομαντισμού χρησιμοποιήθηκε από τό γερμανικό κατεστημένο σαν κοινός παρονομαστής μεταξύ των δύο Γερμανιών.

Γενικότερα, τό λουθηρανικό κίνημα έναντίον του παπισμού έμπνεόταν από την ανάγκη λύσης ενός εθνικού προβλήματος αυτοσυνείδησης. Ανάλογη αναζήτηση εθνικής ταυτότητας, άλλωστε, έκρυβε στην Γαλλία ή έμμονή των Φράγκων στόν καθολικισμό, των προβηγκιανών στην αντι-θρησκευτικότητα και των νοτιοδυτικών Γαλατών στόν προτεσταντισμό. Ο εθνικός αυτός παράγων έπαιξε ανάλογο ρόλο και στόν αίρετικό προσανατολισμό των Όλλανδών, Σκώτων και Άγγλων. Είναι επίσης πιθανόν ότι οί πληθυσμοί της Ανατολικής Γερμανίας, πλησιέστεροι στην ίνδοευρωπαϊκή ιδεολογία αλλά και πιεζόμενοι από αυτήν λόγω των σλαυικών εισβολών, παρουσίασαν κυμαινόμενη ευαισθησία στά λουθηρανικά πρότυπα, ιδίως στην πρωτοσλαυική παλαιοβαλτική Πρωσία. Με την διάλυση της προτεσταντικής κοινωνίας παρουσιάζει αναλογίες και ή τροτσικιστική επανάσταση Λίμπνεχτ και Ρόζας Λούξεμπουργκ, του 1920, όταν ή τελευταία αυτή αναφέρθηκε πρό της καταδίκης της στά τριπλά, κοινωνικά, ιδεολογικά και εθνικά, ελατήρια του σλαυοβαλτικού προλεταριάτου της Ανατολικής Γερμανίας. Από μία όπτική γωνία εθνικής ταυτότητας, άλλωστε, τόσο τό 1870 όσο και κατά τούς δύο μεγάλους πολέμους, ή Δυτική Γερμανία δέν αποτελούσε παρά προτεκτοράτο της αυτοκρατορικής Πρωσίας.

Έξάλλου, ή σχέση και οί αντιφάσεις μεταξύ της μεταπολεμικής επανάστασης στην Γερμανία και εκείνης του 1922 στην Ελλάδα, μετά την παράλληλη ήττα των δύο αυτών χωρών, έχει ήδη επισημανθεί από μās, σε προηγούμενα τεύχη της *Νέας Κοινωνιολογίας*. Αλλά και οί σημερινές πιέσεις για την αναθεώρηση της παραδοσιακής εκκλησιαστικής τάξης στην Ελλάδα, την περιστολή της κληρικής διαφθοράς και την διανομή των εκκλησιαστικών περιουσιών, προέρχονται κυρίως από νεο-Ίωνες και πρόσφυγες που έχουν υποστασιοποιήσει και εξιδανικεύσει την ταυτότητά τους,

άντιμετωπίζοντας προβλήματα ύποεθνικής συνείδησης και κοινωνικής μεταρρύθμισης. Οί προβληματισμοί αυτοί προδίδουν μιά διαμαρτυρόμενη αντίθεση της μικρασιατικής εικονομαχίας· όπως ή Όσμανική ιδιαίτερη ανάπτυξη στην περιοχή της Βιθυνίας ενισχύθηκε από τόν λανθάνοντα φρυγικό εθνικισμό της Περγάμου και του Άμορίου.

Άλλωστε, μιά εκλεκτική συγγένεια μεταξύ Η Ράιχ και Όθωμανών προβλήθηκε και κατά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ήδη όμως είχε, κατά τήν προτεσταντική μεταρρύθμιση, διχάσει τήν Εύρωπη, αφού ή καθολική Γαλλία ήταν τότε ό κυριώτερος σύμμαχος του σουλτάνου, προκειμένου νά τεθεί ή Άγία Γερμανική Αυτοκρατορία μεταξύ δύο πυρών, ενῶ, αντίθετα, ή Γερμανία είχε απέναντι στην Τουρκία διφορούμενες απόψεις: οί πόλεις, μέ τήν Νυρεμβέργη, αρνούντο νά πληρώσουν τήν ειδική φορολογία για τόν εξοπλισμό προς αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής ή για τήν συνέχιση της καταβολής των προς τόν Σουλτάνο φόρων ύποτελείας (βλ. άνωτ. J. Janssen, σσ. 273-277 και 323-330 ως και του ίδιου, Δ΄ τόμος, σ. 332).

Οί Γερμανοί, εξάλλου, δέν ενέκριναν τήν αποστολή στρατού, πού ή Δίετα είχε ύποσχεθεί στην Ούγγαρία και τήν Κροατία, μέ τήν δικαιολογία ότι, στην περίπτωση αυτή, τό έσωτερικό μέτωπο θά μεταστρεφόταν υπέρ της Τουρκίας (βλ. άνωτ., τόμος Α΄, σ. 277), επιταχύνοντας τήν κατά της Γερμανίας ισλαμική εισβολή. Ήταν επίσης αντίθετοι στην άμυνα της Ρόδου από τους Ίωαννίτες μέ μόνη τήν συνδρομή της Γερμανίας, ενῶ, στην περίπτωση πού οί Τούρκοι θά εισέδυσαν στην καρδιά της Γερμανίας, ό άγώνας εναντίον τους θά έπρεπε, κατά τήν γνώμη τους, νά επιβαρύνει χωριστά, και έπειτα από ειδικές συμφωνίες, τίς κοινότητές τους.

Κατά τους Γερμανούς, τότε, ό μεγαλύτερος κίνδυνος προερχόταν από τους «χριστιανούς Τούρκους», δηλαδή τους Γάλλους και Βενετούς (βλ. άνωτ., σ. 323). Όπως προκύπτει από τίς παραπομπές του J. Janssen, πού γενικά στηρίζονται αποκλειστικά σέ κείμενα της έποχής εκείνης, οί Γερμανοί έκτοτε γνώριζαν άριστα ότι τήν άμυνα κατά της Τουρκίας αποτελούσε ή στρατηγική έξίσωση Ρόδος = Κύπρος = Κρήτη-Πελοπόννησος = Ναύπακτος, σχέδιο πού τεκμηριώνεται, προσθέτουμε έμεις, μέ τήν μνημειακή λιθογραφία του Ντυρέρ για τίς όχυρώσεις της Άκροναυπλίας.

Ή απώλεια της Ελλάδας, τόνιζαν οί Γερμανοί, απέκοψε τό ευρωπαϊκό εμπόριο από τήν Άλεξάνδρεια. Έπίπτωση της Άλώσεως αποτελούσε όχι μόνον ή ανακάλυψη της Άμερικής και ό πε-

ρίπλους της Άφρικής αλλά και ή κατάληψη από τους Φράγκους της προτεσταντικής Άκυϊτανίας, όπου ό αίρετικός «διαφωτισμός» ήταν ή άριστερά του προτεσταντισμού και στηριζόταν στον πανθεισμό και στην εξτρεμιστική ταύτιση του καλού μέ τό κακό (βλ. Richard Stauffer, *La Reforme*, Presses Universitaires, σ. 97). Ήθελαν τότε οί Γερμανοί τήν πανευρωπαϊκή νομιμοποίηση του αντιτουρκικού άγώνα πέρα από δόγματα και θρησκευτικές αίρέσεις, καταγγέλοντας τήν εκχώρηση, από τόν Πάπα, του τρίτου των εκκλησιαστικών τους εισοδημάτων για τόν άγώνα αυτό (βλ. άνωτ. J. Janssen, σσ. 348-349).

Αυτοί ύποπτεύονταν, εξάλλου, ότι οί καθολικοί επικαλούντο τόν πόλεμο εναντίον των Τούρκων για νά βαδίσουν κατά των Λουθηρανών ήγεμόνων (βλ. άνωτ. τόμος Δ΄, σ. 80) και ότι ό άγώνας κατά των Τούρκων θά διασπούσε τους Λουθηranούς, ώστε νά νικηθούν εύκολότερα από τους αντιπάλους τους (βλ. άνωτ. τόμος Δ΄, σ. 91). Όσο, όμως, ή μεταρρύθμιση γινόταν στην Γερμανία ριζοσπαστικώτερη, τόσο πιά πρόσφορο καθίστατο τό έδαφος για τήν κοινωνική επανάσταση, μέ πολλαπλασιασμό και συσχέτιση αίρέσεων, πολιτικών αυτονομισμών και κοινωνικών κινητοποιήσεων, που μεταδίδονταν από τους Γερμανούς εύγενείς της σλαυικής Άνατολικής Γερμανίας στους γερμανικής εθνικότητας χωρικούς της Δυτικής.

Κατά τήν ίδια αυτή περίοδο, ό ευαγγελικός και ό όρθός λόγος αποδιοργανώνονταν και πολλοί Γερμανοί ζητούσαν τήν εισαγωγή του εβραϊκού ή του ισλαμικού Νόμου (βλ. άνωτ., σ. 147), ταυτίζοντας τους παπιστές και τους μαχόμενους κατά των Τούρκων Αύστριακούς καθολικούς μέ τους μεφιστοφελικούς ειδωλολάτρες (βλ. άνωτ., σ. 184), έμφανίζοντας τάσεις έπιστροφής στα ύποστρώματα του αντιτριαδικού, παραδοσιακά, άρειανισμού (βλ. άνωτ., σ. 185) και θεωρώντας τους ανθρώπους δημιουργήματα ενός φαουσττικού δαίμονα ή ενός σιγκφριδικού ήρωα της ειδωλολατρικής μυθολογίας (βλ. άνωτ., σ. 194).

Ενῶ όμως κατακτούσε έδαφος ή βία και ή αποσύνθεση, οί Γερμανοί της έποχής εκείνης διαπίστωναν ότι ή Τουρκία, βλέποντας τήν αδυναμία της, γινόταν θρασύτερη και επιθετικώτερη και ότι ή χώρα τους, ενῶ δέν ήθελε έπισκόπους, έγινε χώρα έπισκόπων χωρίς όμως ιερείς, αφού οί τελευταίοι αυτοί είχαν σφαγιασθεί από τους Όθωμανούς (βλ. άνωτ., σσ. 102 και 103). Υποβιβάζοντας έτσι τίς αντίπαλες ευρωπαϊκές αίρέσεις στό επίπεδο των Τούρκων (βλ. άνωτ., σ. 210), οί

Γερμανοί τῆς ἐποχῆς ἐκείνης αὐτοδαιρέθησαν, δυαδικά καί μανιχαϊκά, σέ στρατευόμενους δαίμονες τοῦ κακοῦ καί ἀρχάγγελους τοῦ καλοῦ (βλ. ἄνωτ., σσ. 246-275), ἐπικαλούμενοι καί τότε βιβλικά «ὀλοκαυτώματα» 60.000 ἐχθρῶν (βλ. ἄνωτ., σ. 274). Μέσα σέ κλίμα πανικοῦ καί ὁμαδικῆς παράκρουσης, πού θυμίζει τήν Γερμανία τοῦ 1945, ὁ σουλτάνος Σουλεϊμάν ἔστειλε τό 1560 στούς Ὀλλανδούς ἕνα μήνυμα πού ἐξῆρε τόν ἀγῶνα τους κατά τῶν Ἰσπανῶν, ἀναγγέλλοντας τήν ἀποστολή ἑνός μεγάλου τουρκικοῦ στρατοῦ (βλ. ἄνωτ., σ. 276).

Οἱ Γερμανοί διαπίστωναν ὅτι ὁ Σουλτάνος ἔκανε τόν πόλεμο ἐναντίον τους χρηματοδοτούμενος ἀπό τούς Ἑνετούς μέ γερμανικά χρήματα γιά ἐμπορεύματα πού προέρχονταν ἀπό τήν Τουρκία (βλ. ἄνωτ., σ. 294): «Προτιμοῦμε τούς Τούρκους ἀπό τούς ἰδικούς μας ἱερεῖς καί ἐπισκόπους» ἦταν τό σύνθημα τῆς ὁμαδικῆς εὐρωπαϊκῆς ὑστερικῆς παράκρουσης (βλ. ἄνωτ., σ. 295), ἐνῶ ἐξισλαμισμένοι ἀποστάτες Γερμανοί εὐγενεῖς ἀποτελοῦσαν τήν φιλοτουρκική πέμπτη φάλαγγα τοῦ πολέμου (βλ. ἄνωτ., κεφ. III). Ὁ φόβος γιά τήν τουρκική εἰσβολή συνυπῆρχε μέ διάθεση ὑποταγῆς

καί συμβιβασμοῦ, σέ συνδυασμό μέ σύνδρομα ἀντικαθολικά καί ἀντιεκκλησιαστικά, πού προκαλοῦσαν σχιζοειδῆ ἐθνοτικά συμπλέγματα, ἀνάλογα μέ τίς συγκρουόμενες παραθηρησκευτικές ἰδεολογίες πού ἀπασχολοῦν καί σήμερα τήν εὐρωπαϊκή ψυχή. Ἡ διαμαρτυρόμενη ἐξέγερση ἀπελευθέρωσε ἀσυνείδητες εἰδωλολατρικές ἀναβιώσεις καί προχριστιανικές ἀπωθήσεις.

Πρέπει ὅμως νά ἐπισημανθεῖ ὅτι, ἀκόμη καί κρίσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ, πού θυμίζουν τήν ἐλληνική τοῦ 1922 ἢ ἐκείνην πού διαγράφεται σήμερα στήν Εὐρώπη, μποροῦν νά εἶναι πολιτιστικά ἐποικοδομητικές. Διάδοχο τῶν χουσσιτῶν αἰρετικῶν καί τοῦ Λουθήρου ὑπῆρξε τό νεοχουσσιτικό τᾶγμα τῶν Μικρῶν Μοραβῶν Ἀδελφῶν τῆς Πράγας, πού ἐκπαίδευσε τόν Νοβάλις καί τούς Γερμανούς ποιητές τόσο τῆς πρώτης ὅσο καί τῆς δεύτερης γερμανικῆς ρομαντικῆς ἐπανάστασης (βλ. *Le Romantisme Allemand*, Pleiade, 1949). Ἄν καί τό κόμμα τοῦ Μάζαρυκ, πού τό 1919 ἐλευθέρωσε τήν Τσεχοσλοβακία, λεγόταν νεο-χουσσιτικό, στούς ὁπαδούς του ὀφείλουμε τήν ἀνοιξη τῆς Πράγας, τήν βελούδινη ἐπανάσταση καί τόν σοσιαλισμό μέ ἀνθρώπινο πρόσωπο τοῦ 1968.

Δημήτρης Μπάτσης

Ἡ ἀριστερή πρόταση γιά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη

τοῦ Μελέτη Ἡ. Μελετόπουλου

Τήν πιό τεχνοκρατικά συγκροτημένη καί ἐπιστημονικά τεκμηριωμένη, γιά λογαριασμό τῆς Ἀριστερᾶς, πρόταση γιά τήν μεταπολεμική οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδας παρουσίασε ὁ Δημήτρης Μπάτσης (1916-52) στό 576 σελίδων πόνημά του μέ τίτλο *Ἡ βαρειά βιομηχανία στήν Ἑλλάδα*¹.

Ὁ Δ. Μπάτσης ἦταν γυιός βασιλόφρονος ναυάρχου ἀπό τά Ψαρά. Φοίτησε σέ καλό σχολεῖο (σύμφωνα μέ τήν μαρτυρία τῆς κόρης του Ἐλένης Μπάτση-Λυκιαρδοπούλου στό Βαρβάκειο ἤ στό Πειραματικό), σπούδασε κατόπιν στήν Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί γνώριζε ἀριστα γαλλικά καί ἀγγλικά. Εἶχε δηλαδή ὅλες τίς προδιαγραφές ἐνός ἐκλεκτοῦ γόνου τῆς ἀρχουσας τάξης. Ἦταν ἐνεργός δικηγόρος καί μόνος του μελέτησε μαρξισμό καί οἰκονομικές-κοινωνικές ἐπιστήμες. Κατά τήν διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἦταν μέλος τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας μελέτης νεοελληνικῶν προβλημάτων», μέ γενικό γραμματεά τόν καθηγητή τοῦ Πολυτεχνείου Ν. Κιτσίκη. Ἦταν μία κίνηση ἀστών ἐπιστημόνων πού εἶχαν προσεγγίσει τό ΚΚΕ καί τό ΕΑΜ καί θά ἀποτελοῦσαν, κατά κάποιον τρόπο, τό τεχνοκρατικό δυναμικό ἐνός κομμουνιστικοῦ καθεστώτος στήν Ἑλλάδα, σέ περίπτωση νίκης τοῦ ΚΚΕ. Τήν περίοδο 1945-51 ὁ Μπάτσης ἦταν συντάκτης τοῦ μαρξιστικοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ *Ἀνταῖος*².

Μέ τό (μοναδικό) βιβλίο του, ὁ Μπάτσης παρέδιδε στήν Ἀριστερά ὀλοκληρωμένο σχέδιο γιά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Στόν πρόλογο σημείωνε ὅτι τό πρόγραμμά του ἀποτελοῦσε προϋπόθεση οὐσιαστικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδας, μέ τήν ὀρθολογιστική ὀργάνωση καί τήν σχεδιασμένη ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, τήν δημιουργία “ἀνώτερης τεχνικῆς βάσης” (δηλαδή τεχνογνωσία), τήν ταχεῖα συσσώρευση τῶν οἰκονομικῶν μέσων. Καί ὅλα αὐτά μέ σκοπό τήν οἰκοδόμηση τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας, σκοπό στόν ὁποῖο ἔπρεπε νά ἀφοσιωθοῦν ὅλοι οἱ

προοδευτικοί ἐπιστήμονες δίπλα στόν ἀγωνιζόμενο λαό.

Ἡ ἐργασία τοῦ Μπάτση εἶχε ἀρχικά κατατεθεῖ ὡς εἰσήγηση στόν οἰκονομολογικό τομέα τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας μελέτης νεοελληνικῶν προβλημάτων» (στήν ὁποία, ὅπως προαναφέραμε, ἀνήκε ὁ Μπάτσης). Στόν πρόλογό του στο βιβλίο τοῦ Μπάτση, ὁ καθηγητής Ν. Κιτσίκης ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη βαρεῖας βιομηχανίας, σέ σοσιαλιστικό ὅμως πλαίσιο, σήμαινε γιά τήν Ἑλλάδα τήν διάσπαση τῆς αἰώνιας κακοδαιμονίας, τήν ἀποτίναξη τῆς ξένης κηδεμονίας, εὐημερία, πρόοδο καί πολιτισμό. Ὁ Κιτσίκης ἐπεσήμαινε ἐπίσης πώς, παρά τά θρυλούμενα, ἡ δημιουργία βαρεῖας βιομηχανίας στήν Ἑλλάδα εἶναι ἀπολύτως δυνατή καί πραγματοποιήσιμη καί ὑπάρχουν πρὸς τοῦτο ὅλες οἱ ἀναγκαῖες ὑλικές καί ἐνεργειακές προϋποθέσεις. Ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖον μέχρι σήμερα, ὑποστήριζε ὁ Κιτσίκης, δέν ἀναπτύχθηκε βαρεῖα βιομηχανία στήν χώρα μας, εἶναι ὅτι αὐτή θά σήμαινε τήν οἰκονομική καί ἐπομένως πολιτική ἀνεξαρτησία τῆς χώρας ἀπό τούς ξένους κηδεμόνες τῆς.

Δέν ἔχει λόγο κανεῖς νά ἀμφισβητήσῃ τήν αἰσιοδοξία καί τήν καλή πίστη τοῦ Ν. Κιτσίκη, τοῦ Δ. Μπάτση καί τῶν ἄλλων ἐπιστημόνων, πού ἔθεσαν τόν ἑαυτό τους καί τίς —δικαιολογημένες— φιλοδοξίες τους στήν ὑπηρεσία ἐνός ριζοσπαστικοῦ σχεδίου ἐθνικῆς ἀνασυγκρότησης, ἔστω ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ σταλινικοῦ ΚΚΕ. Τίθενται ὅμως τά ἐξῆς βασικά ἐρωτήματα: πρῶτον, ἡ νίκη τοῦ ΚΚΕ στόν Ἐμφύλιο Πόλεμο, στήν ὁποία προσέβλεπαν οἱ τεχνοκράτες μηχανικοὶ καί οἰκονομολόγοι γιά τήν πραγματοποίηση τῶν σχεδίων τους, θά ἐπέτρεπε τήν αὐτόνομη βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδας καί ἐπομένως τήν πολιτική τῆς χειραφέτησης; ἢ ἀντιθέτως θά σήμαινε ἀπλῶς ἀλλαγὴ στρατοπέδου καί σιδηρὰ ὑποταγή στόν σοβιετικό καταμερισμό ἐργασίας, ἀπομύζηση ἀπὸ τήν ρωσική νομενκλατούρα τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου, μετατροπὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους

σέ δορυφόρο τής Σοβιετικής Ένωσης, καθώς και τόν πιθανό έδαφικό άκρωτηριασμό του; Δέυτερον, μία οικονομική ανάπτυξη του τύπου πού ευαγγελίζονταν οί Μπάτσης-Κιτσίκης, δηλαδή ανάπτυξη βαρειάς βιομηχανίας στά πλαίσια κρατικού σχεδίου, δέν θά όδηγοῦσε αναπόφευκτα σέ μία οικονομία μέ τραγικά χαμηλή παραγωγικότητα, τεράστια έλλείμματα, πτώση του βιοτικού επιπέδου, όλοκληρωτικό πολιτικό σύστημα κ.λπ.; Η πικρή πείρα τών κομμουνιστικών καθεστώτων και ή τραγική τους πτώση τό 1989-91 μάς δίνει τήν άπάντηση.

Ο Μπάτσης δέν πρόλαβε νά ζήσει τήν οικτρή διάψευση τής κομμουνιστικής οὐτοπίας τό 1989-90. Ένεπλάκη σέ μία ύπόθεση παράνομων άσυρμάτων του ήδη παράνομου ΚΚΕ, μετά τήν λήξη του Έμφυλίου Πολέμου. Σύμφωνα μέ όρισμένες μαρτυρίες (και τής κόρης του) δέν είχε καμμία σχέση στήν πραγματικότητα μέ αύτήν τήν συνωμοσία. Άλλωστε ή ένοχή του δέν άπεδείχθη ποτέ. Η κόρη του ύποστηρίζει ότι πιθανή αίτία τής εξόντωσής του ήταν τό γεγονός ότι μέ τό βιβλίο του θέλησε νά δημιουργήσει δομές αυτόνομης οικονομικής ανάπτυξης, κάτι πού τόν έφερε σέ αντίθεση μέ τό σύνολο του οικονομικού και πολιτικού κατεστημένου, πού χρωστοῦσε τήν ύπαρξή του στήν άποικιακή δομή τής ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας.

Ο Μπάτσης συνελήφθη, φυλακίσθηκε, δικάσθηκε και καταδικάσθηκε για συνωμοσία. Έκτελέσθηκε στις 30 Μαρτίου του 1952, μαζί μέ τούς Μπελογιάννη, Άργυριάδη, Καλούμενο, στιγματισμένος από τήν Δεξιά αλλά και έγκαταλελειμμένος και από τήν Ίδια του τήν παράταξη.

Η βαρειά βιομηχανία στήν Ελλάδα

Σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, ή εκβιομηχάνιση αποτελεί προϋπόθεση για τήν ελεύθερη ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων, τήν πραγματοποίηση τής έσωτερικής συσσώρευσης κεφαλαίου σέ μεγάλη κλίμακα, τήν αποδέσμευση τής ελληνικής οικονομίας από τό ξένο κεφάλαιο και τήν δημιουργία τών όρων για μία σοσιαλιστική οικονομία. Η δέ βαρειά βιομηχανία αποτελεί τόν βασικό όρο για τήν πραγματοποίηση τής εκβιομηχάνισης.

Η δημιουργία σιδηροβιομηχανίας, μεταλλουργίας και ηλεκτροχημικών βιομηχανιών αποκτά ιδιαίτερη σημασία επειδή θά μπορούσε νά αλλάξει από τίς ρίζες της τήν οικονομική διάρθρωση τής χώρας μας.

Τό γεγονός αυτό μεταφράζεται οικονομικά

στήν άφαίρεση κεφαλαίων από τούς παρασιτικούς και δασμόβιους βιομηχανικούς κλάδους και στήν συγκέντρωσή τους σέ καινούριους παραγωγικούς κλάδους, μέ ανακατάταξη τής πιστωτικής κατανομής τής άνόργανης μάζας του κεφαλαίου (πού θά κάνει δυνατή ή έθνικοποίηση τής πίστης) για τήν γρήγορη ανάπτυξη τής βιομηχανικής βάσης τής χώρας. Άκόμα, ή μεταβολή εκφράζεται έντονα στήν επίδραση πού άσκει ή ανάπτυξη όρισμένων κλάδων βαρειάς βιομηχανίας στους άλλους κλάδους τής βιομηχανίας και στήν άγροτική οικονομία, πού ή τεχνική τους τελειοποίηση εξαρτάται από τήν δυνατότητα νά εφοδιάζονται σέ μέσα από μία ισχυρή βαρειά ελληνική βιομηχανία.

Οί οικονομικές σχέσεις μέ τό έξωτερικό θά επηρεασθούν ριζικά, ύποστηρίζει ό Μπάτσης, άν θά ιδρυθούν οί βιομηχανίες αυτές στήν Ελλάδα: α) Γιατί τότε ή εισαγωγική μας πολιτική θ' άφορά περισσότερο έμπορεύματα πού δέν θά μπορούν άκόμα νά παραχθούν στον τόπο (όρισμένες μηχανές εργοστασίων, μεταφορικά μέσα κ.λπ.) και λιγώτερο μισοκατεργασμένες πρώτες ύλες (χυτοσίδηρος, σιδηρόφυλλα κ.λπ.) ή σχεδόν άκατέργαστα βοηθητικά προϊόντα και καύσιμα, πού σήμερα ή εισαγωγή τους όχι μόνο βαρύνει καταθλιπτικά τό έμπορικό ισοζύγιο και γενικώτερα τό ισοζύγιο πληρωμών, μά και άποτελεί μία από τίς βάσεις τής εξάρτησης τής οικονομίας από τήν άγορά του έξωτερικού. Η εξάρτηση αύτή ματαιώνει τήν συσσώρευση στήν έσωτερική άγορά και έτσι ευνοεί τήν αντιπαραγωγική και τοκογλυφική δράση του έγχώριου κεφαλαίου μέσα από μορφές τεχνητού μονοπωλίου. β) Γιατί τά ξένα δημόσια κ.ά. δάνεια και οί πιστώσεις τίθενται σέ μία όλοτέλα διαφορετική βάση άν έχουμε βαρειά βιομηχανία στον τόπο μας. Μπορούμε νά τά διαπραγματευθούμε, στον βαθμό πού είναι αναγκαία, σαν χώρα ανεξάρτητη μέ ισότιμους όρους στις συναλλαγές μέ τό έξωτερικό. Μέ τόν τρόπο αυτό θ' αντιμετώπισουμε ρεαλιστικά και άποτελεσματικά σαν ανεξάρτητη χώρα τούς όργανισμούς του διεθνούς μονοπωλιακού κεφαλαίου πού θά είχαν τήν διάθεση νά εξαντλήσουν εις βάρος μας κάθε οικονομική και πολιτική πίεση για νά μάς ύποτάξουν στήν κυριαρχία τους.

Οί τεχνικοί και οικονομικοί όροι για τήν δημιουργία μεταλλουργικής και χημικής βιομηχανίας, ύποστηρίζει ό Μπάτσης, είναι στό σύνολό τους ευνοϊκοί. Όσοσο υπάρχουν και παράγοντες, πού ή αντιμετώπισή τους θά συναντήσει όρισμένες δυσκολίες. Η Ελλάδα, από τεχνικής πλευράς, διαθέτει έπαρκή κοιτάσματα, πού μπο-

ροῦν νά ἐφοδιάσουν τήν βιομηχανία βραχυπρόθεσμα καί μακροπρόθεσμα, τά δέ μεταλλεύματα πού υπάρχουν ἔχουν ἀριστη ποιότητα. Ἡ ἐνεργειακή βάση εἶναι ἐξασφαλισμένη, μέ τήν ὑπαρξή λιγνίτη καί ὕδατινῆς ἐνέργειας. Ὑπάρχει ἡ ποσοτικά καί ποιοτικά ἀπαιτούμενη ἐργατική δύναμη. Δυσμενεῖς ὄροι εἶναι ἡ ἀπουσία λιθάνθρακα, σύγχρονων ἐγκαταστάσεων ἐξόρυξης μεταλλευμάτων, ἐπαρκoὺς συγκοινωνιακοῦ δικτύου καί μεταφορικῶν μέσων, ὑδροηλεκτρικῶν ἐργοστασίων, ὑψικαμίνων κ.λπ. Αὐτοί ὅμως οἱ δυσμενεῖς ὄροι εἶναι, σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα, περιοδικοί καί ὀφείλονται στήν ἐξάρτηση τῆς χώρας ἀπό τό ἐξωτερικό. Ἐρα μποροῦν νά ἀντιμετωπισθοῦν.

Οἱ οικονομικοί ὄροι, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, ἐξαρτῶνται κι αὐτοί ἀπό τά μακροχρόνια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά τῆς ἐλληνικῆς οικονομίας.

Πρὶν ἀπό τόν πόλεμο, ἡ ἐλληνική οικονομία ἦταν προσανατολισμένη στήν ἀνάπτυξη τῶν βιομηχανιῶν παραγωγῆς κυρίως εἰδῶν κατανάλησης, πού στηρίζονταν στόν προστατευτισμό καί τήν μονοπωλιακή ἐκμετάλλευση τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς ἀπό ὀρισμένα μεγαλοβιομηχανικά συγκροτήματα. Πραγματοποιοῦσε ἔτσι, στίς εἰδικές αὐτές συνθήκες παραγωγῆς, ὑπερέκέρδη τέτοια πού ἐπέτρεπαν στήν ἐγχώρια βιομηχανία καί τίς τράπεζες νά συγκεντρῶνουν γύρω ἀπ' αὐτούς τοὺς κλάδους τά κεφάλαιά τους μέ ὑψηλό ποσοστό κέρδους καί ὑψηλό ἐπιτόκιο. Ἡ αἰτία πού τό τραπεζοβιομηχανικό κεφάλαιο περιόριζε τήν σφαῖρα τῆς ἀνταγωνιστικῆς δράσης στοὺς δασμῶντες κλάδους καί στήν ἐλαφρά βιομηχανία βρίσκεται στό ὅτι τίς γερές «θέσεις» στήν ἐλληνική οικονομία κρατοῦσε τό ξένο κεφάλαιο. Οἱ μεταλλευτικές ἐπιχειρήσεις, οἱ ἐπιχειρήσεις κοινῆς ὠφέλειας (μεταφορές, φῶς, νερό, παραγωγικά ἔργα κ.ἄ.), ὁ ἔλεγχος τῶν δημόσιων οικονομικῶν (δημόσια ἔσοδα ΔΟΕ, ἐταιρεία ὑπεργύων προσόδων), ἡ ἀξιοποίηση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν βρίσκονταν στήν ἐξουσία τοῦ Ξένου κεφαλαίου. Ἡ Ἐθνική Τράπεζα, ὁ μεγαλύτερος οικονομικός ὀργανισμός τοῦ τραπεζοβιομηχανικοῦ-χρηματιστικοῦ κεφαλαίου, τροφοδοτοῦσε τοὺς κλάδους πού τό ξένο κεφάλαιο ἄφηγε στήν δικαιοδοσία τῆς ἐλληνικῆς μονοπωλιακῆς κεφαλαιοκρατίας. Ἐτσι στήν χώρα μας ἀναπτυσσόταν μιά βιομηχανία πού ἡ βάση τῆς σέ μηχανήματα, ἀνταλλακτικά, καύσιμα, συχνά δέ καί πρῶτες ὕλες (ἐριουργία κ.λπ.) βρίσκονταν στό ἐξωτερικό ἢ στά χέρια ξένου κεφαλαίου (ἐνέργεια). Ἡ ἐλληνική οικονομία παρουσίαζε ἔτσι τήν ἀντίφαση πού παρουσιάζουν οἱ οικονο-

μίες τῶν ἐξαρτημένων καί ἀποικιακῶν χωρῶν, ὅπου τό ξένο κεφάλαιο ἀναπτύσσει μονάχα τοὺς κλάδους πού τοῦ χρειάζονται εἴτε γιά προμηθευτές πρῶτων ὑλῶν εἴτε γιά ἀγωγούς μετασχηματισμοῦ καί διάθεσης στήν ἀγορά τῆς ἐξαρτημένης χώρας τῶν προϊόντων τῆς δικῆς του βιομηχανίας.

Γι' αὐτό καί ὁ ρόλος τῆς ἐξαρτημένης οικονομίας εἶναι ρόλος ἐμπορικός, μεσιτικός, στήν πιό πλατεία ἔννοια, δηλαδή ἀκόμα καί ὅταν μετασχηματίζει μισοτελειωμένα προϊόντα τῆς ξένης βιομηχανίας. Γι' αὐτό καί στήν χώρα μας ἀναπτύχθηκαν: α) Ἡ ἐξορυκτική βιομηχανία (μεταλλεία, λατομεῖα κ.λπ.) πού ἀντί νά ἔχει ἐπακόλουθο τήν ἀνάπτυξη μεταλλουργικῆς κ.λπ. βιομηχανίας, χρησιμοποίηθηκε ἀπό τό ξένο κεφάλαιο μέ μοναδικό σκοπό νά προμηθεύει προνομιακά καί φτηνά (ἐξευτελιστικό μεροκάματο Ἐλληνα μεταλλωρύχου) τήν πρώτη ὕλη στήν ξένη βιομηχανία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ἐπισημαίνει ὁ Μπάτσης, συντριπτικό γιά ὀρισμένους «σοσιαλδημοκράτες» καί «σοσιαλιστές» πού ἀκολουθοῦν πιστά τοὺς ἀστούς θεωρητικούς κοινωνιολόγους στήν παραδοχή τοῦ δόγματος τῆς «décolonisation» (ὅτι τάχα τό ξένο κεφάλαιο «ξεαποικιοποιεῖ» τίς ἀποικιακές χώρες). β) Ἡ ἐλαφρά βιομηχανία μετασχηματισμοῦ τῶν μισοκατεργασμένων προϊόντων τῶν ξένων βιομηχανιῶν καί τῆς κατεργασίας ὀρισμένων γεωργικῶν προϊόντων, πού ἡ ἐξαγορά τους ἀπό τήν ἀγροτική τάξη μποροῦσε νά γίνεται μέ ἀπόλυτα συμφέροντες ὄρους γιά τό ἐγχώριο κεφάλαιο μέ τοὺς γνωστούς ὀργανισμούς ΑΣΟ κ.λπ., πού ἀποτελοῦν γιά τήν χώρα μας ἐμπορικά μονοπώλια.

Στό ζήτημα τῆς ἐνεργειακῆς βάσης, ὁ Μπάτσης ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐξάρτηση τῆς βιομηχανίας μας ἀπό τήν εἰσαγωγή καυσίμων ἀπό τό ἐξωτερικό ἀντικατοπτρίζει τήν ἀνικανότητα τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα, πού τόσο καθυγιάσθηκε ἀπό τοὺς ἀστούς οικονομολόγους τοῦ νεοελληνικοῦ κατεστημένου. Ἡ ἐλληνική ἀστική τάξη πραγματοποίησε μιά μονόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς οικονομίας καί ἔγινε ὁ μεσίτης τοῦ ξένου κεφαλαίου, τό ὁποῖο ἔλαβε καί τήν μερίδα τοῦ λέοντος. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, στερούμενη σοβαρῶν προοπτικῶν καί στέρεης βάσης, πρόδωσε καί τά ἴδια τῆς τά μακροπρόθεσμα συμφέροντα, προκειμένου νά ἐξασφαλίσει βραχυπρόθεσμα κέρδη. Ἐτσι οἱ πηγές ἐνέργειας νομικά δεσμεύονται ἀπό μακροχρόνιες ἰδιωτικές χρησιμησιές ἢ ἔχουν καταστῆ ἀποικιακή βορά τοῦ ξένου κεφαλαίου. Ὡς ἐκ τούτου, καταλήγει ὁ Μπάτσης, ἡ ἐπίλυση τοῦ ἐνεργειακοῦ προβλήματος ἐντάσσεται σ' ἓνα γενικώτερο καί

Δημήτρης Μπάτσης - Κηφισιά 19 Μαρτίου 1944.

καθολικώτερο πρόγραμμα πολιτικής μεταβολής και δέν περιορίζεται στις τεχνικές του πλευρές.

Ίδιαίτερα ή σιδηρομεταλλουργία αποτελεί, σύμφωνα μέ τόν Δ. Μπάτση, τόν θεμέλιο λίθο τής βαρειάς βιομηχανίας. Αύτή είναι δυνατόν νά δημιουργηθεῖ, μέ βάση τό ἐτήσιο ἐξορυσσόμενο ποσό σιδηρομεταλλεύματος και τήν ὑπαρξη μεγάλων ἀποθεμάτων, πού μποροῦν νά ἐξασφαλίσουν τήν λειτουργία τής μακροπρόθεσμα.

Ἐξετάζοντας ἀναλυτικά τήν δυνατότητα λειτουργίας μεταλλουργικής βιομηχανίας χρωμίου, μαγγανίου, νικελίου και ἄλλων μετάλλων, ὁ Μπάτσης συμπεραίνει ὅτι:

1) Ἡ ἐλληνική οἰκονομία είναι ἐπαρκῶς ἐφοδιασμένη σέ πρώτη ὕλη και ἐνέργεια γιά τήν δημιουργία τῶν μεταλλουργικῶν αὐτῶν βιομηχανιῶν.

2) Οἱ βιομηχανίες αὐτές ἔχουν θεμελιώδη σημασία ἀπό τεχνικοοικονομικής ἀπόψεως α) γιατί

θά διασώσουν και θά ἀξιοποιήσουν ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ ὄρυκτοῦ πλούτου τής χώρας πού μένει ἀνεκμετάλλευτος ἢ ἀκόμα χειρότερα ὑφαρπάζεται (χωρίς φυσική δυνατότητα νά ἀντικατασταθεῖ) και ξεπουλιέται ἀπό τό ξένο κεφάλαιο στις ἀγορές τῶν ἱμπεριαλιστικῶν διεθνῶν μονοπωλιακῶν συγκροτημάτων πού κρατοῦν ὑποχείρια τήν ἐλληνική οἰκονομία, β) γιατί θά τροφοδοτήσουν τήν ἐλληνική βαρειά μηχανουργική βιομηχανία μέ μεγάλης ἀξίας μεταλλουργικά προϊόντα, γιά τήν κατασκευή μέσων παραγωγής.

3) Ἡ ἀνάπτυξη τῶν βιομηχανιῶν αὐτῶν πρέπει νά γίνει μονάχα ἐφ' ὅσον θά ὀργανωθεῖ και θά ἀναπτυχθεῖ σέ γερές τεχνικές βάσεις ἢ μεταλλευτική ἐξορυκτική βιομηχανία, γιά τήν ἐξαγωγή τής ἀπαιτούμενης ποσότητας μεταλλευτικῶν πρώτων ὕλων. Χρειάζεται γιά τόν σκοπό αὐτό: α) συστηματική διερεύνηση τοῦ ὑπεδάφους και β) ἐντατικοποίηση και ἐπέκταση τής παραγωγής μέ κατάλληλο τεχνικό ἐξοπλισμό τῶν μεταλλευτικῶν ἐγκαταστάσεων.

4) Τά προϊόντα τῶν μεταλλουργικῶν αὐτῶν βιομηχανιῶν μποροῦν ν' ἀπορροφηθοῦν παραγωγικά, ἀφοῦ θά ἔχει ἰδρυθεῖ και ἀναπτυχθεῖ ἡ κύ-

ρια βάση τής μεταλλουργίας, ἢ σιδηρομεταλλουργία. Πλάι σ' αὐτήν σοβαρό ἀκόμα ρόλο γιά τήν λειτουργία τους θά παίξει ὁ συνδυασμός τής παραγωγής τους μέ τήν παραγωγή τής βαρειάς μεταλλουργικής βιομηχανίας ἀλουμινίου και μαγνησίου, πού ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἐκπληρώνει τόν ἴδιο μ' ἐκείνες βασικό σκοπό, τοῦ ἐφοδιασμοῦ δηλαδή τής παραγωγικής κατανάλωσης μέ μέταλλα και κράματα, κατάλληλα γιά τήν παραγωγή μέσων παραγωγής.

5) Ἡ τοποθεσία και ἡ χρονική κλιμάκωση τῶν ἐγκαταστάσεων τῶν βιομηχανιῶν αὐτῶν θά γίνει, εισηγεῖται ὁ Μπάτσης, μέ βάση τά κύρια ἐνεργειακά, μεταλλουργικά και ἠλεκτρονικά συγκροτήματα συνδυασμένης παραγωγής προϊόντων βαρειάς βιομηχανίας. Ἡ δημιουργία τῶν μεταλλουργικῶν αὐτῶν θά μπορέσει νά πραγματοποιηθεῖ μέ ἐπιτυχία σ' ἕνα δεύτερο πλάνο (ἐκτός ἀπό ἀναγκαῖες ἐξαιρέσεις), ὅταν θά ἔχει δηλαδή δη-

μιουργηθεί ή κύρια ενεργειακή και βιομηχανική βάση της χώρας. Αυτό δέν σημαίνει ότι δέν εκτιμάται όσο πρέπει ή μεγάλη τεχνικοοικονομική τους σημασία. Αντίθετα, μέ τήν ένταξή τους σ' ένα δεύτερο πλάνο βιομηχανικής ανάπτυξης εξασφαλίζονται πρωτογενείς συντελεστές πού θά τίς στηρίξουν αποτελεσματικά, γιά νά αναπτυχθούν σέ προετοιμασμένο τεχνικά και οικονομικά έδαφος. Τέτοιοι συντελεστές είναι ή ενέργεια και ή μεταλλουργία του σιδήρου, πού χωρίς αυτούς δέν μπορούν νά γίνουν ούτε τά άλλα μεταλλουργικά κράματα αλλά ούτε και νά ικανοποιηθούν οι θεμελιακές ανάγκες της ανοικοδόμησης. "Αν πάλι γίνει προσπάθεια ν' αρχίσουν ταυτόχρονα όλα τά έργα γιά τήν εκβιομηχάνιση της χώρας, τότε δέν θά ήταν δυνατόν ούτε ενεργειακά ούτε οικονομικά ούτε και καταναλωτικά νά στηριχθούν.

Η αρχή πού επιβεβαιώνει ή πείρα της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης, ισχυρίζεται ό Μπάτσης, στην πρώτη χώρα πού γνώρισε τόν κόσμο τόν σοσιαλισμό, τήν ΕΣΣΔ — είναι: «ή εκβιομηχάνιση της χώρας και ειδικώτερα ή δημιουργία βαρειάς βιομηχανίας πρέπει νά βαθίζει παράλληλα μέ τήν ανύψωση του τεχνικού και παραγωγικού δυναμικού της χώρας». Μέ άλλα λόγια νά βασίζεται σέ μία συγκροτημένη οικονομία πού αναπτύσσει αδιάκοπα τήν τεχνική της βάση και διευρύνει διαρκώς τήν έσωτερική συσσώρευση. Τό είδος και ό βαθμός της συσσώρευσης αυτής δείχνει, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, τόσο τήν δυναμικότητα όσο και τόν χαρακτήρα του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος.

Σύμφωνα μέ τίς πιό πάνω σκέψεις, ή μεταλλουργία του σιδήρου και αλουμινίου κατά κύριο λόγο, θά ανοίξουν τόν δρόμο γιά τήν κλιμακωτή δημιουργία μεταλλουργίας και γιά όλα τά άλλα μέταλλα πού μπορούν και πρέπει νά παραχθούν μέ τίς έσωτερικές δυνατότητες της χώρας μας.

Ό Μπάτσης θεωρεί ότι έτσι τεκμηριώνεται «μιά μεγάλη και τετράγωνη αλήθεια πού μέ όλα τά μέσα ως σήμερα οι φωτισβέστες της ελληνικής επιστήμης προσπάθησαν νά συσκοτίσουν και νά ψεγαδιάσουν γιά νά κηρύξουν στην θέση της ανοιχτά ή σκεπασμένα τήν αντιεπιστημονική, αντεθνική και αντισοσιαλιστική τους "θεωρία" γιά τήν φτώχεια και γιά τό "μή βιώσιμο" της χώρας μας! Η αλήθεια αυτή λέει ότι ή χώρα μας μπορεί νά δημιουργήσει βαρειά μεταλλουργική βιομηχανία όχι μόνο γιά ένα ή δύο μεταλλουργικούς κλάδους, αλλά γιά όλους τους σπουδαιότερους γνωστούς σήμερα κλάδους της μεταλλουργικής βιομηχανίας. Γιατί από όσα είδαμε:

1) Τό υπέδαφος της χώρας μας περικλείει όλα

τά μεταλλεύματα πού χρειάζονται γιά τήν παραγωγή όλων των μετάλλων και κραμάτων πού παράγει μία σύγχρονη προοδευμένη βαρειά μεταλλουργική βιομηχανία. Περιέχει ακόμα και τίς σπουδαιότερες βοηθητικές ύλες, τά "συλλιπάσματα" και τίς αναγωγικές ύλες γιά τήν μεταλλουργική κατεργασία των μεταλλευτικών αυτών υλών.

2) Η χώρα μας διαθέτει τήν ενεργειακή δύναμη (λευκό κάρβουνο) από τίς υδραυλικές της πηγές γιά τήν ηλεκτρική κίνηση της βιομηχανίας αυτής. Άκόμα διαθέτει μέ τους λιγνίτες της και μεγάλη έφεδρεία παροχής θερμικής ενέργειας.

Δέν χρειάζεται παρά τά μέσα παραγωγής νά συνδεθούν μέσα στό κατάλληλο ευνόϊκό κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο μέ τήν εργατική δύναμη και δραστηριότητα του ελληνικού λαού γιά τήν αξιοποίηση του μεταλλευτικού και ενεργειακού δυναμικού της χώρας του»³.

Ίδιαίτερα σημαντική γιά τήν ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας θεωρεί ό Μπάτσης τήν δημιουργία βιομηχανίας άζώτου, πού μπορεί νά λύσει όριστικά τό ζήτημα της λιπάνσεως, άρα τό μόνιμο γεωργικό μας πρόβλημα.

Η ελληνική αγροτική οικονομία, επισημαίνει, διατηρεί τά γνωρίσματα μιās καθυστερημένης γεωργικής παραγωγής, πού δέν έχει ανεπτυγμένα παρά όρισμένα από τά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής οικονομίας. Ένα από τά γνωρίσματα αυτά είναι ότι ή ελληνική γεωργία παρουσιάζει μία άργή αλλά συνεχή έπεκτατική τάση στην προσθήκη καινούριων τμημάτων στό καλλιεργούμενο έδαφος, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζει έναν χαμηλότατο βαθμό στην ένταση της γεωργικής καλλιέργειας. Ό χαμηλός βαθμός στην ένταση καλλιέργειας δείχνει ότι υπάρχει μικρή καπιταλιστική δράση στην επένδυση κεφαλαίων στην γεωργία. Δείχνει ακόμα ότι τό εισόδημα μεγάλου τμήματος της αγροτικής τάξης είναι σημαντικά χαμηλότερο από τήν διαφορική πρόσοδο (του καλύτερου τμήματος) και έτσι μόλις φτάνει γιά τήν αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης της αγροτικής οικογένειας. Σέ μεγάλο μάλιστα βαθμό, τό εισόδημα — μέ τήν υποκατανάλωση της αγροτικής οικογένειας — είναι χαμηλότερο κι από τήν αξία των μέσων αναπαραγωγής και συντήρησης του αγρότη. Η μικρή έντατικότητα στην γεωργική καλλιέργεια μαρτυρά ακόμα τήν ύπαρξη μεγάλου αριθμού νοικοκυριών, πού ζουν σχεδόν στό καθεστώς της «αυτάρκους κλειστής οικονομίας» ή, τό πολύ, της άπλης έμπορευματικής παραγωγής, και πού σ' αυτά ή καλλιέργεια γίνεται σχεδόν μέ πρωτόγονα μέσα.

Ἡ τάση γιὰ ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μικρῆς παραγωγικότητας καὶ ἐκφράζει τὴν τάση τοῦ φτωχοῦ καλλιεργητῆ νὰ ἀποκτήσει, μὲ ἐνοίκιο ἢ ἀγορά, μεγαλύτερη καλλιεργήσιμη ἔκταση, γιὰ νὰ αὐξήσῃ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ εἰσόδημά του. Ὁ φαῦλος ὅμως κύκλος τῆς χαμηλῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας τοῦ ἀγρότη καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ ἀδιεξόδου μέσα στὸ ὁποῖο ἐμπλέκεται, ἀργὰ ἢ γρήγορα ὁδηγεῖ στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα καὶ δημιουργεῖ σέ ὄλο καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ φτωχοῦς ἡμιπρολετάρους καὶ ἀκτῆμονες προλετάρους ἐργάτες τῆς γῆς.

Τὸ μονοπώλιο τῆς γῆς (κυριότητα-κατοχή ἢ κάρπωση γῆς) παίζει ἔτσι τὸν βασικὸ ρόλο στὴν ἀγροτική μας οἰκονομία. Ἐνῶ ἀντίθετα ἡ τοποθέτηση μικρῶν ποσῶν κεφαλαίου κάνει χαμηλὴ τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου στὴν ἀγροτική οἰκονομία. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο χαρακτηριστικὸ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα δεῖγμα συμπτωματικῆς ἢ «τυπικῆς» καθυστέρησης τῆς ἐλληνικῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἀλλὰ καὶ μιὰ ἀπόδειξη τῆς ἡμιαποικιακῆς ὑφῆς ὀλόκληρης τῆς ἐξαρτημένης ἀπὸ τὸ ξένο κεφάλαιο ἐλληνικῆς οἰκονομίας, καθὼς καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν λύθηκε ριζικὰ τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν χώρα μας.

Μὲ τὴν διαπίστωση τῶν πῶς πάνω χαρακτηριστικῶν τῆς ἀγροτικῆς μας οἰκονομίας μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἐξωπαραγωγικὴ καταλήστευση τῶν πόρων τῆς μὲ τὰ ποικίλης μορφῆς ἐμπορικά, τραπεζικά καὶ βιομηχανικά μονοπώλια, πού ἐμπόδισαν τὴν ἀνάπτυξή τῆς μέσα στὰ καπιταλιστικά πλαίσια καὶ πού κράτησαν τὸν ἀγροτικὸ τῆς πληθυσμὸ στὸ ἐπίπεδο σχεδὸν τῆς ζωῆς καὶ τῶν συνθηκῶν παραγωγῆς τῶν ἡμιαποικιακῶν χωρῶν.

Ἐδῶ βλέπουμε ἓνα φαινόμενο — πού ἐξαπατᾷ πολλοὺς ἀπὸ τὴν πρώτη ματιὰ καμμιά φορά — νὰ συμφέρει δηλαδὴ καλύτερα ἢ εἰσαγωγὴ ξένων προϊόντων βιομηχανικῶν ἀπὸ τὴν ἐγχώρια παραγωγή τους. Τὸ φαινόμενο ὅμως αὐτὸ, στὴν περίπτωση τοῦ μονοπωλίου λιπασμάτων, ἔχει τὴν οἰκονομική του ἐξήγηση καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει μὲ κανένα λόγῳ ὡς ἐπιχείρημα γιὰ τοὺς «σκεπτικιστές», στὸ ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας.

Τὸ μονοπώλιο φωσφορικῶν λιπασμάτων ἦταν ἀσύμφορο οἰκονομικὰ γιὰ τὸν τόπο: 1) γιατί δὲν ἔδινε τὸ ποιοτικὰ κατάλληλο προϊόν, πού χρειάζονταν γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τῆς ἢ ἐλληνικὴ γεωργία, 2) γιατί ἦταν δασμῶδης κλάδος, πού ἐκμεταλλεύονταν μὲ μονοπωλιακὰ κατοχυρωμένες τιμές τὴν ἀγροτικὴ κατανάλωση — θὰ δοῦμε ἄλλωστε πῶς κάτω ὅτι μέσα σέ ὀρισμένες συνθήκες θὰ μπορούσε

καὶ αὐτὸς ὁ παρασιτικὸς κλάδος νὰ γίνῃ βιώσιμος καὶ ὠφέλιμος γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ τόπου.

Ἀναλυτικὰ ἐξετάζει ὁ Μπάτσης τὸ ζήτημα τοῦ οἰκονομικοῦ πλαισίου καὶ τῆς ὀργανωτικῆς μορφῆς τῆς βαρεῖας βιομηχανίας.

Πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε, σημειώνει, τὰ συμπεράσματά μας αὐτὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα ὅπου καταλήγουν ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ εἰδικοί, τεχνικοί καὶ οἰκονομολόγοι, πού φαίνονται νὰ συμφωνοῦν στὸ τεχνικὸ μέρος μαζί μας, τοποθετοῦν ὅμως σέ ὀλότελα διαφορετικὸ οἰκονομικὸ πλαίσιο ἀπὸ μᾶς τὴ λειτουργία τῶν κλάδων τῆς βαρεῖας βιομηχανίας.

Οἱ εἰδικοί αὐτοὶ δέχονται πὼς μπορούμε νὰ δημιουργήσουμε βαρεῖα βιομηχανία ἀπὸ τοὺς ντόπιους πλουτοπαραγωγικοὺς καὶ ἐνεργειακοὺς πόρους, ἀλλὰ ὅμως μέσα στὰ ἴδια τὰ σημερινὰ οἰκονομικά πλαίσια.

Ἡ δημιουργία τῶν νέων αὐτῶν κλάδων δὲν εἶναι γι' αὐτοὺς παρά κερδοφόρα ἐπένδυση κεφαλαίου εἴτε ἀπὸ τὴν ἐγχώρια ἀστική τάξη εἴτε ἀπὸ τὸ ξένο κεφάλαιο. Καί, ὅπως φαίνεται, στὸ ξένο κεφάλαιο στηρίζουν καὶ τίς περισσότερες τοὺς ἐλπίδες. Βλέποντας μ' αὐτὸ τὸ πρῖσμα τὴν ἐκβιομηχάνιση τῆς χώρας, ἐξετάζουν πρό πάντων τίς δυνατότητες πού μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ καθεμιὰ βιομηχανία ἀπὸ τίς πῶς πάνω γιὰ ἐπίτευξη καπιταλιστικοῦ κέρδους μὲ ὅσο γίνεται μεγαλύτερα περιθώρια.

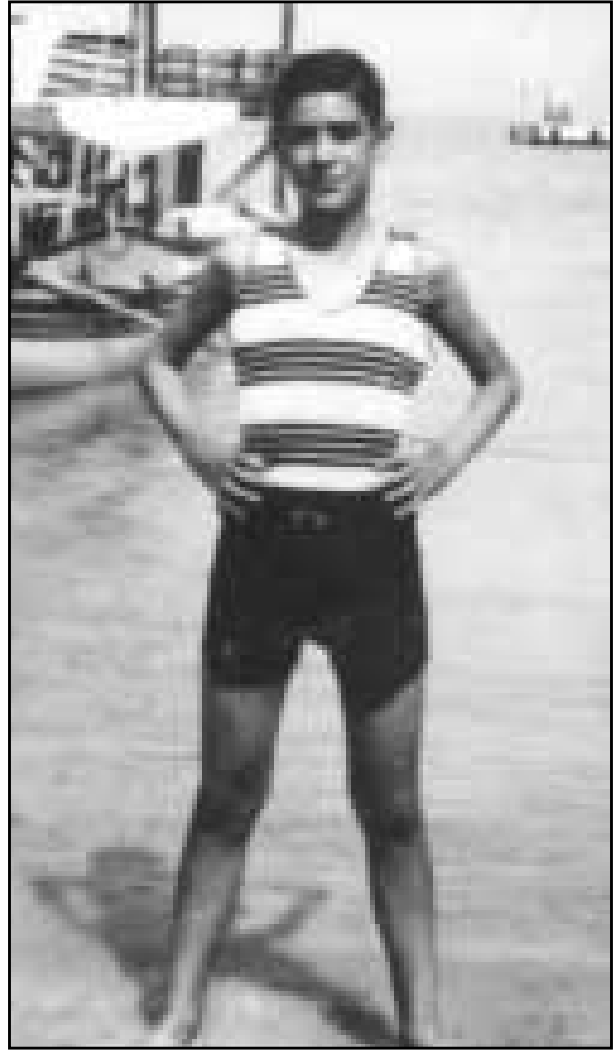
Ἀκόμα καὶ ἐάν δέχονται, γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἐνεργειακῶν πηγῶν, πὼς πρέπει νὰ ἰδρυθεῖ ἓνας κρατικὸς ὀργανισμὸς, τὸν ὀργανισμό αὐτὸ δὲν τὸν βλέπουν παρά σάν τὸ μέσον, σάν τὸ ὄργανο πού θὰ παρέχει — σέ βάρος τῆς λαϊκῆς κατανάλωσης — φθηνὴ ἐνέργεια στίς ντόπιες ἢ ξένες βιομηχανικῆς ἐπιχειρήσεις, γιὰ νὰ ἀποκομίζον ἐπιπλέον κέρδη, μὲ τὸ χαμηλὸ κόστος πού θὰ ἐπιτυγχάνουν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο.

Ἄμα λοιπὸν μιλοῦν γιὰ ἐκβιομηχάνιση τῆς χώρας, μιλοῦν γιὰ κάτι ὀλότελα διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι ἐννοεῖ ὁ Μπάτσης μ' αὐτὸ τὸν ὄρο. Ἐκβιομηχάνιση τῆς χώρας δὲν εἶναι γι' αὐτοὺς παρά τοποθέτηση ντόπιου ἢ ξένου κεφαλαίου σέ βιομηχανικούς κλάδους μὲ κερδοφόρους ὄρους. Οἱ ὄροι αὐτοὶ δὲν «ὠφελοῦν» σέ τελευταία ἀνάλυση παρά τὸ ἴδιο τὸ κεφάλαιο. Οἱ κυριώτερες προϋποθέσεις γιὰ τὴν τοποθέτηση κεφαλαίου εἶναι στὴν περίπτωσή αὐτή: α) φθηνὴ ἐργατικὴ δύναμη, β) ὕλικές καὶ ἐνεργειακές δυνατότητες καὶ γ) ἀγορές γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρη προϋπόθεση ἐξασφαλίζονται μέσα στίς σημερινές συνθήκες παραγωγῆς γιὰ τὸ κεφάλαιο. Ἡ τρίτη ὅμως εἶναι ἐκεῖνη πού ἀπασχολεῖ περισσότερο τοὺς «θεωρητικούς» μας. Σχετικὰ μὲ τὴν

έσωτερική μας αγορά βρίσκουν πώς θα υπάρξουν πολλές δυσκολίες για να απορροφηθούν τά προϊόντα της βαρειάς βιομηχανίας και συμβουλευούν για τήν έσωτερική αγορά παραγωγή σε μικρή κλίμακα. Πιστεύουν όμως πώς τά περιθώρια για βιομηχανική ανάπτυξη είναι μεγαλύτερα, σχετικά με τήν τοποθέτηση τών προϊόντων αυτών σε αγορές στο έξωτερικό.

Τό κριτήριο τών «θεωρητικών», πού υποστηρίζουν πώς υπάρχουν περιορισμένες καταναλωτικές δυνατότητες στην έσωτερική μας αγορά, είναι τό κριτήριο τής αστικής οικονομικής θεωρίας, πού βλέπει στατικά τήν οικονομική πραγματικότητα. Τό κλασσικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τής αστικής οικονομικής σκέψης είναι ή αιώσιοποίηση — μέ προβολή στο μέλλον — τών σημερινών μορφών τής καπιταλιστικής οικονομίας. Η ελληνική οικονομία παρουσιάζεται σ' αυτούς σάν μιά οικονομία πού «άπό φυσικού» της μπορεί και πρέπει να καταναλώνει παραγωγή σε όρισμένο ύψος μονάχα και μέγεθος. Δέν μπορούν να καταλάβουν πώς τό σπάσιμο τών δεσμών πού κρατούν σε καθυστέρηση τήν οικονομία μας θ' αλλάξει ολότελα — μέ τήν ριζική μεταβολή στις παραγωγικές σχέσεις πού θά προκαλέσει — και τό μέγεθος τών καταναλωτικών δυνατοτήτων, πού θά εκφράζονται στην ύψωση τής αγοραστικής δύναμης τών πλατειών λαϊκών μαζών. Γιατί έμποδίζει ουσιαστικά να πραγματοποιηθεί ή συσσώρευση στην έσωτερική μας αγορά. Χωρίς τήν πραγματοποίηση τής συσσώρευσης αυτής είναι αδύνατον να γίνει ή σύνδεση παραγωγικών μέσων και εργασίας σε ανώτερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Αδύνατον μ' άλλα λόγια να ολοκληρωθεί ο αστικοδημοκρατικός μετασχηματισμός και να γίνει τό πέραςμα στον σοσιαλισμό. Διότι ή ολιγαρχία, μέ τήν ήδη ενχθιομηγάνιση πού κηρύσσουν οι θεωρητικοί της εκπρόσωποι, επιδιώκει τήν διατήρηση μιάς βιομηχανίας πού θά παράγει προϊόντα — άκόμη και βαρειάς βιομηχανίας — μέ σκοπό τήν τοποθέτησή τους σε ξένες αγορές.

Οι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί, πού ασχολούνται μέ τήν «άποκατάσταση» και «άνασυγκρότηση» τών κατεστραμμένων από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο χωρών, έχουν καταρτίσει αναλυτικά σχέδια για τήν βιομηχανική αξιοποίηση τής Ελλάδας. Τό γενικό χαρακτηριστικό τών εκθέσεων αυτών, πού συνέταξαν ειδικές τεχνικοοικονομικές επιτροπές τών οργανισμών, είναι πώς δέχονται τήν χώρα μας ικανή να ανεβάσει τήν οικονομία της σε πολύ ύψηλότερα παραγωγικά επίπεδα από τά σημερινά, αν αξιοποιηθούν οι σημαν-

Σε νεαρή ηλικία στην θάλασσα.

τικές πλουτοφόρες πηγές του τόπου. Ένθ όμως δέχονται πώς υπάρχουν οι φυσικές πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες και ή εργατική δύναμη για τήν αξιοποίησή τους, άμφισβητούν ότι υπάρχουν και οι έσωτερικές οικονομικές δυνατότητες πού να μπορούν σε μεγάλο βαθμό να στηρίξουν τήν πραγματοποίηση ενός πλατειού προγράμματος για τήν άνασυγκρότηση τής χώρας. Γι' αυτό ισχυρίζονται πώς μόνο τά ξένα κεφάλαια μπορούν να «λύσουν» σε τελευταία άνάλυση τό ελληνικό πρόβλημα.

Ποιά είναι ή τοποθέτηση του Μπάτση; Νομίζουμε πρώτα απ' όλα, παρατηρεί, πώς ή μορφή τής «ιδιωτικοοικονομικής» επιχείρησης είναι ολότελα άπαράδεκτη για τήν βαρειά βιομηχανία. Γιατί ούτε τό «ιδιωτικό» κεφάλαιο τής χώρας μας θά μπορέσει, ούτε ο εργαζόμενος λαός θά τό αφήσει, να πάρει στά χέρια του τά κλειδιά αυτά

της οικονομικής ζωής της χώρας, πού τόσο τήν καταβασάνισε και τήν ξεπούλησε. Τό ιδιωτικό κεφάλαιο της οικονομικής ολιγαρχίας δέν μπορεί στήν χώρα μας κι από τήν φύση του νά παίξει πιά πρωταρχικό ρόλο στήν ανοικοδόμησή της σέ καινούριες βάσεις. Οί κλάδοι της βαρειάς βιομηχανίας αποτελούν βασικούς παραγωγικούς οικονομικούς κλάδους στήν μεγάλη εθνική παραγωγή και πρέπει νά ιδρυθούν και νά λειτουργήσουν σάν εθνικοποιημένες παραγωγικές μονάδες.

Γιατί δέν μπορεί νά υπάρξει σχεδιασμένη ανοικοδόμηση άν δέν υπαχθούν στό ένιαίο οικονομικό σχέδιο τά βασικά αὐτά μέσα παραγωγής. Ἀπό τήν λειτουργία τους θά ἐξαρτηθεῖ ὁ συντονισμός κι αὐτή ἡ ἴδια ἡ λειτουργία τῶν ἄλλων κατηγοριῶν τῆς βιομηχανίας και ὁ ἐφοδιασμός τῆς ἀγροτικής οἰκονομίας μέ βασικά ἐφόδια και προϊόντα.

Στήν συνέχεια, ὁ Μπάτσης ἐξετάζει τίς οικονομικές πλευρές τοῦ σχεδίου του για τήν δημιουργία και τήν ἀνάπτυξη ἐλληνικής βαρειάς βιομηχανίας, ὄχι ὅμως τήν ἐπανάληψη και τήν ἀναπαραγωγή τῶν ἰδίων μορφῶν και τοῦ ἴδιου περιεχομένου οικονομικής ζωής ὅπως αὐτό πού ὡς σήμερα γνώρισε ἡ χώρα μας. Ἀνασυγκρότηση και ἀνόρθωση τῆς οἰκονομίας θά γίνει μόνον ἐάν λείψουν οἱ βασικές αἰτίες πού προκαλοῦν και στηρίζουν τό καθεστῶς αὐτό.

Και ποιές εἶναι οἱ αἰτίες αὐτές; Εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ πολιτική κυριαρχία τῆς σημερινῆς οικονομικής ολιγαρχίας, πού ἀπό τό ἕνα μέρος κρατάει τήν οἰκονομία στόν μαρασμό και στήν καθυστέρηση πού εἶδαμε, και ἀπό τό ἄλλο τήν ἔχει ὑποδουλώσει στό ξένο κεφάλαιο και στά πολιτικά και οικονομικά του συμφέροντα. Ἡ ὑποδούλωση αὐτή ἐξυπηρετεῖ φυσικά τοὺς ταξικούς σκοπούς τῶν κυρίαρχων ἐκμεταλλευτριῶν τάξεων.

Βασικό αἴτημα για νά ἀναπλασθεῖ ἡ χώρα μας εἶναι νά πάψει ἡ πολιτική ἐκμετάλλευση και κυριαρχία τῶν τάξεων αὐτῶν, και νά καταργηθεῖ ἡ προνομιακή ἐκμετάλλευση τῆς οἰκονομίας μας ἀπό τό ξένο κεφάλαιο.

Ποιός πρέπει νά ἔχει τήν πολιτική ἐξουσία για νά ικανοποιηθεῖ τό αἴτημα αὐτό; Νά «ἡ λυδία λίθος», σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, για νά κρίνουμε τήν ἀξία κάθε προγράμματος για τόν μετασχηματισμό τῆς χώρας. Ἀπό τήν λύση πού δίνει ὁ καθένας στό πρόβλημα τῆς ἐξουσίας φαίνεται ἀν καταλαβαίνει τόν πρῶτο κοινωνιολογικό νόμο. Τόν νόμο τῆς ἀξεδιάλυτης και ἀμοιβαίας σχέσης ἀνάμεσα στήν πολιτική και στήν οἰκονομία.

Στίς συνθήκες τῆς σημερινῆς ἐλληνικής πραγματικότητας ἔχει ξεκαθαρισθεῖ στόν πολιτι-

κό τομέα — δέ χρειάζεται νά ἀναλύσουμε εἰδικά τήν πολιτική και οικονομική κατάσταση — πώς τήν ἐξουσία πρέπει νά πάρει ὁ συνασπισμός τῆς μαχητικῆς συμμαχίας τῆς ἐργατικῆς τάξης μέ τήν ἀγροτιά και μέ τά μεσαία στρώματα στίς πόλεις (ἐπαγγελματίες, βιοτέχνες, διάνοηση). Ἡ ἐξουσία αὐτή τῶν ἐργαζομένων στρωμάτων, πού θά προωθηθοῦν για πρώτη φορά στήν ἱστορία τῆς χώρας μας νά τήν ἀσκῆσουν πραγματικά, εἶναι ἡ μοναδική ἐγγύηση για νά σταματήσει ἡ πολιτική καταπίεση τοῦ λαοῦ ἀπό τήν ἐκμεταλλευτική ολιγαρχία και νά ἀρχίσει ἡ ἀνασυγκρότηση και περισυλλογή στήν οἰκονομία.

Εἰδικώτερα, τά μέτρα πού θά λάβει ἕνα τέτοιο λαϊκό κράτος στόν τομέα τῆς οἰκονομίας, αποτελοῦν μιὰ ἄλλη σοβαρή προϋπόθεση για τήν ἀνάπλαση τῆς οἰκονομίας.

Τά μέτρα αὐτά ἔχουν σκοπό νά ἐκμηδενίσουν τήν κυριαρχία τῆς οικονομικής ολιγαρχίας σέ ὀρισμένες διευθυντικές θέσεις τῆς οἰκονομίας. Οἱ θέσεις αὐτές εἶναι θέσεις-κλειδιά, κυριαρχικές θέσεις μ' ἄλλα λόγια. Τέτοιες εἶναι οἱ μεγάλες τράπεζες, οἱ βασικές βιομηχανίες μέ εθνική σημασία, οἱ μεγάλες μεταφορές, οἱ ἀσφαλίσεις κ.ἄ. Παράλληλα μέ τά μέτρα αὐτά, πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀφαίρεση — μέ δήμευση — τῶν περιουσιῶν, ἐπιχειρήσεων κ.λπ. τῶν δοσιλόγων-συνεργατῶν τοῦ ἐχθροῦ, πού εἶναι αἴτημα ἠθικῆς τάξεως και θά ἔχει και τεράστια κοινωνική ὠφέλεια, γιατί εἶναι πάμπολλες οἱ ἐπιχειρηματικές μονάδες πού θά περάσουν ἔτσι στήν ὑπηρεσία τοῦ λαϊκοῦ συνόλου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ λαϊκή δημοκρατία θά ὑποστηρίξει και θά ἐνθαρρύνει τήν ἀτομική πρωτοβουλία και τήν ἀτομική ἰδιοκτησία στά σημεῖα πού ἡ δράση τους θά συνδυάζεται μέ τήν πραγματοποίηση τῶν οικονομικῶν σκοπῶν πού ἀνταποκρίνονται «στό κοινό συμφέρο και ὄφελος πού εἶναι και τό πρωτεῦον και τό κυρίαρχο» (ὁ Μπάτσης χρησιμοποιοῖ τό κείμενο τοῦ Ν. Ζαχαριάδη: «Εἰσήγηση στήν 12ῃ Ὀλομέλεια»). Οἱ ἐμπορικές και βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις πού θά ἐργασθοῦν στό πνεῦμα αὐτό θά ἐνισχυθοῦν, γιατί θ' ἀποτελέσουν οικονομικές δυνάμεις, πού θά βοηθοῦν θετικά στήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνατοτήτων.

Στήν λαϊκή δημοκρατία, θά καταργηθεῖ ἡ προνομιακή θέση τοῦ ξένου κεφαλαίου, τόσο στίς δημοσιονομικές (ἐξωτερικό χρέος, ΔΟΕ κ.λπ.) ὅσο και στίς ἰδιωτικῆς μορφῆς τοποθετήσεις του (ἐταιρείες, ἔργα κ.λπ.), μέ ἀναθέρωση ἀπό τήν βάση τους ὅλων τῶν συμβατικῶν δεσμῶν τῆς χώρας μέ τό ξένο κεφάλαιο. Ἡ λύση, παράλληλα,

του αγροτικού ζητήματος θά σταθεί ό άλλος άκρογωνιαίος λίθος γιά τόν άστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό.

Μ' άλλα λόγια, στήν λαϊκοδημοκρατική οικονομία, ένῶ δέν καταργείται ή οικονομική έκμετάλλευση, δημιουργούνται όμως μέ άδιάκοπη πάλη όλες οι προϋποθέσεις γιά τήν ουσιαστική κατάργησή της. Έτσι, ένῶ θά χρειασθεί ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο διάστημα γιά τήν άνέλξη της λαϊκής δημοκρατίας σέ σοσιαλιστική, στό διάστημα αυτό ή ολοκλήρωση τῶν ὄρων πού θ' απαιτηθούν — τεχνικῶν, οικονομικῶν, κοινωνικῶν — θά πραγματοποιηθεῖ χωρίς νά εἶναι στήν έξουσία οι κυρίαρχες έκμεταλλεύτριες τάξεις, χωρίς ή οικονομία νά αναπτύσσεται στήν καπιταλιστική κατεύθυνση.

Άνάμεσα στά ειδικά μέτρα, πού απαιτούνται γιά τήν άποκατάσταση καί τήν άνασυγκρότηση, ό Μπάτσης άναφέρει τήν συνεταιριστική μορφή της γεωργίας, ως πρώτο βήμα γιά τήν μετέπειτα «όργάνωση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων της ύπαίθρου σέ άνώτερη βάση», τήν δημιουργία ισχυρής άγοράς, προϋπόθεση γιά τήν έντατική συσσώρευση, τήν άνοδο του βιοτικού επιπέδου τῶν εργαζομένων κ.λπ.

Πέραν αὐτοῦ, ό Μπάτσης καταγγέλει τήν θεωρία της άστικής οικονομικής έπιστήμης περί σχεδιασμοῦ στήν καπιταλιστική οικονομία. Η θεωρία αὐτή, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, καταλήγει στήν πράξη στά «σχέδια» τῶν φασιστικῶν κρατῶν, ὅπως στήν χιτλερική Γερμανία καί τήν φασιστική Ἰταλία. Μά τά «σχέδια» αὐτά δέν εἶναι παρά ή «σχεδιοποιημένη» έκμετάλλευση του εργαζόμενου λαοῦ από τήν χρηματιστική ὀλιγαρχία. Αὐτό σημαίνει καί ό κρατικός ή οργανωμένος καπιταλισμός. Ἐν λοιπόν δεχόμαστε πώς ή καπιταλιστική άγορά, ὅπως παρουσιάζεται στό «φιλελεύθερο» (λιμπεραλιστικό) ή στό «διευθυνόμενο» καθεστώς («διευθυνόμενη οικονομία»), μπορεί νά ικανοποιήσει σχεδιασμένα τίς άνάγκες τῶν εργαζομένων στρωμάτων, θά ἦταν σάν νά παραδεχόμαστε πώς άναιρείται ή βασική αντίφαση του καπιταλιστικοῦ συστήματος: κοινωνική παραγωγή - άτομική ιδιοποίηση. Πρέπει λοιπόν νά εἴμαστε προσεκτικοί, παρατηρεῖ ό Μπάτσης, στίς σειρήνες τῶν «θεωρητικῶν» του καπιταλισμοῦ πού προσπαθοῦν, στό τελευταῖο στάδιο του καπιταλισμοῦ, τόν ἱμπεριαλισμό, «ν' άποδείξουν» (γιά νά παρατείνουν τήν ζωή του έτοιμοθάνατου) πώς μπορεί νά γίνει ή σχεδιοποίηση της παραγωγής καί της κατανάλωσης στό σύνολό τους μέσα στον καπιταλισμό. Αὐτά από τήν γενικώτερη θεωρη-

τική άποψη. Έτσι, λοιπόν, συμπεραίνει ό Μπάτσης:

1) Εἶναι άδύνατον νά πραγματοποιηθοῦν οι σκοποί της άνασυγκρότησης μέ τήν «αὐτόματη» λειτουργία της καπιταλιστικής άγοράς, ούτε μέ κανένα «σχέδιο» καπιταλιστικοῦ παρεμβατισμοῦ.

2) Εἶναι άπαραίτητο νά καθοδηγήσει συνειδητά τήν οικονομία ή λαϊκοδημοκρατική έξουσία, μέ ένα πρόγραμμα σχεδιασμένης οικονομικής πολιτικής, πού θ' άποτελεῖ τήν έκφραση της γενικώτερης πολιτικής της στον οικονομικό τομέα. Ἐπαραίτητο λοιπόν εἶναι νά καταστρώσει «ένα ολοκληρωμένο σχέδιο» ή λαϊκή δημοκρατία σέ ὄλους τούς τομείς καί κλάδους γιά τήν άνασυγκρότηση της χώρας.

Τό συμπέρασμα αὐτό δέν ὑποτιμά τήν αξία της λειτουργίας τῶν δυνάμεων της άγοράς. Κάθε άλλο. Η σχεδιοποίηση της οικονομίας, σύμφωνα πάντα μέ τόν Μπάτση, έχει τόν άκόλουθο διπλό σκοπό: α) Νά ὑποβληθοῦν σέ πειθαρχία οι δυνάμεις εκείνες της άγοράς, πού μέ τήν αὐθόρμητη κυριαρχία τους έμποδίζουν νά εκπληρωθοῦν οι σκοποί της άνασυγκρότησης καί β) ταυτόχρονα νά καθοδηγηθοῦν καί νά προσανατολισθοῦν μέ οικονομικά μέσα οι δυνάμεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας καί νά ένθαρρυνθοῦν στά σημεία πού ὑποδοηθοῦν νά πραγματοποιηθεῖ τό οικονομικό σχέδιο. Η διαφύλαξη λοιπόν της ζωτικότητας της άγοράς εἶναι καί εξακολουθεῖ νά εἶναι από τά βασικώτερα καθήκοντα της σχεδιασμένης οικονομικής πολιτικής στήν λαϊκή δημοκρατία.

Ό Μπάτσης άναφέρεται στήν συνέχεια στήν έννοια του «σχεδίου», έννοια νεωτερική στήν κομμουνιστική οικονομική θεωρία. Τό «σχέδιο» όρίζει ως «τό πρόγραμμα γιά τήν δράση, γιά τήν όργάνωση καί τήν μεταβολή τῶν οικονομικῶν καί κοινωνικῶν ὄρων στήν άνάπτυξη του περιεχομένου της σοσιαλιστικής οικονομίας, γιά νά μπόρουν νά πραγματοποιηθοῦν ἔτσι οι σκοποί της σοσιαλιστικής οικονομίας στήν όρισμένη αὐτή χρονική περίοδο»⁴. Ό σχεδιασμός αὐτός εκφράζεται μέ τόν σχεδιασμένο καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στους ξεχωριστούς κλάδους της οικονομίας, πού ό Μάρξ άποκαλεῖ πρώτο οικονομικό νόμο του σοσιαλισμοῦ. Ἐντιθέτως, ό «παρεμβατισμός», ή «πολεμική οικονομία», ό «κρατικός καπιταλισμός» καί τό «σχέδιο» τῶν φασιστικῶν χωρῶν δέν άποτελοῦν παρά προσπάθειες συγκάλυψης τῶν αντιθέσεων του καπιταλιστικοῦ συστήματος στό στάδιο του ἱμπεριαλισμοῦ. Οι αντιθέσεις αὐτές καταλήγουν, έπισημαίνει ό Μπάτσης, στό άδιέξοδο, στήν κρίση, στον πόλεμο καί

στήν καταστροφή των παραγωγικών μέσων της κοινωνίας, και έχουν ως συνέπεια να μειώνεται ο πραγματικός μισθός της εργατικής τάξης και να καταβαρυνώνεται το εισόδημα της αγροτικής τάξης και των μεσαίων στρωμάτων. Στο καθεστώς αυτό της «ανάγκαιότητας», όσηδήποτε κι αν είναι η τεχνική ανάπτυξη και τελειοποίηση των παραγωγικών μέσων, οι αθόρμητοι οικονομικοί νόμοι κυριαρχούν πάνω στην διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής και οικονομικής ζωής και γίνονται αίτια σε τελευταία ανάλυση να εμποδίζεται η αδέσμευτη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας.

Στόν σοσιαλισμό, αντίθετα, γίνεται πραγματοποιήσιμη και αναγκαία η σχεδιασμένη οικονομία, επειδή η ύπαρξη της κοινωνικής ιδιοκτησίας στα εργαλεία και στα μέσα παραγωγής καταργεί στην ρίζα του τό ανταγωνιστικό καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής και τις αντιφάσεις-αντιθέσεις των παραγωγικών σχέσεων που βρίσκονται στην βάση του. Η σχεδιασμένη λοιπόν λαϊκή οικονομία είναι ουσιαστικά πραγματοποιήσιμη μέσα στις σοσιαλιστικές συνθήκες παραγωγής και διανομής. Το σχέδιο, ή σχεδιοποίηση, γίνεται έτσι μέσα στις σοσιαλιστικές συνθήκες παραγωγής νόμος για την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής οικονομίας.

Ο Μπάτσης παραπέμπει «στην ανώτερη φάση της σοσιαλιστικής κοινωνίας, στον κομμουνισμό» την πραγμάτωση της βασικής μαρξιστικής ουτοπίας, που συμπυκνώνεται στην αρχή: «ο καθένας ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με την εργασία του». Στην «άνωτερη φάση», στον κομμουνισμό, ο καταμερισμός στην κατανάλωση δεν γίνεται πιά με τό μέτρο αυτό, γιατί η αφθονία στα προϊόντα της κοινωνικής εργασίας επιτρέπει την διανομή ανάλογα με τις ανάγκες του εργαζομένου. Κίνητρο για την ανάπτυξη της παραγωγικότητας είναι η «σοσιαλιστική άμιλλα», που στην Σοβιετική Ένωση εκφράζεται με την «πιό ολοκληρωμένη της μορφή», τό «σταχανωφικό κίνημα»⁵.

Σύμφωνα πάντα με τον Μπάτση⁶, η αντίθεση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις — που εκφράζεται στον καπιταλισμό με τις κρίσεις υπερπαραγωγής, με την ανεργία και με την αδιάκοπη πτώση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων — δεν υπάρχει στην σοσιαλιστική κοινωνία. Ενώ ο καπιταλισμός γνωρίζει, για μοναδικό δρόμο ανάπτυξης και κατάληξης, τον δρόμο των καταστροφικών κυκλικών κρίσεων, ή σοσιαλιστική οικονομία πραγματοποιεί

τήν αδιάκοπη και απαρέγκλιτη άνοδο των παραγωγικών δυνάμεων. Στο σοσιαλιστικό σύστημα παραγωγής εξασφαλίζεται η ανεμπόδιστη και αδιάκοπη άνοδος των παραγωγικών δυνάμεων σε ανώτερα επίπεδα με την αδιάκοπη διεύρυνση της παραγωγής για τον σκοπό αυτό. Έτσι η έκτεταμένη αναπαραγωγή στον σοσιαλισμό γίνεται πάντα μέσον για να αναπτυχθεί η οικονομία και ποτέ να καταστραφούν ή να δεσμευθούν οι παραγωγικές της δυνάμεις.

Ανάπτυξη στις παραγωγικές δυνάμεις, τονίζει ο Μπάτσης, σημαίνει σοσιαλιστική διεύρυνση της αναπαραγωγής ώστε να μεγαλώσει ή σοσιαλιστική συσσώρευση και να ύψωθεί τό επίπεδο της ζωής των εργαζομένων. Αυτά πάλι με την σειρά τους φέρνουν αδιάκοπη αύξηση των αναγκών. Οι ανάγκες αυτές, για να ικανοποιηθούν, φέρνουν την αδιάκοπη σοσιαλιστική διεύρυνση της αναπαραγωγής, με επανάληψη της πιό πάνω κίνησης. Πιό απλά, ο νόμος αυτός σημαίνει ότι η αδιάκοπη βελτίωση της θέσης των εργαζομένων και η αύξηση της αγοραστικής τους δύναμης, που προκαλείται από την αδιάκοπη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, δημιουργεί συνεχώς αύξηση των αναγκών τους, κι αυτές για να ικανοποιηθούν προκαλούν νέα πάλι ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και διεύρυνση της αναπαραγωγής.

Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς πόσο οι απόψεις αυτές του Μπάτση συγγενεύουν με τον καταναλωτισμό της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Όσο για τό υπερπροϊόν, ο Μπάτσης σημειώνει ότι: υπερπροϊόν υπάρχει και στην σοσιαλιστική οικονομία, με την βασική όμως διαφορά ότι δεν αποτελεί, όπως μέσα στην καπιταλιστική οικονομία, πηγή για εκμετάλλευση, παρά βασική προϋπόθεση για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Στόν καπιταλισμό, τό υπερπροϊόν είναι ή υπεραξία που κεφαλαιοποιείται για την καπιταλιστική αναπαραγωγή και την ατομική κατανάλωση της τάξης των καπιταλιστών. Στόν σοσιαλισμό τό υπερπροϊόν χρησιμοποιείται για την διεύρυνση της αναπαραγωγής και την αύξηση της σοσιαλιστικής συσσώρευσης όσο και για την αδιάκοπη βελτίωση της θέσης των εργαζομένων.

Συμπερασματικά, σύμφωνα με τον Μπάτση: 1) Τό σχέδιο στην σοσιαλιστική οικονομία είναι ο επιστημονικός, συστηματικός θεμελιωμένος προκαθορισμός των σκοπών που μπορεί να πραγματοποιηθούν από την σοσιαλιστική οικονομία σε μία όρισμένη χρονική περίοδο και των μέσων για την πραγματοποίησή τους. Τό σχέδιο γίνεται έτσι ο ό-

δηγός για την πρακτική δράση των εργαζομένων σε όλους τους τομείς της ανοικοδόμησης.

2) Ο σκοπός του σχεδίου στην σοσιαλιστική οικονομία είναι η αδιάκοπη ανάπτυξη της σοσιαλιστικής συσσώρευσης, παράλληλα με την αδιάκοπη άνοδο του υλικού και εκπολιτιστικού επιπέδου των εργαζομένων.

3) Μέσον για την πραγματοποίηση του σκοπού αυτού είναι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων με τον νόμο του σοσιαλιστικού καταμερισμού της εργασίας και της σοσιαλιστικής διεύρυνσης της αναπαραγωγής. Έκφραση της ανάπτυξης αυτής είναι η δημιουργία ισχυρής βιομηχανικής και τεχνικής βάσης, με την βαρεία βιομηχανία και, παράλληλα, ο προοδευτικός βιομηχανικός και τεχνικός εξοπλισμός όλων των κλάδων της οικονομίας σε ανώτερο συνεχώς τεχνικό επίπεδο (άγροτική οικονομία, συγκοινωνίες, ελαφρά βιομηχανία).

Σύμφωνα με τον Μπάτση, η σχεδιασμένη οικονομική δράση στην περίοδο της ανασυγκρότησης, χωρίς να παύει να έχει την απώτερη προοπτική της σοσιαλιστικής οικονομίας, είναι όμως διαφορετική απ' αυτήν, για πολιτικοκοινωνικούς και τεχνικοοικονομικούς λόγους.

Η πρώτη σημαντική διαφορά είναι πώς, στην περίοδο της ανασυγκρότησης, η χαμηλή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν επιτρέπει ακόμα την σοσιαλιστική οργάνωση σε πλατείς τομείς της οικονομίας. Τέτοιοι τομείς είναι η άγροτική οικονομία, τό εμπόριο, τό μεγαλύτερο μέρος της ελαφράς βιομηχανίας και η βιοτεχνία. Η δεύτερη σημαντική διαφορά είναι πώς στην περίοδο αυτή η δομή των ταξικών δυνάμεων — παρ' όλο που παύει η πολιτική καταπίεση από την χρηματιστική ολιγαρχία — είναι τέτοια που δεν επιτρέπει ακόμα να καταργηθεί εντελώς η οικονομική εκμετάλλευση, αφού τά καπιταλιστικά στοιχεία κρατούν αρκετές θέσεις στην οικονομική ζωή και χρειάζεται αδιάκοπη πάλη μέσα στην οικονομία για να πειθαρχηθούν, ν' απορροφηθούν και ν' απομειωθούν από τις οικονομικές δυνάμεις που θ' αναπτύξει η λαϊκή οικονομία, με την ολοένα μεγαλύτερη συσσώρευση στους εθνικοποιημένους τομείς και την αδιάκοπη άνοδο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που θά οργανωθούν σοσιαλιστικά.

Ο Μπάτσης παραπέμπει σε κείμενο του Ζαχαριάδη: «Είναι σήμερα αυτά πραγματοποιήσιμα στην Ελλάδα; Όχι, γιατί η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της παραγωγής δεν είναι τέτοια, ώστε να επιτρέπει να πραγματοποιηθούν

οι πιο πάνω σοσιαλιστικές αρχές»⁷. Πρέπει λοιπόν να έχουμε δημιουργήσει την απαραίτητη τεχνικοοικονομική βάση, συμπληρώνει ο Μπάτσης, που επιτρέπει να μετατραπούν παράλληλα οι σχέσεις στην παραγωγή από αστικές που ήταν σε σοσιαλιστικές. Και για να δημιουργήσουμε μιά τέτοια τεχνική βάση στην άγροτική οικονομία και στην βιομηχανία, πρέπει να εκβιομηχανίσουμε σε μεγάλη κλίμακα την χώρα, πρέπει με άλλα λόγια να δημιουργήσουμε ενεργειακή βάση, βαρεία βιομηχανία, μεταλλουργία, μηχανουργία και χημική βιομηχανία και συγκοινωνίες. Υπάρχουν όλ' αυτά σήμερα; Όχι. Θά ήταν λοιπόν ανεδαφικό, αν υποστηρίζαμε πώς μιά οικονομία που δεν δημιούργησε ακόμα τις προϋποθέσεις για την τεχνική της ανοικοδόμηση σε ανώτερη βάση μπορεί να οργανωθεί άμεσα, όπως μιά σχεδιασμένη σοσιαλιστική οικονομία.

Η έσωτερική πάλι οργανική ανάπτυξη της οικονομίας και των παραγωγικών της δυνάμεων απαιτεί «να καταργηθούν πρώτα τά δεσμά που τίς δεσμεύουν, δηλαδή πρίν απ' όλα τ' άλλα, οι μισοφεουδαρχικές σχέσεις στό χωριό και η εξάρτηση της χώρας από τό ξένο κεφάλαιο. «Δηλαδή πρίν απ' όλα να ολοκληρωθεί ό εθνικοδημοκρατικός μετασχηματισμός», όπως γράφει ό Ν. Ζαχαριάδης⁸.

Χρειάζεται λοιπόν, σύμφωνα με τον Ζαχαριάδη, «πρώτα δημοκρατικός και έπειτα σοσιαλιστικός μετασχηματισμός».

Η λαϊκή δημοκρατία θά προετοιμάσει την χώρα για την ταχεία μετάδοση στον σοσιαλισμό όχι πιά μέσα από την μορφή ενός κεφαλαιοκρατικού σταδίου ανάπτυξης. Διαφέρει όμως και από την σοσιαλιστική δημοκρατία αν και τείνει προς αυτή, επισημαίνει ό Μπάτσης. Η αστική συνταγματική δημοκρατία, σαν την γαλλική ή την αμερικανική, που εξασφαλίζει κι αυτή τυπικά μονάχα την ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων για τους πολίτες — όχι όμως πάντα και για τίς γυναίκες — διαφέρει ουσιαστικά από μιά λαϊκή δημοκρατία σαν την μογγολική, όπου για τίς εκμεταλλεύτριες τάξεις δεν καταργείται ακόμα πέρα για πέρα η ατομική ιδιοκτησία, μά όπου σταματά η πολιτική εκμετάλλευση του λαού εκ μέρους των εκμεταλλευτών και του δίνεται κάθε δυνατότητα για ένα γρήγορο πέρασμα στον σοσιαλισμό, με παράκαμψη του κεφαλαιοκρατικού σταδίου ανάπτυξης. Και, φυσικά, η διαφορά είναι ακόμα πιο μεγάλη με την σοβιετική σοσιαλιστική δημοκρατία στην Ρωσία, «όπου έπαψε η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, όπου ό εργαζόμε-

Με την κόρη του Έλένη - 2 Ιουνίου 1944.

νος, ο πολίτης γενικά, απέκτησε όχι μονάχα την πολιτική μά και την οικονομική ισοτιμία και όχι μόνο τυπικά μά και ουσιαστικά», όπως σημειώνει ο Ζαχαριάδης στην εισήγησή του στην 12η Όλομέλεια του ΚΚΕ, την οποία επικαλείται ο Μπάτσης.

Θά χρειασθεί νά καταστρωθεί ένα πεντάχρονο πρόγραμμα της λαϊκής δημοκρατίας, ένα «συγκεκριμένο πρώτο πεντάχρονο σχέδιο της ελληνικής λαϊκής αναδημιουργίας», με σκοπούς: α) την αποκατάσταση της λειτουργίας της οικονομίας, β) την δημιουργία εσωτερικής αγοράς, πού μέσα σ' αυτήν θ' αρχίσει ή συσσώρευση των μέσων για την ανοικοδόμηση και την βελτίωση του επιπέδου των εργαζομένων και γ) την στερέωση των διευθυντικών θέσεων του λαϊκού κράτους

στήν οικονομία, με διεύρυνση και εντατικοποίηση της λειτουργίας του εθνικοποιημένου και του συνεταιριστικού τομέα.

Ἡ νίκη γενικά ἐξαρτᾶται, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, ἀπό τό κατά πόσο τό καινούριο, πού γεννιέται μόλις τώρα κι εἶναι ἀκόμα ἀδύναμο, θά μπορέσουμε νά τό βοηθήσουμε γιά νά μεγαλώσει και νά νικήσει τό παλιό πού εἶναι ἀκόμα δυνατό. Ποιά εἶναι τά μέσα πού στήν περίπτωση τῆς ἄμεσης ἀνασυγκρότησης θά διαθέσουμε γιά τόν σκοπό αὐτό; Τά μέσα αὐτά εἶναι:

1) Ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ. 2) Ἡ συνεταιριστική ὀργάνωση τῶν ἐργαζομένων σ' ὅλους τοὺς τομεῖς. Χρέος μας νά τήν βοηθήσουμε σοβαρά μέ ὅλα τά πρακτικά μέτρα πού χρειάζονται. 3) Ἡ ἐντατική κινητοποίηση τῶν εθνικοποιημένων ἐπιχειρήσεων και ἡ δραστηριοποίηση ὅλου τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ. Αὐτή θά δώσει τά ἀπαιτούμενα μέσα γιά τήν παραγωγή και τά προϊόντα γιά τήν ἀτομική κατανάλωση γιά τόν ἐργαζόμενο λαό. 4) Ἡ συνεπής στούς πῖο πάνω σκοπούς πιστωτική και ἐμπορική πολιτική. Γιά ὅλα αὐτά θά χρησιμεύσει, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, ἡ «πολύτιμη πείρα ἀπό τήν σοβιετική οικονομία πρίν τήν φάση τῶν πενταετῶν σχεδίων».

Ἐπιπλέον, ὁ σκοπός στήν περίοδο αὐτή, σχετικά μέ τήν λειτουργία τῆς οικονομίας, εἶναι: α) νά ἐξασφαλίσει τήν ἐπάρκεια γιά τήν παραγωγική και ἀτομική κατανάλωση, γιά νά μπορεῖ ἔτσι ν' ἀποκατασταθεῖ ἡ λειτουργία τῆς οικονομίας και ἡ συσσώρευση τῶν μέσων γιά τήν λαϊκή ἀνοικοδόμηση και β) νά κινητοποιήσει τοὺς ἐγχώριους παράγοντες και συντελεστές γιά νά δημιουργήσει τήν ἐπάρκεια αὐτή. Μποροῦμε λοιπόν, σέ γενικές ἐπίσης γραμμές, νά διαγράψουμε ἔτσι τό σχέδιο γιά τήν λειτουργία τῆς οικονομίας.

Τό σχέδιο πρέπει νά προβλέπει τόσο γιά τόν τομέα τῶν εθνικοποιημένων ἐπιχειρήσεων ὅσο και γιά τόν ἰδιωτικό τομέα. Εἶναι φυσικό πώς ὁ ἰδιωτικός τομέας, στήν περίοδο τοῦ δημοκρατικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς οικονομίας, θά παίξει σημαντικό ρόλο. Ὁ ἰδιωτικός τομέας θά τείνει νά στηριχθεῖ στίς αὐθόρμητες δυνάμεις τῆς ἀγορᾶς

καί θά προσπαθήσει νά ασκεί μονοπωλιακή «πίεση» μέ διάφορα μέσα (υποπαραγωγή, απόκρυψη κ.λπ.) γιά νά πετύχει τόν κερδοσκοπικό του σκοπό. Ἀλλά ἡ οἰκονομία τῆς λαϊκῆς δημοκρατίας δέν μπορεῖ νά στηριχθεῖ στήν κυριαρχία τῶν τυφλῶν αὐτῶν δυνάμεων γιά νά πραγματοποιήσῃ τούς σκοπούς τῆς. Τί θά ἐπιδιώξει λοιπόν τό σχέδιο στήν περίπτωση αὐτή; Νά ἀποσυνδέσει τήν κατανάλωση ἀπό τίς δυνάμεις αὐτές, ἐξουδετερώνοντας τήν κυριαρχία τους. Αὐτό θά τό πετύχει ἐάν κινητοποιήσῃ σχεδιασμένα καί ὀλόπλευρα τίς ἐπιχειρήσεις στούς ἐθνικοποιημένους κλάδους. Ἔτσι θά σπάσουν τά σημερινά καπιταλιστικά τεχνητά μονοπώλια, καί οἱ κλάδοι αὐτοί θά δώσουν σέ εὐρεῖς τομεῖς τῆς οἰκονομίας τήν δυνατότητα ν' ἀνασυγκροτηθοῦν μέ παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση. Ἀπόψεις βέβαια ἀρκετά νεφελώδεις. Τό σχέδιο θά προβλέπει ἀκόμη καί δύο ἄλλα ἀποφασιστικά μέσα γιά τούς σκοπούς αὐτούς: α) Τόν ἔλεγχο στήν βιομηχανική παραγωγή, πού θά ἐπεξεργάζεται ὕλες μέ ζωτική σημασία γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἀνασυγκρότησης. Ὁ ἔλεγχος θά προχωρεῖ καί στήν διάθεση τοῦ προϊόντος πού παράγεται (χωρίς νά θίγει ἕνα σέ λογικά ὅρια ἰδιωτικό κέρδος στίς βιομηχανίες πού θά συμμορφώνονται μέ τό γενικό οἰκονομικό κρατικό σχέδιο). β) Τόν ἔλεγχο στήν πίστη, στήν παροχή δηλαδή πιστώσεων στίς κάθε λογῆς ἀτομικές ἐπιχειρήσεις, πού ἀνάλογα μέ τήν σημασία τους γιά τό ἔργο τῆς ἀνασυγκρότησης θά ἐνθαρρύνονται μέ τήν πιστωτική πολιτική πού θ' ἀσκοῦν οἱ μεγάλες ἐθνικοποιημένες τραπεζιτικές ἐπιχειρήσεις.

Τό τρίτο χρέος του εἶναι νά κινητοποιήσῃ θετικά τόν ἰδιωτικό τομέα παραγωγῆς καί νά τόν κάνει συντελεστή στήν πραγματοποίηση τῶν σκοπῶν τῆς ἀνασυγκρότησης.

Στό ἔργο αὐτό τό λαϊκό κράτος θά εὐκολυνθεῖ ἀπό τό ὅτι, στήν πάλη του γιά νά πειθαρχήσει τίς δυνάμεις ἐκεῖνες τῆς ἀγορᾶς πού μέ τήν αὐθόρμητη δράση τους ματαιώνουν τήν ἀνασυγκρότηση, θά ἔχει κιόλας ἐκμηδενίσει σοβαροῦς παράγοντες πού παρεμποδίζουν τήν λειτουργία τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα καί τῆς ἀγορᾶς. Τέτοιοι παράγοντες εἶναι τά τεχνικά καί φυσικά μονοπώλια, εἶναι τά ἐμπόδια πού δέν ἀφήνουν νά μεταπηδήσῃ τό κεφάλαιο στούς παραγωγικούς κλάδους κ.ἄ.

Τό ἀποτέλεσμα ἀπό τήν ἐκμηδένιση τῶν παραγόντων αὐτῶν εἶναι ὅτι ἡ ἀγορά θά ἐλευθερωθεῖ ἀπό τό μονοπωλιακό κεφάλαιο καί ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία θά ἐνισχυθεῖ νά πραγματοποιήσῃ παραγωγικούς σκοπούς.

Τό σχέδιο πρέπει νά ἐκμεταλλεῖται τίς δυνάμεις καί τήν ζωτικότητα τῆς ἀγορᾶς καί νά τίς καθοδηγήσῃ μέ οἰκονομικά μέσα¹⁴ νά πραγματοποιήσουν τούς σκοπούς του. Πρέπει μ' ἄλλα λόγια ἡ πολιτική τοῦ σχεδίου ν' ἀποδεικνύει, στόν ἰδιώτη ἐπιχειρηματία, βιομήχανο, βιοτέχνη, ἀγρότη καί ἐργάτη ἀκόμα, πῶς τούς συμφέρει νά συμμορφωθοῦν μέ τούς σκοπούς του καί πῶς τούς συμφέρει ὕλικά νά βοηθήσουν στήν πραγματοποίησή τους. Αὐτό σημαίνει ὅτι τό σχέδιο πρέπει νά προκαλεῖ τό ὕλικό ἐνδιαφέρον γιά τούς κάθε λογῆς ἐργαζομένους πού θά τό ἐφαρμόσουν.

Νά λοιπόν ποιὰ εἶναι τά συμπεράσματα τοῦ Μπάτση:

1) Ἡ σχεδιασμένη ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας στήν περίοδο τῆς ἀνασυγκρότησης πρέπει καί μπορεῖ νά γίνει. Θά ἀποβλέπει νά ἀποκαταστήσει τήν λειτουργία τῆς οἰκονομίας μέ τόν πιό ὀλοκληρωμένο καί ἀποδοτικό τρόπο, γιά νά δημιουργηθοῦν τά παραγωγικά καί καταναλωτικά ἐφόδια πού θά ἐπιτρέψουν νά πραγματοποιηθεῖ ἡ πλατεῖα ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς χώρας.

2) Θά ἐντάξει σ' ἕνα τέτοιο σχέδιο μέ τά ἐπιμέρους κλαδικά σχέδια ὅλα τά μέσα τῆς οἰκονομίας πού μποροῦν ν' ἀξιοποιηθοῦν γιά τόν σκοπό αὐτό.

3) Θά συνδυάσει καί θά συντονίσει τήν λειτουργία τῶν δυνάμεων τῆς ἀγορᾶς καί τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα μέ τίς δυνάμεις τοῦ ἐθνικοποιημένου τομέα γιά νά πραγματοποιηθοῦν οἱ πιό πάνω σκοποί.

4) Μέ τήν πείρα ἀπό τά κλαδικά σχέδια θά προετοιμάσει καί ὀργανωτικά τήν κατάστροψη καί ἐφαρμογή ἑνός πλατύτερου σχεδίου γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας στό σύνολό τῆς.

Ἡ ἐπιτυχία τῶν ἀντικειμενικῶν αὐτῶν σκοπῶν, πού ἐπιδιώκει ἡ σχεδιασμένη ὀργάνωση στήν περίοδο τῆς ἀνόρθωσης, θά ἔχει, φυσικά, ὡς ἀποτέλεσμα νά πραγματοποιηθοῦν καί οἱ ἄλλοι σκοποί τῆς περιόδου αὐτῆς, νά δημιουργηθεῖ δηλαδή γερή ἀγορά, νά ἀπλωθεῖ ὁ ἐθνικοποιημένος τομέας, νά στερεωθοῦν οἱ οἰκονομικές διευθυντικές θέσεις τοῦ λαϊκοῦ κράτους κ.ἄ.

Νά λοιπόν πῶς, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, θά πρέπει νά κλιμακωθεῖ ἡ δημιουργία τῆς ἐνεργειακῆς καί βιομηχανικῆς βάσης στήν χώρα μας, στήν πρώτη περίοδο γιά τήν ἀνασυγκρότηση τῆς οἰκονομίας, ὥστε νά μποῦν οἱ βάσεις γιά τή βαρεῖα βιομηχανία. Ἔτσι, πρέπει πρῶτ' ἀπ' ὅλα νά φτιάξουμε τά πυρηνικά ἐνεργειακά συγκροτήματα πού θά τροφοδοτήσουν τίς πρῶτες καινούριες

βιομηχανίες. Τα συγκροτήματα αυτά στην χώρα μας θά πρέπει νά είναι στην βάση τους ύδροηλεκτρικά συγκροτήματα, πού θά παρέχουν ήλεκτροενέργεια στις βιομηχανικές μονάδες.

Βέβαια, ταυτόχρονα και παράλληλα, θά πρέπει ν' αρχίσουν νά παράγονται για τίς χρήσεις τής βαρειάς βιομηχανίας και στερεοί ενεργειακοί φορείς, καθώς και αναγωγικά μέσα, μεταλλουργικό κόκ κ.λπ. από τούς φορείς αυτούς (λιγνίτη). Χρειάζεται όμως ταυτόχρονα νά κατασκευαστούν και οι πρώτες καινούριες βιομηχανίες πού θά καταναλώσουν τήν ηλεκτροενέργεια.

Οι πρώτες καινούριες βαρειές βιομηχανίες ποιές θά είναι; Θά είναι εκείνες πού θά ικανοποιήσουν άμεσες ανάγκες για τήν ανασυγκρότηση. Και τέτοιες είναι ή σιδηρομεταλλουργία και ή μεταλλουργική βιομηχανία για κατεργασία σιδήρου και χάλυβα, και οι δύο σ' ένα ενιαίο σύνολο, κι ακόμα όρισμένες άλλες απαραίτητες μεταλλουργικές και χημικές βιομηχανίες (άλουμίνιο, άζωτο και λιπάσματα). Οι βιομηχανίες αυτές θά χτιστούν σέ τέτοια έκταση ώστε νά διευκολύνεται και ή κατασκευή τους και ή απορρόφηση του προϊόντος τους από τίς άμεσες ανάγκες τής κατανάλωσης. Γι' αυτό θά χτιστούν βιομηχανίες μέ όρισμένη δυναμικότητα.

Η μεταλλουργία και ή χημική βιομηχανία, όμως, πού θά ιδρυθούν στό πρώτο αυτό στάδιο, πρέπει νά ξέρουμε πώς δέν εξαντλούν όλα τά είδη των κλάδων τής βαρειάς βιομηχανίας. Η βαρειά βιομηχανία ολοκληρώνεται μονάχα άμα ιδρυθεί βαρειά μηχανουργική βιομηχανία πού θά κατασκευάζει μηχανές πού φτιάχνουν μηχανές, βιομηχανία δηλαδή πού παράγει μέσα παραγωγής.

Στήν περίοδο αυτή τής ανοικοδόμησης, υποστηρίζει ο Μπάτσης, μπορεί πιά νά καταστρωθεί και νά εκτελεσθεί ένα πλατύτερο σχέδιο, ένα συνθετικό και αναλυτικό σχέδιο για τήν οικονομία στό σύνολό της. Στό στάδιο αυτό έχει πραγματοποιηθεί ή δημιουργία των οικονομικών και τεχνικών όρων για τήν ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, σ' ένα σχέδιο μεγαλύτερης πνοής.

Σχετικά μέ τό περιεχόμενο, τό σχέδιο για τήν εκβιομηχάνιση έχει σκοπό του στην περίοδο αυτή: α) νά αναπτύξει τίς υπάρχουσες βαρειές βιομηχανίες και β) νά κατασκευάσει καινούριες. Οι σκοποί αυτοί θά πραγματοποιηθούν — σέ μία οικονομία πού, όπως ή δική μας, στό πρώτο στάδιο θά κατασκευάσει μεταλλουργική και χημική βιομηχανία, παράλληλα μέ τήν ενεργειακή τους βάση — μέ τήν επέκταση και ανάπτυξη των κλάδων τής βαρειάς βιομηχανίας. Μ' αυτόν τόν τρό-

πο και θά μεγαλώσει ή παραγωγή των βιομηχανιών πού κιόλας κατασκευάστηκαν και θά ιδρυθούν και άλλες μεταλλουργικές βιομηχανίες πού δέν είχαν ιδρυθεί στό πρώτο στάδιο. Άκόμα, στην περίοδο αυτή θά ολοκληρωθεί ή θεμελίωση του ζωτικού κλάδου τής βαρειάς μεγάλης μηχανουργικής βιομηχανίας, πού λείπει σήμερα ολότελα από τήν οικονομία μας.

Στήν περίοδο αυτή, ή δημιουργία βιομηχανίας για μηχανοκατασκευές θά μπορέσει, συνεχίζει ο Μπάτσης, νά ανταποκριθεί στό καθήκον τής τεχνικής αναδιοργάνωσης για όλους τούς κλάδους τής υπόλοιπης βιομηχανίας, βαρειάς και ελαφράς, στην βάση τής νέας τεχνικής. Οι καινούριες μηχανές, πού θά χρειάζονται στην περίοδο αυτή τής ανώτερης ανάπτυξης, θά δοθούν από τήν βαρειά μηχανουργική βιομηχανία στην αγροτική οικονομία, στις συγκοινωνίες, στην μεγάλη και στην μικρή βιομηχανία.

Έτσι θ' αλλάξει εντελώς ή βιομηχανική διάρθρωση τής χώρας και θά δημιουργηθεί ένα τεράστιο — σέ σύγκριση μέ τίς σημερινές συνθήκες — οργανικά ενιαίο σύνολο εκσυγχρονισμένων βιομηχανικών συγκροτημάτων, πού θ' αγκαλιάζουν όλους εκείνους τούς βιομηχανικούς κλάδους, πού θά εργάζονται για νά εκτελεστούν οι σκοποί του σχεδίου σχετικά μέ τήν παραγωγική και τήν ατομική κατανάλωση. Η απαρέγκλιτη άνοδος του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων, μέ τίς συνεχώς μεγαλύτερες ανάγκες πού θά δημιουργούνται, θά επιταχύνει αδιάκοπα τόν ρυθμό στην ανάπτυξη τής βιομηχανίας.

Σχετικά μέ τήν λειτουργία, τό σχέδιο για τήν εκβιομηχάνιση στό στάδιο αυτό τής ανοικοδόμησης στηρίζεται στην ριζική αλλαγή τής κατανομής των επενδύσεων κεφαλαίων ανάμεσα στους διαφόρους τομείς τής οικονομίας. Τό ποσοστό του κεφαλαίου πού τοποθετείται στην βαρειά πρό πάντων βιομηχανία και ανάλογα στους άλλους βιομηχανικούς κλάδους μεγαλώνει σημαντικά, ανάλογα δηλαδή μέ τήν σημασία και τούς σκοπούς πού επιδιώκει ή εκβιομηχάνιση. Αυτό πραγματοποιείται γιατί έχει, από τό πρώτο κιόλας στάδιο, περιορισθεί, όσο γίνεται περισσότερο, ή παρασιτική και αντιπαραγωγική διάθεση κεφαλαίων σέ μικρόπνοες κερδοσκοπικές επιχειρήσεις. Μεγαλώνει έτσι τό ειδικό βάρος τής βιομηχανίας μέσα στην οικονομία.

Αυτό φαίνεται κι από τήν συγκριτικά άλματική αύξηση του ποσού τής παραγωγής τής βιομηχανίας. Η εκτεταμένη αναπαραγωγή στην βιομηχανία μεγαλώνει ολόένα περισσότερο, γιατί

καλείται να ικανοποιήσει ολοένα μεγαλύτερες ανάγκες στους άλλους κλάδους και ιδιαίτερα στην αγροτική οικονομία. Στο στάδιο αυτό, η αλληλεπίδραση της βιομηχανίας και αγροτικής οικονομίας οδηγεί με ραγδαίο ρυθμό, υποστηρίζει ο Μπάτσης, σε μία ολοένα ανώτερη παραγωγική σύνθεση. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της διευρυνόμενης αναπαραγωγής στην βιομηχανία είναι πώς δεν γίνεται μόνον ποσοτική αύξηση στις εγκαταστάσεις και στην παραγωγή της, παρά και ορθολογική γεωγραφική κλιμάκωσή της. Δημιουργούνται βιομηχανίες καινούριες, κι αυτές εντάσσονται σε συγκροτήματα που απλώνονται σε ολοένα καινούριες περιοχές. Έτσι η σύνδεση των βιομηχανικών κλάδων γίνεται κάθετη και οριζόντια. Το γεωγραφικό άπλωμα πραγματοποιείται σύμφωνα με το σχέδιο, που εξασφαλίζει την ανάλογη και σύμμετρη ανάπτυξη κάθε περιφέρειας της χώρας, όπου μπορεί για ορισμένους λόγους να αναπτυχθεί βιομηχανική παραγωγή. Περισσότερα συγκροτήματα αποτελούν μία βιομηχανική ζώνη.

Η ανάπτυξη της σοσιαλιστικής βιομηχανίας έχει ως αποτέλεσμα να αλλάξει η σύνθεση του εθνικού εισοδήματος. Η νέα σύνθεση θα μας δείξει ανάγλυφα τον καινούριο συσχετισμό ανάμεσα στους διαφόρους κλάδους της οικονομίας. Βλέπουμε πώς η σοσιαλιστική βιομηχανία — και ιδιαίτερα η βαρεία βιομηχανία — καλύπτει σημαντικό ποσοστό από το εθνικό εισόδημα. Ένω πρώτα η βιομηχανία — και ιδιαίτερα η βαρεία βιομηχανία — κάλυπτε πολύ μικρότερο ποσοστό. Βλέπουμε ακόμα την ανάπτυξη των συγχωριών και της αγροτικής οικονομίας που, ενώ πρώτα υστερούσαν τεχνικά, τώρα οργανώνονται σε προοδευμένη τεχνική βάση. Την αλλαγή στην σύνθεση του εθνικού εισοδήματος πρέπει να την εξετάζουμε, επισημαίνει ο Μπάτσης, σε συσχετισμό με το ποσοστό της αύξησης του εθνικού εισοδήματος στο σύνολό του. Επίσης πρέπει να την εξετάζουμε με συσχετισμό με το ύψος όπου φτάνει το ποσοστό της συσώρευσης. Ακόμα ένας σοβαρότατος δείκτης για την σημασία που έχει η ανάπτυξη της βιομηχανίας είναι ο δείκτης που μας δείχνει την σχέση του σοσιαλιστικού με τον ιδιωτικό τομέα παραγωγής, στα διάφορα στάδια της ανάπτυξης της σχεδιασμένης οικονομίας. Βλέπουμε να πλατύνει ολοένα ο σοσιαλιστικός τομέας και αντίθετα να μικραίνει ο ιδιωτικός τομέας.

Τό κοινωνικό αποτέλεσμα στην περίοδο αυτή, σύμφωνα με το σχήμα που παρουσιάζει ο Μπάτσης, είναι πώς επικρατούν οι σοσιαλιστικές παραγωγικές σχέσεις στην οικονομία. Και επικρα-

τούν έπειτα από αδιάκοπη διαλεκτική εξέλιξη και όχι μηχανικά και «άπ' τά πάνω», όπως τό βλέπανε οι κάθε λογής «αντιπολιτευόμενοι» στην ΕΣΣΔ.

Η διαλεκτική πορεία στην άνοδο του σοσιαλισμού επιτρέπει να επικρατήσουν οι νέες παραγωγικές σχέσεις, αφού γίνει η ριζική μετατροπή στην οικονομική διάρθρωση της χώρας και δημιουργηθεί η υλική βάση που θα επιτρέψει την κατάργηση των παλαιών σχέσεων.

Ο ιδεολογικός αγώνας που γίνεται σήμερα στην χώρα μας, υποστηρίζει ο Μπάτσης, εναντίον των αντιδραστικών στοιχείων, εναντίον των «θεωρητικών» κ.λπ., που αρνούνται την βιωσιμότητα της χώρας μας, δεν είναι στην βάση του παρά ο αγώνας για να επικρατήσει η αληθινή επιστημονική σοσιαλιστική αντίληψη πώς στην χώρα μας μπορούμε, με τις εγχώριες δυνατότητες, αφού λύσουμε τά πιό επείγοντα προβλήματα μας, να προχωρήσουμε σε βαθύτερες και πλατύτερες κοινωνικοοικονομικές μετατροπές, που πάνω σ' αυτές θα στηρίξουμε τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της οικονομίας μας. Δεν μπορεί κανένας να θέλει να λέγεται σοσιαλιστής, ισχυρίζεται ο Μπάτσης, άμα δεν πιστεύει και δεν είναι σε θέση να αποδείξει την βασική αυτή αλήθεια. Να αποδείξει, δηλαδή, πώς τό πρόβλημα της βιωσιμότητας δεν είναι κανένα μεταφυσικό ή φυσικογεωγραφικό πρόβλημα στην βάση του, παρά ένα συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό πρόβλημα που η λύση του σημαίνει: ν' αντικαταστήσουμε τις παλιές παραγωγικές σχέσεις, που κρατούν σε καθυστέρηση τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας, με τις νέες παραγωγικές σχέσεις, που θα ανοίξουν τον δρόμο στην αδέσμευτη ανάπτυξη του παραγωγικού δυναμικού και της οικονομίας της χώρας. Και η πορεία για την ανέλιξη της οικονομίας μέσα σε ανώτερης μορφής κοινωνικό πλαίσιο αρχίζει για την Ελλάδα με την λαϊκή δημοκρατία. Αυτοί που αρνούνται την βασική αυτή αλήθεια και προσπαθούν να την κρύψουν από τον λαό με μεγάλωστομες φράσεις, επισημαίνει ο Μπάτσης, είναι οι ψευδοσοσιαλιστές που κυκλοφορούν στην αγορά της ελληνικής «ντιλετάντικης» διανόησης, τόσο από τά δεξιά όσο και από «τ' αριστερά». Σε καμιά όμως περίπτωση δεν πρέπει να τους αφήνουμε να βλάπτουν τον αγώνα του λαού χρησιμοποιώντας μία τέτοια απατηλή μάσκα.

Τό ζήτημα λοιπόν της βιωσιμότητας, σύμφωνα με τον Μπάτση, δεν είναι στην βάση του ούτε φυσικογεωγραφικό, ούτε δημογραφικό ζήτημα. Η βιωσιμότητα είναι ένα συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό ζήτημα.

κοινωνικό ζήτημα, πού μπορεί νά αντιμετωπισθεί μόνο μέσα σέ συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και μέσα στίς συγκεκριμένες κάθε φορά κοινωνικές μετατροπές γιά τήν ανέλιξη τῆς κοινωνίας σέ ἀνώτερη μορφή. Συνακόλουθα, ζήτημα ἀπόλυτο βιωσιμότητας δέν μπορεί νά τεθεῖ. Δέν μπορεί δηλαδή νά τεθεῖ ζήτημα βιωσιμότητας αὐτῆς καθαυτῆς. Διαφορετικά θά φτάναμε στήν μεταφυσική ἀντίληψη, πώς ὑπάρχει κάποια μεταφυσική ιδιότητα ὑπερ-κοινωνική — πού μπορεί νά τήν ἔχει ὡς μόνιμο χαρακτηριστικό ἡ τάδε χώρα, πού θά ὀνομασθεῖ βιώσιμη — και νά μήν τήν ἔχει ἡ δεῖνα (πού θά θεωρηθεῖ πώς τῆς λείπει ὁ «ζωτικός χώρος»). Ἔτσι, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, ἡ βιωσιμότητα μιᾶς χώρας πραγματοποιεῖται ἢ τείνει στήν πραγματοποίησή της, ὡς πρακτική ἐπιδίωξη, ἐφ' ὅσον ἡ κοινωνική ἐργασία και ἡ κοινωνική δραστηριότητα συνδεθοῦν μέ τά παραγωγικά μέσα σέ ὁλοένα πιά ἀνώτερη μορφή κοινωνικής και οικονομικῆς ὀργάνωσης· μ' ἓνα λόγο ἐάν οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς δεδομένης κοινωνίας ὀργανωθοῦν και ἀναπτυχθοῦν μέσα σέ ἓνα καινούριο, ἀνώτερο ἀπό τό προηγούμενο κοινωνικό σύστημα. Δέν ὑπάρχουν, συνακόλουθα, χώρες ἀπόλυτα βιώσιμες και χώρες ἀπόλυτα ὄχι βιώσιμες, ἀλλά ὑπάρχουν χώρες παραγωγικά ἀνεπτυγμένες και χώρες ὄχι ἀνεπτυγμένες. Χώρες κοινωνικά και οικονομικά προοδευμένες και χώρες καθυστερημένες.

Ἄν ὁ Μπάτσης ἐπισημαίνει πώς ἡ βιωσιμότητα δέν εἶναι κατά κύριο λόγο φυσικογεωγραφικό και δημογραφικό πρόβλημα, ἀλλά πρόβλημα κοινωνικό, ἐννοεῖ πώς ἡ βάση γιά τήν βιωσιμότητα εἶναι ὁ κοινωνικός τρόπος παραγωγῆς, τό εὐνοϊκό κοινωνικό πλαίσιο και στήν βάση αὐτή μόνον μπορεί νά ἀρχίσει νά ὑπολογίζεται ὁ φυσικός πλοῦτος, ὁ πληθυσμός (ὡς συντελεστής παραγωγικός), ἡ γεωγραφική τοποθεσία κ.λπ., ὡς σύδρομοι ὄροι.

Ἡ ἱστορική πείρα, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, ἐπιβεβαιώνει τήν πιά πάνω τοποθέτηση. Οἱ χώρες ἀναπτύχθηκαν παραγωγικά, περισσότερο ἢ λιγώτερο, ἀνάλογα μέ τόν περισσότερο ἢ λιγώτερο ἐξελιγμένο κοινωνικό τρόπο παραγωγῆς πού εἶχαν. Ὁ φυσικός πλοῦτος και ὁ δημογραφικός παράγων ἦσαν συντελεστές γιά ἀξιοποίηση στατικά, ἐνῶ ἡ δυναμική παραγωγική ἀνάπτυξη ἐξαρτήθηκε πάντα ἀπό τόν εὐνοϊκό κοινωνικό παράγοντα. Χώρες μέ ἀπέραντες πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες ἔμειναν καθυστερημένες, γιατί ὁ κοινωνικός τρόπος παραγωγῆς ἦταν ὀπισθοδρομικός, γιατί οἱ χώρες αὐτές ἐμποδίσθηκαν ν' ἀνα-

πτυχθοῦν παραγωγικά ἀπό τήν μορφή τῶν παραγωγικῶν σχέσεων πού ἐπικρατοῦσαν σ' αὐτές. Γιατί, ἀκόμα, ἐμποδίσθηκαν σ' αὐτό ἀπό ἐξωτερικούς παράγοντες — ὅπως ἀπό τόν ἀνασταλτικό παράγοντα τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Ὅσο οἱ διάφορες χώρες περνοῦσαν ἀπό κατώτερη σέ ἀνώτερη κοινωνική ὀργάνωση τόσο περισσότερο «βιώσιμες» γίνονταν. Μέ τήν διαφορά πώς ἡ βιωσιμότητα στόν καπιταλισμό εἶναι και παραμένει σχετική. Δηλαδή, ἡ ἴδια ἡ καπιταλιστική ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων βρίσκει φραγμό τῆς τό ἴδιο το κεφάλαιο. Αὐτό ἔχει ὡς αἰτία τήν βασική ἀντίφαση τοῦ καπιταλισμοῦ: κοινωνική παραγωγή, ἀτομική ἰδιοποίηση. Στόν σοσιαλισμό ἡ βιωσιμότητα εἶναι πραγματική, οὐσιαστική, γιατί ὄχι μόνον δημιουργός τῆς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ λαός μέσα σ' ἓνα ἀνώτερο κοινωνικό σύστημα μά, τό σπουδαιότερο, γιατί τήν καινούρια κοινωνία τῆς φτιάχνει γιά τόν ἑαυτό του ὁ ἐργαζόμενος λαός.

Ἄμα λέμε βιωσιμότητα, δέν πρέπει νά τῆ συγκρίνουμε, παρατηρεῖ ὁ Μπάτσης, μέ τήν αὐτάρκεια. Αὐτάρκεια σημαίνει νά ἐπιδιώκει μιά χώρα νά παράγει ὅλα ὅσα τῆς χρειάζονται και νά ἐλαττώσει, ὅσο μπορεί, τίς ἐμπορικές τῆς συναλλαγές. Ἡ αὐτάρκεια ὡς οικονομική θεωρία και ἐμπορική πολιτική, πού ἐμφανίσθηκε ξανά στόν Μεσοπόλεμο, πῆρε διάφορες μορφές: ἀπό τήν ἀπλή «τελωνειακή προστασία», ὡς τήν φασιστική αὐτάρκεια, πού ὀδήγησε μέ τά «ὑποκατάστατα» τοῦ Τρίτου Ράιχ στόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἡ «αὐτάρκεια» μέσα στά συστήματα αὐτά συνοδεύθηκε πάντα ἀπό τραγική πτώση τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ. Βιωσιμότητα, ἀντίθετα, σημαίνει ἀπό τό ἓνα μέρος ἀνάπτυξη στό μέγιστο και ἀξιοποίηση ἐκείνων τῶν πλουτοπαραγωγικῶν δυνατοτήτων πού διαθέτει ἡ χώρα μέσα σέ ὁλοένα ἀνώτερη κοινωνική μορφή, και ἀπό τό ἄλλο μέρος, οικονομική συνεργασία, ἀνταλλαγή οικονομικῶν ἀγαθῶν και ἐπικοινωνία μέ τίς ἄλλες χώρες.

Τό ζήτημα τῆς βιωσιμότητας, λοιπόν, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, παίρνει δύο μορφές. Ἡ μία μορφή εἶναι ἐκείνη πού τοῦ ἔδωσαν οἱ κυρίαρχες ἐκμεταλλεύτριες τάξεις, πού τό συνεδύσαν μέ τόν «ζωτικό χώρο» και τήν ἐπεκτατική πολιτική. Ἡ μορφή αὐτή δόθηκε γιατί, ἀδυνατώντας οἱ τάξεις αὐτές νά λύσουν τό κοινωνικό πρόβλημα ὀργανικά-ἐσωτερικά, προσπάθησαν νά τό μετατρέψουν σέ πρόβλημα ἐξωτερικῆς-ἐδαφικῆς και οικονομικῆς ἐπέκτασης. Μήν μπορώντας δηλαδή νά ξεπεράσουν τίς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις τοῦ ἴδιου τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος, πάνω στό ὅποιο στηρίζουν τήν κυριαρχία τους, προσπαθοῦν νά βροῦν

διέξοδο με τό να εξαπλώσουν τήν εκμεταλλευτική κυριαρχία τους εδαφικά και οικονομικά. Ἡ βάση γιά τίς θεωρίες αὐτές τοῦ «ζωτικῆς χώρου» κ.λπ. εἶναι πῶς οἱ φυσικοὶ καί πλουτοπαραγωγικοί νόμοι δέν ἐπαρκοῦν καί γι' αὐτό χρειάζεται ἡ ἐξάπλωση. Ἔτσι ὁμως μετατοπίζεται τό ζήτημα ἀπό τήν σωστή του θέση. Ἄντί νά εἶναι ζήτημα ἐσωτερικῆς ὀργανικῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων σέ ὁλοένα ἀνώτερο κοινωνικό πλαίσιο, γίνεται ζήτημα ὑποδούλωσης τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας καί προνομιακῆς ἐκμετάλλευσης τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πόρων ἄλλων χωρῶν.

Ἡ ἄλλη μορφή, ἡ μορφή πού τοποθετεῖ ὁ Μπάτσης, τό ζήτημα τῆς βιωσιμότητας, εἶναι: πῶς νά ἀντικαταστήσουμε τίς παλαιές παραγωγικές σχέσεις, πού κρατοῦν σέ καθυστέρηση τίς παραγωγικές δυνάμεις καί ἐμποδίζουν τήν ἀνάπτυξή τους, μέ τίς καινούριες ἐκείνες παραγωγικές σχέσεις πού θά ἀνοίξουν τόν δρόμο γιά τήν ἀδέσμευτη ἀνάπτυξη τοῦ παραγωγικοῦ δυναμικοῦ καί τῆς οἰκονομίας τῆς χώρας. Προκειμένου λοιπόν καί γιά τήν χώρα μας ὁ Μπάτσης διαπιστώνει πῶς, ἐνῶ ὑπάρχουν οἱ πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες γιά νά ἀναπτυχθεῖ, ἐμπόδισαν οἱ κυρίαρχες τάξεις νά πραγματοποιηθοῦν οἱ ἀπαραίτητες κοινωνικές προϋποθέσεις. Ἡ Ἑλλάδα, λοιπόν, θεωρήθηκε μιά «φυσικά» φτωχή χώρα, πού μπορεῖ «νά βρεῖ τήν σωτηρία της» μονάχα μέ λύσεις «ἐξωτερικές», δηλαδή μέ λύσεις πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τήν οἰκονομία της, ἔξω ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐσωτερικῶν τῆς δυνατοτήτων μέ τήν ἐθνική ἐργασία.

Ποιές εἶναι αὐτές οἱ «λύσεις»; Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ πρόσκτηση, ἡ προσάρτηση «γονίμων ἐδαφῶν». Ἡ ἀπόκτηση καινούριων περιφερειῶν τόσο στήν Εὐρώπη, ὅσο καί γιά τούς πύθ τολμηρούς, σέ ἄλλους τόπους — μέ τήν ἀπόκτηση ἀποικιῶν κ.λπ. — εἶναι ἡ καραμέλλα πού πιπιλίζει μέ μακαριότητα ἡ ἐπιστήμη τοῦ «ἐπίσημου» κράτους καί τῶν κυρίαρχων τάξεων στό διάστημα τῆς τελευταίας ἑκατονταετίας. Βεβαίως ὁ Μπάτσης διαχωρίζει τόν μεγαλοϊδεατισμό ἀπό τόν δικαιο ἀλυτρωτισμό τῶν ὑπόδουλων ἑλληνικῶν περιοχῶν (Κύπρος, Δωδεκάνησα κ.ἄ.). Δεύτερη λύση: ἡ μετανάστευση τοῦ «περισσέματος» ἐργατικῶν χεριῶν. Ἐξ οὗ καί ἡ ἐξιδανίκευση τοῦ σύγχρονου Ἑλληνα Ὀδυσσεά κ.λπ. Τρίτη λύση: ὁ ἐμπορικός μεγαλοϊδεατισμός, δηλαδή ἡ ἀπόσπαση προνομίων ἀπό τίς μεγάλες δυνάμεις σέ χώρες τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καί στά Βαλκάνια. Τέταρτη λύση: ἡ προσέλκυση ξένων κεφαλαίων.

Τό ἐπιχείρημα ὅτι τυχόν ὑπερπαραγωγή θά ὀδηγοῦσε σέ πλεονάσματα, ἐπειδή οἱ διεθνείς ἀγο-

Στό γραφεῖο του.

ρές κυριαρχοῦνται ἀπό τό κεφάλαιο τῶν μεγάλων καπιταλιστικῶν χωρῶν τῆς Δύσης, ὅπως καί τό ἄλλο ἐπιχείρημα ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἀδύνατον νά ἀναπτυχθεῖ πέρα ἀπό ἕνα ὄριο, διότι λείπουν κεφάλαια, ἀγορές, διπλώματα εὐρεσιτεχνίας, τεχνολογία, στελέχη, προέρχονται, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, ἀπό οἰκονομολόγους ἐκπροσώπους τῆς οἰκονομικῆς ὀλιγαρχίας. Αὐτά τά (σοβαρά ὅπως δῆποτε) ἐπιχειρήματα ἀρνεῖται ὁ Μπάτσης: γιά τήν χαμηλή ἀγοραστική δύναμη τῶν ἐργαζομένων εὐθύνεται ἡ ἐκμετάλλευσή τους ἀπό τό κεφάλαιο. Ἡ προσπάθεια ἄλλωστε τῶν «ἀστῶν οἰκονομολόγων» νά προγραμματίσουν τήν προσαρμογή τῆς προσφοράς καί ζήτησης εἶναι, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, ἀτελέσφορη, λόγω τῆς ἐπιδίωξης τοῦ μεγίστου κέρδους ἀπό τίς μεγάλες ἐπιχειρήσεις. Ἡ ἐπέκταση ὁμως τῆς παραγωγῆς στό καπιταλιστικό πλαίσιο αὐξάνει τήν ὑπεραξία, δηλαδή τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων καί τά κέρδη τοῦ κεφαλαίου, καί δέν ἀντιστοιχεῖ σέ μία ἀνοδο τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου. Θεωρεῖται ἔτσι δεδομένη ἡ ὑποκατανάλωση τῆς «πλατείας λαϊκῆς μάζας».

Ἀντιθέτως, ὁ σοσιαλισμός κηρύσσει τὴν συνεχῆ ἀνοδοῦ τοῦ γενικοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου ἄρα τὴν ἀπεριόριστη αὔξηση τῆς ζήτησης, πού θά ἀπορροφᾷ τὴν ἀπεριόριστη αὔξηση τῆς προσφοράς. Ὁ Μπάτσης φυσικά παρέλειψε νά λάβει ὑπ' ὄψιν του ὅτι στήν Σοβιετική Ἐνωση τό βιοτικό ἐπίπεδο παρέμεινε χαμηλότερο ἀπ' αὐτό τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν, διότι ἐδόθη ἔμφαση στά κεφαλαιουχικά καί πολεμικά προϊόντα καί ὄχι στά καταναλωτικά.

Στό ζήτημα τοῦ δυναμικοῦ καί τῶν πόρων πού ὑφίστανται γιά τὴν ἐκβιομηχάνιση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, ὁ Μπάτσης ξεκινᾷ ἀπό μία διαπίστωση τῆς ἀποστολῆς στήν Ἑλλάδα τῆς «Ἵποεπιτροπῆς Ἀνοικοδομήσεως τοῦ ΟΗΕ» (1947), ἡ ὁποία διαπίστωσε ὅτι:

«Δέν ὑπάρχουν βάσιμοι ὑπολογισμοί τῆς ἀναλογίας τοῦ προπολεμικοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἥτις διετίθετο διά νέας ἐπενδύσεις. Γνωρίζομεν, ἐν τούτοις, ὅτι ἡ ἐλληνική βιομηχανία καί ἡ γεωργική παραγωγή ἐξηπλώθησαν μᾶλλον ραγδαίως κατά τὴν ἀπό τοῦ 1920-30 δεκαετίαν, ὅπερ θά ἔδει νά ὑποδηλοῖ ἀξιολόγους ἐπενδύσεις. Ἡ παρατηρουμένη ἐπίσης ἐν τῇ χώρᾳ ἄκρα μᾶλλον ἀνι-

σότης κατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος παρέχει ἐπίσης τό ἐνδόξιμον νά πιστευθῆ ὅτι προπολεμικῶς ὑπῆρχον σημαντικά ποσά ιδιωτικῶν καταθέσεων διαθέσιμα διά τὴν χρηματοδότησιν ἐπενδύσεων εἰς ἔργα».

Ἔτσι, ὑποστηρίζει ὁ Μπάτσης, ἡ μεταβολή τῆς διάρθρωσης τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος καί ἡ κατάργηση τῶν μονοπωλιακῶν προνομίων καί τοῦ ἐλέγχου τῶν θέσεων-κλειδιῶν ἀπό τὴν ὀλιγαρχία καί τό ξένο κεφάλαιο θά ἐπιτρέψουν τὴν ριζική ἀνακατανομή τῆς χρήσεως τῶν διαθέσιμων κεφαλαίων. Αὐτά θά διατεθοῦν ἔτσι σέ παραγωγικούς σκοπούς, ὅπως θά προβλέπονται ἀπό τό οἰκονομικό σχέδιο.

Τὴν ἀναγκαιότητα, ἀντίθετα, τῆς ὑποδούλωσης στά ξένα κεφάλαια τὴν δημιουργεῖ ἡ ἴδια ἡ οἰκονομική ὀλιγαρχία, ἐπισημαίνει ὁ Μπάτσης, πού εἶναι ἀνίκανη καί δέν θέλει νά κινητοποιήσει παραγωγικά τοὺς ἐσωτερικούς πόρους, γιά τοὺς λόγους πού προαναφέρθηκαν. Ἀντιθέτως, τά σχέδια τῶν ἀστῶν-οἰκονομολόγων καταλήγουν ἄλλα λιγώτερο, ἄλλα περισσότερο στήν διαπίστωση τῆς ἀνάγκης νά ἐξευρεθοῦν τά κεφάλαια πού λείπουν ἀπό τόν ἐξωτερικό δανεισμό. Ὁ δανεισμός αὐτός

Μέ τὴν γυναῖκα του
Λίνα Αἰλιανοῦ -
Μάρτιος 1944.

παίρνει διάφορες, φυσικά, μορφές και προβλέπεται κάτω από διαφορετικούς για τό κάθε σχέδιο ὄρους, για τόν ἔλεγχο στήν διαχείριση τῶν κεφαλαίων αὐτῶν, ὅσο και για τήν μορφή τῆς τοποθέτησής τους. Οἱ ὄροι τῆς παροχῆς, ἡ μορφή τῆς παροχῆς και ὁ ἔλεγχος για τήν διαχείριση τῶν κεφαλαίων αὐτῶν συνομολογῶνται μέ προνομιακά δικαιώματα ἐπέμβασης, κηδεμονίας και ἐλέγχου σ' ὀλόκληρη τήν ἑλληνική οἰκονομία και στήν κρατική διοίκηση ἢ μέ μονοπωλιακά προνόμια προκειμένου για τοποθετήσεις ξένων ἰδιωτικῶν κεφαλαίων. Δέν γίνεται, δηλαδή, διαπραγματεύση για τόν δανεισμό τῶν κεφαλαίων, μέ ὄρους πού νά περιορίζονται στήν οἰκονομική ἐξυπηρέτηση τῶν κεφαλαίων, ἀλλά γίνεται ἀποδεκτή μιά μονόπλευρη ὑπαγόρευση ὄρων ὄχι μόνον για ὅ,τι ἀφορᾶ τά κεφάλαια πού ζητοῦνται, ἀλλά για ὀλόκληρο τό σχέδιο ἀνασυγκρότησης και ἀξιοποίησης.

Ἡ οἰκονομία προσδένεται, ἀποκλειστικά, στήν ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων τῶν διευθυντικῶν κύκλων τῆς ξένης «πιστώτριας» οἰκονομίας ἀπό τήν ὁποία προέρχονται τά κεφάλαια αὐτά. Ἡ ὄλη ὑπόθεση τῆς ἀνασυγκρότησης, ἀπό ζήτημα ὀργανικῆς ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομίας, ἀπό ὑπόθεση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, γίνεται μιά δανειακή ἐπιχείρηση, πού τά πολιτικά και οἰκονομικά τῆς ἀποτελέσματα ὀδηγοῦν στήν ἔθνική και οἰκονομική ὑποτέλεια. Ἀπό τήν δανειακή αὐτή «ἐπιχείρηση», φυσικά, ὠφελοῦνται τόσο τά ξένα ἐπιχειρηματικά συγκροτήματα ὅσο και οἱ κύκλοι τῆς «ἐγχώριας» οἰκονομικῆς ὀλιγαρχίας.

Ἄν ἐπρόκειτο σήμερα νά ξεκινήσουμε, ὑποστηρίζει ὁ Μπάτσης, μέ ἐξασφαλισμένους τούς ἀπαραίτητους πολιτικούς και γενικούς οἰκονομικούς ὄρους (οἰκονομικά μέτρα) πού ἀναφέραμε, για τήν κατάστρωση τοῦ προγράμματος τῆς ἀνασυγκρότησης, θά ἔπρεπε νά στηριχθῶμε σέ δύο βάσεις: πρῶτον, στήν παραγωγική κινητοποίηση τῆς ἔθνικῆς ἐργασίας, στό μέγιστο πραγματοποιησῖμο ὄριο, και δεῦτερον, στήν ὀρθολογική χρησιμοποίηση κεφαλαίων και οἰκονομικῶν πόρων, τακτικῶν ἢ ἔκτακτων ἀπό κάθε πηγή, στόν ἀνώτατο βαθμό.

Για τήν κινητοποίηση τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας τοῦ λαοῦ εἶναι ἀπαραίτητο νά συντρέξουν οἱ κατάλληλοι πολιτικοί και οἰκονομικοί ὄροι. Οἱ ὄροι αὐτοί ἐξασφαλίζονται ἀπό μιά κυβερνήση ἐμπιστοσύνης τοῦ λαοῦ, ἀπό μιά πραγματική οὐδετερότητα και ἔθνική ἀνεξαρτησία τῆς χώρας και, παράλληλα, ἀπό τήν ἐξασφάλιση κατάλληλων ὄρων ἐργασίας, ἐπάρκειας σέ εἶδη κατανάλωσης κ.λπ.

Ἡ πραγματοποίηση τοῦ ἐπιδιωκόμενου παραγωγικοῦ ἀποτελέσματος, ἡ ἀξιοποίηση τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας τοῦ λαοῦ και ἡ δημιουργική τῆς σύνδεση μέ τά μέσα παραγωγῆς ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ὀρθολογική χρησιμοποίηση τῆς ὀργανικῆς και ἀνόργανης μάζας τῶν κεφαλαίων, και τήν ἐξασφάλιση ὅσο γίνεται μεγαλύτερης μάζας κεφαλαίων μέσα στά ὄρια τοῦ οἰκονομικοῦ δυναμικοῦ και ἀνάλογα μέ τούς συγκεκριμένους σκοπούς πού ἐπιδιώκουμε. Ἡ ὀρθολογική χρησιμοποίηση τῶν κεφαλαίων θ' ἀποβλέπει τόσο στήν ἐξάλειψη τῶν παθητικῶν στοιχείων τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, πού θά γίνει μέ τήν ἀνύψωση τῆς παραγωγικῆς ἀπόδοσης στόν ἀναγκαῖο βαθμό ὅσο και στήν θεμελίωση τῶν καινούριων παραγωγικῶν δυνατοτήτων, για τήν διεύρυνση τοῦ κύκλου τῆς παραγωγῆς, μέ τήν κατασκευή τῶν ἀναγκαίων παραγωγικῶν μέσων (ἐγκαταστάσεις βιομηχανιῶν, φράγματα και λοιπά παραγωγικά ἔργα). Ἡ δυσκολία, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, βρίσκεται στήν ἐξασφάλιση κεφαλαίων πού θά χρειασθοῦν για τίς πρῶτες, τίς ἄμεσες ἀνάγκες τῆς ἀνασυγκρότησης. Τά κεφάλαια αὐτά, ἐνῶ θά μπορούν νά ἐξυπηρετηθοῦν ἀπό τήν ἐσωτερική ὀργανική ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας, δέν μπορούν στό σύνολό τους νά προκαταβληθοῦν, ἀφοῦ ὁ πόλεμος δημιούργησε πρόσθετες ἀνάγκες, ἐξ αἰτίας τῶν καταστροφῶν πού προκάλεσε, και ἔτσι κατέβασε τό σημεῖο «ἐκκίνησης» σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Ἄμα τά κεφάλαια αὐτά για τό ξεκίνημα ἐξυπηρεθοῦν — και ὅσο περισσότερο ἐξυπηρεθοῦν — ἡ κατοπινῆ ἀνάπτυξη και διεύρυνση τῆς ἀναπαραγωγῆς ἐξασφαλίζεται μέ αὐτοχρηματοδότηση ἀπό τούς ἴδιους τούς κλάδους πού θά ἐπεκτείνονται.

Ποιά μάζα, λοιπόν, σύμφωνα μέ τόν Μπάτση, κεφαλαίων θά θεωρηθεῖ «διαθέσιμη» στό στάδιο τοῦ ξεκινήματος; Και ποιές ἀνάγκες θά ἀντιμετωπισθοῦν;

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα πηγή κεφαλαίων για παραγωγική ἐπένδυση πρέπει νά θεωρεῖται — ἄν δεχθοῦμε πώς πλησιάζουμε στήν ἀποκατάσταση στά προπολεμικά παραγωγικά ἐπίπεδα μέ τά ὡς τώρα διαθέσιμα κεφάλαια ἀπό τούς συναλλαγματικούς πόρους τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν (ἐξαγωγικό ἐμπόριο - ἐμβάσματα κ.λπ.) και τίς ἀναγνωρισμένες ἤδη ὡς «καταβλητέες» πιστώσεις ἀπό συμμαχικούς ὀργανισμούς και ἐπανορθώσεις — ἡ μάζα τῶν νέων κεφαλαίων πού δημιουργοῦνται μέ μορφή κέρδους, τόκου κ.λπ. ἀπό τήν ἔθνική ἐργασία.

Δεῦτερον, πηγή κεφαλαίων ἀποτελεῖ τό συγκεντρωμένο κεφάλαιο πού ἀποθησαύρισαν οἱ κύκλοι τῆς πλουτοκρατικῆς ὀλιγαρχίας ἀπό τήν ἐκ-

μετάλλευση τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας στό διάστημα τῆς κατοχῆς, τήν συνεργασία μέ τόν ἐχθρό, τήν κερδοσκοπία στό μαῦρο ἐμπόριο καί τήν ὠφέλεια ἀπό τήν ἀπόσβεση τῶν ἐγκαταστάσεων καί τῶν χρεῶν τους, πού ἔγινε μέ τόν πληθωρισμό, τελικά, σέ βάρος τοῦ νομίματος, τῆς λαϊκῆς ἀποταμίευσης καί τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου. Ἀκόμα, πρέπει νά ὑπολογισθεῖ ἡ ὠφέλεια τῆς πλουτοκρατικῆς ὀλιγαρχίας ἀπό τόν καινούριο μετακατοχικό πληθωρισμό καί τά καινούρια κέρδη τῆς ἀπό τίς πρῶτες ὕλες τῆς ΟΥΝΡΑ καί ἀπό τήν διασπάθιση τοῦ συναλλάγματος γιά εἰσαγωγές.

Ὁ Μπάτσης ὑπολογίζει πώς ἀπό τήν συνεργασία μέ τόν ἐχθρό ἡ βιομηχανία ἀποκόμισε κέρδη τό λιγώτερο 25 ἑκατομ. χρ. λιρῶν, ἢ 25 δισεκατομ. δρχ. (τοῦ 1938), πού σ' αὐτά θά ἔπρεπε νά προστεθοῦν καί τά ποσά τῶν κεφαλαίων τῶν ἀνωνύμων ἐταιριῶν πού ἀποσβέστηκαν, εἴτε αὐτά ἦταν μέ τήν μορφή χρέους, εἴτε μέ τήν μορφή πιστώσεων. Καταλήγουμε ἔτσι σ' ἕνα ποσό — σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς ἐπετηρίδας ἀνωνύμων ἐταιριῶν — περίπου 18 δισεκατομ. δραχμῶν (τοῦ 1938). Ἐκτός ἀπό τίς κατηγορίες αὐτές ὑπάρχουν καί οἱ εἰσαγωγεῖς, πού ἡ ἴδια ἡ ἀρμόδια ἐπιτροπή τοῦς καταλόγησε τό ποσό τῶν 5 ἑκατομ. λιρῶν. Τό ποσό αὐτό, ὅμως, βεβαιώθηκε μόνο ἀπό τήν «ἐπίσημη» ἔρευνα. Μιά νέα συστηματική ἔρευνα θά ἔφερνε ἀκόμα περισσότερα σέ φῶς. Στό ποσό αὐτό τῶν 50 ἑκατομ. χρυσῶν λιρῶν πρέπει νά προστεθεῖ καί ὁ ἀκίνητος πλοῦτος, τά χωράφια, τά χρυσαφικά, τά σκεύη κ.λπ. πού ἀρπάχτηκαν ἀπό τόν μεγαλο-μαυραγοριτισμό.

Ἐξήντα ἑκατομμύρια χρυσές λίρες ἢ ἐξήντα δισεκατομμύρια δραχμές, τό μέγεθος, δηλαδή, ἑνός ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, τοῦ 1938-39, δέν βρίσκεται μακριά ἀπό τόν πραγματικό ὄγκο τῶν κεφαλαίων πού συσσωρεύθηκαν, σύμφωνα μέ τίς ἐκτιμήσεις τοῦ Μπάτσης. Στό ποσό αὐτό ἄς προστεθοῦν καί τά κέρδη ἀπό τήν συνέχιση τῆς ληστρικής πρωταρχικῆς συσσωρεύσεως τοῦ κεφαλαίου καί ὕστερα ἀπό τήν φασιστική κατοχή. Ἄν προσθέσουμε καί τά ἐφοπλιστικά κέρδη πού μένουν ἀφορολόγητα, μεγαλώνει ἀκόμα πιά πολύ ἡ ὀλική μᾶζα τῶν κεφαλαίων. Τά κεφάλαια αὐτά, ἄλλα ἔγιναν ἐμπορεύματα, ἄλλα χρυσός, ἄλλα ἀκίνητα καί ἄλλα τοποθετήθηκαν στό ἐξωτερικό.

Ἐδῶ προκύπτει τό ζήτημα τοῦ ρυθμοῦ στήν ἐκτέλεση τοῦ προγράμματος πού εἰσηγεῖται ὁ Μπάτσης. Ἡ δυνατότητα νά χρησιμοποιηθοῦν κεφάλαια ἀπό ἔκτακτες πηγές, ὅπως ἡ ἐξωτερική ἐνίσχυση, θά ἐξασφάλιζε συναλλαγματικά μέσα γιά ὀρισμένες ἀγορές, ὅσο καί θά ἐπετάχυνε

τούς ρυθμούς καί τήν ἔκταση στήν ἐκτέλεση τοῦ παραγωγικοῦ σχεδίου.

Τό νόημα, ὅμως, μιᾶς τέτοιας ξένης οικονομικῆς ἐνίσχυσης παρουσιάζεται ἀπό τόν Μπάτση ἐντελῶς διαφορετικά: Ὁ Μπάτσης ἐπιδιώκει ἕνα δάνειο παραγωγικό, πού νά ὑποβοηθήσει τήν ἐσωτερική ἀνάπτυξη τῆς οικονομίας, πού θά στηρίζεται κατά κύριο λόγο στήν κινητοποίηση τῶν ἐσωτερικῶν πόρων. Τό δάνειο θά τό διαπραγματευθεῖ ἡ Ἑλλάδα πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις, γιατί θά ἐπιδιώξει, μέ τήν ἐξωτερική τῆς οικονομική πολιτική, συνεργασία μέ τίς ἄλλες χῶρες χωρὶς κανένα μονόπλευρο ἀποκλειστικό προσανατολισμό. Ὁ βαθμός τῆς οικονομικῆς συνεργασίας θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τήν φυσιολογική σχέση πού θά πρέπει ν' ἀποκαταστήσει ἡ χώρα μας μέ τήν κάθε οικονομία. Τό εἶδος τῆς συνεργασίας θά ἐξαρτηθεῖ, φυσικά, καί ἀπό τό εἶδος τῆς οικονομίας τῆς κάθε χώρας. Διαφορετική θά εἶναι, ὡς ἕναν βαθμό, ἡ συνεργασία μας μέ τίς οικονομίες λ.χ. τῆς κεντρικῆς καί ἀνατολικῆς Εὐρώπης καί τῶν Βαλκανίων, ὅπου θά ὑπάρχει συντονισμός οικονομικῶν καί κοινωνικῶν ἐπιδιώξεων, καί διαφορετική ἡ συνεργασία μέ τίς ἀγγλοσαξονικές χῶρες· χωρὶς, φυσικά, αὐτό νά σημαίνει πώς δέν θά προσπαθήσουμε νά ὠφελήσουμε, στόν βαθμό τοῦ πραγματοποιήσιμου, τήν οικονομία μας μέ τήν συνεργασία, ὅσο μπορούμε περισσότερο, καί μέ αὐτές τίς χῶρες. Ἡ ξένη οικονομική ἐνίσχυση ἐξάλλου, ὑποστηρίζει ὁ Μπάτσης, δέν θά γίνῃ δεκτὴ μέ κανέναν εἶδος παραχώρησης προνομίου στήν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία ἢ στήν οὐδέτερη γραμμὴ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς μας. Οὔτε θά ἐπιτρέψουμε οικονομικά προνόμια ἢ παραχώρηση φυσικῶν πόρων τῆς χώρας γιά κερδοσκοπικὴ ἐκμετάλλευση. Τήν ὅποιαδήποτε ἐνίσχυση θά τήν διαχειριστοῦμε ἐμεῖς κυρίαρχα καί γιά τήν ἐκτέλεση τῶν σκοπῶν τοῦ ἐθνικοῦ μας οικονομικοῦ σχεδίου. Ὅσο γιά τοῦς ὄρους, αὐτοί, φυσικά, θά εἶναι τέτοιοι ὥστε καί τό κεφάλαιο πού θά ζητήσῃ νά ἐπενδυθεῖ νά βρίσκει συμφέρουσα τήν τοποθέτησή του καί ἡ οικονομία μας νά μὴν ἐπιβαρύνεται σέ σημεῖο πού νά μὴν ἰσοσταθμίζεται ἢ ἐπιβαρύνεται ἀπό τήν ὠφέλεια πού θά προκύψει μέ τήν χρησιμοποίηση τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ. Οἱ πραγματικὲς ἐγγυήσεις πού θά δώσει ἕνα ἀνεξάρτητο λαϊκὸ κράτος γιά τήν τοποθέτηση κεφαλαίων, σημειώνει ὁ Μπάτσης, θά εἶναι πολύ πιά σοβαρές καί πιά σεβαστές ἀπό τό ἴδιο, παρά οἱ ἐγγυήσεις πού θά δώσει μιὰ κυβέρνησις τῆς ὀλιγαρχίας, ἀπό τήν ὅποια, φυσικά, ζητοῦνται προνόμια καί ἐξασφα-

λίσεις βαρύτατες, και για τόν πρόσθετο λόγο της ανυποληψίας σ' ένα τέτοιο άνικανο και διεφθαρμένο καθεστώς — όσο απαραίτητη κι αν είναι ή προσωρινή του διατήρηση για όρισμένες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις.

Οί διεθνείς οικονομικές σχέσεις τής Ελλάδας

Η οικονομική ιστορία τής Ελλάδας, υποστηρίζει ο Μπάτσης, από τήν επανάσταση τοῦ '21 ὡς τά σήμερα, δέν έχει νά δείξει και στόν τομέα τῶν σχέσεων τῆς οικονομίας μέ τό ἐξωτερικό, παρά τήν ὑποταγή τῆς σέ μιά ξένη δύναμη ἢ σ' ἕναν συνασπισμό ιμπεριαλισμῶν, πού δέσποζαν κάθε φορά στήν πολιτική, τήν διπλωματική και τήν οικονομική ζωή τῆς χώρας. Τό παράδειγμα τοῦ Μεσοπολέμου μᾶς δείχνει μέ ποιόν τρόπο οί κυρίαρχες τάξεις πολιτεύθηκαν ἐξωτερικά και ποιά ἦταν τά κριτήρια τῆς ἐξωτερικῆς τους πολιτικῆς. Κρατοῦσαν τήν χώρα προσδεδεμένη στόν ἀγγλογαλλικό συνασπισμό πού ἐπικρατοῦσε, πολιτικο-οικονομικά, στό μεγαλύτερο μέρος τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Ὅταν, ὅμως, οί διεθνείς συσχετισμοί κάπως ἄλλαζαν στερέωναν τούς δεσμούς τους μέ τήν χιτλερική Γερμανία, ὅπως ἔγινε μέ τήν ἐμπορική πολιτική τῶν ἐλληνογερμανικῶν κληριγκ.

Ὁ ἐξωτερικός προσανατολισμός πρός μιά ιμπεριαλιστική δύναμη δέν ἦταν μόνον ἐμπορικός προσανατολισμός. Ἦταν ἐξάρτηση στούς βασικούς τομείς τῆς οικονομίας. Αὐτό ἦταν ἕνα *modus vivendi*, μπορεῖ νά πει κανείς, τῶν κυρίαρχων τάξεων στή χώρα μας, πού συνδέθηκαν σ' ὄλο τό διάστημα τῆς κυριαρχίας τους μέ τό ξένο κεφάλαιο, παραχωρώντας του ἀποικιακά προνόμια και ἐξασφαλίζοντας και αὐτές προνομιακά ὑπερκέρδη ἀπό τήν ἐμπορομεσιτική τους δράση. Ὁ δρόμος αὐτός εἶχε ὡς συνέπεια νά αναπτυχθοῦν μόνοπλευρα και ἀσθενικά οί παραγωγικές δυνάμεις, νά μήν ἀξιοποιηθοῦν σέ μεγάλη κλίμακα οί ἐσωτερικοί πόροι, νά μήν ἀποκτήσει ἡ χώρα ἐθνική βαρεῖα βιομηχανία, νά μείνει ἄλυτο τό ἀγροτικό ζήτημα κ.λπ.

Κάτω ἀπό παρόμοιες συνθήκες, ἄλλες πιά λίγο, ἄλλες πιά πολύ, ἀνάλογα μέ τίς ιστορικές κοινωνικοοικονομικές ἰδιομορφίες τους, βρέθηκαν και οί ἄλλες βαλκανικές χώρες και οί μικρές χώρες τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Στήν Τσεχοσλοβακία, λ.χ., πρίν τό Μόναχο, γαλλικοί, ἀγγλικοί και ἀμερικανικοί κύκλοι ἤλεγχαν σοβαρό μέρος τῶν βιομηχανικῶν και τραπεζικῶν. Τήν ἐπομένη τοῦ

Μονάχου πολλές μετοχές πούλήθηκαν στούς Γερμανούς μέ πολύτιμα προνόμια. Ἡ νοτιοανατολική Εὐρώπη, παρ' ὄλο πού οί οικονομικογεωγραφικές τῆς συνθήκες θά ἔπρεπε νά ἐπιβάλλουν τήν στενή οικονομική συνεργασία τῶν χωρῶν πού βρίσκονταν στήν περιοχή τῆς, βρέθηκε διαχωρισμένη σέ ἐχθρικά στρατόπεδα, γιατί διαιρέθηκε ἀπό τίς ἀντιθέσεις τῶν ιμπεριαλιστικῶν συνασπισμῶν. Φυσικά, ἡ ἐπικράτηση τῆς πλουτοκρατικῆς ὀλιγαρχίας και τῶν ἀντιδραστικῶν βασιλικῶν δυναστειῶν ἦταν ἡ βασική αἰτία πού κρατοῦσε κι ἐκεῖ, κάτω ἀπό τήν κηδεμονία τοῦ ξένου ιμπεριαλισμοῦ, τά κράτη αὐτά. Οἱ συνέπειες τῆς ἐξάρτησής τους ἐκφράζονταν και στίς ἀνταγωνιστικές σχέσεις τους στό πεδίο τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, παρ' ὄλο πού ὀλόκληρη σχεδόν ἡ νοτιοανατολική Εὐρώπη — μέ ἐξαίρεση τήν Ελλάδα — ζεῖ μέσα σ' ἕνα καινούριο καθεστώς «πραγματικῆς ἐθνικολαϊκῆς και δημοκρατικῆς ἀνάπτυξης», ἡ χώρα μας ἐξακολουθεῖ νά εἶναι μόνοπλευρα δεμένη στό ἀγγλοσαξονικό μπλόκ. Ἔτσι, ἡ Ελλάδα παρουσιάζεται και στόν τομέα τῆς ἐξωτερικῆς τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς ἀποχωρισμένη ἀπό τό ὀργανικό σύνολο, ἀπό τόν φυσικό κορμό τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης.

Ἡ ἀγγλική κατοχή ἔβαλε κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο και τήν ἄμεση ὑπερδιοίκησή τῆς τούς πιά σημαντικούς τομείς τῆς οικονομίας και τήν οικονομία στό σύνολό τῆς. Τό νόμισμα μέ τήν νομισματική ἐπιτροπή, οί μισθοί και τά ἡμερομίσθια, τό ἐξωτερικό ἐμπόριο και ὁ προσανατολισμός του, οί εἰσαγωγές και οί ἐξαγωγές, ὁ προϋπολογισμός και οί στρατιωτικές δαπάνες, τά ἐφόδια τῆς ΟΥΝΡΑ, ὅλα μπήκαν οὐσιαστικά — και σέ σημαντικό βαθμό και τυπικά — κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν ἐπιτροπῶν και τῶν συμβούλων τῆς βρετανικῆς οικονομικῆς ἀποστολῆς και τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων-ἀπεσταλμένων τῆς βρετανικῆς κυβέρνησης. Ἡ οικονομική «συμφωνία» τοῦ Λονδίνου τό 1946 ἐξευτέλισε κάθε ἔννοια κρατικῆς ἀξιοπρέπειας και οικονομικῆς λογικῆς και τά διαθέσιμα σέ χρυσό και συνάλλαγμα βρέθηκαν οὐσιαστικά δεσμευμένα ἀπό τήν βρετανική κυβέρνηση. Καί φτάσαμε νά μᾶς δανεῖζουν ἀπό αὐτά τά χρήματα. Τά δικά μας χρήματα. Δέν εἶναι πολὺς καιρός, πού ἀρνοῦνται οἱ ἐπίσημοι παράγοντες τοῦ βρετανικοῦ Θησαυροφυλακίου και τοῦ Foreign Office νά ἐπιστρέψουν τά διαθέσιμα ἀπό τίς καταβολές τῆς Τραπεζῆς τῆς Ελλάδος πρός τά ἀγγλικά στρατεύματα, παρ' ὄλο πού αὐτά ἀποτελοῦν ζήτημα τραπεζικῶν διακανονισμῶν (πίστωση

ὑπὲρ τῆς Τράπεζας Ἑλλάδος τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἀγγλίας) καὶ ὄχι περιουσιακά στοιχεία στὴν κατοχή τοῦ βρετανικοῦ δημοσίου.

Ἡ κατάφωρη ἐπέμβαση στὸν τομέα τῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς φάνηκε ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ ἰδρυθεῖ μονοπωλιακὸς ἀγγλοελληνικὸς ἐμπορικὸς ὀργανισμὸς γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, ὥστε νὰ μπορεῖ εὐκολώτερα νὰ ἐλέγχεται ὁ προσανατολισμὸς μας στὸ ἐμπόριο. Ἔτσι, μὲ τὴν διακοπὴ σχεδὸν κάθε συναλλαγῆς μὲ τίς παλιές ἀγορές μας τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, καταλήξαμε στὴν μονοπωλιακὴ ἐκμετάλλευση τῶν ἐξαγωγικῶν προϊόντων μας, πού ἔφτασε ὡς τὴν μεσιτεία ἑλληνικῶν καπνῶν ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους γιὰ μεταπώληση στὴν δυτικὴ Εὐρώπη καὶ εἰδικὰ στὴν Γερμανία!

Ὅλο τὸ συγκρότημα τῶν ξένων ἐμπειρογνομόνων, ἐλεγκτῶν καὶ κηδεμόνων τῆς οἰκονομίας μας συνήργησε καὶ σέ πολλὰ σημεῖα (ὅπως στοὺς μισθοὺς καὶ τὰ ἡμερομίσθια) ἔπαιξε τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο, βοηθώντας τὴν παρέμβαση στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ γιὰ ὠφέλεια τοῦ μεγάλου κεφαλαίου («ἀτομικὴ πρωτοβουλία» κ.λπ.), γιὰ τὴν συμπίεση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου, γιὰ τὴν παροχὴ τῶν πιστώσεων καὶ τοῦ συναλλάγματος στὴν ὀλιγαρχία τῶν μεγαλεμπόρων καὶ τῶν μεγαλοβιομηχάνων, γιὰ τὴν «ἄφεση ἁμαρτιῶν» τῶν οἰκονομικῶν δοσιλόγων, πλουτισάντων κ.λπ., γιὰ τίς ὑπέρογκες στρατιωτικὲς δαπάνες καὶ τὰ ἔξοδα τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς καὶ τῶν ἀποστολῶν γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἀστυνομικοῦ κράτους καί, μ' ἓνα λόγο, γιὰ τὴν πραγματοποίησή τῆς «ἀνασυγκρότησης», ὅπως τὴν ἤθελαν οἱ διευθυντικοὶ οἰκονομικοὶ κύκλοι τῆς πλουτοκρατικῆς ὀλιγαρχίας.

Ἀπὸ οἰκονομικὴ-παραγωγικὴ ἀποψη μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε πὼς ἡ παραγωγικὴ κινητοποίηση ἐμποδίσθηκε καὶ δὲν πραγματοποιήθηκε σέ ὀρισμένους τομεῖς, ὅπου ἡ συμβουλὴ τῶν ξένων εἶχε σκοπὸ νὰ μᾶς ἀναγκάζουν νὰ προτιμοῦμε μᾶλλον ἔτοιμα προϊόντα-ἐμπορεύματα, ἀντὶ γιὰ πρῶτες ὕλες πού θά χρησιμοποιοῦσε ἡ ἐθνικὴ ἐργασία γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ δραστηριοποίησή τῆς οἰκονομίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντιορθολογικὴ ἀξιοποίηση τῶν πρῶτων ὑλῶν, μηχανημάτων κ.λπ. δὲν βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς εὐθύνῃς τῶν οἰκονομικῶν μας ἰθυνόντων. Ἔτσι, ὄχι μόνον δὲν μπόρεσε νὰ δραστηριοποιηθεῖ ἡ ἐθνικὴ ἐργασία σ' ἓναν ἀνοικοδομητικὸ ὀργανισμό, μὰ κατάντησε νὰ συμπιέζεται — γιὰ ὄφελος τῆς ὀλιγαρχίας — τὸ ἐπίπεδο συντήρησης τῆς βασικῆς παραγωγικῆς δύναμης, τοῦ ἔμφυχου ὕλικου τῆς ἀνοικοδόμησις, ὁλοένα πιὸ χαμηλά.

Ὅσο γιὰ τίς οἰκονομικὲς διεκδικήσεις τῆς χώρας, ἐπανορθώσεις κ.λπ., κι ἐκεῖ δὲν παρουσίασαν αἱ «προστάτιδες» δυνάμεις καμμιά ἀξιόλογη δραστηριότητα, γιὰ νὰ πάρουμε ἓνα μεγαλύτερο ποσοστὸ ἐπανορθώσεις. Στὸ σημεῖο αὐτὸ, φαίνεται πὼς τοὺς ἦταν ἴσως κάπως δύσκολο νὰ ὑποστηρίξουν τὸ ἀντιδημοκρατικὸ καθεστῶς πού αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἐγκαθίδρυσαν μὲ τὴν βία καὶ τὴν νοθεῖα τῆς λαϊκῆς θέλησης στὴν Ἑλλάδα.

Τὰ ξένα οἰκονομικὰ «σχέδια ἀνασυγκρότησης» δημιούργησαν ἄρκετες πλανημένες ἐντυπώσεις καὶ ἐρμηνεῖες. Τὸ κυριώτερο λάθος, πού γίνεται ἀπὸ μερικοὺς, εἶναι τὸ λάθος στὸν καθορισμὸ τοῦ σκοποῦ τῶν δανείων, σκοποῦ τῶν συμμαχικῶν ὀργανισμῶν πού τὰ παρέχουν. Ὁ σκοπὸς τῶν δανείων αὐτῶν πρέπει νὰ εἶναι νὰ βοηθήσουν στὴν ἀνασυγκρότηση κατὰ πρῶτο λόγο τῶν χωρῶν πού χρειάζονται μιὰ τέτοια ἐνίσχυση, ὕστερα ἀπὸ τὴν φασιστικὴ ἐπιδρομὴ καὶ τίς πολεμικὲς καταστροφές. Οἱ ὀργανισμοὶ πού τὰ παρέχουν εἶναι συμμαχικοὶ ὀργανισμοί, ὄργανα τοῦ Ὄργανισμοῦ Ἠνωμένων Ἐθνῶν, καὶ ὁ σκοπὸς τους εἶναι νὰ ἐκτελοῦν τίς βασικὲς ἀρχές πού εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀκολουθεῖ ὁ ΟΗΕ. Εἰδικότερες συμφωνίες, ὅπως τοῦ Μπρέττον Γούντς, δημιούργησαν τοὺς οἰκονομικοὺς αὐτοὺς ὀργανισμούς. Οἱ ὀργανισμοὶ αὐτοί, καθὼς ξέρομε, εἶναι τὸ Διεθνὲς Νομισματικὸ Ταμεῖο καὶ ἡ Διεθνὴς Τράπεζα γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι καὶ ἀνάπτυξη.

Ἔμεινε ἡ ἴδια ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν ΗΠΑ; Ἐδῶ εἶναι ὅλο τὸ ζήτημα. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἄλλαξε. Καὶ ἄλλαξε μὲ ὀλοκληρωτικὴ ἀπάρνηση τοῦ ρουσβελτικοῦ πνεύματος συνεργασίας. Στὸν οἰκονομικὸ καὶ στὸν πολιτικὸ τομέα, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ροῦσβελτ, στή θέση τῆς συνεργασίας ἐπικράτησε, ὁλοένα περισσότερο, ἡ δυναμικὴ πολιτικὴ τῆς «ἀτομικῆς βόμβας» καὶ τοῦ δολλαρίου. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἀποκορυφώθηκε μὲ τὸ «δόγμα Τρούμαν», μὲ τοὺς ἀντισοβιετικούς λόγους καὶ τὴν ἀντισοβιετικὴ ἐκστρατεία μιᾶς μερίδας πού ἐκπροσωποῦσε τίς μαχητικὲς διαθέσεις τῶν διευθυντικῶν «οἰκονομικῶν ὁμίλων». Οἱ ρουσβελτικοὶ ἦρθαν σέ ἀντίθεση μὲ τὴν μερίδα αὐτὴ καὶ ἐγίνε προσπάθεια ἀπὸ τὰ τράστ νὰ τοὺς ἐκμηδενίσουν πολιτικά, ἀφαιρώντας τους κάθε κρατικὴ ἐξουσία καὶ παρουσιάζοντας τους σάν ἐχθροὺς τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος. Ὁ λαὸς καὶ οἱ προοδευτικὲς ἐργατικὲς ὀργανώσεις, ὅμως, συσπειρώθηκαν καὶ συσπειρώνονται ὁλοένα περισσότερο γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐπίθεση τῆς ὀλιγαρχίας τῶν τράστ καὶ νὰ προστατεύσουν τίς δημοκρατικὲς ἐλευθε-

Με την κόρη του Έλένη και την Έλλη Λαμπέτη — Πόρος, Πάσχα 1950.

ρίες. Φυσικά, η ριζική μεταβολή στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ είχε τις άμεσές της συνέπειες και στό ζήτημα των οργανισμών του Μπρέττον Γούντς. Οι οργανισμοί αυτοί έγιναν συστηματική προσπάθεια να μετατραπούν σε οικονομικούς προπομπούς για την επιτυχία της πολιτικής του δολλαρίου.

Όσο γι' αυτά καθαυτά τά σχέδια των οργανισμών FAO και της ύποεπιτροπής UNO, αυτά αντί να είναι συμβουλευτικά σχέδια, αφού ο έλεγχος του ΟΗΕ μπορεί να εκτείνεται μόνο στην εξακρίβωση του κατά πόσον χρησιμοποιήθηκαν παραγωγικά τά δάνεια, επεκτείνονται και στον καθορισμό του τύπου και της μορφής της ανοικτοδόμησης, καθώς και στον προσδιορισμό του βαθμού της μετατροπής της χώρας σε βιομηχανική, σύμφωνα με τις απόψεις του αμερικανικού εξωτερικού εμπορίου και των βιομηχανικών τράστ.

Η νοτιοανατολική Ευρώπη, σύμφωνα με τον Μπάτση, αποτέλεσε πεδίο έρευνας και πειραματισμών στο διάστημα του Μεσοπολέμου, σχετικά με τον καλύτερο τρόπο οικονομικής δράσης των ξένων δυνάμεων που ασκούσαν την επιρροή τους

στις χώρες αυτές. Οι ειδικοί και θεωρητικοί του χιτλερικού φασισμού έδειξαν «εξαιρετικό» ενδιαφέρον για τον χώρο αυτόν της Ευρώπης, με τις έντονες ιδιομορφίες και άνομοιομορφίες στον τρόπο της παραγωγής και στην συγκρότηση της οικονομίας του. Έργασίες στατιστικές για τό δημογραφικό πρόβλημα και άλλες μελέτες γράφτηκαν αρκετές. Η χιτλερική Γερμανία έβλεπε — ιδιαίτερα — τά Βαλκάνια ως χώρο οικονομικό, πού αναπτυσσόταν ως τότε «συμπτωματικά» και πού έπρεπε αυτή να τον οργανώσει συστηματικά. Η «συστηματική» οργάνωση πού έκανε στην πράξη, ήταν να τά μεταβάλει, όσο αυτό της ήταν δυνατόν, σε αγροτικό παράρτημα και εξάρτημα της συγκεντρωμένης βιομηχανίας των γερμανικών τράστ.

Ύστερα από τον πόλεμο, παρ' όλο πού σχεδόν όλες οι χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης αποτίναξαν τά δεσμά του ξένου και του έσωτερικού φασισμού και προχώρησαν να βάλουν τις βάσεις για ταχεία εκβιομηχάνιση — με εξαίρεση την Ελλάδα —, συναντάμε στην σχετική αγγλοσαξονική βιβλιογραφία έργασίες στατιστικής και εφαρμοσμέ-

νης πολιτικής οικονομίας, πού δείχνουν πώς η «έπισημη» άποψη τών διευθυντικῶν οικονομικῶν καί πολιτικῶν κύκλων στίς χώρες αὐτές — ἀποφεύγοντας βέβαια τόν χιπλερικό «ὀλοκληρωτισμό» — ἐξακολουθεῖ νά θέλει τίς χώρες αὐτές τῆς Εὐρώπης μέ τά χαρακτηριστικά, λίγο-πολύ, τοῦ καταναλωτῆ βασικῶν μέσων παραγωγῆς ἀπό τό ἀγγλοσαξονικό μπλόκ καί τοῦ προμηθευτῆ σ' αὐτό φυσικῶν πρώτων ὑλῶν καί ἀγροτικῶν προϊόντων.

Τό συμπέρασμα εἶναι, λοιπόν, κατά τόν Μπάτση, πώς καί στήν καλύτερη περίπτωση, τό ξένο κεφάλαιο ὅπως δέν «ξεαποικοποιεῖ» — ἀπό μόνο του — τίς ἀποικιακές χώρες, ὅπως διευρύνει καί στερεώνει τό σύστημα πού διαμορφώθηκε στίς οικονομικές σχέσεις ἀποικῶν καί μητρόπολης, ἔτσι δέν ἀφήνει καί τίς ἐξαρτημένες, γενικά, χώρες νά ἀποκτήσουν τήν οικονομική ἀνεξαρτησία τους, ἀλλά — μεταβάλλοντας τό πολύ τίς μορφές ἐκμετάλλευσης — τίς ἐμποδίζει νά ἐκβιομηχανιστοῦν, γιά νά τίς κρατᾶ εὐκολώτερα κάτω ἀπό τήν κυριαρχία του.

Χωρίς νά παραγνωρίζουμε τόν ζωτικό οικονομικό ρόλο τῆς χώρας μας στήν Μεσόγειο, πρέπει νά διαπιστώσουμε πώς ὁ προπολεμικός προσανατολισμός τῆς στό ἀγγλοσαξονικό μπλόκ καί σ' ὀρισμένες χώρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης οὔτε ἀπόλυτος ἦταν (ἄν κρίνουμε ἀπό τό κεντροευρωπαϊκό ἐμπόριο κ.λπ.) οὔτε καί σέ ὅλες τίς περιπτώσεις φυσιολογικός, ἀπό γενικώτερη οικονομική ἄποψη. Ἦταν ἕνας ἀναγκαστικός προσανατολισμός, πού τόν ἐπέβαλε ἡ ὑποτέλειά μας στό ξένο κεφάλαιο καί δέν ἀποτελεῖ κανένος εἶδους προηγούμενο γιά τόν μελλοντικό προσανατολισμό τῆς ἐλληνικῆς οικονομίας. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, τό γεγονός ὅτι πρὶν τόν πόλεμο δέν συνδεθήκαμε στενά, ἀπό οικονομική ἄποψη, μέ τίς χώρες τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης — πού συγχροτοῦν καί τόν φυσικό κορμό τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ γεωγραφική προέκταση ἡ χώρα μας στήν Μεσόγειο — ὀφείλεται στήν μορφή τῶν καθεστώτων τους πού, ὅπως εἶδαμε, ἐπειδὴ ἦσαν «κινούμενα» τῶν ἀνταγωνιστικῶν ξένων ἱμπεριαλισμῶν, βρισκόνταν καί αὐτά σέ μιά ἀντίστοιχη ἀνταγωνιστική σχέση ψευτοϊσορροπίας μεταξύ τους.

Σήμερα, ὅμως, πού τό κλίμα τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ἐπιτρέπει καί ἐπιβάλλει τήν συνεργασία τῶν λαϊκῶν δημοκρατικῶν χωρῶν, εἶναι συμφέρον καί ἱστορική ἀναγκαιότητα γιά τήν χώρα μας καί τήν οικονομία τῆς νά συνεργασθεῖ, ὑποστηρίξει ὁ Μπάτσης, μέ τό ὀργανικό σύνολο πού ἀποτελοῦν — μαζί καί ἡ Ἑλλάδα — οἱ χώρες τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης.

Παραγωγικά, ἐμπορικά, πιστωτικά ἔχουμε τήν δυνατότητα καί τό συμφέρον νά συνεργασθοῦμε μαζί τους, εἰσηγεῖται ὁ Μπάτσης. Στήν συνεργασία αὐτή παύει νά ὑπάρχει τό στοιχεῖο τῆς ὑποτέλειας (ὅπως ὡς σήμερα μέ τό ξένο κεφάλαιο), ἐνῶ ἀντίθετα ὑπάρχει τό στοιχεῖο τῆς ἐνότητας τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου καί τά χαρακτηριστικά τῆς λαϊκῆς δημοκρατικῆς οικονομίας πού ἐπιτρέπουν, μέ τήν προοπτική μιᾶς σοσιαλιστικῆς Εὐρώπης, ἀπό τώρα, τήν συντονισμένη-σχεδιασμένη παραγωγική ἀνάπτυξη τῶν χωρῶν αὐτῶν. Ἡ οικονομική αὐτή συνεργασία θά βοηθήσει νά πραγματοποιηθεῖ μέ ραγδαῖο ρυθμό ἡ ἐσωτερική ὀργανική ἀνάπτυξη τῆς κάθε χώρας γιατί, ταυτόχρονα, θά γίνεται καί μιά ὀλοένα πλατύτερη καί βαθύτερη ὀργανική συνεργασία ἀνάμεσα στίς οικονομίες τῶν χωρῶν αὐτῶν. Οἱ ὀπαδοί τοῦ «ζωτικοῦ χώρου» καί μερικοί δυτικοί «σοσιαλιστές» ἀντιλέγουν πώς ἐπειδὴ ὑπάρχει μεγάλη παραγωγική «ὁμοιογένεια» στό Βαλκάνια ἐμποδίζεται ἡ συνεργασία τους, γιατί οἱ οικονομίες τους ἔρχονται ἔτσι σέ ἀνταγωνιστικές σχέσεις ἀπό ἄποψη ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Αὐτή ἡ διαπίστωση θά μπορούσε νά ἐξαχθεῖ μόνον ἀπό μιά ἐπιφανειακή καί ἐπιπόλαια ἐξέταση τοῦ ζητήματος. Ἡ πραγματικότητα εἶναι πώς ἄν ὑπάρχει μιά σχετική «ὁμοιογένεια», αὐτή ὀφείλεται στήν ὁμοιότητα τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, τόσο στήν κοινωνικοοικονομική καθυστέρηση ὅσο καί στήν ἐκμετάλλευσή τους ἀπό τό ξένο κεφάλαιο. Ἡ ἀποτίναξη τῶν δεσμῶν αὐτῶν δίνει τήν δυνατότητα τῆς ἀπρόσκοπτης παραγωγικῆς ἀνάπτυξης, πού ἐπιτρέπει στήν κάθε χώρα, πού δημοκρατικοποιεῖται ἡ οικονομία τῆς, νά ἐξελιχθεῖ βιομηχανικά καί νά ἀναπτύξει ἰδιαίτερα ἐκείνους τοὺς κλάδους πού εὐνοοῦν περισσότερο οἱ εἰδικές ἐσωτερικές παραγωγικές τῆς προϋποθέσεις.

Μέ τήν προοπτική μιᾶς τέτοιας συνεργασίας, παρατηρεῖ ὁ Μπάτσης, ὑπάρχει πλατύ πεδίο γιά οικονομική συνεργασία, ἄν κρίνουμε ἀπό τό εἶδος τοῦ φυσικοῦ πλούτου καί τίς παραγωγικές δυνατότητες τῆς κάθε χώρας πού παρουσιάζουν ἄρκετές ἰδιομορφίες. Ἐνας τέτοιος ὑπολογισμός περιθωρίων συνεργασίας θά ἀπογοήτευε τοὺς κήρυκες τῆς μῆ βιωσιμότητας, πού ζητοῦν καί περιμένουν ὅλα νά ἔρθουν ἀπό τοὺς «οἰκονομικούς ὁμίλους» τῆς Γουὼλ Στρήτ.

Ἡ ἐξωτερική αὐτή πολιτική εἶναι ἐκείνη πού προσανατολίζει τήν οικονομία μας στήν γόνιμη συνεργασία μέ ὅλες τίς χώρες, πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις καί ἀνάλογα μέ τόν βαθμό οικονομικῆς ὀφέλειας πού μπορεῖ νά ἔχει ἀπό τήν καθεμιά.

Ἐκτός τῆς οικονομικῆς ωφέλειας πού μπορεί νά ἔχει ἡ χώρα μας ἀπό τήν συνεργασία τῆς μέ τίς χώρες τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ἡ Ἑλλάδα, μέ τόν ὄρο τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, μπορεί καί πρέπει νά συναλλαγῆ ἐντατικά καί με ὅλες τίς ἄλλες χώρες, τόσο τῆς Μεσογείου καί τῆς δυτικῆς καί βόρειας Εὐρώπης, ὅσο καί μέ τήν Ἀγγλία καί τίς ΗΠΑ. Κι ἀκόμα, στίς σημερινές συνθήκες, θά πρέπει νά ἐπιδιωχθεῖ ἡ συμβολή τῆς ἐξωτερικῆς κεφαλαιουχικῆς ἐνίσχυσης — ἀφοῦ παράλληλα ἐξασφαλισθοῦν οἱ πολιτικοί καί οικονομικοί ὄροι γιά τήν παραγωγική ἐπίδοση καί ἐργασία τοῦ λαοῦ — γιά τήν ὀρθολογικώτερη καί ἀποδοτικώτερη ἀξιοποίηση τοῦ φυσικοῦ τῆς πλούτου, χωρίς ὅμως καί νά παραχωρηθοῦν — ὅπως στό παρελθόν — προνόμια ἀποικιακῆς ἐκμετάλλευσης καί πολιτικῆς ὑποδούλωσης ἢ κηδεμονίας τῆς χώρας. Δέν εἴμαστε, διευκρινίζει ὁ Μπάτσης, ἐναντίον τῆς ξένης ἐνίσχυσης «αὐτῆς καθαυτῆς», ὅπως μερικοί καλοθελητές ὑποστηρίζουν. Οὔτε ὑποστηρίζουμε πώς τό ξένο κεφάλαιο θά τοποθετηθεῖ χωρίς κέρδος. Ἡ οἰκονομία μας, ἐάν ἀναπτυχθεῖ ἐλεύθερα, μπορεί νά ἐξυπηρετήσῃ σίγουρα ἕνα τέτοιο παραγωγικό δάνειο. Εἴμαστε, ὅμως, ἐναντίον κάθε προσπάθειας νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ ξένη αὐτή ἐνίσχυση γιά τήν ὑποστήριξη ἐνός ἀντιδραστικοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος, ἐναντίον κάθε προσπάθειας νά ἐπηρεασθεῖ ἡ ἐσωτερική καί ἡ ἐξωτερική πολιτική τῆς χώρας ἀπό ἐκείνους πού θά δώσουν τήν ἐνίσχυση καί θά ἐπιδιώξουν πολιτικά ὀφέλη, εἴμαστε ἐναντίον κάθε προσπάθειας νά δοθοῦν προνόμια στό ξένα ἐπιχειρηματικά συγκροτήματα γιά τήν οικονομική ἐκμετάλλευση τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας καί τῶν φυσικῶν πόρων τῆς χώρας.

Καί αὐτό μπορεί νά τό ἐξασφαλίσῃ μόνον ἡ Δημοκρατία. Ἐκεῖ καί πέρα ἀρχίζει καί ὁ ρόλος τῆς συμβολῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ παράγοντα, πού δίχως ἀμφιβολία μᾶς εἶναι ζωτικά ἀναγκαῖος. Τό ξένο κεφάλαιο, πού θά θέλει νά ἐξασφαλίσῃ στήν Ἑλλάδα συμφέρουσα οικονομική τοποθέτηση γιά τήν προαγωγή τῶν ἐγχωρίων παραγωγικῶν δυνάμεων καί ὄχι γιά νά ἐπιδιώξῃ ἀποικιακή ἐκμετάλλευση καί πολιτικές ἐπιρροές, θά ναι εὐπρόσδεκτο καί ἀπό μᾶς.

Γενική κρίση γιά τό ἔργο τοῦ Δ. Μπάτση

Ἡ Βαρειά Βιομηχανία στήν Ἑλλάδα εἶναι ἔργο περισσότερο πολιτικό παρά οικονομικό. Ἡ πληθώρα στοιχείων πού συμπεριλαμβάνει τοῦ προσδίδουν μία τεχνοκρατική διάσταση, ἀλλά ὁ ἴδιος ὁ Μπάτσης, σέ κάποιο σημεῖο (234-5), στήν

παρουσίαση τοῦ σχεδίου του γιά τήν θεμελίωση τῆς βαρεῖας βιομηχανίας, ἐπισημαίνει πώς «ὄλοι οἱ ὑπολογισμοί πού κάνουμε στό κεφάλαιο τοῦτο ἔχουν μόνο ἐνδεικτική ἀξία... θά ἐπιμείνουμε περισσότερο νά ἀποδείξουμε, χρησιμοποιώντας τούς ἀριθμούς αὐτούς, τήν λογική βάση τοῦ θέματός μας». Ἡ βασική του θέση, ἐξάλλου, εἶναι ὅτι τά ἴδια δεδομένα παράγουν διαφορετικά ἀποτελέσματα μέσα σ' ἕνα διαφορετικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα, θέση κατά βάση σωστή.

Ὁ Μπάτσης εἶναι ἕνας ἀστός, ἐπηρεασμένος ἀπό τήν μαρξιστική θεωρία. Σ' ἕνα ὁμαλό πολιτικό πλαίσιο, πιθανῶς θά πολιτευόταν στόν κεντροαριστερό χώρο, σέ κάποιο σοσιαλδημοκρατικό σχῆμα. Στήν ἐποχή του, ὅμως, ὁ Ἐμφύλιος Πόλεμος δέν ἄφηνε περιθώρια γιά ἐνδιάμεσες τοποθετήσεις. Ὁ Μπάτσης ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἐπιδιώξῃ τήν ἱκανοποίηση τῶν φιλοδοξιῶν του εἴτε στήν ἀντικομμουνιστική Δεξιά εἴτε στήν σταλινική Ἀριστερά. Ἡ ἄρνησή του νά ἐνταχθεῖ στήν παλαιοκομματική ὀλιγαρχία τόν ὥθησε μοιραῖα στό ἄλλο ἄκρο τοῦ ἐκκρεμοῦς.

Γι' αὐτόν τόν λόγο, τό βιβλίο του εἶναι γεμάτο μέ ἀναφορές ὄχι μόνον στούς κλασσικούς τοῦ μαρξισμού, ἀλλά καί σέ κείμενα καί λόγους τοῦ Ζαχαριάδη, παραπομπές σέ ἔργα τοῦ Ζέβγου καί στήν ἐλληνική ἔκδοση τῆς ἐπίσημης Ἱστορίας τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, καθώς καί σέ προεκλογικές ὁμιλίες τοῦ Στάλιν (!) Ἀλλά προβαίνει καί σέ γλωσσικές «προσαρμογές», πού ἔρχονται σέ κραυγαλέα ἀντίθεση μέ τό αὐθόρμητο ὕφος του καί προδίδουν τό γεγονός ὅτι στήν οὐσία πρόκειται γιά αὐτολογοκρισία, καθώς λειτουργοῦν ὡς νομιμοποιητικός μηχανισμός ἐναντι τοῦ κομματικοῦ ἄκρατηρίου του.

Βεβαίως, στό πλαίσιο τῆς ἐξευτελιστικῆς αὐτολογοκρισίας πού χαρακτηρίζει — καί χαρακτηρίζει — ὅλους τούς ἰδεολογικούς ἐκπροσώπους ἢ τά ἀπλά μέλη τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων ἢ κομμάτων, ὁ Μπάτσης προσπαθεῖ νά περάσει κάποιες πιό μεταρρυθμιστικές καί ψυχραίμες ἀπόψεις. Γιά νά μήν χαρακτηρηθεῖ ὅμως «ἀναθεωρητῆς», «πράκτορας τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ» κ.λπ., σπεύδει ἐκ τῶν προτέρων νά καταγγεῖλει αὐτός τούς ἀρνητές τῶν θέσεών του ὡς παρεκκλίνοντες ἀπό τήν μαρξιστική ὀρθοδοξία (τακτική πού δύο δεκαετίες ἀργότερα ἀκολούθησε καί ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς).

Μάλιστα, ὁ Μπάτσης προσπαθεῖ νά ἀντλήσει ἐπιχειρήματα ἀπό τήν ἱστορία τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος καί ταυτόχρονα ἀπό τήν μαρξιστι-

κή θεωρία, πού χαρακτηρίζονται ούτως ή άλλως από τόση ευρύτητα ώστε είναι δυνατόν νά έντοπίσει κανείς σημεία πού νά δικαιώνουν οιαδήποτε άποψη.

Μέ αυτόν τόν τρόπο, ό Μπάτσης προσπαθεί νά περάσει κάποιες πιό μετριοπαθείς και «κεντρικές» θέσεις. Για παράδειγμα, ύποστηρίζει (σ. 195) ότι ή λαϊκή δημοκρατία θά ύποστηρίξει και θά ένθαρρύνει τήν άτομική πρωτοβουλία και τήν άτομική ιδιοκτησία στά σημεία πού ή δράση τους θά συνδυάζεται μέ τήν πραγματοποίηση τών οικονομικών σκοπών πού ανταποκρίνονται «στό κοινό συμφέρο και στό όφελος πού είναι και τό πρωτεον και τό κυρίαρχο». Τό σέ εισαγωγικά τμήμα τής πρότασης συνοδεύεται από παραπομπή στην εισήγηση του Ν. Ζαχαριάδη στην 12η Όλομέλεια. Δέν είναι όμως σαφές αν ή παραπομπή άφορά τήν τελευταία έντός εισαγωγικών φράση ή τό σύνολο τής πρότασης. Επίσης, ή παραπομπή δέν τίθεται άριθμημένη και ύποσελίδια, όπως οι άλλες, αλλά σέ παρένθεση δίπλα στό χωρίο, ώστε νά δοθεί ή αναγκαία έμφαση, δικήν ιδεολογικής άσπίδας. Αυτό είναι άπόρροια, θεβαίως, τής ιδεολογικής τρομοκρατίας πού άσκούσε τό ΚΚΕ στους διανοουμένους πού είχαν προσχωρήσει στις τάξεις του.

Παρακάτω, μιλώντας για τό ένδιάμεσο στάδιο τής λαϊκής δημοκρατίας, σταθμό στον δρόμο για τόν σοσιαλισμό, ό Μπάτσης (σ. 196) ύποστηρίζει ότι δέν θά καταργηθεί αυτόματα ή οικονομική εκμετάλλευση, αλλά θά δημιουργηθούν «μέ άδιάκοπη πάλη» όλες οι προϋποθέσεις για τήν κατάργησή της. Μέ αποτέλεσμα τήν «σταδιακή άφομοίωση του ιδιωτικού τομέα από τόν κοινωνικοποιημένο» τομέα.

Προσπαθώντας νά δώσει στον σχεδιασμό τής οικονομίας μία πιό φιλελεύθερη χροιά, έπισημαίνει (σέ παραπομπές) ότι «όπως οι άστοί θεωρητικοί έτσι και οι αντιπολιτευόμενοι “άπ’ τ’ άριστερά” ή “άπ’ τά δεξιά” στην Σοβιετική Ένωση μπουχαρινιστές, τροτσκιστές κ.ά. τό σχεδιασμα δέν τό βλέπανε σαν νόμο για τήν ανάπτυξη τής σοσιαλιστικής οικονομίας παρά μόνο σαν “τεχνικό μέσο” για τήν από τά πάνω διεύθυνση τής οικονομίας» (σ. 207).

Έπικαλείται μάλιστα τήν πείρα τής σοβιετικής οικονομίας (σ. 211 και 223) και τήν «μεγαλοφυΐα του Λένιν» και επιτίθεται στους «θεωρητικούς σοσιαλιστές τής Δυτικής Ευρώπης», πού, όπως ύποστηρίζει, δημιούργησαν στό μυαλό τους ανεφάρμοστα θεωρητικά πρότυπα.

Ό Μπάτσης ύποστηρίζει ότι χρέος του σχε-

δίου άνασυγκρότησης τής οικονομίας είναι «νά κινητοποιήσει θετικά τόν ιδιωτικό τομέα παραγωγής και νά τόν κάνει συντελεστή στην πραγματοποίηση τών σκοπών τής άνασυγκρότησης. Μονάχα μέ τόν τρόπο αυτό πρέπει νά λειτουργήσουν οι δυνάμεις τής αγοράς για νά βοηθήσουν θετικά τήν άνασυγκρότηση... τό λαϊκό κράτος... θά έχει κιόλας εκμηδενίσει σοβαρούς παράγοντες πού παρεμποδίζουν τήν λειτουργία του ιδιωτικού τομέα και τής αγοράς. Τέτοιοι παράγοντες είναι τά τεχνικά και φυσικά μονοπώλια, είναι τά εμπόδια πού δέν αφήνουν νά μεταπηδήσει τό κεφάλαιο στους παραγωγικούς κλάδους κ.ά.» (σ. 221). Παρακάτω: «Τό αποτέλεσμα από τήν εκμηδένιση τών παραγόντων αυτών είναι ότι ή αγορά θά έλευθερωθεί από τό μονοπωλιακό κεφάλαιο και ή ιδιωτική πρωτοβουλία θά ένισχυθεί νά πραγματοποιήσει παραγωγικούς σκοπούς» (σ. 222). Πρόκειται για καθαρά νεοφιλελεύθερες άπόψεις.

Ό Μπάτσης εύελπιστεί ότι οι ιδιώτες επιχειρηματίες θά συμμορφωθούν έθελοντικά στους σκοπούς του σχεδίου του: «Πρέπει μ’ άλλα λόγια ή πολιτική του σχεδίου ν’ άποδείχνει (ύπογρ. του Μπάτση), στον ιδιώτη επιχειρηματία, βιομήχανο, βιοτέχνη, αγρότη και εργάτη ακόμα, πού τους συμφέρει νά συμμορφωθούν μέ τους σκοπούς του και πώς τους συμφέρει υλικά (ή ύπογρ. του Μπάτση), πρέπει νά πούμε, νά βοηθήσουν στην πραγματοποίησή του» (σ. 222).

Άλλά τό πιό έντυπωσιακό στοιχείο στις σκέψεις του Μπάτση, πού δείχνει τήν συγκεκαλυμμένη του απέχθεια στον σοβιετικό ολοκληρωτισμό και στον σταλινισμό, είναι μία ύποσημείωση πού προσθέτει στό κάτω μέρος τής ίδιας σελίδας (άρ. 30, σ. 222): «...ή πείρα από τήν οικονομική ιστορία τής Σοβιετικής Ένωσης μάς μαθαίνει πώς κάθε προσπάθεια αυταρχισμού ή οικονομικού σατραπισμού (οι ύπογρ. του Μπάτση) είναι καταδικασμένη σέ άποτυχία». Και άποδίδει τέτοιες άποτυχημένες δεσποτικές άπόπειρες στον τροτσκιστή Πιατακόφ κ.λπ.

Στό ζήτημα τών διεθνών οικονομικών σχέσεων τής Ελλάδας, ό Μπάτσης δέν άποκλείει τήν οικονομική συνεργασία μέ τήν Δύση [μάλιστα για τους προαναφερθέντες λόγους ιδεολογικής αυτοπροστασίας τό διατυπώνει αντίστροφα: δέν πρέπει ν’ άποκλείεται ή συνεργασία μας μέ τίς κομμουνιστικές χώρες (σ. 402)]. Ζητά όμως ή συνεργασία αυτή νά επαναποθετηθεί στην βάση τής άμοιβαίας ωφέλειας και όχι στην άποικιακή φιλοσοφία του παρελθόντος. Όταν καταργηθούν οι σχέσεις ύποτέλειας, ή συνεργασία μέ τίς «ξένες

ιμπεριαλιστικές δυνάμεις» θά γίνει έπωφελής (σ. 479). Ο Μπάτσης δέν αποκλείει οϋτε δάνεια από τό έξωτερικό, ύπ' αϋτούς τούς όρους (σ. 401).

Μέ τήν πρότασή του όμως νά δημιουργηθούν παράλληλα σχέσεις «όχι μόνο μέ τό άγγλοσαξονικό μπλόκ (μονόπλευρος, σημερινός προσανατολισμός) αλλά και μέ τόν κύκλο τών Δημοκρατιών τής κεντρικής και νοτιανατολικής Εϋρώπης και τής Σοβιετικής Ένωσης», όπου αποκλείεται ό «φόβος» τής προνομιακής έπιρροής τών τράστ του διεθνούς κεφαλαίου, ό Μπάτσης παραγνωρίζει ανιστόρητα τήν ύπαρξη σφαιρών έπιρροών στον κόσμο.

Έτσι, οί συνεχείς αναφορές του Μπάτση στην Σοβιετική Ένωση, ως πρότυπο για τήν ελληνική ανασυγκρότηση, είναι φανερό ότι λειτουργούν ως ασπίδα προστασίας του έναντι τυχόν καταγγελίας του για ιδεολογική απόκλιση.

Αϋτό πού μένει από τήν ένδελεχή μελέτη του εκτενέστατου έργου του Μπάτση είναι ή αίσθηση του θολού. Ο Μπάτσης είναι ένας προοδευτικός αστός μέ κριτική σκέψη. Αντιλαμβάνεται τήν σημασία τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας ως κινητήρα

τής οικονομίας, αλλά δέν τήν θέλει ασύδοτη. Επίσης αντιλαμβάνεται ότι σε μία οικονομικά υπανάπτυκτη χώρα, όπως ή Ελλάδα, ή εκβιομηχάνιση μόνον σχεδιασμένα μπορεί νά γίνει. Τήν Ελλάδα γεωοικονομικά τήν τοποθετεί μεταξύ του δυτικού καπιταλισμού και του ανατολικού κομμουνισμού, σε μία σχέση ισορροπημένης αυτονομίας, πράγμα φυσικά αδύνατον για τά δεδομένα του Ψυχρού Πολέμου, ιδίως σε μία χώρα μέ στρατηγική θέση, όπως ή Ελλάδα. Τό ΚΚΕ προφανώς αποτελούσε γι' αϋτόν, όπως και για πολλούς άλλους αστούς αλλά προοδευτικούς διανοομένους τής εποχής του (Κόκκαλης, Άγγελόπουλος, Γληνός, Σβώλος, Σημίτης, Κιτσίκης κ.ά.), μηχανισμό μέσω του οποίου θά έφθανε στην έξουσία, παρακάμπτοντας τόν άρτηραιοσκληρωτικό και κλειστό γι' αϋτόν κληρονομικό παλαιοκομματισμό.

Άλλά είχε αϋτός υποτιμήσει και τόν παλαιοκομματισμό, πού έπωφελήθηκε από τόν Έμφύλιο Πόλεμο για νά επανέλθει δριμύτερος, και τό ίδιο τό ΚΚΕ, πού εξοβέλισε ή εξόντωσε φυσικά κάθε αξιόλογο στέλεχος πού υπήρχε στους κόλπους του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρώτη έκδοση τό 1947 από τόν εκδοτικό οίκο *Τά Νέα Βιβλία*, 4η έκδοση από τίς εκδόσεις *Κέδρος* τό 2001. Η Πηνελόπη Μάξιμου υποστήριξε ότι ό Μπάτσης συνεργάστηκε στενά μέ τόν Σεραφείμ Μάξιμο για τήν έκπόνηση του βιβλίου του.

2. Τό σώμα του *Ανταίου* βρίσκεται στο Ε.Α.Ι.Α.

3. σ. 149.

4. σ. 206.

5. σ. 208.

6. σ. 209.

7. «Εισήγηση στη 12η Όλομέλεια τής Κεντρικής Έπιτροπής του ΚΚΕ (1945)» — Κεφάλαιο II: «Δημοκρατία - Σοσιαλισμός - Έπανάσταση». Βλ. «Δέκα χρόνια άγώνες του ΚΚΕ», σελ. 284-290.

8. Στο ίδιο, σελ. 285.

Michel Foucault (1926-1984): Ἡ κατάφαση τοῦ Λαβυρίνθου

Εἴκοσι χρόνια ἀπό τόν θάνατό του

τοῦ Γιάννη Μαθιουδάκη

Κορυφαῖος διανοητής τοῦ αἰώνα μας καί σημαντικός ἐκφραστής τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς, ὁ Μισέλ Φουκώ εἶχε παρ' ὅλα αὐτά ἓνα κοινό στοιχεῖο μέ τούς ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος περασμένων ἐποχῶν, πρὶν ἀπό τήν ἐμφάνιση τῆς «ἀκαδημαϊκῆς» φιλοσοφίας. Ἡ σκέψη του δέν ἦταν ἀπλῶς θεωρητική ἀκροβασία, ἀλλά καθόριζε καί ἀντικατόπτριζε τόν ἰδιωτικό του βίο καί τήν δημόσια δραστηριότητά του. Ὁ Φουκώ γεννήθηκε τό 1926 στό Πουατιέ τῆς Γαλλίας καί μετακινήθηκε γρήγορα στό Παρίσι, τό 1945, ἀπ' ὅπου καί ἔφυγε τό 1955, γιά νά διδάξει καί νά ἐργαστεῖ στήν Σουηδία, τήν Γερμανία καί στήν συνέχεια στήν Τυνησία. Στό Παρίσι ξαναγύρισε τήν δεκαετία τοῦ '60, ὅπου πέρασε καί ἀπό μία περιπέτεια: ἂν καί ἐκλεγμένος καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τῆς Ναντέρ, ἀποφάσισε νά ἐπιστρέψει στήν Τυνησία, καθώς ὁ Γάλλος ὑπουργός Παιδείας καθυστέρωσε τήν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς του. Τό 1969 ἐκλέγεται στό Collège de France, ὅπου δημιουργεῖ τήν ἔδρα μέ ἀντικείμενο τήν «Ἱστορία τῶν Συστημάτων Σκέψης». Παράλληλα μέ τό συγγραφικό καί τό διδακτικό του ἔργο, πρωτοστατεῖ στήν ἴδρυση τοῦ *Groupe d'information sur les prisons* καί λαμβάνει μέρος στίς διαμαρτυρίες κατὰ αὐταρχικῶν καθεστώτων, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Φράνκο στήν Ἰσπανία καί τῆς κομμουνιστικῆς κυβέρνησης στήν Πολωνία. Τό 1984 πεθαίνει στό Παρίσι, ἓνα ἀπό τά πρῶτα θύματα τοῦ AIDS.

Ἡ κριτική του, βέβαια, ἦταν πολύ πιό ριζική ἀπό τήν ἀπλή ἐναντίωσή του πρὸς ὀρισμένα ὀλοκληρωτικά καθεστώτα. Στόχευε νά ἀναδείξει τά ὄρια τῆς σύγχρονης ὀρθολογικότητας. Ἦδη ἀπό τήν διδακτορική διατριβή του, τήν *Ἱστορία τῆς τρέλλας* (1961), ὁ Φουκώ ἀντιμετωπίζει τήν

κλινικοποίηση τῆς ψυχασθένειας ὡς χαρακτηριστικό παράδειγμα ὄλων ἐκείνων τῶν διαδικασιῶν ἀποκλεισμοῦ, προγραφῆς καί περιθωριοποίησης, πού χαρακτηρίζουν τήν συμπεριφορά τοῦ δυτικοῦ ὀρθολογισμοῦ πρὸς ὅ,τιδήποτε θεωρεῖται ἕτερον. Ἡ διαδικασία αὐτή ἀποτελεῖ οὐσιαστικά τήν ἄλλη ὄψη τῆς συγκρότησης τοῦ Λόγου, καθώς ὁ Λόγος κατανοεῖ τόν ἑαυτό του ἀκριβῶς μέσα ἀπό τήν ἀντιπαράθεσή του μέ αὐτές τίς ὀριακές ἐμπειρίες, πού περιλαμβάνουν τήν τρέλλα, τήν ἐπανανακάλυψη τοῦ τραγικοῦ καί τοῦ ἀρχαίου, τήν διείσδυση στό ὄνειρο.

Πολύ γρήγορα ὅμως, ἤδη ἀπό τήν *Γέννηση τῆς κλινικῆς* (1964) ὡς τήν *Ἀρχαιολογία τῆς γνώσης* (1969), ὁ Φουκώ ἐγκαταλείπει τήν προσπάθεια νά ἀνακαλέσει στήν μνήμη του τό ἀποκλεισμένο. Τό ἐνδιαφέρον του ἐστιάζει πλέον στήν ἱστορία ἢ καλύτερα στήν ἀρχαιολογία τοῦ Λόγου. Ὁ Φουκώ, ὡς ἀρχαιολόγος τοῦ πνεύματος, κατευθύνει τό βλέμμα του στά θαμμένα θεμέλια τοῦ νοήματος, πού καθορίζουν τί, μέσα στόν ἐκάστοτε λόγο, πρέπει νά ἰσχύει ὡς ἀληθές καί τί ὡς ψευδές. Ἡ ἀλήθεια ἀποκαλύπτεται ὡς ἓνας ἀκόμη μηχανισμός ἀποκλεισμοῦ, ἀφοῦ ὑπακούει σέ θεμελιώδεις ὄρους πού συγκροτοῦν τόν λόγο μιᾶς ἐποχῆς.

Ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῆς ἀρχαιολογίας μοιάζει νά εἶναι ἡ γενεαλογία [ὅπως ἔχει συλληφθεῖ ἤδη ἀπό τόν Νίτσε καί ἀναπτύσσεται ἀπό τόν Φουκώ, τήν περίοδο τοῦ βιβλίου του *Ἐπιτήρηση καί τιμωρία* (1975)], πού στοχεύει στήν ἀνάστυξη τῶν σχέσεων δυνάμεως οἱ ὁποῖες ριζώνουν μέσα σέ κάθε λόγο. Καί τό ἔργο τοῦ γενεαλόγου γίνεται ἀκόμη πιό δύσκολο, ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι αὐτές οἱ σχέσεις δυνάμεως δέν ἐκφράζουν σχέσεις ἀνάμεσα σέ ὑποκείμενα. Πρόκειται οὐσιαστικά γιά ἓνα ἀπρόσωπο πλέγμα πρακτικῶν τῆς ἐξουσίας,

πού προηγείται κάθε υποκειμένου και συντελεί στον σχηματισμό του. Πρακτικές πού αποτελούν, κατά τόν Φουκώ, θεσμικά σταθερές ρυθμίσεις τρόπων δράσης και συνθηθειών. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, οί πρακτικές πού χαρακτηρίζουν τήν νεωτερικότητα είναι οί δικαστικές αποφάσεις, τά αστυνομικά μέτρα, οί παιδαγωγικές οδηγίες, οί ἔλεγχοι, οί τιμωρίες, και πάνω ἀπό ὅλα οί ἐγκλεισμοί σέ ἰδρύματα: σέ κλινικές, φυλακές, ἐργοστάσια, σχολεία, στρατόπεδα.

Ὁ Φουκώ, λοιπόν, ἐστιάζει τήν προσοχή του στήν σύνδεση μεταξύ λόγων και πρακτικῶν, πού χαρακτηρίζει ὅλες τίς ἐποχές. Κάθε κυρίαρχο ἐπιστημονικό παράδειγμα εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μέ τίς πρακτικές οί ὁποῖες κατέστησαν δυνατή τήν ἐμφάνισή του, συμβάλλοντας και αὐτό μέ τήν σειρά του στήν μεταβολή ὄλων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων σέ σχέσεις ἐξουσίας. Τό ἴδιο ἰσχύει και μέ τίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου, πού καθίστανται ἀντικείμενο ἀνάλυσης ἀπό τόν Φουκώ στίς *Λέξεις και τά πράγματα* (1966). Ἐπιστῆμες ὅπως ἡ κλινική ψυχολογία και ἡ παιδαγωγική, ἡ κοινωνιολογία και οί πολιτικές ἐπιστῆμες, μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν σέ θεραπείες και τεχνικές, οὕτως ὥστε νά ἐνισχύσουν τήν τεχνολογία τῆς ἐξουσίας και νά προωθήσουν τήν πειθαρχική βία πού χαρακτηρίζει τήν μοντέρνα ἐποχή. Ἄλλωστε, οί ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου γεννιοῦνται μέσα στούς ὅρους τῆς ἐπιτήρησης και τῆς παρακολούθησης πού ἐνσαρκώνονται στά ἰδρύματα τῆς νεωτερικότητας, θεσμοῦ πού βρίσκει τήν ἰδεατή ἔκφρασή του στό Πανοπτικό κτίσμα τοῦ Μπένθαμ. Σέ αὐτό τό οἰκοδόμημα, ὁ ἐρευνητής φυλάσσει γιά τόν ἑαυτό του τήν κεντρική θέση, ἀπό ὅπου μπορεῖ νά παρακολουθεῖ χωρίς νά τόν βλέπουν. Σέ μία τέτοια ἐρευνητική σχέση, εἶναι ἐμφανής ἡ ἀντικειμενοποιητική διαδικασία, πού προωθεῖ τόν διαχωρισμό τοῦ υποκειμένου τῆς γνώσης ἀπό τό ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας, ἔστω και ἂν αὐτό τό ἀντικείμενο εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη φύση.

Οἱ ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου ἐντάσσονται ἔτσι σέ ἓνα ἀνίκητο σύμπλεγμα ἐξουσίας/γνώσης. Μέ τήν βοήθειά τους, ἡ σύγχρονη τεχνολογία τῆς κυριαρχίας καθιστᾷ δυνατή τήν ὑπαρξη μιᾶς βιοεξουσίας, πού ἀσκει τήν τυραννική τῆς ἐπίδραση ἀπ' εὐθείας στό καταπιεσμένο σῶμα. Ἐνσαρκώνεται σέ μία μικροφυσική τῆς ἐξουσίας, πού διαποτίζει ὅλη τήν καθημερινή πρακτική και καθιστᾷ κενό γράμμα και ἰδεολογικό κατασκευάσμα κάθε λόγο περί κράτους δικαίου, ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων και ἠθικῶν ἐπιταγῶν. Οἱ ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου, μέ τήν ψευδὲς ἐπίφαση τῆς ἀντικειμενικότητας, τῆς καθαρότητας τῆς γνώσης ἀπό κάθε ἐμπειρι-

κό, τυχαῖο και μερικό στοιχεῖο, υποκρύπτουν τεχνέντως τίς ἐξουσιαστικές ἀξιώσεις τους κάτω ἀπό τήν δῆθεν ἐγκυρότητά τους: αποτελοῦν λοιπόν τό κατάλληλο μέσον γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς παρόρμησης τοῦ υποκειμένου, νά γίνει κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀλλά και τῶν ἄλλων.

Ἡ σκέψη τοῦ Φουκώ, ἀναρχική και πολυδιάστατη, μεταπηδᾷ συνεχῶς, ἀλλάζοντας κέντρο βάρους και ὀπτική ἐστίασης. Μετακινεῖται ἀπό τήν μελέτη τῆς ψυχασθένειας στήν γέννηση τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν, ἀπό τήν ἀνάλυση τοῦ θεσμοῦ τῆς φυλακῆς στήν ἐξέταση τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρώπινης σεξουαλικότητας. Μοιάζει σκόρπια, χαώδης και ἄκεντρο. Ἡ ἀναζητούμενη ἐνότητά του ἴσως νά ἀγνοφάινεται στό κείμενο ὅπου ὁ Φουκώ ἐπιχειρεῖ νά ἐρμηνεύσει τό δοκίμιο τοῦ Κάντ γιά τόν Διαφωτισμό¹.

Ὁ Φουκώ συσχετίζει αὐτό τό δοκίμιο του μέ τό ἔργο τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου γιά τήν ἔριδα τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν τῆς ἐποχῆς του, ὅπου ὁ Κάντ ἀναζητᾷ μιᾶ ἐμπειρική ἔνδειξη μέσα στήν ἱστορία, πού νά ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἠθική τάση τοῦ ἀνθρώπου τόν οδηγεῖ συνεχῶς πρός τό καλύτερο. Βρίσκει δέ αὐτήν τήν ἔνδειξη ὄχι στήν ἴδια τήν γαλλική Ἐπανάσταση, ἀλλά στόν ἐνθουσιασμό μέ τόν ὁποῖο τήν ὑποδέχθηκε τό εὐρύ κοινό, ὡς μία προσπάθεια πραγματοποίησης τῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Τό ἐρώτημα, λοιπόν, πού θέτει ὁ Κάντ, «τί εἶναι ὁ Διαφωτισμός», μετατρέπεται στό ἐρώτημα «τί σημαίνει ἡ ἐπανάσταση γιά μᾶς». Ἡ φιλοσοφία στρέφει τό βλέμμα τῆς στήν ἱστορική στιγμή τῆς ἐπανάστασης, πού εἶναι ἔτοιμη νά γεννήσει ἀποφάσεις. Ἡ νεωτερική ἐποχή ἀποφεύγει τούς μεταφυσικούς προσδιορισμούς τῆς: εἶναι καταδικασμένη νά ἀντλεῖ τήν αὐτοσυνείδηση και τήν κανονιστική ρυθμισή τῆς ἀπό τόν ἴδιο τῆς τόν ἑαυτό. Ὁ Φουκώ θεωρεῖ ὅτι ὁ Κάντ διέκρινε στόν Διαφωτισμό μιᾶ θέληση πού ἐκδηλώθηκε μέσα στόν ἐνθουσιασμό γιά τήν Ἐπανάσταση, μιᾶ κριτική ὁρμή πού ἀξίζει νά διατηρηθεῖ και νά ἀνανεωθεῖ περαιτέρω. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ σκέψη ὡς ἐπανάσταση και ἡ ἐπανάσταση ὡς κριτική, πού ἀποτελεῖ τό λεπτό νήμα πού διατρέχει ὅλο τό ἔργο τοῦ Φουκώ. Μία διαρκῆς πνευματική ἀνησυχία, μιᾶ ἀγάπη πρός τήν πνευματική ἐλευθερία, ἡ ὁποία ὀδήγησε τόν Φουκώ στήν κατάφαση τοῦ λαβύρινθου τοῦ πνεύματος και τοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, πού ἀνοίγεται μπροστά σέ ὅποιον προσπαθεῖ νά λύσει τά αἰνίγματά τους.

1. Michel Foucault, «What is Enlightenment?», στό Paul Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*, Penguin Books, London 1991.

Ὁ Σωκράτης, ὁ Εὐριπίδης καὶ ὁ θάνατος τῆς Τραγωδίας

τοῦ *Friedrich Nietzsche*

Μετάφραση, σχόλια ἀπὸ τὸν Βαγγέλη Δουβαλέρη

Ὁ Σωκράτης καὶ ἡ Τραγωδία*

Ἡ Τραγωδία δὲν εἶχε τὸ τέλος πού εἶχαν τὰ ἄλλα συγγενικά εἶδη τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας: ἐτούτη πέθανε τραγικά, ἐνῶ τ' ἀδέρφια τῆς γνώρισαν τὸν ὠραιότερο θάνατο. Ἄν ὑποθέσουμε δηλαδή ὅτι τὸ ἰδανικὸ δῶρο τῆς φύσης θὰ ἦταν νὰ παραδίδει κανεὶς τὸ πνεῦμα ἀβίαστα, ἀφήνοντας πίσω του ἐκλεκτοὺς ἀπογόνους, τότε τὸ τέλος τῶν παλαιότερων ἐκείνων λογοτεχνικῶν εἰδῶν παρουσιάζει μιὰ τέτοια ἰδανικὴ συνθήκη: ἀπεβίωσαν καὶ βυθίστηκαν στὴν ἀνυπαρξία, ἐνῶ ἡ ὠραιότερη γενιά τῶν ἀπογόνων σήκωνε ἤδη περὶ ἑαυτὴν τὸ κεφάλι. Ἀντίθετα, μὲ τὸ θάνατο τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ μουσικοῦ δράματος προέκυψε ἕνα τεράστιο κενό, πού ἔγινε παντοῦ βαθύτατα αἰσθητό: ἔλεγαν ὅτι πέθανε τάχα ἡ ἴδια ἡ ποίηση, περιγελοῦσαν τοὺς μαραμένους καὶ ὠχρούς ἐπιγόνους καὶ τοὺς ἔλεγαν νὰ πᾶν στὸν Ἄδη γιὰ νὰ χορτάσουν μὲ τὰ ψίχουλα τῶν γέρο-διδασκάλων. Ἀναλογιζόμενοι αὐτὸν τὸν θάνατο — πού ἦταν ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς μεγάλους θανάτους — ἐνιωσαν μιὰ ἐνδόμυχη νοσταλγία νὰ τοὺς ταραξεί τὰ σωθικά, καθὼς λέει ὁ Ἀριστοφάνης, σάν τὴν ξαφνικὴ ὄρεξη πού πιάνει ὀρισμένους γιὰ γλυκό¹. Ὅταν ὅμως ἀνθίσει πράγματι ἕνα νέο εἶδος τέχνης, τὸ ὅποιο τιμοῦσε τὴν Τραγωδίαν ὡς μητέρα καὶ δασκάλα του, διαπίστωσαν τότε μὲ φρίκη ὅτι τὸ νεαρό αὐτὸ εἶδος ἔφερε μὲν τὴν ὄψη τῆς μητέρας του, ἀλλὰ τὴν ὄψη πού εἶχε κατὰ τὴν μακρὰ περίοδο τῆς

ἐπιθανάτιας ἀγωνίας τῆς! Ἡ ἐπιθανάτια ἀγωνία τῆς Τραγωδίας ὀνομάζεται Εὐριπίδης, ἐνῶ ἡ νέα μορφή τέχνης ἔμεινε γνωστὴ ὡς Νέα Ἀττικὴ Κωμωδία. Μέσα τῆς ζοῦσε ἡ ἐκφυλισμένη μορφή τῆς Τραγωδίας ὡς ἀνάμνηση τοῦ ὀδυνηροῦ καὶ δύσκολου τέλους τῆς.

Γνωρίζουμε τὸν ἐξαιρετικὸ σεβασμὸ πού ἔτρεφαν οἱ ποιητὲς τῆς Νέας Ἀττικῆς Κωμωδίας γιὰ τὸν Εὐριπίδη. Ὁ Φιλῆμων, λόγου χάρι, ἕνας ἀπ' τοὺς πλέον γνωστούς, δήλωσε ὅτι θ' ἀπαγχονίζοταν πάραυτα γιὰ νὰ συναντήσει τὸν Εὐριπίδη στὸν κάτω κόσμο — ἂν ἤξερε μὲ βεβαιότητα, φυσικά, ὅτι ὁ μακαρίτης ἦταν ἀκόμη ζωντανός καὶ νοήμων. Ἐν τούτοις, τὸ κοινὸ πού εἶχε ὁ Εὐριπίδης μὲ τὸν Μένανδρο καὶ τὸν Φιλῆμονα — καὶ τὸ ὁποῖο λειτούργησε γι' αὐτούς τοὺς δύο τόσο ὑποδειγματικά — ἦταν, συνοπτικά, ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἀνέβασαν τὸν θεατὴ στὴν σκηνή. Πρὶν ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη, οἱ ἄνθρωποι ἦταν πλασμένοι μὲ ὕφος ἥρωικό: τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἡμίθεους τῆς ἀρχαίης Τραγωδίας ἀμέσως ἀναγνώριζε κανεὶς. Ὁ θεατὴς ἔβλεπε στὸ πρόσωπό τους ἕνα ἰδεῶδες παρελθὸν τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, κ' ἐπομένως τὴν πραγματικότητά ὄλων ἐκείνων πού ζοῦσαν μέσα του σέ στιγμὲς ἐσωτερικῆς ἀνάτασης. Μὲ τὸν Εὐριπίδη, εἰσβάλλει στὴ σκηνὴ ὁ θεατὴς, ὁ ἄνθρωπος τῆς καθημερινότητας. Ὁ καθρέφτης πού παλαιότερα ἀντανακλοῦσε μονάχα τὰ στοιχεῖα τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς τόλμης, ἔγινε πιὸ πιστός στὴν καθημερινὴ πραγματικότητα καὶ, συνεπῶς, πιὸ κοινός. Ὁ ἐπίση-

* Πρόκειται γιὰ διάλεξη πού ἔδωσε ὁ νεαρός καθηγητὴς Νίτσε στὴν αἴθουσα τῆς *Freiwillige Akademische Gesellschaft*, στὴν Βασιλεία, τὴν 1η Φεβρουαρίου 1870. Παρατίθενται ἐπίσης συναφεῖς σημειώσεις ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῆς ἰδίας περιόδου σχετικὰ μὲ τὴν σοκρατικὴ ἀντίληψη περὶ τέχνης, καθὼς καὶ μὲ τὸ ὅλο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς πού ἔφερε ὡς τὴν παρακμὴ καὶ τὸν θάνατο τῆς κλασσικῆς ἀρχαιοελληνικῆς τραγωδίας.

μος μανδύας ἔγινε κάπως πιό διάφανος, τό προσωπεῖο ἔγινε ἡμιπροσωπεῖο: οἱ καθημερινοὶ τύποι ἤρθαν ἐμφανῶς στό προσκήνιο. Ἐκεῖνο τό γνήσιο σύμβολο τοῦ Ἀρχαίου Ἑλληνα, ὁ Ὀδυσσεύς, ἦταν ἡ μαγιά μέ τήν ὁποία ὁ Αἰσχύλος ἔπλασε τόν μεγαλειώδη, εὐγενῆ-πανοῦργο χαρακτήρα τοῦ Προμηθέα. Ἀντίθετα, στά χέρια τῶν νεώτερων, ὁ Ὀδυσσεύς συρρικνώθηκε στόν ρόλο ἑνός τσαχπίνη καί παμπόνηρου οἰκιακοῦ δούλου, ὅπως τόν βλέπουμε συχνότατα — παράτολμο μηχανορράφο — νά στέκει στό ἐπίκεντρο τοῦ δραματικοῦ ἐνδιαφέροντος. Αὐτό πού ἀποτελεῖ καύχημα τοῦ Εὐριπίδη στούς *Βατράχους* τοῦ Ἀριστοφάνη — ὅτι δηλαδή ἔβαλε τήν Τέχνη σέ δίαιτα καί τῆς ἀφαίρεσε τό περιττό της βάρους — ἰσχύει πρό παντός γιά τίς μορφές τῶν ἡρώων: στήν οὐσία, πάνω στήν εὐριπίδεια σκηνή ὁ θεατής εἶδε κι ἄκουσε τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, ἐνδεδυμένον — ἐννοεῖται — μέ τόν ἐπίσημο μανδύα τῆς ρητορικῆς. Τό *ιδεῶδες*² ἔφυγε ἀπό τήν σκέψη κι ἀποτραβήχτηκε στόν προφορικό λόγο. Ἀκριβῶς ἐδῶ, ὡστόσο, ἐγγίζουμε τήν λαμπρή κι ὀφθαλμοφανῆ πλευρά τῆς εὐριπίδειας καινοτομίας: μαζί μέ τόν Εὐριπίδη, ὁ λαός ἔμαθε ν' ἀρθρώνει λόγο· ἐπαίρεται γι' αὐτό κι ὁ ἴδιος στά πλαίσια τοῦ ἀγώνα του μέ τόν Αἰσχύλο: χάρις σ' αὐτόν, λέει, τώρα

*ἔμαθαν μέ ρίγες καί γωνιόμετρα τοὺς στίχους
νά μετροῦνε,
νά βλέπουν, νά στοχάζονται, νά νιώθουν, νά
σκαρώνουν,
νά τοὺς ἀρέσει ἢ συστροφῆ, κακό νά βάζει ὁ
νοῦς τους,
νά ψάχνουν, νά σκαρφίζονται!*³

Χάρις στόν Εὐριπίδη λύθηκε ἡ γλῶσσα τῆς Νέας Κωμωδίας, ἐνῶ παλαιότερα οὔτε πού τοὺς πέραγε ἀπό τό μυαλό ὅτι θά μπορούσε τάχα ἡ Καθημερινότητα νά μιλήσει κόσμια πάνω στήν σκηνή. Ὁ δῆμος, στόν ὁποῖον στήριξε ὅλες τίς ἐλπίδες του ὁ Εὐριπίδης ὡς πολιτικός ἀνὴρ, παίρνει τώρα τόν λόγο, ἐνῶ μέχρι τήν στιγμή ἐκείνη ἀρμόδιοι γι' αὐτό ἦταν, στήν μέν τραγωδία ὁ Ἡμίθεος, καί στήν ἀρχαία κωμωδία ὁ μεθυσμένος Σάτυρος ἢ πάλι ὁ Ἡμίθεος.

*Στά ἔργα μου ἔδειξα πράματα κοινά, καθη-
μερινά καί οἰκειά,
πού ξέροντάς τα τοῦτοι ἐδῶ μπορούσανε κ'
ἐμένα καί τήν τέχνη μου νά κρίνουν.*

Ναί! — συνεχίζει λέγοντας περήφανα —

*αὐτοὺς ἐγὼ τοὺς ἔμαθα
τέτοιους νά κάνουν στοχασμούς,
γιατί ἔβαλα λογαριασμό
στήν τέχνη καί ἔρευνα πολλή·
νιώθουν καί ξεχωρίζουνε
τά πάντα τώρα· κυβερνοῦν
καί τό νοικοκυριό τους πιό
καλά ἀπό πρὶν — συνέχεια
ἔρευνῶν καί σκέπτονται:
ποιός; τί; γιατί;
πῶς; πού; πρὸς τί;⁴*

Ἀπό ἓνα τέτοιο πλῆθος, λοιπόν, πού εἶχε προετοιμαστῆ καί δασκαλευτῆ κατ' αὐτόν τόν τρόπο, γεννήθηκε ἡ Νέα Κωμωδία, ἐκεῖνο τό δραματικό παιχνίδι σκακιῦ⁵ μέ τά πειρακτικά ἀστεῖα⁶. Ὁ Εὐριπίδης γιά τῆ Νέα Κωμωδία ἦταν — τρόπον τινά — ὁ χοροδιδάσκαλος: μόνο πού τώρα ἔπρεπε νά διαπαιδαγωγῆσει καί τόν χορό τῶν θεατῶν. Μόλις οἱ θεατές κατάφεραν νά ψάλλουν μέ τόν τρόπο τοῦ Εὐριπίδη, ἄρχισε τό Δράμα τῶν καταχρεωμένων νεανιῶν, τῶν ἐλαφρόμυαλων καί πράων γερόντων, τῶν ἐπαίρων στό πρότυπο τοῦ Kotzebue⁷ καί τῶν προμηθεικῶν δούλων. Ὡστόσο, ὁ Εὐριπίδης ἀπολάμβανε συνεχῶς ἐπαίνους ὡς χοροδιδάσκαλος· μάλιστα ὀρισμένοι θά ἔδιναν καί τήν ζωὴ τους προκειμένου νά μάθουν περισσότερα ἀπό τό στόμα τοῦ δασκάλου· ἤξεραν ὅμως πῶς ὅσο νεκροὶ ἦταν οἱ τραγωδοὶ ἄλλο τόσο νεκρὴ ἦταν καί ἡ τραγωδία. Καί μέ τόν θάνατο τῆς τραγωδίας ὁ Ἀρχαῖος Ἑλληνας ἔχασε τήν πίστη του στήν ἀθανασία του· ὄχι μόνο δέν πίστευε πιά σ' ἓνα *ιδεῶδες* παρελθόν, ἀλλ' οὔτε καί σ' ἓνα *ιδεῶδες* μέλλον. Τό γνωστό ἐπιτύμβιο: «Γέρος ἀλαφρόμυαλος καί τσαναμπέτης» ταίριαζε τώρα καί στόν γερασμένο ἐλληνικό κόσμο. Ὑπέρτατες θεότητες του ἦταν ἡ Στιγμὴ καί ἡ Εὐφυλογία. Ὅσο γιά τήν πέμπτη τάξη, τήν τάξη τῶν δούλων, κυριαρχοῦσε πιά, τουλάχιστον ὡς πρὸς τό φρόνημα.

Ρίχνοντας ἓνα τέτοιο βλέμμα στό παρελθόν, εὐκόλα θά ἔμπαινε κανεὶς στόν πειρασμό νά ἐκτοξεύσει ἀδικες μά ἔντονες κατηγορίες κατὰ τοῦ Εὐριπίδη: ὅτι ὑπῆρξε τάχα ὁ ἐκμαυλιστής τοῦ λαοῦ κι ὅτι, ἐπομένως, δίκιο εἶχε ὁ Αἰσχύλος πού εἶχε πει γι' αὐτόν: «Γιά ποιά κακά δέν εἶν' αὐτός ὑπαίτιος;» Ἐν τούτοις, ὅ,τι ἀρνητικό καί νά τοῦ ἀποδώσει κανεὶς, τό σίγουρο πάντως εἶναι ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἐνεργοῦσε ἐνσυνείδητα καί θυσίασε ὅλη τήν ζωὴ του στόν βωμό ἑνός ἰδανικοῦ. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον πολέμησε ἐναντίον τοῦ μεγάλου — κατὰ τήν γνώμη του — κακοῦ πού εἶχε

έντοπίσει, ο τρόπος μέ τον όποιον ὄρθωσε τό ἀνάστημά του, μόνος⁸ ἀπέναντι σ' αὐτό τό κακό, μέ τό βάρος τοῦ ταλέντου του καί τῆς ζωῆς του, μᾶς παραπέμπει γιά μία ἀκόμη φορά στό ἥρωικό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τῶν μαραθωνομάχων. Πράγματι, μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ ὅτι μέ τόν Εὐριπίδη ὁ ποιητής ἔγινε ἡμίθεος, ἀφοῦ πρῶτα ἔδωξε τούς ἡμίθεους ἀπό τήν τραγωδία. Ὡστόσο, τό μεγάλο κακό πού εἶχε διακρίνει καί ἐναντίον τοῦ όποιου τόσο ἥρωικά πολέμησε, ἦταν ἡ παρακμή τοῦ μουσικοῦ δράματος.⁹

Ποῦ ἐντόπισε ὁ Εὐριπίδης τήν παρακμή τοῦ μουσικοῦ δράματος; Στήν τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου καί τοῦ Σοφοκλή, συγκαιρινῶν του, ἄν καί μεγαλύτερων του σέ ἡλικία. Ἐκπληκτικό. Μήπως εἶχε γελασθεῖ; Μήπως εἶχε ἀδικήσει τόν Αἰσχύλο καί τόν Σοφοκλή; Τάχα ἡ ἀντίδρασή του αὐτή, ἐναντίον τῆς ὑποτιθέμενης παρακμῆς, δέν ἦταν ἡ ἀρχή τοῦ τέλους; Ὅλα αὐτά τά ἐρωτήματα γεννιοῦνται αὐτόματα στήν σκέψη μας.

Ὁ Εὐριπίδης ἦταν ἕνας μοναχικός στοχαστής. Δέν συνέπλεε μέ τά γοῦστα τοῦ κυρίαρχου τότε πλήθους, τό όποιο ἦταν δύσπιστο ἀπέναντί του καί τόν θεωροῦσε γκρινιάρη καί παράξενο. Κι ὅσο «εὐνοϊκό» τοῦ στάθηκε τό πλήθος, ἄλλο τόσο «εὐνοϊκή» τοῦ στάθηκε ἡ τύχη· κ' ἐπειδή γιά ἕναν τραγωδῶ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὁ φορέας τῆς όποιας τύχης ἦταν τό πλήθος, καταλαβαίνουμε λοιπόν γιατί κέρδισε τόσο ἀργά στήν ζωή του τήν τιμή μίας μονάχα νίκης σέ δραματικό ἀγῶνα. Ὅμως τί ἦταν αὐτό πού ἔκανε τόν προικισμένο ποιητή τόσο ἐνάντιο στό γενικό ρεῦμα; Τί τόν ἔκανε νά μήν ἀκολουθήσει τά ἴχνη ἑνός Σοφοκλή ἢ ἑνός Αἰσχύλου, πού ὀδηγοῦσαν σ' ἕνα μονοπάτι φωτισμένο ἀπό τόν ἥλιο τῆς λαϊκῆς ἀποδοχῆς; Ἕνα καί μόνο: ἡ πεποίθησή του γιά τήν παρακμή τοῦ μουσικοῦ δράματος — πεποίθηση πού εἶχε διαμορφώσει ὁ ἴδιος, στά ἔδρανα τῶν θεάτρων ἀνάμεσα στους θεατές. Εἶχε ὀξυδερκῶς ἐπισημάνει τό χάσμα πού εἶχε ἀνοίξει ἐδῶ καί καιρό μεταξύ τῆς Τραγωδίας καί τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ. Ὅ,τι γιά τούς ποιητές ἦταν πιά ὑψηλό κι ἄξιο μόχθου, γιά τό κοινό ἦταν πιά ἀπλῶς ἀδιάφορο. Αἴφνης, ἄλλα στοιχεῖα ἀσκούσαν ἐπίδραση τώρα στό πλήθος, ἕνα σωρό τυχαῖα, πού ὁ ποιητής διόλου δέν εἶχε τονίσει. Ἀναλογιζόμενος λοιπόν αὐτή τήν δυσαρμονία ἀνάμεσα στήν πρόθεση τοῦ ποιητή καί τήν ἐπίδραση τοῦ καλλιτεχνήματος, ὁ Εὐριπίδης κατέληξε σιγά-σιγά σέ μία μορφή τέχνης τῆς όποιᾶς ὁ θεμελιώδης νόμος ἦταν ὁ ἐξῆς: «Πρέπει ὅλα νά εἶναι

F. NIETZSCHE

σαφῆ γιά νά μποροῦν νά γίνουν κατανοητά»¹⁰. Τώρα, ἕνα-ἕνα τά στοιχεῖα τῆς τραγωδίας παρουσιάζονταν ἐνώπιον τῆς ὀρθολογιστικῆς τούτης Αἰσθητικῆς, γιά νά κριθοῦν: πρῶτα-πρῶτα ὁ μῦθος, οἱ κύριοι χαρακτήρες, ἡ δραματική σύνθεση, ἡ χορωδία, καί τέλος — μέ τόν πλέον ἀποφασιστικό τρόπο — ἡ γλῶσσα. Αὐτό πού νιώθουμε τόσο συχνά στόν Εὐριπίδη ὡς ποιητική ἔνδεια κι ὀπισθοδρόμηση σέ σύγκριση μέ τήν σοφοκλεία Τραγωδία, δέν εἶναι παρά τό ἀποτέλεσμα τῆς δραστηκῆς ἐκείνης κριτικῆς διαδικασίας, τῆς παράτολμης εὐριπίδειας σαφήνειας! Στήν προκειμένη περίπτωση δίδεται — θά ἔλεγε κανεῖς — ἕνα παράδειγμα τοῦ πῶς ὁ κριτής γίνεται ποιητής¹¹. Μόνο πού μέ τήν λέξη «κριτής» δέν πρέπει νά παρασυρθοῦμε ἀπό τήν ἐντύπωση πού δίνουν κείνα τά καχεκτικά καί ἀναιδῆ ὄντα, πού δέν ἀφήνουν τό σημερινό κοινό μας νά πεῖ κουβέντα γιά θέματα τέχνης. Ὁ Εὐριπίδης προσπάθησε νά τά καταφέρει καλύτερα ἀπό τούς ποιητές πού εἶχε ὁ ἴδιος ἐπικρίνει· ὅσο τώρα γιά κείνους πού δέν εἶναι ἱκανοί νά προσαρμόσουν τήν πράξη πίσω ἀπό τόν λόγο¹² ὅπως ἐκεῖνος, δέν ἔχουν κανένα δικαίωμα νά ἐκφράζουν δημόσια τίς [τάχα] κρίσεις τους. Θά δώσω ἐδῶ μόνο ἕνα παράδειγμα τῆς παραγωγικῆς κριτικῆς πού ἐφάρμοσε ὁ Εὐριπί-

δης, ἂν καί θά ἦταν ἀναγκαῖο νά παρουσιάσαμε τήν ἀποψη αὐτή μαζί μέ ὅλες τίς διαφοροποιήσεις τοῦ εὐριπίδειου δράματος. Τίποτα δέν ἀντίκειται περισσότερο στήν ἀντίληψή μας περί δραματουργικῆς τεχνικῆς ὅσο ὁ πρόλογος τοῦ Εὐριπίδη. Τό νά ἐμφανίζεται ἕνα πρόσωπο — θεός ἢ ἥρωας — καί νά διηγείται στήν ἀρχή τοῦ ἔργου ποιός εἶναι, τί προηγήθηκε αὐτῆς τῆς δραματικῆς πράξης, τί ἔχει συμβεῖ μέχρι κείνη τήν στιγμή, καί μάλιστα τί πρόκειται νά συμβεῖ στήν συνέχεια τοῦ ἔργου, θά ἀποτελοῦσε γιά ἕναν σύγχρονο δραματουργό θρασεῖα παραίτηση ἀπό κάθε τι πού θά προκαλοῦσε τήν ἀγωνία τοῦ θεατῆ. Νά τά ξέρομε ὅλα ἐκ τῶν προτέρων; Ὅ,τι ἔχει συμβεῖ κι ὅ,τι πρόκειται νά συμβεῖ; Μά τότε ποιός θά θελήσει νά περιμένει ὡς τό τέλος; Ὡστόσο ὁ Εὐριπίδης σκεφτόταν ἐντελῶς διαφορετικά: ἡ ἐπίδραση πού ἀσκούσε ἡ ἀρχαία τραγωδία ποτέ δέν εἶχε νά κάνει μέ τήν ἀγωνία, τήν ἐρεθιστική ἀβεβαιότητα γιά τό τί θά συμβεῖ τώρα¹², ἀλλά μέ τίς διεξοδικές ἐκεῖνες σκηνές πάθους στίς ὁποῖες ἀντηχοῦσε ὁ μουσικός χαρακτήρας τοῦ διονυσιακοῦ διθυράμβου! Κάτι ὅμως ἐμπόδιζε περισσότερο ἀπ' ὅ,τιδήποτε ἄλλο τήν ἀπόλαυση τέτοιων σκηνῶν: ἔλειπε ἕνας κρίκος, ὑπῆρχε ἕνα κενό στό ὑφάδι τῶν προγεγενημένων: ὅσο ὁ θεατής ἦταν ἀναγκασμένος νά κρατάει λογαριασμό σχετικά μέ τό νόημα πού εἶχε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό πρόσωπο, τούτη ἢ ἐκεῖνη ἡ πράξη, ἦταν ἀδύνατο νά καταβυθιστεῖ μέσ στό πάθος καί τήν δράση τῶν πρωταγωνιστῶν ἢ νά νιώσει συμπάθεια γιά τούς τραγικούς ἥρωες. Ὁ Αἰσχύλος καί ὁ Σοφοκλῆς κατάφεραν τίς περισσότερες φορές νά δίδουν ἐπιδέξια ἀπό τίς πρῶτες κιόλας σκηνές στόν θεατή — δῆθεν τυχαῖα — ὅλα τά ἀναγκαῖα νήματα γιά τήν κατανόηση τοῦ ἔργου, μεταμφιέζοντας τρόπον τινά — ἐδῶ φαίνεται ὁ λεπτός χειρισμός τους — τίς ἀναγκαῖες τυπικότητες. Ἐν τούτοις ὁ Εὐριπίδης πίστευε ὅτι κατά τίς πρῶτες ἐκεῖνες σκηνές, ὁ θεατής καταλαμβάνοταν ἀπό ἀνησυχία σχετικά μέ τούς κόμπους τῶν προγεγενημένων πού ἔπρεπε ἀνά πᾶσα στιγμή νά λύσει καί, συνεπῶς, ἔχανε τήν ποιητική ὁμορφιά τῆς ἀφήγησής. Ἐγράψε λοιπόν ἕναν προγραμματικό — οὕτως εἶπεῖν — πρόλογο, κ' ἔβαλε ἕνα ἔμπιστο πρόσωπο — μιά θεότητα — νά τόν ἐκφωνήσει. Τότε, ἔχοντας πιά ἄρει κάθε ἀμφιβολία σχετικά μέ τήν ἐκδοχή τοῦ μύθου πού ὁ ἴδιος ἤθελε νά παραστήσει, μπόρεσε νά τόν πλάσει πιό ἐλεύθερα. Μέ πλήρη συνείδηση τοῦ δραματουργικοῦ του πλεονεκτημάτος, λοιπόν, κατηγορεῖ τόν Αἰσχύλο στους Βατράχους τοῦ Ἀριστοφάνη:

Καί τώρα τούς προλόγους σου θά πιάσω·
τοῦ ἄξιου αὐτοῦ τεχνίτη τό πρῶτο μέρος
τῶν τραγωδιῶν του θά ἐξετάσω.
Μέ ἀσάφεια πάντα σχολίαζε τα γεγονότα.¹²

Ὅ,τι ἰσχύει ὅμως γιά τόν πρόλογο, ἰσχύει ἐπίσης καί γιά τόν περίφημο *deus ex machina*¹³, ὁ ὁποῖος περιγράφει τί μέλλει γενέσθαι, ὅπως ὁ πρόλογος περιγράφει τί ἔχει προηγηθεῖ. Ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο ἐπικές περιγραφές τοῦ Πρίν καί τοῦ Μετά, κεῖται ἡ δραματικολυρική πραγματικότητα καί τό Τώρα.

Ὁ Εὐριπίδης ἦταν ὁ πρῶτος δραματουργός πού ἀκολούθησε συνειδητά μιά αἰσθητική γραμμή. Ἐπεδίωκε συστηματικά τήν μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια¹⁴: οἱ ἥρωές του εἶναι πραγματικά ὅπως μιλοῦν. Ἐκφράζονται διεξοδικότατα, ἐνῶ οἱ χαρακτήρες τοῦ Αἰσχύλου καί τοῦ Σοφοκλῆ εἶχαν πολύ μεγαλύτερο βάθος καί ἐντέλεια ἀπό τά λόγια τους: ὅταν μιλοῦν γιά τόν ἑαυτό τους, δέν κάνουν τελικά τίποτα παραπάνω ἀπό τό νά τραυλίζουν. Ὁ Εὐριπίδης πλάθει τίς μορφές, ἐνῶ συγχρόνως τίς διαμελίζει: μπροστά στήν ἐξονυχιστική καί εἰς βάθος ἐξέταση πού ἐφαρμόζει [στόν ψυχικό κόσμο τῶν ἡρώων του], τίποτα κρυφό δέν μένει πιά σ' αὐτούς. Ὁ Σοφοκλῆς εἶπε γιά τόν Αἰσχύλο: «Εἰ καί τά δέοντα ποιεῖ ἀλλ' οὐκ εἰδώς γε» (Ἐκανε αὐτό πού ἔπρεπε, ἀλλά δίχως νά τό γνωρίζει). Ὁ Εὐριπίδης θά ἔλεγε ὅτι ὁ Αἰσχύλος δέν ἔκανε αὐτό πού ἔπρεπε, ἀκριβῶς διότι δέν γνώριζε τί ἔκανε. Ἐκεῖνο πού ὁ Σοφοκλῆς γνώριζε περισσότερο ἀπό τόν Αἰσχύλο — καί γιά τό ὅποιο καυχόταν — δέν ἀφοροῦσε παρά τόν τομέα τεχνικῶν χειρισμῶν κανένας ποιητής τῆς Ἀρχαιότητος ἴσαμε τόν Εὐριπίδη δέν ἦταν σέ θέση νά ὑποστηρίξει πειστικά τό ταλέντο του μέ αἰσθητικῆς βάσεως ἐπιχειρήματα. Αὐτό εἶν' ὅμως τό θαυμαστό τῆς ὅλης ἐκεῖνης ἐξέλιξης πού γνώρισε ἡ ἀρχαιοελληνική τέχνη: ἡ ἐννοια, ἡ συνείδηση, ἡ θεωρία¹² δέν εἶχαν ἀκόμη ἐκφραστεῖ ρητά, καί ὅλα ἐκεῖνα πού μποροῦσε ὁ νέος νά μάθει ἀπό τόν δάσκαλο σχετίζονταν μονίμως μέ τόν τομέα τῆς τεχνικῆς. Νά γιατί λ.χ. ὁ Thorwaldsen¹⁵ ἔχει κάτι τό ἀρχαϊότροπο: μιλοῦσε καί ἔγραφε ἄσχημα, κ' ἐλάχιστα στοχαζόταν: ἡ συνείδησή του δέν εἶχε εἰσπράξει τήν πραγματική καλλιτεχνική σοφία.

Ἀντίθετα, ὁ Εὐριπίδης περιβαλλόταν ἀπό τήν ὀξειδωμένη χροιά πού χαρακτηρίζει τούς σημερινούς καλλιτέχνες: ἐν ὀλίγοις, ὁ σχεδόν ἀνελληνικός χαρακτήρας του ὡς δημιουργοῦ πρέπει νά ἐννοηθεῖ ὑπό τόν ὄρο Σωκρατισμός. Ἡ εὐριπίδεια ἀρχή «ὅλα πρέπει νά εἶναι συνειδητά γιά νά

είναι ώραία» βαίνει παράλληλα με τή σωκρατική αρχή «ὄλα πρέπει νά εἶναι συνειδητά γιά νά εἶναι καλά». Ὁ Εὐριπίδης εἶναι ὁ ποιητής τοῦ σωκρατικοῦ ὀρθολογισμοῦ.

Στήν Ἀρχαιότητα, ὄλοι ἐνιωθαν τήν πνευματική σχέση τῶν δύο αὐτῶν ὀνομάτων, τοῦ Σωκράτη καί τοῦ Εὐριπίδη¹⁶. Πολύ διαδεδομένη ἦταν στήν Ἀθήνα ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Σωκράτης βοηθοῦσε τόν Εὐριπίδη στήν σύνθεση: μπορούμε νά συμπεράνουμε, λοιπόν, μέ τί ὀξύτητα ἀκοῆς «ἐπιανε» κανείς τόν σωκρατισμό στήν εὐριπίδεια τραγωδία. Οἱ θιασῶτες τοῦ «πάλιου καλοῦ καιροῦ» συνήθιζαν ν' ἀποκαλοῦν καί τόν Σωκράτη καί τόν Εὐριπίδη «διαφορεῖς τοῦ λαοῦ». Ἐπίσης, παραβλέπεται τό γεγονός ὅτι ὁ Σωκράτης ἀπεῖχε γενικά ἀπό τά θεατρικά δρώμενα· μόνο ὅταν ἀνέβαινε ἕνα καινούργιο ἔργο τοῦ Εὐριπίδη ἐμφανίζοταν ἀνάμεσα στούς θεατές. Ἡ βαθύτερη σχέση πού εἶχαν τά δύο τοῦτα ὀνόματα ἐπισημάνθηκε ἀπό κείνη τήν δελφική ρήση, ἡ ὀποία ἐπέδρασε τόσο καθοριστικά στήν ὄλη βιοθεωρία τοῦ Σωκράτη. Ὁ λόγος τοῦ δελφικοῦ θεοῦ — ὅτι ὁ Σωκράτης ἦταν ὁ σοφώτερος ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους — ἀφῆγε παράλληλα νά ἐννοηθεῖ ὅτι τό δεύτερο βραβεῖο στόν Ἀγῶνα τῆς σοφίας ἀνῆκε δικαιωματικά στόν Εὐριπίδη.

Εἶναι γνωστό πόσο δύσπιστος ἦταν ἀρχικά ὁ Σωκράτης ἀπέναντι στήν δελφική ρήση. Γιά νά βεβαιῶσει ἄν εἶχε δίκιο ὁ θεός, πῆγε καί συνδιалέχθηκε μέ πολιτικούς, ρήτορες, ποιητές καί καλλιτέχνες, ἀναζητώντας κάποιον πού θά ἦταν σοφώτερος ἀπό τόν ἴδιο. Παντοῦ ἐπαληθευόταν ὁ λόγος τοῦ θεοῦ: εἶδε τούς διασημότερους ἀνδρες τῆς ἐποχῆς του νά ζοῦν μέσα σέ μία φαντασιώδη κατάσταση καί ἀνακάλυψε ὅτι δέν ἀσκοῦσαν κἄν τό ἐπάγγελμά τους ἔχοντας γιά ὀδηγό μία ὀρθή ἐνσυνείδητη γνώση, ἀλλά μονάχα ἀπό ἐνστικτο. «Μονάχα ἀπό ἐνστικτο»: αὐτό ἦταν τό συνθηματικό τοῦ σωκρατισμοῦ. Ποτέ δέν φάνηκε τόσο ἀφελής ὁ ὀρθολογισμός ὅσο στήν περίπτωση τοῦ Σωκράτη καί τῆς στάσης πού αὐτός κράτησε σέ ὄλη τήν ζωή του. Ἦταν πεπεισμένος ὅτι εἶχε θέσει τό ζήτημα στήν σωστή βάση· οὔτε στιγμή δέν ἀμφέβαλε: «ἡ σοφία ἐγκεῖται στήν γνώση», «ὁ ἀνθρώπος δέν γνωρίζει κάτι, ἄν δέν μπορεῖ νά τό ἐκφράσει πειστικά». Αὐτή εἶναι περίπου ἡ ἀρχή τῆς παράξενης ἐκείνης ἱεραποστολικῆς δράσης τοῦ Σωκράτη, ὁ ὀποῖος, ὅπως ἦταν φυσικό, μάζεψε τά σύννεφα τῆς πιό μαύρης ἀγανάκτησης ὀλόγυρά του, ἀκριβῶς διότι κανείς δέν ἦταν σέ θέση νά στρέψει τήν παραπάνω ἀρχή ἐναντίον του: κανένας δέν διέθετε τά ἀναγκαῖα προσόντα γιά κά-

τι τέτοιο, κανένας δέν εἶχε κείνη τήν σωκρατική ὑπεροχή στήν τέχνη τοῦ συνδιалέγεσθαι, τήν διαλεκτική. Ἀπό τήν σκοπιά τῆς ἀπειρα βαθύτερης γερμανικῆς συνείδησης, ὁ σωκρατισμός φαντάζει σάν ἕνας κόσμος ὀλότελα ἀνεστραμμένος¹⁷. Μποροῦμε δέ νά ὑποθέσουμε ὅτι καί γιά τούς ποιητές ἢ τούς καλλιτέχνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὁ Σωκράτης γινόταν πολύ ἐνοχλητικός καί γελοῖος — τό λιγώτερο! —, εἰδικά ὅταν οἱ ἀκαρπες σοφιστεῖες του συνοδεύονταν ἀπό τήν σοβαρότητα καί τό κύρος μιᾶς θεϊκῆς ἀποστολῆς. Οἱ φανατικοί τῆς Λογικῆς εἶναι ἀνυπόφοροι σάν τίς σφῆκες. Ἄν φανταστῆι τώρα κανείς μία τερατώδη βούληση πίσω ἀπό μία μονόπλευρη διάνοια, ἕναν συμπαγή χαρακτῆρα μέ γνήσιο προσωπικό σθένος, καί τά συνδυάσει μέ μία ἐξωτερική ἐμφάνιση ὑπερβολικά ἄσχημη καί παρ' ὄλ' αὐτά ἐλκυστική, θά καταλάβει πῶς ἕνα τόσο μεγάλο ταλέντο σάν τόν Εὐριπίδη, ἐξ αἰτίας τῆς σοβαρότητας καί τοῦ βάθους σκέψης του ἀκριβῶς, δέν μπορούσε παρά ν' ἀκολουθήσει τόν κατηφορικό δρόμο τῆς συνειδητῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Αὐτό πού εἶχε ἐπισημάνει ὡς παρακμή τῆς τραγωδίας ἀποτελοῦσε τήν σωκρατική φαντασμαγορία: ὁ Σωκράτης εἶδε ὅτι κανένας δέν μπόρεσε νά μεταγράψει σέ Λόγο καί Ἔννοιες τήν σοφία τῆς ἀρχαϊκῆς δημιουργίας, ὀπότε τήν ἀρνήθηκε. Μαζί του τήν ἀρνήθηκε καί ὁ παραπλανημένος Εὐριπίδης. Ἀπέναντι σέ κείνη τήν ἀναπόδεικτη «σοφία» ὁ Εὐριπίδης τοποθέτησε τό σωκρατικό καλλιτέχνημα περιβάλλοντας, φυσικά, μέ πολυάριθμες βελτιώσεις τήν κυρίαρχη ὡς ἐκείνη τήν στιγμή μορφή τῆς τραγωδίας. Μία κατοπινώτερη γενιά κατάλαβε ποιό ἀκριβῶς ἦταν τό περίβλημα καί ποιός ὁ πυρήνας: πέταξε τό πρῶτο, καί ἀναφάνηκε ὁ καρπός τοῦ καλλιτεχνικοῦ σωκρατισμοῦ: μία δραματική παρτίδα σακιοῦ, τό θέατρο τῆς ἰντριγκας.

Ὁ Σωκρατισμός περιφρονοῦσε τό ἐνστικτο καί ὡς ἐκ τούτου τήν τέχνη. Ἀρνιόταν τά κυριαρχικά δικαιώματα τῆς σοφίας ἀκριβῶς στήν ἴδια τῆς ἐπικράτεια. Σέ μία μονάχα περίπτωση ἀναγνώριζε ἀκόμη κι ὁ Σωκράτης τήν σοφία τοῦ ἐνστικτοῦ, καί μάλιστα μέ ἕναν ἀρκετά χαρακτηριστικό τρόπο. Ὅποτε βρισκόταν σέ δύσκολη θέση, κι ὁ νοῦς του δέν μπορούσε νά τοῦ δώσει κάποια λύση, τόν στήριζε μία θαυμαστή θεϊκή φωνή. Ὅποτε φανερονόταν αὐτή ἡ φωνή, λειτουργοῦσε ἀποτρεπτικά. Σ' αὐτόν τόν ἐξ ὀλοκλήρου μή φυσιολογικό ἀνθρώπο, ἡ φωνή τῆς ἀσύνειδης σοφίας ὑψωνόταν γιά νά ἐμποδίσει, ὀποτε ἔκρινε αὐτή, τό συνειδητό. Γίνεται κ' ἐδῶ φανερό ὅτι ὁ Σωκράτης ἀνῆκε σ' ἕναν κόσμο πραγ-

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

ματικά ανεστραμμένο και παραποιημένο. Σέ όλες τις παραγωγικές φύσεις τό ασυνείδητο είναι πού δρᾷ δημιουργικά και καταφατικά, ἐνῶ τό συνειδητό λειτουργεῖ κριτικά κι ἀποτρεπτικά. Σέ τούτον ὅμως, κριτής ἔγινε τό ἔνστικτο, και ἡ συνείδηση δημιουργός.

Παρακινήμενο ἀπό τήν σωκρατική περιφρόνηση τοῦ ἐνστικτοῦ, ἄλλο ἓνα μεγάλο πνεῦμα — ἐκτός ἀπό τόν Εὐριπίδη — ξεκίνησε μιά μεταρρύθμιση στόν χῶρο τῆς τέχνης, και μάλιστα μέ ἓναν τρόπο ἀκόμη πιό ριζικό. Ὡς κι ὁ θεῖος Πλάτων ἔπεσε ἐν προκειμένῳ θῦμα τοῦ σωκρατισμοῦ: στήν μέχρι τοῦδε τέχνη δέν ἔβλεπε παρά τήν μίμηση ἀπλῶν εἰκόνων, και κατέτασσε τώρα τήν «σεμνή και θαυμαστή» Τραγωδία — ὅπως λέει ὁ ἴδιος — στίς «κολαχικές» τέχνες, οἱ ὁποῖες κατ' ἀρχήν παρουσίαζαν μονάχα τό εὐχάριστο, ὅ,τι κολάκευε τήν φιλήδονη πλευρά τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἀφήνοντας κατά μέρος τά δυσάρεστα πού ἦταν ταυτόχρονα και ὠφέλιμα. Στήν συνέχεια, τοποθέτησε — ἐσκεμμένα σαφῶς — τήν δραματική τέχνη δίπλα στήν κομμωτική και τήν μαγειρική. Μιά τόσο πολυσχιδῆς και ποικιλόχρωμη τέχνη ἦταν ἱκανή νά ταραξεί ἓνα σῶφρον πνεῦμα, ἦταν ἓνας ἐπικίνδυνος σπινθήρας γιά τούς εὐερέθιστους και τούς αἰσθαντικούς: αὐτό και μόνον ἦταν ἀρκετό

γιά νά διώξει τούς δραματικούς ποιητές ἀπό τήν ἰδανική πολιτεία. Κατά τόν Πλάτωνα, οἱ καλλιτέχνες ἐν γένει συγκαταλέγονται στήν κατηγορία τῶν περιπτώτων ἐξογκωμάτων τοῦ πολιτειακοῦ ὄργανισμοῦ, μαζί μέ τίς παραμάνες, τίς καθαρίστριες, τούς κομμωτές και τούς μαγείρους. Ἡ ἐκ προθέσεως αὐστηρή κι ἀδυσώπητη καταδίκη τῆς τέχνης ἀπό τόν Πλάτωνα ὑποδηλώνει κάτι τό παθολογικό: ἡ δριμύτητα τῆς συγκεκριμένης κρίσης καθιστᾷ σαφές ὅτι αὐτός ὁ ἄνθρωπος — ὁ ὁποῖος δέν κατάφερε ν' ἀνέλθει¹⁸ στό ὕψος ἐκείνης τῆς θεώρησης πραγμάτων¹⁹ παρά μόνο μέ λυσσαλέα μάχη κατά τῆς ἴδιας του τῆς σάρκας: ὁ ὁποῖος κατέστειλε θάναυσα τήν βαθειά καλλιτεχνική του ιδιοσυγκρασία γιά χάρη τοῦ σωκρατισμοῦ — δέν εἶχε ἀκόμη ξεπεράσει τό βαθύτερο τραῦμα του. Ὡς ἐπί τό πλεῖστον, ὁ Πλάτων εἰρωνεύεται τήν δημιουργική ἱκανότητα τοῦ ποιητῆ (γιατί αὐτή δέν συλλαμβάνει συνειδητά τήν οὐσία τῶν πραγμάτων) και τήν ἐξομοιώνει μέ τήν ἱκανότητα ἑνός μάντη ἢ ἑνός οἰωνοσκόπου. Ἄν δέν κυριευθεῖ ὁ ποιητής ἀπό ἐνθουσιασμό, ἄν δέν ἀποδυθεῖ τήν συνείδηση και τήν φρόνησή του, δέν μπορεῖ νά δημιουργήσει. Ἀπέναντι σ' αὐτούς τούς «ἄφρονες» καλλιτέχνες, ὁ Πλάτων ἀντέταξε τό πρότυπο τοῦ ἀληθινοῦ καλλιτέχνη²⁰, τοῦ καλλιτέχνη-φιλόσοφου, ἀφήνοντας νά ἐνηνοθηῖ σαφῶς ὅτι ὁ μόνος πού ἄγγιξε αὐτό τό ἰδεώδες εἶναι ὁ ἴδιος κι ὅτι οἱ διάλογοί του πρέπει ὡς ἐκ τούτου νά μελετῶνται στήν τέλεια πολιτεία. Ἐν τούτοις, ἡ οὐσία τοῦ πλατωνικοῦ καλλιτεχνήματος (ὁ διάλογος) συνίσταται στήν ἀπουσία μορφῆς και ὕφους ἢ ὁποῖα ἐν τέλει προέκυψε ἀπό τήν σύμμειξη ὄλων τῶν τότε διαθέσιμων μορφῶν και ὕφῶν. Ἐπρεπε πάση θυσία τό νέο καλλιτέχνημα νά μήν ἔχει τήν βασική ἀτέλεια πού ὁ Πλάτων εἶχε καταλογίσει στό παλαιό καλλιτέχνημα: δέν ἔπρεπε ν' ἀποτελεῖ ἀπομίμηση ἑνός ἀπατηλοῦ φαινομένου: ἀπλοστερα: ἔπρεπε ν' ἀποκλείσει κάθε φυσική πραγματικότητα τήν ὁποῖαν θά μπορούσε ἐνδεχομένως νά μιμηθεῖ. Ἐτσι λοιπόν, ὁ πλατωνικός διάλογος ταλαντεύεται ἀνάμεσα στόν πεζό λόγο και τήν ποίηση, τήν ἀφήγηση, τόν λυρισμό και τό δράμα, παραβιάζοντας τόν παλαιό αὐστηρό νόμο τῆς γλωσσικῆς και ὑφολογικῆς ἐνότητας. Ὁ σωκρατισμός ἔφτασε στήν ὕστατη παραμόρφωσή του διά χεῖρὸς κυνικῶν φιλοσόφων, οἱ ὁποῖοι στήν μέγιστη ποικιλία τοῦ ὕφους, στίς ἐναλλαγές ἀνάμεσα στό πεζό και τό ἔμμετρο, προσπαθοῦν ν' ἀντικαθρεφτίσουν, θά ἔλεγε κανεῖς, τό σειληνώδες ἐξωτερικό τοῦ Σωκράτη,²¹ τά συμπλιάρικα μάτια του, τά ἐξογκωμένα χεῖλη και τήν κρεμαστή κοιλία του.

Ὅσον ἀφορᾶ λοιπόν τήν βαθύτατη ἀντικαλλιτεχνική ἐπίδραση πού ἄσκησε ὁ σωκρατισμός, τήν ὁποίαν ἐδῶ μόνο ἀκροθιγῶς ἐξετάσαμε²² — ποιός δέν θά δώσει τάχα δίκιο στόν Ἄριστοφάνη, ὅταν βάζει τό χορό νά τραγουδάει:

Γειά σ' αὐτόν πού δέ λιμάρει
παρέα μέ τό Σωκράτη
ξεχνώντας κάθε χάρη
τῆς μούσας κι ἀψηφώντας
τά πιά σπουδαῖα σημεῖα
τῆς τραγικῆς τῆς τέχνης.
Εἶναι τρέλα, νά χάνεις τόν καιρό σου
μέ φουσκωμένα λόγια
καί ἀφαιρετικούς διαλογισμούς!²³

Τό καιριότερο πού θά μπορούσαμε ν' ἀντιτινουμε στόν Σωκράτη, τοῦ τό εἶπε ἕνα ὄνειρο. Τοῦ παρουσιαζόταν συχνά τό ἴδιο πάντα ὄνειρο — καθῶς διηγεῖται στούς φίλους του, στό δεσμωτήριο —, τό ὁποῖο τοῦ ἐπαναλάμβανε πάντα: «Ὁ Σώκρατες, μουσικήν ποιεῖ!» Ὡς τίς τελευταῖες μέρες του, ὁ Σωκράτης καθησύχαζε τόν ἑαυτό του σκεπτόμενος ὅτι ἡ φιλοσοφία του ἦταν ἡ ὑψιστή μουσική. Τελικά, ἀποφασίζει νά ποιήσει μουσικήν «δημόδη»²⁴, γιά νά ἀνακουφίσει τήν συνειδήσή του. Βάλλθηκε, πράγματι, νά στιχοπλέκει κάποιους μύθους τοῦ Αἰσώπου πού ἤξερε — ἀλλά δέν νομίζω ὅτι μέ τίς μετρικές αὐτές ἀσκήσεις συμφιλιώθηκε ἐν τέλει μέ τίς Μοῦσες.

Ὁ Σωκράτης ἀντιπροσώπευε τήν μία ἀπό τίς δύο πλευρές τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ στοιχείου: τήν ἀπολλώνεια διαύγεια, χωρίς ἑτερογενεῖς προσμίξεις. Ἐμφανίζεται σάν μιᾶ καθαρή και διάφανη ἠλιαχτίδα, προάγγελος καί κήρυκας τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία ἐπίσης ἐμελλε νά γεννηθεῖ στήν Ἑλλάδα. Ὅμως ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τέχνη ἀλληλοαναιροῦνται: ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἐνδιαφέρει τό ὅτι ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ἄσχημος Ἕλληνας: ἐν τέλει, ὅλα πάνω του ἦταν συμβολικά. Εἶναι ὁ πατέρας τῆς Λογικῆς, ἡ ὁποία παρουσιάζει τήν καθαρή ἐπιστήμη μέ τήν μεγαλύτερη σαφήνεια: εἶναι ὁ καταστροφέας τοῦ μουσικοῦ δράματος, τό ὁποῖο συγκέντρωνε ὡς τότε τίς ἀκτίνες ὅλης τῆς παλαιᾶς τέχνης.

Ἡ τελευταία ιδιότητα τοῦ ταιριάζει δέ κι ἀπό μιᾶ πολύ βαθύτερη ἔννοια, πού δέν ἔχουμε μέχρι στιγμῆς ὑποδείξει. Ὁ σωκρατισμός εἶναι παλαιότερος ἀπό τόν Σωκράτη: ἡ καταλυτική του ἐπίδραση στήν τέχνη εἶχε ἤδη πολύ νωρίτερα ἐκδηλωθεῖ. Ἡ διαλεκτική, πού ἀποτελοῦσε χαρακτηριστικό του, εἶχε παρεισδύσει στό μουσικό δράμα

πολύ πρῖν ἐμφανιστεῖ ὁ Σωκράτης καί δούλευε καταστροφικά μέσ στό ὁμορφο σῶμα. Ἡ ἀρχή τοῦ κακοῦ ἦταν ὁ διάλογος. Ὁ διάλογος, ὡς γνωστόν, δέν ἀποτελοῦσε ἀρχικά μέρος τῆς τραγωδίας: ἀναπτύχθηκε ἀπό τήν στιγμή πού ἐμφανίστηκαν στήν σκηνή δύο ἠθοποιοί — δηλαδή σχετικῶς ἀργά. Ὑπῆρχε μέν ἤδη κάτι ἀνάλογο στά λόγια πού ἀντάλλασσε ὁ ἥρωας μέ τόν κορυφαῖο τοῦ χοροῦ, ἀλλ' ἡ διαλεκτική φιλονικία ἦταν ἀδύνατη, ἀφοῦ ὁ ἕνας ἦταν ὑποχείριος τοῦ ἄλλου. Ἄφ' ἧς στιγμῆς ὅμως δύο ἰσοδύναμοι πρωταγωνιστές στάθηκαν ἀντιμέτωποι, τό γνήσιο ἀρχαιοελληνικό ἐνστικτο γέννησε τόν Ἄγωνα²⁵, καί μάλιστα τόν Ἄγωνα λέξεων κ' ἐπιχειρημάτων — ἐνῶ ὁ ἐρωτικός διάλογος ἔμεινε γιά πάντα ξένος γιά τήν ἀρχαιοελληνική τραγωδία. Ἐκεῖνος ὁ Ἄγωνα ἀπευθυνόταν σ' ἕνα συγκεκριμένο στοιχεῖο τοῦ θεατῆ, στοιχεῖο ἐχθρικό πρὸς τήν τέχνη καί μισητό ἀπό τίς Μοῦσες, τό ὁποῖο βρισκόταν ὡς ἐκείνη τήν στιγμή ἀποκλεισμένο ἀπό τόν ἀγωνιστικό χῶρο τῶν δραματικῶν τεχνῶν: τήν «κακία» Ἐριδα. Ἡ ἀγαθή Ἐρις ἔπαιζε ἀπό παλιά τόν κύριο ρόλο σ' ὅλες τίς ὑποθέσεις πού ἀφοροῦσαν τίς Μοῦσες κι ὁδηγοῦσε τούς τρεῖς διαγωνιζόμενους ποιητές ἐνώπιον τοῦ συγκεκριμένου λαοῦ, γιά νά κριθοῦν. Ὅταν ὅμως ὁ ἀπόηχος τῶν λογομαχιῶν ξεπέρασε τήν αἴθουσα τοῦ δικαστηρίου κ' ἔφτασε ὡς τόν χῶρο τῆς τραγωδίας, παρήχθη γιά πρώτη φορά ἕνας δυῖσμός πού σφράγισε τόν βαθύτερο χαρακτήρα καί τήν δράση τοῦ μουσικοῦ δράματος. Στό ἐξῆς, σέ ὀρισμένα μέρη τῆς τραγωδίας ἡ συμπάθεια ὑποχωροῦσε μπροστά στήν μεγάλη χαρά πού προκαλοῦσαν οἱ κλαγγές τῆς διαλεκτικῆς. Ὁ ἥρωας τοῦ δράματος δέν ἔπρεπε νά λυγίσει: ἀναγκαστικά θά γινόταν τώρα καί ἥρωας τοῦ Λόγου. Ἡ διαδικασία πού ξεκίνησε μέ τήν λεγόμενη στιχομουθία, συνεχίστηκε καί καθ' ὅλη τήν ἔκταση τῶν μεγαλύτερων μονολόγων τῶν πρωταγωνιστῶν. Σιγά-σιγά ὅλα τά πρόσωπα μιλοῦσαν ξοδεύοντας τόσο ἀφειδώλευτα πιά κρουνοῦς ὀξύνοιας, σαφήνειας καί διορατικότητας, ὥστε μετά ἀπό τήν ἀνάγνωση μιᾶς τραγωδίας τοῦ Σοφοκλῆ νιώθουμε κάπως μπερδεμένοι. Σά νά μήν ἦταν τό τραγικό πού ἀφάνισε αὐτούς τούς χαρακτήρες, ἀλλά ἕνα πλεόνασμα λογικοῦ²⁶! Ἄς συγκρίνει κανεῖς τήν διαλεκτικότητα τῶν ἡρώων τοῦ Σαῖξπηρ: ὅλες οἱ σκέψεις, οἱ εἰκασίες καί τά συμπεράσματά τους διαπνέονται ἀπό μιᾶ μουσικότητα καί μιᾶ ἐσωτερικότητα, ἐνῶ στήν μεταγενέστερη ἀρχαιοελληνική τραγωδία δέσποζε ἕνας ὑποπτος δυῖσμός στό ὕφος — ἀπό τήν μιᾶ ἡ δύναμη τῆς μουσικῆς κι ἀπό τήν ἄλλη ἡ δύ-

ναμη τῆς διαλεκτικῆς. Ἡ τελευταία κέρδιζε ὀλοένα καί μεγαλύτερο ἔδαφος, μέχρι πού αὐτή τελικά θ' ἀποφάσιζε γιά τήν διάρθρωση ὅλου τοῦ δράματος. Ἡ διαδικασία ἔληξε μέ τήν τραγωδία τῆς Ἰντριγκας· ξεπεράστηκε, ἔτσι, ἐκεῖνος ὁ δυῖσμός καί συνεπῶς ἐκτοπίστηκε ὀλοκληρωτικά ὁ ἕνας ἀπό τούς δύο διαγωνιζόμενους: ἡ μουσική.

Ἔχει μεγάλη σημασία τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ διαδικασία ἔληξε μέ τήν Κωμωδία, ἐνῶ ξεκίνησε μέ τήν Τραγωδία. Ἡ τραγωδία ἀνάβλυσε ἀπό τό αἶσθημα τῆς συμπόνοιας καί εἶναι κατ' οὐσίαν ἀπαισιόδοξη. Γι' αὐτήν, ἡ ὑπαρξή εἶναι κάτι ἄκρως τρομακτικό, καί ὁ ἄνθρωπος ἕνα πλάσμα ἀνόητο. Δέν εἶναι ἡ μάχη ἐναντίον τοῦ πεπρωμένου πού κάνει τόν ἥρωα, ὅπως φαντάζεται ἡ νεώτερη Αἰσθητική. Ὁ ἥρωας δέν παθαίνει ὅ,τι τοῦ ἀξίζει. Τυφλός, μέ καλυμμένο τό κεφάλι γκρεμίζεται στό θάβρο τῆς συμφορᾶς του· καί ἡ ἀπεγνωσμένη ἀλλ' εὐγενῆς χειρονομία μέ τήν ὁποῖαν ὀρθώνει τό ἀνάστημά του ἐνώπιον αὐτοῦ τοῦ κόσμου τῆς φρίκης πού βίωσε, διαπερνάει τήν ψυχή μας σάν ἀγκάθι. Ἀντίθετα, ἡ διαλεκτική εἶναι κατ' οὐσίαν αἰσιόδοξη: πιστεύει στό αἴτιο καί τό ἀποτέλεσμα καί ἐπομένως σέ μιά ἀναγκαῖα σχέση πταίσματος καί ποινῆς, ἀρετῆς καί εὐδαιμονίας· οἱ ἀριθμητικές τῆς πράξεις δέν πρέπει ν' ἀφήσουν ὑπόλοιπο· ὅ,τι δέν μπορεῖ ν' ἀναλύσει ἐννοιολογικά, τό ἀρνεῖται. Ἡ διαλεκτική πετυχαίνει πάντοτε τόν σκοπό τῆς· κάθε συμπέρασμα [συλλογισμός] εἶναι γι' αὐτήν μιά γιορτή· σύνεση καί συνειδητότητα ἡ μόνη ἀτμόσφαιρα στήν ὁποία μπορεῖ ν' ἀναπνεύσει. Ὅταν εἰσέρχεται αὐτό τό στοιχεῖο στήν Τραγωδία, παράγεται ἕνας δυῖσμός σάμπως ἀνάμεσα στήν μέρα καί στήν νύχτα, τήν μουσική καί τά μαθηματικά. Ὁ ἥρωας, ὁ ὁποῖος πρέπει νά ὑπερασπιστεῖ τίς πράξεις του μέ ἐπιχειρήματα καί ἀντεπιχειρήματα, κινδυνεύει νά χάσει τήν συμπάθειά μας: ἡ δυστυχία πού τόν ζυγώνει, δείχνει ἀπλῶς καί μόνο ὅτι ἔσφαλε σέ κάποιον ὑπολογισμό του. Ἐν τούτοις, ἡ δυστυχία πού ἐπέρχεται ἐξ αἰτίας ἑνός λανθασμένου ὑπολογισμοῦ εἶναι κίβλας θέμα τῆς κωμωδίας! Ὅταν ἡ χαρά τῆς διαλεκτικῆς κατέστρεψε τήν Τραγωδία, γεννήθηκε ἡ Νέα Κωμωδία στήν ὁποία θριάμβευαν μονίμως ἡ πονηριά κι ὁ δόλος.

Ἡ σωκρατική συνείδηση καί ἡ συναφῆς αἰσιόδοξη πεποίθηση σχετικά μέ τόν ἀναγκαῖο δεσμό ἀρετῆς καί γνώσης, εὐδαιμονίας καί ἀρετῆς ἐπήρασε πολλά ἔργα τοῦ Εὐριπίδη κατά τοῦτο: στό τέλος ἀνοίγει ὁ δρόμος — ἐνίοτε καί χάρις σ' ἕναν γάμο! — γιά μιά ἀνετη ζωῆ. Μόλις ἐμφανίζεται ὁ ἀπό μηχανῆς θεός, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι πίσω

ἀπό τήν μάσκα δέν εἶν' ἄλλος ἀπό τόν Σωκράτη, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νά ἰσορροπήσει εὐδαιμονία κι ἀρετή στήν ζυγαριά του. Εἶναι πασίγνωστες οἱ σωκρατικές ἀρχές: «Ἡ ἀρετή εἶναι γνώση», «τό σφάλμα προέρχεται ἀπό τήν ἄγνοια», «ὁ ἐνάρετος εἶναι εὐτυχισμένος». Σ' αὐτές τίς τρεῖς μορφές ὀπτιμισμού κρύβεται ὁ θάνατος τῆς πεσσιμιστικῆς τραγωδίας. Οἱ ἰδέες αὐτές εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νά κατεργάζονται τήν διάλυση τῆς Τραγωδίας πολύ πρὶν ἐμφανιστεῖ ὁ Εὐριπίδης. Ἄν ἡ ἀρετή εἶναι γνώση, τότε κι ὁ ἐνάρετος ἥρωας πρέπει ἀπαραίτητα νά εἶναι διαλεκτικός. Ἡ ἠθικολογική σκέψη — ὅπως ἀδιαμόρφωτη τότε — βρισκόταν ἀκόμη σέ ἐμβρυακό στάδιο κι ὡς ἐκ τούτου ἦταν ἐξαιρετικά ἀβαθῆς καί πενιχρή· συνεπῶς, ὁ ἠθικός καί διαλεκτικός ἥρωας συχνότατα ἐμφανίζεται ὡς κήρυκας μιάς ἠθικολογικῆς κοινοτοπίας καί στενοκεφαλιάς. Ἀφήνοντας κατά μέρος τόν Εὐριπίδη, πρέπει θαρραλέα νά παραδεχτοῦμε καί ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἀκόμη καί στίς κορυφαῖες τραγωδίες τοῦ Σοφοκλή, οἱ συλλογισμοί μιάς Ἀντιγόνης, μιάς Ἡλέκτρας ἢ ἑνός Οἰδίποδος γίνονται μερικές φορές ἀνυπόφορα τετριμμένοι· ὅτι οἱ δραματικοί χαρακτήρες εἶναι ἐν γένει ὠραιότεροι καί πιό μεγαλειώδεις ἀπό τά λόγια τους. Ἡ κρίση μας σχετικά μέ τήν παλαιότερη τραγωδία, τήν τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου, πρέπει νά εἶναι διαφορετική καί πιό εὐνοϊκή ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, καθ' ὅτι ὁ Αἰσχύλος δημιουργοῦσε «οὐκ εἰδώς». Ἡ γλώσσα καί ἡ σκιαγράφηση τῶν χαρακτήρων τοῦ Σαίξπηρ μᾶς παρέχουν ἕνα σταθερό ἔρεισμα γιά παρόμοιες συγκρίσεις. Στά ἔργα του βρίσκουμε μιά ἠθική σοφία, ἀπέναντι στήν ὁποία ὁ σωκρατισμός μοιάζει ἀδιάκριτος καί ἀλαζονικός.

[...] Ἄν λάβει κανεῖς ὑπ' ὄψιν του ὅσα ἀνέφερα παραπάνω, θά καταλάβει γιατί θεωρῶ ὅτι τό ζήτημα τῆς ἔκτασης πού καταλάμβανε ἡ μουσική στό ἀρχαιοελληνικό μουσικό δρᾶμα εἶναι ἀκριβῶς τό κρίσιμο σημεῖο, ἀπ' ὅπου ξεκίνησε ὅλη ἡ διαδικασία τῆς ἀποσύνθεσής του. Ἡ αἰσιόδοξη διαλεκτική καί ἠθική σήμανε τήν καταστροφή τῆς τραγωδίας. Παναπεῖ: τό μουσικό δρᾶμα ἀφανίστηκε ἐπειδὴ ἔλειψε τό μέλος²⁷. Ὁ σωκρατισμός, εἰσχωρώντας στήν Τραγωδία, ἐμπόδισε τήν ἐναρμόνιση τῆς μουσικῆς μέ τόν διάλογο καί τόν μονόλογο, παρ' ὅτι ἡ ἴδια προσπάθεια, πού πραγματοποιήθηκε γιά πρώτη φορά στήν αἰσχυλική τραγωδία, εἶχε στεφθεῖ μέ ἐπιτυχία. Ὅμως ἡ μουσική, πού συνεχῶς συρρικνωνόταν κ' ἔβλεπε τόν κλειό γύρω της νά στενεύει ὀλοένα, δέν ἐνωθε πιά ἀνετα κι ἀναπτύχθηκε, λοιπόν, ἔξω ἀπό τά στενά αὐτά ὅρια, πιό ἐλεύθερα καί τολμηρά, ὡς αὐτόνομη τέχνη. Τό νά ἐμφανίζεται ἕνα Πνεῦμα²⁸

κατά τήν διάρκεια ενός γεύματος είναι, όπως και να έχει, γελοίο! Είναι γελοίο ν' απαιτείς από μία Μούσα τόσο μυστηριακή και υπερ-λογική, όπως είναι η Μούσα του τραγικού μέλους, να τραγουδήσει εν μέσω δικαστηρίου, στά ενδιάμεσα διαλείμματα μιᾶς διαλεκτικῆς ἀψιμαχίας! Συναισθανόμενη λοιπόν τό γελοίο αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης, βουβάθηκε ἡ Μουσική τῆς τραγωδίας, σά νά τρόμαξε ἀπό τήν ἀνήκουστη βεβήλωση πού εἶχε ὑποστῆ· ὄλο καί σπανιότερα ὕψωνε πιά τήν φωνή της, στό τέλος συγχύστηκε, τραγουδοῦσε γιά πράγματα πού δέν ἔδεναν μέ τήν ὑπόλοιπη πλοκή, ντράπηκε κ' ἐγκατέλειψε μία γιά πάντα τό θέατρο. Ἄς μήν κρυβόμαστε: τό ἄνθος καί ἡ κορυφή τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ μουσικοῦ δράματος εἶναι ὁ Αἰσχύλος στήν πρώτη μεγάλη δημιουργική του περίοδο, προτοῦ δεχτεῖ τήν ἐπίδραση τοῦ Σοφοκλή· μέ τόν Σοφοκλή ἀρχίζει βαθμιαία ἡ παρακμή, μέχρι τήν στιγμή πού ὁ Εὐριπίδης, ἀντιδρώντας συνειδητά ἐναντίον τοῦ Αἰσχύλου, ὀλοκλήρωσε ὅλη τήν διαδικασία παρασύροντας τά πάντα σάν σίφουνας.

Φυσικά, τούτη ἡ κρίση ἀντιβαίνει στήν σημερινή κρατοῦσα αἰσθητική. Στήν πραγματικότητα, δέν μπορούμε νά ἐπικαλεστοῦμε πιά βάσιμη μαρτυρία ἀπό ἐκείνη τοῦ Ἄριστοφάνη, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τόν ἑαυτό του κοντινότερο συγγενή τοῦ Αἰσχύλου. Ἄλλά ὁμοιος ὁμοίω ἀεὶ πελάζει.²⁹

Ἕνα τελευταῖο ἐρώτημα. Πέθανε, στ' ἀλήθεια, τό μουσικό δράμα — γιά πάντα; Ἄραγε ὁ Γερμανός στήν θέση ἑνός καλλιτεχνήματος πού ἔσθῃσε στό παρελθόν, ἔβαλε, στά σοβαρά, ὄχι ἄλλο, παρά τήν «Μεγάλη Ὅπερα», περίπου σά νά ἔσθῃσε δίπλα στόν Ἡρακλή ἕναν πίθηκο; Αὐτό εἶναι τό καιριώτερο ἐρώτημα τοῦ πολιτισμοῦ μας: κι ὅποιος Γερμανός δέν συλλαμβάνει τήν σοβαρότητα αὐτοῦ τοῦ ἐρωτήματος, ἔχει πέσει θῦμα τοῦ σωκρατισμοῦ τῆς ἐποχῆς μας — ἑνός σωκρατισμοῦ πού οὔτε βέβαια ἔχει τήν δύναμη νά γεννήσει μάρτυρες οὔτε καί μιλά τήν γλῶσσα «τοῦ πιά σοφοῦ ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες»: πού δέν ὁμολογεῖ περήφανα τήν ἀγνοιά του, ἀλλά στήν πραγματικότητα δέν γνωρίζει τίποτα. Τοῦτος ὁ σωκρατισμός ἀντιπροσωπεύει τόν σημερινό Τύπο: δέν θά προσθέσω τίποτα παραπάνω.

7 [124] 1870-1.

— Ἡ ἀναδημιουργία τῆς τέχνης, τήν ὁποίαν εἶχε ὑπ' ὄψιν του ὁ — σπρωγμένος ἔτσι βίαια πρὸς τά μπρός ἀπό τόν Σωκράτη — Εὐριπίδης, εἶχε ἕναν τελείως διαφορετικό σκοπό ἀπό τήν πλατω-

νική: ὅταν ὁ Πλάτων προσπαθοῦσε νά ὀλοκληρώσει τήν σωκρατική ἀντίληψη περί τέχνης, ὁ Εὐριπίδης, ἀπό τήν ἄλλη, πάλευε νά τήν ὀρίσει ἐπακριβῶς στά ἔργα του. Ὁ ἕνας ἀπέρριψε τήν μέγχι τοῦδε τέχνη, διότι πίστευε ὅτι ἐντόπισε τήν ἀπορριπτεία της φύση μέσα στόν σωκρατικό ὀρισμό, ὁ ἄλλος [τήν ἀπέρριψε] διότι, κατά τό αἰσθητήριό του, δέν ἀντιστοιχοῦσε πλήρως στόν ὀρισμό αὐτό. Ὁ Πλάτων βρῆκε, λοιπόν, στόν ὀρισμό τοῦ Σωκράτη περί τέχνης — «ἡ τέχνη εἶναι τό ἀντίγραφο ἑνός ἀπατηλοῦ φαινομένου»³⁰ — ἕνα κριτήριο· ὁ Εὐριπίδης ἕνα εἶδος ἰδανικοῦ: ἐπομένως, ὁ πρῶτος ἔπρεπε νά γυρέψει ἕναν νέο ὀρισμό γιά τήν νέα τέχνη πού κόμιζε, ὁ ἄλλος μία νέα τέχνη γιά τόν παλαιό ὀρισμό. Πόσο πρέπει νά βάραινε στήν ψυχὴ τοῦ Εὐριπίδη ἡ ἀπορριπτική κρίση τοῦ Σωκράτη γιά ὅλη τήν τέχνη! Καί κείνη ἡ ἀποφασιστικότητά του, μέ πλήρη συνείδηση, νά χύσει στό παλαιό καλούπι τήν νέα μορφή τῆς τέχνης οὔτως ὥστε νά ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στήν σωκρατική κρίση — τί σκυθρωπότητα ἔκρυβε! Νά συνεχίσει νά κρατάει τό καμουτσίκι στόν στίβο τῆς δραματικῆς τέχνης καί νά ὀδηγεῖ μέ σταθερό χέρι τό δραματικό καλλιτέχνημα κατ' εὐθείαν πρὸς τόν γκρεμό — τί σκοτεινὴ σύγκρουση! Καθῶς εἶπα, ἡ τραγωδία σκόπωσε ἡ ἴδια τόν ἑαυτό της. Καταλαβαίνουμε τώρα τήν ὀργανιστικὴ ἡδονὴ τοῦ αὐτοσπαραγμοῦ στόν Εὐριπίδη...³¹ Ἀλήθεια, ποῖος θά μπορούσε νά σκεφτεῖ τόν μελαγχολικό Εὐριπίδη χωρίς νά νιώσει συμπάθεια γι' αὐτόν! Ἔχουμε νά κάνουμε, ἀφ' ἑνός, μέ μία διάνοια διεισδυτική, ἡ ὁποία δέν ἐντόπισε στόν σωκρατικό ὀρισμό ἀπλᾶ μία κριτικὴ περί τέχνης ἀλλά, ἐπιπλέον, τόν ἀνεκπλήρωτο ὡς τότε τελικό σκοπό τῆς Τραγωδίας: ἀφ' ἑτέρου, μέ ἕνα ρωμαλέο ποιητικὸ ταλέντο, πού ἔπρεπε ἀπαραίτητα ν' ἀποφορτισθεῖ, νά διοχετευθεῖ στήν δραματικὴ ποίηση — κι ἄς ἀκουγόταν ἡ σοβαρὴ ἐπικριτικὴ φωνὴ τοῦ Σωκράτη! Τούτη ἡ ὀξεῖα ἀντίθεση — ἐκδηλωνόμενη σέ μία φύση — ἔσπρωξε τόν Εὐριπίδη στήν μοναξιά, ἀπ' ὅπου εἶχε τήν τόλμη νά περιφρονῆσει τό κοινὸ του, τόσο ὅταν αὐτό τόν ἀπέρριπτε, ὅσο κι ὅταν τόν λάτρευε. Κι ὅμως, δέν εἶχε ἀκόμη τό δικαίωμα νά παρουσιάσει τήν ἰδέα του περί τραγικῆς τέχνης γυμνή, δίχως εὐπρεπές ἐνδυμα: κάτι τέτοιο θά ἦταν ἀδύνατο στήν Ἀθήνα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Μία κατοπινότερη γενιά κατὰλαβε ποῖος ἀκριβῶς ἦταν ὁ πυρήνας καί ποῖο τό περίβλημα: πέταξε πέρα τό τελευταῖο κι ἀναφάνηκε ἡ πεμπτουσία τῆς δραματουργικῆς τέχνης, ἔτσι ὅπως τήν ἐνόησε ὁ Σωκράτης καί προσπάθησε νά τήν πραγματώσει ὁ Εὐριπίδης: μιὰ θεα-

τρική παράσταση νοούμενη ως δραματική παρτίδα σακκιού, ή Νέα Ἀττική Κωμωδία. Αὐτή ἦταν πραγματικά τό ἀντίγραφο ἑνός ἀντίγραφου³², στήν πιό τολμηρή σημασία τῆς ἐκφρασης: παιζόταν σέ κάθε οἰκογένεια, ὁ καθένας εἶχε τόν ρόλο του σ' αὐτή. Οἱ ποιητές τῆς Νέας Κωμωδίας γνώριζαν γιατί λάτρευαν τόν Εὐριπίδη σάν τόν ἀγαθό δαίμονά τους: αὐτός ἦταν πού ἀνέβασε τόν θεατή στήν σκηνή, αὐτός ἦταν πού καλλιέργησε στό κοινό τήν γεύση τοῦ ἀναχαράγματος τῆς καθημερινῆς ὑπαρξῆς³³. Ὅσο γιά τίς ἀπαισιόδοξες, διαπεραστικές ματιές πού ἔριχνε ὑπεροπτικά ὁ Εὐριπίδης σέ κείνη τήν τέχνη, κανείς δέν πρόσεξε τίποτα. Ὅμως ἔμεινε ἕνα νέο εἶδος σωκρατικῆς τέχνης ἐσαεῖ, τό ὁποῖο, συμμαχῶντας μέ τό μυθιστόρημα, ἀπέσπασε βίαια τόν θαυμασμό ὅλου τοῦ μεταγενέστερου — μή ἑλληνικοῦ — κόσμου. Ἡ θεατρική παράσταση ὡς ἀντικαθρέφτισμα τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας, ἀποσκοπώντας σέ μιάν ἀλλαγὴ πολιτικῆς ἐξουσίας· τό μυθιστόρημα ὡς ἀντικαθρέφτισμα μιᾶς ἰδεατικῆς πραγματικότητας, ἔχοντας μιὰ μεταφυσική προοπτική· δύο σχεδόν χιλιετηρίδες ἀπέδειξαν τήν ὑπεξουσιότητα αὐτῶν τῶν δύο βασικῶν μορφῶν στους Ἀρχαίους Ἑλληνες, καθὼς καί τήν φυσική τους προέλευση ἀπό αὐτούς — βασικῶν μορφῶν, πού βρῆκαν στόν Θεοβάντες καί τόν Σαίξπηρ τήν ὀριστική ὀλοκλήρωση καί τήν ὑπερπλήρωσή τους.

Ἀφοῦ πιά ρίξαμε μιὰ ματιά στό μακρυνότατο ἐκεῖνον τόπο, ἄς ξαναγυρίσουμε γι' ἄλλη μιὰ φορά στόν Σωκράτη, ὁ ὁποῖος, στό μεταξύ, ἔχει σχεδόν μεταμορφωθεῖ σ' ἕνα τέρας: «μιοιάζει μέ ἵπποπόταμος, μέ μάτια διάπυρα καί δόντια τρομερά».

1 [78] 1869

— Μοῦ ἔρχεται ξανά καί ξανά ἡ ἰδέα ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἤθελε νά ἐμφανίσει «ἐξογκωμένες» τίς συνέπειες τῆς λαϊκῆς δοξασίας — κυρίως στίς *Βάκχες*: ἐφιστᾶ τήν προσοχή στους μύθους. Παρουσιάζει, λόγου χάρη, τήν Ἀφροδίτη νά λυμαινεται ἕναν ἀγνό νεανία· τήν Ἥρα καί τήν Ἴριδα νά σπρώχνουν τόν Ἡρακλῆ στήν τρέλλα, μέ ἀποτελεσμα νά στραγγαλίσει ἐκεῖνος ἐν τέλει γυναῖκα καί παιδί. Μήπως δέν εἶναι τάχα εἰρωνικοί οἱ στίχοι ἀπό τίς *Βάκχες*:

Ὅσα παλιά κι ὅσα πατροπαράδοτα βρήκαμε αὐτά κανείς λογισμός λεπτεπίλεπτης σοφίας δέν θά τά ρίξει!³⁴

8 [19] 1870-1-2

— Ὅσο κι ἂν ἕνας ἄνθρωπος σάν τόν Σωκράτη ἐξακολουθεῖ νά μᾶς φαίνεται αὐτόχρονα καινοφανῆς καί παράξενος, τόσο ἀναμφισβήτητοι εἶναι, ἀπό τήν ἄλλη, καί ἡ βαθεῖα του συγγένεια μέ τήν πλατωνική ἰδέα περί τοῦ «ἀρχαιοελληνικοῦ»³⁵. Ἄν μονάχα ἐξετάσουμε τό «ἀρχαιοελληνικό», ἔτσι ὅπως παρουσιάζεται στους πιό χαρακτηριστικούς ἀρχαιοελληνικούς μύθους, θά δοῦμε ὅτι ἀκριβῶς οἱ μεγάλες μορφές τους θυμίζουν τόν Σωκράτη. Εἶναι ταυτόχρονα Προμηθεῆς καί Οἰδίπους, ἀλλά Προμηθεῆς πρὶν τήν κλοπὴ τῆς φωτιᾶς, καί Οἰδίπους πρὶν τήν λύση τοῦ αἰνίγματος. Χάρις σ' αὐτόν οἱ δύο τοῦτες μορφές πῆραν μιὰ νέα λάμψη, πού ἀπλώνεται σάν μιὰ σκιά στόν ἥλιο τῆς ἐσπέρας, μιὰ σκιά πού μεγαλώνει ἐπ' ἄπειρον καί σκεπάζει ὅλον τόν κατοπινό κόσμο. Ἀλλά καί πάλι, οὔτε τό ἐλάχιστο δέν ἔχουμε πεῖ γιά τόν Σωκράτη. Δέν ἔχουμε ἀκόμη μιλήσει γιά τό μέγεθος τῆς ἐπιρροῆς του ἴσαμε τούτη τήν ἐποχή, τῆς ἐπιρροῆς του πού ἐκτείνεται — σάν μιὰ σκιά στόν ἐσπερινό ἥλιο, πού ὀλοένα μεγαλώνει — σ' ὅλες τίς ἐπερχόμενες γενιές, δέν ἔχουμε μιλήσει γιά τήν σημασία πού ἐξακολουθεῖ νά ἔχει αὐτή ἡ ἐπιρροή ὡς πρὸς τήν ἀνανέωση τῆς τέχνης — καί μάλιστα τῆς τέχνης στήν πιό βαθεῖα καί πλατειά, οὐ μὴν ἀλλά καί στήν μεταφυσική της ἔννοια — καί γιά τήν ἐγγύηση πού παρέχει τό ἀτέρμονο τοῦ ἰδιότυπου χαρακτήρα αὐτῆς τῆς σωκρατικῆς ἐπιρροῆς στήν ἀτέρμονη ἀνανέωση τῆς Τέχνης.

Σοφοκλῆς καί Εὐριπίδης³⁶

— Σύμφωνα μέ τά σχόλια τῶν Φοινισῶν, μιὰ παλαιὰ δόξα³⁷ λέει ὅτι ὑπῆρχε ἀντιζηλία μεταξύ τους. Ἴσως πρὸς τό τέλος τῆς ζωῆς τοῦ Σοφοκλῆ συνέβη μιὰ προσέγγιση ἀπόψεων· τουλάχιστον ὁ Σοφοκλῆς, πρὸς τό τέλος τῆς ζωῆς του, εἶχε πολλές φορές ἀλλάξει [αὐτό] τό δρᾶμα του κατὰ τήν τεχνοτροπία τοῦ Εὐριπίδου. Ὅταν ἔφτασαν τά νέα τοῦ θανάτου τοῦ Εὐριπίδου στήν Ἀθήνα: πένθημα ἐνδύματα, δέν ἔγινε στέψη.

Μέ τόν Εὐριπίδου παρήχθη μιὰ ρήξη στήν ἀνάπτυξη τῆς Τραγωδίας: ἡ ἴδια ρήξη πού σημειώθηκε σ' ὅλους τούς τομείς τῆς ζωῆς ἐκείνη τήν ἐποχή. Ἐνας ἰσχυρός διαφωτισμός πρόκειται νά ἀλλάξει τόν κόσμο σύμφωνα μέ τά προστάγματα τῆς σκέψης (Gedanke)· ὅ,τι στέκει ὀρθό θ' ἀνατραπεῖ ἀπό μιὰ διαλυτικὴ κριτική· διαλυτικὴ, γιατί ἡ σκέψη μέχρι στιγμῆς ἔχει ἀναπτυχθεῖ μονομερῶς. Οἱ τραγικοί, πού ἐθεωροῦντο πάντα δά-

σκαλοι του λαού, προσφέρουν τούτη τήν νέα μόρφωση στον λαό. Τήν πρώτη ώθηση τήν δίνει ο Ευριπίδης, ο οποίος μόνος του κατ' αρχήν — όπως ακριβώς ο Σωκράτης — κολύμπησε κόντρα στο ρεύμα της λαϊκής εὐνοιας και τελικά τήν κατέκτησε. Η τραγωδία του Ευριπίδη είναι τό βαρόμετρο του ήθικο-πολιτικο-αισθητικού σκέπτεσθαι εκείνης της εποχής σε αντίθεση με τήν ανάπτυξη της παλαιότερης τέχνης, πού είχε σαν αφετηρία της τό ένστικτο και έληξε με τον Σοφοκλή. Ο Σοφοκλής είναι ή μεταβατική μορφή ή σκέψη κινείται ακόμα στο μονοπάτι του ένστικτου. Γι' αυτό και ο Σοφοκλής είναι συνεχιστής του Αισχύλου. Με τον Ευριπίδη παράγεται μιά πύο αδιάφορη όπτική, δίχως σεβασμό προς τό παλαιό. Όπου είναι αναγκασμένος νά σύρει τό παλαιό [μέσα στις τραγωδίες του], τό παρουσιάζει με μιάν αδιάντροπη λάμψη (λ.χ. στον Χορό). Ο Χορός, ήδη εύρισκόμενος σε αντίθεση με τήν μή ποιητική εποχή του Ευριπίδη, δέν μπορούσε νά παραμεριστεί: ο Ευριπίδης τον χρησιμοποιεί (χωρίς νά τον αποκρύβει έντέχνως, όπως έκανε ο Σοφοκλής), πότε σαν μουσικό έντερο πότε σαν ένδιάμεση διάλεξη σύμφωνα με τον Άριστοτέλη, ο Χορός δέν είναι πάντα μέρος του Όλου· τό τραγούδι σχετιζόταν με τήν πορεία της δράσης όσο σχετιζόταν και με κάποια άλλη τραγωδία: άσματα πού παρεμβάλλονταν [στήν δράση] παρουσιάζονταν από τήν εποχή του Άγάθωνα κ' έξής. Η ένότητα πού χαρακτηρίζει τον οργανισμό του καλλιτεχνήματος δέν ήταν ο τελικός σκοπός, είχε νά κάνει με τήν επίδραση³⁸ πού αυτό ασκούσε (σχόλια Όρέστη 125: *εφελκυστικός γάρ έστιν ο ποιητής*): επρόκειτο για μιά αισθητική ιδωμένη από τήν σκοπιά του θεατή. Πώς θ' ασκήσει ή Τραγωδία [πάνω στον θεατή] τήν ισχυρότερη επίδραση; Ο Άριστοτέλης λέει ότι ο Ευριπίδης δέν έπεσε έξω στην προκειμένη περίπτωση: είναι ο τραγικώτατος³⁹. Η «αίφνιδια μεταβολή από εύτυχία σε δυστυχία εξ αίτιας ενός μεγάλου σφάλματος» είναι ή συνήθης έκβαση σ' αυτόν. Η [όλη] επίδραση έγκείται στην σκηνή, όχι στο Όλο, γι' αυτό και δέν χρειάζεται μιά αυστηρή σύνθεση (κυκλώνας στις Φοίνισσες). Ποιά είναι ή σημασία του προλόγου ως προς αυτήν τήν επίδραση; παλαιότερα ή προϊστορία [έξ]ύφαινόταν] στην έκθεση των γεγονότων· τό Αναγκαίο (τό καθαυτό Άσχημο) συγκαλυπτόταν έντέχνως. Τώρα ή προϊστορία δίνεται στην αρχή, σαν πρόγραμμα: πρώτα μαθαίνει κανείς, έπειτα αισθάνεται καθαρή τήν επίδραση του καλλιτεχνήματος πάνω του. Αυτό τό νόημα αναγνώρισε σωστά ο Lessing

και υπερασπίστηκε τον Ευριπίδη. Η έκθεση των γεγονότων δέν λείπει· ακολουθεί μετά τον πρόλογο. Ήταν ένα σημαντικό μέσο πού χρησιμοποιούσε ο Ευριπίδης, για νά εκθέσει εύθύς εξ αρχής σ' όλους τους ακροατές τό πως ο ίδιος αντίλαμβανόταν τό υλικό, για νά δείξει πού τό παραλλάσσει και πού όχι. Ο *deus ex machina* υπάρχει ήδη στον Σοφοκλή (Φιλοκτήτης). Έδώ αποτελεί ένα μέσο βαθύτατης ύποταξης και παραίτησης απέναντι στο Θείο. Μία επί μακρόν εξυφαινόμενη έντριγγα κυλάει μάταια· ο ποιητής χλευάζει τήν ανθρώπινη εύφυία μέσω της εμφάνισης ενός θεού. Στον Ευριπίδη, υπάρχει ή πρόθεση νά δένονται τόσο σφιχτά οι κόμποι, ώστε νά γίνονται άλλοι: τώρα μόνο ένα θαύμα θά μπορούσε νά βοηθήσει. Τό θαύμα προκαλεί ισχυρότερη έντύπωση (Effekt) από τήν ψυχολογική λύση: *nec deus intersit nisi dignus vindice nodus*. Ο Άριστοτέλης λέει ότι οι μηχανές των θεών δέν είναι καθόλου ανεπίτρεπτες: ο μύθος περιείχε πολύ συχνά όπτασίες (Erscheinungen). Ο Ευριπίδης άνοιξε με όλα αυτά προοπτικές για τό μέλλον: ο *deus ex machina* είναι ένα επικό κομμάτι στο τέλος, όπως ακριβώς ο πρόλογος είναι ένα επικό κομμάτι στην αρχή του δράματος: στο ένδιάμεσο, ή δραματική πραγματικότητα. Όπως ακριβώς ο Σοφοκλής συγκέντρωσε τον στοχασμό στον Χορό, για νά καθάρει τό δραματικό ποίημα, έτσι και ο Ευριπίδης συγκέντρωσε τήν μή έχουσα σχέση με τό δράμα ιστορία σ' έναν πρόλογο κ' έναν επίλογο του δράματος. Τέλος, ο Ευριπίδης μπορεί μέσω του *deus ex machina* νά μοιράσει εύτυχία και δυστυχία στα όρωντα πρόσωπα ανάλογα με τήν αξία τους: επιστρέφει στην αισχύλεια άποψη, μόνο πού τώρα δέν πρόκειται για τό καλό κάποιου γένους, κάποιας πολιτείας, λαού ή (όπως στον Προμηθέα) της ανθρωπότητας, αλλά για τό καλό μεμονωμένων προσώπων. Άποψη του όρθολογισμού, πού εκπροσωπεί και ο Σωκράτης. Σημαντική ή σχέση αυτών των δύο: ο Σωκράτης ως συνεργάτης φιλόσοφος, ο Σωκράτης θαμώνας των παραστάσεων του Ευριπίδη· Σωκράτης, ο σοφώτερος άνθρωπος δίπλα στον Ευριπίδη.

Μεταρρύθμιση της τέχνης σύμφωνα με σωκρατικές αρχές: πρέπει όλα νά είναι λογικά, για νά μπορούν όλα νά γίνουν κατανοητά. Χώρος δέν υπάρχει για τό ένστικτο. Τεράστια δύναμη της βούλησης, πού εφάρμοσε τούτη τήν αρχή όρώντας κατ' αντίθετο τρόπο με τον Αισχύλο και τον Σοφοκλή. Η κριτική πού ασκεί ο Άριστοφάνης στους Βατράχους δέν εξαίρει τον έσώτερο πυρήνα της μεταρρύθμισης του Ευριπίδη· έν

πάση περιπτώσει, τήν ἐποχή ἐκείνη ὁ Εὐριπίδης εἶχε ἤδη ἐπικρατήσει καί μόνο οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ παλίου καλοῦ καιροῦ τόν ἀπέρριπταν. Ὁ Εὐριπίδης καυχιέται στούς *Βατράχους* γιά τήν ἐπιτυχία του: μαζί του ὁ λαός ἔμαθε νά μιλάει καί νά φιλοσοφεῖ, ἡ Τραγωδία ἔχασε τόν στόμφο της.

Εἶναι γνωστή ἡ προδιάθεση γιά πάθος (*leidenschaftliche Vorliebe*) πού εἶχαν οἱ ποιητές τῆς Νέας Κωμωδίας, Μένανδρος καί Φιλίμων. Ὡς πρὸς τήν ἱντριγκα καί τόν ἀστικό τόνο, ὁ Εὐριπίδης εἶν' ἐπίσης ὁ ἄμεσος προκάτοχος τῆς Νέας Κωμωδίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. (Σ.τ.μ.): Ἄριστοφ., *Βάτραχοι* 58-67. Ὁ Διόνυσος — πού εἶναι ὁ Ἄριστοφάνης μασκαρεμένος — προσπαθώντας νά ἐξηγήσει στόν Ἡρακλῆ τήν λαχτάρα πού νιώθει γιά τόν Εὐριπίδη — μιά πού τέτοια λαχτάρα, καθὼς λέει, μέ λόγια δέν λέγεται — τοῦ λέει γιά τήν ξαφνική ὄρεξη πού τόν πιάνει φορές-φορές γιά φάβα!

2. (Σ.τ.μ.): Τά πλάγια εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

3. (Σ.τ.μ.): Ἄριστοφ., ὀ.π., 956-958. Σέ ὅλα τά ἀριστοφανικά παραθέματα χρησιμοποιοῦμε τήν μετάφραση τοῦ Θρασύβουλου Σταύρου προσαρμόζοντάς τη, ὅπου χρειάζεται, στήν ἀπόδοση τοῦ Νίτσε.

4. (Σ.τ.μ.): Ἄριστοφ., ὀ.π., 959-961.

5. (Σ.τ.μ.): Ὁ συγγραφέας ἐδῶ παρηγεῖ τήν λέξη *Schachspiel* (σκάκι, παρτίδα σκακιού) μέ τήν λέξη *Schauspiel* (θεατρική παράσταση, δρᾶμα, θέαμα). Βλ. καί 1[2] 1871.

6. (Σ.τ.μ.): Σημείωση/παραλλαγή τοῦ Νίτσε: «στό ὁποῖο θριάμβευε ἡ ἱντριγκα, μαζί μέ τό μῖσος κατά τῆς στενότητος τῶν πατέρων [τῶν προγόνων]».

7. (Σ.τ.μ.): Αὐγουστος-Φρειδερίκος-Φερδινάνδος φόν Kotzebue (1761-1819): πολυγραφότατος Γερμανός θεατρικός συγγραφέας, γνωστός γιά τήν ἐχθρική στάση του πρὸς τόν Γκαίτε καί τούς φορεῖς τοῦ ρομαντικοῦ κινήματος.

8. (Σ.τ.μ.): Als Einzelner. Αὐτός ὁ *Einzelner* — πού ἔχει ἕντονη στιρνερική χροιά καί θυμίζει τόν ἄλλον ἐκείνο *Einzig und sein Eigentum* [Ὁ ἕνας (ὁ Μόνος) καί ὁ κόσμος του (τό δικό του)] —, ἡ ἀρχετυπική εἰκόνα τοῦ Ἐνός κατέναντι τοῦ Κόσμου καί τῆς Ἐποχῆς του εἶναι κεντρικῆς σημασίας γιά τήν σκέψη καί ὅλη τήν στάση τοῦ Νίτσε.

9. (Σ.τ.μ.): Παραλλαγή/σημείωση τοῦ Νίτσε: «Θά διαπράτταμε μέγιστο σφάλμα ἂν θεωρούσαμε τόν Εὐριπίδη πηγῆ κι αἰτία τῆς παρακμῆς: μᾶλλον εἶναι ὁ πρῶτος πού τήν ἀναγνώρισε καί προσπάθησε νά τήν καταπολεμήσει ὑπό τά πυρά τῶν ἀντιρρήσεων πού ἐκτόξευαν οἱ δῆθεν μορφωμένοι τῆς ἐποχῆς του. Ὅποιος λοιπόν ἔχει τήν τάση νά βλέπει στό πρόσωπό του ἕναν θωπευτή λαϊκῶν παθῶν ἢ ἕναν διαφθορέα μέ μιάν ἀκόρεστη δίψα γιά δόξα, δέν πρέπει ἀπλῶς νά ξεχνᾷ ὅτι ὁ Εὐριπίδης δέν εἶχε καί πολλές νίκες στό ἐνεργητικό του κι ὅτι τό πλῆθος ἦταν ἐναντίον του ὡς τόν θάνατό του. Ὁ μοναχικός καί ἀποτραβηγμένος ἐκείνος ἄνθρωπος δέν ἐπεδίωξε ἴδια ὀφέλη στήν ζωή του· κι ἂν ἔγι-

νε μολαταῦτα ὁ κήρυκας τῆς ὀχλοκρατίας, θά ἔταν μεγάλη παρανόηση νά τό θεωρήσουμε αὐτό σώνει καί καλά ἀποτέλεσμα ἐγωιστικῶν ὑπολογισμῶν».

10. (Σ.τ.μ.): «Σοφόν τό σαφές, οὐ τό μὴ σαφές» (Ὁρέσσης, 397).

11. (Σ.τ.μ.): Τά πλάγια εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

12. (Σ.τ.μ.): Ἄριστοφ., ὀ.π., 1119-1122.

13. (Σ.τ.μ.): Λατινικά στό κείμενο.

14. (Σ.τ.μ.): Das Verständlichste: τό πιό (κατα)νοητό.

15. (Σ.τ.μ.): Thorwaldsen Bertel (1768-1844): Δανός γλύπτης.

16. (Σ.τ.μ.): Διογ. Λαέρτιου II 5, 2.

17. (Σ.τ.μ.): Πλατ. *Γοργίας* 481c.

18. (Σ.τ.μ.): Βλ. Πλ. *Φαίδων* 109 d-e.

19. (Σ.τ.μ.): Τῆς σωκρατικῆς θεώρησης.

20. (Σ.τ.μ.): Τά πλάγια εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

21. (Σ.τ.μ.): Πλ. *Συμπόσιον* 216d.

22. (Σ.τ.μ.): Τά ἀραιά εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

23. (Σ.τ.μ.): Ἄριστοφ., ὀ.π., 1491-1499.

24. (Σ.τ.μ.): Τά πλάγια εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

25. (Σ.τ.μ.) Wettkampf.

26. (Σ.τ.μ.): Τά πλάγια εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

27. (Σ.τ.μ.): Τά πλάγια εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

28. (Σ.τ.μ.) Geist.

29. (Σ.τ.μ.): Πλ. *Συμπόσιον* 195b.

30. (Σ.τ.μ.): Als des Abbildes des Scheinbildes.

31. (Σ.τ.μ.): Ἐννοεῖ τόν διαμελισμό τοῦ Διονύσου στίς *Βάχχες*.

32. (Σ.τ.μ.): Als des Abbildes des Abbildes.

33. (Σ.τ.μ.): Τά ἀραιά εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

34. (Σ.τ.μ.): Ὑπονοεῖται ἡ σοφιστικῆ, ὁ σωκρατισμός ἐν γένει.

35. (Σ.τ.μ.): Hellenische.

36. (Σ.τ.μ.): Ἀπόσπασμα ἀπό τίς πανεπιστημιακές του παραδόσεις πάνω στήν ἱστορία τῆς ἀρχαιοελληνικῆς Τραγωδίας (1870-1). Πρόκειται γιά σημειώσεις κι ὄχι γιά δουλεμένο κείμενο, προορισμένο γιά δημοσίευση.

37. (Σ.τ.μ.): Ἑλληνικά στό κείμενο.

38. (Σ.τ.μ.): Wirkung.

39. (Σ.τ.μ.): Ἑλληνικά στό κείμενο.

Βιβλιο- φορίες

1) Nicholas FEARN, 'Ο Ζήνωνας και η χελώνα, εκδ. Λιβάνη, Ἀθήνα 2003, 306 σσ.

2) Lou MARINOFF, Πλάτωνας, όχι προζάκ, εκδ. Λιβάνη, Ἀθήνα 2002, 477 σσ.

3) Nigel WARBURTON, Φιλοσοφία - Τά βασικά ζητήματα, εκδ. Περίπλους, Ἀθήνα 1999, 253 σσ.

Ἡ περιοχή τῆς φιλοσοφίας δέν συντίθεται μόνο ἀπό ἐκεῖνα τά συγγράμματα πού ἔχουν στόχο νά προωθήσουν τήν φιλοσοφική σκέψη καί ἔρευνα. Μαζί μέ αὐτά — ἤ, καλύτερα, κάτω ἀπό αὐτά — πρέπει νά συνυπολογίσουμε καί τά ἐκλαϊκευτικά φιλοσοφικά βιβλία, πού ἐπιχειροῦν νά καταστήσουν τήν φιλοσοφία περισσότερο προσιτή σέ ἕνα εὐρύτερο μέρος τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Ἐνα παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ προσπάθειες τοῦ Ράσσελ, ὁ ὁποῖος, μετά τήν παρουσίαση τοῦ *The principles of Mathematics*, ἀφιέρωσε ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου του στήν συγγραφή ἐκλαϊκευτικῶν βιβλίων φιλοσοφίας.

Ἡ ὑπαρξη τέτοιων βιβλίων εἶναι ἀναγκαία, γιατί ἡ φιλοσοφική σκέψη ἀναπτύσσεται, ὡς ἕναν βαθμό, ἐσωτερικά, αὐτόνομα καί οἰκοδομεῖται σέ ἕνα ἐπίπεδο διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο τοῦ κοινοῦ νοῦ. Στήν ἐποχή μας ἰδιαίτερα κρίνεται περισσότερο ἀπαραίτητη, ἐπειδή ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στόν κάθε λογῆς εἰδικό καί στούς μή εἰδικούς ἔχει διευρυνθεῖ περισσότερο, καθώς ἡ ἔρευνα προχωρεῖ μέ ταχύτερους, σχεδόν γεωμετρικούς ρυθμούς. Στήν περίπτωση τῆς φιλοσοφίας, ἐνός τομέα πνευματικῆς δραστηριότητας μέ ἱστορία τουλάχιστον 2500 ἐτῶν, ἡ συσσώρευση γνώσης, ἡ ἐμφάνιση πολυπλοκῆς ὁρολογίας καί ἡ ἐκλέπτυνση τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου καί τῶν σχετικῶν τεχνικῶν καθιστοῦν ἀκόμη πιό δύσκολο τό ἐγχείρημα τοῦ μή εἰδικοῦ νά προσεγγίσει τά πνευματικά ἐπιτεύγματα τῶν μεγάλων φιλοσόφων. Ὅμως, ἡ ἀνάπτυξη τῆς γενικῆς παιδείας ἐπιτρέπει τήν αἰσιόδοξη ἄποψη ὅτι, μέσα ἀπό τήν κατάλληλη παρουσίαση τῆς φιλοσοφίας, τό

κοινό τῶν μή εἰδικῶν θά καταφέρει νά ἐξοικειωθεῖ μέ αὐτήν.

Βέβαια, τά προβλήματα πού ἐμφανίζονται κατά τήν συγγραφή τέτοιων ἐκλαϊκευτικῶν ἔργων εἶναι πολλά καί σημαντικά. Τό κυριώτερο θά λέγαμε ὅτι εἶναι τό κατά πόσον ὁ συγγραφέας θά κατορθώσει νά φερθεῖ μέ ἐντιμότητα τόσο πρὸς τό ἀντικείμενό του ὅσο καί πρὸς τό δυναμικό ἀναγνωστικό του κοινό. Θά πρέπει, λοιπόν, νά ἀποφύγει τήν παγίδα τῆς ὑπεραπλούστευσης πρὸς χάριν τῆς κατανόησης. Γιατί μόνον ἔτσι δέν θά ὑποπέσει στό σφάλμα τῆς παραποίησης τῶν παρουσιαζόμενων φιλοσοφικῶν θεωριῶν καί τῆς ἐξαπάτησης τοῦ μή εἰδικοῦ ἀναγνώστη του. Ὑπό αὐτό τό πρίσμα, εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ πρόσφατη κυκλοφορία ἀρκετῶν «εἰσαγωγικῶν» βιβλίων στήν φιλοσοφία μέ ἐκλαϊκευτικό χαρακτήρα.

Ἐνα τέτοιο βιβλίο εἶναι καί ὁ *Ὁ Ζήνωνας καί ἡ χελώνα*, τοῦ Nicholas Fearn, πού φαίνεται νά ἐπιτυγχάνει ἀρκετά τόν συνδυασμό τῆς ἔγκυρης, ἀλλά καί ἀπλῆς, κατανοητῆς παρουσίας. Διανθισμένο ὅπως εἶναι μέ παραδείγματα ἀπό τήν καθημερινή ζωή, ἀναλογίες καί νοητικά πειράματα, καθίσταται ἀκόμη πιό ἐλκυστικό καί εὐκολονόητο. Τό χαρακτηριστικό του ὅμως πού τό κάνει νά ξεχωρίζει εἶναι ὅτι, σέ μεγάλο βαθμό, ἐστιάζει ὄχι μόνο στίς θεωρίες τῶν ἀναφερόμενων φιλοσόφων, ἀλλά καί στόν τρόπο τῆς σκέψης τους, στήν ἀνάπτυξη τῆς μεθόδου καί τῶν πνευματικῶν ἐργαλείων πού χρησιμοποίησαν. Προσπαθεῖ, δηλαδή, νά δείξει ὀρισμένες συνιστώσες τοῦ τί σημαίνει «σκέπτεσθαι φιλοσοφικῶς».

Ἡ συγκεκριμένη ἐστίαση ἀφήνει νά διαφανεῖ κάτι πού ὁ συγγραφέας προσπερνᾷ, δείχνει ὅμως ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον: ἡ διαγραφόμενη σχέση ἀνάμεσα στήν μέθοδο ἐπίλυσης τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων, στά ἴδια τά προβλήματα καί στίς προτεινόμενες ἀπαντήσεις τους. Σέ πολλές περιπτώσεις δέ, φαίνεται καθαρά ὅτι τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει ἕνας φιλόσοφος καθορίζουν καί τήν μέθοδο ἢ τήν τεχνική πού θά ἐπιλέξει γιά τήν λύση τους.

Τό φαινόμενο αὐτό παρατηρεῖται ἤδη κατά τήν γέννηση τῆς φιλοσοφίας, ὅταν ὁ Θαλῆς ζητοῦσε νά

βρεί τήν προέλευση καί τήν ἀρχή τοῦ κόσμου. Τό πλέον σημαντικό θεβαίως εἶναι ὅτι ὁ Θαλῆς, κατά τήν ἀναζήτησή του, δέν στηρίχτηκε στίς ὑπάρχουσες μυθικές ἢ θρησκευτικές ἀντιλήψεις. Ἀντιθέτως, ἐπιχείρησε νά δώσει μιά ἀπάντηση βασιζόμενος στήν λογική καί τήν παρατήρηση, δημιουργώντας ἔτσι τά θεμέλια τόσο τῆς φιλοσοφικῆς ὅσο καί τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὅμως καί ὁ τρόπος σκέψης πού ἐπέλεξε γιά νά ἐπιλύσει τό πρόβλημα πού τόν ἀπασχόλησε. Ὁ Θαλῆς ἐπινόησε καί βασίστηκε στήν ἀναγωγή, θεωρώντας ὅτι οἱ πλέον σύνθετες διαδικασίες πού εἶχε μπροστά του μποροῦν νά ἀναχθοῦν σέ ἕνα ἀπλούστερο, πιό βασικό ἐπίπεδο. Κάτι τέτοιο ὄχι μόνο διευκολύνει τήν ἔρευνα, ἀλλά καί μᾶς ὁδηγεῖ ἀπ' εὐθείας στήν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ἀκόμη καλύτερα, κάτι τέτοιο φαίνεται νά προκύπτει ἀπό τήν ἴδια τήν φύση τοῦ προβλήματος, καθώς τό ἴδιο τό ἐρώτημα γιά τήν ἀρχή τοῦ κόσμου μοιάζει νά ἀπαιτεῖ τήν ἀναγωγή τῶν πολυσύνθετων φυσικῶν φαινομένων στά ἀπλούστερα στοιχεῖα τους. Ἴσως αὐτή νά μήν εἶναι ἡ μοναδική μέθοδος πού μπορεῖ νά μᾶς ὁδηγήσει σέ μιά ἀπάντηση, δείχνει νά εἶναι ὅμως μία ἀπό τίς πλέον κατάλληλες.

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος φαίνεται νά ἐπινόησε ἕνα νέο εἶδος συλλογισμοῦ, τέτοιο πού νά ταιριάζει στό πρόβλημα πού ἀντιμετώπιζε, ἦταν ὁ Ζήνων ὁ Ἐλεάτης. Μαθητής τοῦ Παρμενίδου, ὁ Ζήνων καταπαύστηκε μέ τό νά στηρίξει τήν θεωρία τοῦ δασκάλου του, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ ἀπόψεις τοῦ πλήθους εἶναι συγκεχυμένες καί δέν ἔχουν καμμιά γνωστική ἀξία, ἐνῶ ὁ μόνος δρόμος πού ὁδηγεῖ στήν ἀλήθεια εἶναι ἐκεῖνος τῆς νόησης, καθώς ἡ νόηση ταυτίζεται μέ τήν πραγματικότητα. Ἡ Ἐλεατική Σχολή, λοιπόν, ἀναλαμβάνει τό βαρῦ φορτίο νά δείξει ὅτι ἡ κοινή γνώμη εἶναι καθ' ὅλα ἀφερέγγυα καί ὅτι οἱ καθημερινές θεβαιότητες, στίς ὁποῖες μᾶς ὁδηγοῦν οἱ αἰσθήσεις μας, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό ψευδαισθήσεις. Ὁ Ζήνων λοιπόν, θεωρώντας ἴσως ὅτι δέν εἶναι εὐκόλο νά ἰσχυροποιήσει τήν θέση τῆς Σχολῆς του μόνο μέ τήν παρουσίαση τῶν ὑποστηρικτικῶν ἐπιχειρημάτων, βάλθηκε νά ἐπιτεθεῖ κατά τῶν θεβαιοτήτων τῶν καθιερωμένων ἀπόψεων. Ἔτσι, προσπάθησε νά τραβήξει στά ἄκρα αὐτές τίς ἀπόψεις, ὥστε νά ἀποδείξει πώς καταλήγουν σέ παράλογα ἀποτελέσματα. Ἦταν ὁ πρῶτος πού χρησιμοποίησε τήν εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή (reductio ad absurdum).

Ἀκόμη καί ὁ ἴδιος ὁ θεμελιωτής τῆς νεώτερης φιλοσοφίας δείχνει νά ὁδηγεῖται στήν μέθοδο του ἀπό τήν φύση τοῦ προβλήματος πού ἀντιμετώπιζε. Ὁ Ντεκάρτ ἤθελε νά θέσει τήν φιλοσοφία σέ νέες βάσεις, καθαρίζοντας τό φιλοσοφικό τοπίο ἀπό ὅλα ἐκεῖνα τά σχολαστικά δόγματα πού ἀποτελοῦσαν τήν κληρονομιά τοῦ Μεσαίωνα. Ἔτσι υἱοθέτη-

σε μιά σκεπτικιστική στάση καί ἔθεσε ἐν ἀμφιβόλῳ κάθε παραδεδομένη θεβαιότητα. Ὁ σκεπτικισμός του ὅμως ἦταν μεθοδικός, δηλαδή χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν Ντεκάρτ μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά συντελέσει στήν συναγωγή ἀκλόνητων συμπερασμάτων.

Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ Fearn ἀναδεικνύει τίς περιπτώσεις ἐκεῖνες κατά τίς ὁποῖες ἡ ἀκολουθούμενη μέθοδος εἶναι ἀξεδιάλυτα συνδεδεμένη μέ τό φιλοσοφικό περιεχόμενο. Ἡ περίπτωση τοῦ Χέγκελ καί τῆς διαλεκτικῆς του εἶναι ἴσως ἡ πλέον χαρακτηριστική. Πιό πρωτότυπη εἶναι ὅμως ἡ θεώρηση τῆς πλατωνικῆς θεωρίας ὑπό αὐτήν τήν ὀπτική. Θεωρώντας τήν «ἀναλογία» (ὡς ἀλληγορία ὑπό τήν μορφή μύθου) ἕνα ἀπό τά βασικά πνευματικά ἐργαλεῖα τῆς σκέψης τοῦ Πλάτωνος, ὁ συγγραφέας διατυπώνει τήν ἄποψη ὅτι ἡ πλατωνική θεωρία τῶν ἰδεῶν, πού συλλαμβάνει τόν αἰσθητό κόσμο ὡς ἕνα κατώτερης τάξης ἀντίγραφο τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν, στηρίζεται ἀκριβῶς στήν ἀρχή τῆς ἀναλογίας.

Ἐξετάζοντας τίς μεθόδους καί τά ἐργαλεῖα σκέψης πού οἱ φιλόσοφοι ἀνέπτυξαν κατά τήν μακρά ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ὁ Fearn προσπαθεῖ ἐπίσης νά δείξει τοῦς κινδύνους καί τοῦς περιορισμούς πού τίθενται σέ ὀρισμένες ἀπό αὐτές. Ἔτσι, τό ζυράφι τοῦ Ὁκαμ, ὅπως ἀναφέρει τό ὁμώνυμο κεφάλαιο, μᾶς προφυλλάσσει ἀπό τόν ἄσκοπο «πολλαπλασιασμό τῶν ὄντοτήτων» καί ἀναδεικνύει τίς «ἀρετές τῆς ἀπλούστευσης». Ἐδῶ ἐλλοχεύει ὅμως πάντοτε ὁ κίνδυνος τῆς ὑπεραπλούστευσης, πού μπορεῖ νά ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀφαίρεση ὄχι μόνον τῶν περιττῶν στοιχείων μιᾶς θεωρίας, ἀλλά καί στοιχείων τά ὁποῖα μοιάζουν ἀπαραίτητα γιά τήν καλύτερη κατανόηση ἑνός φαινομένου. Ὁ ἴδιος ὁ Fearn φέρνει ὡς παράδειγμα τήν συμπεριφοριστική θεωρία, πού ἀπλουστεύει τίς ψυχικές διαδικασίες καί τίς περιορίζει στό ἐπίπεδο τῶν ἀπλῶν ἀντιδράσεων σέ ἐρεθίσματα τοῦ περιβάλλοντος. Κατά πόσον ὅμως ὁ συμπεριφορισμός δέν φτachaίνει τίς δυνατότητές μας νά ἐρμηνεύσουμε τά ψυχικά φαινόμενα καί κατά πόσο δέν ἀλλοιώνει τό ἴδιο τό ἀντικείμενο του «ἀπλουστεύοντάς το»; Μποροῦμε νά παραβλέψουμε ἢ καί νά ἀρνηθούμε τήν ὑπαρξή τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ νοήματος, τῶν ἐπιθυμιῶν καί τῶν συναισθημάτων μας, θεωρώντας ὅτι αὐτός ἀποτελεῖ μιά περιττή ὄντοτητα καί ὅτι ἡ διαδικασία ἐξήγησης τῶν ψυχικῶν φαινομένων γίνεται, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἀπλούστερη;

Δίπλα σέ αὐτήν τήν ἐξέταση τοῦ τί σημαίνει «σκέπτομαι φιλοσοφικά», ὑπάρχουν καί κεφάλαια πού ἐστιάζουν στήν σκέψη ἄλλων σημαντικῶν στοχαστῶν, ὅπως εἶναι ὁ Ρουσσώ, ὁ Κάντ, ὁ Βιτγκενστάιν. Ἀξιοσημείωτη καί ἐδῶ εἶναι ἡ ὑπαρξή δύο κεφαλαίων, μέ τήν παρουσίαση τῆς σκέψης

στοχαστῶν πού δέν προέρχονται ἀπό τόν χῶρο τῆς φιλοσοφίας, ἡ δουλειά τους ὅμως ἀπτεται ὀρισμένων φιλοσοφικῶν προβλημάτων. Ἔτσι ἓνα κεφάλαιο ἀφιερώνεται στόν Ἄλαν Τούρινγκ, πού ἐπινόησε τούς ὑπολογιστές καί ἀσχολήθηκε μέ προβλήματα σχετικά μέ τήν φύση τῆς νόησης καί τήν διάκρισή της ἀπό ὅ,τι σήμερα καλοῦμε τεχνητή νοημοσύνη. Καί ἓνα ἄλλο κεφάλαιο ἀναφέρεται στόν βιολόγο Ρίτσαρντ Ντώκινς, ὁ ὁποῖος, μέ τήν θεωρία του γιά τά «μιμίδια», παρέχει μιά νέα ἐρμηνεία γιά τόν κόσμο τῶν ἰδεῶν καί τοῦ πνεύματος.

Τέλος, θά πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι ὁ τρόπος γραφῆς εἶναι ὁ κατάλληλος γιά ἓνα τέτοιο ἐκλαϊκευτικό βιβλίο. Γραμμένο μέ ἀπλότητα καί γλαφυρότητα, συμπληρωμένο μέ βιογραφικές πληροφορίες γιά τόν κάθε στοχαστή, Ὁ Ζήνωνας καί ἡ χελῶνα εἶναι ἓνα βιβλίο προσιτό χωρίς νά κατανατᾶ ρηγῶ, πού προσπαθεῖ νά φέρεי τήν φιλοσοφία κοντά στήν καθημερινή ζωή. Διδάσκει, πληροφορεῖ καί προβληματίζει, ἀλλά παράλληλα ψυχαγωγεῖ καί συντηρεῖ τό ἐνδιαφέρον μέχρι τό τέλος του.

Ἐντελῶς διαφορετική εἶναι ἡ εἰκόνα πού παρουσιάζει σχετικά μέ τήν φιλοσοφία τό βιβλίο τοῦ Lou Marinoff *Πλάτωνας, ὄχι προζάκ!* Ἀπό τήν φιλοσοφία ὡς ἐρασιτεχνική ἐνασχόληση, πού βιώνεται ὅμως μέ ἔμπνευση, φαντασία καί πάθος, μεταβαίνουμε στήν φιλοσοφία ὡς συμβουλευτική. Πρόκειται γιά ἓνα νέο ρεύμα πού ἀναπτύσσεται στήν Ἀμερική (δέν εἶναι τυχαῖο, βέβαια, αὐτό — ὁ ἴδιος, μάλιστα, ὁ συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι «ἡ Ἀμερική ἔχει γίνει μιά θεραπευτική κοινωνία») καί ἐρχεται νά ὑποκαταστήσει, κατά κάποιον τρόπο, τήν ψυχαναλυτική μανία τῶν Ἀμερικανῶν.

Ἡ φιλοσοφική συμβουλευτική θέτει ὡς φιλόδοξο στόχο τῆς τήν «ἐπιστροφή τῆς φιλοσοφίας στό φῶς τῆς ἡμέρας». Μέ ἄλλα λόγια, ἀναζητᾶ ἓναν πρακτικό ρόλο γιά τήν φιλοσοφία, πού θά τήν ἀποσπάσει ἀπό τό ἐρμητικό ἀκαδημαϊκό της περιβάλλον. Ἄν μᾶς ἐπιτρέπεται ἡ ἀναλογία, σέ μιά περίοδο πού θυμίζει ἔντονα τήν ἐλληνιστική ἐποχή (μαζοποίηση, κρίση ἀξιών, στροφή πρὸς τίς ὑλικές ἀξίες ἀλλά καί ὑπαρξιακό κενό), ἡ φιλοσοφία ἀναζητᾶ ἐκ νέου τήν πρακτική της ἀξία.

Ὁ στόχος δέν μπορεῖ παρά νά μᾶς βρῖσκει σύμφωνους. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, ὅμως, τό βιβλίο παρεκκλίνει πρὸς τό διαφημιστικό προϊόν. Καί ὁ φιλόσοφος μοιάζει νά ἀναλαμβάνει τόν ρόλο τοῦ μάνατζερ τῆς προσωπικῆς μας ζωῆς. Σκοπός του εἶναι νά μᾶς μάθει πῶς νά βρῖσκουμε λύση στά προβλήματα μας «σκεπτόμενοι φιλοσοφικά» καί καταφεύγοντας στίς θεωρίες πού πηγάζουν ἀπό τήν μακρά ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Μέ συγκεκριμένα παραδείγματα, ὁ συγγραφέας μᾶς δείχνει πῶς αὐτό τό φιλοσοφικό super market μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσει σέ κάθε περίπτωση (ἠθικά διλήμματα,

διαμάχες σχετικές μέ τήν ἐπαγγελματική ἠθική, ἀναζητήσεις γονικῶν στρατηγικῶν, προβλήματα στίς διαπροσωπικές σχέσεις).

Θά συμφωνήσουμε, λοιπόν, ὡς πρὸς τήν ἀνάγκη τῆς διαφώτισης τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς ἀπό τήν φιλοσοφία. Θά διαφωνήσουμε, ὅμως, ὡς πρὸς τόν ἐπιδημικό τρόπο πού προτείνεται γιά τήν ἐπίτευξή της. Ὁ φιλοσοφικός διαφωτισμός φαντάζει, νομίζουμε, ἀναγκαῖος στήν ἐποχή μας, καθώς ἡ ἀνοδος τῆς ἐπιστήμης καί ἡ κρίση τῆς θρησκείας ἐπέφεραν ὅ,τι ὁ Βέμπερ ὀνομάζει ἀπομάγευση τοῦ κόσμου τῆς νεωτερικότητας. Ἡ φιλοσοφία, λοιπόν, μπορεῖ πράγματι νά χρησιμεύσει στήν νοηματοδότηση ἑνός κόσμου πού κινδυνεύει νά καταστῆ κενός περιεχομένου. Καί μπορεῖ νά συντελέσει, ἔτσι, στήν δημιουργία προσωπικότητας συγκροτημένης, πού δέν στοχεύει στήν προσαρμογή στό περιβάλλον καί δέν φέρεται ἀπό τίς διαθέσεις τῆς στιγμῆς, ἀλλά δείχνει συνέπεια καί ἀκεραιότητα. Στήν προσπάθεια αὐτή, ἔχει περισσότερες ἐλπίδες ἀπό τήν θρησκεία, γιατί βασίζεται στό θεμέλιο τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, δηλαδή στό λόγο, ἀλλά καί ἀπό τίς πολιτικές ιδεολογίες, γιατί συμβαδίζει ἀκριβῶς μέ τήν κυριαρχία τῆς ἀτομικότητας στήν ἐποχή μας. Ἐχει δέ τήν δυνατότητα νά ἐφοδιάσει τήν δισδιάστατη, ἐπιφανειακή μοντέρνα ἔννοια τῆς ἀτομικότητας μέ τήν διάσταση τοῦ βάθους.

Κάτι τέτοιο ὅμως ἀπαιτεῖ πραγματική φιλοσοφική παιδεία, πού λείπει ἀπό τήν ἐποχή μας καί ἀπό τό ἐκπαιδευτικό μας σύστημα. Φιλοσοφική παιδεία, λοιπόν, καί ὄχι φιλοσοφική συμβουλευτική εἶναι αὐτό πού χρειάζεται. Προσέγγιση, δηλαδή, πού δέν ὑποτάσσει τήν φιλοσοφία στούς ὅρους τῆς ἀγορᾶς, δέν καταφεύγει στήν ἐκλαϊκευση ὡς ὑπεραπλούστευση καί δέν τήν ὑποβιβάζει σέ ἐργαλεῖο πού ἐρχεται νά ἐξυπηρετήσῃ σκοπούς ἤδη δεδομένους καί παραδομένους ἀπό τό κοινωνικό σύστημα. Γιά νά ὑπάρξει, ὅμως, φιλοσοφική παιδεία, ἀπαιτεῖται ἡ σοβαρή καί οὐσιαστική διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας σέ ὅλα τά ἐκπαιδευτικά ἐπίπεδα καί ἡ προσπάθεια διάχυσῆς τῆς πρὸς τό κοινωνικό σύνολο. Ἦπ' αὐτές τίς συνθήκες, ἀκόμη καί αὐτή ἡ νέα τάση τῆς «φιλοσοφικῆς συμβουλευτικῆς» μπορεῖ νά εἶναι χρήσιμη, ὑπό τόν ὅρο ὅμως ὅτι δέν θά ἐξασκεῖτο σέ ἰδιωτικά γραφεῖα στόν χῶρο τῆς ἀγορᾶς, ἀλλά στό πλαίσιο τῶν πανεπιστημίων καί τῆς κοινω- νικῆς πρόνοιας.

Τό τελευταῖο ἀπό τά νεώτερα βιβλία πού παρουσιάζουμε (Nigel Warburton, *Φιλοσοφία - Τά βασικά ζητήματα*) ἀποτελεῖ, θά λέγαμε, μιά φιλοσοφική «σύνοψη». Ἐμπεριέχει, δομημένα καί εὐσύνοπτα, τά κυριώτερα φιλοσοφικά προβλήματα καί τίς σχετικές θέσεις ἐπ' αὐτῶν. Ἔτσι, ἀρχικά, τό ζήτημα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ παρουσιάζεται στίς κυριώτερες φιλοσοφικές παραμέτρους του, μέσα

από τήν περιληπτική εξέταση τῶν σχετικῶν ἐπιχειρημάτων (τεολογικό, ὄντολογικό, ἐπιχείρημα τοῦ ἀρχικοῦ αἰτίου) καί τῶν ἀνάλογων προβλημάτων (πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ κακοῦ). Στήν συνέχεια, σέ ἕνα κεφάλαιο γιά τήν ἠθική, ὑπάρχουν οἱ σημαντικώτερες ἠθικές θεωρίες, τόσο ἀπό τήν πλευρά τῆς δεοντολογικῆς ἠθικῆς (χριστιανική ἠθική καί καντιανή θεωρία), ὅσο καί ἀπό τήν πλευρά τῆς θεωρίας τῶν συνεπειῶν (ὠφελμισμός). Παρουσιάζεται, ἐπίσης, ἡ θεωρία τῆς ἀρετῆς, ἀλλά καί ὁ ἠθικός σχετισμός καί ὑποκειμενισμός. Ὑπάρχει, ἀκόμη, ἕνα κεφάλαιο ἀφιερωμένο στήν πολιτική φιλοσοφία, μέ τήν ἀνάλυση πολιτικῶν ἐνοιῶν ὅπως εἶναι ἡ ἰσότητα, ἡ ἐλευθερία, ἡ δημοκρατία κ.λπ. Τό πρόβλημα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου παρουσιάζεται μέσα ἀπό τίς θεωρίες τοῦ ρεαλισμοῦ, τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τῆς φαινομενοκρατίας, σέ ἕνα κεφάλαιο ὅπου κεντρικό ρόλο διαδραματίζει τό καρτεσιανό ἐπιχείρημα τοῦ «cogito ergo sum». Στά δύο ἐπόμενα κεφάλαια, ἐξετάζονται θέματα σχετικά μέ τήν νόηση καί τήν ἐπιστήμη. Τέλος, τό βιβλίον κλείνει μέ ἕνα κεφάλαιο ἀφιερωμένο στήν τέχνη καί τήν αἰσθητική. Συμπερασματικά, θά λέγαμε ὅτι πρόκειται γιά ἕνα βιβλίον πού δέν προσφέρει κάποια συγκεκριμένη ἀποψη καί ὀπτική, ὅπως τά προηγούμενα, ἀλλά ἀποτελεῖ ἕναν χρήσιμο καί ἀπλό «ὁδηγό» τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης.

Μία παρατήρηση, ἐν εἶδει συμπεράσματος, γιά νά κλείσουμε αὐτήν τήν παρουσίαση. Θεωροῦμε ὅτι καί τά τρία αὐτά βιβλία, ἄλλο λιγώτερο καί ἄλλο περισσότερο, παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Ἄν μή τί ἄλλο, ἔρχονται νά καλύψουν ἕνα σημαντικό κενό στόν ἑλληνικό πνευματικό χῶρο. Τό κενό τοῦ ἐξειδικευμένου βιβλίου, τό ὅποιο ὅμως εἶναι προσιτό στόν μέσο ἀναγνώστη. Σίγουρα, λοιπόν, διαδραματίζουν ἕναν ρόλο σπουδαιότερο ἀπό πνευματικά καί ἐπιστημονικά, τάχα, ἔργα, πού περιορίζονται ἀπλῶς στό ὅτι φέρουν — ψευδεπίγραφα — τήν συγκεκριμένη στάμπα, ἐνῶ περνοῦν ἀπαρατήρητα στίς προθήκες τῶν βιβλιοπωλείων καί τά ράφια τῶν βιβλιοθηκῶν.

Γιάννης Μαθιουδάκης

Νίκος ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, *Βυζαντινή Μικρά Ἀσία. Ἀκμή καί Παρακμή (330-1461 μ.Χ.)*, ἐκδ. Ἴωλκός, Ἀθήνα 2004, 236 σσ.*

Ὁ Νίκος Νικολοῦδης, Διδάκτωρ Βυζαντινῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου, μαθητής τοῦ ἀειμνήστου Donald Nicol, ἔχει ἀσχοληθεῖ μέ συνέπεια καί ἐνδιαφέρον μέ ζητήματα Βυζαντινῆς καί Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας¹. Στό βιβλίον αὐ-

τό παρουσιάζει ἀδρά καί διεξοδικά τήν συμβολή τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στήν ὑπερχλιετῆ βυζαντινή περίοδο. Ἐκδηλη στίς σελίδες τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ πρόθεση νά ἐξαρθεῖ, καί μέ συγκεκριμένες γιά καθένα ἐκτιμήσεις, ἡ πορεία τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ καθ' ὅλη τήν πορεία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Ὁ Χριστιανισμός μπορεῖ νά γεννήθηκε στήν Παλαιστίνη, τό λίκνον ὅμως τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ἡ Μικρά Ἀσία, ὅπως καί ὁ χῶρος πού ἐγεννήθησαν οἱ διάφορες αἱρέσεις καί «προαιρέσεις». Διάχτυπη εἶναι ἡ παραδοχή αὐτή σέ ὅλο τό βιβλίον, καί εὐστοχα ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας ὅτι οἱ αἱρέσεις καταπολεμοῦνται ἀπό τό ἐπίσημο Κράτος καί ὄχι ἀπό τήν Ἐκκλησία.

Μετά τόν «Πρόλογο» (σσ. 9-12) καί τήν «Εἰσαγωγή» (σσ. 15-16), ἀκολουθοῦν τά τρία κεφάλαια τοῦ βιβλίου. Τό πρῶτο κεφάλαιο μέ τίτλο «Ἡ Μικρά Ἀσία ὡς προμαχώνας τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας» (σσ. 19-62) ἀνατέμνει τήν πολιτική ἱστορία τοῦ μικρασιατικοῦ χῶρου. Ἀπό τήν Ἀρχαιότητα ἤδη ἡ περιοχὴ τῆς Ἰωνίας ὑπῆρξε τό μῆλον τῆς ἔριδος μεταξύ Ἑλλήνων καί Περσῶν. Στήν Ἀρχαιότητα, ἡ φιλοπονία καί ἡ εὐτομία τῶν πρωτοπόρων Ἑλλήνων πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στά παράλια τῆς Ἰωνίας, μέ τήν ἀοκνη καλλιέργεια τῆς εὐφορῆς γῆς, μέ τήν ἐμποροναυτική δράση τους καί μέ τίς ἰδρύσεις μακρινῶν ἀποικιῶν, δημιούργησαν τίς οικονομικές προϋποθέσεις τῆς εὐμάρειας καί τῆς εὐδαιμονίας τους. Ἡ περίοδος αὐτή τῆς Ἱστορίας τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι κατάμεστη ἀπό ἡρωϊσμούς καί τραγωδίες, στούς ἀπεγνωσμένους ἀμυντικούς ἀγῶνες ἐναντίον Λυδῶν καί Περσῶν. Κορυφαῖες ἀπό τίς συνυφασμένες μέ τούς ἀμυντικούς αὐτούς ἀγῶνες ἐθνικές τραγωδίες εἶναι ἡ καταστροφή τῆς Σμύρνης ἀπό τούς Λυδοῦς στά πρῶτα χρόνια τοῦ ἔκτου π.Χ. αἰώνα, μετά τήν ἡρωϊκώτατη, μέχρις ἐσχάτων, ἀντίσταση τῶν Σμυρναίων, γεγονός μέ συγκλονιστική ἀπήχηση πρὸς τούς ἄλλους Ἑλληνες, καί ὕστερα ἡ συγκλονιστικὴ ἐπίσης γιά τούς ἄλλους Ἑλληνες ἀλωση τῆς Μιλήτου ἀπό τούς Πέρσες στά πρῶτα χρόνια τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, μετά ἀπό ἐξέγερση τῆς Ἰωνίας ἐξάχρονης διαρκείας, θλιβερά παραμειλημένη στήν ἱστορικὴ μνήμη τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων².

Μέ τό ἔργο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου κατωρθώθηκε, ἔστω καί βραχύβια, ἡ ἐνοποίηση τοῦ χῶρου, προσπάθεια πού εἶχε ξεκινήσει μέ τόν Σπαρτιάτη Ἀγησίλαο καί προπαγανδίσθηκε ἀπό τούς συγγραφεῖς τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Ἡ Μικρά Ἀσία, χωρισμένη σέ βασιλεία, ὑπῆρξε λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ πλοῦτου τῆς ὁ χῶρος ἀνταγωνισμοῦ τῶν δύο μεγάλων Δυναμειῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, τῶν Σελευκιδῶν καί τῶν Πτολεμαίων. Ἡ ἐνοποίηση τοῦ χῶρου θά ἐπιτευχθεῖ ἀπό τήν Ρώμη, ἡ ὅποια ἀποδε-

χομένη τήν διαθήκη τοῦ τελευταίου Ἀτταλίδῃ βασιλέα τῆς Περγᾶμου, Ἀττάλου Γ', καί μετὰ ἀπό τριετῆ φονικό πόλεμο, θά καταστῆ κυρίαρχη τῆς «Ἀσίας». Ἡ προσπάθεια τοῦ βασιλέα τοῦ Πόντου Μιθριδάτου ΣΤ' Εὐπάτορα νά ἐκδιώξει τοὺς Ρωμαίους καί νά ἐνοποιήσει τήν Μικρά Ἀσία μέ τόν Πόντο εἶχε πρόσκαιρα ἀποτελέσματα.

Ὁ προβληματισμός αὐτός εἶναι ἀναγκαῖος, ὅταν ὁ ἀναγνώστης διαβάσει τό πρῶτο κεφάλαιο καί παρατηρεῖ ἕναν συνεχῆ ἀμυντικό πόλεμο τῶν Βυζαντινῶν κατά τῶν Περσῶν στήν ἀρχή, τῶν Ἀράβων στήν συνέχεια καί κατά τῶν Σελτζούκων Τούρκων στό τέλος, γιά τόν ἔλεγχο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Καί στήν Βυζαντινῆ περίοδο συναντοῦμε ἐθνικές τραγωδίες πού πλήττουν τόν Ἑλληνισμό. Ἡ καταστροφή τῆς Σμύρνης ἀπό τόν Ταμερλᾶνο, ἀλλά καί ἡ ἤττα στό Μαντζικέρτ, τόν Δεκαπενταύγουστο τοῦ 1071 μ.Χ., ἀποτελοῦν καταλυτικά γεγονότα, τά ὁποῖα εὐστοχα ἀναλύει ὁ συγγραφέας.

Τό δεύτερο κεφάλαιο, πού τιτλοφορεῖται «Ἡ οἰκονομία, ἡ κοινωνία καί ἡ νομοθεσία στή Βυζαντινῆ Μικρά Ἀσία» (σσ. 63-96), ἀποτελεῖ οὐσιαστικά μία σύντομη καί εὐληπτή οἰκονομική καί κοινωνική ἱστορία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατά τήν Βυζαντινῆ περίοδο. Στά χρόνια τῆς ἀκμῆς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ τῆς στηρίζουν τήν ἰσχύ τῆς καί προασπίζουσι τά ἐδάφη τῆς. Ἀπό τόν ἔβδομο ἕως τόν ἕνατο μ.Χ. αἰῶνα, βρίσκεται μᾶλλον στίς ἐπαρχίες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τό κέντρο βάρους τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καί εἶναι χαρακτηριστικό, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας, ὅτι ἡ δημογραφική συρρίκνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού παρατηρήθηκε σέ περιοχές τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ὑπερικήθηκε μέ τήν ἐπιστροφή σ' αὐτές Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀλλά καί ἡ ὑπαρξή τῆς θρησκευτικότητας μέ βάση τήν χριστιανική πίστη συνέβαλε ἀποφασιστικά στόν ἐκχριστιανισμό καί στήν ἀφομοίωση τῶν Σλάβων καί Γότθων. Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ, ἔστω καί καθ' ὑπερβάσιν, νά ἀναφέρουμε ὅτι οἱ Γαλάτες, μετὰ τήν εἰσβολή τους στήν Ἑλλάδα τόν χειμῶνα τοῦ 279 π.Χ. καί τήν κατανίκησή τους ἀπό τοὺς Αἰτωλοὺς καί τόν Ἀντίγονο Γονατᾶ (278 π.Χ.), προσεκλήθησαν ὡς μισοφόροι ἀπό τόν βασιλέα τῆς Βιθυνίας Νικομήδῃ Α' (278 π.Χ.)³, γενόμενοι ὁμως ἐπικίνδυνοι ὑπετάγησαν ἀπό τόν Ἀτταλίδῃ Βασιλέα Ἀτταλο Α' (241-197 π.Χ.) καί ἔμειναν στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας ἕως τοὺς πρώτους μ.Χ. χρόνους, ὅταν πλήρως ἐκχριστιανίσθησαν. Σέ αὐτούς ἄλλωστε ἀπευθύνει τήν ἐπιστολή του ὁ Ἀπόστολος Παῦλος.

Τό καιρὸν πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς, καί κυρίως τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας, πού εἶναι ἐμφανές στήν Μικρά Ἀσία, προσπαθοῦν νά λύσουν τά

διάφορα νομοθετικά μέτρα πού λαμβάνουν οἱ αὐτοκράτορες καί μέ προσοχή ἀναλύει ὁ συγγραφέας. Ἐκδηλῆ εἶναι ἡ ἐπιρροή τῶν Ἑνετῶν, οἱ ὁποῖοι, ἀνταγωνιζόμενοι τοὺς Γενουᾶτες, προσπαθοῦν καί λαμβάνουν προνόμια καί διεισδύουν κυρίως στά παράλια τῆς Μ. Ἀσίας. Παρατηρητήρια πού κατασκευάζουν διασώζονται ἀκόμα καί σήμερα (π.χ. περιοχὴ Τρωάδος).

Τό τρίτο κεφάλαιο: «Ἡ πνευματικὴ κίνηση καί τά ἰδεολογικά ρεύματα στήν Βυζαντινῆ Μικρά Ἀσία» (σσ. 97-110), ἀποτελεῖ μία σύντομη ἀλλά ἐμπεριστατωμένη πολιτιστικὴ ἱστορία. Μέσα ἀπὸ τήν δίνη τῶν πολεμικῶν καί πολιτικῶν ἢ ἄλλων κοινωνικῶν περιπετειῶν καί δοκιμασιῶν, προβάλλει ἀπὸ τήν Ἀρχαιότητα ἤδη ἡ ἀνηθηση τῶν Γραμμάτων καί τῶν Ἐπιστημῶν. Σημαντικὰ κέντρα τῶν Γραμμάτων καί Τεχνῶν θά ἀναδειχθοῦν στοὺς Ἑλληνιστικούς Χρόνους, μέ κορυφαῖο κέντρο τήν Πέργαμο, στήν ὁποία ἔδρασαν κατὰ τήν Ρωμαϊοκρατία ὁ Γαληνός, ὁ μέγιστος ὕστερα ἀπὸ τόν Ἴπποκράτη ἱατρός τῆς Ἀρχαιότητος, καί ὁ κορυφαῖος φιλόλογος Κράτης ὁ Μαλλώτης.

Ἀνεξάντλητος ἐξ ἄλλου εἶναι ὁ κατάλογος τῶν Μικρασιατῶν λειτουργῶν τῆς χριστιανικῆς πνευματικότητας. Ἀπὸ τήν Σμύρνη ὡς τήν Καισάρεια καί ἀπὸ τήν Νίκαια ἕως τήν Τραπεζοῦντα πλείστοι ὄσιοι καί λόγιοι διεκόνησαν εὐλαδικά καί διαπλαστικά τήν θεολογία καί τήν φιλοσοφία, πρὸς ἐμπέδωση τῶν ὄρων γιά τήν ἠθική σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ συγγραφέας καταγράφει τήν συνεισφορά τῶν Μικρασιατῶν θεολόγων, φιλοσόφων, νομικῶν καί καλλιτεχνῶν — ζωγράφων καί ἀρχιτεκτόνων — στόν πολιτισμό. Δέν λησμονεῖ καί τήν ὑστάτη πνευματικὴ προσφορά τῆς Βυζαντινῆς λογιότητος πρὸς τήν Δυτικὴ Εὐρώπη, τήν ἀναγεννητικὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς, μέ τήν παρουσία τοῦ Ποντίου Βησσαρίωνος. Ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ μία σημαντικὴ διάσταση τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τό κίνημα τῶν φιλοσόφων καί μεταρρυθμιστῶν Scheich Bedr ed-din καί Bürklüdsche Mustafa⁴, τό ὁποῖο ἐξεράγη τό 1415 στήν περιοχὴ τῆς Περγᾶμου — ἐκεῖ ὅπου ὁ Ἀριστόνικος εἶχε σχεδιάσει τήν ἰδανική «Ἡλιοπολιτεία» — ἔλαβε μεγάλη ἔκταση καί πιθανόν νά εἶχε καί ἐπίδραση σέ συγχρόνους Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς⁵. Ἡ θεωρητικὴ βάση στηριζόταν στήν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος καί ἀδελφότητος τῶν ἀνθρώπων, ἐμφανίζει δὲ στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ πρώιμου Χριστιανισμοῦ.

Ὁ Ἐπίλογος (σσ. 111-114) ἀνακεφαλαιώνει τά πορίσματα τῆς μελέτης. Ἀκολουθοῦν οἱ Πηγές καί κείμενα τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν (σσ. 115-159), διατεταγμένα σύμφωνα μέ τήν δομὴ τοῦ ἔργου, Χρονολόγιο (σσ. 161-172) καί Βιβλιογραφία Πηγῶν-Βοηθημάτων (σσ. 173-232).

Στήν καλαισθητή αυτή έκδοση οφείλουμε να υπογραμμίσουμε και την συμβολή του έκδοτικού Οίκου Ίωλκός.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το κείμενο αυτό αποτελεί ανεπτυγμένη μορφή της ανακινώσεώς μου κατά την παρουσίαση του έργου που οργανώσαν οι εκδόσεις Ίωλκός στο βιβλιοπωλείο Πατάκη την Δευτέρα 4 Ἀπριλίου 2005. Προλόγισε ο διευθυντής της σειράς Ἀλέξης Γ.Κ. Σαββίδης και ὁ ὁμότ. Καθηγητής ΣΣΕ Σάββας Παρ. Σπέντζας παρουσίασε τὸν συγγραφέα και τὸ ἔργο του.

1. Ν. Nikoloudis, *Laonikos Chalkokondyles: A Translation and Commentary of the «Demonstrations of Histories» (Books III)*. Athens: Basilopoulos, 1996. Τοῦ Ἰδίου, Λαονίκου Χαλκοκονδύλη, *Βυζαντίου Ἄλωσις*, Ἀθήνα: Δημιουργία, 1997.

2. Κ.Ι. Δεσποτοπούλου, «Κλέη και πάθη τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 1992, ἀναδ. στοῦ ἴδιου, *Ἑλληνικά. Θέματα Ἱστορίας και Πολιτισμοῦ*. Ἀθήνα: Παπαζήσης, 1994, σσ. 85-107, ἐδῶ σ. 88.

3. Θ. Σαρκιάκη, «Ἡ ἐπίδραση τῶν Γαλατῶν στήν Ἑλλάδα και ὁ ρόλος τῶν Αἰτωλῶν», *Ἐπετηρίδα Ἐταιρείας Ἑυρυπύλων Ἐπιστημῶν Α* (1990/91) 71-77.

4. Η.Ι. Cotsonis «Aus der Endzeit von Byzanz: Bürklüdsche Mustafa. Ein Märtyrer für die Koexistenz zwischen Islam und Christentum», *Byzantinische Zeitschrift* 50 (1957) 397-404. Ε. Werner «Chios, Šeih Bedr-Eddin und Bürklüße Mustafā», *Byzantinische Forschungen* 5 (1977) 405-413.

5. Ἔτσι, ὁ Ἰω. Μαυλάκης, «Ἡ ἐπίδραση τῶν συγγρόνων γεγονότων στίς ἰδέες τοῦ Γ. Γεμιστοῦ», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης*, τόμ. Β' Ἀθήνα 1953, σσ. 498-532, ὑποστηρίζει ὅτι ἐπέδρασε στόν Γεμιστό, ἀποψη πού δέν ἀποδέχεται ὁ Θ. Νικολάου, *Αἱ περί πολιτείας και δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ*. Βραβεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Θεσσαλονίκη 1989³ [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 13]. Πρὸβλ. Χ. Μπαλόγλου, «Αἱ περί ἰδιοκτησίας ἀπόψεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος και ἡ θέσις των εἰς τήν ἱστορίαν τῶν οικονομικῶν ἰδεῶν», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Μελετῶν Ν'* (1999-2000) 17-38.

Δημήτριος ΚΕΦΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ,
Ἵδοιπορικό. Σμύρνη, Ἰούνιος 1920 -
Νικομήδεια, Ἰανουάριος 1921. Εἰσα-
γωγὴ Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος.
Ἐπεξεργασία χειρογράφου - Σημειώ-
σεις Ἀγγελικὴ Καραπάνου-Παλόγλου.
Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα
2005, 150 σσ.

Οἱ ἔμμεσες ἱστορικές πηγές, καθὼς συχνά μεταδίδουν πληροφορίες περασμένες ἀπὸ τὸ φίλτρο τῆς βιωμένης πραγματικότητος, ἀποτελοῦν γιὰ τὸν ἱστορικό βοηθητικά ἐργαλεῖα. Στήν μεταφορὰ τῆς καθημερινότητος ὁ ἑξατομικευμένος τόνος τῶν ἐπωνύμων καταγραφῶν ἐμπλέκεται συχνά με βιωμένες ἀλλά ὄχι «αὐτόφωτες» μαρτυρίες¹. Σέ μία

προοπτικὴ συνθετικῆς προσεγγίσεως τοῦ βιωματικοῦ χρόνου, ἰδιαίτερα χρήσιμη ὡς ἔμμεση πηγή εἶναι τὰ προσωπικά ἡμερολόγια. Πέρα ἀπὸ τίς προθέσεις τοῦ κάθε συγγραφέα, τὸ κείμενο ἑνὸς ἡμερολογίου δέν παύει νὰ ἀποτελεῖ και μαρτυρία γιὰ τήν ἐποχὴ του. Ἡ ὑποκειμενικότητα δέν ἀναιρεῖ τήν τεκμηριακὴ δύναμη αὐτοῦ τοῦ τύπου τῶν πηγῶν, καθὼς γίνεται ἐκ τῶν προτέρων ἀποδεκτό ὅτι ἡ ἀναπαράσταση λειτουργεῖ ὡς εἰκόνα².

Ἰπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ ἐνέχει ἐνδιαφέρον ὅσα καταγράφει στὸ ἡμερολόγιό του ὁ στρατιώτης Δημήτριος Κεφαλογιάννης (1899-1922), ὁ ὁποῖος ἐξεπλήρωσε τὸ κοινὸ χρέος στήν Κίο τῆς Προποντίδος τήν 22α Αὐγούστου 1922, ὅταν εἶχε ἀρχίσει ἡ ὀπισθοχώρηση.

Ἡ ἔκδοση ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε μέρη. Προτάσσεται ὁ Πρόλογος (σσ. 9-13) τοῦ Βουλευτοῦ Ρεθύμνης, ἱατροῦ Γιάννη Κεφαλογιάννη, ἀνιψιοῦ τοῦ Δ. Κεφαλογιάννη, ὁ ὁποῖος ἐξυμνεῖ τὸν ἥρωισμό τοῦ θεῖου του.

Ἀκολουθεῖ ἡ εἰσαγωγὴ (σσ. 15-22) τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Κωνσταντῖνου Σβολοπούλου, ὁ ὁποῖος διαγράφει τήν ἀξία και τήν σημασία τοῦ παρόντος ἡμερολογίου.

Ἡ ἱστορικός κυρία Ἀγγελικὴ Καραπάνου-Παλόγλου ἐπιφορτίσθηκε με τήν ἐπεξεργασία τοῦ χειρογράφου και τήν ἔκδοση τοῦ ἡμερολογίου. Στὸ κείμενό της «Ὁ Δημήτριος Κεφαλογιάννης και ἡ ἔκδοση τοῦ ἡμερολογίου του» (σσ. 23-28) περιγράφει ἀναλυτικά τὸ χειρόγραφο και καταθέτει ἕνα σύντομο βιογραφικό τοῦ βραχέος βίου τοῦ στρατιώτη Κεφαλογιάννη.

Τὸ κείμενο τοῦ «Ἵδοιπορικοῦ» καταλαμβάνει τίς σελίδες 31-125. Ὁ στρατιώτης Κεφαλογιάννης κατατάσσεται στίς 20 Ἰουλίου 1919, τοποθετεῖται στὸ γραφεῖο τῆς τυπογραφικῆς ὑπηρεσίας στήν Νικομήδεια. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ δίνει τήν δυνατότητα νὰ καταγράφει με τρόπο προσεκτικό τίς περιοχές πού ἐπισκέπτεται. Κατὰ τήν περιγραφή τῆς πορείας του μάς δίνει ἐνδιαφέρουσες και λίαν ἀποκαλυπτικές πληροφορίες γιὰ τήν σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων και κωμοπόλεων πού διήλθε, γιὰ τὸ κλίμα, τήν πανίδα και χλωρίδα, ἀλλά και γιὰ τὸ κόστος ζωῆς. Ὁ ἴδιος, βασιλόφρων, ἀν και Κρητικός, δέν κρούει τήν ἱκανοποίησή του ἀπὸ τήν ἐπιστροφή τοῦ βασιλέως Κωνσταντῖνου μετὰ τὸ δημοψήφισμα τοῦ Νοεμβρίου 1920. Εἶναι παράλληλα ἀποκαλυπτικός, γιατί ἡ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ γινόταν με δυσκολία, λόγω τοῦ ἐλλειπoῦς ἀνεφοδιασμοῦ, τῶν ἀσθενειῶν και τῶν ἀντάρτικων δυνάμεων, πού εἶχαν και ἐξωτερικὴ βοήθεια [π.χ. ρωσικά ὄπλα (σ. 56), ἰταλικά ἀεροπλάνα πού συνδράμουν τοὺς Τούρκους]. Ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ Παράρτημα τοῦ Ἵδοιπορικοῦ πού παρουσιάζει τήν οικονομία τῆς Μικρῆς Ἀσίας και τονίζεται τὸ εὐφορον τοῦ ἐδάφους.

Ἡ κυρία Ἀγγελική Καραπάνου-Παλόγλου ἐπωμίσθηκε τὴν εὐθύνη τῆς συντάξεως κατατοπιστικῶν Σημειώσεων (σσ. 127-144) καὶ τῶν Εὐρετηρίων (σσ. 145-148) καὶ ἔφερε σέ πέρας τὸ ἔργο τῆς μέ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο.

Χρῆστος Π. Μπαλόγλου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σπ. Ἀσδραχᾶ, *Ζητήματα Ἱστορίας*, Ἀθήνα: Θεμέλιο, 1999³, σ. 183.

2. Αἰκ. Μπρέγιαννη, «Μεταφορά καὶ ἑτερότητα στὸν ἀγροτικό χώρο: Λογοτεχνικές καταγραφές τοῦ θεσσαλικοῦ ζήτηματος», *Ἴστωρ* 14 (2005) 107-124, ἐδῶ σσ. 107-108.

Athanasius Th. PHOTPOULOS
Journal of Oriental and African Studies
13 (2004), Athens 2005, 367 pp+x. Proceedings of the First International Congress: Arab and Islamic World [Divri (Lampeia) of Elis, 19-21 September (2003)].

Ὁ ἐκδότης τοῦ ἐγκρίτου καὶ τοῦ διεθνoῦς ἀνεγνωρισμένου περιοδικoῦ συγγράμματος *Journal of Oriental and African Studies*, εἰδικoῦ στίς ἀραβολογικές καὶ ἀφρικανολογικές σπουδές, Ἀθανάσιος Φωτόπουλος, Λέκτορας τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας στὸ Τμῆμα Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν, ἔχει ἐπιδοθεῖ ἐδῶ καὶ ἀρκετά χρόνια, μέ ζήλο καὶ συνέπεια, χωρὶς νά φείδεται κόπων καὶ δαπανῶν, στήν προαγωγή τῶν ἀραβικῶν καὶ ἀφρικανολογικῶν σπουδῶν. Καρπὸς τῆς συνεισφορᾶς του εἶναι οἱ δεκατρεῖς ὀγκῶδεις τόμοι τοῦ προαναφερθέντος περιοδικoῦ.

Ὁ παρουσιαζόμενος δέκατος τρίτος τόμος ἀποτελεῖ τὰ Πρακτικά τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἀνατολικῶν καὶ Ἀφρικανικῶν Σπουδῶν μέ γενικό θέμα «Ἀραβικός καὶ ἰσλαμικός κόσμος», τὸ ὁποῖον διεξήχθη κατὰ τὸ διάστημα 19-21 Σεπτεμβρίου 2003 στήν ὀρεινή Ἡλεία.

Ὁ τόμος σύγκειται ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα τοῦ ἐκδότη τοῦ καὶ 24 πρωτότυπες ἀνακοινώσεις. Προτάσσονται τὰ Περιεχόμενα (σσ. v-vi) καὶ ἀκολουθοῦν τὰ «Προλεγόμενα» (σσ. vii-xii), στά ὁποῖα ἀναδεικνύεται ὁ ζήλος καὶ ἡ θέληση τοῦ ἐκδότη γιὰ τὴν σύγκλιση Συνεδρίων καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ παντελής ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος καὶ ἐνισχύσεως ἀπὸ τοὺς πολιτειακοὺς καὶ πολιτικούς φορεῖς τῆς Νομαρχιακῆς Αὐτοδιοικήσεως Ἡλείας.

Ἀκολουθοῦν οἱ ἀνακοινώσεις τῶν Συνέδρων. Φιλῶλογοι, ἱστορικοί, θεολόγοι, πολιτικοὶ ἐπιστήμονες, νομικοί, ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀλλοδαπή

— Γερμανία, Τουρκία, Μπαχρέιν, Αἴγυπτος, Κονγκό — πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι καὶ ἐκπαιδευτικοὶ ἀπὸ τὴν δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, συστηματικοὶ ἐρευνητές τοῦ Ἰσλάμ, ἀλλὰ καὶ νέοι ἐρευνητές καταθέτουν τὸν πνευματικὸ τους μόχθο. Ἴδού οἱ τίτλοι τῶν ἀνακοινώσεων: Γρηγόριος Δ. Ζιάκας «Ἀραβικός καὶ ἰσλαμικός πολιτισμός καὶ ἡ σχέση του μέ τὸν ἑλληνικό» (σσ. 1-12, περίληψη στήν ἀγγλική σσ. 9-12), Χρῆστος Ι. Δημητρουλόπουλος «Ἡ πρόσληψη τῶν ἀραβικῶν παραμυθιῶν ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς βυζαντινῶν-ὕστεροβυζαντινῶν μυθιστορημάτων καὶ ποιημάτων» (σσ. 13-32), Hesham M. Hassan «Τὸ ποίημα τοῦ Ἀμποῦ Ταμμάμ γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ἀμορίου τὸ 838 μ.Χ.» (σσ. 33-72), Ali Mansoor Nasr «The *Hijra* and its effects of the social changes on the Arabs» (σσ. 73-99), Kizobo O'Bweng-Okwess «Les gardes Chrétiens noirs dans le Palais impérial à Constantinople. Analyse critique du témoignage d' Harun-ibon-Yahya» (σσ. 101-104), Εὐθύμιος Ἄσσος «Ἡ Βέροια τῆς Συρίας» (σσ. 105-112), P.G. Fouyas «Perspectives for an interreligious dialogue between Christians and Muslims» (σσ. 113-122), Dimitris Michalopoulos «L' Islam et *Le Prince* de Nicolas Machiavel» (σσ. 123-130), Χρῆστος Γ. Τόλιος «Γάμος καὶ διαζύγια κατὰ τὸ ἰσλαμικὸ δίκαιο» (σσ. 131-138), Γρηγόριος Μπαϊρακτάρης «Ἡ συνείρεση φιλοσοφίας, ψυχολογίας καὶ μυστικισμοῦ στὸ ἔργο τοῦ Τζελαλεντίν Ροῦμι (1207-1273)» (σσ. 139-156, περίληψη σσ. 153-156), Θ. Πυλαρινός «Ὁ Μεβλανᾶ ὁ ἐξάισιος τοῦ Ἰ.Μ. Παναγιωτόπουλου» (σσ. 157-168), Anna Akasoy «Interpretations of Sheikh Bedreddin in modern literature» (σσ. 169-174), Ἰωάννης Ἀ. Κάππος «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς θρησκευτολογικῆς μελέτης τοῦ Ἐρημίτου (Ἰακώβου Δέρκων), *Μωάμεθ, Δικτάτωρ ἢ Προφήτης;*» (σσ. 175-188), Γιώργος Φρέρης «Ἡ ἀναζήτηση πολιτιστικῆς ταυτότητας στίς χώρες τοῦ Μαγκρέμπ» (σσ. 189-199), Γιάννης Σακκάς «Ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ Ἀραβες τὴν περίοδο τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου. Ἐθνικές ἐπιδιώξεις καὶ διπλωματία» (σσ. 201-223), Alexandra Photopoulou «L' enseignement de la langue Arabe aux étudiants Grecs» (σσ. 225-231), Ἐλένη Ψυχολογίου «Ἡ ἐθνοτική ἑτερότητα ὡς δῆλωση μεταφυσικῆς παρουσίας στά τελετουργικά τραγούδια: Ἐλμαζαγάς καὶ Ἐλένη» (σσ. 233-276), Recep Boztemur «The State, nation and the prospects for democracy in the Middle East» (σσ. 277-291), Περσεφόνη Γιαννέλου «Τὸ ἀραβικὸ στοιχείο στὸ ἔργο τοῦ Στρατῆ Τσίρκα» (σσ. 293-324), Μαρία Ἀρβανίτη-Σωτηροπούλου «Ἰσλάμ: Φορέας Εἰρήνης ἢ κατακτητικὴ δύναμη;» (σσ. 325-329), Χρῆστος Κ. Ρέππας «Ἀναφορές στὸ Ἰσλάμ καὶ ἀνατολικούς πολιτισμούς στὸ ἔργο τοῦ πολιτικοῦ καὶ διανοουμέ-

νου Σταύρου Κωστοπούλου (1899-1968)» (σσ. 331-338), Ρένα Σπανού «Οί Έλληνο-αραβικές σχέσεις στην σύγχρονη εποχή» (σσ. 339-346), Άθανάσιος Φωτόπουλος «Οί Έλληνες στό Σουδάν κατά τόν ΙΘ΄ αιώνα» (σσ. 347-360), George Delopoulos «The Byzantine diplomatic mission of Constantine (St. Cyril) to the Arabs in the 9th century» (σσ. 361-366).

Η θεματική τών ανακοινώσεων εκτείνεται από τά βυζαντινά χρόνια ως τήν σύγχρονη εποχή, από τήν μελέτη του Κορανίου έως τήν νεοελληνική λογοτεχνία.

Συγχαρητήρια αξίζουν στόν εκδότη γιά τήν άρτία εκτύπωση του τόμου.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Δέσποινα ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Έκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση, εκδ. Μεταίχμιο, Άθήνα 2003, 287 σσ.

«Και τό πιο σπουδαίο από όλα όσα έχουν λεχθεί ως προς τή διατήρηση τών πολιτευμάτων, πράγμα τό οποίο στή σύγχρονή μας εποχή τό παραμελούν όλοι, είναι τό να εκπαιδεύονται οι πολίτες σύμφωνα μέ τά πολιτεύματά τους. Γιατί δέν υπάρχει κανένα όφελος και από τούς πιο ωφέλιμους νόμους πού έχουν συναποφασισθεί από όλους εκείνους πού έχουν πολιτικά δικαιώματα, αν δέν θα είναι οι πολίτες συνηθισμένοι και εκπαιδευμένοι σύμφωνα μέ τό πολίτευμα· αν δηλαδή οι νόμοι είναι δημοκρατικοί, οι πολίτες πρέπει να έχουν εκπαιδευθεί δημοκρατικά κι αν οι νόμοι είναι ολιγαρχικοί, τότε οι πολίτες πρέπει να έχουν εκπαιδευθεί ολιγαρχικά· γιατί αν βέβαια είναι δυνατό πάνω σ' ένα άτομο να υπάρχει κακή μείξη χαρακτήρων, έτσι είναι δυνατό και πάνω σε μία πόλη να υπάρχει κακή μείξη πολιτευμάτων. Και τό να έχει εκπαιδευτεί κανένας σύμφωνα μέ τό πολίτευμα δέν είναι τούτο, δηλαδή τό να κάνει πράξεις μέ τις όποιες χαιρόνται αυτοί πού ασκούν τήν εξουσία ολιγαρχικά ή εκείνοι πού θέλουν τήν δημοκρατία, αλλά τό να κάνει πράξεις, μέ τις όποιες οι πρώτοι θα μπορούσαν να ασκήσουν τήν εξουσία ολιγαρχικά και οι δεύτεροι να κυβερνιούνται δημοκρατικά» (Άριστοτέλης, Πολιτικά, Ε 1310a 12-22).

Ο Άριστοτέλης κάνει σαφές ότι κάθε πολίτευμα κύριο στόχο του έχει τήν άναπαραγωγή του. Και τό βιβλίο αυτό της Δέσποινας Καρακατσάνη πορεύεται πάνω σ' αυτή τήν θέση του Σταγειρίτη. Μόνο πού ο Άριστοτέλης μιλάει γιά Όλιγαρχία και Δημοκρατία, ενῶ ή συγγραφέας αναφέρεται στόν Κοινοβουλευτισμό, ό όποιος είναι βέβαια ολιγαρχική πολιτειακή παραλλαγή, αλλά, επειδή

σφετερίζεται τό όνομα της Δημοκρατίας, έχει επικρατήσει να θεωρείται Δημοκρατία. Χαρακτηριστικό είναι τό απόσπασμα από τό βιβλίο *Democratic Education* του άμερικανού διανοητή Amy Gutmann, τό όποιο ή Δέσποινα Καρακατσάνη χρησιμοποιεί σαν προμετωπίδα. Έκει ο Άμερικανός συγγραφέας θέλει τόν πολίτη να περνά τό μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην προετοιμασία της ιδιότητάς του πολίτη (να φτιάξουμε τόν όρο «πολιτότητα», πού βγαίνει σύμφωνα με τούς κανόνες της Έλληνικής Γλώσσας· πβλ. δυνατός-δυνατότητα, ποσό-ποσότητα, ποιόν-ποιότητα, κι άς μήν είναι τόσο εύηχος;) και λιγώτερο στην πράξη του πολίτη.

Κι όμως ο Άριστοτέλης λέει ακριβώς τό αντίθετο στό άνωτέρω απόσπασμα από τά Πολιτικά: ο πολίτης δείχνει τήν ιδιότητά του (τήν πολιτότητά του) μέ πράξεις. Και πραγματικά στην Δημοκρατία, όπως τήν θεσμοθέτησαν και τήν βίωσαν στην Άθήνα, ο Άθηναίος πολίτης μάθαινε κυρίως πάνω στην πράξη τήν έννοια του πολίτη και αποκτούσε ενεργώντας, όχι μονάχα σπουδάζοντας, τήν ιδιότητα του πολίτη, τήν πολιτότητα. Από τά 20 μέχρι τά 30 θεωρούνταν πολίτης σε μαθητεία. Αυτή ήταν, θα λέγαμε σήμερα, ή τριτοβάθμια εκπαίδευση του νεαρού πολίτη· ή πρωτοβάθμια ήταν από τά έφτά μέχρι τά 14 και ή δευτεροβάθμια από τά 14 μέχρι τά 18· από τά 18 μέχρι τά 20 έκανε τήν στρατιωτική του θητεία.

Κατά τήν διάρκεια της δεκαετούς τριτοβάθμιας εκπαίδευσής του, ο νεαρός πολίτης έπαιρνε μέρος στην Έκκλησία του Δήμου, τό Νομοθετικό μόριο του πολιτεύματος, πού αποτελούσε τό άνώτατο πολιτειακό όργανο της Άθήνας. Η μαθητεία γινόταν έμπρακτα κυρίως, γιατί ο νεαρός πολίτης μέ τήν ψήφο του μετείχε στην δημιουργία, τήν τροποποίηση ή τήν κατάργηση κάποιου νόμου, απόφασης, ψηφίσματος. Η θεωρία βέβαια δέν του έλειπε· ο νεαρός πολίτης άκουγε τούς μεγαλύτερους, τούς τριαντάρηδες κι άπάνω, γιά τό πώς έπρεπε να συμπεριφέρεται, έτσι ώστε να βελτιωθεί στην πολιτότητά του, πού ήδη τήν ασκούσε. Και φυσικά δέν πρέπει να λησμονούμε πώς στην Άττική ή όλη ζωή από τήν στιγμή πού γεννιόταν όποιοσδήποτε δέν ήταν παρά εκμάθηση του πολιτεύματος, άσχετα αν στην ένηλικιώσή του θα μπορούσε να έγγραφεί στα κατάστιχα τών πολιτών ή όχι.

Μετά τά 30 ο νεαρός Άθηναίος θεωρούνταν σπουδαγμένος πιά πολίτης και είχε πλήρη δικαιώματα. Δηλαδή από τά τριάντα του κι έπειτα ο Άθηναίος πολίτης έπαιρνε μέρος και στα άλλα δύο μόρια του πολιτεύματος, τό Δικανικό και τό Άρχικό, αυτοπρόσωπα, χωρίς ένδιάμεσο, και είχε τις ίδιες πιθανότητες μέ όποιοδήποτε άλλο πολίτη να

κληρωθεῖ ἡλιαστής (ἀνώτατος δικαστής), βουλευτής, ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων (δηλαδή πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ἀνώτατος ἄρχοντας θά λέγαμε σήμερα) ἢ κάποιος ἄλλος ἀξιωματοῦχος, μιά καί τό τυπικό γνώρισμα τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος εἶναι ἡ κλήρωση, ὅπως ἐπισημαίνεται ἄλλωστε καί ἀπό τόν Ἀριστοτέλη: «Λέγω δ' οἶον δοκεῖ δημοκρατικόν μέν εἶναι τό κληρωτάς εἶναι τάς ἀρχάς, τό δ' αἰρετάς ὀλιγαρχικόν.» Πολ. Δ, 1294b 8-10).

Καί ἀνάλογο γινόταν καί στή Συρρικνωμένη Δημοκρατία (ἢ «Ἰσόνομη Ὀλιγαρχία» κατὰ τόν Θουκυδίδη [Γ, 62, 3]), στήν Σπάρτη. Γιατί καί στήν Σπάρτη τό ἀνώτατο πολιτειακό ἦταν ἡ Ἀπέλλα, ἡ ἐκεῖ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου· ὅμως στήν Σπάρτη, ἐπειδή ἦταν Συρρικνωμένη Δημοκρατία, ὁ πολίτης ἀποκοῦσε τά πλήρη του πολιτικά δικαιώματα στά σαράντα — ἢ τριτοβάθμια ἐκπαιδευτή του ἦταν εἰκοσαετής — δέν ὑπῆρχε σαφής διάκριση τῶν τριῶν μορίων τοῦ πολιτεύματος καί οἱ ἄρχοντες ἀναδείχονταν μέ ψηφοφορία, ἡ ὁποία, κατὰ τόν Ἀριστοτέλη, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, εἶναι τό τυπικό γνώρισμα τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πολιτεύματος. Δηλαδή ἡ πολιτότητα στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα σήμαινε τήν αὐτοπρόσωπη καί ἰσόδια συμμετοχή καί στά τρία μέρη τοῦ πολιτεύματος.

Στήν πλήρη γιά τοὺς πολίτες Δημοκρατία τῆς Ἀθήνας ἀλλά καί στήν Συρρικνωμένη Δημοκρατία τῆς Σπάρτης ἡ ἔννοια «Παιδεία» εἶχε ταυτιστεῖ μέ τήν προετοιμασία τοῦ πολίτη μέσω τῆς πράξης κυρίως καί δευτερευόντως μέσω τῆς θεωρίας. Ἡ Παιδεία στήν Ἑλληνική Ἀρχαιότητα δέν εἶχε σχέση μέ τήν παραγωγή· ἡ παραγωγή σχετιζόταν μέ τήν τέχνη, ἐνῶ ἡ Παιδεία μέ τήν πολιτική.

Τό πόνημα τῆς Δέσποινας Καρακατσάνη στηρίζεται σέ μιά πλουσιώτατη βιβλιογραφία, πού ἔχει ὅμως ἓνα σοβαρότατο κενό: δέν ἔχει συμπεριλάβει τήν Ἀθηναίων Πολιτεία καί τά Πολιτικά καί τά δύο τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ τέλος πάντων τῆς Σχολῆς του, τοῦ Λυκείου. Ἔτσι τό πρῶτο ἀλλά καί τό πῖο δημιουργικό πολιτιστικά πολίτευμα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ Δημοκρατία, εἶναι παντελῶς ἀγνοημένο. Καί στήν Δημοκρατία ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη, ἡ πολιτότητα, εἶναι σαφῶς καθορισμένη, ὅπως φαίνεται στήν ἀθηναϊκή ἀλλά καί τήν σπαρτιατική πολιτική πράξη.

Καί ἔτσι ἡ συγγραφέας, καθώς ἄλλωστε καί οἱ ποικίλοι συγγραφεῖς πού συμβουλευτήκε, ἀναφέρονται στόν Κοινοβουλευτισμό. Καί τό βασικό της σφάλμα, πού εἶναι καί σφάλμα τῆς σύγχρονης, δηλαδή τῆς μετὰ τήν Magna Charta, πολιτικῆς σκέψης βρῖσκεται στό ὅτι συγχέει τήν Δημοκρατία μέ τόν Κοινοβουλευτισμό. Ὁ Κοινοβουλευτισμός ὅμως προῆλθε ἀπό τήν μακροχρόνια προσπάθεια νά συρ-

ρικνωθεῖ ἡ Μοναρχία. Συμβατική ἡμερομηνία ἔναρξης αὐτῆς τῆς προσπάθειας εἶναι ἡ 15ῃ Ἰουνίου 1215, ὅταν οἱ Ἀγγλοὶ εὐγενεῖς ὑποχρέωσαν τόν Ἰωάννη τόν Ἀκτῆμονα νά παραχωρήσει τό πρῶτο σύγχρονο Σύνταγμα, τή Magna Charta Libertatum (Μεγάλο Χάρτη Ἐλευθεριῶν). Ἀπό τότε ἄρχισε οὐσιαστικά νά συρρικνώνεται ἡ Μοναρχία, χωρίς ὅμως νά φτάσει ἀκόμα καί σήμερα νά γίνεῖ Δημοκρατία. Ὁ Κοινοβουλευτισμός εἶτε προεδρικός εἶναι εἶτε προεδρευόμενος εἶτε βασιλευόμενος δέν παύει νά εἶναι Συρρικνωμένη Μοναρχία· δέν εἶναι καὶ Συρρικνωμένη Δημοκρατία.

Καί γιά νά γίνουμε πῖο σαφεῖς παραθέτουμε τόν παρακάτω πίνακα πού ἀποδίδει μέ συντομία τίς ἐνδιάμεσες ὀλιγαρχικές πολιτειακές παραλλαγές πού γνώρισε ἡ Ἀνθρωπότητα ἀνάμεσα στά δύο ἄκρως ἀντίθετα πολιτεύματα: τήν Δημοκρατία καί τήν Μοναρχία. Γιατί σύμφωνα μέ τήν Ἀρχαία Ἑλληνική Πολιτική Πράξη καί Σκέψη τά πολιτεύματα εἶναι τρία ὅλα κι ὅλα: Δημοκρατία, Ὀλιγαρχία, Μοναρχία. Στόν πάρα κάτω πίνακα λοιπόν θά δοῦμε κάπως ἀναλυτικά τίς ὀλιγαρχικές πολιτειακές παραλλαγές.

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ (Ἀθήνα)			
Ο	Ἰσόνομη ὀλιγαρχία (Σπάρτη)	↑ Συρρικνωμένη δημοκρατία	Π
Λ			Α
Ι			Ρ
Γ	Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας		Α
Α	Κοινοβουλευτισμός	↓ Συρρικνωμένη μοναρχία	Λ
Ρ			Λ
Χ			Α
Ι	1) Μαρξισμός ἢ σοσιαλισμός κατὰ Μάρξ-Ἐνγκελς	↓ Μοναρχο- ὀλοκληρωτισμοί	Α
Κ			Γ
Ε			Ε
Σ	2) Φασισμός 3) Ἐθνικο-σοσιαλι- σμός ἢ σοσιαλισμός κατὰ Χίτλερ		Σ
ΜΟΝΑΡΧΙΑ			

Καί θά λέγαμε πῶς ἀνάμεσα στήν Μοναρχία καί στήν Δημοκρατία ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη, ἡ πολιτότητα, καί ἡ ιδιότητα τοῦ ὑπήκουου, ἡ «ὑπηκοοσύνη» — ἃς φτιάξουμε ἓνα καινούριο ὄρο μιά καί ὁ ὄρος «ὑπηκοότητα» σημαίνει ἄλλο πράγμα —, κυμαίνονται: στή Μοναρχία ὁ βαθμός πολιτότητας εἶναι μηδέν καί τῆς «ὑπηκοοσύνης» πλήρης. Ὅσο

ανεβαίνουμε προς τήν Δημοκρατία, ὁ βαθμός πολιτότητας αὐξάνει γιά νά γίνει πλήρης στήν Δημοκρατία καί ὁ βαθμός τῆς «ὑπηρεοσύνης» μειώνεται, γιά νά μηδενιστεῖ στήν Δημοκρατία.

Σάν πρώτη παρατήρηση λοιπόν θά πρότεινα στήν συγγραφέα νά αντικαταστήσει τίς λέξεις «δημοκρατία» καί «δημοκρατικός» μέ τίς ἀντίστοιχες καί σωστότερες «κοινοβουλευτισμός» καί «κοινοβουλευτικός».

Κι ἄς συνεχίσουμε.

Ἡ παιδεία λοιπόν καί στόν Κοινοβουλευτισμό, ὅπως καί σέ κάθε πολίτευμα κύριο στόχο ἔχει, κατὰ τήν προσφυή διαπίστωση τοῦ Ἀριστοτέλη, τήν διαιωνισή του, γι' αὐτό ὁ πολίτης πρέπει νά εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα καλός, δηλαδή ὑπάκουος, ὑπήκοος, γιατί, γιά παράδειγμα, ἡ Μοναρχία δέν θέλει πολίτες ἀλλά ὑπηκόους. Ἔτσι καί ὁ Κοινοβουλευτισμός, σάν Συρρικνωμένη Μοναρχία πού εἶναι, ρίχνει τό βάρος στήν ιδιότητα τοῦ ὑπηκόου, τήν «ὑπηρεοσύνη» κυρίως, καί δευτερευόντως στήν ιδιότητα τοῦ πολίτη, τήν πολιτότητα. Καί ὁ καλός ὑπήκοος πρέπει νά ἐργάζεται καί κυρίως νά πληρώνει φόρους. Νά ὑπενθυμίσουμε πώς στήν Δημοκρατία, στήν Ἀθήνα, οἱ Θῆτες, ἡ τέταρτη καί τελευταία πολιτική τάξη καί φορολογική κλίμακα τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν — οἱ Μικρομεσαῖοι, θά λέγαμε σήμερα — ζοῦσαν ἀπό τήν δουλειά τους καί ἦταν οὐσιαστικά ἀφορολόγητοι· γιατί στήν Ἀθήνα ἡ τάξη αὐτή δέν πλήρωνε ἄμεσο φόρο καί ἡ ἔμμεση φορολογία, ἐφαρμοζόταν στά προϊόντα εἰσαγωγῆς, ἦταν τά εἰσαγωγικά τέλη, πού βάραιναν βέβαια τόν ἀγοραστή καί ἀφοροῦσαν κυρίως εἶδη πολυτελείας. Ἔτσι κατὰ κανόνα ὁ Ἀθηναῖος Θῆτας καί ὅλοι οἱ Θῆτες μέσα στή Δηλιακή Συμμαχία δέν πλήρωναν φόρους ἐκτός ἂν ἀγόραζαν εἶδη εἰσαγωγίμα.

Γιά νά λειτουργεῖ ὅμως καλά ἡ Συρρικνωμένη Μοναρχία, ὁ Κοινοβουλευτισμός, ὁ καλός ὑπήκοος δέν πρέπει νά ἀσχολεῖται μέ τήν Πολιτική· πρέπει κυρίως νά ἐτοιμάζεται, γιά νά ἀσχοληθεῖ μ' αὐτή, ὅπως προτείνει ὁ Ἀμερικανός διανοητής Amy Gutmann. Ἡ Πολιτική ἄς ἀφήνεται στούς εἰδήμονες, πού, κατὰ τήν ἐπιτυχημένη ρήση τοῦ Ὁργουέλ, εἶναι πολίτες πιά «ἴσοι» ἀπό τούς ἄλλους. Γι' αὐτό ἡ παιδεία στόν Κοινοβουλευτισμό, γιά νά διαιωνίσει τό εἶδος του, προσπαθεῖ νά δώσει στόν νεαρό πολίτη-ὑπήκοο ἕνα ἐπάγγελμα, γιά νά γίνει ἕνας καλός ὀδοντωτός τροχός, ἕνα καλό γρανάζι, στόν μηχανισμό τῆς κοινοβουλευτικῆς κοινωνίας. Ἡ παιδεία στόν Κοινοβουλευτισμό ἀπεργάζεται κυρίως τήν ἐπαγγελματική ἀποκατάσταση τοῦ ὑπηκόου καί τήν «ὑπηρεοσύνη» του καί δευτερευόντως ἀσχολεῖται μέ τήν πολιτότητά του.

Ὅλα αὐτά διαφαίνονται ἔμμεσα στό πόνημα τῆς Δέσποινας Καρακατσάνη. Ἔτσι δείχνει ὅτι ἡ πολιτική διαπαιδαγώγηση εἶναι κάτι τό δευτερεύον

καί κάνει τήν ἐμφάνισή της ἀργά καί σταδιακά πρῶτα στίς πιό προηγμένες χώρες, τίς εὐρωπαϊκές καί στίς ΗΠΑ καί ἀργότερα καί στήν Ἑλλάδα.

Τό ἔργο τῆς Δέσποινας Καρακατσάνη χωρίζεται σέ τρία κεφάλαια. Πίνακες σέ κάθε κεφάλαιο κάνουν τήν ἐξέλιξη τῆς συγγραφῆς καί τήν κατανόησή της πιό εὐληπτή. Στό **πρῶτο κεφάλαιο** μέ τόν τίτλο: «Ἰδιότητα τοῦ πολίτη καί ἐκπαιδευτικές διαδικασίες» γίνεται σαφές ἡ δυσκολία νά χαρακτηριστεῖ ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη. Οἱ δάφοροι συγγραφεῖς, στούς ὁποίους ἔχει καταφέρει ἡ Δέσποινα Καρακατσάνη, ἀδυνατοῦν νά ὀρίσουν τήν ιδιότητα τοῦ πολίτη, τήν «πολιτότητα». Ἡ «πολιτότητα» δέν εἶναι ἐνιαία, οἱ συγγραφεῖς δέν ὁμοιοῦν στό περιεχόμενό της. Γιατί ἀκριβῶς ὅλοι τους εἶναι ἀγνώστες τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας καί τῶν Πολιτικῶν καί καθέννας ἀπό αὐτούς ἔχει ὑπ' ὄψιν του τήν κοινοβουλευτική παραλλαγή τῆς πατρίδας του, τήν ὁποία ἄλλωστε θεωρεῖ Δημοκρατία. Ἡ ἑκασταχοῦ ὅμως ὀλιγαρχική πολιτειακή παραλλαγή διαφοροποιεῖται ἀπό τίς ἄλλες καί ἐκχωρεῖ διαφορετικούς βαθμούς συμμετοχῆς στήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας στούς πολίτες-ὑπηκόους της, διαφορετικούς βαθμούς πολιτότητας καί «ὑπηρεοσύνης». Ἔτσι ἄλλος εἶναι ὁ «πολίτης-ὑπήκοος» στό Μοναρχο-Ὀλοκληρωτικό κρατικό μόρφωμα, ἄλλος ὁ πολίτης-ὑπήκοος στόν κλασσικό Κοινοβουλευτισμό κι ἄλλος ὁ πολίτης-ὑπήκοος τοῦ Συντάγματος τῆς Τροικζήνας.

Διαφοροποιήσεις ὑπῆρξαν πάντα, ἀκόμα καί ἀνάμεσα στά ἴδια κρατικά μορφώματα. Οἱ πολίτες-ὑπήκοοι στά τρία Μοναρχο-Ὀλοκληρωτικά κρατικά μορφώματα, δηλαδή στό χιτλερικό, τό μουσολινικό καί τό μαρξιστικό κρατικό μόρφωμα, δέν ἦσαν ὅμοιοι μεταξύ τους. Νά ὑπενθυμίσουμε ἀκόμα ὅτι ὁ Κοινοβουλευτισμός εἶναι πρωθυπουργικός, ὅταν ὁ πρωθυπουργός ἔχει τήν ἀρμοδιότητα νά διαλύει τήν Βουλή καί νά γίνονται ἐκλογές, προεδρικός καί βασιλικός, ὅταν ἡ ἀρμοδιότητα αὐτή ἀνήκει στόν πρόεδρο ἢ τόν βασιλιά, τόν αἰρετό ἢ κληρονομικό ἀνώτατο ἄρχοντα τοῦ κάθε κράτους. Αὐτές τίς πολιτειακές παραλλαγές δέν τίς παίρνει ὑπ' ὄψιν της ἡ συγγραφέας καί δέν φταίει ἡ ἴδια γι' αὐτό. Ἐμμεσα καί ἀχνά ὅμως τίς καταγράφει, ὅταν διαπιστώνει πώς ἡ πολιτική ἐκπαίδευση ἢ διαπαιδαγώγηση δέν ἦταν πάντα καί παντοῦ ἡ ἴδια.

Στό κεφάλαιο αὐτό ἡ συγγραφέας πραγματεύεται τήν διαδικασία τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ μαθήματος τῆς πολιτικῆς ἐκπαίδευσης στήν Γαλλία, στήν Γερμανία, στό Ἡνωμένο Βασίλειο, στήν Κύπρο καί στίς ΗΠΑ.

Τό **δεύτερο κεφάλαιο** ἔχει τόν τίτλο: «Ἡ πολιτική ἐκπαίδευση στήν Ἑλλάδα: ἱστορική ἐξέλιξη καί σύγχρονος προβληματισμός». Στό κεφάλαιο αὐτό γίνεται πραγμάτευση τῆς διαδικασίας τῆς εἰ-

σαγωγής του μαθήματος της πολιτικής εκπαίδευσης στην χώρα μας. Δέν παραλείπεται μάλιστα να επισημανθεί ο ιδιαίτερος και δογματικός ρόλος της Έλληνικής Εκκλησίας στην Έλληνική Παιδεία. Η συγγραφέας προτείνει να αναθεωρηθεί αυτός ο ρόλος και εισηγείται «μια ουδέτερη, πλουραλιστική θρησκευολογική εκπαίδευση».

Τό τρίτο κεφάλαιο επιγράφεται: «Ήθική καλλιέργεια - Δημοκρατικές αξίες - Ευρωπαϊκή συνείδηση. Σύγχρονες διδακτικές προτάσεις». Έδω αναφέρονται οι διάφορες θεωρίες οι σχετικές με τό αν είναι δυνατή ή πολιτική διαπαιδαγώγηση σε ήλικίες μικρότερες από τά 13-14 χρόνια. Φυσικά είναι άγνοημένο ότι τά Άθηναιόπουλα πηγαίνοντας στό θέατρο μέ τίς μανάδες τους συνήθως ή και μέ τούς πατεράδες τους διδάσκονταν τό πολίτευμά τους σε όλες τίς ήλικίες. Άκολουθεί αναφορά σε θέσεις σχετικά μέ τήν αναγκαιότητα ή μή τής εισαγωγής του μαθήματος της πολιτικής και ήθικής διαπαιδαγώγησης στά σχολεία. Διαφαίνεται έτσι ότι ή Ήθική, κατά τόν προχωρημένο φιλελεύθερο Κοινοβουλευτισμό, είναι κι αυτή ένα γνωστικό, θεωρητικό αντικείμενο κι όχι πράξη. Διερευνώνται βέβαια τά ανθρώπινα δικαιώματα και τά δικαιώματα του πολίτη αλλά φυσικά μέ τό πρίσμα του Κοινοβουλευτισμού και όχι τής Δημοκρατίας.

Η Δέσποινα Καρακατσάνη είναι αξιέπαινη γιά τόν κόπο που κατέβαλε και γιά τά στοιχεία που συσσωρεύσε. Κι ακόμα είναι αξιέπαινη, γιατί κάνει πρόδηλο πόσο άγνοημένη είναι σήμερα ή Δημοκρατία. Άν είχε γνωρίσει και τά βασικά βιβλία που μιλούν γιά τήν Δημοκρατία, ο κόπος της θά ήταν πιό εποικοδομητικός και ή εργασία της θά είχε άλλη — ευρύτερη — αξία. Μέ τήν γνώση τής Δημοκρατίας ίσως τό πόνημά της, λόγω του τόσο σοβαρού θέματος που πραγματεύεται ή συγγραφέας, να απέβαινε κριτική των ανεπαρκειών του Κοινοβουλευτισμού και ένα βήμα προς τήν Δημοκρατία.

Ουσιαστικά ή πολιτότητα έχει γίνει αντικείμενο μελέτης στά Πολιτικά του Άριστοτέλη· τό όλο έργο βρίσκεται στά εδάφια 1252a-1342b και είναι 270 σελίδες σε σχήμα 18X12 εκ. Στην Άθηναιών Πολιτεία σε 69 εδάφια, που δέν είναι περισσότερες από 100 σελίδες σε σχήμα πάλι 18X12 εκ., περιγράφεται αρκετά λεπτομερειακά τό μόνο επαρκώς γνωστό μέχρι σήμερα δημοκρατικό πολίτευμα. Όσοι άλλοι τόμοι έχουν γραφεί σχετικά μέ τήν Δημοκρατία, αν δέν αναφέρουν τήν κλήρωση, αξίζουν μόνο τό βάρος τους σε χαρτί, γιατί δέν μπορεί να μιλάει κανείς γιά Δημοκρατία και να άγνοεί τόν θεμελιώδη της λίθο.

Και βέβαια όσοι νεκροφιλικόι αρχαιολάτρες ακοῦν γιά Δημοκρατία αγάλλονται και κάθονται «επ' άκρων πυγιδίων», όπως θά έλεγε ο Άριστοφάνης (Άχαρνείς, 637). Όταν όμως μαθαίνουν

ότι τό 99,94% των Άθηναιών αρχόντων ήσαν κληρωτοί — και όχι αίρετοί ή διορισμένοι — και ότι τό μόλις 0,06% των αίρετων ήταν σε διαρκή έλεγχο και οι περισσότεροι από αυτούς κρίθηκαν κάποια στιγμή σαν ύποπτοι γιά αντιδημοτικές ενέργειες, ή και διαθέσεις μονάχα, και γι' αυτό όστρακίσθηκαν ή ύπέστησαν και βαρύτερες κυρώσεις, αισθάνονται άμέσως ότι ο κάποιος θώκος τους απειλείται. Και έγιναν βέβαια και λάθη στην Δημοκρατία. Έτσι όμως δημιουργήθηκε ο Έλληνικός Πολιτισμός· αυτό δέν πρέπει να τό ξεχνάμε. Άς προσβλέπουμε λοιπόν κυρίως στό δάσος και δευτερευόντως στό δέντρο.

Όλο τό πλήθος των συγγραφέων στους όποιους αναφέρεται ή Δέσποινα Καρακατσάνη, καθώς και ή ίδια, έχουν ύποπέσει στό σφάλμα να άγνοούν τήν Δημοκρατία και τήν λειτουργία της και, κατά συνέπεια, συγχέουν τόν Κοινοβουλευτισμό μέ τήν Δημοκρατία και δέν τήν αντιλαμβάνονται αυτή τήν σύγχυση. Δυστυχώς όμως οι δυνατότητες του Κοινοβουλευτισμού είναι περιορισμένες, γι' αυτό οι ακούσιοι ίσως ύποστηρικτές του και άγνώτες τής Δημοκρατίας παράγουν ένα σωρό ιδεολογήματα πάνω στην πολιτότητα, τά όποια, ιδεολογήματα, κάνουν τήν σκέψη τους δυσπρόσιτη. Κάτι ανάλογο πάθαιναν ο Κλαύδιος Πτολεμαίος και οι γεωκεντριστές: άδυνατούσαν να έρμηνεύσουν τίς φάσεις των πλανητών του ήλιακού συστήματος και έφτιαχναν διάφορες δυσνόητες κατασκευές. Όταν όμως πιά έγινε δεκτός ο ήλιοκεντρισμός του Άρίσταρχου του Σάμιου από τόν Κοπέρνικο και τόν Γαλιλαίο, οι κινήσεις των πλανητών έρμηνεύτηκαν πολύ πρόσφορα. Κάτι ανάλογο θά συμβεί και μέ τήν διερεύνηση τής πολιτότητας, όταν κάθε πολιτική έπισκόπηση αρχίζει ή απλώς περνάει από τήν Άθηναιών Πολιτεία και τά Πολιτικά του Άριστοτέλη.

Κι επειδή στό τρίτο της κεφάλαιο δέν έχει προτάσεις ή Δέσποινα Καρακατσάνη θά τής προτείνουμε τά ακόλουθα: Να καταργηθεί ή έκλογή των προεδρείων γιά τίς Μαθητικές Κοινότητες και να εισαχθεί ή κλήρωσή τους μέ θητεία 4μηνη γιά τά Λύκεια και 3μηνη γιά τά Γυμνάσια. Δηλαδή μέσα στην ίδια σχολική χρονιά στις λυκειακές τάξεις θά υπάρξουν δύο διαδοχικά προεδρεία και στις γυμνασιακές τρία. Η κλήρωση βέβαια των προεδρείων θά γίνεται ανάμεσα στους μαθητές που θά επιθυμούν να μετάσχουν, αφού γίνει ή σχετική ενημέρωση από τούς καθηγητές γιά τόν θεσμό τής κλήρωσης και γιά τήν αναγκαιότητα να μή διαστάσουν να συμμετάσχουν σ' αυτή όσο τό δυνατό περισσότεροι μαθητές. Η κλήρωση είναι δημοκρατικό μέσο ανάδειξης, ενφ ή εκλογή ολιγαρχικό.

Άν θεωρηθεί δυσεφάρμοστο τό μέτρο σ' όλη τήν Ελλάδα, ως γίνει πειραματικά — επιλεκτικά — σε κάποια σχολεία. Έτσι μόνο θά απομα-

κρυνθεί ο κομματισμός από τὰ σχολεία. Ἔτσι μόνο θὰ πολιτικοποιῶνται, ἀλλὰ δέν θὰ κομματικοποιῶνται οἱ μαθητές. Ἔτσι θὰ πετυχαίνεται ἡ πολιτική διαπαιδαγώγηση. Ἔτσι θὰ διδάσκεται ἡ πολιτικότητα.

Ἀλέξανδρος Κόντος

ΣΥΝΑΞΗ, Τριμηνιαία ἔκδοση σπουδῆς στήν Ὀρθοδοξία, τχ. 95.

Κυκλοφόρησε τό νέο τεῦχος τῆς Συναξῆς (ἀρ. 95), μέ θέμα «Μνήμη, κενά καί καινά στό Τραγούδι».

Τό ἀφιέρωμα ἐπιχειρεῖ νά προσεγγίσει τό Τραγούδι μέσα στίς συντεταγμένες τῆς ἱστορίας καί τῆς κοινωνίας μας. Ἀντιμετωπίζει ζητήματα ὅπως οἱ συνέπειες παραθεώρησης τῆς παράδοσης, ἡ κατανόηση τοῦ παραδοσιακοῦ ὡς νοσταλγία πού δέν

μπορεῖ νά ξεπεράσει ἕναν διακοσμῆτικό ρόλο σήμερα, τὰ κριτήρια πού ὀρίζουν τό «αὐθεντικό» καί ἡ σχέση του μέ τήν ἐντοπιότητα.

Ἀπαντήσεις δίνουν ὁ Λάμπρος Λιάβας καί Βασίλης Τζαβάρας. Ἄν βαίνουν παραλλήλως ἡ διασταυρούμενοι οἱ δρόμοι τῆς λαϊκῆς κληροδοσίας καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης, τό ἐξετάζει ὁ Κωνσταντῖνος Μπλάθρας, ἐνῶ ὁ Νίκος Μποζίνης φωτίζει τήν ἱστορική καί τήν ταυτότητα τοῦ σύγχρονου τραγουδιοῦ μας. Δυό εἰδικότερα ζητήματα θίγουν ὁ Ἡλίας Λιαμῆς καί ὁ Γιώργος Φίλιας: ὁ πρῶτος καταθέτει τίς ἐγνοιες του γιά τήν σχολική μουσική παιδεία καί ὁ δεύτερος θέτει ἐρωτηματικά γιά τό μέλος κάποιων σημείων τῆς θείας Λειτουργίας.

Παράπλευρα πρὸς τό ἀφιέρωμα αὐτό, οἱ Νίκος Κοκοσαλάκης καί Κωνσταντῖνος Παπαγεωργίου σχολιάζουν τόν «Πολιτικό Φιλελευθερισμό» τοῦ Τζών Ρώλς.

‘Ο Φ. Νίτσε καί ἡ μισθωτή ἐργασία

Οἰ ἐπισημάνσεις τοῦ Φ. Νίτσε γιά τόν χαρακτη-
ρα πού ἐλάμβανε ἡ νεωτερική κοινωνία ἤδη ἀπό
τόν 19ο αἰώνα, παρ’ ὅτι περιέχονται σέ ἕναν λό-
γο ἀφοριστικό, πυκνό καί ὄχι ἰδιαίτερα ἀναλυτικό καί
τεκμηριωμένο, ἀποσπασματικό - μή συστηματικό, δέν
στεροῦνται ἐγκυρότητας. Ἀντίθετα, ὁ προσωπικός,
ὑποκειμενικός καί ποιητικός τόνος του τόν διευκολύνει
σέ μία ριζική καί καίρια ἀνατομία τῆς νεωτερικῆς κοι-
νωνίας.

Στό ἔργο του Χαραυγή¹ καταπιάνεται, ἀνάμεσα σέ
ἄλλα θέματα, ἀφοριστικά μέ τήν μοῖρα τοῦ ἐργάτη, τήν
θέση τοῦ ἐργαζομένου μέσα στό ἐργοστάσιο καί τήν
κοινωνία. Βλέπει τήν ἀνθρώπινη ὑπαρξη νά μετατρέ-
πεται ἀπό πρόσωπο σέ βίδα, σέ γρανάξι τῆς μηχανῆς.
Τήν ἀποτρόπαιη αὐτή κατάσταση μπορεῖ, κατά τόν
Νίτσε, νά ἀπαλύνει ἡ αὔξηση τοῦ μισθοῦ, ἀλλά δέν τήν
ἀλλάζει οὐσιαστικά: «Εἶναι ντροπή νά πιστεύουμε ὅτι
μέ μία ὑψηλότερη ἀμοιβή μπορεῖ νά ἀρθεῖ ἡ οὐσία τῆς
ἀθλιότητάς τους, δηλαδή ἡ ἀπρόσωπη ὑποδούλωσή
τους! Εἶναι ντροπή νά ἀφήνουμε νά μᾶς πείθουν μέ
φλυαρίες ὅτι μέ μία ἐπίταση αὐτῆς τῆς ἀπροσωπίας,
στό ἐσωτερικό τῆς μηχανικῆς λειτουργίας μιᾶς καινού-
ριας κοινωνίας, μπορεῖ νά κάνει ἀρετή τήν ντροπή τῆς
δουλείας! Ντροπή νά ἔχεις μία τιμή μέ ἀντάλλαγμα τό
νά γίνεσαι βίδα ἀντί νά μένεις πρόσωπο! Εἶστε συνερ-
γοί στήν τωρινή τρέλλα τῶν ἐθνῶν, τά ὁποῖα θέλουν νά
παράγουν ὅσο τό δυνατόν περισσότερο καί νά γίνουν
ὅσον τό δυνατόν πλουσιώτερα; Ἀπό σᾶς ἐξαρτᾶται νά
τούς παρουσιάσετε ἕναν ἀντίθετο λογαριασμό: πόσο με-
γάλα ποσά ἐσωτερικῆς ἀξίας θά πεταχτοῦν γιά χάρη
ἐνός τέτοιου ἐξωτερικοῦ σκοποῦ! Ποῦ ὅμως εἶναι ἡ δι-
κή σας ἐσωτερική ἀξία, ὅταν δέν ξέρετε πιά τί σημαί-
νει νά ἀναπνέει κανεῖς ἐλεύθερα; Ὅταν δέν ἐξουσιάζε-
τε οὔτε σέ περίπτωση ἀνάγκης τόν ἑαυτό σας; Ὅταν
μπουχτίζετε πολύ συχνά τόν ἑαυτό σας ὅπως ἕνα πο-
τό πού ἔχει χάσει τήν φρεσκάδα του; Ὅταν ἀκοῦτε τίς
ἐφημερίδες καί λοξοκοιτᾶτε τόν πλούσιο γείτονα, μέ
ἀνοιγμένη τήν ὄρεξή σας λόγω τῆς γρήγορης ἀνόδου
καί πτώσης τῆς δύναμης, τοῦ χρήματος καί τῶν
γνωμῶν; Ὅταν δέν πιστεύετε πιά στήν φιλοσοφία, πού

φοράει κουρέλια, στήν ἐλευθεροφροσύνη ἐκείνων πού
δέν ἔχουν ἀνάγκες;»²

Στό ἀπόσπασμα περιέχεται μιά οὐσιαστικά μετα-
μαρξιστική κριτική τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς κυριαρ-
χίας τῆς τεχνικῆς:

— στό ἐργοστάσιο ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη δέν κοινο-
νικοποιεῖται ἀλλά μετατρέπεται ἀπό πρόσωπο σέ ἐξάρ-
τημα τῶν μηχανῶν·

— ὁ παραγωγισμός, ἡ συνεχῆς αὔξηση τῆς παρα-
γωγῆς, ἡ ἀνάπτυξη δίχως ὄρια καί μέ κάθε κόστος
ἀποτελεῖ τόν χαρακτηριστικώτερο ἀνορθολογισμό τῆς
νεωτερικότητας, τήν «τωρινή τρέλλα τῶν ἐθνῶν», πού
συμμερίστηκε τόσο ὁ καπιταλισμός ὅσο καί ἡ μαρξιστι-
κή σκέψη·

— οἱ διαδικασίες πού ἐπιτάσσει ἡ καπιταλιστική
κοινωνία καί ὁ νεωτερικός πολιτισμός, ἐντός καί ἐκτός
τοῦ ἐργοστασίου, καταστρέφουν κάθε ἐσωτερικότητα,
κάθε «ἐσωτερική ἀξία», γιά χάρη τῆς ἐξωτερικότητας
πού θεοποιεῖ τό χρῆμα, τήν τεχνική, τήν ἀνάπτυξη.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Νίτσε στήν καταστροφή τοῦ
ἀνθρώπινου προσώπου δέν εἶναι ἡ μεθοδική ἀλλαγὴ
τῆς κοινωνίας ἀλλά εἶτε, ὅπως γράφει, «καλύτερα νά
μεταναστεύσω, νά προσπαθῆσω νά γίνω κύριος σέ
ἄγριες καί δροσερές περιοχές τοῦ κόσμου καί πρό παν-
τός κύριος τοῦ ἑαυτοῦ μου· νά ἀλλάζω μέρος μόλις
μοῦ γνέψει ἀκόμη καί τό πιό μικρό σημάδι δουλείας»
εἶτε νά στραφεῖ στήν «περιπέτεια καί τόν πόλεμο καί,
ἂν ἔρθουν τά χειρότερα, νά εἶμαι ἔτοιμος νά πεθάνω:
καλύτερα ὅλα αὐτά παρά νά ὑπομένω κι ἄλλο αὐτή
τήν ἀνάρμοστη δουλεία, παρά νά συνεχίζω νά γίνομαι
σχυθροπός, φαρμακερός καί συνεργός»³. Ἡ πρώτη
ἐπιλογή θυμίζει ἀνάλογες σκέψεις ρομαντικῶν κοινο-
τιστῶν, ὅπως ὁ Γ. Λαντάουερ, οἱ ὁποῖοι πρότειναν
τήν φυγὴ σέ νέες χῶρες καί τήν δημιουργία νέων κοι-
νοτήτων. Ἡ σκέψη ὅτι ἡ περιπέτεια, ὁ πόλεμος μπο-
ρεῖ νά εἶναι διέξοδος στήν καπιταλιστική ἀλλοτρίωση
θυμίζει ἀνάλογες σκέψεις τοῦ Ε. Γιουγκερ, ὅπου ὁ πό-
λεμος χάνει τήν ἐφιαλτικὴ του ὄψη γιά νά γίνῃ μιά
περιπέτεια, ἕνα αἰσθητικό φαινόμενο, μιά κατάφαση
στόν κίνδυνο.

Ὁ Νίτσε ἐπιθυμῆ οἱ στοχαστές νά ζοῦν ὡς ἀσκητές, γιά νά γίνουν ἀπελευθερωτικά πρότυπα γιά τούς ἐργάτες, δηλαδή νά ζοῦν μέ «ἐθελούσια εἰδυλλιακή φτώχεια», μέ «ἀποχή ἀπό τό ἐπάγγελμα καί τόν γάμο»⁴. Ἀντίθετα, ἡ ἀναμονή τῆς σοσιαλιστικῆς ἐλπίδας, ἡ μελωδία ἐνός μελλοντικοῦ παραδείσου, ὅταν δέν προϋποθέτει ἄμεσες πρακτικές ἀλλαγές, ἐπιτείνει τήν ἀποδοχή τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου.

Ἡ κριτική τοῦ Νίτσε ξετυλίγεται μέ ριζοσπαστικό τρόπο: «Ἰδού ποῖο θά ἦταν τό σωστό φρόνημα: οἱ ἐργάτες τῆς Εὐρώπης θά ἔπρεπε στό ἐξῆς νά κάνουν ὅ,τι εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδύνατο ὡς τάξη, κι ὅχι μόνο, ὅπως συμβαίνει συνήθως, κάτι πού ἔχει ὀργανωθεῖ σκληρά καί ἀπρόσφορα· θά ἔπρεπε νά ἐγκαινιάσουν μέσα στήν εὐρωπαϊκή κυψέλη μιά ἐποχή ἐξόδου κατά σμήνη, πού ὅμοια τῆς δέν ξανάγινε ποτέ, καί, μ' αὐτή τήν μεγαλειώδη πράξη ἐλεύθερης μετοικεσίας, νά διαμαρτυρηθοῦν ἐναντίον τῆς μηχανῆς, ἐναντίον τοῦ κεφαλαίου καί ἐναντίον τοῦ διλήμματος πού τούς ἀπειλεῖ τώρα, νά ἀναγκαστοῦν νά γίνουν εἴτε δούλοι τοῦ κράτους, εἴτε δούλοι ἐνός ἀνατρεπτικοῦ κόμματος. Μακάρι νά ξαλαφρώσει ἡ Εὐρώπη ἀπό τό ἕνα τέταρτο τῶν κατοίκων τῆς! Θά εἶναι καλύτερο καί γιά ἐκεῖνη καί γι' αὐτούς! Μόνο σέ μακρινές χώρες καί στίς ἐπιχειρήσεις σμηνῶν ἀποίκων θά φανεῖ καθαρά πόσο πολλή ὀρθοφροσύνη καί δικαιοσύνη, πόση ὑγιῆ δυσπιστία ἔχει δώσει στά παιδιά τῆς ἡ μητέρα Εὐρώπης· σ' αὐτά τά παιδιά πού δέν μποροῦν πιά νά ζοῦν δίπλα σ' αὐτή τήν μουχλιασμένη γριά γυναῖκα, πού κινδυνεύουν νά γίνουν γκρινιαρήδες, εὐερέθιστοι καί φιλήδονοι σάν αὐτήν. Ἐξω ἀπό τήν Εὐρώπη θά ταξιδέψουν μαζί μέ τούς ἐργάτες καί οἱ ἀρετές τῆς Εὐρώπης· κι αὐτό πού μέσα στήν πατρίδα ἄρχισε νά ἐκφυλίζεται σέ ἐπικίνδυνη δυσθυμία καί ἐγκληματική ροπή, θά ἀποκτήσει ἔξω μιά ἄγρια, ὠραία φυσικότητα καί θά ὀνομαστεῖ ἡρωϊσμός. Ἔτσι θά φυσήξει ἐπιτέλους καθαρότερος ἀέρας στήν γέρικη, πυκνοκατοικημένη καί ἀπορροφημένη ἀπό τόν ἑαυτό τῆς Εὐρώπης»⁵.

Στό κείμενο αὐτό ὑπάρχουν ὀρισμένες εὐφρεῖς ἐπισημάνσεις: τό τέλος τῆς ἐργατικῆς τάξης μέ τόν τρόπο πού ἀρχικά τήν εἶδαμε νά εἰσβάλλει στήν ἱστορία, ἡ ὑποδούλωση τοῦ ἐργάτη στό κράτος, στό κεφάλαιο, ἀλλά καί στό «ἀνατρεπτικό κόμμα», δηλαδή τό κομμουνιστικό κόμμα πού μετέτρεψε τήν κυριαρχία τῶν ἐργαζομένων σέ δικτατορία τοῦ ἰδίου καί τῶν στελεχῶν πού τό ἀπάρτιζαν. Ἐπίσης ἡ Εὐρώπη (ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός) παρομοιάζεται μέ «μουχλιασμένη γριά γυναῖκα», καθ' ὅτι εἶχε χάσει κάθε γονιμότητα καί δημιουργικότητα. Βέβαια ὁ κριτικός ἀναστοχασμός εἶναι ἀπό τά στοιχεῖα πού τελικά θά χαρακτηρίσουν τήν εὐρωπαϊκή σκέψη, καί αὐτό ἀκριβῶς πράττει ὁ Νίτσε, ἀκόμη κι ἂν εἶναι ὁ λόγος του σκληρός καί ἀδυσώπητος. Αὐτή δέ ἡ τεράστια σημασία κατάκτηση, δηλαδή ἡ ἀποδοχή ὅχι μόνο τῆς κριτικῆς, ἀλλά καί τῆς ἄρνησης καί τῆς ἀμφισβήτησης, ὑπῆρξε ἕνα πνευματικό καί

κοινωνικό γεγονός πού ὀφείλει πολλά σέ στοχαστές, ὅπως ὁ Νίτσε καί ὁ Μάρξ.

Δίπλα στίς εὐφρεῖς ἐπισημάνσεις ὑπάρχει ἕνας λόγος ποιητικός, ὑπερρεαλιστικός, παραληρηματικός, πού ζητᾶ τήν ἐξοδὸ τῶν ἐργαζομένων ἀπό τήν Εὐρώπη. Παρ' ὅτι ἡ ἐξοδὸς αὐτή, ὑπὸ ἄλλη μορφή, ἔγινε, δέν προξένησε τίς ἀλλαγές πού προσδοκοῦσε ὁ Νίτσε οὔτε στήν Εὐρώπη, οὔτε στίς Νέες Χῶρες. Ἡ μετανάστευση μετέφερε τήν ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς ἀπὸ τήν μία χώρα στήν ἄλλη. Σέ μία ἐποχή εἰδικώτερα πού ἡ οἰκονομία ἀποκτᾶ παγκόσμια χαρακτηριστικά, παρ' ὅτι ἡ συμμετοχὴ στόν καπιταλισμό εἶναι διαφορετικῶς χαρακτηριστὰ καί ἀναλογίας σέ κάθε κράτος, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων πού μέ ριζικό τρόπο θέτει ὁ λόγος τοῦ Νίτσε (καί φυσικά καί ὁ Μάρξ στήν γεγκελιανή του περίοδο) μπορεῖ νά γίνει μέ διαφορετικὸ τρόπο, δηλαδή μέ μιά ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, πού θά συνδυάζει τήν ἐργασία μέ τό παιχνίδι, δέν θά θυσιάζει τό ἀνθρώπινο πρόσωπο στόν βωμὸ τῆς παραγωγικότητας καί θά ὀδηγήσει στήν μείωση τοῦ χρόνου τῆς μισθωτῆς ἐργασίας.

Δέν μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ ἐργασία, σέ μία ἐξιδανικευμένη τῆς μορφή, συνδέει τό ἄτομο μέ τήν κοινωνία, εἶναι στοιχεῖο δημιουργικότητας, ἀλληλεγγύης καί βέβαια βιοπορισμοῦ. Ὁ ἀνεργὸς εἶναι ἀναγκασμένος νά ἀποδέχεται πολλές ταπεινώσεις, νά ὀδηγεῖται στό περιθώριο τῆς κοινωνίας καί νά ἐπιζεῖ ἀπὸ τήν φιλανθρωπία, γεγονός πού ἐπιτείνει τόν εὐτελισμὸ του.

Ὁ Νίτσε ἐπισημαίνει ὀρθᾶ ὅτι στόν ἐγκωμισμὸ τῆς ἐργασίας βλέπει «τήν ἴδια ὑστερόβουλη σκέψη ὅπως στόν ἔπαινο τῶν κοινωφελῶν ἀπρόσωπων πράξεων: ἐκεῖνη τοῦ φόβου γιά κάθε ἀτομικὸ»⁶. Ἡ σκληρὴ ἐργασία εἶναι μιά μέθοδος νά σιγάσει κάθε ἐπιθυμία γιά ἐλευθερία, ἀλλά καί νά πάψει νά ὑπάρχει τό ἀνθρώπινο πρόσωπο: «Παρατηρώντας τήν ἐργασία, αἰσθάνεται κανεὶς σήμερα κατὰ βάθος — μέ τήν λέξη ἐργασία ἐννοεῖται πάντα ἐκεῖνη ἡ σκληρὴ ἐργατικότητα ἀπὸ νωρίς ἔως ἀργά — ὅτι μιά τέτοια ἐργασία εἶναι ἡ καλύτερη ἀστυνομία, ὅτι χαλιναγωγεῖ τούς πάντες καί ξέρει νά ἐμποδίζει δυναμικά τήν ἀνάπτυξη τοῦ λογικοῦ, τῆς ἐπιθυμίας, τοῦ πόθου γιά ἀνεξαρτησία. Διότι ξοδεύει ἐξαιρετικά πολλή νευρική δύναμη, τήν ὅποια ἔτσι ἀφαιρεῖ ἀπὸ τόν στοχασμὸ, τόν ἀναλογισμὸ, τήν ὄνειροπόληση, τίς μέριμνες, τήν ἀγάπη, τό μίσος: βάζει ἕναν μικρὸ σκοπὸ πάντα ἐν ὄψει καί ἐγγυᾶται εὐκόλες καί κανονικές ἱκανοποιήσεις. Ἔτσι, μιά κοινωνία, στήν ὅποια θά ὑπάρχει συνεχῆς σκληρὴ ἐργασία, θά ἔχει μεγαλύτερη ἀσφάλεια: καί τήν ἀσφάλεια ἀκριβῶς λατρεύουν σήμερα ὡς τήν ἀνώτερη θεότητα. — Καί τώρα! Φρίκη! Ὁ “ἐργάτης” ἀκριβῶς ἔχει γίνει ἐπικίνδυνος! Ὁ τόπος βρίθεται ἀπὸ “ἐπικίνδυνα ἄτομα”! Καί πίσω ἀπ' αὐτά ὁ κίνδυνος τῶν κινδύνων - τό ἄτομο!»⁷.

Εἶναι τραγικὸ μιά κοινωνία πού ἐπαγγέλεται, ὡς ἰδρυτικὴ τῆς ἀρχῆς, τήν πρωτοκαθεδρία τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι σέ κάθε συλλογικότητα, νά ἐκμηδενίζει τελί-

κά τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο μέσα σέ μιὰ ἀγέλη, ὅπου ἡ ἐπιθυμία γιὰ ἐλευθερία, γιὰ ὄνειρο, γιὰ βίωση αἰσθημάτων ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία γιὰ ἀσφάλεια ἀπὸ ἐκείνους πού βρίσκονται ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν τειχῶν.

Ἡ ριζική κριτική τοῦ Νίτσε στὴν μισθωτὴ ἐργασία, ἡ ἐπιθυμία γιὰ διάσωση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, γιὰ ἀνεξαρτησία καὶ ὄνειροπόληση φέρνει τὸν στοχασμὸ τοῦ Νίτσε κοντὰ στὸν λόγο τοῦ Μάρξ, ὅπου ὁ «καθέ-

νας μπορεῖ νὰ τελειοποιηθεῖ σέ ὅποιονδήποτε κλάδο θέλει, ἡ κοινωνία ρυθμίζει τὴν γενική παραγωγή κι ἔτσι κάνει δυνατὸ γιὰ μένα νὰ κάνω ἓνα πρᾶγμα σήμερα κι ἄλλο αὔριο, νὰ κυνηγῶ τὸ πρωί, νὰ ψαρεύω τὸ ἀπόγευμα, νὰ φροντίζω τὰ ζῶα τὸ βράδυ, νὰ κάνω κριτική μετὰ τὸ δείπνο, ὅπως ἀκριβῶς μοῦ ἀρέσει, χωρίς ποτὲ νὰ γίνομαι κυνηγός, ψαράς, βοσκός ἢ κριτικός»⁸.

Σπύρος Κουτρούλης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φ. Νίτσε, *Χαραυγή*. Μετάφραση-Ἐπιμέλεια Ζήσης Σαρίκας. Σκόπελος: Ἐκδόσεις Νησίδες, 2004.
2. Ἐνθ. ἀν., Ἄφορισμός 206, σ. 147.
3. Ἐνθ. ἀν., Ἄφορισμός 206, σσ. 147, 148.
4. Ἐνθ. ἀν., Ἄφορισμός 206, σ. 147.

5. Ἐνθ. ἀν., Ἄφορισμός 206, σ. 148.
6. Ἐνθ. ἀν., Ἄφορισμός 173, σ. 124.
7. Ἐνθ. ἀν., Ἄφορισμός 173, σ. 124.
8. Κ. Μάρξ - Φ. Ἐγκελς, *Ἡ Γερμανική Ἰδεολογία*, μτφ. Κ. Φιλίνη, τόμ. Α', Ἀθήνα: Gutenberg.

JEAN ZIEGLER

Οἱ ἄρχοντες
τοῦ ἐγκλήματος

Οἱ νέες μαφίες
ἐναντίον τῆς δημοκρατίας

Μεταφράση: Σπύρος Κουτρούλης
Ἰδιόκτης, ἀνεξαρτησία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΖΗΣΗ

**«Τὸ οργανωμένο ἔγκλημα εἶναι ἕως ἀδυνάτης ἐχθρὸς
χωρὶς τὴν διαφθορὰ καὶ τὴν πολιτικὴ προστασία
πού μπορεί ν' ἀγορεύσει.»**

Ἐνα φάντασμα στοιχειώνει τὴν Εὐρώπη: τὸ οργανωμένο ἔγκλημα. Ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες ὄντων δημοκρατικές κοινωνίες στὴν Εὐρώπη. Σήμερα, ἀπειλοῦνται ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες τοῦ ἐγκλήματος. Ἐδῶ καὶ 15 χρόνια, πράγματι, νέες καὶ ἀπειλητικὲς μαφίες ἔμφανίστηκαν. Ἐκωφελοῦνται ἀπ' τὴν κατάρρευση τοῦ κομμουνισμοῦ, τὴν ἐξαθρόνηση ὀρεινῶν κρατῶν ἀπὸ τίς διευκολύνσεις πού προσφέρει ἡ παγκοσμιοποίηση τῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ἀσπαρτάση τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ. Οἱ νομοὶ αὐτοῦ τοῦ νέου τύπου κινδυνεύουν μεταμφιεσμένοι. Ζοῦν στὴν σκιά, διαθέτουν μπρόξους καὶ ἐντολαδόχους, κανεὶς δὲν γνωρίζει τὰ πρόσωπά τους ἢ τὰ πραγματικά τους ὀνόματα. Μερικὲς φορές ἐλέγχουν τὴν ἴδια τὴν πολιτικὴ ἐξουσία.

Με μιὰ ἐπιμέλεια συναργατῶν τοῦ ὀ Jean Ziegler ξεκίνησι νὰ συναντήσι αὐτὴ τὴν στρατιὰ τοῦ ἐγκλήματος. Ἡ ἀσυνήθιστη ἀφήγηση καὶ οἱ ἀναλύσεις πού προταίνου σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο του βασίζονται σὲ συνεντεύξεις ἀναρίθμητων μαρτύρων - δικαστῶν, εισαγγελέων, ἐπιτηρητῶν - καθώς καὶ στὴν ἀποδελτίωση ἀρχείων ἕως σήμερα ἀπροσπέλαστων. Ὁ ἀπολογισμὸς εἶναι τρομακτικός.